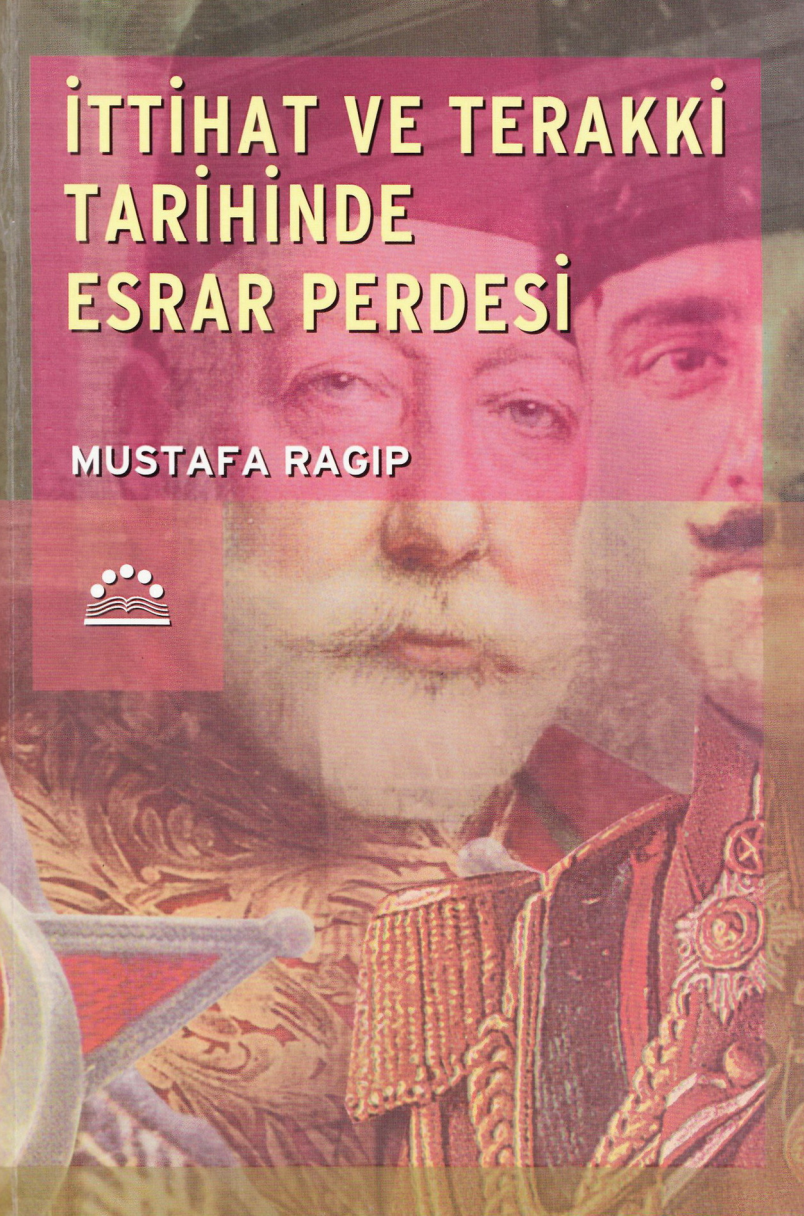
İTTİHAT VE TERAKKİ TARİHİNDE ESRAR PERDESİ

MUSTAFA RAGIP

Örgün Yayınevi
Kültür Dizisi

ISBN: 975 - 7651 - 26 - 5
Nurer UĞURLU başkanlığında
bir kurul tarafından hazırlanmıştır

Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Başkanı Orhan Erinç'e
katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Editör	: Ö. Andaç Uğurlu
Dizgi	: Mehmet Işık
Birinci Baskı	: 1933
İkinci Baskı	: Orijinal metin, 2004
Baskı	: Yaylacık Matbaası
Cilt	: Yedigün Mücellithanesi
Kapak Dizi Tasarımı	: Yetkin Başarır

ÖRGÜN YAYINEVİ
Nuruosmaniye Cad. No: 28 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tlf.: (0212) 526 37 34 - 527 39 49 Faks: (0212) 526 37 34

MUSTAFA RAGIP

İTTİHAT VE TERAKKİ TARİHİNDE ESRAR PERDESİ

YAKUP CEMİL NİÇİN VE NASIL ÖLDÜRÜLDÜ?

Balkan muharebesinden Umumî
Harp sonlarına kadar İttihat ve
Terakki komitesinde gizli ihtilâflar

ÖRGÜN YAYINEVİ

Söze Başlarken

1908 ihtilâli henüz pek yakın bir mazinin malıdır. Bu inkılâbı hazırlayıp meşrutiyeti ilân ettirmeğe muvaffak olan «İttihat ve Terakki» hakkında şimdiye kadar pek çok şeyler söylendi ve yazıldı. Hele son senelerde karilerini meraklı, heyecanlı vakalarla alâkadar etmek istiyen bir çok muharrirlere, roman, tefrika için, «İttihat ve Terakki» başlı başına bir mevzu oldu!

Bu yazıların mühim bir kısmı, yakın bir mazide görüp yaşadığımız malûm hadiselerin mazbut bir halde aksettirilmesinden, bir kısmı da muharririnin hayal ve karihasile taazzuv eden (kendiliğinden canlanan) vakaların kariin (okuyucunun) dikkat ve heyecanına hitap edilmesinden ibarettir.

Meşrutiyetin ilânından beri geçen vakaları dikkat ve şuurla takip edenler pek iyi hatırlarlar ki; «İttihat ve Terakki» -hemen hemen fasılasız- on sene süren iktidar mevkiinde bir an bile gailesiz ve dağdağasız kalmış değildir.

1908 ihtilâlinin ilk günlerinden Balkan harbi arifesine kadar ilk hükümet devresinde «İttihat ve Terakki» nin kudret ve nüfuzu memlekette bir çok zümrelerin ihtiras ve heyecanını körüklüyor, cemiyet aleyhtarlık ve düşmanlığı en had devresine giriyordu. Meşrutiyeti müteakip intihap edilen ilk «meclisi mebusan» ın -hele son içtima devrelerinde- gösterdiği ihtiraslı ve fırtınalı manzara; meşrutiyet inkılâbını hazırlayıp tahakkuk ettiren fırkanın, memlekette bir çok teşekkül ve unsurlar tarafından tamamile hazim (benimsenmiş) ve temsil edilmediğini gösteriyor.

Hadiselerin zahirî şekline bakarak bu devir hakkında hüküm vermek istiyenler, bu ilk inkılâp fırkasının dağılıp sahneden çekilinceye kadar, kendi camiası haricinde kalanlarla uğraştığına, fakat «İttihat ve Terakki» makanizmasını idare edenler arasında

sıkı bir tesanüt, kopmaz, ayrılmaz bir anlaşma bağı bulunduğuna kani oluyorlar!

Halbuki millet meclisinin feshi şeklini gösteren meşrutiyet kanunu esasisinin «35» inci maddesinin tefsiri üzerine, ilk «meclisi mebusan» m dağılmasile kuvvet ve şiddetini kaybeden «İttihat ve Terakki» aleyhtarlığı yerine, bu tarihten itibaren, cemiyet erkânı arasına iftirak ve nifak girmiş, harice hemen hemen hiç sızmıyan ve yahut yanlış akseden kuvvetli bir cidal (çekişmeler), ihtilâl fırkası erkânı arasında pek ihtiraslı husumetlerle, umumî harbin son günlerine kadar pek şiddetli cidallere inkılâp etmiştir (dönüşmüştür).

Harice karşı tek bir bayrak etrafında toplanarak birlik manzarası gösteren İttihat ve Terakki ricali, gerek iktidar mevkiinde, gerek muhalefet saflarında bulundukları zaman, hariçteki hasımlarından ziyade kendi arkadaşlarile uğraşıp çarpışıyorlardı...

Memleketin yakın tarihile şiddetle alâkadar olan «İttihat ve Terakki» nin bu ailevî nifakı, şimdiye kadar hemen hiç neşir ve tahlil edilmiyen bakir bir mevzudur. Gerek Türkiye efkârı umumiyesi ve gerek hariç için tabiî şekil ve şartlar dahilinde tahaddüs eden (doğan) bu devre ait öyle hadiseler ve vakalar var ki; zahirdeki sebeplerden büsbütün başka, çok mühim ve gizli âmillerden, arzu, ihtiras ve saiklerden (etkenlerden) doğmuş, «İttihat ve Terakki» camiası içinde çok şiddetli ve gizli fırtınalar koparmıştır.

Bu hadiseler arasında, «İttihat ve Terakki» safları arasında beliren «darbei hükümet» ve «sulhu münferit» teşebbüsleri de vardır.

Günün birinde «Yakup Cemil» isminde bir zabitin hükümetçe kurşuna dizdirilmesi ile nihayet bulan gizli bir ihtilâl teşebbüsü, o zaman büyük bir korku ile kulaktan kulağa fısıldanmış, halk içinde kulağı delik olanları ve münevverleri günlerce işgal etmiş, dedikodulara vesile vermişti.

Gönüllere merak ve heyecan salan bu vaka nedir? Harp senelerinde yine İttihat ve Terakki içinde doğan bu «sulhu münferit» teşebbüsü ve «Yakup Cemil vakası» nasıl cereyan etmiştir? Neden münferit sulh olamadı? Bunu kim istedi? Neden akim (başarısız) kaldı?

Karilerimize temin ederim ki bu hadiselerin içyüzü, «Yakup Cemil» ile beraber toprağa gömülmüş değildir! Bu vakayi aydınlatmağa muvaffak olursam, görülecektir ki «Yakup Cemil vakası» basit, alelade bir isyan ve münferit bir serkeşlik hareketi mahiyetinde değildir.

Bu hadisenin köklerini, esaslarını umumî harpten evvelki zamanlarda aramağa, hattâ Kâmil Paşa hükümetinin sukutile nihayetlenen «Babıâli vakası» sıralarında mütalâa etmeğe lüzum vardır. «Yakup Cemil vakası» İttihat ve Terakki bünyesinde kanayan cidal ve muhalefet yarasını bir facia ile nihayete erdiren, bir kısım İttihatçı rüesayı (yöneticileri) diğerlerinden tamamile ayıran, bir bakıma da fırka içindeki muhalefetin boğulup susmasına âmil olan «İttihat ve Terakki» tarihi için çok mühim, çok şümullü bir hadisedir.

Ben, bunları nakledebilmek için en doğru, en yanıltmaz membalara müracaat ettim; yazdığım hadiselerin bir tek satırında bile hakikatten ayrılmış, hayal ve tasannu (zorlama) yoktur. Tetkik ve tetebbu ettiğim (araştırdığım) gibi aynen kaydettim. Aynı zamanda vakaların teselsülünü (birbirini izlemesini) de - «Yakup Cemil» hadisesinin irtibatına göre- tanzim eyledim. Babıâli baskınından sonra iktidar mevkiine tekrar gelen «İttihat ve Terakki» nin içyüzünü gösterebilecek bu hadiseler karşısındaki rolüm, sorarak, araştırarak sadece duyduklarını ve dinlediklerini ve gördüğü vesikaları yazan, «gayri şahsî» bir gazetecinin hareketinden başka bir vaziyette değildir.

Mustafa Ragıp (Esatlı)
1933

I

Mahmut Şevket Paşanın ölümünden sonra...

Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi — "İttihat ve Terakki merkezi umumisi" ne halde? Talât beyin tefsirlere yol açan bir sözü — Hareket ordusunun hakikî kahramanı kimdir? — "İttihat ve Terakki" içinde diktatör var mı? — İttihatçılar arasında beliren zümreler — Kimler nazır olmamalı? — Tenkil ve tethiş hareketlerile mağrur olan adam — "Memleketin asayişi, hayatımız senin elindedir!" — Şiddet politikası son haddinde — Kader ve tevekkül — Bir taşla iki kuş mu? — Pire Mehmet Sokağı katillerini ele geçiren resmî zabıta değil mi? — İdam sehpası altında boğuk ve meyus bir ses...

Beyazıtta Silâh Sesleri...

29 Mayıs, 1329 (1913) çarşamba.

Ilık bir bahar günü... Öğle vakti patlıyan bir kaç el silâh sesinden korkarak Beyazıt tarafından Divanyoluna, Aksaray ve Fatihe doğru kaçanların yüzünde heyecanlı ve telâşlı izler göze çarpıyor. Büyük çarşının bütün kapıları kapanmış, bir kaç dakika içinde tamamile boşalmış, koca çarşıda yalnız bekçiler kalmıştı. Caddelerde, sokak aralarındaki esnaf arasında dükkânın kepenklerini indirip savuşanlar eksik değil. Polis devriyeleri, süngülü askerler, bir aşağı, bir yukarı dolaşıyorlar, yolları, caddeleri tutmuşlar, tek tük geçenlerden nereden nereye gelip gittiklerini soruyorlar...

Etrafta bir gayri tabiîlik, fevkalâde günlere mahsus heyecanlı bir manzara var... Acaba yeni bir ihtilâl, yeni bir Babıâli baskını, yoksa yeni bir «31 Mart» mı? Herkes, hadiseye niyetine, emeline, korku ve tahminine göre bir mana veriyor...

Beyoğlundaki kahvelerde, klüplerde, lövanten merkezlerinde şehrin bir iki saatten beri yaşadığı bu gayri tabiî vaziyet,en garazkâr, en çirkin iftiralarla tefsir ediliyor:

— İstanbulda kuvvetli bir irtica hareketi varmış. Fatih medreselerindeki hocalar ile bazı mutaassıplar, askerin bir kısmile birleşmişler. Akşama doğru Galata ve Beyoğluna geçeceklermiş!

Garazkâr ağızlarda binbir şekle giren, memleketin yüksek

menfaati, mukaddesatı aleyhine kasten işaa edilen (ortaya atılan) bu naralı iftiralar, şehrin Beyoğlu, Tatavla (Kurtuluş), Pangaltı gibi gayri Türk unsurlarının tekasüf ettiği (yoğunlaştığı) muhitlerde süratle yayılıyor.

Bir kaç lövanten, Rus, İngiliz sefarethanelerine müracaat ediyorlar, limanda bulunan (1) ecnebi zırhlılarından karaya asker çıkarılmasını, şehrin ecnebi işgali altına alınmasını istiyorlar!..

Bütün bu gizli ve garazkâr tahrikâta rağmen çok geçmeden Beyazıt vakasının aslı, İstanbulun en ücra köşesinde bile duyuldu, anlaşıldı... Faciayı görenler anlatıyorlardı:

—Beyazıt meydanından harbiye nezaretine doğru sevkedilen bir otomobil içinde ağır yaralı bir paşayı götürüyorlardı, yüzü, üstü, başı, apuletleri kan pıhtıları, kan lekeleri ile boyanmıştı. Bu ağır yaralı zat, sadrıazam ve harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa idi. Paşanın yanındaki yaveri de çok ağır yaralanmıştı. Buna öldü diyenler de var.

Yarı ölü paşayı nezaret binasına soktular, bütün kapılarına nöbetçiler diktiler; polis, asker kordunu nezaret avlusuna hariçten kimseyi sokmuyor, içeriden dışarıya çıkışı menediliyordu!..

Beyazıtta silâh seslerinin bir müsademe halini andıran gürültüleri üzerine vaka yerine üşüşen polis memurları ile beş altı metre uzaktaki bir otomobil arasında bir kaç dakika süren bir silâh düellosu yapılmış, nihayet bu meçhul otomobil, süratle meydandan kaçıp gitmişti. İmdat için gelenler, ortada paşanın delik, deşik bir hale gelen otomobilinden başka bir şey bulamamışlardı.

Katiller nerede idi, kimlerdi?.. Bunu bilen yoktu... Soğukkanlılığını muhafaza eden hiç kimse kalmamıştı.

Zabıta kuvvetlerini idare etmek, şehrin bir ihtilâl manzarasını andıran vaziyetine karşı anî, katî tedbirler alacak, yukarıdan, mesul makamlardan hiç bir ses, hiç bir emir gelmemişti.

---

(1) Balkan harbi münasebetile büyük devletler, tabaalarını himaye için İstanbula birer gemi göndermişlerdi.

Garip bir tesadüf eseridir ki Babıâli baskını üzerine iktidar mevkiine gelen İttihat ve Terakkinin inzibatta, asayişte en salâhiyettar adamı, İstanbul muhafızı ve idarei örfiye âmiri Cemal bey de hadise sırasında makamında bulunmuyor ve hadise karşısında en hassas olması lâzım gelen muhafızlık makamı, ilk haberler üzerine direktif verememek mevkiinde kalıyordu.

Polisler Mahmut Şevket Paşanın otomobilini nezaret dairesine şevkettiler. Faciadan haberdar olan bütün nezaret erkânı cümle kapısına toplandılar. Kendinden geçmiş, sağ şakağından kanlar sızan paşayı ağır ağır kollarına aldılar, üst kata, şûrayı askerî dairesine çıkardılar. Burada harbiye sıhhiye reisi İsmail Besim, teftiş insanî komisyonu reisi Lâmbeki paşalarla doktor Süleyman Numan bey yaralı paşaya pansuman yapmak, ağır yarasını dikmek, sadrıazamı kurtarmak için uğraşıyorlardı.

Fakat ortada fennin, gayretlerin âciz kaldığı feci bir vaziyet vardı: Beş kurşun paşanın, vücudunu delik, deşik yapmış, bilhassa biri sağ yanağına isabet etmiş, gözünü delmiş, beynine dayanmıştı. Uğraştılar, hariçten daha bazı arkadaşlarını da çağırdılar.

Bütün gayretler, himmetler semere veremedi, hekimler paşayı kurtaramadılar, devrin sadrıazamı, Hareket Ordusunun İstanbula girdiği gündenberi bütün gözleri şahsiyeti üzerine çeviren bu eski kumandan, artık kanlı bir macera ile tarihe mal olmuştu.

Mahmut Şevket Paşa, son nefesini verirken bir şey söylemiş mi idi? Bunu bilen yoktu. Başucunda bulunanlar, sadrıazamın mırıldandığını, anlaşılmıyan bazı sesler çıkardığını söylüyorlardı. Fakat, sütunlarını hadisenin tafsilâtile dolduran ertesi günkü gazeteler, paşanın ölürken:

— «Millet... Hainler!» diye söylendiğini, sonra gözlerini yumduğunu yazıyorlardı. Bu suretle İstanbul gazeteleri, paşayı efkârı umumiyeye millî bir aziz gibi takdim etmek için birbirlerile müsabakaya girişiyorlardı.

Hadisenin vukuundan bir kaç dakika sonra bütün polis tele-

fonları resmî makamlara, alâkadarlara facia etrafında ilk haberleri ulaştırıyorlardı:

«Sadrıazam ve harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa hazretleri, şimdi saat tam 11.30 da otomobiline rakiben (binerek) Babıâliye gitmek üzere harbiye nezaretinden çıkmış, otomobil tam tramvay caddesinden Çarşıkapısına doğru sapacağı sırada birdenbire önüne çıkan bir cenazeye yol vermek için durmuş, bu esnada sağdan, soldan yaklaşan hüviyeti meçhul bazı adamlar, otomobile taarruz ederek bir kaç el silâh atmışlar ve paşayı ağır surette yaralamışlar, yaveri İbrahim bey de isabet eden kurşunlarla derhal şehit edilmiştir.»

Sadrıazamın katli haberi, İstanbulun dört köşesine birden yayıldı; ilk haberler üzerine polis müdürü Azmi bey otomobiline atladı, doğruca Beyazıtta merkez kumandanı Refet beyin odasına girdi. Azmi bey, oradan bütün merkezlere emir verdi: İnzibata bir kat daha dikkat edilmesini, her karakoldan münasip miktarda polis kuvvetlerinin tefrik edilerek müdüriyet emrine gönderilmesini, sokaklara devriyeler çıkarılmasını, evvelce tanzim edilen defterde isimleri yazılan muhaliflerin hemen tevkif edilmelerini bildirdi. Diğer taraftan katillerin takibi için ilk tedbirleri aldırdı ve vaka mahallinde bizzat tahkikata başladı.

Hadise esnasında harbiye nezaretinde bulunan İstanbul muhafızı Cemal bey de Beyazıt meydanına koşmuş, katillerin tutulması için sağa, sola adam kosturmuştu. Cemal bey, vakadan yarım saat sonra muhafızlıktaki makamına gelerek vaziyete hâkim olmak için icap eden inzibatî ve örfî emirleri vermeğe başladı..

Mahmut Şevket Paşanın kanına kim girmiş, katili veya katilleri kimlerdi? Bu, henüz anlaşılmağa vakit kalmadan yine telefonlar işlemiş, Babıâliye, nezaretlere, merkezi umumîye paşanın ölümünü bildirmişti.

Mahmut Şevket Paşa niçin öldürülmüştü?

Bu muammayı herkes muhitine, içtimaî, siyasî vaziyetine göre tefsir ediyor; cinayetin esasını binbir sebebe istinat ettiriyor-

du: Beyoğlunda, ecnebi kruvazörlerinden medet uman garaz-kârlardan tutunuz da, İstanbulun mahalle kahvelerine kadar sokularak binbir şekle giren şayialar İstanbulu bir dedikodu havasile sarsıyordu.

Vaka mahalline en yakın Beyazıt kahveleri bu şayiaların deveranına (yayılmasına) en hararetli birer sahne teşkil ediyorlardı. Polis, bir taraftan katilleri takip etmeğe başlamış, diğer taraftan da sivil memurlar kahvelere dağılmışlar, halk arasındaki dedikodulara, rivayetlere kulak kabartıyorlardı. Nihayet müdahale lâzım geldi, şayialar menedildi, bir kaç geveze adam da polis müdürlüğüne sevkedildi ve şayiayı çıkaranlar, katillerden evvel polisin eline düştüler...

* * *

Nuruosmaniyedeyiz. «İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi» içtima salonu. Âza, başta Talât bey olduğu halde, sabahtanberi memleketin umumî vaziyetini münakaşa ediyorlar. Fırka, hükümet mevkiine geçeli dört ay olduğu halde henüz bir şey yapılamamıştı; Edirne istirdat edilememiş, son taarruz, vaziyeti ıslah edememiş, Avrupa devletlerile münasebat tanzim edilememiş.

Hariçte yapılacak çok işler var. Kâmil Paşa hükümetini deviren İttihat ve Terakki, Edirneyi, Trakyayı feda ve vatana ihanet etmekle muhaliflerini itham etmiş, neşrettiği beyanname ile millete karşı bir çok taahhütlere girişmişti Halbuki aradan epi zaman geçmiş, vaitlerini yerine getirememiş, hattâ Kâmil Paşa hükümetinin imzalıyacağı iddia edilen sulh şartlarını kabul etmeğe mecbur kalmıştı.

Hariçte, dahilde yükselen dedikodulara nihayet vermek, bir şeyler yapmak lâzımdı. Son günlerde dahilî emniyeti sarsacak fısıltılar da yok değildi. Ortada ağır bir hava. Günlerdenberi devam eden sessizliğe, hareketsizliğe isyan etmek istiyen bazı alâmetleri sezenler var.

Talât beyin muhaliflerle, bilhassa bir kaç gün evveline kadar Prens Sabahaddin beyle yaptığı anlaşma temasları da prensin

birdenbire ortadan kaybolmasile kesilmiş, İttihat ve Terakki aleyhindeki şikâyet ve muhalefet havası ağırlaşmıştı. Halkla temas edenler arasında, dört ay evvel Kâmil Paşa hükümetine beslenen hislere benziyen hoşnutsuzlukların İttihat ve Terakki aleyhine döndüğünü söyliyenler vardı.

Sabahtanberi vaziyeti müzakere ediyorlar; iktidar mevkiinde tutunmak, yerlerini tekrar hasımlarına kaptırmamak çaresini arıyorlardı.

Dalgın bir kararsızlık içtima masasının etrafında toplanan azayı bir kâbus gibi bastırmış! Bu esnada kapı şiddetle vuruldu, içeriye telâşlı bir adam girdi ve yüksek sesle:

— Şimdi Beyazıtta sadrıazamı vurmuşlar... Polis müdürlüğünden telefon ettiler... dedi.

Talât bey sordu:

— Kim vurmuş, paşa ölmüş mü?

— Fazla malûmatım yok, tafsilât vermediler...

Odadakiler şaşırıp dona kalmışlardı. Bir kısmı, bulunduğu yere mıhlanır gibi çökmüş; bir kısmı, odadan sıvışmış, bazıları da «tafsilât alalım» diye telâş etmeğe başlamışlardı. Ne oluyordu? Bir ihtilâl karşısında mı idiler?

Talât bey, fevkalâde günlerde ve tehlikeler karşısında alınacak tedbiri bilecek ve vaziyeti idrak edecek kadar pişkin ve tecrübeli idi. Hiç istifini bozmadı, telefona yapıştı, polisten, muhafızlıktan tafsilât aldı. Zaten bu esnada merkezi umumîye de mütemmim malûmat gelmiş, sadrıazamın harbiye nezaretinde tedavi edilirken, yaverinin de otomobil içinde derhal öldükleri ve katillerden birinin tutulduğu bildirilmişti. Facia büyüktü: Sararıp korkanlar, heyecandan sözlerini şaşıranlar, teessür ve hiddete kapılanlar vardı, içlerinden hiç biri bir masa etrafında toplanan arkadaşlarını uyandırmak, muhitine yeni bir ümit sunmak, sinirlerini düzeltmek istiyen çıkmıyordu. Maamafih bu tereddütlü ve şaşkın an çok sürmedi; cemiyetin kurnaz ve tecrübeli reisi Talât bey, arkadaşlarının imdadına yetişti ve:

— Ne telâş ediyorsunuz arkadaşlar, dedi, unutmayınız ki bazı hadiseler vardır, hayır getirir... Yese, şaşkınlığa kapılmayınız!..

1908 ihtilâl saflarının en önünde bulunanlardan Talât beyin bu sözleri yalnız merkezi umumî salonunun duvarları arasında dağılıp kalmamış, bir kaç saat içinde Nuruosmaniyedeki binadan çıkarak, kulağı delik İttihatçılar arasına yayılmış, binbir tefsire yol açmıştı:

«Acaba Mahmut Şevket Paşayı öldürenler arasında bazı İttihatçıların da parmağı var mı idi?

Acaba Talât bey, bu sözile ortalığa teselli vermek, gevşiyen sinirleri düzeltmek, arkadaşlarının o günlerde muhtaç olduğu azim ve imanı tazeleyip kuvvetlendirmek ve cemiyet teşkilâtını vaziyete hâkim bir hale getirmek ihtiyacını mı duymuştu?

Yoksa İttihat ve Terakkinin bu yılmaz komitecisi vicdanının bir köşesini sıyırmış, emeline kavuşmağa mani müthiş bir rakibinden kurtulduğunu mu ima etmek istemişti?» diye düşünenler eksik değildi.

Bu facia isbat etmişti ki bu suikast, dört ay evvel Babıâli baskınında vurulan harbiye nazırı Nâzım Paşanın intikamını almış, şehrin en kalabalık bir yerinde güpegündüz, sadrıazamın şahsına tevcih edilen (yöneltilen) kurşunlarla İttihat ve Terakkinin manevî şahsiyetine müthiş ve kanlı bir darbe vurulmuştu! Şu halde, hükümet fırkası henüz mevkiinden emin değildi: İhtiraslar, siyasî rekabetler memlekette sükûn bulmamış, her an için ihtilâl tehlikeleri varlığını gösterecek yeni bir fırsat bulmuştu. Bu düşüncedir ki cemiyet rüesasından bir çoklarına hadiseyi bir ihtilâl mukaddemesi olarak telâkki ettirmiş ve ortadan sıvışmak yolunu aratmıştı.

Hadisenin tafsilâtını henüz öğrenemeyen halk, Mahmut Şevket Paşanın katli etrafında tereddütlerle sarsılmış, herkes vakayı siyasî kanaatine, düşüncesine, ihtirasına göre tefsir etmişti.

Şu muhakkaktı ki meşrutiyet devrinin en maruf (tanınmış) ricalinden biri, ebediyen sahneden çekilmiş bulunuyordu... Mah-

mut Şevket Paşa, Hareket Ordusunun İstanbula girdiği gündenberi, Türkiyeye ait bütün hadiselerde ismi geçmiş, nüfuzu, şahsî tesiri ile mensup bulunduğu kabine reislerinin mevkilerini bile gölgede bırakmış, Hareket Ordusunun muvaffakiyetinden sonra Türk ordusunu yeniden tensik (düzenleyip) ve ıslah etmiş, hadiselerin mantıkî cereyan ve seyri yüzünden hariçte ve dahilde bir çok düşmanlar kazanmış şayanı dikkat bir şahsiyetti!

Mahmut Şevket Paşanın şahsı aleyhindeki bu düşmanlık, Balkan harbi arifesine kadar bütün şiddetile devam etti: Onu, millet meclisinde bir diktatör gibi karşılıyan mebuslar, harekât ve icraatına hücum etmek için, hiç sebep yokken, mahmuzlarına ve kalpağına ilişerek itiraz eden muhalifler vardı.

Meşrutiyet ihtilâlinden evvelki devre hasretle bakan Yıldız bendelerinden tutunuz da, İttihat ve Terakki ricali arasında bile paşanın nüfuz ve mevkiini çekemiyenler, kendisinin bir bahane ile idare başından ayrılmasını, hattâ efkârı umumiye huzurunda kirlenip gözden düşmesini istiyenler nadir değildi. Onun için faciayı haber alarak harbiye nezaretine koşuşan rical ve rüesa arasında kederli olanlardan ziyade, memnun olanlar mevcuttu!

Nihayet emellerine kavuşmuşlar, orduda, halkın büyük ekseriyeti nazarında -hususile Balkan harbi hezimetinden sonrakudret ve itibarı bir kat daha artan bu zatın mevcudiyetinden, rekabetinden büsbütün kurtulmuşlardı!

Gerçi o zamana kadar İttihat ve Terakki erkânı, memleket efkârı umumiyesine ve harice karşı artık aralarından ayrılan bu zatı olduğundan çok fazla yükseltmişler, cemiyetin bütün şereflerini, inkılâbın bütün kahramanlıklarını ona izafe etmekten çekinmemişler, paşayı esatiri (efsane) bir şahsiyet olarak tanıtmak için propaganda yapmışlardı. Bu propagandalara göre halk inandırılmıştı ki; Rumelideki hürriyet ihtilâlinin o devir valileri içinde yegâne hâmisi, o idi...

İstanbuldaki 31 Mart irticai üzerine ordusunu hazırlıyarak İstanbul üzerine yürüyen, Mahmut Şevket Paşa idi. Halbuki işin

aslına vâkıf olanlar (bilenler), bilhassa ordu zabitan ve erkânından çoğu, Hareket Ordusu muvaffakiyeti şerefinin Mahmut Şevket Paşaya verilmesindeki hatayı bilmez değillerdi. Filhakika Mahmut Şevket Paşa da o zaman, diğer ordu kumandanları gibi, İstanbuldaki irtica kıyamına karşı -tahmin edildiği kadar- hassasiyet gösterememiş, fakat sonra hadisatın cereyanına kapılmış, fırsattan istifade etmek yolunu bulmuştu.

Şu muhakkaktı ki o devirde Sultan Hamit tarafından birinci ferikliğe, valiliğe kadar yükseltilen bir asker, padişahı hal'etmek, payitahtın mürteci kuvvetlerini tenkil eylemek (zararsız duruma getirmek) teşebbüsüne, tek başına, cesaret edemezdi...

31 Mart hadisesi, 1908 inkılâbı henüz sağlamlaşmadan, meşrutiyet rejimini devirmek, kayıtsız ve şartsız koyu bir istibdadı iade etmek istiyen, hem siyasî, hem de dinî bir irtica hareketi idi. Bu vahim ve tehlikeli ihtilâl karşısında asabiyet gösteren gençler çoktu. Fakat meşrutiyetten sonra İstanbuldaki hassa ordusu mükemmel surette yetiştirilmişti. Osmanlı ordusunun en muallem, teçhizat ve vesait itibarile en zengin ordusu, payitahtta rejime isyan etmiş bulunuyordu! Bunları tenkil etmek, bunları dağıtarak artık kendisine itimat kalmıyan Abdülhamidi otuz üç senelik tahtından indirmek kolay bir iş değildi. Ya yapılacak mukabil hareket muvaffak olamazsa... Vaziyet neye müncer olurdu?

Meşrutiyet ihtilâlinin bütün inkılâpçı zabitleri daha ziyade üçüncü ordu içinde çıkmışlardı. Fakat 1908 temmuzunda, Selânikten, Resne dağlarından, Firzovikten gelen ihtilâl tehditlerine mutavaat eden (boyun eğen) padişah, acaba bu sefer mukavemet ederek Rumeli kuvvetlerini, İttihat ve Terakki teşkilâtını dağıtacak; meşrutiyeti lâğvederek istibdadını yeniden daha şiddetli bir şekilde tesis mi edecekti?

İstanbul kuvvetlerinin ve Abdülhamidin kararı meçhuldü. Fakat elleri, kolları bağlıyarak vaziyetin inkişaf etmesini beklemek, doğru değildi. Ya İstanbuldaki irtica hareketi Trakyaya, Selânike kadar yayılırsa... O zaman vaziyet ne olacaktı? Esasen

Edirnedeki ikinci orduya da tamamile itimat edilemiyordu. Çünkü bu orduda erkânı harp yüzbaşısı İsmet bey (başvekil İsmet Paşa) gibi mütecellit ve inkılâpçı unsurlar azdı. Ya Edirne ordusundaki Abdülhamit taraftarı zabitan ve efrat da İstanbuldaki asî kuvvetlerle birleşirlerse?

31 Mart hadisesini ve bu hadisenin tesirile iktidar mevkiine gelen Tevfik Paşa kabinesinin teşekkülünü bildiren ilk İstanbul haberleri, Selânikte ve diğer Rumeli şehirlerindeki İttihat ve Terakki erkânını, bir çok zabitleri tereddüt ve endişelere sevketmişti. Ancak, bu kara haberler karşısında asabına hâkim olan, çelikten azim ve iradesini gösteren, kararını süratle verip derhal tatbik eden yalnız genç bir zabit çıktı: Erkânı harp kolağası Mustafa Kemal bey.

Ateşli bir zekânın, bükülmez bir kudretin bütün yüksek vasıflarını taşıyan Mustafa Kemal beyin; muhitindeki tereddütleri, zayıf ruhların gösterdiği korkuları kaldıran kararı şu idi: İstanbul üzerine yürünecek, İstanbuldaki irtica kuvvetleri dağıtılacak, irticaın başı ezilecekti. Genç ve inkılâpçı erkânı harp zabitinin bu değişmez, azimli kararı ve iradesi karşısında herkes emniyet ve itimatla eğildi... Çünkü bütün üçüncü ordu mensupları biliyorlardı ki bu küçük rütbeli büyük adam, yapılamıyacak, muvaffak olunamıyacak bir şeyi ortaya atmak âdetinde değildi. Zahirde müşkül görülen, icrası kabil olmadığı zannedilen en tehlikeli işler bile Mustafa Kemal beyin elinde ve idaresinde harikalarla neticelenirdi.

Üçüncü ordu merkezinde, Mustafa Kemal beyin lisanından çıkıp yapılan bu millî emir, süratle etrafa yayıldı, herkeste irticaa karşı hareket için büyük bir gayret uyandırdı.

Bilhassa Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifası üzerine Abdülhamidin, mabeyn başkâtibi Ali Cevat bey vasıtasile meclisi mebusana tebliğ ettirdiği iradesinde asî askerleri affettiği bildiriliyordu. Bu haber, saray ve irtica aleyhindeki galeyanı büsbütün arttırdı.

31 Mart hadisesinden yirmi dört saat sonra bütün ordu zabitleri, Rumelideki bütün İttihat ve Terakki teşkilâtı, Selânikten yükselen bu kurtuluş davetine koşmağa karar verdiler. Üçüncü ordu merkezine Manastırdan, Selanik civarından, Üsküpten gönüllü kuvvetlerin teşkil edilerek Selâniğe harekete hazırlandıklarına dair telgraflar yağdı. Artık, daha fazla beklenemezdi. Gün kaybetmeden Mustafa Kemal beyin kararına iltihak etmek, inkılâbı kurtarmak lâzımdı.

Esasen bu kısa müddet içinde gönüllü taburları Selâniğe gelip toplanmışlardı. Mahmut Şevket Paşa, bütün Rumelinin ve ordunun inkılâpçı ruhunun Mustafa Kemal beyin azim ve iradesi etrafında bir tek kalp halinde birleştiğini bu fiilî tezahürlerle gördü. Ve bu millî karara o da iltihak etti.

2 Nisan, 1325 (1909) perşembe günü üçüncü ordu müfrezelerile Selâniğe gelen gönüllülerden mürekkep bir kuvvet teşkil edildi. Bu kuvvetin kumandasını redif fırkası kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa, erkânı harbiye reisliğini de irtica üzerine yürüyüş, fikrini ilk defa ortaya atan Mustafa Kemal bey deruhde etti. Hazırlanan bu millî orduya bir isim verilmek lâzımdı. Mustafa Kemal bey yine herkesin, âmirlerinin imdadına yetişti ve Türk tarihinde ebediyen yaşıyacak şu namı verdi: «Hareket Ordusu».

İlk kuvvetler, Selânikten 39 saatlik bir yolculuktan sonra Ispartakuleye geldiler. Bu ilk kuvvetlerin başında erkânı harp binbaşısı Muhtar bey bulunuyordu. (2)

5 Nisanda bütün kuvvetler Hadımköyünde toplandılar. İrticaa karşı millî kuvvetlerin Hadımköyünde karargâh kurduğunu bildiren ilk haber, Çatalca kumandanı Mustafa bey tarafından İstanbula şu telgrafla uçuruldu:

«İkinci, üçüncü ordulardan mürettep fırkalar, kemali süratle

---

(2) Muhtar bey, Hareket Ordusu İstanbula girdikten sonra Taşkışladaki asî askerlerle yapılan müsademede şehit düşmüş; Şişli haricinde bir tepeye diğer Hareket Ordusu şehitlerile beraber gömülmüş ve bilâhare buraya bir abide dikilmişti: Hürriyeti ebediye abidesi.

burada içtima etmektedirler. Teşkil edilen ordugâh hamaseti Osmaniyeden bir numune gösteriyor. İstanbul asayişinin bir sürati berki yeile (yıldırım hızıyla) iade ve istikrarı, bu ciddî ve mükemmel ordunun en birinci emelidir. Ahval her halde şayanı meserret (sevindirici) ve memnuniyettir.»

Filhakika aynı günde Mustafa Kemal beyin yaptığı tertip üzerine Hadımköyüne gelen müfrezelere Trakya gönüllülerile ikinci ordudan ayrılan bir kuvvet de Şevket Turgut Paşa kumandasında olarak Hadımköyüne gelerek iltihak etti. Otuz bin kişi kadar tahmin edilen bu ordu, karargâhını burada kurdu.

İnkılâp ruhile coşan, Mustafa Kemal beyin iman ve kudret telkin eden mevcudiyetile bastan başa kahraman kesilen Hareket Ordusu, ilk hamlede İstanbula girmek, İstanbulda baş kaldıran irtica yılanını boğmak vaziyetinde, heyecanında idi. Ancak bu vatanperver azmiden korkarak çekinenler, tereddütlü anlar yaşıyanlar vardı. Çünkü başlarında zabitleri olmıyan İstanbuldaki mürteci kuvvetlerin miktarı onları düşündürüyordu.

Mustafa Kemal bey, zayıf imanlıların, Hareket Ordusunun millî arzu ve hislerini hesap edemiyenlerin bu tereddütlerine kulak asmadı, kıtaları teftiş etti, son plânını hazırladı: Bu plânla müfrezelere katî emirler veriyor, hangi taburların nereden ve hangi istikametten İstanbul üzerine yürüyeceklerini, hangi kıtaların şehrin neresini işgal edeceklerini, hattâ kuvvetlerden her birinin hangi İstanbul kışlalarını tutacaklarını bildiriyordu.

Bundan başka İstanbul ahalisine hitaben neşredilmek üzere bir de beyanname hazırlandı. Hareket Ordusu kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşanın imzasını taşıyan bu beyannamenin metni ve ruhu Mustafa Kemal beyin fikir ve kanaatlerini taşıyordu:

«1 — Millet, senelerdenberi icrayi mazalim (halka zulüm) eden kuvvei istibdadı parçalıyarak hükümeti meşruai meşrutiyeti tesis etti. Bu kansız inkılâbı mesuttan mutazarrır olan edani (alçaklar), gayri meşru bir surette temin menfaatlerine hadim olan hali sabıkın iadesi için bin türlü hiyel (hile) ve desais ve de-

naata (ahlaksızlıklara) müracaat ederek hükümeti meşruai meşrutamızı rahnedar etmek (yaralamak) istedi. Ve bütün âlemi İslâmiyetin telin ettiği İstanbul faciasının hudusuna (çıkmasına) sebebiyet vererek masum kanlar döktü.

2 — Millet, hayat ve ikbalinin kâfili yegânesi olan meşrutiyetin rahnedar edilmek ve ahkâmı seriye ve saadet ve selâmeti umumiyei millîyemizi zâmin olan (sağlanan) kanunu esasimizin ayaklar altına alınmak istendiğini gördü. Ve bu harekâtı denaatkâranenin müsebbibi (alçakça hareketin) aslilerini tedip etmek lüzumunu takdir ederek heyeti umumiyesile İstanbul üzerine yürümeğe karar verdi. İlk kuvvei îcraiye olmak üzere işte bizi, İstanbul surları karşısında gördüğünüz bu Hareket Ordusunu, buraya gönderdi.

3 — Hareket Ordusunun maksat ve vazifesi hükümeti meşruai meşrutamızı (hükümetimizi) hiç bir kuvvetin sarsamıyacağı surette tarsin etmek (sağlamlaştırmak) ve sırf kuvveti şeraiti garra ile müeyyet (en parlak şekilde) bulunan kanunu esasinin fevkinde hiç bir kanun ve hiç bir kuvvet olmadığını ve olamıyacağını isbat eylemek ve meşrutiyeti meşruamızın istikrarından memnun olmıyan vatan ve millet hainlerine son ve kati bir dersi intibah vermektir.

4 — Mazlum ahali ve bitaraf efrat (tarafsız insanlar), tamamile himaye edilecektir. Ancak muharrikler (tahrikçiler), müfsitler ve müşarikler (yardımcılar) behemehal lâyık oldukları tedibatı kanuniyeden (kanunî cezadan) kurtulamıyacaklardır.

5 — Heyeti fazılai ilmiye (gerçek din ve bilim adamları), sertacı ihtiram ve iptihacımızdır (her zaman başımızın tacıdarlar). Fakat melanet ve temini menfaati âdiye ve şahsiye maksadile yalandan kisvei ilmiyeye bürünerek dini şerifi Muhammediyi tezyif ve istihfaftan (alçaltmaktan ve hafife almaktan) çekinmiyerek teşmili mefsedete (fesatlık yapmaya) kalkışan bir takım hafiyeler, menfaatperestler, elbette muktezayı şer'i kanuna göre muamele görmekten halâs edilemiyeceklerdir (kanunun gerektirdi-

ği cezayı görmekten kurtulamayacaklardır).

6 — Millet mebuslarının ve muhterem mebusların şayanı itimat görüp intihap ettikleri heyeti vükelânın hayatları ve kanunu esasinin kendilerine bahşeylediği hukuk ve nüfuz ve salâhiyetleri tamamile ve kemalile temin, sükûn ve sürürü umumî katiyen istihsal edilecektir.

7 — Selâmeti vatan ve saadeti milliyemizin istilzam eylediği bu icraatı askeriyemiz esnasında memleketin inzibatı dahilî ve sükûneti tammesini ve cümlenin muhafazai hayat ve malini temin için her türlü tedabirin ittihazına tevessül edilmiştir (tedbirin alınılmasına girişilmiştir).

8 — Muhterem süfera (elçilerin) ve bilcümle misafirini ecnebiyenin bihuzur olmalarına meydan verilmiyecektir.

9 — İstanbul vak'ai feciasında kanları dökülen şühedanın ervahı muazzezesi karşısında hesap vermeğe duçarı havf ve haşyet olmağa mahkûm olanlar, ancak bu faciai hun âlûdun failleri muharrik ve müşarikleridir. Bu hakikati herkes bilmeli ve telâş ve heyecana kapılmayıp müsterih olmalıdırlar.

6 Nisan 1325 (1909)
Hareket Ordusu Kumandanı
Hüseyin Hüsnü

Tamamile hür bir ruh ile yazılan, kanunun hâkimiyetini, milletin iradesini temsil eden bu beyannamede ilk defa olarak ordunun millet namına hareket ettiğinden bahsediliyor; ilk defa olarak padişaha, saltanat makamının hukukuna dair hiç bir kelime bulunmuyordu. Bu suretle padişah hakkındaki iskat (tahttan indirilme) kararının verildiği pek manidar bir şekilde ima ediliyordu. O zamana kadar muhtelif zamanlarda neşredilen bu kabil resmî tebliğlerin, beyannamelerin hiç birisi bu tarzda değildi. Hattâ, meşrutiyet iptidalarında İttihat ve Terakkinin Abdülhamit idaresine karşı çıkardığı beyannameler ve tebliğler bile sal-

tanata karşı sadakate ait cümleleri ihtiva ediyordu.

Hareket Ordusunun bu beyannamesi o gün neşredilmek üzere İstanbula gönderildi, ertesi gün de hareket başlıyacaktı: 6 Nisan, 1325 (1909) ve ordu erkânı harp reisi emirlerini bu suretle bildirdi. Mustafa Kemal bey, o gün çok yorgundu, yattı, sabahleyin erkenden uyanacaktı. Şafak vakti yatağından kalkan Mustafa Kemal beye ordu kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşanın kendisine havale ittiği şifreli bir telgrafı verdiler.

Bu şifre, üçüncü ordu kumandanı Mahmut Şevket Paşadandı. Mahmut Şevket Paşa, İstanbul üzerine yürüyüş hareketinin tehirini, kendisini beklemelerini bildiriyordu. Mustafa Kemal bey hiddetli bir halde Hüseyin Hüsnü Paşanın yanına girdi. Hareket Ordusu kumandanı, genç erkânı harp reisinden çekiniyor, bu emrin nasıl bir saikle (sebeple) geldiğini güçlükle ve kendince bazı mazeretler bularak anlatıyordu...

Nihayet iş anlaşılmıştı: Hüseyin Hüsnü Paşa, böyle büyük ve mesuliyetli bir hareketi âmirane, mafevkine (üstüne) sormadan icra etmek cesaretini gösterememiş, Mustafa Kemal beyin kıtalara verdiği hareket emrini ordu kumandanı Mahmut Şevket Paşaya bildirmişti. Selânikten kuvvetlerin hareket etmelerine, millî kuvvetlerin İstanbul yakınlarına kadar gelmesine rağmen İstanbuldaki irtica hadisesi karşısında hâlâ tereddütler içinde bulunan, İstanbul üzerine yürüyüşün muvaffakiyet vereceğine inanamıyan üçüncü ordu kumandanı, Hüseyin Hüsnü Paşanın telgraf ile vaziyeti kavramıştı: Çünkü Mahmut Şevket Paşa, Mustafa Kemal beyin seciyesine, azim ve iradedeki çok yüksek kudretine, askerlikteki emsalsiz liyakat ve görüşlerine vâkıftı. O, biliyordu ki Mustafa Kemal beyin verdiği kararın mutlak muvaffakiyetli bir netice ile bağlanmasında hiç bir mâni yoktur. Ve genç erkânı harbiye zabiti, şuurla ve hesapla verdiği kararı değiştirmiyecek şahsiyetlerdendi.

Fakat Mahmut Şevket Paşa, İstanbul üzerine yürümek, Abdülhamidi devirmek şerefini, zekâ ve kudret itibarile ne kadar

yüksek olursa olsun, rütbesi küçük bir zabite bırakamazdı. Bahusus bütün hazırlıklar Mustafa Kemal beyin plânı ile ikmal edildikten sonra, İstanbula girmenin muvaffakiyet vadettiğini anlıyan ordu kumandanı, bu hareketin başında gözükmek hevesinden kendini kurtaramadı. Hüseyin Hüsnü Paşaya verdiği bu emirle üçüncü ordu kumandanı, kendisine bir istikbal hazırladığına emindi.

Bu emrin verilmesinden 36 saat sonra, Mahmut Şevket Paşa Selânikten İstanbula hareket etti: 8 Nisan, 1325 (1909).

Paşanın hareket ettiği gün, Âyastefanos (Yeşilköy) açıklarında duran donanmanın da Hareket Ordusuna iltihak ettiği ilân edildi.

9 Nisanda Mustafa Kemal beyin plânı tatbik edilmiş, hareket başlamış; asi kuvvetlere ilk mühim darbeler vurulmuş, ordu, Ayastefanosa kadar uzanmıştı. Mahmut Şevket Paşa, bu hazır muvaffakiyetlerden sonra 10 Nisanda şu beyannameyi neşretti:

«Ahiren Dersaadette bazı fesedenin (fesatçıların) ilkaatile (kışkırtmasıyla) hassa ordusu efradı idlâl ve ifsat edilmekten dolayı payitahtta hükümetin hayat ve istikbali dahi tehlikeye ilka edilmiştir (düşürülmüştür). Vatanın temini selâmeti atiyesi, hükümetin takviyei nüfuzuna vabeste (bağlı) bulunduğundan diğer Osmanlı orduları tarafından da izhar olunan hissiyatı vatanperveraneye tebaan ikinci ve üçüncü ordular müttehiden (birlikte) işbu vazifei vatanperverîyi ifa etmek üzere Dersaadete kuvayi kâfiyeyi seyyare sevketmiştir.

Kuvayi mezkûre kumandanlığını deruhde etmek üzere Selânikten Ayastefanosa geldim. Gerek kuvayi mezkûrenin ve gerek Ayastefanos pişgâhında (önlerinde) bulunan Osmanlı donanmasının müsteinen bitevfikihi tealâ (Allahın yardımına güvenerek) kumandasını deruhde ettim. Sirazei intizamdan çıkmış olan hassa ordusu efradından hareketi vakıalarına nedametle istiman edeceklerin affı ve isyanda taannüt eyliyeceklerin (direneceklerin) de bilâmerhamet şiddetle tecziye ve tenkili mukarrerdir.

Mücazattan tevahhuş eden bazı fesede (fesatçılar) ve erbabı denaet taraflarından kuvvei mezkûrenin güya zâti hazreti padişahiyi hal' maksadile geldiği işaa edilmiş ise de, bunu sureti katiyede tekzip eyler ve maamafih askerlerimizin ifayi vazife esnasında bazı erbabı fesat ve denaetin yeniden teşebbüsata cüretleri ilcasile tekerrür edecek hadisat mesuliyetinin tamamile müsebbiplerine ait olacağını beyan eylerim.

Makamı sadareti uzmaya

Balâde münderiç ordu beyannamesini bilâifatei vakit hemen şimdi ilâvelerle neşir ve sefarata de tebliğ buyurulmasını istirham eder ve zatı hazreti padişahîye dahi bu bapta tarafı çakiranemen resen maruzatta bulunulduğunu arzeylerim ferman.

10 Nisan, 1325 (1909)
Üçüncü ve Hareket Ordusu Kumandanı
Birinci Ferik Mahmut Şevket

Mahmut Şevket Paşanın bu beyannamesi ile Hüseyin Hüsnü Paşanın imzasını taşıyan beyanname arasındaki bariz zihniyet ve görüş farkları meydandadır. Hareket Ordusunun ilk muvaffakiyetleri istihsal edildiği halde, Mahmut Şevket Paşa, hâlâ büyük bir endişe ile Abdülhamidin hal'ı şayialarını katiyetle tekzip ediyor. Padişahı tahtından indirmek fikrini izhardan çekiniyor, efkârı umumiyeden başka, Sultan Hamide, sadarete teminat veriyordu.

Fakat daha 8 Nisandanberi Ayastefanosa gelen ayan ve mebuslardan mürekkep meclis, Abdülhamit tarafından yedi defa sadarete getirilen ayan reisi Sait Paşanın riyaseti altında ve aynı günde meclisi umumî halinde Ayastefanostaki Yat Klüpte toplandı, vaziyeti müzakere etti ve millet meclisi, bu millet ordusunu hararetle alkışladı. Artık Mustafa Kemal beyin plânı tatbik

edilmiş, karargâhı Ayastefanosa nakledilen ordu, 11 Nisanda şehre girmiş, şehir içinde harbedilerek Taşkışlada Yıldızdaki irtica kuvvetleri teslim olmuştu.

14 Nisanda ikinci içtimaını yapan meclisi umumî, hal' kararını verince Mahmut Şevket Paşa da bu kararın tatbiki şerefini üzerine aldı. Filhakika o gün Abdülhamit hal' edilmiş, Selâniğe götürülerek Alatini köşküne kapatılmak üzere İstanbuldan çıkarılmıştı: 14 Nisan 1325 (1909).

Mustafa Kemal beyin tertip ettiği plân şu neticeyi vermişti ki irtica hadisesinin İstanbulda zuhurundan on beş gün içinde mukabil ihtilâl ve hareket muvaffak olmuş, irtica mağlûp edilerek otuz üç sene bütün imparatorluğa tek başına ferman eden ikinci Abdülhamidin tacı düşmüş, tahtı yıkılmıştı. Fakat o zaman bu hareketin asıl kahramanının şerefli ismi harice aksettirilmemişti!

Hareket Ordusu kahramanlığı, bidayette hayalinden bile geçmiyen Abdülhamidin -bu silâh mütehassısı ve logaritma cetveli mürettibi- paşasına bol keseden izafe edilmiş, diğer büyük rütbeli kumandanlar da birer hisse paylaşmışlardı. Nitekim Mustafa Kemal beyin kararından haberdar olan o zamanki ataşemiliterlerden Enver bey (paşa) Berlinden, Fethi bey Paristen, Hafız İsmail Hakkı bey (3) Viyanadan koşup gelmişler, Hareket Ordusu kuvvetlerinin başlarında gözükmüşlerdi.

İşin içyüzüne vâkıf olanlar, Mahmut Şevket Paşayı bir hürriyet kahramanı olmaktan uzak görüyorlardı. İttihat ve Terakki, paşayı bir müddet için kabineye sokmamış, orduyu irtica kuvvetlerinden uzaklaştırmak, tamamile temizlemek için Mahmut Şevket Paşaya fevkalâde bir memuriyet ihdas etmişti: Birinci, ikinci, üçüncü ordular müfettişi umumîliği...

Mahmut Şevket Paşa bir müddet bu vazifeleri gördü, en ge-

---

(3) Bilâhare Osmanlı hanedanı sultanlarından birile nikahlanarak «damadı şehriyari» olan Hafız İsmail Hakkı bey, umumî harbin ilk zamanlarında Kafkas cephesinde kolordu kumandanı iken tifüsten vefat etmişti.

niş salâhiyetlerle mürteci unsurları ezmekle uğraştı, 31 Mart hadisesinin âmillerini idam ettirdi, Âbdülhamidin hal'ından evvel ilân edilen idarei örfiyeye istinat ederek İstanbulun, Rumelinin, bütün Türkiyenin en kudretli, hemen hemen gayri mesul bir âmiri mevkiini muhafaza etti. Bir müddet sonra artık inkılâp için bir korku ihtimali düşünülmüyordu. Çünkü ordu tensik edilmiş (düzene girmiş), artık paşanın bu fevkalâde memuriyetine lüzum kalmamış, Mahmut Şevket Paşa, İttihat ve Terakki kabinesinde harbiye nazırlığına getirilmişti.

Dört sene idarei örfiye ile harbiye nazırlığı yapan Mahmut Şevket Paşa, Balkan harbinden evvel Arnavutluk ve Halâskâr Zabitan hareketlerile istifaya mecbur olmuş, arkasından da İttihat ve Terakki hükümetini sürüklemişti. Paşa, altı aylık bir ayrılıktan sonra gene iktidarı ele almış, nihayet düşmanlarının intikamına hedef olarak devletin en yüksek makamından, sadaretten ebediyen ayrılmış, dünyadan göçüp gitmişti...

* * *

Mahmut Şevket Paşasız hükümet!

İnkılâp gençlerin, genç münevverlerin ve zabitlerindi. Fakat Hareket Ordusu muvaffakiyetinden sonra İttihat ve Terakki, hükümetçiliği Mahmut Şevket Paşasız tecrübe etmemişti. Halkta kökleşmiş bir kanaat vardı: Tecrübeli, kerli, ferli ricale kıymet vermek... Bu kanaate göre devleti ancak bu kabil rical, idare edebilirdi. Onun için İttihat ve Terakki genç inkılâpçıları iş başına getirememiş hele sadaret mevkiine gene eski paşaları, siyaset ve idare entrikalarını Abdülhamidin siyaset mektebinde öğrenen paşalara bırakmış, bittabi bütün şerefleri, vatanperverlik ve hürriyetperverlik vasıflarını da bu eski ricale terketmişti. (4)

---

(4) Hareket Ordusunun muvaffakiyetinden sonra toplanan 1325 (1909) İttihat ve Terakki kongresinde Talât bey, meclisi mebusan reisi Ahmet Rıza beyin riyaseti altında sırf genç İttihatçılardan mürekkep bir kabine teşkil edilmesini teklif ettiği halde şiddetle reddedilmişti.

Gün geçtikçe ve imkân bulundukça İttihat ve Terakki, asıl kendi azasını, inkılâp için çalışanları yüksek makamlara getirmek, gençlere iktidar mevkii için yol bulmak programını tatbik edecekti. Fakat, bu fevkalâde günlerde, devletin haricî, dahilî siyasetini idare edebilecek, hadiselerin inkişafına göre tedbirler alacak şahsiyet kim olabilirdi?

İttihatçılardan bir çokları için bu, halledilecek bir muamma idi?

Onlar, vaziyete hâlâ mana veremiyorlar; korkulu rüya görür gibi yaşıyorlar; her saat, yeniden bir silâh patlıyacağından ürküyorlar; yeni bir suikastla Mahmut Şevket Paşayı daha bazı arkadaşlarının takip edeceğinden korkuyorlardı!.. Esasen zabıtanın cinayetten evvelki malûmat ve tahkikatı da bu endişeye hak verdirmişti.

Hadisenin ertesi günü, Mahmut Şevket Paşanın tabutu arkasından Hürriyetiebediye tepesine kadar cenazeyi takip eden İttihatçı rüesanın yüzlerinde, kederden ziyade, düşünce manaları okunuyor, zihnen vaziyeti tahlil ettikleri anlaşılıyordu. Çok samimî dostlar aralarında fısıldaşıyorlar, duydukları, görüp sezdikleri tehlikeler etrafında dertleşiyorlar, bilhassa bir gün evvel merkezi umumîde Talât beyin ağzından dökülen sözün manası üzerinde uzun tefsirler yapıyorlar; fakat bir türlü hakikî vaziyeti kestirip atamıyorlardı... Ancak bu ayrı ayrı düşüncelerin verdiği muhtelif neticelere rağmen herkes, zamanın ne gibi hadiselere gebe olduğunu kendi kendine sormakta müttefikti.

Hadiseyi takip eden günün gazeteleri, Mahmut Şevket Paşaya yapılan suikastın tafsilâtını verirlerken Beşinci Sultan Mehmedin bir iradesini ilân ediyorlardı:

«Keyfiyeti şehadet, arzi atebei ulya kılındığı zaman nezdi şahanede fevkalhat mucibi teessür olmuş, sadaret kaymakamlığının hariciye nazırı Sait Halim Paşaya tevcihi ferman buyurulmuştur.»

Hadise günü Talât bey, merkezi umumîde arkadaşlarını tes-

kin ettikten sonra mabeyin başkâtibi Ali Fuat beye telefon etmiş, sadaret kaymakamlığına hariciye nazırının tayini lüzumunu bildirmişti. İtiraz ve münakaşa etmek kabiliyetinden mahrum bulunan Sultan Reşat, derhal bir «hattı hümayun» yazdırtmış, Babıâliye göndermişti:

Gazeteler, Sait Halim Paşaya hitap eden bu hattı da neşretmişlerdi:

«Veziri maalisemirim Mehmet Sait Paşa,

Sadrıazam ve harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşanın bu kere vukuu şehadeti nezdimizde teessür ve teessüfü mucip olmuş ve sadaret kaymakamlığı rütebi samiyei vezaretle uhdenize tevcih kılınmış olduğundan vükelâyı hazıramız ile bilittifak umur ve mesâlihi devletin hüsnü tedvir ve temsitine sarfı mezit ve itina olunması hasafet ve hamiyetinizden muntazırdır. Cenabıhak tevfikatı samadaniyesine mazhar buyursun amin.»

6 Recep 1331
29 Mayıs 1329 (1913)
Mehmet Reşat

Bununla beraber harbiye nazırlığı vekâletini de bahriye nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa deruhde etmişti.

Hadisenin ertesi perşembe günü cenaze henüz defnedilmeden Mahmut Şevket Paşanın yerine yeni bir sadrıazam tayin etmek merhuma karşı hürmetsizlik addedilmişti. Onun için, Hürriyetiebediye tepesinde yapılan cenaze merasiminden dönenler Babıâliye gelmişler, yeni sadrıazamın sadaret alayında bulunmuşlar, sadaret fermanını dinlemişlerdi. Bu ikinci «hattı hümayun» şu idi:

«Veziri maalisemirim Mehmet Sait Paşa,

Mesnedi sadaret bu kere asaleten uhdei reviyetinize teffiz kılınmış ve meşihati islâmiyede dahi Mehmet Esat Efendi ipka edilmiş (bırakılmış) olmasile heyeti vükelânın bitteşkil tasdikimize arzını irade eylerim.

Nuhbei amalimiz vatan ve milletimizin saadet ve selâmetinden ibaret olduğundan Rabbımız taalâ ve takaddes hazretleri bu maksadı temin edecek hidemata cümlemizi muvaffak buyursun amin bihürmetihi seyyidilmürselin.»

7 Recep 1331
30 Mayıs 1329 (1913)
Mehmet Reşat

«Emsali misillû» yazılmış bir «hattı hümayun». Olup bitenlerden haberdar olmıyan âciz ve ihtiyar padişah, dört seneden fazla Osmanlı tahtında bulunduğu halde, hâlâ memleketteki siyasî cereyanlardan, ihtiraslardan haberi yoktu. Bu itibarla hünkâr, yeni sardıâzama hiç bir şey tavsiye edemiyor, ancak usulen, kabinenin teşkili lüzumunu bildiriyordu...

Babıâlide Mısırlı prensin sadaret fermanı okunmuş, lâkin yeni kabine teşekkül etmemiş, yeni sadrıazam arkadaşlarını henüz intihap etmemiş, daha doğrusu intihap edememişti!

Meşrutiyetin ilânındanberi bu, ilk defa görülmüş şeydi: Nazırlarını intihap etmiyen bir sadrıazamın hükümet mesuliyetini deruhde etmesi!

Mahmut Şevket Paşanın öldürüldüğü gün, Sait Halim Paşanın sadaret kaymakamlığına getirilmesi, kanunu esasiye muhalif olmakla beraber, -maktul sadrıazamın hatırasına hürmeten- *efkârı umumiyece hoş görülmüştü. Fakat cenaze merasiminden* sonra sadaret alayı yapılmış, yeni sadrıazam işe başlamış olduğu halde neden yeni nazırlar intihap edilemiyordu? Buna, halk, bir mana verememişti. Parlâmenter bir usul ile idare edilen bir memleket, uzun müddet hükümetsiz kalır, kanunî sıfat ve mesuliyeti kalmıyan eski bir heyetin eline bırakılır mı idi?

İş, sadrıazam intihap edilmekle bitmiş olmuyordu. Nezaretler uzun müddet boş kalabilir mi idi? Bahusus memleket nazik bir devir yaşıyor, her an yeni bir tezahürle mevcudiyetini isbat edecek ihtilâl sar'alarile kıvranıyordu. İçin için kaynıyan ihtiras-

lar, ezcümle son facia, mülkün dahilî emniyeti için en nikbinleri bile şaşırtacak, bedbin düşünenlere hak verecek mahiyette değil mi idi?

Dahilde asayişi temin edecek; hariçte vatana tevcih edilen fena niyetlerin ehemmiyetini esasından takdir ederek çok müessir ve katî tedbirler alacak müstakir bir hükümetin süratle iş başına gelmesi, ufuktaki tehlikeli bulutları dağıtması lâzımdı. Çatalcada toplanan orduya büyük bir maneviyat aşılamak, sarsılan Türk azim ve imanını yeniden sağlamlaştırmak zarurî idi. Eğer vaziyet ciddî mütalâa edilmez de vaktinde katî tedbirler alınmazsa, Çatalca önündeki düşmanın sıkı bir baskın ile Ayastefanosa kadar gelmesine büyük bir mâni yoktu. Şu halde bir an evvel mesul bir vükelâ heyetinin teşkilini, iktidarı ele almasını istiyenler çoktu. Yeni heyetin başına getirilecek reisin şahsiyeti hakkında fırkaca ittifak vardı: Hariciye nazırı Prens Sait Halim Paşanın sadrıazam olmasına hiç kimse itiraz etmemişti.

Fakat yeni kabineye kimler girecek? Nezaretlere İttihat ve Terakki erkânından kimler tayin edilecekti? Bu, merkezi umumî âzası ile diğer cemiyet rüesası arasında belli başlı anlaşamamazlıklara vesile veriyordu. Bu sebeple cemiyeti idare ve fırkanın umumî siyasetini murakabe edenler iki zümreye ayrıldılar. Bir kısmı, kabinenin mütecellit, azimkâr, hiç bir tesire kapılmıyacak şahsiyetlerden teşekkül etmesini istiyorlar; diğer kısım da kabineye girecek nazırların isimleri üstünde ısrar etmiyorlar, ancak fırka mensuplarının iştirakile yeni hükümetin teşkil edilebilmesini, fırka için, kâfi bir teminat olarak telâkki ediyorlardı. Suikast olalı dört gün geçtiği halde Sait Halim Paşanın kimlerle arkadaşlık edeceği henüz belli değildi.

Yeni kabinenin fırka programından başka hiç bir tesir altında bulunmıyacak olanlardan teşkiline taraftar olanlar, aralarında bir içtima yaparak vaziyeti tetkik etmeği muvafık gördüler. Böyle bir ihtiyacı takdir edenlerden ekserisini cemiyet müfettişleri teşkil ediyordu. Fırka nizamnamesi mucibince, İttihat ve Terak-

ki müfettişleri, cemiyet teşekküllerinin başında bulunan kâtibi mesulleri teftiş etmek; merkezi umumîde, merkezi umumî âzasile beraber müzakereye iştirak eylemek; kongrelere, tabiî âza sıfatile, ayrıca intihap edilmeksizin, girebilmek selâhiyetini haizdiler.

İşte böyle bir içtima yapmak lüzumunu hisseden bu müfettişler, sözlerini cemiyet erkânı arasında dinletmekle tanınmışlardı. Bunlar, verdikleri karar üzerine, bir gün, hep bir araya geldiler. Bu arkadaşların arasında fırkanın takip etmesi lâzım gelen siyaseti ve umumî veçheleri hakkında sağlam bir fikir birliği mevcuttu. Bu içtimada bulunanlar, meşrutiyetten bir gün evvel Manastır telgrafhanesinden çıkarken Sultan Hamidin en sadık adamlarından olup inkılâp aleyhinde harekete geçmeğe hazırlanan Şemsi Paşayı vuran Atıf, Binbaşı Süleyman Askeri (5), Mümtaz (bilâhare Enver Paşanın yaveri), Sabancalı Hakkı, Hüsrev Sami (sabık Eskişehir mebusu), Topçu İhsan (sabık bahriye vekili), Abdülkadir (esbak Ankara valisi), Yakup Cemil beylerle daha bir kaç kişiden ibaretti. Bu toplantıda uzun münakaşalar oldu, herkes fikrini açıkça söyledi, nihayet bir noktada ittifak ettiler ve tatbikına karar verdiler.

Bu içtimada verilen karara sebep teşkil eden vaziyeti şöyle mütalâa ediyorlardı:

Şimdiye kadar cemiyeti temsil etmek üzere iktidar mevkiine gelen hükümetler, tamamile fırka prensiplerini sonuna kadar müdafaa edebilecek karakterde bulunan şahsiyetlerden mürekkep değildi. Çünkü, Yemen ıslahatı lâyihasını bahane ederek, 31 Marttan evvelki Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine dahil bulunan Avlonyalı Ferit Paşayı (6) dahiliye nezaretinden düşürerek yerine geçen Talât beyin, İttihat ve Terakki namına gönlünün istediği gibi hareket etmek yolunu bulduğu iddia ediliyordu.

---

(5) Umumî harpte Basra vali ve kumandanı iken vefat etmişti.

(6) Meşrutiyetten evvel, Abdülhamidin son sadrıâzamı idi ki sadaret makamında dört sene sekiz ay kadar kalmıştı.

Talât bey bu içtimada hazır bulunanlardan çoğuna ilk siyaset ve inkılâp dersini vermiş, hemen hepsi; meşrutiyetten evvel bu zatın önünde yemin ederek cemiyete kaydedilmişlerdi.

Fakat meşrutiyetin ilânından bir kaç ay sonra nezaret sandalyesine oturmağa muvaffak olan Talât beyin vaziyeti, son günlerde cemiyetin bu genç müfettişleri üzerinde iyi tesir bırakmıyordu. Bunlar, Talât beyin bir nevi diktatörlük yaptığını iddia ederek diyorlardı ki:

— Talât bey, cemiyetin ilk müessislerindendir. O, inkılâbın ilk safında iken, inkılâba en büyük hizmeti yapmıştır. Maatteessüf, meşrutiyetin ilânından sonra, fırkanın başında bulunduğu gündenberi, bir diktatörden başka bir vaziyette gözükmemiştir. Talât bey, nazır olarak kabinede bulunurken bütün kuvveti hükümette topluyor, merkezi umumîyi emri vakiler karşısında bunduruyor, nazır değilken de kendi şahsî düşüncelerini merkezi umumîye malederek kabine erkânını istediği istikamete çevirebiliyor.

Fırka ile hükümet arasında türeyen bu diktatörlüğe, bu keyfî müdahalelere nihayet vermek lâzımdır. Bunun başlıca çaresi; yeni kabinede hem Talât bey bir mevki almamalı, hem de Talât beye inkiyet edecek (boyun eğecek) şahsiyetler kabineye dahil olmamalıdırlar. Şayet Talât beyin behemehal hükümete iştiraki lâzımsa, kendisine tâbi olmıyacaklar kabineye girmelidirler.

Bu kararı verdikten sonra Talât beyle beraber kabineye girmesini istemedikleri isimler üstünde de anlaştılar ve bu kararlarını merkezi umumîye bildirmeğe içlerinden dört kişiyi ayırdılar: Mümtaz, Sabancalı Hakkı, Yakup Cemil, Atıf beyler.

Bu dört arkadaş yolda gelirken şu şekilde hareket etmeği muvafık (uygun) gördüler ve:

— Merkezi umumîye gitmeden evvel Babıâliye uğrıyalım, Sait Halim Paşayı görelim, kararımızı anlatarak tatbikini musırran (ısrarla) istiyelim, dediler.

Babıâliye gelen Talât bey ve taraftarlarının muarızı (karşısın-

da bulunan) bu dört İttihatçıyı, sadrıazam büyük bir nezaketle kabul etti. Söze arkadaşları namına Hakkı bey başladı:

— Efendim, burada bulunmıyan diğer arkadaşlarımızla beraber verdiğimiz bazı kararlar var ki bunları merkezi umumîye tebliğ etmek üzereyiz. Fakat, zatı devletiniz kabineyi teşkil etmek üzere bulunuyorsunuz. Onun için evvelâ zatı saminizi rahatsız etmeği münasip gördük. Kararımız şudur:

Evvelâ, arkadaşlarına tahakküm ederek arzu ettiği her şeyi yaptırmağa alıştığı için Talât beyi kabineye almamalısınız. Bundan başka Talât beye tamamile inkıyat edenlerden (uymuş olanlardan) Hacı Âdil, İbrahim, Celâl beyler de (7) kabinenizde yer bulamamalıdırlar.

Biz, bu kararımızla bütün İttihat ve Terakki teşkilâtının arzularına tercüman olduğumuza kaniiz. Eğer hükümetiniz memlekette iş görmek; tedbirlerinde isabetli ve katî hareket etmek isterse kabineniz kudretli zevattan mürekkep olmalı ve yalnız fırka prensiplerine riayet eden arkadaşları intihap etmelisiniz. Aksi takdirde zayıf kalır, bir iş göremezsiniz.

Zamanın nezaketi vardır, halledilecek dahilî, haricî meseleler mevcuttur ki şahsî endişelerle hareket etmiyen fikir ve rey sahibi zevata ihtiyaç hissediliyor.

Talât beyle arkadaşlarına cephe alan İttihat ve Terakkinin bu genç mümessillerini, sadaret odasında, yalnızca ve hayretle dinliyen sadrıazamın seciyesi ve şahsiyeti muhataplarınca meçhul değildi. Paşayı, Selânikte toplanan İttihat ve Terakkinin 1325 (1909) kongresindenberi tanıyorlardı. Kongreye ayan âzası sıfatile gelmişti. Esasen prensin, inkılâp için büyük bir fedakârlığı da görülmemişti. Vaktile Avrupada bulunan İttihatçılar biliyor-

(7) Hacı Âdil bey, İttihat ve Terakki hükümeti zamanında bir kaç defa dahiliye nazırlığı yapmıştı. Şimdi İstanbul terkos idaresi mürakiplerindendir. Geçenlerde vefat eden İbrahim bey de İttihat ve Terakki kabinelerinde adliye nazırlığına getirilmişti. Celâl beye gelince: Bu zat da İttihatçılar zamanında muhtelif nezaretlerde bulunmuş, İstanbul şehreminliğini ifa etmişti.

lardı ki Sait Halim Paşa, ancak meşrutiyetten evvel Pariste iken İttihat ve Terakki cemiyetine her ay on Mısır altını vermekle Cemiyetin faaliyetine müzaheret (yardım) etmişti. Prensin cemiyetle, inkılâpla alâkası bu naktî yardımdan ibaretti.

Fakat, -Sait Halim Paşa, Avrupa sosyete hayatına dahil olabilecek vaziyette bulunduğu için- Avrupa siyasî ricalinden bir çoğu, şahsî dostları arasında bulunuyordu. Merkezi umumî, sırf bunun için, kendisini -memlekete bir faydası olur ümidile- hariciye nezaretine getirmeği muvafık görmüştü. Çok kibirli, fakat o nisbette pek terbiyeli bir zat olan Sait Halim Paşa, Sabancalı Hakkı beyin yarı tehdidi, yarı ricayı ihtiva eden sözlerini ciddiyetle dinledi. Sonra aynen şu cevabı verdi:

— Hacı Âdil ve Celâl beyleri almam, İbrahim bey asildir, (8) o cihetten alırım! Talât beyi almam diyemem, gelmezse memnun olurum...

Prensin bu cevabı üzerine, muhatapları fazla bir şey söylemeği doğru bulmadılar, sadrıazamı selâmlıyarak Babıâliden ayrıldılar ve merkezi umumîye gittiler. Merkezi umumînin bir odasında kâtibi umumî Mithat Şükrü, Eyüp Sabri, doktor Nâzım, Ziya Gökalp, Kara Kemal beyler toplanmışlar, aralarında görüşüyorlardı. Burada Atıf bey söze başladı. Arkadaşlarile verdikleri kararı merkezi umumînin bu salâhiyettar mümessillerine tebliğ etti. Ve Talât, Celâl, İbrahim, Hacı Âdili beylerin kabineye girmelerini doğru bulmadıklarını söyledi.

Bu izahat üzerine Mithat Şükrü; bey sordu:

— Peki, Talât beyin kabineye girmesini istemiyorsunuz; o halde böyle nazik bir zamanda dahiliyeye kim gelmelidir?

Sabancalı Hakkı bey birdenbire cevap verdi:

— Muhafız Cemal bey! Muhafızlığa gelmeden evvel valiliklerde bulunmuş, idarede tecrübeleri var, cesur ve azimkârdır.

---

(8) Asalete fevkalâde ehemmiyet veren Prens Sait Halim Paşa, Pirizade ailesine mensup İstanbulun eski kibarlarından şeyhülislâm meşhur Saip Mollazade İbrahim beyi feda edemiyordu!

Cemal bey de bizim bir arkadaşımızdır. Bu defa da o, dahiliye nazırı olsun!

Hakkı bey sözlerini, henüz daha tamamlamamıştı ki birdenbire kapı açıldı, içeriye Talât bey girdi; geçen mükâlemeye vâkıf olduğunu hissettirir bir tavırla söze karıştı ve:

— Ben, kabineye girmek istemiyorum; beni sadrıazam istedi! dedi. Talât beyin bu sözü, muarızlarını hayrete düşürdü. Bilâhare anlaşılmıştı ki bu heyetin kendi aleyhindeki teşebbüslerinden haberdar olan Talât bey; Mümtaz, Hakkı, Atıf, Yakup Cemil beylerin merkezi umumîye gelmeleri üzerine bitişik odaya geçmiş, merkezi umumî âzasile müfettişlerin sözlerini dinlemiş, fakat bidayette gözükmek istememişti...

Hakkı bey, Talât beye cevap verdi:

— Biz şimdi Babıâliden geliyoruz, Sait Halim Paşayı gördük, kararımızı bildirdik. Paşa bize aynen şunları söyledi: «Hacı Âdil ve Celâl beyleri almam, İbrahim bey asildir, o cihetten alırım! Talât beyi almam diyemem, gelmezse memnun olurum...» Sadrıazamın bu sözü üzerine ben, artık fazla bir şey söylemeğe lüzum görmüyorum.

Kaşlarını hiddetle çatan Talât bey, masa üstündeki telefonu eline aldı, bir hayli uğraştıktan sonra sadrıazamı bulamadığını söyledi.

Hakkı bey, Talât beye izahat vermek lüzumunu hissetti:

— Şimdi biz kendisini Babıâlide bıraktık ve buraya geldik. Belki telâşla başka telefonu ele aldınız ve onun için konuşmağa muvaffak olamadınız! Derhal giderseniz kendisini bizzat görebilirsiniz. Bizim kararımız katîdir ve başka türlü kabine teşkil edilemez. Çünkü artık hergün bir vaka, memleketi sarsan bir hâdise karşısında kalamayız! Dün, sokak ortasında, güpe gündüz bir sadrıazam vuruldu!.. Yarın ne olacağı belli değil. Memlekette feci bir idaresizlik var! Cephenin vaziyeti malûm, henüz daha hali harpteyiz. Nasıl katî bir sulha kavuşacağımız, memleketin nasıl bir istikbale gittiği belli değildir! Keyfî, şahsî emellerini yürüt-

mek istiyenlerin kabinede yeri yoktur. Siz diktatörlük ediyorsunuz, biraz da işten uzak bulunmalısınız! dedi.

Talât bey, bu sözlere aldırmak istemedi. Fakat Mithat Şükrü bey müdahale etti ve:

— Teklifinizi münakaşa edelim, üzerinde düşünelim. dedi.

Bütün ihtilâfları sulh ile yatıştırmak siyasetini takip eden kâtibi umumînin bu cevabı üzerine bu dört arkadaş, daha fazla ileriye gitmeyip merkezi umumîden çıkmağı muvafık gördüler.

Odadan çıkıp gidenlerin bu teklifi, merkezi umumîde asabiyet uyandırmıştı. Talât bey de dahil olduğu halde, hep birden vaziyeti tahlil ettiler. Ve nihayet, merkezi umumîye gelenlerin Cemal beyin teşvikile hareket ettiklerine hükmettiler. Halbuki, bu teklifi yapanların içtimaından Cemal beyin haberi bile yoktu.

Bu gençler, hiç bir taraftan bir teşvik görmemişler ve Cemal beyin kabineye girmesi için de evvelce bir karar vermemişlerdi. Ancak Mithat Şükrü beyin, dahiliye nezaretine kimi münasip gördüklerini, sorması üzerine Hakkı bey, böyle bir sual karşısında birdenbire Cemal beyi tavsiye etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Talât beyle arkadaşları, vaziyete istedikleri şekli vermek ve gençlerin teşebbüsünü akim bırakmak için, işi kökünden halletmeğe karar verdiler.

Talât ve Mithat Şükrü beyler Cemal beye giderek kararlarını anlatacaklardı.

Cemal bey, son günlerde çok meşguldü. Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi etrafındaki tahkikatla durmadan, dinlenmeden uğraşıyor, geceleri muhafızlıkta yatmağa mecbur oluyordu. İstanbul muhafızı, yüzlerce kimseyi tevkif ettirmiş, bir kısmını divanı harbe vermişti. Filhakika o günkü idareye muarız (karşı) olarak tanınan, hükümetçe hareketleri şüpheli bir çok kimseler de -vakada alâkadar olsunlar, olmasınlar- yakalanarak top yekûn divanı harp kararile Sinopa gönderilmişlerdi.

İttihatçı zimamdarları (ileri gelenleri) kendi aralarında biri-

birlerile uğraşırlarken mevkilerini büsbütün sağlamlatmak, hükümeti terketmelerine imkân hazırlıyacak yeni bir ihtilâl ihtimalini uzaklaştırmak için Mahmut Şevket Paşa hadisesini vesile addetmişler, hariçteki muhaliflerini sıkı ve şiddetli takibata tabi tutmuşlardı.

Cemal bey, yaptığı tedhiş ve tenkil icraatile çok mağrurdu. O, bu tarzda hareketile inkılâbı, fırkayı, rejimi kurtardığına emindi. Cemal beyin haleti ruhiyesini pek iyi bilen ve fıtraten büyük bir psikolog olan Talât bey Mithat Şükrü beyle muhafızlığa gelirken, Cemal beye karşı nasıl bir lisan kullanacağını tasarlamıştı.

Muhafızlık makamında üçü; Talât, Mithat Şükrü, Cemal beyler yalnızdılar. Talât bey, odaya girer girmez Cemal beye:

— Şimdi merkezden geliyoruz, dedi, Mümtaz, Atıf, Hakkı, Yakup Cemil, hep beraber geldiler. Bunlar, arkadaşlarile beraber bazı şeyler tasarlamışlar, bize bildirdiler. Bu çocuklar, seni dahiliye nezaretine getirmek istiyorlar... Pekâlâ, gel kardeşim... Fakat bugünkü vaziyeti kim kurtaracak?

Muhafızlık için senden başkasına emniyetimiz yoktur. Gerek bizi, gerek bugünkü tehlikeli vaziyeti kurtaracak, senden başka kim vardır? Senin himmetinle, cinayetin tahkikatına mükemmelen devam ediliyor.

Katilleri, suikast mürettiplerini tutmak sana aittir. Memleketin asayişi senin sayende temin ediliyor. Sen iş başında oldukça biz rahat ediyoruz. Bu kabine muvakkattir; asayiş tamamile düzeldikten, katiller, hainler tutulup gebertildikten sonra harbiye nezaretine sen gelirsin. Bu da bir, bir buçuk ay sürmez.

Cemal bey, suikastten sonraki icraatile mağrur olmakla beraber bu dakikaya kadar nazır olmak, kabineye girmek fikri hayalinden bile geçmiş değildi. Talât beyin yarı ricaya benziyen bu sözleri ihtirasını gıcıklamış, ona yeni bir ümit ve tahayyül kapısı açmıştı. Demek ki kendisinin nazır olması, kabineye girmesi lâyık görülüyordu ki Talât bey bu tarzda kendisine müracaat ediyordu. Cemal bey, düşüncelerinden bir şey sezdirmemeğe ça-

lışarak mahza bir teklifte bulunmak, vaziyete hâkim olduğunu anlatmak için bir şey söylemek istedi ve pek gururlu bir tavırla:

— Fakat Fethi, nafıa nazırı olmalıdır! dedi.

Talât bey, Cemal beyin bu mukabelesini ciddî ve değişmez bir teklif mahiyetinde zannetti. İstanbul muhafızına itiraz etmenin faydasız olduğunu anlıyarak:

— Peki, dedi, istediğini yaparız. Fakat sen, bu lâf anlamaz çocukları çağır, bunlara vaziyeti, memleketin halini, senin şu sırada muhafızlıktan ayrılmıyacağını anlat. Benim de kabineye girmekliğime itiraz etmesinler. Biz şimdi Cavidin evine gidiyoruz. Orada senden iyi haberler bekliyoruz.» Talât bey, muhafızlıktan ayrıldı, Mithat Şükrü beyle beraber Cavit beyin Cağaloğlundaki evine gittiler. Orada neticeyi bekliyeceklerdi.

Cavit bey, o dakikaya kadar kabinenin teşkili etrafında dönen entrikalardan haberdar değildi. O, İttihat ve Terakkinin en ileri gelen şahsiyetlerinden biri olduğu halde, son zamanlarda merkezi umumî faaliyetlerine iştirak etmemiş, daha ziyade fırkanın hükümet ve parlâmento saflarında büyük roller oynamıştı.

Cavit bey, meşrutiyettenberi meclisi mebusanda fırkayı, en şiddetli hasımlarının hücumlarına karşı müdafaa etmiş; kendisi dahil olsun olmasın devrilecek zannedilen İttihat ve Terakki kabinelerine itimat reyi temin ettirmişti. Hattâ, maliye nazırı iken tanzim ettiği bütçelere hücum eden muhalif mebusların itirazlarına karşı; icat ettiği bir tabirle mukabele etmişti: «Bütçe açığının fazileti terbiyetkârîsi vardır...»

Filhakika, cemiyetin parlâmento kürsüsünde kendisine en ziyade güvendiği bu hatibi, İttihat ve Terakkinin bu «liberal» unsuru fırkanın yegâne maliyecisi idi. Meşrutiyetten sonra bütçenin maliye ilmindeki mefhumunu fırkaya, parlâmentoya o öğretmiş, 1908 de maliye nazırı olan Menemenlizade Rifat beyin hazırladığı meşrutiyet idaresinin ilk bütçesini şiddetle tenkit etmiş, bu tenkitler karşısında Rifat bey büyük bir takdirkârlık hissile mütehassis olduğunu mecliste alenen söylemiş ve mevkiini

İttihat ve Terakkinin genç maliyecisine bırakmıştı.

Cavit bey, Talât ve Mithat Şükrü beylerin bu vakitsiz ziyaretlerinin sebebini sormak niyetinde iken Talât bey daha evvel davrandı :

— Haberin var mı Cavit? Cemali dahiliye nazırı yapmak istiyorlarmış. Şimdi Cemalin yanından geliyoruz... dedi.

Sonra Hakkı beyle arkadaşlarının teşebbüsünü, yaptığı münakaşayı, Cemal beyle geçen mülâkatı hülâsa etti ve neticeyi almak için de burada beklemeği tercih ettiklerini ilâve etti

Cemal bey, muhafızlıktaki odada yalnız kalınca yaveri Salâhaddin beye şu emri verdi:

— Şimdi git, Sabancalı Hakkıyı gör, bütün arkadaşlarile beraber bana gelsinler!

Salâhaddin bey, muhafızın emrini Hakkı beye tebliğ etti. Bu davetten iki saat sonra, kabine teşkili etrafındaki teklifi yapmak üzere içtima eden İttihatçıların hepsi muhafızın karşısında oturuyorlardı. Cemal bey, biraz memnun, biraz mütehayyir bir tavırla sordu:

— Çocuklar, siz beni dahiliyeye getirmek istiyor muşsunuz?

Bu suale Mümtaz bey cevap verdi:

— Evet, biz sizin dahiliye nezaretine gelmenizi alelıtlâk (durup dururken) istemedik. Talât beyin tahakkümüne, kendi başına hareket etmesine meydan vermemek için kabineye girmemesini istedik. Çünkü Talât bey kabinede iken her mühim meseleyi «merkezi umumînin, cemiyetin arzusu budur» diyerek kabinedeki arkadaşlarını, kendi düşüncesi etrafında toplamağa, mütemadiyen diktatörlük etmekle entrika çevirmeğe çalışıyor.

Biz, zayıf hükümetlerin teşekkül etmesine taraftar değiliz. Biz bunu kendisine ve merkezi umumîye de anlattık ve Talât beyin kabineye girmemesinde ısrar ettik. Bunun üzerine Mithat Şükrü bey bize dahiliyeye kimin girmesi münasip olacağını sorunca, Hakkı sizi tavsiye etti. Hakkı, bu tavsiyesinde isabet etmişti. Yoksa sizin için bilhassa teşebbüste bulunmadık. Esasen

dahiliye için sizden başka kim hatıra gelebilirdi? Siz kıymetli bir arkadaşsınız, bu mevkiin ehlisiniz!

Mümtaz beyin vaziyeti olduğu gibi izah eden bu açık sözleri; şöhret seven muhafızın çok hoşuna gitmişti. Bir an için bu genç arkadaşlarının düşüncelerine iştirak ederek Talât bey üzerinde müessir olmak, kabineye girmek için ısrar etmeği muvafık bulmuştu. Fakat sonra Talât beyin biraz evvelki sözlerini düşündü: Muhafızlığı, divanı harbi, suikast işlerini kimlere bırakır, kime emniyet edebilirdi? Cemal bey kanaat getirmişti ki hakikaten o olmasa Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesile iş bitmiyecek, büyük bir ihtilâl memleketi sarsacak, kendisinin ve arkadaşlarının hayatı mahvolacak, hükümeti İttihat ve Terakki düşmanlarına tekrar terketmeğe mecbur kalacaklardı.

Talât beyin hakkı vardı; suikast tahkikatı bitmeden, asayiş tamamile takarrür etmeden muhafızlığı bırakamaz, yerinden ayrılamazdı. Fikrini değiştirdi, muhataplarının sözlerini kabul etmek istemediğini izaha karar verdi ve:

— Talât bana geldi, dedi, vaziyeti anlattı. Hakikaten burada çok mühim vazifelerim var. Divanı harp, suikast mesaili muvakkat ve geçicidir. Bu işler düzelsin; emniyet teessüs etsin! Şimdilik bırakın, bu kabineye Talât da girsin... Bir ay sonra kabineyi yenileştiririz. Ben de o zaman harbiye nazırı ve bahriye nazır vekili sıfatile kabineye gireceğim. O zaman istediğiniz muvazene olur, Talât tek başına istediği gibi hareket edemez!

İstanbul muhafızının bu sözlerile, Cemal beyin gururu okşanarak Talât beyin tesiri altında kaldığı anlaşılmıştı. Bu sefer Hakkı bey cevap verdi:

— Göreceksiniz, Talât bey sizi buradan, hattâ İstanbuldan atlatacaktır!

Çünkü biliyorsunuz ki vilâyatı setteye (doğu vilâyetleri), Irak, Suriyeye olmak üzere üç müfettişlik ihdas ediliyor. Bir müddet sonra Talât bey size gelecek:

— Irak müfettişliğini ancak sen idare edebilirsin! diye teklif

edecek, bir çok sebepler, deliller sayacak, sizi kandırıp buradan uzaklaştıracaktır.

Cemal bey bu mukabeleye hiddetlendi ve yumruğunu sıkarak masaya vurdu, lisanına katiyet ifade eden bir eda vermek istiyerek:

— Siz arkadaşlar benimle birlikte olduktan sonra buradan bir karış bile ayrılmam. Buna siz emin olunuz! dedi.

Cemal bey sonra sesini biraz yumuşattı ve şunları ilâve etti:

— Sizden tekrar rica ederim, simdi gidiniz. Cavidin evinde bekliyorlar. Dört gündür kabine teşekkül edemedi. Bu vaziyet Avrupalılarda, hâlâ Türkiyede anarşi vardır, zannını tevlit ediyor (uyandırıyor). Bir an evvel kabinenin teşekkül etmesi lâzımdır. Ben muhafızlıktan şimdilik ayrılamıyacağım. Gidiniz, Talâtı görünüz, kabineyi hazırlasınlar ve işe başlasınlar!

Muhatapları Cemal beyin kararındaki katiyeti görmüşler, fazla ısrar etmenin faydasız olduğunu anlamışlardı. Kalktılar, Cavit beyin evine gittiler. Burada Talât beyden başka Halil bey de vardı. (9) Halil bey, Talât beyin daveti üzerine yeni kabinenin teşkili için müzakereye gelmişti.

Hakkı beyle arkadaşlarının geldikleri Cavit beye haber verilmişti. Talât bey ev sahibinden evvel davrandı:

— Buyurunuz beyler, emriniz nedir?.. dedi.

Bu beklenilmiyen ziyaretçiler gelmeden evvel Talât bey Cemal beyle telefonla görüşmüş, vaziyeti anlamıştı. Fakat neticeyi bilmez gibi görünmüş, sözü muarızlarına bırakmağı tercih etmişti.

Mümtaz bey Talât beye:

— Memleketin müşkül vaziyetini takdir ediyoruz. Uzun münakaşalarla vakit geçirmenin doğru olmadığını anlıyoruz. Biz

(9) Halil bey, İttihat ve Terakkinin ileri gelen erkânındandı. Muhtelif zamanlarda hariciye, adliye, dahiliye nazırlıklarında, meclisi mebusan ve şûrayı devlet reisliklerinde bulunmuştu. Şimdi müstakil İzmir mebusudur.

aramızda anlaşıncaya kadar belki yeni bir tehlike ile karşılaşacağız. Şimdilik kabinenin münasip görüldüğü şekilde teşkil edilmesine taraftarız. Siz de arzu ederseniz kabineye girebilirsiniz!.. dedi.

Talât bey, muarızlarının ricatı karşısında davayı kazanmıştı, müstehzi bir tavırla gülümsedi ve:

— Orası sadrıazamın bileceği iş, dedi, ortada mesul bir başvekil olunca şunun, bunun müdahalesi mevzuu bahsolur mu?

Talât bey, bu mukabelesile genç fırka arkadaşlarına usulden, teamülden bahsetmek, parlâmanter bir idarenin kaidelerine işaret ederek hukuku esasiye dersi vermek istiyordu.

Genç İttihatçılar, fazla bir şey ilâvesine lüzum görmediler, fırkanın idaresinde, kabinenin teşkilinde yegâne söz ve nüfuz sahibi olan liderlerile uzun müddet münakaşalara girişmeği mevsimsiz buldular ve Cavit beyin evinden ayrıldılar.

Ertesi sabahki gazetelerde şöyle kısa ve müphem (üstü kapalı) bir haber çıktı:

«Kabineyi teşkil edecek zevata ait listenin bu akşama kadar tanzim edilerek iradei seniyei hazreti padişahiye iktiran eyliyeceği (sunulacağı) haber alınmaktadır.»

Filhakika bir gün sonra Cavit beyin evinde verilen karara göre yeni kabine teşekkül etmiş ve işe başlamıştı. Bu kabine eski heyetten pek az farksızdı. Halil bey şûrayi devlet reisliğine, Talât bey dahiliyeye, merhum Mahmut Şevket Paşa tarafından bizzat idare edilen harbiye nezaretine İzzet Paşa getirilmiş, Celâl ve Hacı Âdil beyler açıkta bırakılmış, Cavit bey bir müddet daha hükümet haricinde kalmağı tercih ettiğinden Menemenli Rifat bey maliye nazırlığını muhafaza etmişti.

Cemal beyin nafıa nezaretine getirilmesini istediği Fethi bey kabineye alınmamış, bu vazife gene Osman Nizami Paşanın uhdesinde bırakılmış ve Mahmut Şevket Paşa kabinesinde de şûrayı devlet reisliğini ifa eden eski sadrıazam Sait Paşa da münhal bulunan ayan meclisi reisliğine tayin edilmişti.

Artık kabine tamamlanmış, hükümet teşekkül etmiş ve kabine teşkili etrafındaki münakaşalar kesilmişti. Şimdi İttihat ve Terakki zimamdarları -bir müddet için olsun- kendi aralarındaki münakaşaları, ihtilâfları unutmuşlar, suikast katillerile mürettiplerini cezalandırmak, İttihat ve Terakki aleyhindeki muhalefet şebekesini dağıtmak ve fırkanın baka ve mevcudiyetini kurtarmak için İttihat ve Terakki düşmanlarını ezmek üzere çalışmağa başlamışlardı. İttihatçılar bunun için bir gaye etrafında birleşmiş, müttehit bir kitle halinde harice karşı gözükmeğe çalışıyorlardı.

Esasen bir çok hadiseler isbat etmiştir ki İttihatçılar; hükümet ellerinde olsun, olmasın; aralarındaki ihtilâfları, geçimsizlikleri, bir an için fırka haricine sızdırmamışlar; en derin ihtilâfları, çok sıkı bir sır halinde ailevî bir mahiyette muhafaza etmek hünerini göstermişlerdir.

Fırka teşkilâtının Mahmut Şevket Paşanın katlinden sonra bu noktai nazardan da başka türlü bir vaziyet alması mümkün olamazdı: Her neye malolursa olsun, yalnız Mahmut Şevket Paşanın katillerile müşevvik ve mürettiplerini cezalandırmakla iktifa etmemek, paşanın katli ile İttihat ve Terakkinin manevî şahsiyetine karşı suikast edenleri de ezmek ve mahvetmek için her türlü tedbirleri almak lâzımdı.

Bunun için bütün gözler İstanbul muhafızı Cemal beye dikilmiş, onun icraatına itimatla müzaheret edilmeğe karar verilmişti. Cemal beyin şahsiyeti, İttihat ve Terakkinin muhaliflerine karşı giriştiği mücadelenin muvaffakiyetle neticeleneceğine emniyet ve itimat uyandırıyordu.

Fıtratan mağrur olan ve o nisbette de icraatında şiddetli davranan Cemal bey, bu fevkalâde günler için, tam vazifesinin, mevkiinin ehli idi. O, fırkanın, İttihat ve Terakkinin muvaffakiyeti için her türlü fedakârlıktan çekinecek, gayesine erişmek için vazifesine tereddüt karıştıracak, fırka muhaliflerine en yakını ve dostu olsa bile merhamet ve zaaf gösterecek karakterde değildi.

Bu itibarla İttihatçıların Cemal beye besledikleri derin itimat; tamamile yerinde doğmuş bir hisden ileri geliyordu.

Babıâli baskınından sonra, İstanbul muhafızlığı vazifesini deruhde ederek idarei örfiye kudret ve salâhiyetlerine el atan Cemal beyin şahsiyeti, bütün payitaht halkı için korku, çekinme hissi telkin etmişti.

Hiç bir fert, münevveri, cahili hiç kimse, muhafızlığın icraatına dil uzatamıyor; samimî de olsa, hükümetin işlerine karşı tenkit ve itiraz sesi yükseltmeğe cesaret edemiyordu. Suikasttan sonra halkta -doğru yanlış- umumî bir kanaat hasıl olmuştu: İttihat ve Terakkiye muhalif tanınanlar, ya Mahmut Şevket Paşanın katlile yakından, uzaktan alâkadar oldukları töhmetile lekelenecekler, yahut alınlarına "hain", "meşrutiyet düşmanı" damgası vurulacaktı! Bu cezaların fiilî tezahürlerinden en ağırı ipe gelmek, en hafifi de Sinopa sürülmek!.. İnsanların sürülüp, sefil, perişan kalması için Abdülhamit istibdadının "Fizan" ı yerine, İttihat ve Terakki meşrutiyetinin "Sinop" u kaim olmuştu!..

"İdarei örfiye kararnamesine muhalefet" suçile payitahttan "Bahri cedit" vapuruna bindirilerek Sinop sahiline dökülenler arasında o zamanki idareye temellük etmiyen (boyun eğmeyen) açık sözlü, mert tabiatli milliyetperverler de vardı.

Bir taraftan divani harp, diğer taraftan idarei örfiye âmiri olan Cemal bey, sürdükleri insanlar arasında böyle bir tefrik ve temyize ihtiyaç görmemişlerdi. Onlar, münhasıran İttihat ve Terakkiyi kurtarmağı, iktidar mevkiini muhafaza etmeği düşünmüşler, bu gayeye muhalif her hareketi boğmağa, her başı ezmeğe karar vermişlerdi.

Bu kararın en canlı tezahürleri, suikast tahkikat ve takibatı dolayısile gösterilen faaliyetlerde göze çarpıyordu. Filhakika divani harbin, müstantikliğin (sorgu yargıçlığında) tahkikatından, maznunların isticvabı safhalarından hiç kimse haberdar olmuyor, maznunların dört duvar arasında yapılan muhakemeleri, halka hakikati öğretemiyor, dedikodulara, yanlış istidlâllere, hü-

kümlere sebebiyet veriyordu. Divanı harpte cereyan eden muhakeme ve tahkikat safahatının mahkûmiyet kararları müstesna olarak hulasaten olsun gazetelere verilmemesi, halk nazarında facia katillerini bile masum ve günahsız gösterecek zan ve tahminlere imkân vermişti.

Divanı harp kararını vererek mevkuflardan bir kısmı asılıp, bir kısmı sürülerek İstanbuldan uzaklaştırılıncıya kadar devlet teşkilâtı, hükümet kudret ve nüfuzu yalnız divani harp tahkikatile meşgul olmuş, maktul sadrıazamın şahsiyetinde temsil ettirilen İttihat ve Terakki düşmanlığının intikamı alınmış; bütün bu işler yapılırken, diğer mühim memleket ve vatan işleri ikinci safa atılmıştı.

Merkezi umumîce ve bilhassa Talât bey tarafından göklere çıkarılarak gururu okşanan Cemal bey, bütün bu örfî icraatın yegâne âmiri idi. Cinayete ve cinayet vesilesile muhalifler hakkında alınacak takibat ve tahkikata dair talimatı Cemal beyin muhafızlığı veriyor, bunların tatbikini de polis müdürlüğü ifa ediyordu.

İttihat ve Terakki devrinde, İstanbul polis müdüriyeti umumiyesinin en korkulu günleri, Mahmut Şevket Paşanın katlinden sonraki zamanlara tesadüf etmektedir.

Sokak kapısına gönderilen sivil bir memurun:

— Sizi merkez memuru bey görmek istiyor!.. davetile yurdunu, barkını bırakıp evinden çıkarılan insanların nasıl bir âkibete sürüklendiği belli olmıyan bu zamanda İstanbul polis müdürlüğü, bir inzibat ve asayiş müessesesinden ziyade, İttihat ve Terakki hasımlarına karşı kurulmuş hususî bir ihtilâl teşkilâtı kanaatini veriyordu.

Maamafih polis müdürü Azmi beyin süratli kararları, çok şiddetli tedbirleri sayesinde cinayet etrafındaki tahkikat az zamanda ikmal edilmiş, İstanbuldaki bütün katiller, caniler yakalanmış, esrar perdesi tamamile sıyrılmış, canilerin besledikleri maksat, bütün çıplaklığile meydana çıkmıştı. İstanbul gazetele-

ri, karilerini biraz daha tenvir edebiliyorlardı. Artık anlaşılmıştı ki Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi, İttihat ve Terakki erkânı aleyhine tertip edilen büyük bir suikastın başlangıcı idi.

Çünkü hadisenin daha ilk günlerinde cinayetin kimlerin tertip ettikleri, Mahmut Şevket Paşadan başka daha kimlerin öldürülmesinin kararlaştırıldığı belli olmuştu. Yalnız ortada karanlık kalan, bir türlü efkârı umumiyeye iç yüzü anlatılamıyan bir nokta vardı: Suikast tertibi, muhafız Cemal bey tarafından hadiseden bir kaç gün evvel Mahmut Şevket Paşaya haber verildiği halde, neden esaslı tedbirler alınmamış, faciaya mâni olunamamıştı?

Paşanın suikast teşebbüsünden evvelden haberdar edildiğini o zamanki gazeteler neşretmekte mahzur görmemişlerdi. Bu neşriyata göre, Mahmut Şevket Paşa, muhafazası için muhafızlığın ve polis müdürlüğünün teklif ettikleri tedbirleri reddetmiş, «mukadder ne ise o olur!» diyerek gelecek belâya karşı mütevekkil davranmağı tercih etmiş ve neticede başına bu büyük felâket gelmişti.

Mahmut Şevket Paşa, kendi şahsı için fevkalâde muhafaza tedbirleri aldırmamakta serbestti. Fakat hükümet, suikastı nasıl ve nereden haber almıştı? Mademki zabıta, günlerdenberi, bir suikastın tertip edildiğine vâkıf olmuştu; neden bu suikastın vukuuna mâni olacak tedbirler almamış, canilerin teşebbüsleri boğulmıyarak sadrıazamın öldürülmesine imkân verilmişti? Mahmut Şevket Paşa, durup dururken kendini feda etmeğe, gözü kapalı ölmeğe razı olmuş değildi ya!..

İşte bu tarzdaki mütalâa ve düşünceler, halk arasında, bir çok zihinleri yoruyordu.

Filhakika muhafızlıkla polis müdürlüğünün malûmatı o kadar ilerlemişti ki suikasttan hemen bir ay evvel muhafızlık, ihtilâl beyannamelerini Beyoğlunda bir matbaada bastıran serdar Sıtkı bey isminde birini yakalamış, hattâ kapitülâsyonlara istinaden Avusturya Sefiri Marki Pallaviçininin protestosunu celbetti-

ği halde Prens Sabahaddin beyin kâtibi Satvet Lûtfi beyi Avusturya sefareti tercümanlarından M. Lazarın evinde tevkif ettirmiş ve divanı harbe vererek mahkûm ettirmişti.

İkinci bir misal daha: Yine muhafızlık suikast teşebbüslerini o derece adım adım takip ettiriyordu ki bir taraftan Talât bey, Prens Sabahaddin beyle anlaşmak için prens namına hareket eden doktor Nihat Reşat beyle müzakereye giriştiği halde, diğer taraftan Cemal bey Satvet Lûtfi beyin mahkûmiyetinden sonra Nihat Reşat beyin ihtilâlin başında bulunduğunu anlamış, doktorun adamlarından bazılarını yakalatmış, cinayetin vukuundan sonra idam edilenlerden Muhip beyle Yüzbaşı Kâzım ve Bahriyeli Şevki efendilerin faaliyetlerine vâkıf olmak için aralarına adam koydurmuş, teşebbüslerinden günü gününe haberdar olmuştu.

İstanbul muhafızı Cemal bey, suikast tertibatile doğrudan doğruya alâkadar olanları tevkif etmediği halde meselâ, o günlerde Kıbrıstan İstanbula dönen sabık sadrıazam Kâmil Paşayı payitahttan uzaklaşmağa mecbur etmek gibi hareketlerde bulunmuş, hattâ cinayetten bir saat evvel, akşama, sabaha bir ihtilâl ve suikast teşebbüsünün muhakkak surette vukua geleceğine dair malûmat aldığını bizzat Mahmut Şevket Paşaya söylemişti.

Suikast hadisesi etrafındaki teşebbüslerin teferruatına kadar vâkıf olan muhafızlık ve polis müdürlüğü, ihtilâlcilerin hüviyeti evvelden malûm olduğu halde, neden cinayetin vukuuna meydan vermişler, bunları vaktinden evevvel tevkif ettirmiyerek serbest bırakmışlardı?

Muhafız Cemal bey, Prens Sabahaddin ve doktor Nihat Reşat beyleri tevkife karar verdiği gün, Talât bey prensle doktorun kaçmaları lüzumunu kendilerine söylemiş ve firar etmelerini kolavlaştırmıştı. Bu hadise de İttihat ve Terakki erkânı arasında, hattâ kendi aleyhlerinde yapılan hareketlere karşı koymak için bile, samimî bir birlik olmadığını isbat etmişti.

Maamafih suikastın vukuundan evvel, zabıtanın bütün tafsi-

lâtile vâkıf olduğunu o zaman hiç kimse bilmiyordu. Ancak, suikast teşebbüsünün daha evvelce haber alındığı şeklinde matbuattaki neşriyat, halkın ruhî vaziyetine vâkıf olanları memnun etmemişti.

Çünkü bu haber gazetelerde çıktığı gün, bir çok tefsirlere yol vermişti. Kulaktan kulağa deniyordu ki:

«Mahmut Şevket Paşa, bir çok genç İttihatçıların ikbal mevkiinde yükselmelerine, devleti istedikleri gibi idare etmelerine mâni olan bir adamdı. İttihatçı büyükler arasında paşadan çok fazla inkılâba hizmet edenler var. Bunlar, bir an evvel iktidar mevkiine geçmek, kısa bir zamanda idareyi ele almak arzu ve ihtirası ile yaşıyorlar ve kendilerinde böyle bir hak görüyorlar.

Acaba el altından muhalifler tahrik edilerek Mahmut Şevket Paşa öldürülmüş mü idi? Bununla paşanın rakipleri; hem Mahmut Şevket Paşayı ortadan kaldırmak, hem de Kâmil Paşa hükümetini tahassürle anan ve o idarenin avdetini istiyen muarızlarını mahvetmek gayesini elde etmiş, bir taşla iki kuş vurmuş olmuyorlar mı idi?»

Gazetelerde, suikast teşebbüsünün hükümetçe daha evvel malûm olduğuna dair çıkan haberlerin tafsilâtsız ve izahsız kalması yüzünden, bu kanaati, günden güne İttihatçılar aleyhinde kökleştirmiş, ya suikasti Mahmut Şevket Paşanın düşmanları olan İttihatçıların tertip ettiklerini, yahut da İttihat ve Terakki muhalifleri tarafından hazırlanan bu suikastın paşanın rakipleri tarafından paşanın öldürüldüğü dakikaya kadar -müdahale edilerek dağıtılmamasından dolayı- teshil edildiği (kolaylaştırıldığı) itikadını yerleştirmişti.

Halbuki tarihî bir hakikattir ki İttihatçı liderlerin mühim bir kısmı, paşanın vücudunu kendilerinin yükselmesine mâni addettikleri halde, gerek teşkilâtı itibarile İttihat ve Terakki Cemiyeti, gerek münferiden İttihatçılar, suikastın tertibile yakından, uzaktan alâkadar değildiler. Mahmut Şevket Paşanın ölümile bir kısımlarına «gün doğsa» bile, nihayet suikastın mevzîî mahiye-

tini kaybederek hududunu genişletmesi ve ihtilâl şeklini alarak İttihatçı büyüklerin hayatları aleyhine de inkişaf etmesi ihtimali çoktu. Bu itibarla, bir kısım halk tabakaları arasında dolaşan bu dedikoduların, amelî bir kıymeti olamazdı.

Cinayet tahkikatı inkişaf ettikçe, tutulan katillerin ve cinayeti tertip edenlerin hüviyeti malûm oldukça; suikastın doğrudan doğruya İttihat ve Terakki muhalifleri tarafından hazırlanıp tatbik ettirildiği meydana çıkmıştı.

Cinayetin tertibi ve suikastın icrası, o zamana kadar Türkiyede görülmemiş şekilde cereyan etmişti: Anlaşılıyordu ki Mahmut Şevket Paşanın katilleri, Avrupadaki canileri, anarşistleri taklide kalkmışlardı. Harbiye nezaretinden çıkan paşanın otomobiline diğer bir otomobil içindeki canilerin taaruz ederek iki otomobil arasında şiddetli bir düello yapılması, İstanbulda ilk defa görülen bir cinayet sahnesi idi. Suikastın vukuu etrafındaki tafsilât, gazetelere verilirken, hadisenin nasıl cereyan ettiğine dair, efkârı umumiye için karanlık bir nokta kalmamıştı.

O gün Mahmut Şevket Paşa, saat on bir buçukta Babıâliye gitmek üzere otomobille harbiye nezaretinden müsterih ve mütevekkil olarak çıkıyor... Otomobilde, solunda Seryaveri Eşref, karşısında Bahriye Yaveri İbrahim beyler şoförün yanında da uşağı Kâzım ağa oturmaktadır... Paşanın otomobili Beyazıt meydanını geçmiştir. Tramvay caddesinden Çarşıkapısına sapacağı sırada Fatma Sultan çeşmesinin sağında tamir edilmekte olduğu zannedilen diğer bir otomobil yol üstünde duruyor... Bir kısım kira arabaları da esasen dar olan caddeden gelip geçmeği büsbütün müşkül bir hale getirmişlerdir.

Bu esnada yolun önüne bir de cenaze çıkıyor ki bu fena tesadüf, meşum akıbetin kolaylıkla tahakkuk etmesine sebebiyet vermiştir: Kira arabaları, tamir edilmekte olan bir otomobil, bir de tabut, paşanın otomobilini durduruyor.

Bunu müteakip şiddetli bir gürültü kopmuştur: Bu gürültü bir silâh sesi mi, yoksa bir motor gürültüsü mü? Bu anî gürültü-

yü bozulan bir motorun sesine benzeten Seryaver Eşref beydir. Eşref bey, kendini otomobilden dışarıya atmak, ne olduğunu anlamak istiyor. Fakat vakit kalmadan, arkadaşı Yaver İbrahim beyin acı acı bağırarak göğsünden yaralandığını görüyor.

Eşref bey, o sırada işin mahiyet ve dehşetini anlamıştır: Başını çevirdiği zaman, yıkık bir duvar üstüne çıkmış bir adamın kendilerine doğru mütemadiyen ateş ettiğini, tamir edilen otomobilin önünde duran sarı pardesülü bir adamın da duvar üstündeki adam gibi ayrı bir noktadan kurşun sıktığını görüyor.

Eşref bey, bu anî taarruzun paşaya karşı yapıldığını anlamıştır. Seryaver, bu caniyane tecavüze seyirci kalmak istemedi ve silâhına davrandı. Eşref bey, ancak bir iki kurşun sarfettikten sonra, paşanın uşağı Kâzım ağanın da mütearrızlara mukabeleye başladığını gördü. Fakat bir dakika sonra paşanın uşağı Kâzım ağanın silâhı susmuş, kendisi otomobilden yere düşürülmüştü...

Kâzım ağanın yere düşmesini gören sarı pardesülü adam, elindeki tabancaya üç kurşun daha sürüyor, süratle Kâzım ağanın üstüne, sonra otomobilin içine boşaltıyor. Maamafi bu adam, bu tecavüzünde yalnız değildir. Otomobildeki arkadaşları da mütemadiyen ateş ediyorlar... Atılan kurşunlardan bir kısmı, paşaya isabet etmiştir. Meydanda pervasız duran sarı pardesülü adam, katillerden Ziyadır.

Yaralıları kan içinde bırakan katil otomobil, Ziyayı da alarak meydandan firar ediyor. Duvar üstündeki katil, Topal Tevfik sakat bacağile otomobile atlıyamamıştır. Topal Tevfik, buradan Gedikpaşaya doğru kaçmağa başlamış, Çakırağa hanına girmiş, bir aptesaneye saklanmıştır. Topal burada yakayı ele vermiş ve merkez kumandanlığına getirilmiştir.

Tevfik, ilk isticvabında evvelâ cinayete iştirakini inkâr etmiştir. Fakat biraz tazyik neticesinde ve biraz da vakayı bizzat gören Üsküdarlı Kâmile hanımla karşılaşınca cinayetini itiraf ederek arkadaşlarının hüviyetini birer birer anlatmış, cinayetin kimler tarafından tertip edildiğini bütün çıplaklığile izah etmiştir.

Canilerin otomobili içinde Ziyadan başka, Nazmi, Bahriyeli Şevki, Abdürrahman vardı. Bunlar, Aksaray, Taşkasap yolile Topkapı haricine çıkmışlardır. Buradan Kâğıthane - Şişli tarikile şehre girmişler ve etrafa dağılmışlardır.

Altıncı dairenin 78 numarasında kayıtlı olan bu otomobil, bir gün sonra Şişlide Osmanbey gazinosu karşısında bir garajda bulunmuştur. Zabıta, şoför muavini Cevadı da yakalamıştır. Fakat isticvap edilirken Cevada yapılan tazyikler fayda vermedi. Çünkü Cevat otomobili idare eden Abdürrahmanla paşayı öldürerek otomobille kaçan katillerin nerede bulunduklarını söylememişti.

İstanbul muhafızlığı ve polis müdürlüğü, çok müşkül bir vaziyette idi. Suikastın vukuundan evvel cinayeti kimlerin tertip ettikleri, en küçük teferruatına kadar, biliniyordu. Ancak bir kaç gün evvel Prens Sabahaddin bey ortadan sıvışmıştı.

Gümülcüneli İsmail Hakkı beyin de yirmi dört saattenberi nereye gizlendiği belli değildi. Halbuki Gümülcüneli, daha bir hafta evvel -davet edilmeksizin- Cemal beye gelmiş, kendisinden şüphe edilmemesini, hükümet aleyhinde en küçük bir harekette bile bulunmadığını temin etmişti. Bundan başka muhafızlık, cinayetin başlıca mürettibi olan Kâzım efendinin günlerdenberi nerede saklandığını henüz öğrenememişti.

Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden bir iki saat sonra muhafızlık suikastı tertip edenlerden polis müdürlüğü sabık kısmı siyasî müdürü Muhip, Gelenbevî Sultanisi mubassırlarından Abdullah Safa, Miralay Fuat beyler gibi maruf adamları tevkif ettiği gibi, ayak takımından yüzlerce kimse polis müdürlüğü tevkifhanesine doldurulmuşlardı. Bununla beraber Cemal bey, bilhassa Damat Salih Paşanın tevkifine ehemmiyet veriyordu. Cemal bey, Salih Paşanın saltanat hanedanına mensup olmasından başka, aslen Tunuslu olmasından dolayı Fransız sefareti tarafından himaye edilmesi gibi ihtimallere meydan vermemek için Salih Paşayı alelade surette tevkif etmek istemiyordu.

Cemal beyin fikrince, Salih Paşaya hiç bir şüphe telkin et-

meksizin, kendisini muhafızlığa çağırmak suretile tevkif ettirmek daha kolay olacaktı. Çünkü Salih Paşa, suikasttan evvel de bir defa daha muhafızlığa davet edilmiş, Cemal beyin, İstanbulu muvakkaten olsun, terketmesi için yaptığı teklifi şiddetle reddetmiş ve muhafıza:

— Elinizden geleni yapınız!.. demişti.

Binaenaleyh Salih Paşanın, yine bir davet şeklinde tevkifi daha münasip olacaktı. Cemal bey, Salih Paşayı ihtilâl teşkilâtının İstanbul reisi farzediyor, paşanın tevkifile -suikast etrafındaki- bütün esrarın sıyrılacağı kanaatini besliyordu.

İstanbul muhafızı ile polis müdürü birleştiler, paşanın tevkifi etrafında bir program çizdiler. Damat Salih Paşanın Nişantaşında Teşvikiye Camii karşısındaki sarayına en açıkgöz sivil memurlardan birini gönderdiler. Cemal bey, memura Salih Paşaya karşı azamî surette nezaket gösterilmesini, kendisine tevkif ediliyor zannının verilmemesini, hattâ Salih Paşa bir arabada gelmeği arzu etmezse, memurun başka bir araba ile takip etmesi için talimat verdi.

Sivil memur saray bahçesine girdi, kapıcıya sordu:

— Paşa burada mı?.. Ben, İstanbul muhafızı Cemal bey tarafından geliyorum. Kendilerine söyleyiniz, maruzatım vardır.

Paşanın adamları sapsarı kesilmişlerdi. Fakat memura cevap vermeğe vakit bulmadan selâmlık tarafının penceresi vuruldu, bahçedekiler başlarını kaldırdılar. Camı vuran Salih Paşa idi. Paşa elile işaret ediyor, gelen memuru içeriye çağırıyordu.

Memur odaya girdi, Salih Paşayı selâmladıktan sonra:

— Paşa hazretleri, dedi, İstanbul muhafızı Cemal bey zatı âlinizin bir kaç dakika için kendisini ziyaret etmenizi rica ediyorlar.

— Gene ne var? Beni niçin istiyorlar?

— Bendenize verilen emir bundan ibarettir. Yalnız ne zaman teşrif edeceğinizi öğrenip kendilerine arzetmekliğimi de tembih ettiler.

— Peki biraz bekleyiniz; şimdi gelirim.

Salih Paşa memuru odada yalnız bıraktı. Kapı önünde kâtibi Hüseyin Avni beye:

— Arabayı hazırlamalarını söyleyiniz ! dedi. Ve doğru haremliğe geçti. Burada zevcesi Münire Sultana: (10)

— Müsaade ederseniz gidiyorum, bendenizi gene muhafız Cemal bey istemiş... dedi.

Münire sultan itiraz etti ve:

— Bu adam artık sizden ne istiyor? Gitmeyiniz, bir hile, bir tuzak olmasın! Dünkü suikasttan sonra size de bir leke sürmesinler... dedi.

Salih Paşa mağrur ve emin bir tavırla cevap rerdi:

— Bana ne yapabilirler ki?.. Beni tevkif etmek küstahlığında bulunsalar bile, nihayet bu terbiyesizliklerini yirmi dört saatten fazla idame ettiremezler, sefaret derhal işe vaziyet eder. Ve bana tarziye verdirterek iade ettirir. Bu heriflerin bendenizi tevkif etmek hallerine mi düşmüş?

— Paşa, çocuk gibi düşünüyorsunuz! Bu adamların ne kadar hilekâr olduklarını bilmez gibi söylüyorsunuz. Neden durup dururken böyle üzüntülere katlanmak istiyorsunuz?

— Fakat bendeniz söz verdim, dışarıdaki adam beni bekliyor. Merak etmeyiniz, nihayet bir iki saate kadar gidip gelirim.

Salih Paşa, bu vaziyet karşısında şöyle düşünüyordu:

Yirmi dört saat evvel Mahmut Şevket Paşa katledilmişti. Gazeteler, bir çok kimselerin tevkifinden bahsediyorlardı. Hükümet kendisini suikastla alâkadar görse, hadiseyi müteakip derhal yakalatırdı. O halde bu davet, öyle bir maksadı istihdaf etmiyordu. Muhafızın davetine icabet etmiyerek gitmemek şüpheyi büsbütün üstüne almak demekti. Muhafızın kendisini çağırma-

(10) Münire Sultan, sultan Mecidin oğullarından Şehzade Kemaleddin efendinin kızıdır. Kemaleddin efendi, meşrutiyetten epi zaman evvel vefat etmişti, Sultan Reşadın küçüğü, Mehmet Vahideddinin büyüğü idi.

sından maksadı, olsa olsa, gene evvelce olduğu gibi kendisile görüşmek, bazı eşhas hakkında kendisinden izahat almak ihtiyacından ileri geliyordu. Anlaşılıyordu ki İstanbul muhafızı yeniden kendisinin İstanbuldan uzaklaşması için tekrar ısrar edecekti.

Münire Sultan, zevcinin bu katî kararı karşısında susmağa mecbur oldu. Salih Paşa, müsterih bir halde ve hattâ sultana alelûsul bir selâm vererek odadan çıktı.

Paşanın arabası hazırlanmıştı. Salih Paşa sivil memura:

«Siz de geliniz» dedi ve arabanın sol tarafında yer gösterdi. Damat Salih Paşanın hususî arabası konağın cümle kapısından çıktı.. «Damadı Şehriyari» kendi hakkındaki karar ve muameleden haberdar değildi. Araba, süratle Teşvikiye, Harbiye caddesini geçti. Yolda Salih Paşadan ziyade arabacı ve memur derin düşünce ve endişede idiler. Memur, Salih Paşanın yolda birdenbire bir karar vererek meselâ bir sefarethaneye, muteber bir ecnebinin evine veya yabancı bir müesseseye girmeğe kalkışmasından korkuyor, böyle bir ihtimal karşısında nasıl ağır bir mesuliyete maruz kalacağından ürküyordu.

Arabacı, paşanın başına gelecek felâketi keşfetmiş gibi idi. Sadık arabacı, efendisini kurtarmak endişesile dalgın bir halde arabayı idare ediyor, nasıl bir yolunu bulup da paşayı zabıtanın pençesinden kurtarmağa muvaffak olacağını düşünüyordu. Kurnaz arabacı kararını verdi: Ne olursa olsun, paşa bilâhare kendisine ne derse desin o, arabayı Fransız sefarethanesine sokacaktı. Galatasaraya gelmişlerdi. Arabacı verdiği kararla arabayı Tünele doğru sürdü. Fakat Salih Paşa hiddetle seslendi:

— Nereye gidiyorsun? İstanbula çek!

Arabacı, paşanın bu katî emri üzerine vurulmuşa döndü, benzi sapsarı kesildi.. Düşündüğünü yapamamaktan mütevellit acı bir can sıkıntısı ile içinden:

— Anlamıyor, tuzağa düşüyor!.. diyordu.

Boynu bükük arabacı, hayvanların terbiyesine dokundu, ara-

bayı istemiye istemiye Galatasaraydan Tepebaşına doğru sürdü. Galataya gelmişler, köprüyü geçmişlerdi.

Salih Paşanın sol tarafında oturan sivil memur, artık tehlikeli mıntakayı atladıklarını görmüş, derin bir nefes almıştı. Burası kozmopolit muhiti değildi ve sefaretlerin müdahalesile paşanın arabadan indirilmesi gibi ihtimaller azalmıştı. Bu hal, memurun yüreğine soğuk bir su serpmiş, mesuliyet tehlikesinden kurtulduğunu anlamıştı. Şimdi Eminönüne gelmişlerdi.

Salih Paşayı gördüğü dakikadanberi nezaket ve hürmetin azamî şeklini gösteren polis müdürlüğünün sivil memuru tavrını değiştirdi. Biraz mütehakkim ve emir verici bir vaziyetle arabacıya:

— Müdüriyete çek!.. dedi.

Salih Paşa hayret ve telâşla sordu:

Hangi müdüriyete? Hani muhafızlığa gidecektik?

Memur, sertçe cevap verdi:

— Mevkuf bulunduğunuzu size tebliğe memurum!

— Sebep?

— Onu polis müdürlüğünde öğrenirsiniz..

— Peki, bana neden doğrusunu söylemediniz? Hani benimle İstanbul muhafızı görüşmek istiyordu?

— Bana fazla bir şey sormamanızı ihtara mecburum!

Bu muhaverenin daha fazla uzamasının faydasız olduğunu anlıyan Salih Paşa meyus ve kederli bir halde polis müdürlüğünün kapısında duran arabadan indi.

Salih Paşa, Polis müdürlüğüne girerken arkasına döndü, arabacıya uzun uzadıya baktı. Elle işaret etti, bir şeyler söylemek, bazı şeyler tenbih etmek istedi. Kapının önündeki komiserlerden biri müdahale etti ve:

— Efendim, ihtilâttan memnusunuz! Arabacınıza bir şey söyliyemezsiniz! dedi. Müteakiben Damat Salih Paşayı orta kata bir odaya soktular...

Salih Paşanın polis müdürlüğüne getirilip tevkif edildiğini

Cemal beye bildirmişlerdi. İstanbul muhafızı derin bir nefes aldı; Salih Paşayı hadisesiz, gürültüsüz tevkif ettirmeğe muvaffak olduğundan çok memnun olmuştu!..

Canilerin hüviyetlerine vakıf olan zabıta; Kâzım, Şevki, Mehmet Âli, Ziya ve Abdurrahman efendiler ile arkadaşlarından bir kaçının; Prens Sabahaddin ve Gümülcüneli İsmail beyler gibi Türkiyeden harice sıvışamadıklarını tahmin ediyordu. Fakat bunlar, nerede saklanmışlardı? Aradan iki gün geçtiği halde polis, hâlâ bunları ele geçirmeğe muvaffak olamamıştı. Zabıta bilhassa cinayetin vukuuna kadar şahsı hakkında, İstanbul inzibat teşkilâtının, hiç bir şüphe beslemediği Abdürrahmanın izini keşfetmekte âciz kalıyordu.

Canileri otomobille Beyazıda getiren, suikastten sonra arkadaşlarını Şişli ve Beyoğlunun muhtelif mevkilerinde birer birer bırakıp arabasını Osmanbeydeki garaja teslim ederek ortalıktan çekilen Abdurrahman, nasıl olmuştu da sır olup gitmişti?

Zabıtanın uzun müddet vakıf olmadığı bu firar hadisesi, garip bir sergüzeşt ile neticelenmişti. Bakınız nasıl?

Bu kanlı macerada en mühim rolü oynayan Abdurrahman, hakikaten bir şoför değildi. O, on sekiz yaşında, Galatasaray Sultanîsine devam eden bir lise talebesi idi. Bu çocuk, bir taraftan mektebe giderken, diğer taraftan da otomobil sevk ve idaresine merak salmış, şoförlüğü öğrenmiş, bir de otomobil satın almıştı. O zaman, İstanbulda kâfi miktarda otomobil ve şoför yoktu. O halde, henüz daha bir mektep talebesi iken bu çocuğu, bu siyasî cinayete sevkeden tesirler ne idi?

Abdurrahman, Çerkez Hacı Nazmi Paşa isminde eski bir askerin oğludur. Hacı Nazmi Paşa alaydan yetişmekle beraber çok zeki, namuslu, fedakâr bir zattı. 1313 (1896) Yunan muharebesinde Milano Boğazını geçen Selânik redif taburunun kumandanı idi. Nazmi beyin harpteki bu muvaffakiyeti üzerine rütbesi kaymakamlığa terfi edilmişti. Fakat Nazmi bey, muharebede yararlıkları görülen taburundaki diğer arkadaşlarının da rütbeleri ter-

fi edilmeden yeni rütbeyi kabul edemiyeceğini ileri sürmüş, maiyetindeki zabitanın da terfilerini temin ettirinciye kadar kaymakamlık rütbesine ait işaretleri sekiz ay takmamıştı.

Nazmi beyin bu hareketi o zaman orduda çok iyi bir tesir bırakmış, herkes kendisini sevmişti.

Nazmi bey meşrutiyetten evvel, Manastırda ordu erzak komisyonu reisi bulunuyordu. Komisyonda ordu erkânından alay müftüsü ile Manastır Askerî İdâdîsi müdürü Vehip bey (bilâhare paşa, şimdi firaridir) âza sıfatile bulunuyorlardı. Vehip beyle Nazmi bey arasında askerin levazımı ve iaşesi yüzünden çıkan münakaşa ve ihtilâflar, aralarında şiddetli husumetlere vesile vermişti. Nazmi bey, kanunsuz ve yolsuz münakaşaların şiddetle aleyhtarı idi.

Bu esnada meşrutiyet ihtilâl ateşi, Rumeliyi sarmış ve yakın bir zamanda hükümet aleyhine umumî bir kıyamın başlıyacağına dair alâmetler belirmişti. Ezcümle İttihat ve Terakki Cemiyetinin gizli faaliyetleri, artık mevcudiyetini hissettirecek derecede artmış, dallanmış, budaklanmıştı. Erzak komisyonu âzasından olan alay müftüsü, bir gün reis Nazmi beye müracaat etmiş ve gizlice:

— Zatı şahane hakkında bazı niyâti muzirre (kötü niyetler) tertibatına agâh oldum. Berayı sadakat sarayı hümayuna bir telgraf çekmek istiyorum. Zatıâliniz de arzu buyurursanız hep beraber imzalıyalım. demiş, fakat Nazmi bey alay müftüsünün bu «arzı sadakat» teşebbüsüne iştirak etmemiş ve müftünün talebini şiddetle reddetmişti.

Maamafih müftü, Yıldıza bir telgraf çekerek «süddei seniyyeye berayi sadakat bazı maruzatı mühimmede bulunmak üzere Derseadete azimetime müsaadei seniyeyi istirham» eylemişti.

Rumelide dönen işlere yakından vakıf olmak merakında bulunan padişah, bu kabil müracaatları derhal isaf ederdi. Filhakika müftü, telgrafını çektikten yirmi dört saat sonra İstanbula gelmek üzere Manastırdan hareket etmişti. Alay müftüsü, rütbe, ni-

şan ve atiye (para) koparmak emelile, aklının erdiği kadar Yıldız Sarayında bildiğine bin katarak Rumeli, hususile Manastır ahvali hakkında malûmat vermiş, Nazmi beyden de uzun uzadıya bahsetmişti. Abdülhamit, o günlerde Niyazi beyin bir ihtilâl mukaddimesi olmak üzere dağa çıktığına dair de malûmat almıştı. Alay müftüsünün bu maruzatından çok memnun kalan saray, müftüye atiyeler vermiş ve Nazmi bey de alelacele İstanbula çağırılmış, rütbesi livalığa terfi edilerek Niyazi beyin takibine memur edilmişti.

Nazmi Paşa ve müftü, İstanbuldan Rumeliye döndükleri sırada, İttihat ve Terakki Cemiyetinin fedailerinden biri müftüyü Selânikte vurmuştu. Nazmi Paşa, Manastıra gelince, iki cami arasında kalmıştı, ne yapacağını bilmiyordu!

Fakat İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olan bir çok zabitler, Nazmi Paşanın ahlâkından, namusundan emindiler. Genç inkılâpçı zabitler, sarayı gaflette bırakmak ve Niyazi beyin isyanını kolaylaştırmak için bu fırsattan istifade etmek istediler. Nazmi Paşanın tereddütleri karşısında:

— Vazifene başla, Niyazi beyi takip et! dediler.

Bundan maksat, sarayca Nazmi Paşaya beslenen ümitlerin zeval bulmamasını temin etmekti. Meşrutiyet ihtilâlcileri emindiler ki Nazmi Paşa, hemen hemen bütün halkın ve ordunun iştirak ettiği meşrutiyet inkılâbı hareketlerine aykırı bir harekette bulunacak bir karakterde değildi.

Filhakika Nazmi Paşa, yanında İttihat ve Terakkinin genç zabitlerinden Zenun bey olduğu halde Resneye geldi, burada meşrutiyetin ilânına kadar kıtasile oturup hadisatın inkişafını bekledi.

Nazmi Paşa, Niyazi beyi takip etmek şöyle dursun yerinden bile kımıldamadı. Alaydan yetişen bir zabit olduğu halde, Nazmi Paşanın bu tarzda hareketi, hadiseyi yakından bilenleri çok memnun etmişti. Fakat meşrutiyetin ilânından sonra Nazmi Paşa İttihatçılardan mükâfat göreceğini ümit ettiği yerde feci bir

hakarete uğradı: Evvelâ livalığını ref ettiler (kaldırdılar); yarı menfi (sürgün) bir halde Yemene gönderdiler!..

Bu vaziyet, 31 Mart hadisesine kadar devam etti. 31 Marttan sonra Vehip bey, meşrutiyetten evvel, Manastır erzak komisyonunda bulundukları zaman, Nazmi Paşa ile aralarında geçen ihtilâftan istifade etti; intikama kalkıştı. Nazmi Paşanın inkılâptan bir kaç gün evvel saraya çağırılarak rütbesinin bir derece terfii ile Niyazi beyin takibine memur edilmesini vesile ittihaz ve Nazmi Paşanın bir hafiye olduğunu iddia etti. Vehip beyin İttihatçılar arasında haiz olduğu nüfuz ve tesirile divanıharp, Nazmi Paşanın rütbesini ref ve kendisini askerlikten tardetti.

Nazmi Paşa, hakkında yapılan bu muameleyi haksız bulunca hükümete, ayan ve mebusan meclislerine, harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşaya müracaat etti. Haksızlığın kaldırılmasını, Vehip beyle muvacehe edilmesini (yüzleştirilmesini) rica etti. Senelerce uğraştığı halde, derdini kimseye anlatamadı.

Bu muamele, küçük yaştanberi oğlu Abdurrahmanın ruhunda sönmez intikam hisleri uyandırmıştı. Abdurrahman, Mahmut Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki erkânına derin bir kin ve adavet (düşmanlık) besliyor, İttihatçılardan intikam almak için fırsat kovalıyordu.

Abdurrahman, senelerce bu fırsat peşinde koşarken bir gün suikastı tertip edenlerden Yüzbaşı Kâzım efendiye tesadüf etmiş ve ihtilâl teşebbüsüne sırf babasının intikamını almak için girmişti.

Abdurrahman, Beyazıt meydanındaki suikastten sonra otomobili Şişlideki garajda bırakınca, hiç kimsenin şüphesini celbetmeksizin rıhtımdan vapura binmiş, doğruca Değirmendereye geçmişti.

Ertesi gün, gazetelerde kendi ismini ve arandığını gören Abdurrahman, Değirmenderede uzun müddet barınamıyacağını anlamış, ıssız yollardan ve köyden köye Bandırmaya gitmiş, buradan da gene gizli yollardan Ayvalığa geçmişti. Çok girgin ta-

biatte bir çocuk olan Abdurrahman Ayvalıktan, sahibini kandırdığı bir yelkenli ile Yunan işgali altında bulunan Midilliye kaçmağa muvaffak olmuştu.

Abdurrahman, buraya geldiği zaman, hayatını tehlikeden kurtarmış bulunuyordu. Fakat Abdurrahman, Midillide on parasız kaldı; beş, on gün şurada, burada süründü... Sonra hüviyetini Yunanlılara bildirdi ve buradan Pireye geçmek yolunu temin etti. Abdurrahman Pirede de Fransız Mesajeri kumpanyasının acentasını kandırarak meccanen Marsilyaya kadar bir bilet elde etti! Buradan, Türkiyedeki ihtilâl ve suikast hami ve mürettiplerinden Şerif Paşaya (11) mektup yazdı, himayesini rica etti. Şerif Paşa kendisine iltica eden bu firarı çocuğu Parise çağırdı, mektebe verdi, bir müddet sonra da kızile evlendirdi.

İşte İstanbul muhafızlığile polis müdürlüğünün günlerce takip ettikleri halde izini bir türlü keşfedemedikleri bu on sekiz yaşındaki mektep talebesi, sırf babasının intikamını almak için bu suikastin en mühim âmillerinden ve aletlerinden olmuş ve böyle bir sergüzeşt geçirmişti.

Abdurrahmanı böyle bir cinayete sevkeden baba intikamı olduğu gibi, Mahmut Şevket Paşayı doğrudan doğruya öldürenler arasında bulunan ve suikastte en büyük cüreti gösteren Ziya da, çocuk yaşındanberi senelerce devam eden serseri bir hayatın tesirine kapılmış, gitmişti.

Ziya da, Abdurrahman gibi, siyasî gaye peşinde koşan, fırkacılık ihtirasile böyle kanlı maceralara giren bir adam değildi. O,

---

(11) Şerif Paşa, Abdülhamit zamanında hariciye nazırlığı ve şûrayı devlet reisliği yapan Kürt Sait Paşanın oğludur. Şerif Paşa, anasıl askerdir, meşrutiyetten evvel bir müddet Istokholm sefirliği yapmıştı. Bilâhare inkılâptan sonra İttihat ve Terakkiye dahil olmuş, fakat 31 Mart hadisesinden evvel İttihat ve Terakki Cemiyetinin Pangaltı şubesi riyasetinden istifa etmişti. Şahsen yakışıklı olan Şerif Paşaya (Beaut Cherif) namı verilmişti. Siyasî ve şahsî düşmanları bu tabiri "boş herif"e tahvil etmişlerdi. Mısır prenseslerinden birile evlenen Şerif Paşa servetile bir çok siyasî entrikalar çevirmiştir.

daha çocuk yaşında iken, adam öldürmekle hayatını ve istikbalini baltalamıştı.

Beyoğlu kumarhanelerinde ömrünü geçiren Ziya, düşünmiyerek her türlü maceralara girebilmeğe müstait bir mizaçta olduğu halde, yaşadığı bu serseri hayattan da arasıra şikâyet edip dururdu. Ancak Ziya, hayatını kazanmak için hangi işe teşebbüs etse ona, kanla paslanmış kirli mazisini, çocuk iken alnına vurulan kara damgasını hatırlatırlar ve müracaatını reddederlerdi.

Ziya, eski bir cinayet lekesinden sıyrılmamışken, Mahmut Şevket Paşayı da öldürmekle, genç yaşında, hayat yerine mezarı tercih etmek mecburiyetinde kalmıştı!

Ziya, Çerkez beylerinden birinin oğlu idi. Büyük kardeşi Arif bey, Sultan Hamit zamanında meşhur Fehim Paşanın (12) adamlarından ve Beyoğlunun, Galatanın cesaretile, kabadayılığile tanınmış külhanbeylerindendi. Galata ve Beyoğlunun sefahet hayatında herkesin çekindiği ve riayet gösterdiği Arif bey, aynı zamanda çok güçlü, kuvvetli bir adamdı. İrili, ufaklı bütün şerirler Arif beyden çekinip dururlardı. Ancak Arif bey, Fehim Paşanın ileri gelen adamlarından olmakla beraber, namuslu insanlara dokunmasını sevmezdi.

Arif bey son günlerde Tahir Paşanın idaresi altında; çoğu İşkodralı, Draçlı ve Tiranlı olan Arnavut tüfekçilerinin halka tahakkümlerinden, şurada, burada kabadayılık etmelerinden son derece sinirleniyordu!

---

(12) Abdülhamidin esvapçı başısı ve sütkardeşi İsmet beyin oğlu olan Fehim Paşa, Abdülhamit devrinin en ziyade yüz bulan, İstanbul halkını haraca kesen, namuslu ailelere pervasızca taarruz eden başlıca maruf hafiye ve zorbalarındandı. Nihayet Fehim Paşanın şerrine maruz kalan Alman tebaasından birisinin şikâyeti üzerine Alman sefiri saray ve Babıâli nezdinde ültimatom verircesine şiddetli teşebbüsatta bulunmuş ve Abdülhamit de Fehim Paşayı Bursada «ikamete memur» etmiş, yani sürmüştü. Fehim Paşa, meşrutiyetin ilânı sıralarında Bursa sokaklarında sopa ile başına vurulmak suretile feci bir halde öldürülmüştü.

Bir akşam, Tüfekçi Mustafa isminde birisinin Galatasaray karakolu önünde ve zil zurna sarhoş bir halde şuna, buna sataştığını görenler, Arnavut tüfekçinin elinden silâhını alamamışlar, ve sarhoşun halkı izaç (rahatsız) etmesine mani olamamışlardı. Bu vaziyet, Beyoğlunda büyük bir panik doğuracağı sırada, Arif bey vaka mahalline yetişmiş, Tüfekçi Mustafanın elindeki palayı almış ve Tüfekçiyi Galatasaray karakoluna hapsetmişti. Bu hadise, Tüfekçiler arasında büyük bir infial uyandırmış, Mustafanın elinden silâhın alınmasını bir namus meselesi telâkki eden Tahir Paşa Tüfekçileri, Arif beyle adamlarından intikam almak hevesine düşmüşlerdi. Fakat padişah, Çerkezlerle Arnavutlar arasında kanlı bir vaziyete imkân vermemek için, her iki tarafı atiyeler, ihsanlar vererek biribirlerile barıştırmış, ve zahirde işi kapatmıştı.

Maamafih, bu barışma, Arnavutları besledikleri intikam hissinden uzaklaştırmış değildi.

Bir akşam Arif bey, Galata meyhanelerinden birinde otururken, bir kaç ay evvel elinden silâhını aldığı Tüfekçi Mustafa da meyhaneye girmiş, Arif beye mukabil sırada bir masa başına geçip oturmuştu.

Mustafa; Arif beyden intikam alacak bir kavga vesilesi bulmak için Arif beye seslenmiş ve:

— Arif bey, sana bir tek ısmarlıyayım mı? diye sataşmağa başlamıştı. İçkinin tesirile başı dönen Arif bey, bu hitap karşısında hiddetten kıpkırmızı kesilmiş ve bu ikrama bir istihza manası vermişti.

Bu vaziyet, Arif bey ile Mustafa arasında şiddetli bir kavgaya sebebiyet vermiş ve çok geçmeden Arif bey tabancasını çıkararak Tüfekçinin üzerine ateş etmişti. Fakat Arif bey, hasmının kalbini nişanladığı halde çıkan kurşun, Mustafanın göğsünün üstündeki cep içinde duran tütün tabakasına rasgelmiş, vücuduna isabet etmemişti. Muhakkak bir ölümden kurtulan Mustafa, derhal silâhına davranmış ve bir kurşunla Arif beyi kanlar için-

de yere sermişti.

Bu hadise üzerine Tüfekçi Mustafa, tevkif edilerek mahkemeye verilmişti. Aylarca devam eden muhakemede Mustafanın kendini müdafaa etmek mecburiyetile Arif beyi öldürdüğü anlaşılıyordu. Zaten, saray mahafili de Arnavut Tüfekçileri memnun etmek için, katili kurtarmağa çalışıyorlardı!

Mahkemenin karar celsesinde davacılar arasında bulunan maktul Arif beyin küçük kardeşi Ziya mahkeme kararını dinlemiş, ağabeysini öldüren adamın beraet ettiğini işitince cebindeki tabancayı çekmiş, mahkeme huzurunda Mustafayı öldürmüş ve intikamını almıştı! Bu anî silâh seslerinin mahiyeti birdenbire anlaşılamamış, salonda bulunanları birer tarafa savuşmağa sevketmişti...

Cinayet mahkemesindeki bu hadisenin hafiyeler tarafından mübalâğalı surette saraya aksettirilmesi üzerine Abdülhamit zaptiye nezaretinden, Serasker kapısından kuvvetler göndertmiş, sıkı inzibat tedbirleri aldırtmıştı.

Nihayet, mahkeme salonuna yetişen zabıta memurları elinde tabancası on üç yaşındaki katili, hâkimlerin kürsüsü altından çıkarmışlardı.

Cinayet mahkemesindeki bu kanlı hadise Abdülhamidin şiddetle vehmini tahrik etmiş ve Ziya ile beraber Arif beyin bütün ailesini Anadoluya sürmüştü.

Meşrutiyete kadar binbir sefalet içinde ömrünü geçiren Ziya, meşrutiyet bidayetindeki umumî aftan istifade ederek İstanbula gelmiş, fakat o tarihtenberi büyük kardeşinin senelerce evvel Beyoğlunda bıraktığı kabadayılık mevkiine geçmek istemiş ve sefahet âlemlerine, kumarhanelere devam etmeğe başlamıştı.

Menfada bulunurken bir taraftan da tahsilini idadî derecesine yükselten Ziya, İstanbulda hiç bir iş edinemediğinden dolayı, bir aralık, geçinmek hususunda çok müşkül vaziyete gelmişti.

Zeki ve haddi zatında her şeye müstait olan Ziyanın bu halini, bilhassa kumara iptilâsını gören aile dostlarından biri, bir

gün:

— Ziya, bu hallerden vazgeç! Başına bir felâket gelecek! demiş, Ziya da:

— Bana Pendik, Kartal civarında bir tütün kolculuğu bulunuz. Razıyım, namuskârane çalışırım. Benim Beyoğluna değil, Haydarpaşadan köprüye bile geldiğimi göremezsiniz! diye teminat vermişti.

Bunun üzerine İstanbul reji başmüdüründen Ziya için bir kolculuk vadi alınmış, fakat bilâhare başmüdür, vaktile Ziyanın sabıkası olduğunu öğrenince, bu vazifeyi de Ziyaya çok görmüştü.

Ziya, tam bu sıralarda bir kumarhanede Yüzbaşı Kâzım efendiye tesadüf etmiş ve suikaste iştirake karar vermişti.

Suikast günü polisler Ziyayı yakalayamamışlardı. Ertesi gün Ziya, yakın akrabasından birinin evine uğramış ve:

— Beni arıyorlar... Biliyorum, nasıl olsa beni asacaklar! Onun için şimdi gidip teslim olacağım. Ancak başıma gelen bu felâket biraz da reji müdürünün yüzündendir. Onun için bu adamın evini bana gösteriniz! Onu da öldüreyim de ahirette beraberce arkadaşlık edelim, demiş ve evden çıktıktan sonra kendi ayağile polis müdürlüğüne giderek teslim olmuştu.

Suikast ve ihtilâle iştirak edenlerden bir kısmı tertibatla meşgul oldukları gibi, bir kısmı da başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere İttihatçı rüesadan bir kısmını öldürmek vazifesini deruhte etmişlerdi.

Bunların içinde bulunan Hakkıya; sabık Selânik mebusu Emanoel Karasu efendiyi öldürmek düşmüştü. Hakkı da Ziya gibi kumara düşkün, sefahat hayatına atılmış serseri bir adamdı.

Suikastten sonra Hakkı kendisini tanıyamıyacaklarını zannettiği için nisbeten pervasız olarak ortalıkta dolaşmağa, Kâzım efendi ile arkadaşlarının saklandıkları eve yiyecek, içecek getirip götürmeğe başlamıştı...

Mahmut Şevket Paşanın katlinden yirmi dört saat sonra Hak-

kı, Galatadan geçerken polis tarafından yakalanmıştı. Ancak Hakkı tehlikeyi görünce diğer arkadaşlarının da ele geçeceklerini tahmin ederek yanındaki polise:

— Beyoğlunda bir evde yemenilerim var. Böyle yırtık ayakkaplarile gezemiyorum, beraber gidelim, yemenilerimi alayım! demiş. Açıkgöz memur da fırsattan istifade için Hakkının bu müracaatını reddetmemiş ve bu evi öğrenmek için Hakkı ile beraber Beyoğluna çıkmıştı. Filhakika Hakkı, Piremehmet Sokağında 1 numaralı evin kapısını çalmış, yemenilerini istedikten sonra, polise şüphe vermemek için, evdekilere bir şey söylemeksizin kapının önünden ayrılmıştı. Hakkının maksadı, evde saklanan arkadaşlarına kendisini bu halde göstermekle yakalandığını ve evin keşfedildiğini haber vererek derhal başka bir yere savuşmalarını temin etmekti.

Hakkının bu tarzdaki hareketi, kırk sekiz saattenberi Yüzbaşı Kâzım, Bahriyeli Şevki ve Mehmet Ali efendilerin izlerini keşfedemiyen zabıtanın işine yaradı. Cuma günü öğle üstü, yani Mahmut Şevket Paşanın katlinden iki gün sonra bu ev, inzibat memurları, polis, jandarma kuvvetleri tarafından sarıldı.

Bu kuvvetlerin başında muhafızlık yaveri Hilmi, Babıâli jandarma muhafızlarından Resneli Yüzbaşı Mehmet Ali beylerle polis merkez memurlarından Samoil efendi bulunuyordu. İngiliz tebaasından bir kadının işlettiği gizli bir kumarhane olan bu evde suikastın bütün tertibatı hazırlanmıştı. Fakat müteşebbisler, o kadar ihtiyatlı hareket etmişlerdi ki Hakkının tevkifile ayakkaplarını almak bahanesile buraya geldiği dakikaya kadar zabıta, ihtilâl teşkilâtının merkezi olan bu yeri keşfedememişti!..

Evi muhasara edenler, kapıyı kırmak, içeriye girmek istediler. Fakat kapı kırılırken evin içinden şiddetli bir kurşun yağmuru yağmağa başladı... İlk kurşunlar, Yaver Hilmi beye tesadüf etti! Hilmi bey, kanlar içinde cansız yere serilirken merkez memuru Samoil efendi de ağır surette bacağından yaralandı.

Bunun üzerine Yüzbaşı Mehmet Ali bey evin pencerelerine

silâhla mukabele etti. Fakat sıkı ateşlere rağmen; eve girmek, saklananları, ele geçirmek kabil olamıyordu.

Evin pencerelerinden sıkılan sürekli kurşunlar, Mahmut Şevket Paşanın katillerinden ele geçmiyenlerin burada saklandıklarını isbat ediyordu. Bu müsademe, bir iki saat sürdü; Piremehmet Sokağı bir muharebe sahnesine dönmüştü... Ve katiller, hâlâ teslim olmuyorlardı!

Muhafızlık, işin müşkül bir safhaya girdiğini, vaziyet böyle devam ederse evi saran kuvvetler arasından daha bir kaç kişinin kurban gideceğini anladı. Bundan başka katillerin teslime mecbur edilememeleri, hükümet için de iyi bir netice değildi. Çünkü saatlerce süren bir sokak muharebesi, Beyoğlunda fena tesirler bırakmış, dükkânlar, mağazalar kapanmıştı.

Muhafız Cemal bey, Piremehmet Sokağında saklananlar içinde Yüzbaşı Kâzımın bulunduğuna emindi. Ve Kâzımın ancak itimat ettiklerine, hemşerilerine teslim olabileceğini tahmin etti. İttihat ve Terakkinin bu gibi tehlikeli hareketlerde ileri atılan şahsiyetlerinden İzmitli Mümtaz (bilâhare Enver Paşanın yaveri), Çerkez Kuşçubaşızade Eşref ve kardeşi Sami beylere müracaat etti. Topçu İhsan (sabık bahriye vekili) ve Yakup Cemil beyler de diğer arkadaşlarına refakat edeceklerdi.

Kuşçubaşızade Eşref bey Cemal beye:

— Teklifinizi bir şartla kabul ederiz. Bunların bize kolaylıkla teslim olmaları için evi saran kuvvetlerden hiç birisi müdahale etmemelidirler» dedi. Ve Cemal bey de tereddüt etmeksizin cevap verdi:

— Pekâlâ, yakalayınız da, istediğinizi yapınız!»

Mümtaz ve Eşref beyler, Piremehmet Sokağında muhasara edilen evin damına bitişik evden atladılar. Kapının önünde İhsan, Sami ve Yakup Cemil beyler bekliyorlardı.

Eşref bey, dama beraber çıktığı jandarmalara kazma ile damın bir kaç yerine vurdurttu. Dam, kazma ile vuruldukça, evin içinden tavana doğru silâh atılıyordu. Nihayet damın bir yeri

delindi ve bir oyuk açıldı. Bu delinen yerden evvelâ Eşref, arkasından da Mümtaz beyler girdiler. Fakat, evdekilerin kimler oldukları henüz tamamile bilinemiyordu. Ya zannedilmesine rağmen içlerinde Kâzım efendi yoksa?..

Maamafih çok geçmeden Mümtaz bey, üst katta dolaşanlardan Kâzımın asabi sesini işitti. Ve derhal seslendi:

— Kâzım, ben Mümtazım, Yanımda Eşrefle Sami var, yabancı kimse yok. Geliniz, bize teslim olunuz, nasıl olsa ele geçeceksiniz!

Kâzım efendi cevap verdi:

— Madamki sizsiniz, öyle ise size teslim olurum!» dedi. Ve hepsi birden, Kâzım, Şevki, Mehmet Ali efendiler aşağı indiler; kapıyı açarak evi muhasara edenlere teslim oldular.

Kan ter içinde saatlerce uğraşan bazı polis âmirleri, bilhassa Hilmi beyin ölümü ve Samoil efendinin yaralanmasından dolayı Kâzım efendi ile arkadaşlarına hakaret etmeğe başladılar.

Mümtaz bey, bu vaziyet karşısında pek ziyade sinirlendi; orada bulunan polis müdürü Azmi beye:

— Bu adamlar bize teslim oldular. Şimdi artık kanunun pençesindedirler. Onlara kim tecavüze hakeret ederse elimizdeki silâhı mütecavizlere tevcih ederiz!» dedi.

İttihat ve Terakki hükümeti resmî zabıtasının saatlerce uğraştığı halde âciz kaldığı bir işi, İttihat ve Terakkinin bazı ileri gelen, fakat ötedenberi fırka ve cemiyet camiası içinde muarız vaziyet alan bir kaç genci başarmağa muvaffak olmuştu. Azmi bey, kendi idare ettiği kuvvetlerin bu muvaffakıyetsizlikleri karşısında, bir şey söylemek istemedi.

Piremehmet Sokağında tutulan katilleri bir otomobile bindirdiler. Ve doğruca muhafızlığa götürdüler. Muhafızlığa gelindiği zaman polis müdürü Azmi bey, derhal Cemal beyin yanına girdi, hadiseyi anlattı ve Mümtaz beyin sözlerini nakletti. Katiller, muhafızlığa getirildikleri zaman, elleri kelepçeli değildi. Burada üstleri, başları arandı, Kâzımın üzerinde bir Golt tabancası çıktı.

Cemal bey, katillerin bilhassa elebaşıları telâkki edilen Kâzımı görmek istedi; Kâzımı, muhafızın huzuruna çıkardılar. Cemal bey, pek hiddetli bir tavırla ve sesine azamî şiddeti vererek bağırdı:

— Yaptığın işi beğendin mi? Yediğin halt memlekete felâket, getirdi: Bizi öldürmek, vatanda namussuz bir idare kurmak istiyordunuz öyle mi? Duçar olacağın cezayı hiç düşünmedin mi?

Cemal bey, Piremehmet Sokağında Mümtaz beyin mani olduğu hakareti burada tamamlamış oluyordu.

Kâzım odadan çıktıktan sonra Cemal bey Mümtaz beyi yanına çağırttı ve:

— Azizim Mümtaz, hissiyatına, hemşeriliğe mağlûp olarak Kâzımı, bu melun herifi himaye etmişsin!.. Bunu, senden beklemezdim! dedi.

Mümtaz bey cevap verdi:

— Yanlış düşünüyorsunuz! Hiçbir hisse mağlûp olarak hareket etmiş değilim. Kâzımın hemşerim olduğunu bile hesap etmedim. Ben, orada hakikati söyledim: Ne kadar şerir ve muzır olursa olsun, teslim olduktan sonra, bir adama hakaret etmek doğru değildir. Bunu ne kanun, ne de insaniyet kabul eder. Benim kanaatim böyledir. Binaenaleyh, bana ve arkadaşlarıma teslim olmuş bir adamı, kim olursa olsun, sonuna kadar, her türlü hakaretlere karşı müdafaa etmeğe mecburum.

Cemal bey, fazla bir şey söylemedi ve gülümsiyerek elini Mümtaz beye uzatarak karşısındakinin elini sıktı. İstanbul muhafızı, İttihat ve Terakki içinde başlı başına bir kuvvet ifade eden ve her vesile ile, bilhassa İttihat ve Terakkinin tehlikeli işlerinde kendilerinden istifade edilecek olan Mümtaz beyle arkadaşlarını gücendirmek istemiyordu.

Kavaklı Mustafa müstesna olarak, İstanbuldan firar ettiklerine şüphe olmıyanlardan başka, şehirdeki bütün suikast maznun ve müttehimleri (suçluları) tevkif edilmişti. Artık suikast etrafında yapılan tahkikatın kolayca ikmali ve hadise etrafında gizli ka-

lan bir çok noktaların aydınlanması temin edilmişti.

Gerçi Piremehmet Sokağında yakalanan Kâzım ile arkadaşlarından evvel, iki gün içinde tevkif edilenlerin isticvabından suikastın bütün hakikatleri ve takip ettikleri gaye öğrenilmişti. Ancak Kâzımın tevkifinden sonra o zamana kadar suikastın hudut ve şümulü etrafında noksan kalan noktalar hakkında malûmat alınmış, bilhassa yapılacak ihtilâlin nasıl hazırlandığı tamamile anlaşılmıştı. Binaenaleyh muhafızlık ve polis müdürlüğü, Piremehmet Sokağındaki muvaffakiyete, büyük bir kıymet veriyordu.

Bu muvaffakiyetten en ziyade keyiflenip gurur duyan muhafız Cemal beydi: Piremehmet Sokağındaki hadisenin ertesi günü de -yukarıda tafsilâtını verdiğim- yeni kabinenin teşkili etrafında, Piremehmet Sokağında muvaffakiyetleri görülen bir kısım İttihatçılarla merkezi umumî ve Talât bey arasında geçen, şiddetli münakaşa cereyan etmişti. Cemal bey bir taraftan, bir kısım İttihatçılarla kendisinin dahiliye nezaretine münasip görülmesinden; diğer taraftan, üç dört gün içinde suikast faillerinin elde edilmesinden mütevellit muvaffakiyetten dolayı neşesinden kabına sığamıyordu.

Hattâ Cemal bey, saltanat hanedanına mensup damat Salih Paşanın tevkifinden başka, ötedenberi İttihatçılarla iyi geçinemiyen ve Hürriyet ve İtilâf fırkası mensuplarile pek sıkı fıkı münasebatta bulunan, ikinci veliaht Mehmet Vahdettin efendiyi de tarassut altına almağa, hareketlerini yakından takip ettirmeğe başlamıştı. Çünkü Cemal bey, ihtilâl müteşebbislerinin alttan alta ikinci veliahtla da münasebetlere giriştiğine dair malûmat almıştı.

Mahmut Şevket Paşanın öldürüldüğü gün, en küçük bir uygunsuzluğa imkân bırakmamak için, idarei örfiye tedbirleri şiddetlendirilmiş şehrin muhtelif noktalarına çıkarılan müsellâh (silâhlı) kollardan başka, bazı şüpheli yerler sivil memurlara, gece gündüz, tarassut ettirilmeğe başlanmıştı. Bu memurlardan bir

kısmı da, Çengelköyünde ikinci veliahtin köşkü etrafında mevki almışlardı.

Köşke girip çıkma resmen menedilmemekle beraber, buraya gelip gidenlerin isimleri, hüviyetleri tesbit ediliyor, her akşam Cemal beye muntazaman raporlar veriliyordu.

Gece gündüz muhafızlıkta yatan Cemal bey, kendisinin şimdilik kabineye girmemesini rica eden Talât beyle görüştüğü günün akşamı, biraz oturmak üzere, Serkl Doryana gitmişti.

Samimî dostlarından biri muhafızın yanına geldi: Aralarındaki sohbet, günün meselesi olan Piremehmet Sokağı hadisesi, suikast tahkikatı etrafında cereyan ediyordu.

Bu zat, lâkırdı arasında Cemal beye dedi ki:

— Gerçi Vahdettin efendinin İttihat ve Terakkiye düşman olduğunda şüphe yoktur. Fakat, bugün ikinci veliaht bulunuyor. Şehzadenin bu kadar sıkı ve alenî surette tarassut edilmesi doğru mudur? Zaten Salih Paşayı tevkif ettirmekle bilmem ki iyi bir şey yaptınız mı? Şimdi de Vahdettin efendinin tarassudile daha fena akisler bırakacaksınız!

Cemal bey, hanedan ve ikinci veliaht hesabına gayretkeşlik eden bu eski dostunun sözlerinden son derece hiddetlendi:

— Sen ne söylüyorsun azizim? İkinci veliaht da kim oluyor? Hanedan, benim çizmemin altındadır; hepsini çiğner, geçerim... Sen, benim kim olduğumu biliyor musun? Ben, istersem yarın, padişahı görür, sadrıazam olurum!.. dedi.

Henüz daha nazır bile olamıyan İstanbul muhafızı Cemal bey, bu sözlerini o kadar yüksek sesle söylemişti ki yalnız muhatabı olan dostu değil, klüpte bulunan yerli, ecnebi bir çok kimseler işitmişlerdi.

İstanbul muhafızı, bir taraftan Osmanlı hanedanı aleyhinde bu sözleri söylerken; diğer taraftan Osmanlı padişahının sadrıazamı olmak istediğini ilâve ediyor, yaptığı tezadı farkedemiyordu!..

Cemal beyi bu tarzda söz söylemeğe sevkeden sebep, evvel-

ce henüz daha düşünemediği nezaret koltuğuna geçip oturmak hususundaki teşebbüslerden çok memnun olması ve hayalen nazırlığı da küçük görerek sadrıazamlığı kurmağa başlaması idi.

Cemal beyin Serkl Doryandaki bu sözleri, süratle etrafa yayıldı, başta Talât bey olduğu halde, İttihat ve Terakki merkezi umumîsi telâşa düştüler: Cemal beyin bu yüksekten atıp tutmasına fevkalâde hiddetlendiler. Çünkü, İttihatçılar, bilhassa hükümet mevkiinde muvaffak olmak için hanedana karşı makûs (ters) bir vaziyet almanın doğru olmadığı kanaatında idiler.

Talât bey ve arkadaşları, Cemal beyin pervasızca söylediği bu sözlerin dahilde ve hariçte yapacağı akisleri uzun uzadıya düşündüler. Ve buna karşı bir çare olarak, Cemal beyin Serkl Doryandaki sözlerinin fiilen kıymetsizlik ve hükümsüzlüğünü göstermek için, ikinci veliaht Vahdettin efendinin köşkü etrafındaki tarassudu kaldırdılar. Bununla İttihat ve Terakki, saltanat hanedanına karşı aleyhte bir vaziyet almadığını anlatmak istiyordu. Çünkü İttihatçılar, hanedansız memleketin idare edilmesi mümkün olacağını bir türlü akıllarına sığdıramıyorlardı...

Bu suretle, divanı harbin mahkûmiyet kararından ve suikastçilerin idamından evvel, ikinci veliaht aleyhinde yapılan takibat ve tarassuda nihayet verilmişti.

Damat Salih Paşanın tevkif edildiği günün akşam üstü, paşanın biraderi Tahir Hayreddin bey (13) fevkalâde telâşlı bir halde

(13) Tahir Hayreddin bey, meşrutiyetin ilânındanberi, İttihat ve Terakkinin en şiddetli muhaliflerindendi. Tahir Hayreddin bey, İkdam gazetesinde İttihat ve Terakki aleyhinde bir çok yazılar yazmış, bir aralık Şehrah isminde bir de gazete neşretmişti.

Balkan harbinden evvel İttihat ve Terakki hükümeti zamanında Parise sefir tayin edilen hariciye nazırı Rifat Paşadan inhilâl eden (boşalan) İstanbul mebusluğu için yapılan intihapta İttihat ve Terakki fırkası namzedi olan adliye nazırı Memduh beyi mağlûp ederek Hürriyet ve İtilâf fırkası namzedi olarak İstanbul mebusu intihap edilmişti.

Mütarekede İstanbula gelen Tahir Hayreddin beye mirimiranlık rütbesile paşalık unvanı verilmiş ve damat Ferit Paşa kabinelerinden birinde ticaret ve ziraat nezaretine tayin edilmişti.

Münire Sultanın sarayına geldi ve kendisini karşılayan Salih Paşanın adamlarına sordu:

— Birader ne oldu?

Tahir Hayreddin beye Salih Paşanın oradan nasıl ayrıldığını anlattılar. Bilhassa paşayı polis müdürlüğüne götürüp dönen arabacı, yolda geçen şeyleri, kendi kendine verdiği kararı, arabayı Fransız sefaretine sokmağa teşebbüs etmişken Salih Paşanın ısrarı üzerine nasıl İstanbula geçtiklerini ve sonra efendisinin ne suretle ihtilâttan menedilerek tevkif edildiğini uzun uzadıya anlattı.

Tahir bey, işin vahametini takdir etmişti; kendi kendine bir çare düşündü:

Polis müdürlüğündeki vaziyeti anladıktan sonra Fransız sefaretine gidecek ve kardeşi lehinde sefaretin müdahalesini isteyecekti... Tahir Hayreddin beyin fikrince; en kestirme yol, bu idi!

Tahir bey kardeşinin adamlarına sadece:

— Gidip vaziyeti anlıyayım... dedi.

Fakat, polis müdürlüğüne geldiği zaman, Tahir Hayreddin beye de mevkuf bulunduğunu söylediler.

Zaten daha evvel diğer kardeşi Mehmet Hayreddin bey de aynı şekilde polis müdürlüğüne gelmiş ve orada alıkonulmuştu.

Salih Paşa ile kardeşlerinin tevkif edilmesi; İstanbulun her muhitinde, yerli, ecnebi mahafilde binlerce dedikodulara yol açmıştı: Beyoğlundaki Avrupa gazetelerinin muhabirleri, hususile Fransız gazeteleri muhabirleri, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi hadisesinden fazla, gazetelerine heyecan verici mufassal telgraflar çektiler. Bu telgraflarda Tunuslu damat Salih Paşanın idam edilmek üzere tevkif edildiği bildiriliyordu.

Henüz maznunların divanı harpteki muhakemeleri bitmemişken ve hüküm verilmemişken bu yaygaralı idam haberleri, yavaş yavaş İstanbulda da ağızdan ağıza dolaşmağa başladı.

Salih Paşanın zevcesi Münire Sultanın etrafındakiler, mümkün olduğu kadar, sultanın bu şayiaları işitmemesini istiyorlar,

paşanın akşama sabaha tahliye edileceğinden bahsediyorlardı. Bu sırada sultanın annesi, bir kaç defa kızından habersiz Sultan Reşadın sarayına gitti, bilvasıta padişahtan damadı hakkında af ve himaye rica etti. Fakat Sultan Reşat, hiç bir işte, hükümet erkânına sormadan hareket etmemeği kendisince usul ittihaz ettiği için, Münire Sultanın validesine sarih hiç bir vaitte bulunamıyordu.

Salih Paşa, zevcesine veda ederken kendisinin Fransızlar tarafından himaye görerek serbest bırakılacağına emin olduğunu söylemişti.

Artık Münire Sultan da kocasının tevkifi dakikalarında gösterdiği keder ve teessür yerine, Fransız sefaretince yapılacak teşebbüsün neticesini itimatla bekliyor ve bu his altında kendisini teselli edip duruyordu. Ancak Münire Sultan, ihtiyatlı bir tedbir olarak da iki defa amcası Sultan Reşadı ziyaret etti ve kocasının, hiç olmazsa, sürülmesini istirham eyledi.

Lâkin Sultan Reşat:

— Merak etme kızım, bir şey yapmağa çalışırım! diye, yeğenine baştan savma bir cevap vermişti.

8 Haziran, 1329 (1913), cumartesi.

Akşam üstü geç vakit, İstanbul Fransız Maslahatgüzarı M. Bop Paristeki hariciye nazırı M. Pişondan şu telgrafı aldı:

Aldığımız mevsuk malûmata göre, Tunuslu Hayreddin paşazade Salih Paşa İstanbulda tevkif edilmiş olduğundan yakında divanıharp tarafından idama mahkûm edilecektir.

Bu haber, Salih Paşanın pek ziyade hürmetle karşılandığı Tunusta son derece heyecanla telâkki edilmiştir. Fransız hükümeti, himayesi altındaki emaretler ahalisinden birinin İstanbulda bir felâkete duçar olmasından dolayı, Tunusta büyük hadiseler olacağından emin bulunduğundan Salih Paşa lehinde müdahale etmeği kendisince bir vazife telâkki eder. Hemen sadrıazamı görünüz, Salih Paşanın derhal serbest bırakılarak salimen memleketi olan Tunusa hareket etmesine müsaade edilmesini şiddetle talep

ediniz!»

Maslahatgüzar bu telgrafı alınca bir müddet tereddüt etti ve düşündü: Sadrıazam Sait Halim Paşayı görmek, resmî teşebbüste bulunmak, İttihat ve Terakki hükümetini Salih Paşa aleyhine büsbütün kızdıracak, faydalı ve süratli bir netice elde edemiyecekti.

Esasen Fransız maslahatgüzarı, Fransız tebaası içindeki bir çok ileri gelenlerden hükümetin suikast maznunları ve bu meyanda Salih Paşa hakkındaki noktai nazarını öğrenmiş; bu meselede İttihat ve Terakki hükümetinin ne kadar hassas ve şiddetli hareket etmeğe karar verdiğini anlamıştı. Şu halde M. Bopun fikrince dostluk sahasında, hususî surette yapılacak mahrem bir teşebbüs; hem Türk hükümetinin izzeti nefsini kırmıyacak, hem de daha faydalı ve müessir olacaktı.

Fransız maslahatgüzarı, Cemal beyin o sıradaki mühim mevki ve nüfuzunu yakından biliyordu; aralarında, samimiyete yakın bir dostluk da vardı. Bahusus İstanbul muhafızının Fransız taraftarı olduğu da, sözlerine inanılabilen, bir çok kimseler tarafından teyit ediliyordu. Şu halde, M. Pop, Cemal beye müracaat edecek ve Salih Paşanın bir yolunu bulup serbest bırakılmasını temin edecekti.

Maslahatgüzar, İstanbul muhafızına telefon etti; mühim ve resmî bir meseleyi derhal görüşmek zaruretinde bulunduğunu söyliyerek mülâkat yerinin tayinini rica etti. Cemal bey de nezakete muhalif olmamak için, sefarete gitmeği tercih etti.

Akşam olmuş, her taraf kararmıştı. M. Bop odaya giren Cemal beye:

— Azizim Cemal bey, hariciye nazırı M. Pişondan şimdi bir telgraf aldım. Bu zatın, ne derece Türk muhibbi (dostu) olduğunu bilirsiniz. Sizin de Fransaya muhabbetiniz vardır, eminim. Buyurunuz, şu telgrafı okuyunuz, bu telgraf karşısında nasıl hareket etmenizi bilmek isterim. Bunu size hususî mahiyette söylüyorum. Rica ederim, bu, aramızda gizli kalsın!

Cemal bey, maslahatgüzarın eline tutuşturduğu telgrafı okudu. İstanbul muhafızı, vaziyetine ciddiyet ve sözlerine katiyet ifade eden bir eda verdikten sonra:

— Türkiyede Fransa lehindeki muhabbet ve cereyanın günden güne artması için ne kadar çalıştığımı bilirsiniz. Şayet Fransız dostluğunu İstanbulda ve şarkta baltalamak isterseniz böyle resmî bir müdahalede bulununuz. Maamafih şunu da ilâve edeyim ki bu kabil bir teşebbüsünüz fayda vermiyecektir. Salih Paşa, bir çok kanaat verici deliller karsısında mahkûm oldu. Bu mahkûmiyet kararı, diğer maznunlarla beraber zatı şahanenin tasdikine arzedilmek üzeredir.

Biz artık, hainane teşebbüslerle hükümeti mütemadiyen zaafa uğratan ihtilâlci teşebbüslerinden bıktık. Canilerin içtimaî mevkii ne olursa olsun, bunları en şiddetli surette cezalandıracağız. Belki bundan sonraki hareketler için bu, bir ibret dersi teşkil eder. Yapacağınız müdahale, Salih Paşayı kurtaramaz. Ancak Fransız hükümetinin İstanbulda bu gibi darbei hükümet teşkilâtile alâkadar olduğunu isbat eder. Lütfen M. Pişon cenaplarına bu emrinden vazgeçmesi için yazınız! Kanaatımca çok isabetli bir harekette bulunmuş olursunuz.

Cemal beyin bu sözleri, M. Bopu derinden derine düşündürdü: Fransız diplomatı, İstanbul muhafızının Fransanın şarktaki manevî nüfuzuna taallûk eden bu sözlerine ehemmiyet vermemezlik edemezdi.

Görülüyordu ki İttihat ve Terakki hükümeti, suikast maznunları hakkında kim olursa olsun katî kararını vermişti. Binaenaleyh bu takdirde hariciye nazırının talimatına uyarak hareket etmek, bizzat Fransanın menfaatlerine muhalifti. Çünkü Salih Paşayı kurtarmak kabil değildi. Esasen M. Pişon İstanbuldaki vaziyeti ve hükümetin haleti ruhiyesini yakından bileydi böyle bir emir vermezdi.

Maslahatgüzar bu kısa düşünceden sonra Cemal beye:

— Teşekkür ederim, beni ikaz ettiniz, ben de şimdi Parise ce-

vap yazacağım. dedi.

Cemal bey sefaretten ayrıldığı zaman derin bir nefes aldı: Artık istisnasız bütün mahkûmlar, cezalarını görecekler ve İttihat ve Terakki hükümetinin azmi; hariçte, dahilde bir daha isbat edilmiş olacaktı. Cemal beyin fikrince kendisinin Fransız sefaretinde elde ettiği bu yeni muvaffakiyet, diplomasi sahasında da kudret sahibi olduğuna çok güzel bir misaldi.

Cemal bey sefaretten çıktıktan sonra o günlerde geç vakte kadar makamında çalışan Talât beyi görmek üzere Babıâliye gitti. İstanbul muhafızı, nazıra M. Bop ile aralarında geçen mükalemeyi (konuşmayı)anlattıktan sonra:

— Nasıl beğendin mi? İyi yaptım değil mi? İşi prense (14) bırakaydım yüzüne gözüne bulaştırır, belki de damadı tahliye etmek üzere resmen söz verirdi. İyi diplomatım değil mi? dedi.

Talât bey, Cemal beyi istenilen yola sevk ve idare edebilmek için gururu okşanmasının ve benliğe taallûk eden bu kabil sözlerinin takdirle tastik edilmesinin lüzumlu olduğuna kani idi. Talât bey elini arkadaşının omuzuna dayadı ve:

— Bravo Cemal, zaten ben senden bunu ümit ederdim, iyi dayanmışsın doğrusu!.. dedi.

Bu muhavereden sonra idamın ne günü ve nasıl icra edileceğini müzakere etmek üzere, ertesi günü tekrar birleşmeğe karar verdiler ve biribirlerinden ayrıldılar. Evvelâ Talât ve Cemal beyler arasında verilen ve kabinenin belli başlı âzası tarafından da tastik edilen karara göre divanı harbin mahkûmiyet mazbatası, 10 haziran pazartesi günü sabahleyin sadaretin bir tezkeresile mabeyin başkâtipliğine gönderildi. O gün mazbatanın iradesi alınacak ve ertesi salı sabahı şafakla idam mahkûmları Beyazıtta asılacaklardı!

Bir taraftan mazbata ile sadaretin tezkeresi saraya gönderilmiş; diğer taraftan ertesi sabahki idam için gizlice tertibat aldırılmıştı: Verilen emre göre sehpaların kurulacağı Beyazıt meyda-

(14) Sadrıâzam ve hariciye nazırı Sait Halim Paşayı kastediyor.

nına civar mahalleler ve hususile buraya çıkan sokaklar, devriyelerle muhasara edilecek, gece on ikiden sonra hiç kimsenin bu civardan geçmesine müsaade edilmiyecek ve hususile mahkûmlar asıldıktan sonra gün doğmadan evvel, halkın sephaların yanına yaklaşmalarına müsaade edilmiyecekti...

Son günlerde gizlice fısıldanarak halk arasında yayılmıştı ki, divanıharp kararını vermişti ve suikastçilerden çoğu, ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Fakat maznunlar siyasetgâha (darağacına) ne günü götürüleceklerdi? Bu, henüz malûm değildi. Bunun için hükümet, idam hakkındaki kararı gayet gizli tutmuş ve alınan tertibatı hissettirmemişti: Bunun içindir ki idam sehpaları, sabaha karşı kurulacaktı.

Sadrıazam Sait Halim Paşa ile Talât ve Cemal beyler, idam mazbatasında ismi geçen Salih Paşa hakkındaki hükmü, Sultan Reşadın tastik etmemek için ısrar etmesi ihtimalini düşündüler. Bu takdirde padişahı kandırmak ve Salih Paşa idam edilmediği takdirde dahilde ve hariçte çok fena tesir edeceğini anlatmak üzere bu vazifeyi de Talât ve Cemal beyler deruhte ettiler. Fakat öğleden sonra, mabeyin başkâtibi Ali Fuat bey sadrıazama ve dahiliye nazırına mazbatanın iradeye iktiran ettiğini telefon etti.

Bilâhare anlaşılmıştı ki Sultan Reşat, sadrıazamın tezkeresinde isimleri bulunan idam mahkûmlarını tetkik ederken sıra Salih Paşaya gelince kendi kendine, Kur'andan kaza ve kadere taallûk eden bir ayet okuduktan sonra mazbatayı imzalamıştı...

Pazartesi günü akşamı İstanbul muhafızı Cemal bey, makamında son derece meşguldü. Cemal bey, idamın icrası münasebetile şehir dahilinde alınacak tertibat ile meşgul oluyor; sağa, sola emirler veriyordu.

Bir kaç saattenberidir ki telefon çıngrağı mütemadiyen çalıyor; yaverler, emir zabitleri odaya girip çıkıyorlar. Muhafızlıkta, fevkalâde zamanlara mahsus, hummalı bir faaliyet göze çarpıyor. Herkes ayakta. Her şey tamam. Yarın saat sonra divanıharp müddeiumumisi Bedri bey, imam, doktor gelecekler ve son tali-

matı muhafızdan alacaklar.

Bu sırada masanın üstündeki telefon bir defa daha çaldı; Cemal bey Fransızca cevap veriyordu:

— Emredersiniz, şimdi geliyorum. Sizin gibi aziz bir dostumu üzmek, sizi müşkül mevkide bırakmak istemem.

Telefon muhaveresi kesildi, Cemal bey hiddetle yerinden fırladı. Odadan çıkıp merdivenlerden inerken kendi kendine söyleniyordu:

— Artık çok oluyorlar. Hâlâ işi, kafaları anlayamadı!

Cemal beyin otomobili, gece saat on bir buçukta Beyoğlundaki Fransız sefarethanesinin kapısı önünde durdu; Maslahatgüzar M. Bop, muhafızı alt kattan karşıladı. Fransız diplomatının hali, pek ziyade telâşlı ve heyecanlı idi. Cemal beyi görür görmez, samimiyetle kolundan çekerek beraberce odaya girdiler. Maslahatgüzar, bir kelime söylemeksizin elindeki telgrafı uzattı.

Cemal bey telgrafı okurken, yüzündeki asabî hatlar, göze çarpacak kadar kuvvetli ve hareketli idi.

Bu telgraf, gene hariciye nazırı M. Pişondandı. Fransız hariciye nazırı, M. Bopa hülâsaten şu emri veriyordu:

«Siz, tarafımdan verilen talimat dairesinde hareket ederek Fransanın şerefini kurtaracak yerde bana amelî kıymeti haiz olmıyan ve salâhiyetinizi tecavüz eden bir takım faydasız tavsiyelerde bulunuyorsunuz! Fransa hükümeti, ecnebi memleketlerdeki mümessillerinden daha dürüst ve daha faal roller beklemekte haklıdır. Yaptığınız hatayı tamir edebilmek üzere telgrafımı alır almaz, vakit kaybetmeksizin, derhal sadrıazamı görünüz ve behemehal Tunuslu Salih Paşayı kurtarmağı temin ediniz! Teşebbüslerinizin müsbet neticesini telgrafla bekliyorum.»

Fransız maslahatgüzarı, bir kelime ilâve etmeden takındığı tavırla Cemal beyin noktai nazarını anlamak istediğini gösteriyordu. İstanbul muhafızı, vaziyetinden emin bir halle cevap verdi:

— Azizim, pek geç kaldınız! İdam hükmü zatı şahane tarafın-

dan tastik edildi. Bu gece sabaha karşı icra olunacaktır. Siz bu gece, sadrıazamı göremezsiniz. Görseniz bile yeni bir emir verilinciye kadar evvelki emir icra edilmiş olur. Maamafih M. Pişonun bu ısrarını anlıyamıyorum. Sizin çok akilâne tavsiyelerinize teşekkür edeceği yerde sizi müahaze etmesinin sebebini takdir edemiyorum!

M. Bop sadece:

— Ah Cemal bey, bir taraftan M. Pişon, diğer taraftan siz, beni çok müşkül mevkie düşürdünüz! Hükümetime ne cevap vereceğim? dedi ve bunları söylerken oda içinde asabî ve telâşlı dolaşıyordu. M. Bop ertesi gün, idamın icra edildiğini haber alınca, artık sadrıazamı faydasız olarak görmeğe ihtiyaç hissetmemiş ve hükümetine karşı her türlü mesuliyeti deruhte etmişti.

Divanı harbin kararını gösteren ve padişahtan iradesi alınan mazbata, ancak idamın icra edildiği sabah, gazetelerle neşredilmişti. Bu mazbatada suikastın nasıl tertip ve icra edildiği uzun uzadıya hikâye ediliyordu ki, hadisenin bir nevi tarihçesi mahiyetinde idi.

Mazbatanın neşrile, günlerdenberi devam eden muhakeme safhalarına vakıf olamıyan halk, mahkûmların hadisedeki alâk ve münasebetlerinin derecesini anlamıştı. Ancak, bu mazbatanın vazıh ve canlı bir şekilde yazılamaması ve maznunlardan bir kısmının cürümlerini isbat edecek katî ve esaslı deliller gösterilememesi, efkârı umumiyede hasıl olan şüphe ve tereddütleri zannedildiği kadar kaldıramamıştı!

Meselâ suikast tertibatına karışmış olan ve hadisedeki rolleri, hemen hemen, biribirinin aynı bulunan bir kısım maznunların idam, bir kısmının ceza görmek şöyle dursun, hattâ beraet ettirilmeleri halk arasında bazı dedikodulara sebebiyet vermişti.

Maamafih artık hiç bir şüphe kalmamıştı ki mahkûmların aldıkları tertibat, yalnız Mahmut Şevket Paşanın şahsı aleyhinde münferit ve mevzii bir suikasttan ibaret değildi. Şu muhakkaktı

ki müteşebbisler şayet Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden sonra suikasti bir ihtilâl şekline sokmağa muvaffak olaydılar, paşadan sonra İttihat ve Terakki erkânından bir kısmını daha öldürecekler ve hükümeti devirerek İttihat ve Terakkiyi iktidar mevkiinden düşüreceklerdi.

İttihatçıların Babıâli baskınına bir mukabele olmak üzere hazırlanan bu ihtilâl teşebbüsü, hem memleket dahilinde, hem de haricinde pişirilip kotarılmıştı. Hattâ Kâmil Paşa hükümeti, Babıâliyi terketmeğe mecbur olduğu günden itibaren, muhalifler de İttihat ve Terakki aleyhinde bir ihtilâl, bir darbei hükümet hazırlamağa karar vermişlerdi. Bilhassa Babıâlinin basılarak hükümeti devirme hareketinin bir iki saat içinde kolayca yapılabilmesi, İttihat ve Terakki muhalifleri için de bir ders, bir örnek olmuş, İttihat ve Terakki muhalifleri de bu kanlı usulden istifade etmeğe karar vermişlerdi.

Ancak muhaliflerin kuvvetleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi, müesses bir teşkilâta istinat etmiyordu. Bu sebeple suikasti tertip edenler teşebbüslerinde muvaffak olmak üzere her şeyi inceden inceye hesap etmeğe, muntazam bir program dahilinde hareket etmeğe karar vermişlerdi.

İhtilâl teşkilâtının başında bulunanlar müstesna olarak, adam öldürmek, sırasına göre nümayiş ve ihtilâl yapmak vazifesini üzerlerine alanlar, beraber çalışabilecekleri arkadaşlarından başkasının kimler olduğunu -suikastin icrasından sonra- tevkif edilinciye kadar bilmiyorlardı.

Babıâli baskınından sonra İstanbul muhafızlığile beraber İstanbuldaki kolordu kumandanlığına tayin edilen Cemal bey, aynı zamanda Çatalca önündeki ordunun üssülhareke kumandanlığını ifa ediyordu. Kabul ettiği vazifeler itibarile çok geniş salâhiyetleri haizdi.

Babıâli baskınından sonra yeniden harbe karar veren hükümet, bir taraftan da ordu arasında bazı tebeddülat (değişiklikler) yapıyordu. Cemal bey, bu fırsattan istifade ederek ötedenberi İt-

tihat ve Terakkiye aleyhtar olan zabitleri, İstanbuldan uzaklaştırmağa ve cepheye sevketmeğe başladı. Zabitan içinde yeni vazifelerinin başına iltihak etmiyen yoktu. Ancak Yüzbaşı Kâzım efendi, memleketi olan İzmitin bir köyüne çekilmiş, vazifesi başına gitmiyordu. Cemal bey, Kâzım efendiyi bir çok defalar tazyik ettirdi. Fakat Kâzım efendi, İzmit merkez kumandanlığına verdiği cevapta yakında Çatalcadaki orduya iltihak ederek «vatan uğrunda şehit düşmeğe karar verdiğini» söylemiş ve buna rağmen, günler geçtiği halde, İzmitten harice çıkmamıştı.

Bir taraftan İttihatçılar nazarında ötedenberi şüpheli bir vaziyette bulunan, diğer taraftan vazifesine iltihak etmiyen Kâzım efendi, Cemal beyin teşebbüsü ile divanı harpça askerlikten tardedilmişti.

Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden sonra, Piremehmet Sokağındaki evden çıkarılarak tevkif edilen Kâzım efendi, İttihat ve Terakki hükümeti aleyhinde bir ihtilâl yapmağa karar verdiği içindir ki ihtilâle iştirak edecek bazı adamlar tedarik etmek üzere köyüne gitmişti. Filhakika Kâzım efendi, İzmit köylerinde maksadına yanaşacak bir takım insanların muavenet ve iştirakini temin etmişti.

İstanbulda hazırlanan ihtilâl ve suikasti tertip edenlerin başında fiilen Kâzım efendi bulunuyordu.

Kâzım efendi, meşrutiyetin ilânı sıralarında inkılâp hareketlerine karışmış, inkılâp için hizmet etmiş bir zabitti. Fakat bilâhare İttihat ve Terakki hükümeti tarafından himaye edilmemesi kendisini inkisara uğratmış ve Kâzım efendi İttihatçılar aleyhinde günden güne çoğalan bir kin beslemiş, bu kinin tesirile İttihatçılardan intikam almak hevesine düşmüştü.

Kâzım efendi maksadına vâsıl olmak için evvelâ İttihat ve Terakki aleyhinde geniş mikyasta propaganda yapmakla işe girişti. Bilhassa Babıâli baskınından sonra Edirnenin istirdadına henüz muvaffak olamıyan Mahmut Şevket Paşa hükümetinin icraatı, Kâzım efendinin propagandası için çok iyi bir zemin teşkil

ediyordu.

Kâzım efendinin askerlikten tardı, onu büsbütün çileden çıkardı. Artık fiilen işe başlamak, hayatına da mal olsa, İttihat ve Terakki hükümetini devirmek için katî kararını verdi: Maksadını evvelâ, çok eskidenberi tanıdığı ve İttihat ve Terakkiye muhalif olduğuna emin bulunduğu Şevki efendiye açtı.

Şevki efendi de evvelce bahriye yüzbaşısı iken istifa edip askerlikten çekilmişti. Henüz hiç bir iş, güç sahibi olmıyan Şevki efendi, Beyoğluna çıktıkça Lüksenburg gazinosunda vakit geçirirdi. Kâzım efendi de tardedilip İstanbula geldikten sonra bu gazinoya devama başladı. Kâzım efendi, düşünce ve emellerini yakından bildiği bu eski arkadaşına fikrini açtığı zaman, Şevki efendiyi çok hararetli ve taraftar buldu.

Bu ilk anlaşmadan sonra bu iki dost, hemen hergün aynı gazinoda toplandılar. Ve kendi aralarında, ihtilâlin nasıl yapılabileceği hakkında bazı esaslar hazırladılar. Kâzım efendi, bahriyeli arkadaşına emniyet vermek için kendi köyünden ve civarından bazı adamlar tedarik etmeğe muvaffak olduğunu da söylemişti.

Fakat İttihat ve Terakkiyi devirebilmek için, münferit bir suikast yapmanın kâfi olmıyacağını, geniş bir ihtilâl hareketinin başarılması lâzım geldiğini de düşündüler. Taraftar ve adam bulmak, Kâzım efendinin temin ettiği Çerkezleri bu işe sevketmek için onları İstanbulda barındırmak, silâh tedarik etmek gibi külfetler vardı ki bütün bunlar paraya mütevakkıftı. Fakat bu para nereden temin edilecekti? Çünkü ne Kâzım, ne de Şevki efendilerin bu parayı sarfedecek şahsî servetleri yoktu. Düşündüler; bu işe kesesini açabilecek muhalif zenginleri tasarladılar.

Kâzım ve Şevki efendiler bu düşüncede iken senelerdenberi Avrupada yaşıyan Kürt Şerif Paşa da meşrutiyetin ilk günlerindenberi İttihat ve Terakkiyi düşürmek için kasalarını açmış, binlerce lira para sarfetmişti.

Şerif Paşa da, tıpkı diğer muhalifler gibi, Babıâli baskınından sonra İttihat ve Terakki aleyhinde mukabil bir hareket yapmanın

mümkün olduğunu düşününce, yeniden fedakârlığa girişmekten çekinmedi. Kâtibi ve en mahrem adamlarından biri olan Pertev Tevfik beyi İstanbula gönderdi. Pertev Tevfik bey, İstanbula külliyetli bir para ile gelmişti. O, burada ihtilâl hareketini hazırlıyacak, adam tedarik edecek, İttihat ve Terakkiyi devirmek ve dağıtmak için bir teşkilât meydana getirecekti.

Pertev Tevfik beyin Beyoğlunda Glavani Sokağındaki evi, suikast ve ihtilâlin ilk müzakerelerine sahne teşkil etmişti.

Kâzım efendi, nereden para tedarik edeceğini düşündüğü günlerden birinde, Pertev Tevfik beyin Paristen gelip Beyoğlunda yerleştiğini haber aldı. Bu haber, Kâzım ve Şevki efendiler için bulunmaz bir fırsattı!

Maamafih Kâzım efendi, eski dostu Şevki efendi ile anlaşmadan evvel, yapılacak ihtilâl neticesinde İttihatçılar düşürülünce iktidar mevkiine gelebilecek muhalefet erkânile anlaşmak üzere, Prens Sabahattin bey namına, prensin adamlarından Kemal Mithat beyle görüşmüş ve mutabık kalmıştı. Bu temaslarda sadarete tekrar Kâmil Paşanın getirilmesi muvafık görülmüştü. Binaenaleyh, Kâzım efendi Pertev Tevfik beyle görüşmeğe muvaffak olduğu gün, daha evvel, bilvasıta, esaslarda prensle anlaşmıştı.

Ancak Kâzım efendinin fikrine göre, ihtilâl hareketini iki koldan ayrı ayrı idare etmektense aynı gaye için çalışan, muhtelif zümreleri ve şahısları birleştirmek daha doğru olacaktı. Kâzım efendinin teşebbüsü ile Pertev Tevfik beyin Beyoğlundaki evinde yapılan toplantılar, bu maksadı temin etti.

Bu içtimalarda ev sahibi Pertev Tevfik beyden başka; Kemal Mithat, Muhip, Kâzım, Rıza Paşazade Mehmet Ali ve Gümülcüneli İsmail beyler vardı. Orada bir hafta müddetle hergün toplanarak, ihtilâlin bütün esaslarını ve teferruatını kararlaştırdılar: Pertev Tevfik beyin, Şerif Paşa namına verdiği bin yedi yüz küsur lira ile hemen işe başladılar. Bu para ile silâh, cephane ve adam tedarik edilecek, suikast için Kâzım efendinin delâletile İzmitten İstanbula getirilecek Çerkezlerin İstanbulda masrafları

temin edilecekti.

Bundan başka burada verilen karara göre, bu teşkilâta gözlüklü Emin ve Muhip beylerin tavassutile Salih Paşanın da iştiraki temin edilmişti.

Bu esnada İttihat ve Terakkiye muhalif olan Avrupadaki rical ile temas etmek üzere Kâzım ve Muhip beyler Bükreşe gimişlerdi. Muhip bey, bilhassa bu seyahatile polis müdürlüğü kısmı siyasî müdürü iken yakından tanıdığı sabık dahiliye nazırı Reşit beyle görüşmek, Reşit beyden para almak fikrinde idi. Fakat Reşit bey, Pariste bulunduğu için, Muhip bey eski nazırile görüşmeğe muvaffak olamadan İstanbula dönmüştü.

Kâzım efendiye gelince: O, Muhip beyden sonra İstanbula gelmiş ve bazı ecnebilerin vasıtasile bir Romen seyyahı kıyafetinde karaya çıkmağa muvafak olmuştu.

Kâzım efendi İstanbula gelmeden evvel, Prens Sabahattin, Kemal Mithat, Gümülcüneli İsmail ve Pertev Tevfik beyler, hareketleri hükümete şüphe verdiği için, İstanbuldan uzaklaşmışlardı.

İşte bu tarihten sonra İstanbulda kalan ihtilâlciler, Piremehmet Sokağındaki 1 numaralı evi içtimaa tahsis ettiler ve sonuna kadar bu evde çalıştılar... Kâzım efendi İstanbula geldikten sonra faaliyetini bir kat daha artırmış. Ziya, Nazmi, Topal Tevfik, Hakkı, Ragıp ve Kemali bulmuştu. Bunlar fiilen suikaste iştirak edecekler ve emir verildiği zaman silâh kullanacaklardı. Bu adamlar, teşkilâta girerken, kanlarını son damlasına kadar akıtacaklarına yemin ettiler.

Şevki efendi, bilfiil suikaste iştirak etmekle beraber, ayrıca da cephane ve silâh tedarik etmeği üzerine aldı. Tam bu sırada Salih Paşadan başka, eski rüsumat memurlarından ve Beyoğlu âlemlerinde tanılan gözlüklü Emin ve Süleyman Paşazade Adil beylerin delâletile erkânı harbiye dairesi şube müdür muavinle-

(15) Mütareke senelerinde İstanbulda umûm jandarma kumandanlığını yapan Ali Kemal Paşa.

rinden Miralay Fuat bey de teşkilâta dahil oldu. Fuat bey arkadaşlarından Miralay Kemal beye de (15) işi açmışsa da, Kemal bey bu teklifi reddetmişti.

Fuat bey, ihtilâl muvaffak olup da İttihatçılar devrildiği takdirde, Cemal beyin yerine İstanbul muhafızlığını kabul edecekti. Ali Kemal beyin kabul etmediği merkez kumandanlığına kaymakam Zeki beyin tayinile ihtilâle iştiraki temin edildi.

İhtilâlin günü ve saati de kararlaştırılmıştı: Mayısın yirmi dokuzuncu çarşamba günü saat on biri kırkta -ki bu saatten on dakika evvel program mucibince ilk ihtilâl hareketi olarak Mahmut Şevket Paşa öldürülmüştü- ihtilâl filen başlıyacaktı!

Teşkilâtta bulunanlardan kimlerin, İttihat ve Terakki erkânından hangilerine suikast yapacakları da ihtilâl programına girmişti :

Ziya, Topal Tevfik, Şevki, Mehmet Ali, Abdullah Safa, Nazmi, Abdurrahman, Cevat, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesini üzerlerine aldılar. Kavaklı Mustafanın idaresinde Kara Ahmet ve Raif, maliye nezareti sabık kalemi mahsus müdürü Nesim Roso efendiyi; Hakkı, sabık Selânik mebusu Emanoel Karasu efendiyi; jandarma Kemal, Kâzımın kardeşi Hikmet ile İzmitten gelen Çerkezler Talât beyi; jandarma kumandanlığından mütekait (emekli) Mehmet bey ile gene Kâzım efendinin temin ettiği Çerkezler İstanbul muhafızı Cemal beyi öldüreceklerdi.

İhtilâl teşkilâtına iştirak eden evvelce yazdığım gibi biribirinden haberi olmıyan bu şahıslar, harekete geçmek için, ilk işareti bekliyeceklerdi. Yalnız Mahmut Şevket Paşayı öldürecek olanlar, bu işareti almaktan istisna edilmişlerdi. Çünkü paşaya yapılacak suikast, ihtilâle başlangıç olacaktı.

Ancak Kâzım efendi, teşkilâta dahil olanların biribirlerini tanıyabilmeleri için kendi mensup bulunduğu Çerkez kabilesi isminin ilk harfini gösteren markalı mendiller yaptırarak ihtilâlci arkadaşlarına dağıtmıştı. İhtilâlin fiilen başladığını ilân etmek üzere Kâzım efendi eline bir bayrak alarak sokağa çıkacak ve

Mahmut Şevket Paşa ile Talât ve Cemal beylerin katillerinden sonra, derhal İstanbul muhafızlığı vazifesini eline alacak olan Fuat beyin emrile Beşiktaş Sarayı iki tabur askerle sarılacaktı.

Bu sırada ikinci veliaht Vahideddin efendi ile damat Salih Paşa da saraya gidecekler ve Sultan Reşadı görerek ihtilâlcilerin hareketini padişaha kabul ettirerek yeni sadrıazamı intihap ettireceklerdi.

Başta Kâzım efendi ile arkadaşları giriştikleri kanlı maceranın muvaffakiyet ve neticesinden o kadar emindiler ki Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden bir saat evvel, İstanbuldaki sefirlerin en eskisi olan Avusturya sefaretine bir takrir vermişler ve İttihat ve Terakki aleyhinde ihtilâlin başlamış olduğunu bildirerek ecnebilerin himayesi ve siyasî bir mesuliyet kabul etmemek için İstanbul limanında bulunan ecnebi zırhlılarından karaya asker çıkarılmasını rica etmişlerdi.

İşte sadrıazamın ölümile neticelenen ihtilâl, bu suretle tertip edilmişti. Fakat Mahmut Şevket Paşanın katlinden sonra, bir kısmı da kaçmağa muvaffak olduğu halde, ihtilâlcilerden bir çoğu, ele geçmiş; bütün plânlar altüst olmuştu.

Maamafih içlerinde, tevkif ve muhakeme edilinceye kadar teşkilâtın takip ettiği gayeleri tamamile bilmeyen suikastçılar vardı. Meselâ gerek tevkif edildiği zaman, gerek muhakeme esnasında soğukkanlılığını en çok muhafaza eden Topal Tevfik, Nazmi ve Kâzımdan başkasını tanımıyordu. Hattâ Tevfiğe sadece Beyazıt meydanında çarşamba günü bulunmasını söylemişlerdi. O gün, Mahmut Şevket Paşanın otomobili görülünce Nazmi emir vermiş ve Topal da ateş etmişti.

Divanı harp maznunlardan şunları mahkûm etmişti:

Hükümeti devirmek üzere yapılacak ihtilâl ve suikast teşkilâtını kurdukları ve idare ettikleri iddiasile muharrik (tahrikçi) ve müşevvik olarak Prens Sabahaddin, sabık dahiliye nazırı Reşit, Gümülcüneli İsmail, Kemal Mithat, Pertev Tevfik, kaymakam Zeki beylerle Kürt Şerif Paşayı gıyaben, Miralay Fuat, Yüz-

başı Kâzım ve Muhip beylerle Salih Paşayı vicahen idama mahkûm etmişti.

Mahmut Şevket Paşayı öldürenlerden Topal Tevfik, Ziya, Şevki, Mehmet Ali, Abdullah Safa, Cevat vicahen, firar eden Nazmi ve Abdurrahman gıyaben, Talât beyi öldürecek olan Kemal ile Karasu efedinin katlini üzerine alan Hakkıyı vicahen ve Cemal beye suikast yapmağı kabul eden mütekait jandarma kumandanı Mehmet beyle Nesim Roso efendinin katlini deruhte eden Kavaklı Mustafa da gıyaben ölüm cezasına mahkûm edilmişlerdi.

Bundan başka Kavaklı Mustafa ile Hakkının maiyetinde çalışacak olan Kara Ahmet, Çerkez Ragıp ve firarı Raif on beşer sene küreğe, mevkuf maznunlardan gözlüklü Emin, hadiseden sonra ortadan sıvışanlardan Süleyman Paşazade Âdil beyler müebbet kalebentliğe mahkûm edilmişlerdi.

Divanı harp bu mahkûmlardan başka erkânı harbiye miralayı Ali Kemal beyle mektebi hukuk talebesinden İzzeddini, Yüzbaşı Âdil, şoför İsmail, şoför Mehmet, jandarma Sadık, kasabın Fehmi beylerle Şehlili Mustafa hakkında beraat kararı vermişti.

Divanı harbin bu kararından başka suikastten evvel muhakemeleri yapılan Prens Sabahaddin beyin kâtibi Satvet Lûtfi, ihtilâl beyannamelerini hazırlıyan Serdarzade Sıtkı, Hasan Vasfi, Muşlu Sait, Haliç Şirketi Müfettişi Sıtkı, Mülâzım Lûtfi beyler müebbet kalebentliğe, Tevfik ve Mahmut Salih efendiler onar sene hapse mahkûm olmuşlardı.

Rahmi, Fethi, Mustafa, Vasfi efendiler namında dört kişi de bu gizli cemiyete girmişler, fakat sonradan suikast ve ihtilâl hazırlıklarının bütün safhalarından muhafızlığı haberdar etmişlerdi.

Divanı harp, bu muhbirleri de beraet ettirmek istemedi. Çünkü bu dört kişinin -velevki sonunda olsun haber vermek suretile hükümete hizmetlerini bile hesaba katmıyarak- hareketlerini mesuliyetli gördü ve bir müddet, zabıta nezareti altında bulun-

malarını muvafık buldu.

Suikastten evvel bir şüphe üzerine tevkif edilen Binbaşı Hüseyin Avni bey isminde biri de beraet ettirilmiş, Serdar Sıtkı efendinin beyannamelerini basan matbaacı Leonida efendiden on beş altın para cezası alınmakla iktifa edilmişti.

Bahricedit vapurile Sinopa gönderilen muhalifler, Anadolunun muhtelif kasabalarına sürülmüşlerdi. Ancak Bahricedit vapurunun yolcuları içinde bulunan meşihat evrak müdürü Cevdet Molla beyle müebbet kalebentliğe mahkûm olan Adil beyin babası Süleyman Paşa, sabık polis taharri memurlarından Seyfeddin efendiler, hadisede hiç bir alâkaları görülmediğinden Bahricedit vapurile tekrar İstanbula iade edilmişlerdi.

Tahir Hayreddin ve Mehmet Hayreddin beylere gelince: Salih Paşanın idamından sonra son derece asabileşen Fransız sefareti bu iki kardeş hakkında müdahale etmek istedi. Fakat hükümet, işi uzatmamak için, her ikisini de Türkiyeyi terketmeleri şartile serbest bırakmağa razı oldu. Bu suretle aslen Çerkez olarak vaktile Tunusta yerleşen Hayreddin Paşanın oğullarından biri asılmış, diğer ikisi de İstanbuldan çıkmağa mecbur olmuşlardı.

İşte divanıharp, suikast bilançosunu bu suretle tanzim etmişti.

* * *

Gecenin ölü sessizliği, haziran sıcağının durgun, yaprak kımıldatmıyan kasvetli havasını bir kat daha ağırlıştırıyor... Bu bunaltıcı manzara, sabahın ilk beyazlıklarile gölgeleşerek büsbütün vahşileşen bu ölüm salıncakları altında bir müddet sonra can verecek on iki mahkûmun ölümüne korkunç bir dekor teşkil ediyor. Artık keskin destere sesleri, çekiç darbeleri kesilmiş, bütün sehpalar kurulmuş ve yağlı kementler hazırlanmıştı. Beyazıt meydanı asker kordonile baştanbaşa çevrilmiş; her şey tamam... Hariçten kuş uçurtmuyorlar, etraf, sıkı inzibat altına alınmış.

Beş on polis, mahkûmları asacak olanlar ve bir kaç jandarma, sehpalar arasında, bir gölge gibi geziyorlar...

Bütün mevcudiyete sinen bu boğucu sessizliği; hiç kimse, hiç bir fert bozmak istemiyor: Ortada dolaşanlar, bir şeyi ürkütecekler gibi ağır hatvelerle (adımlarla), hafif ve gürültüsüz adımlarla yürüyorlar... Herkes ölüm saatinin çatıp geldiğine emindir.

Mahkûmlardan hiç biri, o gece dünyadan ayrılacağını evvelce bilmiyordu...

Mahkûmlar, gece yarısına doğru polis müdürlüğündeki yataklarından kaldırıldılar ve taharri (sivil polis) dairesinin alt katına indirildiler. Sivil polis memurlarından biri:

— Bir şey daha soracaklar, sizi divanıharpten istiyorlar! dedi.

Memur, mahkûmlara idam edileceklerini hissettirmek istememişti.

Biraz sonra cümlesi aşağıya, avluya indirildiler. Burada üç otomobil bekliyordu. Birinci otomobile Kâzım, Abdullah Safa, Şevki, Muhip efendiler; ikinciye Topal Tevfik, Ziya, Kemal, Hakkı, Mehmet Ali; üçüncü otomobile de damat Salih Paşa ile Fuat bey bindiler.

Mahkûmlar, otomobile bindirilirken ellerine kelepçe vuruldu. Bu, uğrıyacakları feci akibetin ilk işareti idi.

Otomobiller, Harbiye nezaretinin Mercan kapısından geçerek merkez kumandanlığına geldiler. Mahkûmların ellerindeki kelepçeler burada çözüldü. Divanıharp reisi Remzi (sonra paşa), müddeiumumi Bedri, merkez kumandanı Refet, polis müdürü Azmi beyler ayakta, bekliyorlardı...

Cemal bey, bitişik odada oturmağı tercih etmişti.

Mahkûmlar getirildikten sonra divanıharp reisi Remzi bey, elindeki fermanı Müddeiumumi Bedri beye verdi: Ferman, mahkûmiyet mazbatasının hülâsa edilmiş şekli idi. Bedri bey, idam fermanını okuduktan sonra mahkûmlara dönerek sordu:

— Bir vasiyetiniz var mı? Söyleyin veya yazınız!

Salih Paşa elini cebine soktu, bir tomar kâğıt çıkardı ve oda-

daki masa üstüne fırlatıp bıraktı. Bu, damadın evvelce yazdığı vasiyetnamesi idi.

İçlerinde Kâzım, Ziya ve Topal Tevfikten başka her biri anlaşılmıyan bir şeyler mırıldandılar. Bu sözleri, bir kâtip kaydetmeğe çalıştı. Miralay Fuat bey, asabına hâkim olmağa çalışarak eline verilen bir kurşun kalemile bir kâğıt üzerine bir kaç satır karalıyabildi.

Mahkûmlardan yalnız Fuat beyin üstünde üniforması vardı. Ferman okunduktan sonra merkez kumandanının emrile bir zabit, Fuat beyin omuzundaki apuletleri sökmek için elini mahkûm miralayın omuzuna götürdü. Tam bu sırada Fuat bey, asabî, fakat boğuk bir sesle:

— Arkadaş, biraz dur! dedi ve sonra titriyerek ilâve etti:

— Ben bu üniformanın şerefini unuttum. Bir komiteci gibi maceralara atıldım. Benim akibetimi görün de ibret alın!

Herkes ölüm saatinin çatıp geldiğine emindir.

Mahkeme huzurunda bile ihtilâl teşkilâtına şahsî ve siyasî bir kanaat mahsulü olarak girdiğini söylemekten çekinmiyen Fuat beyin ölüm yolculuğuna çıkarken bu meyus sözleri, orada bulunanlar üzerine derin bir tesir yaptı.

Sonra hepsinin üstlerine beyaz gömleklerini ve göğüslerine yaftalarını astılar. Artık dinî merasim başlamıştı: İmam, mahkûmları birer birer tövbe ve istiğfara davet etti. İmam işi uzatmış, mahkûmlardan her birine uzun uzadıya dualar okutturuyordu.

Müddeiumumi Bedri bey sinirlenmişti, hiddetle seslendi:

— İmam efendi, artık yeter! Sabah oluyor, geç kalacağız!

Bu emir üzerine mahkûmları odadan çıkardılar. Salih Paşa ile Abdullah Safa ve Mehmet Ali sürüklenir gibi merdivenden indiler. Ayakları tutmuyor, vücutlarını kaldıramıyorlardı.

İçlerinde en metini Kâzım ve Topal Tevfikti:

Birinci sehpanın altına Kâzımı getirdiler ve sordular:

— Bir şey diyeceğin var mı?

Kâzım, ağzını açtı, galiz küfürler savurmağa, İttihat ve Terakkiye ve İttihat ve Terakki erkânına birer birer sövmeğe başlarken, yağlı ip boynuna geçti ve ayağının altındaki sandalyayı devirdiler...

Topal Tevfik, boynuna ip geçerken cellâda bir külhanbeyi ağzile bağırdı:

— Ulan çingene, acele et! İşini çabuk bitir... Cehennemdeki babana selâm götüreyim mi?

Topal Tevfik, cesaretini sonuna kadar muhafaza etmişti.

Diğer mahkûmlar sapsarı idiler. En son asılan Fuat bey ile Salih Paşa idi.

Fuat bey sehpanın altına getirilirken son sözünü soranlara:

— Ben evvelce söyledim, daha benden ne istiyorsunuz? diye hiddetle cevap verdi.

Salih Paşa ağzını açtı, bir şeyler söylemek istedi; yutkundu, dudakları oynadı, fakat muktedir olamadı; dili tutulmuştu. İpi boynuna geçirdikleri zaman, o, tamamile kendinden geçmişti!

On iki mahkûmun idamı bir saatten az bir zamanda bitmişti.

İnsanlara neşe ve hayat veren sabah güneşinin ilk kızıllıkları, İstanbulun güzel ufuklarından sökerken, beyaz gömleklere bürünmüş, mahkûmların asılı vücutları çoktan solmuş, hareketsiz ve soğuk birer külçe halini almıştı.

Beyazıt meydanının çehresini çirkinleştiren bu ölüm tablosu, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesile İttihat ve Terakkinin manevî şahsiyetine yapılan suikastın, tasfiye edilmiş bir hesabı idi!

II

Edirneyi kurtarmak için...

İki endişe: Edirneyi kurtarmak, "İttihat ve Terakki"yi kurtarmak! —"İttihat ve Terakki"nin haysiyeti tehlikede mi? —Şiddet politikasının sonu var mı? —Şiddetli tenkitler: "Balkan harbinden evvel Mahmut Şevket Paşayı düşürmekliğimiz müthiş bir hatadır!" Şiddetli ve İttihamlı propaganda ve hücumlar... —Balkan harbi felâketinin mes'ulü kimdir? —Maksat Edirneyi kurtarmak mı? Sandalyeyi bırakmamak mı? —Harbiye nazırlığına rağbet eden yok! —Sadaret müjdesini beklerken... —İtimattan sonra istifa —"Dert başa düştü! " diyen hükümdar —"Büyük kabine" ne demektir? —"İttihat ve Terakki"ye ilk darbe! —İslâhat projesinden imdat beklerken, ilk kıvılcımlar: Ültimatom! — Kâmil Paşanın yapmak istediği sulh —Müteredditi hükümetler... — Merkezi umumîde bir içtima —Bir adım ileri hareketinin doğuracağı tehlikeler nedir? —İhtilâlci Talât Bey, Nazır Talât Bey —"Babıâli baskınının manâsı kalmamıştır" —"Ya bu hükümeti de ıskat edelim, yahut memleketten kahpece kaçalım!.." —Bir tehdit: "İttihat ve Terakki" ikidir ve ben... —İleri hareket: Yerden yükseklere çevrilen başlar... —

Edirnenin istirdadı

Divanıharp kararile asılan asılmış, sürülen sürülmüş, Mahmut Şevket Paşa hadisesi kapanmış, muhalifler cezalandırılarak sindirilmişti. Şimdi artık, başka işlere sıra gelmişti.

Mahmut Şevket Paşa meselesile meşgul olan divanıharbin faaliyeti devam ettiği zaman, İttihatçı büyükler başka hiç bir işle meşgul olmamışlar, dahilî, haricî memleket meseleleri hep ikinci safaya atılmıştı. Hattâ, son zamanlarda evvelce için için kaynıyan İttihat ve Terakki şebekesi dahilindeki muhalefet ve mücadele de -Sait Halim Paşa kabinesinin teşkili etrafında ve yukarıda hikâye ettiğim şekilde, Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Mümtaz, Atıf beylerle arkadaşlarının yaptıkları teşebbüsler ve münakaşalar müstesna olarak- bir tevakkuf devresi geçiriyordu.

Bundan maksat, fırkanın mevcudiyetine, İttihat ve Terakkinin manevî şahsiyetine tevcih edilen derin husumeti kökünden kazımak ve intikamla hareket eden unsurları ortadan kaldırmaktı. Artık bu arzu yerine gelmiş, muhaliflere karşı açılan tedip ve tenkil politikası muvaffakiyetle nihayet bulmuş, cemiyet mevkiini sağlamlaştırmıştı.

Fakat bu tedbir kâfi değildi: Memleketin haricî, dahilî siyaseti metin esaslara dayanmıyordu. Çünkü henüz daha tamamile sulh olmamış, Rumeli topraklarındaki Osmanlı hudutları tesbit edilmemişti.

Diğer taraftan Edirnenin istirdadı vaadi ile Kâmil Paşa hükümetini deviren ve Nazım Paşanın ölüsü üzerinden iktidar mevkiine gelen İttihat ve Terakki, henüz efkârı umumiyeye karşı verdiği sözü yerine getirememişti.

Bu mühim vait, artık bir an evvel yapılmaz, Edirne istirdat edilmez, sulh bir saat evvel olmazsa; İttihat ve Terakkinin istikbali de, memleketin istikbali ile, tehlikeye girecekti. O zaman Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesile, İttihat ve Terakki için, baş gösteren sarsıntının, bir kaç ay sonra tekerrür etmiyeceğini kim temin ederdi? Her halde artık Edirne kurtarılmalı, Türk bayrağı, bu eski Türk şehrinin kalesine dikilmeli ve bu suretle halkın vicdanı, İttihat ve Terakki fırkası erkânına karşı bağlanmalı idi. Bunun sırası gelmiş, hattâ geçmişti bile...

Şu muhakkaktı ki, halkın vicdanı kazanılmadan, yapılan şiddet politikasile, İttihat ve Terakkiye emin bir istikbal temin etmek imkânsızdı. Harp gailesi vesile gösterilerek idarei örfiye ile memleketi idare etmek, sıkı bir sansürle söz ve kalem hürriyetini kırmak gibi parlâmanter bir hükümetin hukukî, kanunî vasıflarına ve teamüllerine uyamıyan usullere ve tedbirlere baş vurmanın sonu yoktu.

Dahilî siyasetteki bu yol, haricin de hükümete karşı emniyetini sarsıyor, devletin sağlam bir siyaset zeminine istinat etmediği kanaatini doğuruyordu. Gerçi bunlar, harp halinde yaşıyan bir hükümetin müracaat edeceği zarurî tedbirlerdi. Fakat memleket ne zaman geniş bir hürriyet havasına kavuşacak; ne zaman İttihat ve Terakki hükümeti; fevkalâde örfî tedbirlere müracaat etmeksizin; memleketi idare edecek, halka kendini sevdirecekti? Hürriyet yoktu, vatan kurtulamamıştı. O halde efkârı umumiyeyi ne ile tutmak, fırkanın hangi mucizesile teshir etmek kabildi?

Filhakika İttihat ve Terakki, kuru gürültülerle iktidar mevkiini bırakmanın acı tecrübelerini görmüştü. Fakat bu seferki devriliş daha esaslı bir membadan gelecek, ana vatan kurtulamadığı için cemiyet hakikaten hükümette tutunamıyacaktı.

Fakat on ay evvel iş böyle değildi: Ahmet Muhtar Paşa kabinesine hükümeti bırakan cemiyetin o zamanki hareket ve kararını yerinde bulmıyan İttihatçı gençler çoktu.

O zaman iktidar mevkiini terkedenlere karşı yapılan bu ten-

kit, Balkan harbi felâketinden sonra muahaze sekini almış, İttihatçılar arasında biribirlerini ittiham edecek vaziyete gelmişti.

Babıâli baskını ile tekrar hükümetin başına gelen İttihat ve Terakkinin sözü geçen, fakat kabine ve merkezi umumî haricinde kalan şahsiyetleri şu fikirde idiler:

— Ordu içinde beş on zabitin Mahmut Şevket Paşanın şahsına muhalefeti, Arnavutların isyan hareketi karşısında iktidar mevkiini bırakmaklığımız, affedilmez hatalardandır. Bu vaziyet karşısında, o zaman, Mahmut Şevket Paşa harbiye nazırlığından çekilse bile, yerine enerjik, genç bir kumandan getirmek, ordudaki inzibatı yeniden iade etmek mümkündü. Sait Paşa bile, daha yaşlı, daha evhamlı bir adam olduğu halde, bu hadiseler karşısında Mahmut Şevket Paşadan fazla dayanabilmiş, iktidarı kolay kolay bırakmamış, fakat kendisine münasip bir harbiye nazırı bulamadığı için, istifa etmeğe mecbur kalmıştı...

O zaman merkezi umumî, Sait Paşaya harbiye nazırlığı için müzaheret (yardım) etmemişti. Sait Paşanın, o vakit çekilmesi, behemehal lüzumlu ve zarurî ise, İttihat ve Terakki ile alâkası olmıyan eski paşaların hükümet başına geçmelerini kolaylaştırmak doğru mu idi?

Fırkaya mensup mütecellit, genç şahsiyetler vardı. Bunlar, pekâlâ hükümetin, ordunun başına gelebilirlerdi. Bu takdirde, dahildeki gaileler ortadan kalkar, Balkan işleri düzelir, Balkan harbi felâketine imkân bırakılmazdı. Fakat, Sait ve Mahmut Şevket Paşalardan bu cesareti beklemek abesti. Bu iki zat da, muhalifleri Kâmil Paşa ile arkadaşlarından farksız bir haleti ruhiyede idiler.

Bunların, yaşları ilerlediği için, cesaret ve faaliyetleri de kırılmıştır; haricî ve dahilî bir gaile karşısında hemen istifa yolunu tuttular. Yaşlı adamların en bariz vasfı, tereddüttür. İhtiyarların tereddüt ve zafı yüzünden, Balkan harbi kaybedilmişti. Nitekim, bizim fırkamıza mensup olmakla beraber, aynı seciyede olan Mahmut Şevket Paşanın binbir mahzuru hesap etmesinden do-

layı, bugüne kadar Edirne istirdat edilememiştir.

Artık bu acı tecrübeden sonra, kolay kolay iktidar mevkiini bırakmak, memleket menfaatlerile alâkaları şüpheli ellere memleketi tekrar teslim etmek doğru değildir. Sonuna kadar mücadele etmek lâzımdır.

Fakat tarih ve memleket muvacehesinde (karşısında) vazifemizi yapmalı, Edirneyi almalıyız ki harice, dahile karşı İttihat ve Terakkinin haysiyetini kurtarmış olalım. Aksi takdirde gene bir hükümet gelir, Avrupalıların bir müracaatı ile, Balkan harbi arifesinde olduğu gibi:

— Sulh havasını bozmak doğru değildir, nakaratile istibdat devirlerinde yapılan bir muahedeyi bahane tutarak düşmanlara mülkün daha bir parçasını terketmeğe rıza gösterir...

Bir kısım İttihatçıların, kendi aralarında yaptıkları bu propaganda, gün geçtikçe taraftar kazanıyordu.

Bu propagandayı yapanlar, daha bir kaç ay evvel Babıâli baskını üzerine fırkanın memleket vaziyeti etrafındaki düşüncelerini, her fırsatta muhitlerine iman telkin eder gibi, izah eden ve Kâmil Paşa hükümetinin siyasetini baltalamak üzere şurada burada söz söyliyen cemiyet erkânı idi.

Bunlar, aylar geçtiği halde yüksekten yaptıkları propagandanın henüz tahakkuk etmemesinden, ortada müsbet bir netice bulunmamasından sinirleniyorlardı...

— Kâmil Paşa hükümeti Edirneyi Bulgarlara bırakıyor, Enez - Midye hattını hudut olarak kabul ediyor.» diye düşürülmüş; halk nazarında âciz, vatanı felâkete sürüklemiş, Balkan hükümetlerinin her türlü talep ve tehditlerine boyun eğmiş bir hükümet olarak ittiham edilmişti. Şimdi Mahmut Şevket Paşa hükümetinin aynı hududu kabul eden sulh mukaddemesini imza etmesile İttihat ve Terakki de aynı mevkie düşmüş olmuyor muydu?

İttihat ve Terakkinin kabinede ve merkezi umumî âzası meyanında bulunmıyan bu şahsiyetleri, vaziyet bu halde devam

ederse geçen seneki hatanın tekerrür edeceğine, belki ufak bir sarsıntı ile bir daha hükümeti muhaliflere terketmek zarurî olacağına kani idiler.

Cemiyetin bu genç ve ateşli propagandacıları bu vaziyetten çok üzülüyorlar, muhitlerine, halka karşı vaziyeti nasıl tefsir ve izah edebileceklerini tayin edemiyorlardı.

Muhalifler, İttihat ve Terakkiye hücum ederken diyorlardı ki:

— Meşrutiyettenberi memleketin başına gelen bütün felâketlerin müsebbibi İttihat ve Terakkidir. Balkan muharebesini doğuran ve bu harbin hezimet ile neticelenmesine âmil olan Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşalar hükümetlerinin idaresizliği değil, İttihat ve Terakki kabineleri tarafından yapılan hatalar, memleket idaresi hususunda İttihat ve Terakki ricalinin acemilikleri ve tecrübesizlikleridir.

«Balkan harbini meydana getiren âmiller, bilhassa Trabulusgarp muharebesidir. Bu da bir İttihatçı hükümeti olan Hakkı Paşa kabinesinin eseridir. Ordunun genç ve vatanperver zabitlerinin idaresi altında bir avuç kuvvetin muntazam İtalyan ordularına karşı gösterdikleri mukavemet, gerçi, çok kahramancasına ve iftihara değer hareketlerdi. Fakat Hakkı Paşa hükümeti, yalnız mücahitlere birer miktar para ve mühimmat göndermekle iktifa ediyor; devletin bu gaileden bir an evvel kurtulması için hiç bir tedbire baş vurmuyordu.

Hakkı Paşa hükümeti o zaman biraz gayret ve siyasî bir kiyaset (uyanıklık) göstermiş olaydı, hiç olmazsa, Bingaziyi kurtarmağa, Trabulusun Müslüman halkı için geniş, bir imtiyaz hakkı temin ederek muhtarî bir idare ile işi kapatmağa ve sulh yapmağa muvaffak olurdu. İtalyanlar ile sulh yapıldıktan sonra, Rodos vesair adaların da vaziyeti devletin lehine bir şekil alacak, Akdenizdeki deniz münakalâtı yeniden başlıyacak, Trabulusugarp harbi belâsından kurtulan devlet, Balkanlara karşı daha kavi (güçlü) ve hâkim bir vaziyette bulunacaktı!

İttihat ve Terakki öyle bir anda hükümeti muhaliflerine ter-

ketti ki; ne İtalyanlarla sulh olmuş, ne dahilî isyanlar bastırılmış, ne de Balkanlardaki tehlikeli hareketler görülerek vaktinde tedbirler alınmıştı!

Boğazlar, İtalyan donanması tarafından tehdit edildiği için, devleti eli kolu bağlı gören Balkan hükümetleri, hemen hemen bir asırdanberi besledikleri emellerinin tahakkuk edeceği zamanın geldiğine kani olmuşlardı.

Meselâ Bulgar hükümeti, senelerce Makedonyanın Bulgaristana ilhak edilmesini düşünmüş ve bu uğurda çalışmıştı. Bu emelin tahakkuk etmesi için Bulgarlarca en iyi fırsat o zaman gelmişti: Daha geçen sene nisan içinde, yani Sait Paşa kabinesi iktidar mevkiinde iken; Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar aralarında anlaşmışlar, mahut «mukaddes harp ittifakı» nı imza etmişlerdi.

Ortada bu ittifak emri vaki iken ve İtalyanlarla sulh yapılamamış bir hal mevcut iken Sırbistanın satın aldığı topların bile Selânikten Belgrada sevkedilmesinde mahzur görmiyecek kadar hataya düşen, İttihat ve Terakkiye mensup, Sait Paşa hükümeti idi.

Eğer Sait Paşa kabinesi bu gafleti göstermiyeydi, Sırplılar askerî hazırlıklarını ikmal edemiyecekler, Balkan ittifakı harekete geçemiyecek ve devlet de bu meşum hücuma maruz kalmıyacaktı!

Balkan muharebesinden evvel Sait Paşa hükümetinin çekilmesi, dahildeki umumî hoşnutsuzluk yüzünden daha bir dakika bile mevkiini muhafaza edemiyen bir hükümetin feci ve zarurî akibetinden başka bir şey değildir.

Eğer Sait ve Mahmut Şevket Paşalar çekilmemiş olaydılar, hadisat onları zorla mevkilerinden atacaktı. Çünkü, vaziyet o kadar fena ve onlar için o kadar ıslahı kabil olmıyan bir dereceye gelmişti ki... İttihat ve Terakkiyi istihlâf eden hükümetin Balkan harbine girmeğe mecbur olması, netice itibarile harpte mağlûp olmaklığımız, gene muarızlarımızın yüzündendir!

İşte simdi hükümet, İttihatçıların elinde. Fakat İttihat ve Terakki tekrar iktidar mevkiine geldiği gündenberi, iddiasını tahakkuk ettiremedi. Aylarca uğraştığı halde Edirneyi istirdat edemedi! Bundan da anlaşılıyor ki İttihatçılar, Kâmil Paşa hükümetini, vatanı tehlikede gördükleri için değil, hükümet mevkiini elde etmek için düşürmüşlerdir.

Edirneyi istirdat etmek iddiası bir lâftan, bir hülyadan ibarettir. İttihatçıların asıl maksadı, kendilerinden olmıyan muarızlarını ezmek, hükümet koltuğuna dört elle sarılıp sonuna kadar bırakmamaktır!..

Düşmanlarının bu ağır ittihamlı hücumları İttihatçıları son derece sinirlendiriyordu. Maamafih kendi hükümetlerini, Edirneyi kurtarmak için teşebbüste bulunma dığından dolayı şiddetle tenkit eden İttihat ve Terakkinin genç zümresi, Kâmil Paşa hükümeti taraftarlarına şöyle mukabele ediyorlardı:

— Trabulus harbi mesuliyetini, Balkan harbinin sebeplerini ve felâketle neticelenmesini İttihat ve Terakkiye yüklemek çok haksızlık ve garazkârlıktır.

Trabulusun işgaline İtalyanların teşebbüs ve cesaret etmeleri, eski idareler, bilhassa Abdülhamit idaresi yüzündendir. Trabulus ve Bingazinin işgali yeni değildir. Meşrutiyetten evvel 1323 (1907) de de İtalya, buralarını işgal etmeğe teşebbüs etti. Fakat Fransanın rekabetinden kurtulmak istiyen Almanya, müttefiki olan İtalyaya Trabulus yerine Fasın taksiminde İtalyanın lehinde hareket edeceğini vadetti. O zaman İtalya da Trabulus aleyhindeki maksadını tehir etti.

Meşrutiyet ilân edildiği halde İttihat ve Terakki gene bir müddet eski ricali kullandı, bunların hiç bir şey bilmedikleri anlaşıldı. Nitekim Bosna Herseğin Avusturyaca ilhakı (katılması), Rumeli şarkinin Türkiyeden ayrılarak Bulgaristanın istiklâli, meşrutiyet başında ve Kâmil Paşanın sadrıazamlığı zamanında vaki olmuş, hadiselerdir. Bu yerler, Abdülhamit siyasetile yetişen bu paşaların lakayt hareketleri karşısında sessiz, sadasız ana

Mahmut Şevket Paşa

vatandan kopup ayrıldılar.

Trabulusgarp da İtalyanlar tarafından işgal edilince İttihat ve Terakki hükümeti protesto mahiyetinde mücadeleye girişti. Trabulusa gizlice mühimmat, zabit gönderildi. Bütün maksat, vatan ülkelerinin hiç bir mukavemet eseri gösterilmeden kolayca istilâ edilebileceği zihniyetini Avrupalılardan ve cihan efkârı umumiyesinden silmekti.

Balkan muharebesinden evvel Sırbistanın Avrupadan satın aldığı topların Selânikten Belgrada sevkedilmesi, Sait Paşa hükümeti zamanında değil; Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin teşek-

külünden sonradır ve Balkan harbinden az evveldir.

Maamafih artık ne olmuşsa olmuştur, eski hesapları karıştırmak doğru değildir. Şimdi her şeyden evvel ve her işin fevkinde Edirneyi istirdat etmek üzere bütün milletin hep birlikte hareket etmesi lâzımdır. Ve biz İttihatçılar, buna muvaffak olmazsak, hükümet mevkiinde durmağa hakkımız yoktur.

Biribirini şiddetle ittiham eden ve mütekabil iddiaları cerheyliyen (reddeden) bu iki propaganda, halk tabakaları arasında bütün hızile devam ediyor, fırkacılık noktai nazarından, taraftar kazanmağa çalışıyordu.

Bununla beraber muhaliflerle İttihatçıların hadiseler karşısındaki mantıkları, hadiselerin sebeplerini izah etmekteki noktai nazarları ayrı ayrı olmakla beraber, bütün fikirler ve emeller bir noktada birleşiyor, şikâyetler de bu nokta etrafında aynı şekle giriyordu: Edirneyi kurtaracak şerefli bir sulh yapılmaması.

On sekiz, yirmi gün içinde mülkün mühim bir kısmı, Balkan hükümetleri tarafından istilâ edilmiş, vatanın en mamur, en zengin ve en güzel yerleri, koca Rumeli kısa bir zamanda elden çıkıp gitmişti.

Şimdi yalnız, hiç olmazsa sevgili Edirneyi kurtarmak emeli kalmıştı.

Edirneyi kurtarmak!

Bütün vatanperver vicdanlar, büyük bir hassasiyetle bu eski Türk şehrinin önünde titriyorlar; bütün gözler, bu aziz beldenin hasretile yaşarıyorlardı! Koca Rumeli kısa bir zamanda büyük bir facia ile ana vatandan koparılıp elden gittikten sonra neden nazarlar yalnız Edirne üzerine dikilmişti?

Rumeliyi kaybetmek; büyük, millî bir facia idi! Bu telâfi edilmez felâket, tarihimizin bu kara sahifesi nasıl yazılmıştı?

Balkan muharebesine takaddüm eden bir hadise var ki henüz daha Türkiye efkârı umumiyesince meçhuldür. Ben, harbin -kısmen malûm olan- sebep ve vaziyetini hikâye etmeden evvel, İttihat ve Terakki sinesinde kopan bir cidalin (çekişmenin), İttihat-

çılar tarafından, kendi fırkaları aleyhine bilmiyerek yapılan mühim bir hatanın içyüzünü, mevzuuma taallûku sebebile kaydetmek lüzumunu hissediyorum:

Hareket Ordusunun muvaffakiyetinden sonra memleket dahilindeki şöhreti artan Mahmut Şevket Paşa, kısa bir zamanda büyük bir nüfuz sahibi olmuştu. Meclisi mebusandaki muhalif mebuslar, bir çok vesilelerden istifade etmek istemişler, bin türlü propagandalara, hücumlara rağmen, paşayı harbiye nazırlığından düşürememişlerdi. Hattâ bir aralık muhalifler içinde memleket aleyhinde gizli, aşikâr hiç bir emel ve gayesi olmadığı İttihatçılarca da müttefikan tasdik edilen Dersim mebusu Lûtfi Fikri bey, meclisi mebusanda hükümete karşı hücumlarını şiddetlendirdiği sırada divanı harbi örfî, Mahmut Şevket Paşadan aldığı emir üzerine, Lûtfi Fikri beyi tevkif etmek istemişti.

Arkadaşlarından birinin tevkifi teşebbüsünden fevkalâde sinirlenen muhalif mebusların hazırladıkları şiddetli bir istizah (gensoru) takririni ekseriyet fırkasına mensup İttihatçı mebuslar da imza etmişler, Mahmut Şevket Paşa bütün meclisin birleşmiş, cephesi karşısında kalmıştı. Bu umumî istizaha rağmen, harbiye nazırı bu şiddetli fırtınayı da atlatmış, itimat reyi alarak mevkiini muhafaza etmişti.

Paşanın ordudaki nüfuzu da pek büyüktü. Yaşı ve rütbesi itibarile hürmet telkin etmesi; şahsan fevkalâde namuslu olması paşayı mevkiinden kolay, kolay uzaklaştıramıyordu.

Halbuki başta Talât bey olduğu halde, fırkaya mensup siviller, bilhassa mebuslar paşayı çürütmek, mevkiinden atıp kendilerine istedikleri gibi mümaşat edecek (ayak uyduracak) bir harbiye nazırı intihap etmek sevdasına düştüler.

Mahmut Şevket Paşanın şöhreti, şahsî nüfuzu; bütün diğer nazırların şahsiyetlerini siliyor, kendisine istenilen şeyler yaptırılamıyordu. Talât beyle arkadaşları artık fırsat geldiğine kani olmuşlardı. Harbiye nezareti, Trabulus harbinde büyük bir muvaffakiyet gösterememiş ve netice itibarile paşanın mevkii artık sar-

Harbiye nezareti vekâletine tayin edilen Bahriye nazırı Hurşit Paşa

sılmağa yüz tutmuştu. Dahilî isyanlar da -ordu müdahale ettiği halde- tamamile bastırılamamıştı. Rakipleri hadiselerin bu şeklini Mahmut Şevket Paşanın idaresizliğine verdiler ve aleyhinde alttan alta hafif tertip propagandalar yapmağa başladılar.

Bu sırada fırka artık mecliste kuvvetli idi: Kanunu esasinin otuz beşinci maddesinin tefsiri yüzünden feshedilen meclisi mebusan yerine gelen yeni mecliste, hükümete ses çıkaracak muhalifler kalmamış gibi idi. Çünkü evvelki meclisteki şiddetli muhalifler, bu sefer intihap edilmemişlerdi. Kalan beş altı muhalif mebusun tenkidi, itirazı iki yüz yetmiş küsur mebustan ibaret eksе-

riyet fırkası karşısında hiç de mühimsenecek bir kuvvet ifade edemezdi!

Yeni intihaptaki bu muvaffakiyet üzerine, İttihat ve Terakki meclis dahilinde uğraşacak muhalif bulamayınca, kendi hükümetlerinden hoş görmedikleri bazı unsurların hareketlerini muahazeye karar verdiler: İlk darbe, kabinede o sırada posta ve telgraf nazırı olan Talât beyle arkadaşlarının plânı üzerine, memleket dahilinde lüzumundan fazla nüfuz sahibi telâkki edilen harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşaya indirilecekti.

Bugünlerde halk arasında ordunun iaşesi, levazımı hakkında bazı dedikodular fısıldanmağa başladı: Levazımatı umumiye reisi İsmail Hakkı Paşanın ordu levazımına ait münakaşalarda yolsuzluklar yaptığı, askerî levazım işlerinin fena gittiği iddia ediliyordu. Bu dedikodular, tam bir fırsat doğurmuştu!

Fırkaya mensup mebuslardan Emanoel Karasu efendi (16) ile İsmail Canbulat bey, fırka grupuna müşterek bir takrir verdiler. Daha doğrusu bu takrir, Talât beyin tensip ve ısrarile verilmişti.

Her iki mebus bu takrirle, İsmail Hakkı Paşanın suiistimali etrafındaki dedikodular hakkında müzakere açılmasını istiyorlar; levazım reisinin âmiri sıfatile, fırka grupunda, Mahmut Şevket Paşadan istizah yapılmasını talep ediyorlardı. Fırka grupunda bu takrir okundu, İsmail Hakkı Paşanın yüzünden Mahmut Şevket Paşa aleyhindeki cereyan kuvvetlendi.

Bu takririn fırka grupundan meclisi mebusana intikalile alenî münakaşa edilmesini arzu edenler çıktı. Vaziyet nazikti! Sene-

(16) Meşrutiyetin ilânından harbi umumî mütarekesine kadar, bütün mebusan meclislerine iptida Selânik, bilâhare İstanbul mebusu sıfatile iştirak eden ve gariptir ki harbi umumîde ayni levazım reisi İsmail Hakkı Paşanın müzaheretile bir çok mühim ticarî işlere girişerek milyonlar kazanan bu zat, mütarekede İzzet Paşanın hariciye nazırlığı zamanında İtalyan tabiiyetine geçmek yolunu bulmuştu! Hattâ yine gariptir ki İttihatçılara kin ve garazından dolayı padişah Mehmet Vahideddin Karasu efendinin tabiiyet tebdili muamelesini tasdik etmemişti.

lerdenberi, İttihat ve Terakki tarafından taziz edilecek (el üstünde tutulacak) derecede yükseklere çıkarılan bir zatın, efkârı umumiye huzurunda kendi fırkası tarafından, böyle alenen sorguya çekilerek hırpalanması ve ademi itimat reyi verilerek devrilmesi; memleket dahilinde siyasî ihtilâtlara (karışıklıklara), hariçte Osmanlı ordusunu idare edenler hakkında çirkin zehap ve iftiralara vesile verebilirdi.

Takriri verenler ve verdirenler bile bunu doğru görmediler; hattâ biraz da, Mahmut Şevket Paşa taraftarlarından çekindiler! O halde vaziyeti paşaya izah etmek, istizaha imkân vermeden harbiye nazırlığından istifa etmesi lüzumunu kendisine anlatmak daha iyi bir tedbirdi. Bu karar, fırka grupunca muvafık görüldü, kararın tebliği vazifesini dahiliye nazırı Haci Âdil ve fırka grupu reisi İzmir mebusu Seyit beyler deruhte ettiler. Mahmut Şevket Paşa ile son zamanlarda, aralarındaki geçimsizlik ve münaferet olan Talât bey, bu heyete dahil olmak istemedi.

Hacı Âdil ve Seyit beyler, paşayı harbiye nezaretinde gördüler, yirmi dört saate kadar harbiye nezaretinden çekilmesi lüzu-

---

(17) Sultan Reşadın Mahmut Şevket Paşaya merbutiyetini gösteren ve meşrutiyet senelerinde halk arasında dolaşan gülünç bir dedikoduyu buraya kaydediyorum: Eski bir saray ananesine göre padişah, ramazanda Kadir gecesi yapılan Kadir alayından sonra saraydaki mevcut cariyelerden bir bakireyi o gece zifafına kabul edermiş! Bunun için de güzel ve genç Çerkez kızları, padişahın yatak odasına giden koridorda sıralanırlarmış. Hünkâr geçerken, elindeki tespihi hangisinin önüne atarsa, o genç kız, padişahı takip eder, yatak odasına girermiş!

Sultan Reşat da, bu ananeye tevfikan, bir Kadir gecesi bu suretle (huzuru visaline) arzedilen cariyelerin önünden geçerken, elindeki tespihi atmış, fakat tespih, o gece için, padişahın arzu etmediği diğer birinin önüne düşünce, birden bire bulunduğu mevkii ve vaziyeti unutan ihtiyar padişah:

— Yanlış oldu, Mahmut Şevket Paşaya haber veriniz!.. demişmiş.

Bittabi, bu rivayetin doğruluğuna itimat edilemez. Fakat o zaman halk, Sultan Reşatla Mahmut Şevket Paşa arasındaki sıkı rabıtayı, böyle uydurma bir hikâye ile karikatürize ediyordu!

munu fırka namına tebliğ ettiler.

Mahmut Şevket Paşa, hiç de beklemediği böyle bir teklifle karşılaşmış, kendi fırkası tarafından büyük bir darbeye maruz kalmıştı! Maamafih, Hacı Âdil ve Seyit beyler, hiç bir müşkülâta uğramaksızın, paşanın muvafakat cevabını almışlar ve fırkadaki arkadaşlarına bildirmişlerdi...

Fakat, merkezi umumî ve fırka grupu âzası, bir taraftan tereddüde başladılar: Ya paşa söz verdiği halde, bu teklife aldırmaz, muarızlarının aleyhinde fiilî bir vaziyete geçmeğe kalkışırsa? Meselâ; Sultan Reşat, Mahmut Şevket Paşaya cülus ettiği gündenberi büyük bir itimat besliyor, hususî işlerinde bile paşaya danışmadan hareket etmek istemiyordu. (17) Çünkü Sultan Reşat, ağabeysi Sultan Hamidin hal'ile kendisini tahta geçiren şahsiyetin, Mahmut Şevket Paşa olduğuna kani idi.

Mahmut Şevket Paşanın, bir taraftan orduya, diğer taraftan saltanat makamına dayanarak bir harekete geçmesi ihtimali vardı. Bu itibarla padişahı da Mahmut Şevket Paşanın istifası lüzumuna inandırmak, paşanın bu yoldan yapacağı teşebbüslerine engel olmak lâzımdı.

Bu maksadı temin için de kabine âzasından dahiliye nazırı Hacı Âdil, posta ve telgraf nazırı Talât ve evkaf nazırı Hayri beyler hep birlikte kalktılar; mabeyin başkâtibi Halit Ziya beyin (Uşakîzade) Nişantaşındaki konağına giderek Halit Ziya ve başmabeyinci Lûtfi Simavi beylere vaziyeti izah ettiler.

Nazırlar, başkâtip ve başmabeyinciden padişahı bu istifaya hazırlamalarını söylediler. Başkâtiple başmabeyinci ertesi gün bu kararı, mütevekkil hükümdara bildirdiler.

Mahmut Şevket Paşa, Hacı Âdil ve Seyit beylerin kendisini ziyaretlerinden sonra, Babıâlide Sadrıazam Sait Paşayı görerek istifasını verdi.

Bu istifanamede mühim hiç bir sebep zikredilmiyor, mutat veçhile, yorgunluktan ve sıhhî sebeplerden bahsediliyordu.

Sadrıazam Sait Paşa, fırkadaki istizah dedikodularına kısmen

vâkıf olmakla beraber, bidayette harbiye nazırının istifasını kabul etmek istemedi. Fakat Mahmut Şevket Paşanın, ekseriyet fırkası tarafından yapılan bir teklif neticesinde çekildiğini görünce ısrardan vazgeçti. Ve Mahmut Şevket Paşanın istifasını kabul etti: 26 Haziran, 1328 (1912).

Sadrıazam, şimdi yeni bir harbiye nazırı aramak mecburiyetinde idi. Maamafih Sait Paşa, bu intihabında serbest hareket edemiyeceğini biliyordu: Talât beyle arkadaşlarının reyini sordu. Onlar, yeni harbiye nazırı namzedini o dakikaya kadar düşünmemişlerdi. Bununla beraber, makamın boş kalması da doğru değildi. Şimdilik harbiye nezareti vekâletine bahriye nazırı Hurşit Paşanın geçmesi muvafık görüldü. Fırka, bir taraftan harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşanın istifasile harbiye nezareti vekâletine bahriye nazırı Hurşit Paşanın tayin edildiğini gazetelerle ilân ettiriyor; diğer taraftan zabitan ve askerî mensuplarının siyasetle iştigal etmemesi hakkındaki kanunun yeni bir harbiye nazırı tarafından tatbiki lüzumunu, istifaya sebep olarak işae ettiriyordu (yayıyordu). Ertesi günkü gazetelerde, bilhassa İttihat ve Terakkinin fikirlerini neşreden Tanin gazetesinin sütunlarında, bu haberi gösteren, şu satırlara tesadüf edildi:

«... Aldığımız malûmata nazaran Mahmut Şevket Paşa askerin siyasetle meni iştigali hakkında tanzim ettiği lâyihai kanuniyenin meclisi mebusan ve ayanca kabul edilmesi üzerine kendisinin bir kaç seneden beri harbiye nezaretinde bulunması hasebile bu kanun ahkâmının başka bir kumandan tarafından tatbik edilmesi daha muvafık olacağını düşünmüş ve sadrıazam paşaya istifasını vermiştir.»

Bir gün sonra gene Taninde Babanzade İsmail Hakkı beyin (18) imzasile neşredilen bir başmakalede Mahmut Şevket Paşadan bahsederken: «Hizmetinden ordunun mahrumiyeti büyük bir ziyadır» deniyor ve Mahmut Şevket Paşanın kabineden çe-

(18) Devrinin maruf muharrir ve mütefekkirlerindendi. Mektebi mülkiyede ders verirken birden bire kürsüde fenalık gelmiş ve fücceten vefat etmişti.

kilmesine muarız olan İttihatçıların fikir ve hislerine tercüman oluyordu.

Maamafih, Mahmut Şevket Paşanın harbiye nezaretinden uzaklaşmasını istiyenler bile paşayı büsbütün kırmak, gücendirmek istemediler. İstifanın resmen kabul edildiği gün, Mahmut Şevket Paşanın ayan âzalığına tayinine dair padişahtan bir irade aldılar.

Mahmut Şevket Paşanın uzun müddettenberi işgal ettiği mevkii böyle birdenbire bırakması dahilde, hariçte büyük bir dedikoduya sebebiyet verdi; Avrupa gazetelerinden mühim bir kısmı, bu istifayı «Osmanlı meşrutiyetinde diktatörlüğün yıkılması» suretinde izah ediyorlardı.

Memleket gazetelerine gelince: İstanbuldaki muhalif gazeteler, o günlerde büsbütün azgın bir hale gelen Arnavut asilerinden bir kısmının Manastıra firar ve iltica etmelerini ileri sürerek: «Firarilerin arzusu yerine geldi, Mahmut Şevket Paşa sukut eyledi» şeklinde neşriyat yapıyorlar. Ve pek yakında kabinenin düşmesinin muhakkak olacağını iddia ediyorlardı. Hükümet gazeteleri de bu neşriyatı reddetmekle meşguldüler.

Fakat şimdi harbiye nazırlığına kim gelmeli idi? Bu mukadder sual, sadrıazamı, kabine azasını, hususile başta Talât bey olarak merkezi umumîyi düşündürmeğe başladı.

Nihayet, harbiye nazırlığını Nazım Paşaya teklif etmeğe karar verdiler.

Nazım Paşa, Abdülhamit zamanında nefyedilmiş (sürgün edilmiş) ve meşrutiyetten sonra İstanbula gelmiş, bir halâskâr, bir mücahit gibi karşılanmıştı. O zamana kadar Nazım Paşanın İttihat ve Terakki ile münasebeti, hemen hemen bitaraf bir vaziyetten ileri değildi.

Paşa, Bağdat vali ve kumandanlığından yeni çekilmiş ve Mahmut Şevket Paşa tarafından şurayı askerî âzalığına tayin edilerek İstanbula getirtilmişti.

Nazım Paşa gençliğindenberi büyük hulyaların, emellerin

peşinde idi. Temiz kalpli, mert tabiatlı olduğu için entrikalara akıl erdiremez, hiç kimsenin fenalık yapacağını kabul edemezdi. Ancak Nazım Paşa, yüzüne her gülene inanmağa pek istidatlı olduğundan kendisini yüksek vasıflarda görenlerden çok memnun kalırdı.

Bununla beraber Nazım Paşa, ikinci derecedeki makamlara tenezzül etmiyordu. İttihat ve Terakki vaktile İstanbuldan uzaklaştırdığı Nazım Paşanın son zamanlarda yavaş yavaş Bağdatta bir tehlike teşkil edeceği vehmine kapılmıştı.

Nazım Paşa Bağdatta iken bir çok büyük icraat göstermişti. Vilâyetin, Bağdattaki askerî kıtaların işleri yoluna girmiş, orada hükümetin nüfuzu mükemmel bir surette teessüs etmişti.

Fakat bu icraat, Nazım Paşanın himmeti eserinden ziyade, erkânı harbiye reisi olan Hasan Rıza Paşanın yüksek meziyetinden ileri geliyordu. Balkan muharebesinde İşkodra kalesi müdafii iken şehit düsen bu zat, İttihat ve Terakkiye dahil değildi. Vatanperverliğine, idarecilikteki yüksek kabiliyetine vâkıf olan bir çok İttihat ve Terakki erkânı, Hasan Rıza Paşanın iktidarına itimat ediyor, hattâ kendisinden biraz da çekiniyorlardı.

Hasan Rıza Paşanın fırkaya celbedilerek kendisinden istifade edilmesi bile, bazı zevat tarafından -meşrutiyetin ilânından sonra- müdafaa edilmiş bir fikirdi.

Bağdattaki askerî ve idarî muvaffakiyet, Nazım Paşadan ziyade Hasan Rıza Paşanın marifeti eseri idi. Fakat, herkes bunun içyüzünü bilmiyor, Bağdattaki bütün icraatın şeref ve şöhretini Nazım Paşaya atfediyordu.

İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşadan daha uysal olan Nazım Paşayı sırf bu sebepten dolayı harbiye nezaretine getirmek istediler. Talât bey, fırka ve sadrıazam namına Nazım Paşayı ziyaret etti. Ve harbiye nazırlığını teklif etti.

Gece gündüz sadaret hülyalarile vakit geçiren paşa, Talât beyin bu teklifinden pek de memnun olmadı.

Maamafih Nazım Paşa bunu, birdenbire de reddedemezdi.

Çünkü o, dört senedenberi bu defa teklif edilen harbiye nezareti makamı için, hasretli ve ümitli günler geçirmişti. Meşrutiyet bidayetlerinde sadrıazam bulunan Kâmil Paşa, kendisini, kabinesinden uzaklaştırdığı Ali Rıza Paşanın yerine (mütarekede sadrıazam olan) harbiye nazırlığına tayin ettiği halde, nezaret sandalyasına oturamadan sadrıazam da meclisi mebusan tarafından düşürülmüş ve o zaman Nazım Paşa, kumandanı bulunduğu Edirnedeki ikinci orduya dönmeğe mecbur olmuştu.

O zaman, bu makama getirilmediği, hattâ bir müddet geçince, ikinci ordu kumandanlığında bile çok görüldüğü halde şimdi İttihat ve Terakki tarafından harbiye nazırlığı teklif ediliyordu. Nazım Paşa düşündü: Bu müracaatı ulu orta reddetmek doğru değildi. Fakat kendisini ağır satmak, harbiye nezaretini kabul ederken halkın vicdanında da hürmet telkin edecek bir harekette bulunmak lâzımdı. Bu maksatla İttihatçıların teklifine bazı mukabil teklifler ileri sürmek için biraz vakit lâzımdı. Talât beye:

— Biraz düşüneyim, yarın gelir, sadrıazam paşayı görürüm. dedi.

Nazım Paşa ertesi perşembe günü Babıâlide sadrıazam Sait Paşayı ziyaret ettiği zaman sadrıazamın yanında posta nazırı Talât bey de vardı. Nazım Paşa odaya girer girmez sadrıazama:

— Efendim, teveccühünüze teşekkür ederim, ancak nezareti kabul etmeğe karar vermeden evvel vaziyeti tetkik etmekliğim lâzımdır. Müsaade buyurunuz muamelât ve evrakı gözden geçireyim dedi.

Bir harbiye nazırı intihap etmek hususunda pek acele vaziyette olan Sait Paşa ile Talât bey, Nazım Paşanın noktai nazarını hemen münasip gördüler ve derhal harbiye nezaretine giderek istediği meselelere ait dosyaları tetkik edebileceğini ve arzu edenlerden izahat alabileceğini söylediler.

Fakat Nazım Paşa, henüz harbiye nazırlığına tayin edilmeden, nezarete giderek meşgul olmasını doğru bulmadı. Ve sadrı-

azamla Talât beyin bu teklifini reddetti.

Neticede, ertesi cuma günü hariciye nazırı Asım beyin konağında bahriye nazırı ve harbiye nazır vekili Hurşit Paşa, posta ve telgraf nazırı Talât beyle birlikte Nazım Paşanın son dahilî ve ordu meselelerine dair nezaretten getirtilecek dosyaları tetkik etmesi münasip görüldü.

Filhakika Nazım Paşa, harbiye nezaretini kabulüne zemin hazırlıyacak şartlarını, kararlaştırmak üzere, ertesi günü hariciye nazırının konağında bu tetkikatı yaptı.

Nazım Paşa, daha o gün tetkikatı biter bitmez, Talât bey vasıtasile sadrıazama ve İttihat ve Terakkiye tekliflerini bildirdi: Nazım Paşa, harbiye nazırı olmak için, idarei örfiyenin lağvını, bütün siyasî mahkûmlara taallûk etmek üzere umumî af ilânını, Arnavutluktaki isyana iştirak edenlerin taleplerini münakaşa etmek için bunlar hakkında da takibat yapılmamasını istedikten sonra:

— Bu tekliflerimi kabul ederseniz başkumandanlık vekâleti sıfat ve salâhiyeti de verilmek şartile harbiye nazırlığını deruhte ederim... dedi.

Talât bey, Nazım Paşanın bu sözlerini hayretle karşıladı, İttihat ve Terakki lideri, Nazım Paşa ile beraber çalışamıyacaklarını anlamıştı. Fakat paşaya bir şey sezdirmek istemedi ve:

— Sadrıazam paşaya arzedeyim. demekle iktifa etti.

Talât bey ertesi sabah, meclisi vükelâda Nazım Paşanın tekliflerini arkadaşlarına anlattı. Mecliste bu mevzu etrafında uzun müzakereler cereyan etti. Deniyordu ki: «Şayet, müsait zaman olaydı, bu kabil teklifleri müzakere etmek şöyle dursun, üzerlerinde düşünülmek bile abesti!» Fakat şimdi vaziyet çok nazikti. Bazı tadilât yaptırarak, Nazım Paşaya nezareti kabul ettirmek daha münasipti. Bunun için paşanın teklifini birer birer tetkik ettiler ve gene Talât bey vasıtasile kendisine şu suretle cevap verilmesini münasip gördüler: Nazım Paşanın idarei örfiyenin lağvı teklifi muvafık görülüyor. Ancak umumî affın tedricen yapılma-

sı; devletin ittihaz edilmiş umumî siyasetine, halel getirmemek şartile, Arnavutluktaki âsilere müsait davranılması meclisi vükelâca kabul ediliyordu.

Halbuki Nazım Paşanın başkumandanlık istemesi, bütün bu tekliflerden hiç birine benzemiyordu. Bu salâhiyet, kanunu esası mucibince, doğrudan doğruya, padişaha ait bir haktı. Bu da harp içinde padişah tarafından askerî erkândan birine verilirdi. Gerçi İtalyanlarla henüz sulh yapılmamıştı. Fakat Trabulus ve Bingazideki mücadele, başkumandanlık ihdasına lüzum gösterecek askerî bir mahiyette değildi. Nitekim bir seneden fazla harp devam ettiği halde devlet, hiç bir kumandana böyle bir memuriyet vermeğe lüzum görmemişti.

Vatan hudutlarında geniş harp hareketleri mevcut olmadığı ve bir nevi sulh hali bulunduğu şu zamanda, Nazım Paşanın başkumandanlık teklifini kabul etmek doğru görülmemişti.

Bahusus İtalyanlarla anlaşarak Trabulus meselesinin bir sulh ile fasledilmesi düşünüldüğü şu sırada, böyle fevkalâde askerî bir makam tesis etmekle, dünya efkârı umumiyesinin -sulh siyasetimiz hakkındaki- şüphesine imkân verilmiş olacaktı. Onun için Nazım Paşanın bu teklifi hiç bir suretle terviç edilemezdi. Bundan başka başkumandan olacak zatın kabineye dahil bulunmaması, yani siyasî memur olmaması tercih ediliyordu.

Nazım Paşa, meşhur sadrıazam Âli Paşanın damadı idi. Genç bir erkânıharp zabiti iken, Âli Paşaya damat olunca zekâsını, mertliğini gören kayınpederi, bir gün damadının sadrıazam olması ihtimalinden bahsetmişti.

Devrinin en büyük ricalinden olan kayınpederinin bu sözü, Nazım Paşanın üstünde büyük tesir yapmış, bir gün gelip bu sözün tahakkuk edeceğini düşünerek kayınpederinin bu tebşirini (müjdesini) en yakın dostlarına söylemekten çekinmemişti. İttihatçılar, Âli Paşanın bu sözü ile senelerce sadaret rüyaları gören Nazım Paşayı, bu tatlı gafletten uyandırmak istemediler ve kendisine karşı, ümit kapılarını kapıyacak büsbütün menfi bir hare-

Harbiye nazırlığını kabul etmiyen Müşir İbrahim Paşa

kette bulunmadılar.

Yalnız ilk defadır ki Nazım Paşa, bu sefer harbiye nazırlığı teklifi karşısında sadrıazam olmak için biraz daha beklemek lâzım geleceğini anlamış gibi idi.

Talât bey, fırkanın, meclisi vükelânın kararını Nazım Paşaya anlattı. Paşanın bu mukabil tekliflere karşı eski noktai nazarında ısrar ettiğini görünce Talât bey, merkezi umumîye koştu, yeniden müzakere ettiler, aynı şeyleri sadrıazama, vükelâya da anlattılar. Ve neticede harbiye nazırlığını Müşir İbrahim Paşaya teklif ettiler.

Trabulus vali ve kumandanlığından mazulen İstanbulda oturan Müşir İbrahim Paşa da bu karışık zamanda harbiye nazırlığını kabul etmek istemedi ve ciddî bir sebep göstermeksizin, nezaret teklifini reddetti.

İttihat ve Terakki, bundan sonra harbiye nezaretine Müşir Tatar Osman Paşayı getirmek istedi. Osman Paşa, Abdülhamit zamanında Kosova, Yanya vali ve kumandanlıklarını yapmış, 1908 ihtilâl hareketini bastırmak üzere Abdülhamit tarafından müşirlikle Rumeliye gönderilmiş; fakat inkılâpçılarca dağa kaldırılan Osman Paşa, İttihat ve Terakkiye iltihak etmekle akıllıca bir harekette bulunmuştu.

Meşrutiyettenberi ayan meclisinde daima İttihat ve Terakki hükümetine taraftarlık gösteren Osman Paşa da Mahmut Şevket Paşayı istihlâf etmek (yerine geçmek) cesaretini gösteremedi.

Bu vaziyet karşısında İttihatçıların daha iki kişide ümitleri kalmıştı: İzmirdeki ordu kumandanı Birinci Ferik Abdullah Paşa (19) ile sabık bahriye nazırı Mahmut Muhtar Paşa.

Abdullah Paşa, sadrıazamın telgrafına kısa ve mütevazi bir cevap verdi:

«Harbiye nezaretini idare edecek iktidara malik değilim!» dedi.

Mahmut Muhtar Paşaya yapılan teklif, bu sefer kabinede yeni bir sarsıntıya sebebiyet verdi: Henüz Mahmut Muhtar Paşanın muvafakat cevabı alınmamıştı ki bahriye nazırı Hurşit Paşa şiddetle itiraz etti ve:

— Benim bulunduğum kabineye Mahmut Muhtar Paşa giremez! dedi.

Eski bir rekabetin tesirile hareket eden Hurşit Paşa, hem bahriye nazırlığından, hem de Mahmut Şevket Paşanın istifasındanberi idare ettiği harbiye nazırlığı vekilliğinden çekileceğini sadrıazama ve Sultan Reşada söyledi ve hakikaten istifanamesini de yazarak verdi.

Bu maruf kumandanların biribirlerini müteakip harbiye nezaretini reddetmeleri ve Hurşit Paşanın birdenbire istifası, fırka-

---

(19) Mütarekenin ilk zamanlarında Tevfik Paşa kabinesinde harbiye nazırlığına tayin edilmiş ve Balkan muharebesinde şark cephesi kumandanlığını ifa etmişti.

yı, merkezi umumîyi telâşa düşürdü: Bir türlü Sait Paşa kabinesine yeni bir harbiye nazırı bulamıyorlardı. Bahusus şimdi bahriye nazırının çekilmesile kabinedeki delik, daha ziyade büyümüştü!

O günlerde Yüzbaşı Tayyar bey isminde bir Arnavut zabit de, meşrutiyetten evvel Resnede dağa çıkan Niyazi beyi takliden, maiyetindeki kıta ile hükümete isyan etti ve bir dağın tepesine çekildi. Tayyar beye iltihak edenler de vardı. Bu zabitler, bidayettenberi İttihat ve Terakki teşkilâtına dahil olmamışlar, ekserisi meşrutiyetten evvel İstanbuldaki hassa ordusunda çalışarak bol maaş almışlar, Abdülhamide manen, maddeten merbut kalmışlardı. Bunlar, meşrutiyetten ve bilhassa 31 Mart hadisesinden sonra taşradaki ordulara tayin edilmişlerdi. Bu zabitler, kendilerine «halâskâr» unvanını verdiler. Bununla İttihat ve Terakki tahakkümünden memleketi kurtaracaklarını anlatmak istiyorlardı.

Halâskâr zabitan grupuna İstanbuldaki bazı büyük rütbeli zabitler ve paşalar da iltihak ettiler. Tayyar bey ile arkadaşları dağa çıkar çıkmaz, İstanbuldaki halâskâr zabitler toplandılar, içlerinden iki zatı murahhas intihap ettiler.

Bunlardan biri, 31 Mart hadisesini müteakip divanıharp müddeiumumisi iken, maznunlar hakkında kanunî hareket edilmesi lâzım geleceğini iddia ederek İttihat ve Terakkiye karşı vaziyet alan sabık topçu reisi Mirliva Ferit Paşa, diğeri Nazif Paşa idi.

Mütarekede damat Ferit Paşa kabinelerinden birinde harbiye nazırlığına getirilen Ferit Paşa, meşrutiyetten evvel sadaret seryaverliğinde, bir aralık Beyoğlu belediye dairesi başmühendisliğinde bulunmuştu. Nazif Paşa da erkânı harbiye livası idi. Berlin sefareti ataşemiliterliğinde ve bir müddet sonra da umum jandarma kumandanlığında çalışmıştı. Bu iki zat, (halâskâr zabitan grupu mümessilleri) sıfatile padişaha bir arıza yazdılar, İttihat ve Terakki aleyhinde atıp tuttular, İttihatçıların ordu başın-

İstifa eden sadrıazam Sait Paşa

dan çekilmesini, Sait Paşa hükümetinin istifa ettirilmesini ordu zabitanı namına (?) padişahtan istirham ettiler.

Bütün bu hadiseler, kısa bir zamanda biribirini takip edince merkezi umumî, bilhassa Talât bey telâşa düştü. Aralarında toplandılar, uzun müzakerelerden sonra Talât beyin telkinile şu mealde bir karar verdiler:

— Teklif ettiğimiz zevattan hiç birisi harbiye nazırlığını kabul etmedi. Sonra zabitan arasında bizim aleyhimizde büyük bir cereyan baş gösterdi: Bir takım zabitler, Arnavut âsilerile birleştiler. O halde şimdilik Sait Paşa çekilmeli. Madem ki mebusandaki mühim ekseriyet bizdedir, ayan da bizimle beraberdir. Bir müddet için yerimizi muhaliflere terkedelim. Yeni hükümet, bu karışık zamanlarda bir şey yapamıyacak, kolayca yıpranacaktır. Bu takdirde biz, ilk fırsatta hükümeti devirir ve gene iktidar

mevkiine geliriz!

Merkezi umumî böyle bir karar verirken daha ziyade meclisi mebusandaki kahir ekseriyeti hesap ediyor ve ayan meclisinin gelecek İttihat ve Terakki muhalifi hükümetin arzusuna yanaşmıyacağı için meclisi mebusanca fesh tehlikesi mevcut olmadığını düşünüyordu. Maamafih diğer taraftan da ordunun İttihat ve Terakkiyi artık tutmadığına kani oluyordu. Bu iki fikrin ikisi de vaziyeti iyi kavrıyamamanın neticesi idi.

Hakikatte ordudaki halâskâr zabitan grupu, büyük bir ekseriyeti temsil etmiyordu. Nitekim Ferit ve Nazif paşaların padişaha müracaatı üzerine o zaman Harbiye mektebi müdürü olan Vehip bey (20) bazı genç zabitleri toplamış, Harbiye mektebi talebesile Hürriyetiebediye tepesinde bir içtima yapmış, halâskâr hareketini şiddetle protesto ederek ordunun İttihat ve Terakkiye, inkılâba sadakatine arkadaşlarile beraber yemin etmişti. Fakat Hürriyetiebediye Tepesi içtimai, İttihat ve Terakki şeflerini tatmin edememiş, hükümetten çekilmek kararından vazgeçirtmemişti.

Maamafih Sait Paşa hükümeti, istifaya karar verdiğini henüz harice hissettirmek istemedi. Ve istifa etmeden evvel milletin itimadını haiz olduğunu anlatmak için dahilî, haricî siyaset hakkında meclisi mebusanda izahat vermeği muvafık gördü.

Kabine, mecliste, ekseriyet fırkasının şiddetli alkışları arasında takip ettiği siyasete dair uzun beyanatta bulundu ve kendi muvaffakiyetinden uzun uzadıya bahsetti. Sait Paşa, meclisteki bu nutkile: «Millet bizimle beraberdir. Biz takip ettiğimiz siyasetin doğruluğundan eminiz!» demek istiyordu.

Sait Paşanın bu nutkundan sonra meclis, 4 muhalif reye karşı 194 rey ile kabineye itimat gösterdi: 2 Temmuz, 1328 (1912)

Fakat kabinenin meclisteki bu muvaffakiyeti muhalifleri büsbütün hiddetlendirdi: Bu sefer yalnız hükümete değil, meclise,

(20) Umumî harpte ordu kumandanı olan Vehip Paşadır ki şimdi firaridir.

padişaha da protesto telgrafları yağdı. Ekserisi İttihatçı mebuslardan mürekkep olan meclisin feshi istendi. Yirmi dört saat içinde sağdan, soldan yağan bu protestolar, artık Sait Paşa kabinesinin cesaretini kırdı!

Kabinenin mecliste itimat reyi aldığının ertesi günü, meclisin İttihat ve Terakki fırka grupunda Talât bey bir nutuk söyledi: Vaziyetin çok müşkül olduğunu, meclisin hükümete itimat reyi vermesine rağmen, harbiye nezaretine münasip birinin bulunmaması ve kabinede üç nezaretin münhal bulunması gibi sebeplerden başka, Arnavutluktan yapılan tazyiklerle artık daha fazla mevkilerini muhafaza edemiyeceklerini söyledi.

Talât beyin kabine namına verdiği bu izahat, fırka grupundaki mebusları hayrete düşürdü. Daha yirmi dört saat evvel, hükümet mecliste takip ettiği siyasete güvenerek büyük bir emniyetle söz söylemiş ve itimat reyi almış olduğu halde, birdenbire böyle bir karar vermesi ne demekti?

Talât beyden sonra Karesi Mebusu Hüseyin Kadri bey söz aldı, kabinenin istifaya karar vermesini şiddetle tenkit etti ve bilhassa beş on zabitin menfi hareketlerine rağmen, ordudaki maneviyatın sağlam ve İttihat ve Terakkiye itimadın mevcut olduğunu ileriye sürerek hükümetin çekilmemesi lâzım geldiğini iddia etti.

Fakat Hüseyin Kadri beyin bu sözleri; Talât beyin, dolayısile kabinenin üzerinde -istifa kararını değiştirecek mahiyette- bir tesir yapmadı. Onların artık maneviyatları bozulmuş, iktidar mevkiinde tutunamıyacaklarına inanmışlardı!

Filhakika Talât beyin fırka grupunda verdiği bu izahatından sonra sadrıazam Sait Paşa, istifasını padişaha takdim ederek vaziyeti hikâye etti, istifasındaki sebepleri anlattı. Sait Paşa, hünkâra verdiği bu izahatile Mahmut Şevket Paşanın yerine kime teklif ettiyse hiç kimsenin harbiye nazırı olmak istemediğini söyledi.

Sultan Reşat, evvelâ Sait Paşanın istifasını kabul etmek iste-

miyerek İttihat ve Terakkiye hoş görünmek istedi. Fakat sadrıazam, padişaha istifa kararının katî olduğunu ve bu seferlik kendisi sadarete kimi isterse tayin etmekte serbest bulunduğunu münasip bir lisanla anlattı. 4 Temmuz, 1328 (1912)

Bu suretle Sait Paşa kabinesi, Mahmut Şevket Paşanın istifasından sonra ancak dokuz gün mevkiini muhafaza edebilmişti!

Sultan Reşat, istifayı kabul ederek yeni kabine teşekkül edinciye kadar, Hurşit Paşa da dahil olduğu halde, vükelânın gündelik işlerini görmesini Sait Paşaya söyledikten sonra kendi kendine derin düşünceye daldı. Bu buhranlı, nazik zamanda kimi sadrıazam yapabilirdi?

Sultan Reşat, tahta çıktığı gündenberi, hiç de böyle müşkül bir işe tesadüf etmemişti! Şimdiye kadar bir çok kabineler, sadrıazamlar gelip geçmişti. Fakat, bu vükelâ değişiklikleri arasında, İttihat ve Terakki Cemiyetinin münasip gördükleri sadrıazam ve nazır oluyorlar, padişah da usulen bu tayinleri tastik ediyordu.

İhtiyar ve âciz padişah, dört senedenberi hükümdar olduğu halde, kanunu esasice kendisine verilen bu gibi haklardan istifade etmek istememişti. Onun bu gibi şeyler için rahatını bozup zihin yorduğu da vaki değildi!

Sultan Reşat yalnız bir şeye dikkat ediyordu: Kendisinden evvel gelen padişahlar gibi bir hal felâketine uğramamak için, hiç bir işte suya, sabuna dokunmak istemiyor; İttihat ve Terakkiye karşı, gayet uysal bir politika takip ediyordu.

Şimdi dert başa düşmüştü. Anlaşılıyordu ki artık bu defa, İttihatçılar işe karışmak istemiyorlar, kendisini serbest bırakıyorlardı. O, her halde bir karar vermeli idi: Memleket, hükümetsiz kalacak değildi ya!..

Sultan Reşat, bir müddet düşündükten sonra nihayet kararını verdi: En kestirme yol, kanunu esasiyi tetkik etmek, bu gibi kabine buhranlarında ecnebi hükümdarlarının, devlet reislerinin baş vurdukları çareye müracaat etmek zarurî idi. Hemen ha-

ber gönderdi, istişare için ayan meclisi reisi Ahmet Muhtar Paşa ile meclisi mebusan reisi Halil beyi çağırttı. Bunların fikrini aldıktan sonra katî kararını verecek, yeni bir sadrıazam bulacaktı.

Sultan Reşat, ayan ve mebusan reislerini ayrı ayrı kabul etti.

Ayan reisi Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlı ordusunun en kıdemli müşirlerindendi 1293 (1877) Osmanlı - Rus seferinde Anadolu cephesi kumandanlığını ifa etmiş ve o zaman harpte askerî kıymet ve liyakatini gösterdiği için genç yaşında müşirlüğe terfi etmişti.

Ahmet Muhtar Paşa, meşrutiyetten evvel uzun müddet Mısır fevkalâde komiserliğinde bulunmuş, meşrutiyetten sonra ayan meclisine âza tayin edilmişti.

İtalyanların Trabulusa asker çıkarıp ilânı harbedilmesi üzerine istifa eden Hakkı Paşanın yerine sadrıazam olan Sait Paşadan *sonra, iki seneye yakın zamandanberi, ayan meclisi reisi idi.*

Ahmet Muhtar Paşa, meşrutiyettenberi hiç bir siyasî fırkaya girmediği için o tarihe kadar fırka cereyanlarının fevkinde kalmış ve bitaraf bir zat olarak gözükmüştü. İlk defa olmak üzere padişah kendisinden ayan reisi sıfatile müstakbel sadrıazam için fikir soruyordu.

Halbuki o, şimdiye kadar bir çok mühim hizmet ve memuriyetlerde bulunmasına rağmen, böyle bir mevkide bulunmamış, hattâ oğlu Mahmut Muhtar Paşa bahriye nazırlığını yaptığı halde ne meşrutiyetten evvel, ne de sonra hiç bir kabineye girmiş değildi.

On dokuz sene evvel eski yaverini bile (21) sadaret makamında gören ihtiyar müşir, artık ömrünün sonuna yakın bir zamanda bir defa olsun bu mevkie geçmek arzusunu yenemezdi!

Ancak bu kırk yıllık emelini padişaha nasıl açıkça söyliyebilirdi?

Ahmet Muhtar Paşa, muhatabına hürmet telkin eden bir zat

(21) 1309 (1893) te sadrıazam olan Cevat Paşa, Rus muharebesinde Ahmet Muhtar Paşanın yaveri idi.

Teklifleri kabul edilmediğinden sadrıazam olamayan Tevfik Paşa

olduğu için söyliyeceği sözler, Sultan Reşadın üzerinde çok müessir olacaktı.

Ayan reisi, meşrutiyetin ilânındanberi geçen vakaları hülâsa ettikten sonra, bilhassa son zamanlarda memleketin geçirdiği dahilî buhranı izah etmiş, memlekette fırkacılığın son haddine geldiğini ve devlet işlerine çok fena tesirler eden fırka ihtirasının önüne geçmek üzere bitaraf ve siyasî tecrübe sahibi bir zatın sadarete getirilmesini padişaha tavsiye etti.

Bu sözler, Sultan Reşadın yüreğine soğuk su serpti: Hünkâr, kendisini tenvir eden ayan reisinden çok memnun olmuştu. Ancak Ahmet Muhtar Paşa, hükümdarın ısrarına rağmen, sadaret için hiç kimseden şahsen bahsetmedi.

Ayan reisinden sonra padişahın huzuruna meclisi mebusan reisi Halil bey girdi. Halil bey, istifa eden Sait Paşa hükümetinin

istinat ettiği İttihat ve Terakki fırkasının ileri gelen şahsiyetlerindendi.

Mebusan reisi, zaman ve ahval dolayısile, bir İttihatçı hükümetinin tekrar iktidar mevkiine gelmesinin kabil olamıyacağını bilmez değildi. Ancak fırkasına şiddetle muhalif olan ve intikamla hareket edecek bir kabinenin getirilmemesi için son gayretini sarfedecekti. Çünkü, her şeyden evvel yeni sadrıazamın şahsiyeti üzerinde düşünmek lâzımdı. Esasen Halil bey, saraya gelmeden evvel arkadaşları, hususile Talât beyle görüşmüş, padişaha karşı nasıl bir lisan kullanacağını kararlaştırmıştı. Halil bey, bilhassa İttihat ve Terakkinin en şiddetli hasımlarından Kâmil Paşanın sadrıazam olmamasını temine çalışacaktı.

Halil bey, padişaha son hadiseleri ve memleketin umumî vaziyetini anlatırken mümkün olduğu kadar, İttihat ve Terakkinin aleyhinde netice vermiyecek bir lisan kullandı: Sait Paşa kabinesinin istifasındaki sebebi, üç nezaretin münhal bulunmasından ileri geldiği şeklinde izah etti ve Sultan Reşada «İttihat ve Terakki» aleyhinde bir fikir vermekten çekindi. Maamafih Halil bey, kendi fırkasından yeni bir kabinenin teşekkülünü tavsiye etmeğe de cesaret edemedi.

Meclisi mebusan reisi, dört senelik İttihat ve Terakki idaresinden muğber olarak garezle hareket etmiyecek bitaraf ve herkesin itimadını kazanacak bir hükümetin iktidar mevkiine gelmesi takdirinde meclisi mebusanın itimat reyi vereceğini ilâve etti.

Demek ki her iki meclis reisi de bitaraf bir sadrıazam tavsiye etmek fikrinde birleşiyorlardı. O halde iş kolaylaşmıştı. Bunun için uzun uzadıya düşünmeğe hacet yoktu: Bu evsafta bir sadrıazam olarak, ilk akla gelen Londra sefiri Tevfik Paşa idi.

Padişah, kararını verdikten sonra Tevfik Paşaya bir telgraf çekilerek sadaret teklif edildi. Tevfik Paşa Sultan Reşadın tahta çıktığı zaman da sadrıazam idi.

Ancak, aradan kırk sekiz saat geçmeden Tevfik Paşa, sadrıazam olmak için, idarei örfiyenin lağvı ile meclisin feshi ve yeni

"Büyük kabine"yi teşkil eden Ahmet Muhtar Paşa

intihap yapılması gibi bir takım şartlar ileri sürüyordu. Sultan Reşat, sadarete getireceği bir zatın, kabinesini teşkil etmeden evvel böyle bir teklifini kabul etmeği doğru bulmadı. Padişah söyle düşünmüştü: Evvelâ meclisin feshi -ayanın kararı olmadankendi elinde değildi. Sonra gayri mesul olan hükümdarlıkla Tevfik Paşanın bu teklifini telif etmeği imkânsız gördü. Tevfik Paşa, padişahın ikinci bir telgrafla ısrarına rağmen, fikirlerinden vazgeçmedi.

İttihatçıların bitaraf zannile iktidar mevkiine gelmesinde ses çıkarmamağa karar verdikleri Tevfik Paşa, daha ilk adımda, İttihat ve Terakki muhaliflerinin ve halâskârlarla Arnavut âsilerinin ileri sürdükleri taleplerin kabulünde ısrar ediyordu.

Diğer taraftan, Sait Paşanın istifasındanberi beş gün geçtiği halde, kabine buhranının uzaması dahilde ve hariçte fena tesir-

ler yapıyordu. Tevfik Paşadan ümidini kesen Sultan Reşat, devlet ricali arasında emektar tanıdığı Ahmet Muhtar Paşayı sadarete, eski şeyhülislâm Cemaleddin efendiyi de meşihate (şeyhülislâmlık) getirmeği muvafık gördü. Ahmet Muhtar Paşa, padişahın teklifini hemen kabul etti.

Ancak yeni sadrıazam, riyaset edeceği hükümetin efkârı umumiye nazarında itimatla karşılanması için, kabinesini, eski ve maruf ricalden, memlekette tanınmış vezirlerden teşkil etmek istedi. Ahmet Muhtar Paşa, saraya çağırdığı eski sadrıazamlardan Kâmil ve Hüseyin Hilmi paşalarla görüştü.

Bu iki zattan Kâmil Paşa, ötedenberi İttihat ve Terakkinin en şiddetli muhalifi idi. Hüseyin Hilmi Paşa, vaktile İttihatçılarla iyi geçinmiş olmakla beraber, üç senedenberi, İttihatçılar arasındaki eski nüfuzunu kaybetmişti. Çünkü İttihat ve Terakki içindeki bir zümre, 31 Mart hadisesinin mesuliyetini, o zaman sadrıazam olan, Hüseyin Hilmi Paşaya yükletmişti. Bu iki vezirden her ikisi de Ahmet Muhtar Paşa ile beraber çalışmağa söz verdiler.

Bu suretle Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin şurayı devlet reisliğine Kâmil, dahiliye nezaretine Avlonyalı Ferit, adliye nezaretine Hüseyin Hilmi Paşalar gibi üç eski sadrıazamla diğer tanınmış ricalden teşekkül ettiği ilân edildi. Kabine azasının hemen hepsi İttihat ve Terakkinin muhalifleri, bilhassa üç sabık sadrıazam, basta Kâmil Paşa olduğu halde, istifa eden kabine reisi Sait Paşanın rakipleri idiler.

Harbiye nezaretine gelince: İttihatçılar tarafından Mahmut Şevket Paşanın yerine harbiye nezaretine getirilmek istenen Nazım Paşa, ne başkumandanlık vekilliği, ne de başka bir teklif ileri sürmeksizin, Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin harbiye nazırlığını kabulde tereddüt göstermedi! Bu suretle yeni kabine, işe başlamış oluyordu: 9 Temmuz, 1328 (1912) Artık anlaşılıyordu ki İttihatçılar, bitaraf bir kabinenin kendilerini istihlâf edeceklerini beklerken altı günlük bir buhrandan sonra İttihat ve Terakkiye

sarahaten muhalif olanlardan mürekkep bir hükümete mevkilerini terketmiş oluyorlardı.

Eski ricalden, vezirlerden, müşirlerden mürekkep bu kabineye derhal bir isim kondu: «Büyük kabine».

Bu tabire, muhaliflerle İttihatçılar ayrı ayrı mana veriyorlardı: İttihatçılar, bu unvanın delâletile hükümetle istihza ediyorlar, hükümet taraftarları da koltuk dolduran, kerli, ferli ricalden memleket için hayırlı işler çıkacağı ümidile Ahmet Muhtar Paşa kabinesini göklere çıkarıyorlardı!..

Bununla beraber, kabinenin bazı unsurları, İttihat ve Terakki için büsbütün çekinilecek ve korkulacak şahsiyetler değildi: İttihat ve Terakki kabinelerinden birine riyaset eden adliye nazırı Hüseyin Hilmi Paşadan başka, bahriye nezaretine getirilen Mahmut Muhtar Paşa, Hakkı Paşa kabinesinde de aynı vazifeyi görmüştü.

«Büyük kabine» teşekkül eder etmez, dahildeki isyanı bastırmak ve efkârı umumiye nazarında iyi bir tesir bırakmak üzere, ilk iş olarak, 31 Mart hadisesindenberi fasılasız bir şekilde devam eden İstanbul ve civarına mahsus idarei örfiyeyi lâğvetti. Sonra Arnavut âsilerile halâskâr grupuna mensup olanları memnun etmek için, bunların bütün taleplerini kabul etmeğe karar verdi. Fakat hükümet, bu kararını birdenbire ilân etmekten de çekindi. Yalnız İttihat ve Terakki muhalifi bir gazete, daha kabinenin teşekkül ettiği gün, meclisin feshedileceğini bildiriyordu.

Bu haber, muhitte büyük bir dedikoduya sebebiyet verdi: Hükümet taraftarları sevinirken, İttihatçılar telâşa düşmüşlerdi.

Bu vaziyet karşısında, yeni kabinenin teşekkülünden kırk sekiz saat sonra meclisi mebusan içtimai asabi bir hava içinde yapıldı. Reis Halil bey, «halâskâr grup» mührile hüviyeti meçhul bir takım adamlar tarafından kendi evine bırakılan bir mektubu mecliste okudu.

En şiddetli tehditleri ve hakaretleri ihtiva eden bu mektupta meclisin behemehal feshi lâzım geldiği ve buna mani olunma-

ması isteniyordu.

Fırkanın meclis grupu reisi İzmir Mebusu Seyit, İttihat ve Terakkinin en popüler hatiplerinden Kırkkilise (Kırklareli) Mebusu Ömer Naci beyler söz aldılar ve bu mektubu şiddetle protesto ettiler. Nihayet harbiye nazırı Nazım Paşadan istizaha karar verdiler.

Harbiye nazırının mecliste, mektubu gönderenler hakkında tahkikat ve takibat yapacağına dair verdiği teminat, meclisteki asabiyeti düzeltti. Esasen, İttihat ve Terakki fırkası da, şimdilik, hükümet hakkında pek ileri gitmek istemiyordu.

Kabine ile meclisteki İttihat ve Terakki fırkası arasında mücadeleler devam ederken Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin teşekkülü tarzından memnun olmıyan İttihatçılar artık kendi kendilerini tenkit ediyorlar, Mahmut Şevket Paşayı düşürmelerile yapılan hata etrafında biribirlerini ittiham ediyorlardı. Bu gizli ihtilâflar harice pek az sızmıştı. Hattâ gene bir gazete, İttihat ve Terakkinin iki zümreye ayrıldığını iddia etti. İttihaçtı gazeteler de bu haberi, ret ve tekzibe kalkıştılar. Bu sırada kabine programının henüz mecliste okunmaması, hükümet erkânı arasında takip edilecek siyasette anlaşamamazlık olduğu iddialarına yol veriyordu. Halbuki bu tahmin yanlıştı: Çünkü Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin ilk günlerinde vükelâ arasında hiç bir ihtilâf yoktu. Ancak dahiliye nazırlığına tayin edilen esbak sadrıazam Avlonyalı Ferit Paşa henüz yeni vazifesine başlamadan Avrupadan gönderdiği bir telgrafla nezareti kabul etmek istemediğini bildirdi. Bunun üzerine maliye nazırı Ziya Paşa dahiliyeye, eski maliyecilerden Abdurrahman bey de maliye nezaretine tayin edildiler.

Nihayet Ahmet Muhtar Paşa hükümeti işe başladığının dokuzuncu günü meclisi mebusan huzuruna çıktı ve sadrıazam bizzat programını okudu: 17 Temmuz, 1328 (1912)

Yeni hükümet, beyannamesinin başında ne kadar müşkül vaziyette idareyi ele aldığını kaydettikten sonra vazifesinde mu-

vaffak olmak için «milletin sükûn ve mekâneti » ni muhafaza etmesini istiyor, matbuata kıymet verdiğini, matbuat serbestisine riayet edeceğini taahhüt ediyordu.

Bundan sonra programda umumî vaziyet tahlil ediliyor, halktaki hoşnutsuzluklar birer birer sayılıyordu...

Hükümet bilhassa mebusan intihabının yolsuz ve kanunsuz cereyan ettiğine dair ileri sürülen şikâyetler üzerine kanun dairesinde tahkikat yapacağını bildiriyordu.

Hükümetin bu sözü, mebuslar tarafından, çok manidar görüldü. Bununla, yeni mebusan intihabının meşruiyetine dair hükümetin de şüpheli bir vaziyet aldığı ve bu hususta tutacağı yolun esasları anlaşılıyordu ki bu, ergeç, meclisin feshine gidileceğine ilk işaretti.

Beyanname okunup bittikten sonra mebuslar, program tabedilmeden evvel kabine siyasetinin lehinde veya aleyhinde söz söyliyemiyeceklerini ileri sürdüler. Adliye nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, arkadaşları namına mecliste kabinenin siyasetini müdafaa etmek vazifesini almıştı. Hüseyin Hilmi Paşa ile mebuslar arasında uzun bir münakaşa oldu, nazır, kabinenin itimat veya ademi itimat reyi almağa müstacelen mecbur olduğunu iddia ediyor, programın basılması için müzakerenin tehirine taraftar bulunmuyordu.

Beyannamenin esasına girmiyerek basılıp basılmaması etrafında incir çekirdeğini doldurmıyan bu münakaşalara meclisteki İttihat ve Terakki fırkası reisi Seyit beyin bir nutku nihayet verdi. Seyit bey:

— Ahvali adiyede itimat edemiyeceğimiz bir kabineye fevkalâde zamanda bulunduğumuz için itimat veriyoruz! dedi.

Bu nutuk üzerine Ahmet Muhtar Paşa kabinesi 45 muhalif, 9 müstenkif (çekimser), 113 rey ile meclisten itimat reyi aldı.

Hükümetin bu zahirî muvaffakiyetine rağmen, daha o gün meclisin feshi rivayetleri ağızdan ağıza dolaşmağa başladı. Herkes emindi ki ekserisi İttihat ve Terakki muhaliflerinden mürek-

kep bir kabine ile meclisin uzun müddet anlaşması ve beraberce çatışması kabil değildi. Bahusus meclisi mebusan intihabı (seçimi) etrafındaki şikâyetler üzerine tahkikat yaptıracağını, meclis huzurunda resmen okuduğu programında tasrih eden (belirten) hükümetin meclis hakkında iyi düşünceler ve hisler beslemediği anlaşılıyordu: Ergeç kabine, meclisi dağıtacaktı!

Aradan üç gün geçer geçmez, meclisin feshine dair hükümetçe katî karar verildiği meydana çıkmıştı. Ancak hükümetin bunun için nasıl bir yol tutarak muvaffak olacağını herkes biribirine sorup duruyordu.

Bu mevzu, memlekette umumî bir dedikodu şeklini aldığı sıralarda bir gün (22 Temmuz 1328, 1912) Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, İttihatçıların çok güvendikleri ayan meclisine koştu: Gizli bir celse yapılmasını teklif etti. Kabine, meclisi mebusanın müddeti hakkında ayandan bir tefsir kararı istiyordu.

Hükümet, bu talebile şimdiki meclisin, feshedilen evvelki meclisin içtima devresini ikmal ettiğini iddia ediyor ve bu müddet de ikmal edildiği için meclisi mebusanın kapatılmasile yeni intihap yapılmasında zaruret olduğunu ileri sürüyordu.

Ayanın büyük bir ekseriyeti, askerî şöhreti olan eski reisleri Ahmet Muhtar Paşaya itimat ve hürmetle bağlı idiler.

Bu içtimada hükümetin teklifine muhalefet eden âza, ötedenberi İttihatçı olarak tanınanlardı. Nihayet ayan meclisi, Ahmet Muhtar Paşanın istediği kararı alelacele ve bir celsede verdi. Ayan, meclisi mebusanın dağılmasını, 5 muhalif ve 1 müstenkif reye karşı 28 reyle kabul ediyordu.

Aleyhte rey verenler, evvelki meclisi mebusanda reis olan yeni azadan Ahmet Rıza bey, Hareket Ordusunun eski kumandanı

(22) Balkan harbinden sonra Romanya tabiiyetine geçen Besarya efendi, şimdi Romanyada yerleşmiştir. Balkan harbinden evvelki İttihat ve Terakki kabinelerinde nazırlık yapmış ve Balkan harbi arifesinde İttihatçıların Sultanahmet meydanında tertip ettikleri mitingde harp lehinde bir nutuk söylemişti.

"Büyük kabine"nin siyasetini mecliste müdafaa eden
Hüseyin Hilmi Paşa

Hüseyin Hüsnü Paşa, esbak şeyhülislâm Musa Kâzım efendi, meclisin Romen âzasından Besarya (22) ve Bulgar âzasından Tilkof efendilerdi.

Kararda müstenkif kalan da, kendi fırkası tarafından makamından istifaya mecbur ettirilen meclisin en yeni âzası sabık harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa idi!

Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, ayanın set (kapatma) kararını bir mazbata ile bildirerek padişaha tastik ettirdi. Ertesi gün, öğleden sonra ayanın tefsir kararı üzerine çıkan irade meclisi mebusanda okunacaktı. Fakat, meclisi ayanın böyle karar verdiğini haber alan mebuslar, o gün sabahleyin erkenden mecliste toplandılar: İttihatçı olmıyan mebuslar müstesna olarak, meclis çok asabi ve hiddetli idi.

Padişaha meclisin protestosunu bildiren
meclisi mebusan reisi Halil Bey

İçtimada söz alanlar, bu kararla hükümetin kanunu esasiye, meşrutiyete darbe vurduğunu iddia ettiler ve hükümeti şiddetle protesto ettiler.

İttihat ve Terakkinin meşhur hatibi Cavit bey, uzun bir nutuk söyledi. Set kararının kanunsuzluğunu izah etti. Nihayet reye müracaat edildi ve kabinenin ıskatına karar verilerek meşru bir hükümet gelinciye kadar meclis kendi kendini bilâmüddet tatil etti. Bu hareket, hükümete karşı sarih bir protesto mahiyetinde idi.

Ahmet Muhtar Paşa, meclisi mebusanın bu kararına kulak asmadı, kararını tatbik etmeğe azmetmişti: Meclisi mebusan reisi Halil beye telefon etti. İradei seniyeyi mecliste okumak üzere geleceğini bildirdi. Fakat meclis reisi, sadrıazamın bu sözüne al-

dırmadı. Mebuslar, hükümet meclise gelmeden evvel, dağıldılar ve mecliste yalnız İttihat ve Terakki muhalifi mebuslar kaldılar.

Bu sırada meclisi mebusan reisi Halil bey, zayıf bir ümitle, padişaha baş vurdu ve şu telgrafı çekti:

«Bu sabah içtima eden meclisi mebusanda cereyan eden müzakerei umumiye neticesinde İttihaz edilmiş olan kararı serkarini hazreti şehriyarîleri vasıtasile huzuru hümayunu müûkânelerine arzeylemiştim. Kararı maruzu berveçhiati tahriren dahi atebei seniyei şahanelerine teyit ile iktisabı şeref ve mübahat eylerim:

Meclisi mebusan, müddeti memuriyeti hakkında hükümetin, kanunu esasinin kasrı sarihine (açık hükmüne) muhalif olarak meclisi ayandan istihsal ettiği istihbar kılınan kararı, kanunî bir tefsir olmadığı cihetle, meşrutiyete ve kanunu esasiye bir darbe ad ve telâkki ile bu sebepten dolayı heyeti hazırai hükümete ademi itimat beyan ve meşru bir hükümet teşkilinde riyaset tarafından vuku bulacak davete intizaren bilâmüddet tatili müzakerat etmiştir.

Tazimat ve ihtiramatı âcizanemin kabulünü istirham eylerim ferman.»

Meclisi mebusan reisi Halil

Fakat İttihatçılar, bu müracaatla da Sultan Reşattan bir medet bulamadılar. Meclis reisinin bu son hareketi, kabineyi büsbütün hiddetlendirdi: Hükümet, padişahtan bir «hattı hümayun» alarak Babıâlide okuttu. Bu «hattı hümayun» da meclisi mebusan reisinin hareketi kanuna ve meşrutiyete muhalif telâkki ediliyor ve «nezdî şahanemizde mucibi teessüf olduğu» kaydediliyordu!..

Babıâlide bu hattı hümayun okunduktan sonra Ahmet Muhtar Paşa, meclisi mebusana gitti, kürsüye çıktı. Ancak sekiz on mebusun önünde padişahın iradesini okudu ve kürsüden inerken ihtiyar sadrıazam:

— İşte vazifemi ifa ettim! dedi.

Bu iradede meclisin seddi ile yeniden intihap yapılması bildiriliyordu...

Bundan sonra, Halil beyin meclisi terkederken meclisi mebusan başkâtibi Asım beye:

— Meclisi mebusan reisi sifatile size bunları teslim ediyorum! diyerek verdiği anahtarlarla içtima (toplantı) salonunun kapıları kilitlendi!..

Bu netice isbat ediyordu ki İttihat ve Terakki gafil avlanmış, hesaplarını yanlış tutmuştu. Artık anlaşılıyordu: Ayan meclisi de İttihat ve Terakkinin her arzusuna, her vakit boyun eğmiyor; çoğu yaşını başını almış ve kaydı hayat şartile mevkilerinden emin olan ayan âzası -pek az istisnasile- iktidar mevkiindeki hükümetle iyi geçinmek yolunu tutmuşlardı!

Şimdiki halde İttihat ve Terakkinin tekrar idareyi ele alması için, yapılacak intihapta çok çetin mücadeleye girişmesi ve intihapta ekseriyeti kazanması lâzımdı.

Fakat memleketin son vaziyeti karşısında bu da çok kolay ve çok ümit verici değildi!

Diğer taraftan Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, meclisi kapatıp yeni intihap yaptıracağını ilân etmekle hem intihabın meşruiyetini reddeden İttihatçı düşmanlarını memnun ederek mevkiini sağlamlaştırdığına, hem de İttihat ve Terakki teşkilâtına ilk darbeyi indirdiğine kani olmuştu.

Bu suretle «büyük kabine» uzun müddet iktidar mevkiini muhafaza edebilmek için kendine en büyük engel olan İttihatçı meclisi ortadan kaldırmış, olmakla memnundu!

«Büyük kabine» tanınmış, mazileri tecrübe edilmiş simalardan teşekkül ettiği halde bu şahsiyetlerin eskidenberi biribirlerine karşı vaziyetlerini bilenler, bu zevatın bir masa etrafında toplanarak uzun müddet beraberce çalışacaklarına emin değildiler. Yalnız kabinenin muhalifi olan İttihatçılar değil, bitaraflar ve hükümet taraftarları da bu fikirde idiler.

Meclisin seddedilip de yeni intihabın yapılacağı ilân edildiği günden itibaren ileri sürülen bu fikir, çok zaman geçmeden tahakkuk etmeğe başladı. Ve bir kaç gün sonra dahiliye nazırı Ziya Paşanın birdenbire istifa ettiği işitildi. Fakat bu istifa, büyük bir hayret doğurmadı. Çünkü ötedenberi tamamile bitaraf tanınan Ziya Paşanın, gittikçe İttihat ve Terakki aleyhinde vaziyet alan, Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde uzun müddet mevkiini muhafaza edemiyeceği muhakkaktı.

Esasen Ziya Paşa, bidayette maliye nazırlığına tayin edildiği halde, Ferit Paşanın kabul etmediği dahiliye nazırlığına pek de arzu etmiyerek geçmiş ve Ferit Paşa da Ahmet Muhtar Paşadan inhilâl eden ayan meclisi reisliğine tayin edilmişti.

Hükümetin memleket dahilinde takip edeceği siyaseti tatbike memur olacak dahiliye nazırının kabineden çekilmesi, kabinenin İttihatçılar aleyhinde daha büyük mikyasta şiddet politikasına devam edeceğini gösterecek bir delildi. Kabinenin şimdi yeni bir dahiliye nazırı bulması lâzımdı. Fakat kim?..

Meclisi dağıtmakla İttihatçılara ilk darbeyi vuran Ahmet Muhtar Paşa, esasen kısmen İttihatçılara mütemayil ve mutedil hareket etmek niyetinde olan adliye nazırı Hüseyin Hilmi ve bahriye nazırı oğlu Mahmut Muhtar Paşaların tesir ve telkinleriyle daha fazla ileri gitmek, İttihatçılara büsbütün hasım birini dahiliye nazırı yapmak istemiyordu.

Sadrıazamın itidale bu temayülü, kabinede ilk ihtilâflara sebebiyet verdi: Şeyhülislâm Cemaleddin efendi ile şurayı devlet reisi Kâmil ve harbiye nazırı Nazım Paşalar İttihatçıları tamamile mahvetmek, İttihat ve Terakki teşkilâtına nihayet verecek bir politika takip eylemek hususunda birleşmişlerdi. Kâmil Paşa, dahiliye nazırlığına İzmir valisi Reşit beyi (H. Nâzım) tayin ettirmek istedi. Fakat Ahmet Muhtar Paşanın şiddetli muhalefeti, Kâmil Paşa ile arkadaşlarının arzusunu yerine getirmedi. Nihayet, bir kaç gün düşünüldükten sonra kabineye yeni bir dahiliye nazırı bulundu: Ali Daniş bey.

Ali Daniş bey, meşrutiyetin bidayetinde Selânik valiliğine tayin edildiği halde 31 Marttan sonra İttihatçılar ve bilhassa dahiliye nazırı Talât beyle geçinemediğinden memuriyetinden ayrılmıştı. Dört senedenberi mazul (işinden çıkarılmış) bulunan Ali Daniş bey, Muhtar Paşa kabinesinin teşekkülü üzerine devlet ricali arasında ırkan Arnavut zevattan mürekkep olarak teşkil edilen ve Müşir İbrahim Paşanın riyaseti altında ayandan Süleyman Paşa ile beraber Arnavutluğa gönderilen heyeti nasihaya (nasihat heyeti) dahil bulunuyordu. Heyet Arnavutluktan dönerken Ali Daniş bey, dört sene evvel çekildiği Selânik valiliğine tekrar tayin edilmiş, fakat yeni vazifesine başlamadan dahiliye nazırlığı teklifini almıştı.

Reşit bey kadar İttihatçılar nazarında bariz bir muhalif telâkki edilmiyen ve fevkalâde namuslu olmasından dolayı bilhassa Arnavutlarca itimatla karşılanacağı ümit edilen Ali Daniş beyin dahiliye nazırlığına getirilmesile kabinenin ilk teşekkülü günündenberi istikrar bulmıyan dahiliye nazırlığı, kabine için, bir mesele olmaktan çıktı.

Ali Daniş bey, nezaret makamına oturur oturmaz dahiliye nezaretindeki erkân ile taşradaki valiler, mutasarrıflar arasında büyük bir değişiklik başladı. Hükümet, bunu tatbik etmek için şöyle bir sebep bulmuştu:

Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, meclisi mebusanda okuduğu programda da kaydettiği gibi, memurların siyasî fırkalarla alâkalarını keseceğini ilân etmişti. Fakat hükümet, o gündenberi programın bu noktası etrafında büyük bir harekete geçmemişti.

Dahiliye nazırı Ali Daniş bey, hükümetin bu kararını tatbike başladı, meclisi vükelâ kararile taahhütnameler tabedildi. Bunlar, dereceleri yüksek bütün devlet memurları tarafından doldurulacak ve hükümete iade edilecekti. Bu suretle her büyük memur, siyasî fırkalardan alâkasını kestiğini, bilhassa İttihat ve Terakki ile hiç bir münasebeti olmadığını taahhüt edecekti.

Büyük memurlardan çoğu, hükümetin bu emrini reddettiler.

Taahhütnameyi imzadan istinkâf edenler azledildi. Bunlar içinde valilerden hemen hepsi, mutasarrıflardan mühim bir kısmı «büyük kabine» ye itaat etmediler ve azledilmeği göze alarak İttihat ve Terakkiye manen bağlı olduklarını zımnen itiraf ettiler!

«Büyük kabine» nin istediği taahhütnameyi imza etmekte tereddüt göstermiyen yalnız bir vali çıktı: Edirne Valisi Halil bey.

İttihat ve Terakki hükümeti zamanında en gözde ve ileri gelen valilerden bulunan Halil beyin bu tarzdaki hareketi, umumî hayreti celbetti.

Bu umumî memurin tasfiyesi, memlekette beklenen sükûn yerine fırkacılık ihtirasını bir kat daha alevlendirdi: İttihatçı gazeteler, hükümete karşı ateş püskürdüler. Fakat bu tasfiye işi henüz başlamadan, adliye nazırı Hüseyin Hilmi Paşanın istifa ettiği görüldü.

Hüseyin Hilmi Paşanın hükümetten çekilmesi, kabinenin takip edeceği dahilî siyasette mutedil politikaya taraftar olanların mağlûp olduğuna delildi. Hüseyin Hilmi Paşayı, ayandan Halim bey, adliye nazırlığında istihlâf etti (getirildi).

Artık memlekette şiddetli ihtiraslar, münakaşalar son haddine gelmişti. Ve her iki taraf matbuatı biribirine şiddetli hücumlarda bulunuyorlardı. İttihat ve Terakkiye mensup gazeteler, Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin her türlü hareketine itiraz ediyorlardı. Hükümetin en tabiî ve makul kararları ve icraatı bile, İttihatçı gazeteler tarafından tenkide, itiraza, hücuma vesile veriyordu. Meselâ, bizzat Ahmet Muhtar Paşanın ısrarı üzerine tayin edilen operatör Cemil Paşanın şehreminliği bile bu kabil itirazlara sebebiyet veriyordu.

Gösterdiği icraat ve faaliyetle İstanbul şehri tarihinde mümtaz bir mevki kazanan Cemil Paşanın şehreminliği, denebilir ki, büyük kabinenin yaptığı en doğru, en isabetli hareketlerden iken hükümete muhalif bir gazete, şu manasız satırlarla Cemil Paşanın şehreminliğine itiraz ediyordu:

«Hasta uzuvları kesmekte, yaraları açmakta mahareti müte-

Fırkacılıkla alâkasını kesmiyen valileri azleden dahiliye nazırı Ali Daniş Bey

hassasanesi umumun müsellemi olan operatör Cemil Paşanın sokak kesmekte, yol açmakta muvaffak olabileceği şüphelidir!»

Artık her iki taraf biribirini anlıyamıyordu. Hükümet, Arnavut asilerinin ve halâskârların her türlü taleplerini kabul ettiği halde henüz dahilde tamamile asayiş ve sükûnet teessüs etmemişti. Hükümet, son çare olarak umumî affı da ilân etti. Bu af, Arnavutların sakin bulundukları Kosova, Manastır, İskodra, Yanya vilâyetlerindeki isyan ve ihtilâl hareketlerine iştirak eden ahali ile askerlere şamildi.

Fakat buna rağmen hoşnutsuzluklar devam ediyordu. O kadar müsaade gösterdiği halde Arnavutları memnun edemiyen hükümetin vaziyeti, İttihatçıların mukabil ve şiddetli propagandalarına vesile veriyordu.

Bu sırada, Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin Abdülhamidi tekrar tahta çıkaracağına dair şayialar da başladı. Nihayet «büyük kabine» 24 Temmuz, 1328 (1912) de kırk gün devam etmek üzere -ilk teşekkül ettiği gün lâğvettiği- idarei örfiyeyi yeniden ilân etti.

* * *

Kabine, memur tayin etmek, isyan mıntakasındaki halkı memnun eylemek ve bazı muvakkat kanunlar çıkarmak gibi tedbirlerle bir ay kadar vakit geçirdi. Bu sıralarda sık sık toplanan meclisi vükelânın her içtimamdan sonra, İttihatçı gazeteler, vükelâ arasında yeni bir ihtilâf çıktığından bahsediyorlardı. Bu haberler, biraz mübalâğalı olmakla beraber, büsbütün hakikatten de uzak değildi. Ancak sadrıazam Ahmet Muhtar Paşa, bitaraf şerait dairesinde cereyan edecek bir meclisi mebusan intihabını yaptırmadan evvel, mevkiini terketmek istemediğini her fırsatta söyleyip duruyordu.

Hükümet, ilk intihap defterlerini yeni tanzim ettirmekle ve bazı dahilî işlerle meşgul olurken, bir kaç ay evvel Bulgar, Sırp, Karadağ hükümetleri arasında hazırlanan ve bilâhare Yunan hükümetinin de iştirakile aktedilen Balkan devletleri ittifakı mukaddesinin Türkiye aleyhinde tatbiki için, Balkan payitahtlarında hummalı faaliyetler bulunduğuna dair İstanbula haberler gelmeğe başladı.

Fakat bu haberler, evvelâ lâyık olduğu derecede ehemmiyetle karşılanmadı! Hükümet taraftarları, memlekette mümtaz zevattan mürekkep ıslahatçı bir hükümetin iktidar mevkiine gelmesinden memnun olmıyan komşu hükümetlerin devletin başına yeni bir gaile çıkarmak istediklerini anlatırlarken; İttihatçılar, hükümetin idaresizliğinden düşmanların istifadeye kalkıştıklarını ve düşmanların, ihtiras ve istilâ emellerini tahakkuk ettirmek için bu kadar müsait bir zaman ve fırsat bulamadıklarını iddia ediyorlardı.

Bu mütekabil propagandalar devam edip dururken, günün birinde, hükümetin yeniden idarei örfiyeyi ilân ettiğinden bir gün evvel, 22 Ağustosta intişar eden İstanbul gazeteleri, Balkanlarda kopacak fırtınanın ilk tehlikesini işaret eden kısa bir haber verdiler:

«Bulgarların hududumuzda külliyetli miktarda silâh, cephane, mevaddı nariye tahşit ettikleri (ateşli maddeler yığdıkları) ve Palanga, Koçana, Çarve, Osmaniye, Cumaibalânın bazı köylerinin Bulgar eşkiyaları tarafından hücuma maruz kalacakları ve bazı köprülerin tahribine teşebbüs edileceği hükümetçe haber alınmış ve icap eden tedbirlere tevessül edilmiştir.»

Bu kısa, haberi, mütemmim bir malûmat takip etmeyince efkârı umumiye bunun tahakkuk etmiyen bir şayiadan ibaret olduğuna kani olmuştu. Lâkin, aradan henüz bir ay geçer geçmez bir sabah, gazetelerin son havadis kısmında seferberlik ve harp hazırlıklarını bildiren ve ilk barut kokularını getiren şöyle bir telgraf, umumu hayretler içinde bıraktı:

«Sofya 17 Eylül (saat: 11,30) — Evvelki gündenberi Türkiyenin Edirne vilâyeti dahilinde kuvayi azime tahşit etmekte (büyük kuvvet yığmakta) olduğu havadisleri üzerine burada büyük bir heyecan hükümfermadır. Bulgaristanın umumî seferberlik için emir vermek arzusunda bulunduğu söyleniyor.

Dün üç defa meclisi vükelâ içtima etmiştir. İttihaz edilen mukarrerat pek gizli tutuluyor. Maamafih mahafili siyasiye seferberlik şayiasına pek ciddî nazarla bakmıyor.»

Bu ilk telgraftan sonra Sofya haberleri süratle yağmağa başladı. Aynı gün, Bulgaristanın seferberlik ilân ettiği bildiriliyordu...

Birdenbire bütün şiddeti ve dehşetile patlıyan bir bomba gibi tesir bırakan bu haberler, halkın asabını bozmuştu. Hükümetin İtalyanlarla sulh yapmak üzere giriştiği teşebbüslerin müsbet bir safhada bulunduğu şu sırada yeni bir harp ihtimali halkı telâşa düşürdü.

Bulgarların harbe bir vesile olmak üzere ileri sürdükleri Türk askerinin Edirnede tahşidi iddiası, hiç asıl ve esası olmıyan bir sebepti! Hattâ bu iddia o kadar asılsızdı ki Ahmet Muhtar Paşa kabinesi iktidar mevkiine gelir gelmez meşrutiyetin hemen ilk günündenberi Arnavutlukta, Yemende, Havranda yorulan askerin terhisi için emir vermiş ve terhis de fiilen başlamıştı.

Terhis yüzünden ordu kadrosunun azalmağa başladığı bir zamanda Türk ordusunun Bulgar hududunda tahşidinden (yığınak yaptığından) bahsedilmesi çok garipti! Bu kabil bahanelerin durup dururken icadedilmesi, neye malolursa olsun, Balkanların harbe girmeye karar verdiklerine bir delildi. Bahusus Bulgar hükümetince seferberliğin ilân edilmesi, harp ihtimali etrafındaki tahminlere hak verdi.

Bulgarların seferberlik ilân ettikleri gün, Belgrattan gelen bir telgraf, Sırbistan kralı Piyerin de seferberlik emri verdiğini bildiriyordu!

Seferberlik! Bu haber İstanbula gelince hükümet tehlikeli bir emri vaki karşısında kaldı, endişeler başladı. Çünkü terhis işinin hemen hemen yarı yarıya bittiği bir zamanda Balkanlarda seferberlik ilân edilmesi, harbiye nazırı Nazım Paşanın askerin terhisi emrini vermekle ne kadar hata ettiğini gösteriyordu!

Mahmut Şevket Paşa zamanında Rumelideki bütün fırka ve alay kadroları ihtiyat efratla takviye edildiği gibi, Çanakkaleye bir İtalyan ihraç hareketinin vukuu ihtimaline karşı Çanakkale, Gelibolu gibi yerlere tam mevcutlu taburlara üç fırka asker tahşit edilmişti. Halbuki Nazım Paşa, İtalyanlarla sulh yapılmak üzere bulunduğunu nazarı dikkate almış, Balkanlardaki tehlikeyi sezmiyerek askeri terhis ettirmekte tereddüt etmemişti. Maamafih artık ne olduysa olmuştu. İki Balkan hükümetinin ciddî bir sebep yokken aynı günde seferberlik ilân etmesi üzerine hükümet elini, kolunu bağlıyarak seyirci vaziyete geçecek değildi ya!..

Her halde memleketi müdafaa etmek, vatanı düşman teca-

vüz ve istilâsına karşı korumak elzemdi. Babıâlide meclisi vükelânın hemen o günkü içtimaında devletin mukabil seferberlik ilân etmesine zaruret olduğuna karar verildi: 19 Eylül, 1328 (1912)

Derhal o gün akşam üzeri erkânı harbiyede, orduda fiilen seferberliğin hazırlıklarına başlandı. Hazırlıklar fakat ne ile? Devlet, yeni bir harbe girişecek paraya, vesaite malik değildi! Hükümet, bir taraftan, pek zarurî bir vaziyette kalarak seferberliği ilân ederken; diğer taraftan bu seferberliğin bir harple neticelenmemesi için tedbirler arıyordu. Bilhassa memleket dahilindeki fırka ihtiras ve cereyanları, dahilen kâfi derecede kuvvetli bulunmadığımızı, devletin bir harbe girecek manevî kuvvetlere malik olmadığını gösteriyordu.

Bununla beraber meclisi vükelâ, seferberliğe karar vermeden evvel askerî erkânın reyini almak istedi. Ordu kumandanları, hattâ sabık harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa da meclise davet edildiler. Abdullah Paşadan başkası, cephelerde dört yüz bin asker toplıyabilmek için on sekiz günlük müddet lâzım geldiğini izah ettiler. Bu izahattan sonra Nazım Paşa sadrıazama ve diğer vükelâya dönerek:

— Bu müddeti siyasî teşebbüslerle kazanınız, üst tarafını bana bırakınız, kolaydır!.. dedi.

Kumandanların vükelâ meclisinde dinlenen bu tarzdaki mütalâalarından sonra bütün nazırlar, bu on sekiz günlük müddeti kazanmak ve Balkan hükümetlerinin harp arzularını körüklememek için mümkün olduğu kadar ihtiyatla hareket etmek fikrinde idiler. Hükümet, memleketin bu müşkül vaziyetinde muarızların, bilhassa İttihatçıların nasıl bir yol tutacaklarını düşünürken seferberlik ilânının ertesi günü İttihat ve Terakki merkezi umumîsi bir beyanname neşretti.

Bu beyannamede meclisin kapandığı gündenberi hükümetle aralarındaki münasebetin ne kadar gergin olduğu kaydedildikten sonra memleketin maruz kaldığı müşkül ve nazik vaziyet

nazarı dikkate alınarak, vatanın selâmeti için her türlü ihtilâfları unutan İttihat ve Terakki Cemiyetinin hükümete müzaheret etmeğe karar verdiği bildiriliyordu.

Hükümet, İttihatçıların neşrettikleri bu beyannameden memnun olmakla beraber gene muarızlarına karşı, müteyakkız bulunmak lâzım geleceği fikrinde idi. Büyük kabine, on sekiz günlük müddeti kazanmak için düşmanların tecavüz ve ilânıharp etmelerine vesile verecek tezahürler ve nümayişler yapılmamasına dikkat ediyordu.

Babıâlinin mukabil seferberlik ilân etmesinden bir gün sonra, Bulgar hududunda ilk müsademeler başladı. Ve Edirne vilâyetinden gelen resmî haberlerde hudut boyunda tüfek seslerinin işitildiği bildirildi. Aynı günde Bulgarlar, Türkiye ile şimendifer münakalâtını kestiler. Bu hadiseler, artık resmen ilân edilmemekle beraber harbin fiilen başladığına bir işaretti.

İttihat ve Terakki halâskâr hareketleri ve dahildeki bazı hoşnutsuzluklardan dolayı son zamanlarda kaybettiği nüfuz ve ehemmiyetini yeniden nasıl ihya edeceğini bir müddettenberi düşünüyordu.

Balkan devletlerinin memleketimize karşı besledikleri düşmanca hisler, harp hazırlıkları ve nihayet Türkiye aleyhine yapılan «mukaddes harp ittifakı» gibi hareketler zaten millî hissiyatımızı çok müteessir etmiş, halktaki galeyan son haddine gelmişti.

Bu umumî teessürden istifade etmek istiyen İttihat ve Terakki Cemiyeti Bulgar hududundaki ilk silâh seslerini vesile tutarak millî hissiyatı harekete getirmek istedi ve 21 Eylül cuma günü Sultanahmette büyük bir miting tertip etti. Bu mitingde merkezi umumî âzasından Talât, Ali Münif beylerle Hallaçyan efendi, cemiyetin İstanbul murahhaslarından Kara Kemal, doktor Nazım ve İttihat ve Terakki fırkasına mensup mebuslardan Ömer Naci, Übeydullah, Emanoilidi, Pancedorof, Agop Boyacıyan, ayan âzasından Besarya efendiler nutuklar söylediler.

Bütün bu hatiplerin hitabeleri, «Osmanlılık» namına ve «İttihat ve Terakki» hesabına halkın hissiyatını harp lehine tahrik edici, pek heyecanlı ve hararetli idi.

İttihat ve Terakki, bu muhtelif milletlere mensup hatiplere harp edebiyatı yaptırırken hem «Osmanlılık camiası» nın ne kadar müttehit bir halde bulunduğunu mütecavizlere göstermek istemiş, hem de İttihat ve Terakkinin vatanî hislerle ne kadar yakından alâkadar olduğunu halka isbat etmiş oluyordu.

Bu miting, cemiyetin lehine halkın hissiyatını tahrik etmek için iyi bir fırsattı. Mitingin Sultanahmet meydanında ve hapishane binası karşısında yapılması da ayrı bir maksada istinat ediyordu. Meydana toplanan binlerce halkın en heyecanlı bir anında, bir kaç gün evvel divanıharp kararile tevkif edilen Hüseyin Cahit bey hapishane penceresine çıktı, halkı hararetle selâmladı. Meydanı dolduran bu muazzam kütlenin Tanin başmuharririni uzun uzadıya alkışlaması, İttihat ve Terakki hesabına, efkârı umumiyeye karşı iyi bir propaganda idi. Binaenaleyh bu hararetli tezahürlere sahne teşkil eden bu miting, yalnız hariçten vatana göz diken düşmanlara değil, dahilde İttihat ve Terakki düşmanı olarak faaliyet gösteren «büyük kabine» nin siyasetine de müteveccih sarih bir protesto mahiyetinde idi.

Ancak Sultanahmetteki mitingde İttihat ve Terakki Cemiyeti yalnız kalmış değildi: Vatanın korkunç bir tehdide maruz kaldığı bir zamanda İttihatçıların muhalifi Hürriyet ve İtilâf fırkası da bu hamiyet müsabakasından uzak kalmak istemiyerek halk nazarındaki manevî nüfuzunu ve itibarını kaybetmek istemedi; İttihatçıların mitinginden evvel, sabahleyin İtilâfçılar da bir miting yaptılar ve düşmanların tecavüzüne karşı milletin hiç bir zaman lakayt kalamayacağını muhtelif hatiplerin lisanından bildirdiler.

Fakat mitingde söz söyliyen İtilâfçı hatipler, hükümetin takip ettiği siyasete itimatla baktıklarını ilân ederlerken; İttihatçı hatipler, hükümetin haricî siyasetini gevşeklikle ve düşmanlara

Mitinge iştirak eden halkı hapisane penceresinden selâmlıyan Hüseyin Cahit bey

boyun eğmekle tavsif ediyorlar, vatanın şerefini kurtarmak, menfaatini korumak için behemehal harbedilmesi lâzım geleceğini iddia ediyorlardı!..

Bu mitingler, resmen hükümetten verilen müsaade üzerine yapıldığı halde, hatiplerin sözleri, netice itibarile harp siyasetini tahrik ve teşvik eder mahiyette olduğu için, hükümeti telâşa düşürdü. Hükümet bu mitingle, ilânı harp için fırsat arıyan Bulgarların, Sırpların ekmeğine yağ sürüleceğinden korktu. Ve bu korkunun tesirile matbuat müdürlüğünden gazetelere bir tebliğname gönderildi: Hükümet, o günkü miting tafsilâtının neşredilmemesini istiyordu.

İttihatçı gazeteler, bu tebliğe hiç aldırmadılar. Ve sahifelerini miting tafsilâtile baştanbaşa doldurdular.

Kabinenin bu telâşı, seferberliğin tamamile ikmali için lüzumu olan on sekiz günlük müddeti kazanmak maksadından ileri geliyordu. Ancak hariçte düşmanların tecavüzî emel ve hareketleri inkişaf ederken, dahilde harbi teşvik edici nümayişler, kabinenin maneviyetini büsbütün bozmuş, metanetini kırmıştı. O derecede ki, vükelâ her saat, Balkan sefirlerinin Babıâliye gelerek ilânı harp notasını vereceklerini bekliyordu!

O zaman vükelâyı düşündüren yalnız bir nokta vardı: Neye malolursa olsun harbin önünü almak!

Fakat nasıl? Meclisi vükelâda uzun uzadıya müzakereler oldu, Balkan hükümetlerinin talepleri ve bu talepleri teyit eden «düveli muazzama» (büyük devletlerin) nın şikâyetleri etrafında düşünülerek bu taleplerin çerçevesi dahilinde tedbirler almak ve kararlar vermek istediler. Kabinenin düşüncesine göre bulunacak tedbirler, devletin bazı haklarını tahdit etse bile, harp tehlikesini bertaraf edeceği için, faydalı olacaktı!.. Esasen hükümet, dahilde muhtelif unsurları memnun ederek sükûnu, asayişi temin etmek için asırlardanberi bir fesat ve karışıklık kaynağı olan Rumelide vâsi mikyasta ıslahat yapmağı ve Makedonya, Arnavutluk meselelerini, katî surette halletmeği -Bulgar seferberliği ilân edilmeden ve bir harp tehlikesine delâlet edecek alâmetler belirmeden evvel- kararlaştırmıştı.

Şimdi artık bu kararı, bir an tereddüt etmeksizin, tatbik sahasına sokmak istiyordu. Hükümet öyle tahmin ediyordu ki ciddî bir ıslahat yapılırsa, ilân edilmiş seferberliklere rağmen Avrupa devletlerinin müdahalelerile, Balkan hükümetlerinin Osmanlı hudutlarına tecavüzü akim kalır ve harp ihtimali de büsbütün ortadan kalkmış olur!

Rumelide ıslahat! Fakat bu, nasıl yapılmalı idi? Devletin istiklâline dokunulmadan; amelî, zamanın ihtiyacına uygun bir ıslahat çaresini, meclisi vükelâda gösteren bulunmadı. Nihayet nazırlardan biri -kuvvetli bir rivayete göre hariciye nazırı Gabriel Noradonkiyan efendi- bir teklif ileri sürdü: Berlin muahedesi-

nin yirmi üçüncü maddesine göre evvelce hazırlanmış ıslahat lâyihasını Rumeli için tatbik etmek.

Bu lâyiha, Abdülhamidin saltanatının ilk senelerinde 1880 tarihinde hariciye nazırı Asım Paşa ile «düveli muazzama» sefaret baştercümanlarının iştirakile hazırlanmıştı. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, Babıâli evrak mahzeninden çıkarttığı bu lâyihayı tatbik etmekle her şeyden evvel Avrupa devletlerini memnun edeceğine emindi. Lâyiha, Makedonyaya idarî bir muhtariyet veriyor, fakat devletin Rumelideki idarî, siyasî istiklâlini tahdit ediyordu.

İşte Sultanahmet mitinginden sonra büsbütün kuşkulanan kabine, 23 Eylülde tekrar toplandı. Uzun müzakereler oldu. Neticede şuna kani oldular ki her türlü harp tehlikesini, vukuu muhakkak silâhlı tecavüzü durduracak olan Berlin muahedesinin yirmi üçüncü maddesini tatbikte tereddüt etmek caiz değildi.

Meclisi vükelâda hasıl olan bu kanaat, Rumelideki tehlikeli vaziyete mâni olmak için bu maddeden başka amelî bir çare olmadığını ileri süren hariciye nazırı Noradonkiyan efendinin mütalâasından ileri geliyordu.

Gabriyel Noradonkiyan efendi, uzun seneler Babıâli hukuk müşavirliğinde bulunduğu için beynelmilel siyasî ve hukukî münasebetlere vukufile, bilhassa devletin ötedenberi takip ettiği haricî siyasetin mihverini ve bütün teferruatını bilmekle maruftu. Noradonkiyan efendinin bu sahadaki tetebbüatını gösteren bazı telifatı (eserleri) da vardır.

Hariciye nazırının bu ihtisası, «büyük kabine» için kâfi derecede bir teminattı. Binaenaleyh, Noradonkiyan efendinin yirmi üçüncü madde etrafında verdiği izahat, vükelânın her türlü tereddütlerini izale etti! Maamafih hükümet, bu ıslahat için, bir defa da İstanbuldaki «düveli muazzama» sefirlerinin mütalâasını sormak istedi. Sefirler de bu maddenin tatbikine taraftar olurlarsa yapılacak ıslahat sırasında, Babıâlinin tesadüf edeceği muhtemel müşkülât da, devletlerin manevî kefaletlerile ortadan

kalkmış olacaktı.

Hariciye nazırı, İstanbuldaki büyük devletlerin sefirlerini dolaştı: Hükümetin noktai nazarı karşısında ne düşündüklerini anlamak istedi. Aynı gün Fransız ve Rus sefirleri Babıâliye gelerek hariciye nazırını ziyaret ettiler. Ve Rumelide yapılacak ıslahat için Avrupa devletlerinin de 23 üncü maddenin tatbikine taraftar bulunduklarını tebliğ ettiler.

Hükümet, bu tarzdaki hareketile ecnebilerin reyini almak, devletleri dahilî umurumuza (işlerimize) müdahale ettirmekten çekinmiyordu. Devletlerin muvafakatini almak hususundaki hükümetin bu teşebbüsü, -vaziyetteki nezaket itibarile mecburiyet olsa bile- esasen fena bir haleti ruhiyenin eseri idi!

Gerçi İttihatçılar, dahilde halkı gücendirmişler, hariçte de dost bir muhit yapamamışlardı. Fakat yerlerine geçen hükümet te, memlekete gelecek her iyiliği, her hayrı, Avrupanın lûtfundan, hayırhahlığından (hayırseverliğinden) bekliyor, hele harp tehlikesini atlatmak için bunun zarurî bir çare olduğunu zannediyordu... İttihatçılarla muhaliflerin bu iki zıt ve isabetsiz politikaları yüzünden vatan müthiş bir uçuruma doğru sürükleniyor, fakat kimse bu facianın dehşetini idrak edemiyordu!..

Bu ıslahat kararından mülhem olarak fırsatı kollıyan İttihat ve Terakki teşkilâtı hükümet aleyhine halkın heyecanını körükledi; halktaki galeyan son dereceyi buldu: İttihatçılar, vatanın bu tehlikeli zamanında en iyi muhatap olarak bilhassa memleket gençliğini buldular. Zaten, darülfünun muhiti, günlerdenberi, millî bir felâketin vukuu ihtimalile ıztıraplı bir heyecanın son haddine gelmişti.

Rumelide yapılacak ıslahat için yirmi üçüncü maddenin hükümetçe kabulü, bu heyecanı büsbütün artırdı. Gençler, darülfünunda büyük bir içtima yaptılar. Burada gençlik namına sadrıazama bir telgraf çekildi. Babıâlinin takip ettiği son haricî siyaset hakkında izahat istendi. Fakat, sabahtan akşama kadar beklendiği halde, gençlerin müracaatı cevapsız kaldı!

Hükümetin bu sükûtu, darülfünun konferans salonunda toplanan binlerce vatan çocuğunun asabiyetini tahrik etti. Derhal karar verdiler: «Devlet harp ilân etmeli, vatanın, milletin haysiyetine vukubulan tecavüze silâhla mukabele eylemelidir!» Ve bunu gidip hükümete anlatacaklardı. Bu karar üzerine binlerce genç içtima salonunu terkettiler, büyük bir galeyan ile yola döküldüler. Beyazıttaki Zeynep hanım konağından Babıâliye kadar uzanan saha, hıncahınç dolmuştu.

Binlerce gencin hep bir ağızdan vatan şarkıları söyliyerek:

— Harp isteriz! Yaşasın harp! Kahrolsun 23 üncü madde! seslerile sokakları doldurması, Babıâlide içtima halinde bulunan nazırları telâşa düşürdü. Hükümet, bu tezahüratın kendi aleyhine yapılmış bir nümayiş olduğuna kanidi. Derhal asker getirildi, talebenin Babıâlinin içine girmesine, bir hadiseye meydan verilmemesine dikkat edildi.

Halbuki Babıâli önüne gelen gençler, hadise çıkarmak fikrinde değildiler. Maksat, toplu bir halde hükümetin ıslahat kararını reddetmek, devletin istiklâline vurulmak istenen darbeye mâni olmaktı.

Babıâli önüne gelen gençleri sadrıazam Ahmet Muhtar Paşa ile oğlu bahriye nazırı Mahmut Muhtar Paşa karşıladılar. Burada muharrir Aka Gündüz bey (şimdi Ankara mebusu) sadrıazama hitaben çok ateşli ve heyecanlı bir nutuk söyledi; kabinenin kararını şiddetle protesto etti.

İhtiyar sadrıazam bu coşkun kafileye cevap verdi: Kendi şanından, şerefinden, 93 Rus seferinde yaptığı hizmetlerinden, fedakârlıklarından bahsetti. Gençliğe, memlekete teminat verdi ve hükümetin, memleketin menfaatlerine muvafık şekilde bir hattı hareket ittihaz edeceğini ve hükümetin deruhte edeceği mesuliyeti müdrik bulunduğunu temin etti.

Eski, vatanperver bir asker olan sadrıazamın bu teminatı üzerine nümayişçiler dağıldılar.. 24 Eylül, 1328 (1912)

Halbuki Babıâlide toplanan Osmanlı nazırları, otuz bu kadar

sene evvel ecnebilerin ilhamından doğan eski bir ıslahat lâyihasını tatbik etmeğe karar verdikleri sırada Balkan hükümetleri harıl harıl harp hazırlığile meşguldüler. Bilhassa Sofya, Türk düşmanlığı ile çalkanıp duruyordu.

Tam bu esnada bir hadise daha İstanbuldaki millî galeyanı alevlendirdi: Makedonyanın ıslahı için teşkil edilecek heyetlere kendileri tarafından da birer murahhasın iştirak ettirilmesini İstanbuldaki büyük devletlerin sefirleri Babıâliye teklif ettiler. Bu, zahiren sulhun muhafazası ve Avrupayı umumî bir harbe sürüklememek için dostane bir teklifti! Fakat manevrayı -Balkan devletleri hesabına- Rus sefiri M. de Girs idare ediyordu!

Babıâli, devletlerin bu teklifini olduğu gibi kabul etmek istemedi, Rumelide yapılacak ıslahatın bu yerlerdeki büyük devletler konsoloslarile nezaret ve takip edilebileceğini ileri sürdü.

Hükümet bununla, dahilî işlerimizde ecnebi müdahalesinin bulunmadığını efkârı umumiyeye anlatmak istiyordu.

Hükümet, bu son teklifine «Düveli muazzama» sefirlerinden henüz daha cevap almadan, Babıâli önündeki talebe nümayişinin ertesi günü sabah saat on buçukta Beyoğlundaki Karadağ sefaretinin kapısındaki armasının indirildiği görüldü. Aradan üç çeyrek saat geçer geçmez, Karadağ Maslahatgüzarı M. Bilanç hariciye nazırı Noradonkiyan efendiyi ziyaret ederek bir nota verdi: Karadağ hükümetinin Badıâli neznindeki mümessili notasında hulasaten şöyle diyordu:

«Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında eskidenberi mevcut ve mütemadiyen yeni yeni şekillere giren ihtilâf hiç bir suretle tesviye edilemediğinden Karadağ hükümeti, bu ihtilaflı meseleleri hal için aradaki siyasî münasebatı keserek silâha müracaata mecbur olmuştur.» 25 Eylül, 1328 (1912)

Karadağın bu ilân harbi henüz daha beklenmiyordu. Hükümet, harp notasını daha evvel Bulgarların vereceklerini zannediyordu. Maamafih, artık bu emri vaki isbat ediyordu ki -hükümet istesin, istemesin- harp fiilen başlamış oluyordu.

Gene bu hadise ile anlaşılmıştı ki devletin de kuru kuruya mukadderata tabi olarak seyirci vaziyetinden çıkması ve harekete geçerek mütecavizlere karşı şiddetle mukabele eylemesi lâzımdı.

Bunun üzerine akla ilk gelen tedbir, noksan olan ordu kadrosunu tamamlamak için terhis edilen askeri yoldan çevirmek ve cephelere sevketmekti. Zaten seferberlik ilân dildiği gündenberi devlet bütün nakliye vasıtalarını asker sevkine tahsis etmişti. Karadağın ilânı harbetmesi, bu sevkiyat işine bir kat daha ehemmiyet verdirdi. Fakat senelerce evinden, barkından uzak kalmış bir askeri, köyüne kavuşacağı sırada, tekrar cepheye sevketmek, askerin maneviyatı üzerine fena bir tesir bırakacaktı.

Halbuki terhis edilen kıtalar, cepheye yetişmeden ve devletin seferberlik hazırlıkları ikmal edilmeden hudutlarda ilk müsademeler başlamış ve şimdi de Karadağ ilânı harbetmişti!

Nazım Paşa, harbiye nazırı olduğu zaman İttihatçı diye bir çok muktedir zabitleri kıtaların başından ayırmış, senelerdenberi talimlerde, manevralarda bulunmıyan, geri hizmetlerde çalışan bir takım zabitleri cepheye sevkedilen müfrezelerin başına tayin etmişti. Bu suretle ordunun genç unsurları nisbeten tâli (ikinci) işlerle tavzif edilmişler (görevlendirilmişler), fakat eski zabitler fiilen kıtaların başına getirilmişlerdi. Maamafih, seferber haline gelen ordu içinde askerî kıymeti haiz kumandanlar da yok değildi. Fakat bu zevat, ekseriyeti teşkil etmiyordu.

Mühim bir kısmı terhis edilirken cepheye sevkedilmelerinden dolayı maneviyatı bozulan ve acemi zabitlerin emri altına verilen bu ordu, daha harbe başlamadan evvel, harbetmek kıymetini yarıdan yarıya zayi etmişti! İşte intikam ihtiraslarile kıvranan Balkan ordularına karşı, Osmanlı ordusu bu kadar fena şerait altında harbi kabul ediyordu.

Babıâli, siyasî temaslarla meşgul olduğu ve hiç olmazsa harbi yalnız Karadağlıların tecavüzüne inhisar ettirmeğe çalıştığı sıralarda Bulgarlarla Sırplar, harbi bir an evvel fiiliyat sahasına

çıkarmak için Babıâliye bir ültimatom verdiler: 1 Teşrinievvel (Ekim) 1328 (1912).

Bu ültimatom ile şunu istiyorlardı :

«Makedonyada yapılacak ıslahata Sırp, Bulgar murahhasları da -büyük devletlerin murahhaslarile beraber- müdahale edecekler ve Osmanlı ordusu derhal terhis edilerek Rumelideki kıtalar hazarî hale getirilecektir!»

Düne kadar Osmanlı tabiiyet ve hükümranlığı altında bulunan bu küçük hükümetlerin bu millî şeref ve haysiyeti kıran teklifleri millî izzeti nefsimizi şiddetle müteessir etti!

Bu, o kadar ağır bir teklifti ki -harbin neticesi ne kadar karanlık olursa olsun- bunu, muhalif, muvafık hiç bir Türk hükümeti kabul edemezdi.

Devletin istiklâl ve şerefini şiddetle tahkir eden bu ültimatom, meclisi vükelâda, çok ihtiyatlı ve tereddütlü hareketlere alışkın bulunan bu ihtiyar nazırlar meclisinde bile uzun müzakerelere mevzu teşkil etmedi; meclisi vükelânın verdiği karar, gayet kısa ve vazıhtı:

Sofya, Belgrat ve hattâ Atinadaki Osmanlı sefirlerini geri çağırarak bu üç Balkan hükümetile siyasî münasebatı kesmek: 2 Teşrinievvel (Ekim), 1328 (1912)

Babıâlinin Balkan payıtahtlarındaki sefirlerine verdiği bu talimattan kırk sekiz saat sonra Sırp, Bulgar sefirleri Babıâliye gelerek hariciye nazırı Noradonkiyan efendiyi ziyaret ettiler ve hükümetleri namına ilânı harp notasını vererek pasaportlarını istediler.

Bu iki hükümet, Osmanlı sefirlerinin hükümetçe geri çağırılmasile aradaki ihtilâfın sulh ile halledilemiyeceğine bir delil teşkil ettiğini, Rumelideki ırktaşlarının millî haklarını kurtarmak için silâha sarılmağa mecbur olduklarını ve harp mesuliyetinin Osmanlı hükümetine ait olduğunu (?) bildiriyorlardı!.. Bu suretle bugünden itibaren, Osmanlı devleti daha iki hükümetle harbe girişiniş oluyordu: 4 Teşrinievvel (Ekim), 1328 (1912)

Yunan hükümetinin diğer müttefiklerile beraber hareket etmemesi, halk arasında, son dakikada Babıâlinin Yunanlılar ile bir anlaşma yaptığına dair bir takım rivayetleri doğurdu.

Hattâ Babıâlice Giridin Yunanistana tamamile ilhakına muvafakat edilmek şartile Yunanistanın harbe iştirak etmiyeceği bile söylendi... Maamafih aradan yirmi dört saat geçmeden Yunan sefiri M. Griparis de Babıâliye gelerek bir nota verdi ve müttefiklerile harbe iştirak ettiğini bildirdi: 5 Teşrinievvel (Ekim), 1328 (1912)

Artık, Avusturyanın Bosna - Hersek hududu müstesna olarak, bütün Rumeli cephelerinde müsademeler başlamış, Balkan harbi fiilen tahakkuk etmişti.

Aradan üç, dört gün geçtiği halde efkârı umumiye, bilhassa harp lehinde nümayiş yapanlar, Osmanlı hududu haricinde ve düşman topraklarında ordunun zafer hareketlerini beklerlerken; cephelerden gelen haberler, hudutlarda çarpışmalar başladığını ve askerî harekâtın Osmanlı topraklarında cereyan ettiğini gösteriyordu!

İlânı harpten bir kaç gün sonra bir aralık, Komanovada Sırp askerine karşı ordumuzun bir muvaffakiyet elde ettiği ve Sırp ordusunun bozulduğu bildirildi! Fakat günler geçtiği ve efkârı umumiye bu zaferin neticesini almak için sabırsızlandığı halde birdenbire yeis verici ilk felâket ve bozgun haberleri elektrik süratile bütün memlekette bir matem çanı gibi öttü!.. Koca Rumeliyi baştanbaşa bir ateş ve kan deryası kaplamıştı!

Artık anlaşılıyordu ki feci bir akibetle, memleketin tarihine büyük bir kara sahife ilâve ediliyordu!

Bir kaç gün içinde Üsküp, Manastır, Selânik gibi Rumelinin ve Makedonyanın büyük şehirleri düşman eline geçti. Bundan başka harp masrafına inzimam eden feci bir parasızlık da başgösterdi. Başkumandanlık vekilliğini deruhte eden harbiye nazırı Nazım Paşa temiz, dürüst bir adam olmakla beraber, büyük bir askerî meziyete malik değildi. Hususile zamanın inceliğini

anlıyamamıştı. Abdülhamit devrinde uzun müddet menfa hayatı yaşıyan ve askerî faaliyetten uzak kalan bu zat, hezimetin bu kadar süratle vukubulmasını havsalasına sığdıramamıştı!

Halbuki Nazım Paşa taraftarları bu feci mağlûbiyeti, Mahmut Şevket Paşanın ordu teşkilâtındaki isabetsizliğinde buluyorlar, meşrutiyet senelerinde ordunun iyi hazırlanmamış olduğunu ileri sürüyorlardı.

Bu iddialar, yalnız Balkan harbi felâketinden sonra değil, daha ilk seferberlik hazırlıkları başladığı zaman dedikodu mevzuunu teşkil ediyordu.

Nitekim seferberliğe karar verilmeden evvel meclisi vükelâya davet edilen kumandanların mütalâaları sorulduğu zaman Nazım Paşa ile Mahmut Şevket Paşa arasında pek şiddetli münakaşalar cereyan etmişti. Nazım Paşa, otuz bir marttan sonra selefi tarafından yapılan askerî teşkilâtı tenkit etmiş, zevahirdeki intizama rağmen ordunun harp kabiliyetini haiz olarak hazırlanmadığını isbata kalkışmıştı.

Nazım Paşa, kendi emrile terhis edilen ordunun terhisinin bile, daha Mahmut Şevket Paşa harbiye nazırı iken erkânı harbiyece verilen bir karara istinat ettiğini iddia etmişti. Mahmut Şevket Paşa bütün bu ittihamları şiddetle reddetmiş ve kendisi nezaretten ayrıldığı gündenberi orduda inzibatın, idarenin bozulduğunu izah etmiş, hattâ kendisine teklif edilen Yunan cephesi kumandanlığını bile bu şerait dahilinde kabul edemiyeceğini söylemişti.

Böyle fena ve gayri müsait bir haleti ruhiye altında cereyan eden bu harbin feci safhalarını burada hikâye ederek tarihimizin bu elim mazisi hakkında karilerimi muztarip etmek istemiyorum.

Balkan harbi, alelade şerait altında galibiyet veya mağlûbiyet manzarası gösteren bir harp değil, kanatlanmış, havalanmış bir felâketin, baş döndürücü bir hezimetin tarihte emsali görülmiyen kanlı ve feci bir safhasıdır! O kadar ki elli gün gibi kısa bir

zamanda Edirne, Yanya, İşkodra müstahkem şehirleri müstesna olarak bütün Rumeli elden çıkmış, Kırkkilise (Kırklareli) önünde yapılan bir meydan muharebesi neticesinde pek feci bir şekilde bozulan ordunun bakiyesi perişan bir halde Çatalca istihkâmları önüne dayanmıştı...

Mahmut Şevket Paşa, bir sene evvel İtalyan donanmasının Çanakkale Boğazına tecavüzü ihtimalini düşünerek payitahtı muhafaza etmek endişesine düşmüş, Çatalcadaki ağır topları sökmüş, Boğazın müdafaasını takviye etmişti. Bu vaziyetten dolayı Çatalcada da mükemmel istihkâmlar yoktu. Burada toplar, piyade siperlerine yerleştirildi. Çatalca önünde toplanan kuvvetler, Lüleburgaz önünde feci bir hezimete uğrıyan ordunun dağılmış kıtaları idi.

Bu derme çatma kuvvetler, burada mümkün mertebe tensik ve tanzim edildi. Diğer taraftan Terkos, Çekmece cihetlerinden donanma ateşine mukavemet edemiyen düşman, İstanbula girmeğe muvaffak olamadı; büyük telefat verdi.

Artık son ümitler, Çatalca istihkâmları önündeki Osmanlı ordusunun mukavemetine bağlanmıştı. Fakat bu ümit de pek sağlam değildi: Rumelide perişan olan ordu, cephanesini ve mühimmatını da kaybetmişti, toplar mermisiz kalmıştı! Elde ancak bir kaç gün mukavemet edebilecek cephane vardı. Mühimmat ve mermi için her tarafa baş vuruldu, bu esnada Çatalcadaki toplar için Trabzondan ve saire yerlerden getirilen cephane de kifayet etmedi, alelacele Alman fabrikalarına müracaat olundu.

Fakat bu sırada İstanbula girmek için yapılan müteaddit hücumlara rağmen binlerce telefat veren Bulgar ordusunun maneviyatı kırılmıştı.

Bulgar ordusunun bu hali, bizim için bir felâket mahşeri içinde yegâne teselli noktasını teşkil ediyordu. Çünkü harbin uzaması, daha ziyade düşman ordusunun aleyhine netice veriyordu. Bütün bunlardan başka feci bir kolera salgını, iki ordu içinde harpten ziyade telefat veriyordu...

Bunun üzerine Çatalca civarında Bahşayiş köyünde mütareke imza edildi. 21, Teşrinisani (Ekim), 1328 (1912)

Ve bir kaç gün sonra da İngilterenin tavassutu ile Londrada bir süfera konferansı toplandı. Konferans, sulh şartlarını müzakere edecekti. Büyük devletler, harpten evvel, harbin neticesi ne olursa olsun statükoyu muhafaza edeceklerini, yani harpten evvelki hudutların değişmiyeceğini temin etmişlerdi. Fakat harp, Türklerin aleyhine neticelenince bu söz de unutuldu: Avrupa devletleri, statükonun harbi kazanan Balkanlı hükümetlerinin lehine değiştirilmesinde zaruret olduğunu ileri sürdüler!..

Londra konferansı, sulh şartları etrafında kararını bildirdi: «Osmanlı devleti, bütün Rumeliyi müttefik hükümetlere terkedecek, İtalyanların işgali altında bulunanlardan başka bütün adaların ve Arnavutluğun mukadderatının tayini düveli muazzamaya terkedilecek, Karadeniz sahilinde Midyeden itibaren Mericin Akdenize aktığı noktanın şarkına tesadüf eden İnoz (Enez) kasabasına doğru bir hat çizilecek, bu hatla İstanbul arasında kalan arazi Türkiyeye terkedilecekti!»

Osmanlı erkânı harbiyesi bu büyük hezimetten sonra harbe devam etmenin maddeten imkânsızlığına kani idi. Bu kanaat, erkânı harbiyei umumiye reisi İzzet Paşanın meclisi vükelâda okunan raporile de anlaşılmıştı. Şu halde sulh yapmak lâzımdı.

Rumelideki hezimet, hususile Kırkkilise bozgunluğu üzerine istifa eden Ahmet Muhtar Paşa hükümeti yerine gelen Kâmil Paşa kabinesi meseleyi müzakere etti. Bu büyük felâkete rağmen, hiç olmazsa Edirneyi terketmemek lâzımdı.

Kâmil Paşa kabinesinin Edirneyi Bulgarlara bırakmamak için ileri sürdüğü sebepler, şöyle bir mantıka istinat ediyordu:

«Edirne eski bir payitahttır, nüfusunun yüzde sekseni İslâmdır, bir çok tarihî abideleri vardır. Edirneyi alacak Bulgarlar, Marmaraya yaklaşacakları için Akdeniz boğazını da tehdit edebilirler, Avrupanın sulh muvazenesi bozulur! Sakız, Midilli gibi Anadolu sahillerine yakın adalar Yunanistana terkedilirse Ana-

doludaki Rumlarla Yunanlılar arasında daimî kaçakçılık olacak, bu takdirde burası da ikinci bir Makedonya halini alacaktır. Karaağaç da dahil olduğu halde, Edirne İsviçre gibi bitaraf bir hükümet haline konulmalı ve burası Müslüman bir hükümdarın idaresine terkedilmelidir. İtalyan işgali altında bulunmıyan diğer adaların mukadderatını da büyük devletlerin insafına terketmeli!»

Görülüyor ki Babıâli hükümeti, iki aydan az bir müddet içinde elden çıkan Rumelinin ziyanına ses çıkarmıyan, hattâ galipleri alkışlamakla millî felâketi körükliyen Avrupalılara hâlâ itimat besliyor, adaletlerine sığınıyor, Avrupa sulhunun bozulmaması endişesile Türkiye hudutlarının haritasını çizmeğe karar veriyordu!

Kâmil Paşa hükümetinin Edirne hakkındaki talebine, Londra sefiri Tevfik Paşadan gelen bir telgraf ile İngilizlerin müzaheret edecekleri vadedildiği bildirilmişti.

Hükümet, sulh şartları hakkındaki cevabî notasını devletlere vermeden evvel, yükleneceği mesuliyette yalnız kalmak istemedi. Dolmabahçe Sarayında bir saltanat şurası toplandı. Şuraya, hükümetin muarızları olan zevat ile kabineye dahil olmıyan rical davet edilmişlerdi.

Baş müddeiumumi Hakkı beyle bir kaç zat, sulh şartlarını reddettiler ve harbe devam etmek lehinde rey verdiler. Fakat saltanat şurasındaki ekseriyet, hükümetin kararına iştirak etti.

Ertesi gün Kâmil Paşa hükümeti devletlere verilecek mukabil sulh şartlarını gösteren cevabî notayı meclisi vükelâda hazırladığı sırada Babıâli basılmış, Nazım Paşa vurulmuş, Kâmil Paşa kabinesi düşürülmüştü. Bu suretle, devletin alelacele bir sulh yapmasına imkân bırakılmamıştı. Esas itibarile Babıâli baskını ile hükümet iktidarını ele almak meşru bir hareket sayılamazdı.

Fakat kısa bir müddet içinde koca bir kıtanın elden çıkması ve istilâ edilen yerlerde Türk halkının gördüğü zulüm ve vahşet efkârı umumiyeyi büyük bir heyecana kaptırmıştı. Hele Bulgar-

ların kasaba, köy yakmaları, masum halkı tahammül edilmez işkencelerle öldürmeleri halkı çok müteessir etmişti.

Kâmil Paşa hükümetini vatan hislerinden uzak, müstereddit, uyuşuk ruhlu telâkki eden efkârı umumiye, Babıâli baskınını, - hattâ Nazım Paşanın öldürülmesini bile- nihayet bir ihtilâl hareketinin zarurî neticesi olarak telâkki etmişti.

İşte millî bir gaye, millî bir mesele haline giren Edirnenin istirdadı fikri, nasıl cereyan ettiğini hülasaten yazdığım böyle elim bir maceradan doğmuş, Rumelideki bütün büyük şehirlerin son yadigârı olarak kurtarılmak istenmişti.

Bahusus, Babıâli baskını sıralarında, etrafı tamamile istirdat edildiği halde bu eski Türk beldesini henüz düşman çizmesi çiğnememiş, Mimar Sinanın şaheseri Selimiye minarelerine henüz Bulgar bayrağı ve salip dikilmemişti. O halde yeni hükümetten beklenen şey, harbe devam etmek, millî namusu kurtarmağa teşebbüs etmekti.

Filhakika Mahmut Şevket Paşanın riyaseti altında toplanan İttihat ve Terakki hükümeti mütarekeyi feshetti. Nazım Paşanın yerine, erkânı harbiye umumiye reisi İzzet Paşa başkumandan vekili tayin edildi. Çatalcada tekrar harp başladı. 17 Kânunusani (Ocak), 1328 (1913) Fakat aylar geçtiği halde Edirnenin istirdadı şöyle dursun, küçük askerî bir muvaffakiyet bile elde edilemiyor, fazla olarak bu müddet zarfında İşkodra, Yanya ve Edirne istihkâmları da sukut etmiş bulunuyordu.

Bu elîm vaziyet karşısında meyus olan Mahmut Şevket Paşa kabinesi, askerî sahada hiç bir muvaffakiyet elde edemediğinden, hususile Şarköyde Bulgar ordusuna karşı teşebbüs ettiği taarruzda da muvafak olamadığından İttihatçılarca Kâmil Paşa hükümetinin kabul ettiği iddiasile düşürülmesine sebep olarak gösterilen Inoz (Enez) - Midye hattına razı olarak bir sulh mukaddemesi imza etmişti!

Mahmut Şevket Paşanın vurulduğu güne kadar harp vaziyetinde büyük bir değişiklik olmadı. Diğer taraftan imza edilen

sulh esaslarına rağmen, aylardanberi Çatalcadaki ordunun tensik ve intizamı için uğraşılmış, neticede nisbeten muntazam kuvvetler temin edilmişti. Bu sırada harbi kazanan hükümetler arasında Rumeliyi taksim etmek yüzünden ihtilâflar başlamıştı. Fırsat çoktu, o halde neden bir ileri hareket yapılmıyor, Trakya ve Edirne kurtarılamıyordu?

Hükümet haricinde kalan İttihatçılar, efkârı umumiyenin bu haklı talebi karşısında asabîleşiyorlar, idare başında bulunan arkadaşlarına kızıyorlardı. Çünkü halk tabakaları arasındaki şikâyet, umumileşmişti.

Vaziyetin bu durgunluğu, Kâmil Paşa hükümetinin siyasetine hak verecek bir mahiyette idi. Mahmut Şevket Paşa kabinesinin yerine geçen, daha genç ve atılgan şahsiyetlerden mürekkep olan Sait Halim Paşa hükümeti de hâlâ Edirnenin istirdadına karar veremiyordu.

Bir taraftan efkârı umumiyenin tazyiki, öte taraftan sözü geçen İttihatçı rüesanın merkezi umumî ve hükümet nezdindeki ısrarları üzerine bütün İttihatçılar arasında fırsatı kaçırmamak için fikirler birleşti: Çünkü Rumeliyi taksim edemiyenlerden Sırplar, Yunanlılar ve hattâ Romanyalılar, Bulgarlar aleyhine ittifak etmişler, Bulgarlarla harbe tutuşmuşlardı. Bu suretle Makedonyanın taksimi için ikinci bir Balkan muharebesi başlamıştı.

O halde iş kolaydı: İki ateş arasında kalan Bulgarların üzerine yüklenince Trakya kurtulacak, Edirne geri alınacak, Rumelinin diğer kısımlarında da devletin lehine bazı imtiyazlar temin edilecekti. Hattâ, İttihat ve Terakkinin şahsiyeti maneviyesi namına -Babıâli baskınından sonra- neşredilen beyannamede de bu cihet temin edilmişti.

Merkezi umumîde toplandılar, bu müsait vaziyet karşısında Edirnenin istirdat edilmesine karar verdiler ve hükümet nezdinde teşebbüsatta bulundular. Fakat Babıâli, merkezi umumînin bu kararını derhal tatbik etmekten çekindi. Meclisi vükelâ evvelâ büyük devletlerin reyini sormağı ve yapacağımız askerî hare-

Edirnenin istirdadını tehlikeli görenlerden
Nafıa nazırı Osman Nizami Paşa

kât için devletlerin müsaadelerini almağı münasip gördü!

Görülüyordu ki Kâmil Paşa hükûmetini, Avrupa devletlerinin aleti olmakla ittiham eden İttihatçıların hükümeti de Babıâliye yerleştikten sonra aynı havayı teneffüs etmiş, azimkârlığını ve inkılâpçılığını kaybetmişti: İttihatçı kabine de, böyle en müsait zamanlarda bile, devletlerin talimatı haricine çıkmağa cesaret edemiyordu!

Hariciyeden Avrupada büyük devletlerdeki sefirlerimize yazdılar. Osmanlı sefirleri, bulundukları yerlerin hariciye nazırlarını ziyaret edecekler, Çatalca önünden yapılacak ileri hareket hakkında devletlerin mütalâalarını soracaklardı. İki gün sonra Londra sefiri Tevfik, Paris sefiri Rifat ve Viyana sefiri Hüseyin

Hilmi Paşalardan Babıâliye cevaplar geldi. Bu üç zatın ayrı ayrı yaptıkları teşebbüse devletlerin verdikleri cevap müşterek mana ve mealde idi:

— Ordunun bir adım ileri hareketi, devletin âtisini tehlikeye düşürür!

Üç devletin bu katî ihtarı, Sait Halim Paşa kabinesinin yelkenlerini suya indirdi, hükümet, Edirneyi istirdat etmek teşebbüsünden, orduya ileri emri vermekten çekindi.

Avrupadaki sefirlerimizden bu cevap gelince vükelâ arasında Edirnenin istirdadını tehlikeli görenlerin başında bulunan nafıa nazırı Osman Nizami Paşa, fikirlerini kabul ettirmek için bir kat daha ısrar etmeğe başladı. Kabineye dahil olan bu sabık sefir, bilhassa Edirnenin istirdadı etrafında Türkiyede hasıl olan umumî arzu üzerine İngiltere hariciye nazırı Sir Edvard Greyin *Avam Kamarasında söylediği nutuktan çok korkmuş, ordumuz* ileri harekete başladığı takdirde bir çok siyasî tehlike ve mahzurların çıkacağını düşünerek bu fikirden vazgeçilmesi için nazır arkadaşlarını kandırmağa uğraşıyordu.

Diğer taraftan Talât bey, vaziyet karşısında henüz müttereddit bulunmakla beraber, memleket efkârı umumiyesinde, hususile İttihat ve Terakki teşkilâtında hasıl olan cereyana mukavemet (direnme) imkânı bulunmaz da bilmecburiye ordunun hareketine karar verilirse tedbirli bulunmak lüzumunu hissetti.

Bunun için, her şeyden evvel, para meselesini halletmek lâzımdı. Bu maksatla maliye nazırı Rifat ve İstanbul muhafızı Cemal beylerle beraber İstanbul reji müdürü M. Veyli ziyaret ettiler. Reji imtiyaz müddetinin on beş sene müddetle temdidine mukabil reji şirketinden bir buçuk milyon lira borç para istediler. M. Veyl, Talât beyin bu teklifini esas itibarile kabul etti. O halde para hususunda sıkıntı çekilecek bir vaziyet kalmamıştı.

Talât bey, askerî hareket hakkında başkumandan vekili İzzet Paşanın fikrini almak istedi. Ve Hadımköyündeki ordu karargâhına gitti. Fakat İzzet Paşanın da ileri hareket hakkındaki fikri

pek müsait değildi. Talât beyin bu teşebbüslerine rağmen heyeti vükelâ fazla ileriye gitmeğe cesaret edemedi. Verilen karara göre Babıâli, şimdilik Balkan hükümetleri arasında başlıyan yeni harbin neticesini bekliyecek, yeni bir fırsat kollıyacaktı. Sabık müttefikler arasında tutuşan bu ateş, belki bir gün Balkanları aşar, Avrupaya sirayet eder, Osmanlı ordusu kargaşalıktan istifade ederek Edirneyi, Trakyayı, hattâ Makedonyanın bir kısmını kurtarabilir!.. Sait Halim Paşa kabinesi, devletler nezdinde yaptığı teşebbüste muvaffak olamayınca böyle bir hülyaya kapılmağı tercih etti. Fakat hükümetin ileri harekete başlıyamamak hususunda verdiği karar gizli tutulacak, efkârı umumiye muhtelif bahanelerle oyalanacaktı... Ancak İttihat ve Terakki merkezi umumîsini vaziyetten haberdar etmek lâzımdı. Dahiliye nazırı Talât bey bu vazifeyi üzerine aldı, bir sabah erkenden merkezi umumîdeki arkadaşlarını topladı ve:

— Çok zayıf bir haldeyiz. Maatteessüf ordu, tecavüz hareketine geçecek halde değil! Başkumandan vekili İzzet Paşa böyle bir harekete şiddetle aleyhtardır. Ordunun bin bir noksanını sayıyor ve bu şerait altında tecavüz kabiliyetini kaybettiğinden bahsediyor. Şimdiye kadar yapılan mevziî tecrübeler de böyle bir hareketin zannedildiği gibi kolay olamıyacağını gösterdi.

Sonra tecavüze muktedir olsak bile siyasî vaziyet, henüz müsait değildir. Paris, Londra, Viyana sefirlerimiz devletlerin ileri hareketimize şiddetle muhalif olduklarını bildirdiler. Ve bir adım ileri yürürsek devletin istikbalini tehlikeye düşüreceğimizi hariciye nazırlarından aldıkları cevap üzerine bize yazdılar.

Arkadaşlar, vatanın selâmeti için biraz daha beklemeğe, hadisatın inkişafını takip etmeğe mecburuz. Bakalım Bulgarlarla eski müttefiklerinin boğuşmasından ne çıkacak? Belki bizim için iyi bir netice doğar! Teşkilâtımız halkın heyecanını teskin etmeğe çalışsınlar! dedi.

Gariptir ki ufukta hiç bir ümit ve halâs alâmeti yokken, Kâmil Paşa da bir gün Rumelinin taksimi yüzünden Balkan hükü-

metleri arasında bir harbin behemehal çıkacağını meclisi vükelâda söylemiş, ümidini böyle bir harbin neticesine bağlamıştı!

Dahiliye nazırının bu sözlerinden anlaşılıyordu ki, Babıâli baskınını hazırlıyan ihtilâlci Talât beyle nazır Talât bey arasında büyük bir fark ve değişiklik vardı. Hükümet haricinde iken millî menfaatlerin müdafii ve millî heyecanların en hararetli mümessili rolünü oynıyan Talât beyin bu seferki sözleri, arkadaşlarını hayrete düşürdü.

Fakat herkes büyük efendiden (23) çekiniyor, sözlerinin isabetine kani olacak mütalâalarda bulunuyorlardı! Gerçi merkezi umumî âzası arasında Eyüp Sabri bey gibi bazı zevat, Talât beyin bu sözleri karşısında bazı şeyler mırıldanmışlar, hükümetin bu aciz ve tevekkülüne karşı sinirlenmişlerdi!

Şurası muhakkaktı ki hükümet mesuliyetini deruhte edenler, Babıâlide nezaret koltuğuna oturanlar -ne kadar ihtilâlci ve inkılâpçı olurlarsa olsunlar- başka türlü düşünmeğe, taşkın hislere mağlûp olarak her şeye ulu orta karar verememeğe mecbur oluyorlardı.

Hükümetin bu son kararı ve kabine namına merkezi umumî içtimaına iştirak eden Talât beyin bu izahatı, İttihat ve Terakki teşkilâtı arasında elektrik süratile yayıldı. Bu hadise, bir müddettenberi söner gibi olan fırka dahilindeki cidal ve muhalefeti yeniden canlandırmağa bir vesile verdi.

Avrupalıların bu son tehdidi üzerine hükümetin verdiği karar, bütün ümitleri kesmişti!.. Demek ki bir şey yapılamıyacaktı ve hükümet, Trakyanın, Edirnenin mukadderatını tesadüfe bırakıyordu! O halde korku, tereddüt ve evham ile vazifesini yapamıyan hükümete vazifesini ihtar etmek; kabineye, İttihat ve Terakki ve memleket hesabına yapılan Babıâli baskınının manasını anlatmak lâzımdı!

---

(23) Merkezi umumîde Talât beye (büyük efendi), Kara Kemale (küçük efendi) diyorlardı. Bu isimler, her ikisine de adamları ve maiyetleri tarafından verilmişti.

Fırkanın ve fırkaya istinat eden hükümetin kabul edilen prensiplerden ayrıldığı; cemiyetin esaslarına, yüksek nazariyelerine aykırı bir siyaset takip ettiği zaman itiraz, müdahale ve nihayet mücadele eden, İttihat ve Terakki ailesi içinde, bir zümre vardı. Bu zümrede bulunan İttihatçılar, her umumî hadise ile kendilerini alâkadar telâkki ederler. Hele kendilerince millî, umumî bir gayeye, memleket ve fırka menfaatine taallûk ettiğine kani oldukları bir meseleye muhalif görülen bir hareket, bir teşebbüs sezdikleri zaman derhal işe vaziyet ederler, merkezi umumîyi, hükümeti sıkıştırırlar, adetâ kendilerinde bir murakabe kudreti, hükümetin, merkezi umumînin fevkinde bir kontrol hak ve salâhiyeti bulurlardı.

On beş, yirmi kişiden ibaret olan bu zevatın fırkada nüfuzları çoktu, cemiyetin taşra teşekküllerinden çoğu ellerinde idi. Temsil ettikleri kuvvet mühim olduğu gibi, İttihat ve Terakki ailesi arasındaki mevki ve nüfuzları da dikkate şayan idi. Bu itibarla hükümet ve fırka nezdinde ekseriya sözlerini geçirirler, dilediklerini yaptırırlardı. Bunlar, yaş itibarile de merkezi umumî âzasından, meşrutiyetin ilânından beri idare başına geçen İttihat ve Terakki nazırlarından daha genç idiler. Bununla beraber, meşrutiyetin ilânından beri nazırlık, mebusluk, memuriyet istememişler, bu vazifelere geçmemişlerdi.

Bu gençler, meşrutiyettan evvel İttihat ve Terakkiye ilk kaydedilenler arasında oldukları için 1908 inkılâbının ilânında büyük rol oynamışlar, bir çok ağır ve mesuliyetli vazifeler deruhte etmişlerdi. Çoğu pek genç yaşta oldukları halde hayatlarını tehlikeye koyarak İttihat ve Terakki hesabına, inkılâp için bir çok maceralara girmişler, meşrutiyetin ilânından sonra da meydana çıkmamakla, isimlerini pek de söyletmemekle beraber İttihat ve Terakki namına bir çok fedakârlıklara katlanmışlardı.

Bu gençlerden kimi Arabistanda, Yemende, Arnavutlukta muhtelif vazifeler almışlar, en çetin, halkı inkılâp ruhlarına en yabancı muhitlerde fırka teşkilâtını yapmışlar, İttihat ve Terakki

nüfuz ve kudretini tanıtmağa muvaffak olmuşlar, kimi cemiyetin fedaisi olmuşlar, en tehlikeli anlarda ateşe, ihtilâle girmişler, çeteler teşkil etmişler, hayatlarını, şahıslarını feda etmek vaziyetine gelmekten çekinmemişlerdi!

İttihat ve Terakkinin ihtilâlcilik, komitacılık sahasındaki bütün aşikâr ve gizli faaliyeti işte bu gençler vasıtasile yapılmıştı. Mebus, nazır olarak şahsiyetleri ve isimleri halkça tanınan İttihatçılardan ziyade asıl bu zümredir ki İttihat ve Terakki teşkilâtının hakikî istinatgahını teşkil ediyordu. Bu zümrenin, kendilerile beraber hareket eden eli silâhlı, sopalı bir takım maiyetleri vardı ki, zamanına göre, bunlar mühim miktara baliğ olurlardı.

Mebus, nazır, merkezi umumî âzası olan İttihatçılarla bu gençlerden başka cemiyete mensup askerî bir zümre daha vardı: Enver bey ile arkadaşları. Meşrutiyet inkılâbına, sırtlarında askerî üniforma ile iştirak eden bu gençler, meşrutiyetten sonra da askerliği terketmemişler, meslekleri dahilinde yükselip sivrilmek, kendi meslek ve sahalarında derece derece temayüz ederek ordunun, hükümetin başına geçmek gayesini takip etmişlerdi.

İttihat ve Terakkinin bir nevi fedaileri olan birinci zümreye mensup olanlardan çoğu da, evvelce askerdi. Fakat bunların hemen hepsi inkılâptan sonra ordudan istifa etmişler, fırka müfettişliği, murahhası mesullüğü gibi vazifeler almışlar, fırka teşkilâtı içinde kalmağı tercih etmişler; bir kısmı da Babıâli baskınından sonra büsbütün askerlikten alâkalarını kesmişlerdi.

Bu kısım İttihatçılar, daha ziyade, başta Enver bey olduğu halde, askerî zümre ile beraber hareket ediyorlar, kabinedeki sivil nazırlarla merkezi umumî azasına karşı murakıp rolünü oynıyarak vaziyet alıyorlardı...

Edirne üzerine yapılacak istirdat hareketinin gecikmesi, en ziyade bu fedaî, teşkilâtçı, ihtilâlci İttihatçılar üzerine tesir yaptı. Bunlar artık harekete geçmeye, icap eden tedbirlere baş vurmağa karar verdiler. Merkezi umumîye hükümete dertlerini anlatacaklar, hükümeti -neye malolursa olsun- Edirneyi kurtarmağa

icbar edeceklerdi. Ordunun genç ve cemiyete mensup zabitlerinin de kendilerile beraber olduklarına emindiler.

Sait Halim Paşa kabinesinin teşkili sırasında Talât beyin kabinede münferiden hareket etmemesini temin için kabinenin genç ve kuvvetli şahsiyetlerle takviyesini istiyen bu İttihatçılar, tekrar toplandılar. İçlerinden Sabancalı Hakkı, Hüsrev Sami, Yakup Cemil, Süleyman Askerî, İhsan, Atıf beyleri murahhas intihap ettiler. Ve bunlar istirdat hareketinin behemehal başlaması için sonuna kadar mücadele edeceklerini merkezi umumîdeki arkadaşlarına bildirecekler ve hiç bir kuvvetin, hiç bir düşüncenin bu karardan kendilerini döndüremiyeceğini anlatacaklardı.

Esasen bu teşebbüslerine ordudan da kuvvetli bir müzaharet temin etmişlerdi. Edirnenin istirdadı etrafında Avrupalıların, bilhassa İngiliz hariciye nazırının tehditleri karşısında tereddüde düşen hükümetin vaziyetinden haberdar olan ve bu esnada sol cenah ordusu erkânı harbiye reisi sıfatile Kalikratyada bulunan Enver bey, kendi emir zabiti Mümtaz beyi İstanbula gönderdi. Mümtaz bey, Enver beyden aldığı talimat üzerine İstanbul muhafızı Cemal beyle ve istirdat hususunda katî teşebbüslere geçmeye karar veren İttihatçı arkadaşlarile görüştü.

Enver bey, hükümet bir müddet daha tereddüt ettiği takdirde, netice ne olursa olsun, kolordusile harekete geçmek istediğini bildirmişti. Cemal bey de esasen bu fikirde idi. Cemal bey, her nokta etrafında anlaşmaları ve icabında beraberce hareket edebilmeleri için Enver beyi telefonla İstanbula çağırdı. Yirmi dört saat sonra Enver bey İstanbula geldi, Cemal bey ile görüştü. Her ikisi de Edirnenin istirdadı için anlaşmışlardı. Cemal bey ile, bilâkaydü şart istirdada taraftar olan İttihatçılar müştereken çalışacaklar, Enver bey de İstanbuldaki arkadaşlarının teşebbüsleri neticesini bekliyecekti.

O halde Cemal ve Enver beylerin müzahereti temin edildikten sonra istirdat için ortaya atılanların işi kolaylaşmıştı. Şayet merkezi umumî ve hükümet yeniden tereddüde düşer, yapacak-

ları teşebbüsü savsaklarlarsa merkezi umumînin ve hükümetin -Kâmil Paşa hükümeti gibi- düşürülmesine bir mâni yoktu.

Hüsrev Sami, Yakup Cemil, Süleyman Askeri, Sapancalı Hakkı, Atıf ve İhsan beyler, bu katî azim ile merkezi umumîye gittiler. Âza, içtima halinde idi, salona girdiler.

Yakup Cemil bey, kendi namlarına Hakkı beyin söz söylemesini arkadaşlarına teklif etti.

Hakkı bey, katî bir lisan ve tavır ile, içtima halinde bulunan merkezi umumî azasına şöyle hitap etti:

— Aylardanberi beklediğimiz halde Edirnenin istirdadı ve ordunun ileri hareketi için verilmiş bir emir yoktur. Efendiler, bizim şu vaziyet karşısında iki vazifemiz kalmıştır: Ya bu hükümeti, Kâmil Paşa hükümeti gibi iskat etmek, yahut hep birlikte memleketi kahpece terkedip kaçmak!.. Çünkü Babıâlide yaptığımız ihtilâl üzerine Kâmil Paşa kabinesini iskat ettikten sonra cemiyetin tertip ettiği beyannamesi gazetelerle neşredilmiş, herkesin elindedir. Bu beyanname ile millete hitap ederken, «Kâmil Paşa hükümeti aczini isbat etmiştir. Milletin, devletin haysiyetini ihlâl eylemiştir. Onun için devirdik ve hükümeti ele aldık. Biz Edirneyi geri alacağımız gibi Rumelinin diğer kısımlarında da bir hak temin edeceğiz!» diyorduk.

Halbuki Kâmil Paşa hükümetinin muvafık gördüğü sulh şartlarını aynen kabul ettik. Mademki o sulh doğru ve memleketin menfaatlerine uygundu, neden kan döktük, ihtilâl yaptık?.. Neye Kâmil Paşa kabinesini devirdik?..

Yüksek bir sesle ve şiddetli bir tarzda yapılan bu itiraza merkezi umumî âzasından Eyüp Sabri bey aynı hassasiyetle cevap verdi:

— Biz de vaziyeti tıpkı sizin gibi düşünüyoruz, aynı netice ve hükümleri çıkarıyoruz. Biz, evvelce hükümet nezdinde yaptığımız katî teşebbüs ile dün akşama kadar ordunun harekete geçmek üzere bulunduğunu biliyorduk. Fakat bu sabah Talât bey geldi, bize hareketin tehirindeki sebeplerden uzun uzadıya bah-

setti, devletlerin, ileri hareketimize rıza göstermediklerinden dem vurdu. Biz dahiliye nazırına söz dinletemedik. Siz bize değil; gidin bizden ziyade hükümete söyleyin! Biz de size müzahiriz. Hakikaten bu vaziyet karşısında İttihat ve Terakkinin haysiyeti lekeleniyor, halktan utanıyoruz!

Eyüp Sabri beyin bu samimî endişelerinden sonra burada fazla bir söz söylemenin faydasız olduğu anlaşıldı; demek ki merkezi umumî de kendileri gibi düşünüyordu.

Merkezi umumîye gelen bu ateşli ve ihtilâlci İttihatçılar doğruca Babıâliye gittiler ve burada Talât bey vasıtasile katî kararlarını meclisi vükelâya bildirmek istediler. Bu esnada muhafız Cemal bey de sadaret dairesine gelmişti. Cemal bey gelen murahhaslara:

— Ne var, niçin geldiniz? dedi.

Merkezi umumîde söyledikleri sözü Cemal beye de tekrar ettiler, halk arasındaki dedikodulardan, istirdadın aylardanberi sürüncemede kalmasından dolayı hasıl olan fena akislerden bahsettiler, İttihat ve Terakkinin ve hükümetin vadini ve vazifesini yapmamasının affedilmez hatalardan olduğunu uzun uzadıya anlattılar.

Cemal bey, fırka arkadaşlarının sözlerini dinlerken onlara hak verecek derecede başile tastik işaretleri yapıyordu. Esasen Cemal bey bu bahis etrafında evvelce de bu arkadaşlarile konuşmuş, hususile Enver beyle anlaşmıştı. Binaenaleyh kabineye karşı hep birlikte hareket edebilecek vaziyette idiler.

İstanbul muhafızı dedi ki:

— Ben de bu maksatla buraya geldim. Haber aldım ki meclisi vükelâ, aynı mevzuu müzakere ediyormuş. Yeniden ters bir karar çıkmamasını temin etmek için katî surette bu adamlara meram anlatmak lâzım! Hele biraz içeride bekliyelim. Çünkü verecekleri kararın neticesini almadan, buradan ayrılmak doğru değildir.

Cemal beyin bu teklifi üzerine hep birlikte meclisi vükelânın

toplandığı salonun yanındaki odaya geçtiler. Bu sırada meclisi vükelâ, başkumandan vekili ve harbiye nazırı İzzet Paşanın Çatalcadan gelmesini bekliyordu.

Çünkü 24 Haziran, 1329 (1913) de Bulgarlara verilen nota üzerine, meclis bu içtimaında bir karar vermek mecburiyetinde idi. Hükümet, bu notasile evvelce imza edilen sulh esaslarına göre İnoz (Enez) - Midye hattına kadar işgal altındaki arazinin tahliyesini istemişti. Kabine, efkârı umumiyeyi teskin etmek için, hiç olmazsa, bu sahayı tahliye ettirmek fikrinde idi. Aynı zamanda bu teklif, lüzumu takdirinde ordunun ileri hareketi için bir vesile teşkil edecekti.

İzzet Paşa geldikten sonra son askerî vaziyeti izah edecek ve meclisi vükelâ ona göre bir karar verecekti.

Dahiliye nazırı Talât bey meclisten çıkarak Babıâliye gelen fırka arkadaşlarile derhal görüşmeği doğru bulmamıştı. Talât bey, İzzet Paşanın vereceği izahattan sonra gelenlerle görüşecek, vaziyete göre mütalâasını bildirecekti. Dahiliye nazarı, hademe vasitasile meclisten hemen çıkamıyacağına dair haber gönderdi. Bir müddet Cemal beyle beraber odada beklediler. Bir aralık kapı açıldı, içeriye sabık dahiliye nazırı Hacı Âdil bey girdi.

Hacı Âdil bey meclise davet edilmiş, vaziyet hakkında mütalâası sorulmuştu. Cemal bey eski nazırı görünce:

— Buraya buyurunuz Âdil bey, dedi, buradaki arkadaşlarla beraber verdiğimiz bir karardan sizi haberdar edeyim: Benim kanaatıma ve gördüklerime göre, İttihat ve Terakki iki zümreden mürekkeptir. Biri, şahsî menfaatler peşinde koşup mevki temininе çalışanlar, diğer zümreye mensup olanlar da, hiç bir menfaat takip etmeyip vatan için mücadele edenler... Şimdi ben, bu dakikadan itibaren, bu ikinci zümrenin başına geçiyorum! Eğer hükümet, bir saate kadar ileri harekete karar vermezse o vakit ben, bu arkadaşlarla bildiğimizi yapacağız! Lütfen meclise giriniz ve bunu kabine azasına anlatınız!

Cemal beyin bu tehdidi karsısında, Hacı Âdil bey de esasen

Ordumuzun Edirneye girişi

bu fikri tasvip ettiğini söyledi ve derhal kalkıp meclisi vükelâ salonuna girdi. Tam bu sırada Kalikratyada bulunan Hurşit Paşa kolordusu erkânı harbiye reisi olan Enver beyden de Babıâliye bir telgraf gelmişti.

Enver bey, ordunun derhal o akşam harekete geçmesi lüzumunda ısrar ediyor, şayet heyeti vükelâ hâlâ buna karar vermezse hareketinde serbest olacağını bildiriyordu.

Bu suretile hükümet erkânı her taraftan tazyik ve tehdit hücumlarile karşılaşmış, hariçteki arkadaşlarından, İttihat ve Terakki teşkilâtından kati teşebbüslere maruz kalmıştı!

Hükümetçe bu tehdidli taleplerin reddi imkânsızdı: Ya ordunun ileri hareketine karar vermek, yahut istifa etmekten başka çare yoktu. Aradan uzun müddet geçmeden İzzet Paşa da Çatalcadan geldi, meclise girdi. Nazırlar, başkumandan vekiline, ya-

pılan müracaat ve tazyikleri anlattılar. Esasen İzzet Paşa da son günlerde, eski tereddütleri yerine fikrini değiştirmişti. Başkumandan vekili, ordunun tecavüzî hareketi için büyük bir mahzur görmüyordu. Bu müzakere yarım saat kadar devam etti.

Meclisi vükelâ salonunu ilk terkeden dahiliye nazırı Talât beydi. Talât bey, neşeli, sevinçli bir tavırla adetâ koşa koşa Cemal beyle arkadaşlarının bekledikleri odaya girdi ve:

— Sizi biraz bekletmeğe mecbur olduk. Fakat hayırlı bir karar verdik. Ben, sizden ziyade Edirnenin istirdadını arzu ediyordu. İşte hepimizin arzusu oldu: Bu akşam hareket başlıyor, Allah hakkımızda hayırlı eylesin! dedi.

Talât beyin tebşir ettiği bu karar verilmeden evvel meclisi vükelâda istirdat hareketi için hâlâ tereddüt edenler vardı. Nihayet bu nazırların ısrarile büyük devletler nezdindeki sefirlerimize talimat verilmesi münasip görüldü. Bu talimata göre sefirlerimiz bulundukları hükümetlere şu teminatı vereceklerdi: «Ordunun Çatalca istihkâmlarından ileriye doğru hareketi sırf Edirnenin kurtarılması içindir. Edirne alındıktan sonra ordu duracak ve Meriç nehrinin sağ tarafına katiyen geçmiyecektir.»

Bu da isbat ediyordu ki bir taraftan mecburî olarak orduya ileri hareket emrini veren hükümet, diğer taraftan hâlâ devletleri gücendirmek istemiyordu.

Vükelâ meclisi dağıldıktan sonra İzzet Paşa orduya ileri hareket emrini verdi. Ve o akşam askerî hareket başladı: 30 Haziran, 1329 (1913)

Türk ordusu, yolda düşmanın büyük bir mukavemetine tesadüf etmedi. Çünkü Bulgarlar bir müddet evvel Türk cephesini hemen hemen terketmişler, dünkü müttefikleri olan yeni düşmanları Sırplarla, Yunanlılarla harbe tutuşmuşlardı. Bulgar ordusundan büyük kuvvetlerin bu suretle Çatalca önünden ayrılması, Osmanlı ordusunun ileri hareketini kolaylaştırdı: Hafif piyade müsademelerinden sonra şarkî Trakyadaki kasabalar ve şehirler kısa bir zamanda işgal edildi. Ve hareket emrinin verildiği

onuncu günü ordumuz, sevgili Edirne ve Kırkkiliseye girdi: 9 Temmuz 1329 (1913)

Memleket baştanbaşa sevinç ve şenlik içinde idi. On, on beş, gün evvel, Osmanlı sefirleri vasıtasile Babıâliyi tehdit eden büyük devletler, Türk ordusunun bu muvaffakiyetini alkışladılar! Ve bu askerî emri vakıa ses çıkarmadılar!..

Artık Edirne kurtulmuş, İttihat ve Terakki, memleketin şerefile beraber kendi haysiyetini de kurtarmış, Babıâli baskınından sonra neşredilen beyannamenin, mühim bir kısmı olsun, fiilen tahakkuk ettirilmişti.

Şimdi artık İttihat ve Terakki erkânı, halka karşı boyunları bükük olarak başlarını yere eğmiyorlar, mağrur bakışlarile yukarılara, yükseklere bakıyorlardı!

III

İki büyük rakip çarpışıyor!

İltica eden mağlûp ve... nihayet sulh! —Şeref müsabakasının büyük hissesi —Bir posta memuru mebus, nazır oluyor da!.. —İlk teşvik: "Siz dururken Cemal nasıl nazır olur?.." —Rakipleri tahrik eden aynı teşvik nereden geliyor? —İki pehlivandan hangisi postu kapacak? —"Ben karar verdim, harbiye nazırı olacağım!" — İttihatçılar önünde sönen azamet ve gururlar... —"Daha gençsiniz, sabrediniz!" —İhtiraslı bir tebessüm ve sadrazama bir ders! —Şaşkınlıktan vurulmuşa dönen prens —"Merak etme, ben Enveri kandırırım!" —"Siz de, Enver Bey de, Fethi Bey de giriniz!.." —"Bu akşam karnım ağrıyacaktır!" —Titrek bir ses : "Oğlum, ameliyatı yapma!" —"Ne korkuyorsun?.. Enver ölecekse senin elinde ölsün!.." —Mücadeleye karar ve bir tebliğ — Hödrü meydan! —"Haydi arkadaşlar, gidelim!" — "Cemali Bağdada aşıraşım!" — Mustafa Kemal Bey ile arkadaşlarını tekaüt etmek istiyen kim? —İzzet Paşa aleyhindeki cereyanlar nedir? —İki derece terfile paşalık ve nazırlık! —Dört duvar arasından sızan muhavere —Meclisi vükelâdaki kararlar ve alınan geniş nefesler... —"Dört mühendise mi kumanda edeceğim?" —Sabaha kadar yatağında yuvarlanan adam! —On gün fasıla ile verilen iki emir...

Enver Bey nasıl Harbiye Nazırı oldu?

Edirnenin istirdadı, yalnız bir şehrin, eski ve tarihî bir Türk beldesinin düşman elinden kurtarılmasından ibaret mevzî ve basit bir hadise değildi: İstanbulun her an tehdidine imkân hazırlıyan İnoz (Enez) - Midye hattı yerine, Trakyanın mühim bir kısmı ana vatana kavuşuyor; Rumelideki Türk hududu, Karaağaç önünde nihayetlenen nisbeten mühim bir saha ile çiziliyordu.

Ordumuzun ileri hareketi üzerine, bu emri vakii kabul etmek mecburiyetinde kalan Bulgarlar Türk ordusu Edirneye girer girmez Babıâliye müracaat etmişler ve sulh müzakeresine talip olmuşlardı: 12 Temmuz, 1329 (1913)

Edirnenin kurtuluşunun daha üçüncü günü, Bulgarların bu acele müracaatları, sulha ne kadar muhtaç olduklarını gösteriyordu. Bulgarların İstanbula gönderdikleri M. Naçoviç ismindeki murahhas hükümetle mükâlemelere girişti. Bu temas, Babıâlinin nasıl bir sulha yanaşabileceğini anlıyabilmek için yapılan bir yoklama hareketinden ibaretti.

Bulgarların müracaatlarına ve arada hiç bir vasıtaya ihtiyaç görülmeksizin Türklerle anlaşmak istemelerine rağmen Avrupa devletleri hâlâ Londra konferansı mukarreratından dem vuruyorlar, devleti Midye - (Enez) İnoz hattını kabul etmeğe icbar ediyorlardı.

Avrupa gazeteleri bir taraftan Türk zaferini alkışlarlarken, diğer taraftan gene aynı gazeteler Türkleri muahede ahkâmına riayet etmemekle ittiham edecek şekilde neşriyatta bulunuyorlardı. Tam bu esnada İstanbuldaki «düveli muazzama» sefirleri

sadrıazamı ziyaret ettiler ve 7 Ağustos, 1913, 25 Temmuz, 1329 tarihli bu şifahî notayı tevdi ettiler:

«Londra muahedesine vazedilen esasların ve bu muahedenin ezcümle İnoz (Enez) - Midye hattına müteallik alıkâmının idamesile bunlara riayet hususuna en katî tabirat ile hükümeti seniyeyi davet etmeğe hükümeti matbuam canibinden memur edildim.

Esnayı tahditte hükümeti seniyece hududu mezkûrenin emniyeti için elzem addedilen şeraiti devletlerin nazarı dikkate almağa amade bulunacaklarını zatı fahametpenahilerine aynca beyana mecburum.»

Devletlerin bu notasının da amelî tesiri olmadığını gören Bulgarlar, Balkan harbinde Bulgar ordusu başkumandanı olan General Savofun riyasetinde bir Bulgar heyetini İstanbula göndermeğe mecbur oldular. Ve 26 Ağustos, 1329 (1913) de Babıâlide hariciye nezareti salonunda Osmanlı - Bulgar sulh muahedesini tanzim edecek İstanbul konferansı ilk içtimaını yaptı.

Bir ay kadar devam eden müzakere neticesinde Bulgarlarla bir sulh muahedesi imza edildi. 16 Eylül, 1329 (1313)

Bu muahede, Edirne de dahil olduğu halde Türk ordusunun işgal ettiği sahayı bize terkediyor, garbı Trakyada kalan Türkler hakkında bazı haklar temin ediyordu.

Muahedenin imzasını müteakip, İttihat ve Terakki Cemiyetinin tensibile Süleyman Askerî, Çerkez Yüzbaşı Reşit, Kuşçubaşı Eşret ve kardeşi Sami, Sapancalı Hakkı, Yüzbaşı Fehmi beylerin garbî Trakyada tesis ettikleri ve ancak iki ay kadar devam edebilen garbî Trakya hükümeti müvakkatesi (Batı Trakya Geçici Hükümeti) de dağıldı.

Bu muvakkat hükümetten maksat, yüzde seksen beşi Türk olan garbî Trakyayı Bulgarlardan kurtarmak ve bilhassa Türk ahaliye karşı Bulgar zulmüne imkân bırakmamaktı.

İstanbul muahedesinin imzasile Babıâli bu teşkilâtı dağıtmağa ve garbî Trakyayı Bulgarlara terketmeğe mecbur olunca, garbî Trakyada teşkilât yapan İttihat ve Terakki erkânı İstanbula döndüler. Artık sulh devresi başlamış, yeni Osmanlı - Bulgar hu-

dudu tamamile takarrür ederek emniyet altına alınmış, Edirne ile Trakyanın istirdadını temin eden Türk askerî muvaffakiyeti fiilen ve resmen tasdik ve tatbik edilmişti.

İstanbul muahedesile katîleşen bu son askerî muvaffakiyet, evvelce seri bir hezimete uğrıyan bir ordu için teselli verecek bir netice idi. Bu muvaffakiyetten İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkülleri, merkezi umumî, hükümet, hülâsa Edirnenin istirdadı ile yakından alâkadar herkes, her müessese, kendi nam ve hesabına birer pay çıkarıyordu.

Lâkin bu gurur ve şeref müsabakası içinde hiç bir kumandan, istirdat ile uzaktan, yakından hiç bir fert, başlı başına temayüz etmek, kendine rakipsiz bir mevki temin eylemek iddiasında değilken, bu muvaffakiyeti münhasıran kendi şahsına inhisar ettirmek istiyen yalnız bir kişi çıktı: Enver bey.

Bir senedenberi sahneden çekilen Enver bey için Edirnenin istirdadı yeni bir fırsat doğurdu: Esasen meşrutiyettenberi memleket hesabına İttihat ve Terakki tarafından yapılan bütün mühim işlerde, kendi namına, en büyük şeref ve gurur hissesini ayırmasını bilen Enver bey, Edirnenin istirdadından sonra artık bulunduğu vaziyeti ve mevkii küçük görmeğe başlamış, kendine yeni bir ufuk, ilerilemek için yeni bir saha aramak ihtirasına kapılmıştı.

Enver bey, Trakyadan İstanbula döndüğü zaman bu ihtirasların hummaları içinde yanıyordu.

Meşrutiyettenberi inkılâp hareketlerine karışan arkadaşlarından hemen hepsi mebusluk, nazırlık ve valilik gibi vazifeler deruhte ettikleri halde Enver bey yalnız kendi sahasında, askerî memuriyet ve vazifelerde kalmış, ataşemiliterlik, kolordu erkânı harbiye reisliği gibi işlerle uğraşmıştı. Fakat bütün bunlar, Enver beyi tatmin edemiyordu!

O, vaziyeti şöyle muhakeme ediyordu:

— Meselâ kendi gibi inkılâba çalışan bir posta memuru Talât bey, meşrutiyet olunca mebus, meclisteki İttihat ve Terakki fırka-

sı reisi, nazır olmuş; devlet ricali arasına karışmış olduğu halde neden kendisi ikinci safta kalmış, yüksek makamlara geçmemişti? Cemal bile valiliklerde bulunmuştu. Halbuki inkılâpta en mühim rolü kendisi oynamamış mı idi?

Edirnenin istirdadından sonra Enver bey artık ortaya atılmak, emellerine kavuşmak için zamanın ve sıranın geldiğine inanmıştı. Bunun için ortada bir mâni de tahmin edemiyordu.

Fakat Enver bey, Edirneden İstanbula döndüğü zaman hasta idi. Daha Edirne üzerine yapılan yürüyüş başlamadan karnında ve bağırsaklarında tekrar ıztırap duyan Enver beyin sıhhî vaziyeti son günlerde büsbütün sarsılmış, kendisini yatağa düşürecek dereceye getirmişti.

Edirneden İstanbula gelir gelmez hastalığının arttığını hissetti. Hekimler muayene ettiler, Balkan harbinden evvel tutulduğu ve o zaman acele bir ameliyat yapılan (apandisit) sancılarının tekrar başladığı anlaşıldı.

Enver bey, haftanın ekseri günlerinde evinde dinleniyor, nadiren dışarı çıkıyor, evinde kaldığı günlerde de dostlarının, tanıdıklarının ziyaretini kabul ediyordu.

Enver bey o esnada Beşiktaşta Saman iskelesinde bir evde oturuyordu. Bir gün gene karnında sancılar duydu ve evden çıkmamağa karar verdi.

Bir akşam evvel kendisinin miralaylığa terfi etmek üzere olduğunu harbiye nazırı İzzet Paşadan işitmişti. Ve bu haber, derhal şayi olmuştu. Henüz daha sınıf arkadaşları, kaymakam, hattâ binbaşı iken Edirnenin istirdadından sonra İttihat ve Terakki hükümeti Enver beyi miralaylığa terfi ettirmekte istical gösteriyordu. Fakat o, bütün bu taltiflere, terfilere büyük bir ehemmiyet vermiyordu. O gün bu haberi duyup da kendisini tebrik etmek veya hastalığını sormak için gelenleri kabul etmiyecekti. Ev halkına ziyaretçilerden özür dilemelerini tembih etmişti.

Enver bey odasında kitap, gazete okuyor, yatağında, şezlongta dinleniyordu. Süleyman Askerî beyin ziyaret için geldiğini

söylediler. Enver bey, bu eski arkadaşını kabul etmemezlik edemezdi, aralarında inkılâp günlerindenberi sıkı, samimî bir dostluk vardı. Süleyman Askerî bey bir hatır alma, bir nezaket ziyareti yapmak için gelmemişti. Maksadı, düşüncesi başka idi: Son günlerde ismi yeniden ileriye sürülen Enver beye hulul etmek (yakınlaşmak), seciyesini, his ve ihtiraslarını yakından tanıdığı Enver beyi harekete getirmek, kendi hesabına da menfaatler temin etmekti.

İkisi odada yalnızdılar. Bir müddet havaiyattan, günün hadiselerinden bahsettiler. Enver bey, bahsi Edirnenin istirdadına intikal ettirdi.

Bu bahis Süleyman Askerî beyin işine geldi ve Mahmut Şevket Paşanın ölümünden sonra geçen vakaları Enver beye anlatmağa başladı:

— Bilmezsiniz, dedi, Talât bey hemen hemen zorla dahiliye nazırı oldu. Biz arkadaşlarla Talâtın yalnız başına kabineye girmesini doğru bulmadık. Bu esnada Cemal beyde hem harbiye nazırlığı ve hem de bahriye nazır vekilliği arzusu doğdu. Talât onu muvakkaten olsun atlatıncıya kadar hayli gayret etti. Fakat benim fikrimce Talât bey, Cemal beyin arzularını yapmak istiyecektir... Bilmem amma, siz dururken Cemal bey harbiye nazırlığına nasıl geçebilir? Biz Talât beyin tahakkümünden şikâyet ederken bir de inatçı, mağrur tanınan Cemal; kabineye girerse Talâtla istediklerini yapacaklar, diktatörlük tesis edecekler... Edirneyi kurtaran sizsiniz, harbiye nazırlığı sizin hakkınızdır!

Süleyman Askerî beyin bu sözleri, hasta muhatabının sinirlerini büsbütün bozdu. Enver bey cevap verdi:

— Hele bakalım, bir iki gün sabredelim. Ben size vaziyeti söylerim, bütün arkadaşlar birleşir, nasıl icap ederse öyle hareket ederiz.

Bu mükâlemeden sonra Süleyman Askerî bey, Enver beyin yanında fazla kalmağı lüzumsuz addetti. Maksadına muvaffak olmuş, Enver beyi arzu ettiği kadar doldurmuş, arzularını kö-

rüklemişti.

Enver beyin «arkadaşlar» dediği zevat, inkılâbın ilk günlerine karışan, cemiyet hesabına fedailik yapan, mebusluğa, nazırlığa geçmedikleri halde İttihat ve Terakki içinde nafiz ve müessir olan, Sait Halim Paşa kabinesinin teşekkülü sırasında sadrıazam ve merkezi umumî nezdinde teşebbüsatta bulunan, Babıâli baskınına fiilen karışan, nihayet Edirnenin istirdadı kararı için kabine nezdinde şiddetle ısrar eden, fırkanın sivil rüesasından ziyade Enver beyle sair İttihatçı asker arkadaşlarile beraber hareket edenlerdi. Süleyman Askerî bey de bunlar arasında bulunuyordu.

Süleyman Askerî bey, Enver beyi ziyaret ettiği gün muhafızlığa gitti ve Cemal beyi gördü.

Süleyman Askerî bey arkadaşlarını temsilen yeni bir vazife almış gibi İstanbul muhafızına şöyle hitap etti:

— Biz karar verdik: Arkadaşlar sizi harbiye nazırı görmek istiyorlar... Fırkayı son tehlikeden siz kurtardınız! Edirnenin istirdadında en kuvvetli tesiri siz yaptınız! Siz olmasanız, hükümet hâlâ tereddütten ve kararsızlıktan kurtulamaz, ordu yerinde sayar, Trakya geri alınmaz, İttihat ve Terakki düşmanları gene Babıâliye gelip yerleşirlerdi!

Vakıa Enver bey de akla gelebilir. Fakat o, henüz genç ve tecrübesizdir. Şimdiye kadar idare işlerinde bulunmadı, yüksek bir memuriyet vermedi. Harbiye nezareti makamı, bahusus böyle bir zamanda çok mühim ve naziktir. Sulhtan sonra yeni Türk ordusunu ancak siz tensik (düzene koyup) ve ıslah edebilirsiniz!

Son aylarda gösterdiği muhtelif sahalardaki faaliyetlerin müsbet bir neticeye varmasından gururu artan Cemal bey, Süleyman Askerî beyin bu sözlerine kanmıştı. Hakikaten Süleyman Askerî bey ve arkadaşları vaktile de kendisinin dahiliye nazırlığile kabineye girmesinde ısrar etmişler, fakat o zaman Talât beyin gösterdiği makul sebepler üzerine o, İstanbul muhafızlığından ayrılmak istememişti.

Cemal bey, Süleyman Askerî beye şöyle bir cevap verdi:

— Arkadaşların itimat ve teveccühlerine teşekkür ederim. Hakkınız var, orduyu yeniden tensik etmek lâzımdır. Artık vaziyet tavazzuh etti: Muhafızlığın eskisi kadar işleri kalmadı, ehemmiyeti tavsadı. Memlekete hizmet için ben artık kabineye girmeliyim. Bakalım, bir defa da Talâtla görüşeyim!

Süleyman Askerî bey, arkadaşlarından habersiz olarak yaptığı bu ziyaretlerdeki rolünde muvaffak olmuş, Enver ve Cemal beylerden her ikisini de kâfi derecede tahrik etmiş, zaten her ikisinin de yanıp tutuştukları bu makam için ihtiraslarını körüklemiş ve henüz daha münhal olmıyan harbiye nazırlığı etrafında bir mesele ihdas etmişti.

O zamana kadar arkadaşlarından ayrılmıyan Süleyman Askerî bey, ilk defa o gündü ki arkadaşlarile istişare etmeksizin tek

Bulgarların İstanbula sulh için gönderdikleri M. Maçoviç

başına hareket ediyor, hangi taraf galip çıkarsa kendisine iyi bir mevki temin etmek yolunu araştırıyordu. Bakalım, İttihat ve Terakkinin bu iki pehlivanından hangisi harbiye nezareti postunu kapabilecekti?

Enver beyin Edirneden İstanbula döndüğü gün, harbiye nazırı İzzet Paşa ona yeni bir vazife bulmuş, Enver beyi miralaylıkla mektebi harbiye müdürlüğüne tayin etmişti. Fakat Enver bey, daha yüksek emeller peşinde koşarken, bahusus harbiye nazırı olmağı iyiden iyiye kurmuşken, geçmek istediği makam tarafından kendisine taltif için verilen bu yeni memuriyete aldırmamış, hattâ vazifesine başlamamıştı!

Süleyman Askerî beyin ziyaretinden iki gün sonra Mümtaz (Enver paşanın sabık yaveri), Topçu İhsan (sabık bahriye vekili) Sapancalı Hakkı ve Süleyman Askerî beyler mektebi harbiye müdürlüğünün tebrik maksadile Beşiktaştaki evinde Enver beyi ziyaret etmişlerdi. Bu ziyaretin vukuunda biraz da Süleyman Askerî beyin tesiri vardı. Süleyman Askerî bey, daha evvel Enver beyi gördüğü zaman harbiye nazırlığı etrafında Enver beyle yaptığı mükâlemeyi bu arkadaşlarının iştirakile teyit etmek, evvelce söylediği sözlerin münhasıran kendi tarafından ileri sürülmediğini isbat ederek Enver beyi -büsbütün kendi lehine çevirmek üzere- kandırmak istemişti.

Enver bey, hastalığına rağmen, ziyaretçilerini büyük bir neşe ile kabul etti. Uzun bir mukaddemeye lüzum görmeksizin açık ve samimî davrandı:

— Ben, artık karar verdim: Harbiye nezaretine gelmek istiyorum. Orduyu tanzim etmek, yeniden canlandırmak lâzımdır. İz-

(24) «Lorley» gemisi İstanbul limanında Alman sefareti istasyoneri idi. Türkiyede kapitülâsyonlar mevcut iken her büyük sefaretin silâhlı, toplu bir gemisi vardı. Zırhlı olmıyan bu gemiler, sefaretlerin denizde birer askerî karakolu makamında idiler.

«Lorley» mütarekede Fransızlar tarafından zaptedilmiş ve bilâhare bir zata satılarak «Piri Paşa» ismile kömür taşımağa mahsus bir şilep haline konmuştu. Bir müddet sonra bu gemi Karadenizde batmıştı.

zet Paşa ile arkadaşlarından böyle bir hareket beklenemez. Esasen herkesin de arzusu bu merkezdedir.

Hattâ «Lorley» (24) gemisinin kaptanı evvelki gün Almanyadan geldi, dün beni ziyaret etti. Bütün Almanyada benim harbiye nazırlığına geçeceğim şayi olmuş!.. Halbuki görüyorum, burada bazı entrikalar dönüyor. Ben burada (İstanbulda) yokken harbiye nazırlığının talipleri çıkmış. Ezcümle İzzet Paşa beni mektebi harbiye müdürlüğüne tayin etmiş. Bununla bana bir emri vaki yapılmak isteniyor. Fakat ben, bunu kabul etmeyeceğim. Ben, yarın sadrıazamı göreceğim. Yarın akşam siz bana geliniz, vaziyeti görüşürüz...»

Enver bey, verdiği kararda yalnız hareket etmekle beraber fırka içinde müessir olan, her harekete, her teşebbüse atılmaktan yılmıyan muhataplarına, istinat etmek lüzumunu hissediyor, kendisine merbut bulunduklarına kani olduğu bu arkadaşlarının müzaheretinden vareste (uzak) kalamıyordu. O, nihayet emelini hariçte de tahakkuk ettirebilmek, fırka teşkilâtının kendisile yürüyebilmesini temin etmek için bu zevatın yardımlarına muhtaçtı.

* * *

Babıâlinin sadaret odasında geniş ve muhteşem bir masa başında seyrek sakallı, kısa boylu, zayıf vücutlu, fakat mağrur bir zat oturuyor. Gözlerinde şahsının kudretine güvencin emniyet ve itimat manaları var. Ancak halinde, resmî mevkiine, muhitine karşı müteredditt nazarlarla bakan bariz hareketler de göze çarpıyor.

Bu zat, devrin sadrıazamı, Mısır hanedanına mensup Prens Sait Halim Paşadır.

İttihat ve Terakki fırkası ailesine mensup erkân arasında kopan ihtiras havasına, entrika fırıldaklarına hemen hemen vakıf olmıyan bu İttihat ve Terakki hükümet reisi, sadaret odasında

devlet işlerine ait evrakı okumakla meşguldür. Odada derin bir sessizlik var. İçeriye bir yaver girdi ve Enver beyin ziyaret arzusunda olduğunu sadrıazama karşı hürmetli bir lisanla söyledi.

Mağrur sadrıazam, huzuruna pek az kimseleri, devlet ricalinden, ayan ve mebusan âzasından da olsa, pek az zevatı kabul ederek iltifat ederdi.

Nesep asaletinin icaplarına ve yüksek sosyete kaidelerine büyük ehemmiyetler veren prens, ancak İttihat ve Terakki erkânı karşısında azamî müsamahakâr davranır, onlara karşı gurur ve azametini unutarak mümkün olduğu kadar mütevazi hareket etmesini bilirdi.

Bir çeyrek saat sonra meclisi vükelâ toplanacağı halde sadrıazam, İttihat ve Terakkinin en ileride olan bu uzvunu bu dar vakitte de olsa kabul etmemek elinden gelemezdi.

Enver bey, içeriye sert adımlarla girmiş, sadrıazama resmî, askerce bir selâm verdikten sonra bir koltuğa oturmuş ve hiç bir mukaddeme yapmadan sert ve katî bir lisanla:

— Müsaade buyurunuz paşa hazretleri, ben artık fiilen orduyu idare etmek, kabinenize girerek harbiye nazırı olmak istiyorum! demişti.

Gençliğinden, hattâ çocukluğundanberi merasim ve teşrifat kaidelerine büyük bir taassupla bağlı bulunan Sait Halim Paşa, Enver beyin bu lâubali hareketinden hayretler içinde kalmış ve sonra da ömründe ilk defa tesadüf ettiği bu damdan düşer gibi talebe karşı da birdenbire ne söyliyeceğini şaşırmıştı.

Sadrıazam kendini toplamağa çalışırken Enver bey tekrar etti:

— Evet paşa hazretleri, Balkan harbi orduyu mahvetti! Ordunun yeniden tensiki, ıslahı, canlanması lâzımdır.

Şimdiye kadar henüz bir şey yapılmadı. Bu gidişle de bir şey yapılacağı yok! Artık bendeniz, arkadaşlarımın kararı, memleket efkârı umumiyesinin arzusu (?) üzerine harbiye nezaretine gelmek mecburiyetindeyim!.. Zatı devletiniz den rica ederim, bu ta-

Enver beyin harbiye nazırlığı talebi karşısında şaşırıp kalan sadrıazam Sait Halim Paşa

lebimi gün geçirmeden tatbik ediniz!

Rüyasında bile görmediği bu yeni usul nezaret talebi karşısında kalan sadrıazam, hâlâ şaşkınlıktan kurtulamamıştı. Ancak, Enver beyi ters bir cevapla kırmak, gücendirmek de elinden gelmiyordu.

Sait Halim Paşa:

— Siz, daha pek gençsiniz! Harbiye nazırlığı için daha bir müddet sabretseniz fena olmaz! dedi.

Enver bey, asabîleşmişti, maamafih sadrıazama karşı nezaketini bozmak istemedi ve:

— Hayır rica ederim, dedi, maksadımı arzedemedim galiba?.. Bir İttihat ve Terakki hükümeti olan kabinenizde harbiye nazırlığını deruhte etmekliğim mukarrerdir! Bu karar ve arzu o

kadar umumîdir ki (?) yalnız dahilde değil, hariçte de duyulmuş, benim harbiye nazırlığım, şimdiden Almanyada vesair memleketlerde söylenmeğe başlanmıştır! Genç olmaklığım bir mâni değil, bilâkis idare başına geçmek için en mühim bir sebeptir. Vatanı kurtaracak, vatanın bekçisi olan orduyu yeniden tanzim ve tensik edecek eller genç, tuttuğunu koparır şahsiyetler olmalıdır. Genç olmıyan, yapacağı işlerde tereddüt gösteren kumandanların vatanı, orduyu ne hale koyduklarına şu geçen Balkan harbinden daha acı ve daha canlı bir misal bulunmaz. Zatı devletinizin umumî bir arzuya (?) istinat eden bu karara razı olmıyacağınızı ben ve arkadaşlarım tahmin edemezdik.

Parlâmanter usullerle kabinesini teşkil etmek mesuliyetini deruhte eden İttihat ve Terakki hükümet reisi, gene aynı fırkanın el üstünde tutulan mühim bir rüknü tarafından tehdit ediliyordu!

Sait Halim Paşa, Enver beyin bu katî ısrarı üzerine biraz yumuşadı ve:

— Gelin razı olunuz, şimdilik erkânı harbiyei umumiye reisliğini kabul ediniz! dedi.

Sadrıazamın bu mukabil teklifi, genç muhatabının dudakları üstünde hiddetli ve ihtiraslı bir tebessüm doğurdu. Enver bey, yarı müstehzi bir tavırla askerî teşkilât hakkında sadrıazama bir ders vermeğe kalkıştı:

— Anlaşılıyor ki zatı fahimanelerini Osmanlı ordusu teşkilâtı hakkında tamamile tenvir etmemişler! Bizim askerî teşkilâtımıza göre harbiye nazırı, erkânı harbiyei umumiye reisinin âmiridir. Ve harbiye nazırının verdiği emirleri ve talimatı dairesinde hareket eder. Ben, bizzat orduyu idare etmek lüzumunu hissediyorum! Başka bir âmir tarafından tesbit edilmiş askerî bir siyaseti takip etmekten artık bugün, uzak bulunuyorum!.. Maruzatım katîdir: Nihayet bir hafta sonra kabinede bir arkadaşınız sıfatile elinizi sıkacağım!

Enver bey, sadrıazamın yeni bir şey söylemesine imkân bı-

rakmadan gene askerî bir selâmla odadan çıkıp gitti.

Sadrıazam bu mütehakkim ve tehditkâr sözler önünde vurulmuşa dönmüş, dert anlatacak birini aramağı münasip görmüştü. Fakat iş, dert yanmakla bitmiyordu... Sadrıazam, Enver beyin bir ültimatomunu andıran bu katî talebi karşısında bir karar vermek mevkiinde bulunduğunu hissediyordu.

Enver bey, odadan çıktıktan sonra Sait Halim Paşa telefonla dahiliye nazırı Talât beyi aradı ve:

— Müstacelen (acele) sizi görmek mecburiyetindeyim. Meclisten evvel geliniz, görüşelim... dedi.

Talât bey, esasen meclisi vükelâ içtimaına iştirak etmek ve dahiliye nezaretinden çıkmak üzere idi. Sadrıazamın bu daveti üzerine hareketini tacil etti (çabuklaştırdı). Bir kaç dakika sonra Sait Halim Paşa ile Talât bey, karşı karşıya geçmişler, konuşuyorlardı. Prens, Enver beyin biraz evvelki ziyaretini Talât beye anlattı. Bu talep karşısında ne suretle hareket etmek lâzım geleceğini sordu. Talât bey, sadrıazamı dinlerken hissettiği asabiyeti belli etmek istemiyordu.

Talât bey su cevabı verdi:

— Enver beyin bu zamanda harbiye nazırı olmasında hiç bir sebep yoktur. İzzet Paşa, ordu üzerinde nüfuzunu tesis eden bir arkadaşımızdır. Durup dururken tecrübeli, yaşı, rütbesi müsait bir zatı çekerek yerine Enver beyi nazır yapmak, hem dahilde, bilhassa ordu üzerinde iyi tesir bırakmaz; hem hariçte de iyi karşılanmaz. Henüz daha sulhu imza ettiğimiz bir zamanda Edirmenin istirdadını bile tamamile hoş görmiyen Avrupalılara Enver beyin harbiye nazırı olması bir diktatörlük tesis ettiğimiz kanaatini verir. Maamafih zatı âliniz müsterih olunuz! Bendeniz arkadaşlarla görüşeyim, işi hallederim: Bir daha Enver beyin zatı devletinizi böyle bir taleple rahatsız etmesine imkân bırakmayız!

Dahiliye nazırının bu katî teminatından sonra sadrıazama emniyet geldi. Bu mükâlemeyi burada kestiler.

Meclisin içtimamdan sonra Talât bey, İstanbul muhafızı Cemal beyi dahiliye nezaretine davet etti.

Cemal bey odaya girer girmez Talât bey:

— Haberin varmı? Enver, sadrıazamı görmüş, tehdit etmiş. Behemehal harbiye nazırı olmağa karar verdiğini söylemiş. Ordu, memleket kendisini bu makamda görmek istiyormuş! Ordu ıslah edilmeli imiş, kendisinden başka bu işi yapacak yokmuş, gibi bir çok şeyler yumurtlamış! Sadrıazam beni çağırdı, ne yapmak lâzım geldiğini sordu.

Düşünüyorum: Ben Envere müracaat etsem, bilâkis fena tesir yapar, kandıramam. Envere gelinciye kadar harbiye nazırı olacaklar çoktur. Enverin nazırlığı, dünyanın şüphesini üzerimize çekmiş olacaktır..

Enver, ihtilâllere karışmış, bir adamdır. İdare işlerinde hiç bulunmadı, devlet siyasetine vâkıf olmadığından aklına her gelen şeyi yapacaktır. Hakkım yok mu ne dersin?

Cemal bey düşünmeğe başladı: Anlaşılıyordu ki sadrıazam da, Talât bey de Enver beyin harbiye nazırlığına geçmesini doğ-

Enver beyin harbiye nazırlığını temin etmek için süvarisinden bahsettiği Alman sefareti istasyoneri "Lorley"

ru bulmuyorlardı. Fakat Enver beyin sadrıazama yaptığı bu müracaat, harbiye nazırlığı meselesini yeniden meydana çıkarmış, bir mesele olarak ortaya atmıştı. Demek ki İzzet Paşanın nezaretten ergeç çektirilmesi lâzımdı.

Şu halde Enver bey nazır olmasa bile nezarete mutlaka biri tayin edilecekti. Fakat bu, kimdi? Talât beyin bu sözleri Cemal beyi yeniden ümide düşürdü. Gerçi Talât bey sarahaten fikrini söylemiyordu. Maamafih dönüp dolaşıp harbiye nazırlığı kendisine verilecekti.

Cemal bey, kendine güvenen bir adam tesirile:

— Sen merak etme, ben Enveri ikna eder, nazırlıktan vazgeçiririm... dedi.

Her ikisi de Enver bey gibi bir adamın bu talebini doğrudan duğruya reddedemiyeceklerini, ancak kendisini kandırmakla işi atlatacaklarını anlamışlardı. Enver bey razı olmazsa gene taraftarları rahat durmıyacaklar, bir takım teşebbüslerde bulunacaklar, rahatsızlık vereceklerdi... Bunun için Cemal bey ayrılırken Talât bey:

— Aman dikkat et, Enveri iyi idare et! Hastalığından, filândan bahset. Şu sırada harbiye nazırlığına geçmesi doğru olmaz diye söyle!

Cemal bey, otomobiline binerken şoföre:

— Beşiktaşa sür, Enver beyin evine! Emrini verdi.

Biraz sonra Enver bey, eski inkılâp arkadaşını nezaketle karşıladı, misafirini kendi yatak odasına götürdü.

— Kusura bakmayınız, dedi, burası daha tenha iyice görüşürüz.

Enver bey, akşam geç vakit yapılan bu ziyaretin maksadını sezmiş gibi idi.

Maamafih Cemal beyin gelişini büsbütün kendi lehine tefsir etmiş, kendisinin harbiye nazılığına tayinine sadrıazamla arkadaşlarının esas itibarile muvafakat ettiklerini, bazı noktalar hakkında mutabık kalmak için Cemal beyi gönderdiklerini zannet-

mişti. Fakat İstanbul muhafızının daha ilk sözlerile genç ve tecrübesiz harbiye nazırı namzedi aldandığını anladı. Cemal bey dedi ki:

— Bugün sadrıazamı görüp harbiye nazırlığı meselesini görüşmüşsünüz. Hakikaten harbiye nezareti su zamanda ehemmiyet kesbetmiştir. Ordunun ıslahı, tensiki icap ediyor. Fakat siz hastasınız. Biz, sizin ameliyat olmak üzere Almanyaya gitmenizi doğru buluyoruz. Orada bir müddet kalınız, hem ameliyat olunuz, hem de istirahat ediniz. Uzun, vatanî hizmetler sizi yordu. İstirahatten sonra geliniz, harbiyeye geçiniz. Ben şimdilik harbiye nazırlığını vekâleten, bahriyeyi de asaleten alıp idare edeyim. Fakat bu hasta halinizde kendinizi yeniden yormak doğru olmaz!

Cemal bey bu tavsiyelerine rağmen manevrasını iyi idare edememiş, genç rakibini atlatamamıştı. Enver bey, Cemal beyi şahsen sevmemekle beraber, zahiren ona çok hürmetkâr davranıyordu. Uzun münakaşalara girişmeğe lüzum görmeksizin sözü kısa kesti:

— Bakalım hele, hastalığım o kadar ilerilemiş değildir. Almanyaya gidip gitmemekte henüz müteredddidim!

Cemal bey Enver beyin mutedil ve sakin bir sesle, fakat hareketlerinde katiyet ifade eden bu sözleri karşısında daha ziyade ileriye gidemedi.

Sözün mevzuunu değiştirdiler. Bir müddet dereden tepeden konuştular. Fakat bu mülâkat daha fazla uzamadı, bir kaç dakika sonra Cemal bey, arkadaşına veda ederek ayrıldı.

Enver ve Cemal beyler arasında geçen bu mülâkatın ertesi günü, sabahleyin Süleyman Askerî bey, gene muhafızlığa geldi ve Cemal beyi ziyaret etti.

Cemal bey, Süleyman Askerî beyin gelişile yeni bir ümide kapılmıştı. Cemal bey zannediyordu ki Süleyman Askerî bey arkadaşları namına hareket ederek bir müddettenberi karışık bir hal alan harbiye nazırlığı meselesini kendi lehine halletmek için ka-

tî teklifte bulunacak, arkadaşlarının müzaheretini kendisine tebliğ edecektir.

Cemal bey bu ümitler arasında Süleyman Askerî beyi çok mültefit kabul etti ve:

— Ne haber? dedi.

Süleyman Askerî bey, bu sefer biraz lisanını değiştirdi ve Cemal beyi pek de memnun etmiyecek sözlerle üzdü. Süleyman Askerî bey diyordu ki:

— Size mahrem olarak söylüyorum: Arkadaşlar, evvelki arzu ve kararlarını değiştirdiler. Enver beyin harbiye nazırlığına taraftar oldular. Bunun için Enver beye gitmek istediler. Ben mâni olmak, sizin harbiye nazırlığınız için kendilerini kandırmak istedim. Fakat kalktılar, Enver beye gittiler.

Ben kendilerini yalnız bırakamazdım. Çünkü ortada dönecek şeylere yabancı kalamazdım. Hep beraber gittik. Enver bey bize harbiye nazırı olmağa karar verdiğini söyledi.

Hattâ Almanyada kendi harbiye nazırlığı lehinde şayialar çıktığından bahsetti. Bundan başka sadrıazamı göreceğini, harbiye nazırlığına tayini için ısrar edeceğini de anlattı. Filhakika ertesi gün Enver bey bizi tekrar çağırdı, sadrıazamla görüştüklerine dair tafsilât verdi. Arkadaşlar, Enver beyle beraber hareket edeceklerini kendisine temin ettiler. Fakat benim fikrimce siz dururken Enver bey nasıl harbiye nazırı olur? Benden bahsetmeksizin siz arkadaşları çağırın, Enver beyin lehinde ileri gitmemelerini tembih ediniz. Onlar bu sevdadan vazgeçerlerse Enver bey de ısrar etmekten vazgeçer, harbiye nazırı siz olursunuz!

Süleyman Askerî beyin bu sözleri, Cemal beyin telâşa düşürmüş, fakat muhatabının sözlerindeki samimiyete inanmıştı! Hakikati halde Süleyman Askerî bey, Enver beyi ziyaret eden arkadaşlarına mâni olmak şöyle dursun, biraz da onları o teşvik etmiş, onlara iki taraflı yaptığı hareket ve teşebbüsleri hakkında en küçük bir şüphe bile telkin etmemişti.

Süleyman Askerî bey, odadan çıktıktan sonra Cemal bey;

Atıf, Çerkez Eşref, kardeşi Sami, Yakup Cemil, İhsan, Sapancalı Hakkı beyleri muhafızlığa çağırdı. Cemal bey ziyaretçilerine biraz sert, biraz da nasihat verici bir lisanla:

— Haber aldım ki arkadaşlar, dedi, sizler Enver beyi harbiye nazırı yapmağa karar vermişsiniz. Halbuki Enver beyin şu sırada harbiye nezaretine gelmesi doğru değildir. Çünkü Avrupaya diktatörlük tesis edileceği hissini vermiş oluruz. Enver bey, fiilen ihtilâllere karışmış, mücadelelere atılmış bir arkadaşımızdır. Kendisi bir sulh, bir idare adamı olmaktan ziyade; bir cidal, bir harp adamı olarak tanınmıştır.

Halbuki biz, sağlam ve emin bir sulh yaptığımızı isbat etmek için, devletleri kuşkulandırmamalıyız! Bırakınız, ben harbiye nazırlığını idare edeyim, memleket için daha hayırlı ve faydalı olur. Çünkü benim harbiye nazırı olmaklığım, hiç bir tarafta fena bir tesir bırakmaz. Yoksa, bana itimadınız mı yok? dedi.

Cemal beyin bu ısrarlarına içlerinden Hakkı bey cevap verdi:

— Bizim hepinize itimadımız vardır. Biz mutlaka şunun, bunun harbiye nazırı olmasında ısrar etmiyoruz! Yalnız ötedenberi beslediğimiz bir kanaat vardır: Kabinede Talât bey gibi bir tek kuvvetli şahsın bulunmasını doğru bulmuyoruz. Şimdiye kadar, şahsiyetleri zayıf nazırlar arasında kabinede bir tek kuvvetli zatın bulunmasından dolayı idarede âdeta anarşi tevlit ettiğini gördük. Artık bu hale nihayet vermek için ortada hiç bir mâni kalmamıştır. Bu sebeple diğer kuvvetli arkadaşların da kabineye girmesini arzu ediyoruz. Siz de, Enver bey de, Fethi bey de hepiniz kabineye giriniz. Mademki Enver bey behemehal kabineye dahil olmak istiyor, hepiniz müştereken giriniz, bizim için bir mâni yoktur...

Cemal bey, bu izahattan pek memnun olmamıştı. O, ezelî rakibi olan Enver beyi güzellikle atlatıp kendisi nazır olmak hevesinde idi. Her halde orduda, harbiye nazırlığında Talât bey kendisine rakip olamazdı. Cemal bey emindi ki hükümet mevkiinde Enver beyden ziyade Talât beyle uyuşabilirdi! Fakat bu hissi-

ni muhataplarına açamazdı. Cemal bey, bu zevatın kendinden ziyade Enver beyi tuttuklarına emindi.

Bunun için fazla bir şey söyliyemedi ve daha ileri gidemedi, çünkü Enver beyin aleyhinde söylemek olacaktı. Sükûtu tercih etti.

Cemal beyin ziyaretçileri muhafızlıktan ayrıldıktan sonra Enver beye koştular, Cemal beyle aralarında geçen münakaşayı anlattılar.

Enver bey, Cemal ve Talât beylerin kendisinin apandisit ameliyatı için Almanyaya gidince yapmak istedikleri emri vakiye yanaşmak istemiyordu. O, emindi ki tedavi için Almanyaya giderse yokluğundan istifade edecekler, harbiye nazırlığına Cemal bey geçecek, «kabineyi takviye ettik!» diye ötedenberi Talât beyin hükümette münferiden hareket ettiğinden şikâyet eden arkadaşlarının itirazlarını kökünden kaldıracaklar, kendisi gene eskisi gibi kabine haricindeki işlere, vazifelere tayin edilecekti. Halbuki yükselmeğe, ordu başına geçmeğe niyet eden Enver bey, bu oyuna gelmek istemiyordu. Arkadaşlarına samimiyetle açıldı ve:

— Bana hekimlerin anlattıklarına göre, ben ne zaman «karnım ağrıyor!» dersem ameliyat lâzım geliyormuş. Ben, burada ameliyat olmağa karar verdim. Burada da Cemil Paşa, Orhan bey gibi kıymetli operatörlerimiz var. İlk ameliyatımı da Cemil Paşa yapmışıtı. Apandisit gibi basit bir ameliyat için Almanyaya gitmeğe lüzum yok.

Onun için ben bu akşam karnımın ağrıdığından bahsedip hekimlere haber gönderecek ve yarın ameliyat olacağım. Ben hastanede iken kabinede hiç bir değişiklik yapamazlar, sabrediniz, vakayii tetkik edelim, dedi.

Enver bey, daha o gece doğruca Alman hastanesine gitti ve bir taraftan Talât bey ile arkadaşlarına, diğer taraftan saraya haber gönderdi. Sancılarının çoğaldığını bildirdi. Artık lâzımsa ameliyat olmasını istiyordu.

Beşinci Sultan Mehmet, bir kaç gün sonra kardeşinin kızile evlenecek olan müstakbel damadının hastalığile alâkadar oldu ve istişare etmek üzere şehremini operatör Cemil Paşayı çağırdı. Cemil Paşa aynı zamanda Sultan Reşadın hususî hekimlerindendi. Padişah âdet edinmişti. Şehreminile her görüşüşünde sırasını düşürür, Cemil Paşadan sıhhî mütalâalar, tavsiyeler sorardı.

Bir kaç ay evvel Cemil Paşa Enver beyin birinci ameliyatını yapmış, apandisiti etrafındaki kangren olmuş cerahati çıkarmıştı. Şimdi de ikinci ve son ameliyatı gene Cemil Paşa yapacaktı. Bunun için Cemil Paşa, Enver beyin sıhhî vaziyeti hakkında söz söylemeğe en salâhiyettar mevkide bulunuyordu.

Cemil Paşa Sultan Reşadın huzuruna kabul edildiği zaman ihtiyar padişah:

— Oğlum, Enver bey hastaneye kalkmış, bugün apandisitten ameliyat olacakmış. Sen git, ameliyatta bulun. Fakat bizzat ameliyatını yapma! dedi.

Cemil Paşa, padişahın bu sözüne itiraz etmek istemedi. Anlaşılıyordu ki padişah şayet ameliyat fena bir netice verirse İttihatçılar tarafından Cemil Paşaya bir zarar gelmemesini istiyordu.

Cemil Paşa saraydan çıktıktan sonra doğruca hastaneye gitti, hastanın yanına girdi, Enver beyi muayene etti. Hastalık hakikaten ilerilemiş, ameliyatın yapılmasında fennî zaruret vardı. Ancak Cemil Paşa padişahın tavsiyesi üzerine hareket edecek, ancak ameliyata nezaret etmekle iktifa edecekti.

Cemil Paşa, ameliyat gömleğini giymiş, bekliyordu.

Tam bu esnada dahiliye nazırı Talât bey ile vükelâdan ve İttihatçı erkândan bazıları hastaneye geldiler. Bu zevat, Enver beyin ameliyatı bitinciye kadar orada bekliyeceklerdi. Talât bey, Cemil Paşayı bitişik odaya çekti ve mahrem bir şey söylüyormuş, gibi samimî bir lisanla sordu:

— Paşa niçin elini yıkamıyorsun, ne duruyorsun?

— Ameliyatı Orhan bey yapacak, ben yalnız nezaret edeceğim.

— Ne korkuyorsun, yoksa bir tehlike mi var? Enver, bu ameliyatla ölecekse senin elinde ölsün!.. Mutlaka ameliyatı sen yapacaksın! Doktor Orhan bey de sana yardım edecektir. Biz, böyle istiyoruz!

Talât bey o kadar katî surette bu sözleri söylemişti ki zaten ameliyatı yapmaktan çekinmiyen Cemil Paşa itiraza bir sebep görmedi ve hemen ellerini yıkıyarak ameliyat salonuna girdi.

Cemil Paşa ile Orhan bey ameliyat yaparlarken Sultan Reşadın sertabibi Hayri, Süleyman Numan, Akil Muhtar, Adnan beylerle Alman hastanesi sertabibi doktor Şilayp hastanın başı ucunda bulunuyorlardı.

Enver beyin ameliyat olmak üzere hastaneye yatacağı haber alınınca Talât bey harbiye nezareti etrafında Enver ve Cemal beylerin ayrı ayrı ve kendi hesaplarına yaptıkları tazyikleri gevşetmek ve işi hafifletmek için bir tedbir düşündü: Cemal beyi kandırmak!

Şayet Cemal beyi şimdilik kısmen olsun tatmin edebilecek olursa o zaman yalnız Enver beyle münferiden uğraşmış olacaktı.

Diğer taraftan Cemal bey, Enver beyin hastanede bulunmasından istifade ederek harbiye nazırlığına geçmeği kurmuştu. Bunun için Enver beyin ameliyatından bir gün evvel Talât beye gitti ve:

— Artık Enverin Almanyaya gitmiyeceği anlaşıldı, inat etti, burada ameliyat olacak. Ameliyattan sonra da tekrar harbiye nazırı olmağı kuracak. Hazır hasta iken bu meseleyi halledelim. Ben bahriyeye geçerek harbiye nezaretini de vekâleten deruhte edersem Enver sesini çıkarmaz, hastaneden çıkınca da bu emri vakie razı olur. Ancak pek ileri gitmemesi için rütbesini iki derece terfi ettirir ve livalıkla bir kolordu kumandanı yaparız!

Talât bey cevap verdi:

— Dostum hakkın var, ben de senin gibi düşünüyorum. Fakat sen de birdenbire harbiye nazırı olursan itirazlar, dedikodu-

lar olur. Zaten ben senin için başka bir şey düşünüyordum: Edirnenin istirdadına karar verilirken Osman Nizami Paşanın nasıl garip bir tavır takındığını bilirsin. Esasen İttihat ve Terakkiyi hiç bir zaman benimsemiyen bu adam şimdi de nafıada hiç bir şey yapamıyor. Fransızlarla aramızda halledilecek işler var. Bunu ancak sen halledersin! Sen şimdilik vekâleten nafıayı deruhte et. Bu işler biter bitmez kolayca bahriye nezaretine geçer ve harbiyeyi de vekâleten idare edersin! Çünkü şimdi derhal İzzet Paşayı atlatmağa bir sebep göremiyorum.

— Fakat nasıl olur? Ben nafıa nazırı olmakla Enverin harbiye nazırı olmasına bir açık kapı bırakılmış olmaz mı?

— Hayır bilâkis sen nafıa nazırlığına vekâleten gelirsen Enver de kuşkulanmaz, harbiyeye geçeceğini zannederek bekler, durur. Sonra bir kolayını buluruz: Birdenbire Çürüksulu nafıaya geçer, sen de bahriyeye gelirsin. Bu sırada İzzet Paşayı güzellikle istifaya sevkedersek hemen harbiye nezareti vekâletini de alırsın. Hele sen şimdi nafıaya gel!

— Peki mademki böyle münasip görüyorsun, kabul ediyorum.

Cemal bey, Talât beyin sözlerine kanmıştı: Velevki vekâleten de olsa, kabineye girmeğe imkân buluyordu.

Bu mükâlemenin cereyan ettiği gün Talât bey, Osman Nizami Paşayı ziyaret etmiş, Amerika ile aramızdaki münasebatın inkişafı için devletin Amerikada kuvvetle temsil edilmesi lâzım geleceğini ve bu vazifenin kendisinden başka biri tarafından muvaffakiyetle ifa edilemiyeceğini ileriye sürmüş ve Osman Nizami Paşanın nafıa nezaretinden istifasını temin etmişti.

Aynı gün Cemal beyin nafıa nazır vekili tayin edildiği ilân edildi: 3 Kânunuevvel (Aralık), 1329 (1913) Ertesi gün Enver bey ameliyat olacağı sırada nafıa nezareti vekâletine Cemal beyin tayin edildiğini haber aldı.

Enver bey bir hafta içinde tamamile iyileşmiş, hastaneden çıkmıştı. Artık bu sefer, harbiye nazırlığı meselesini katiyen hal-

letmeğe, icap ederse, rakiplerile mücadeleye girişmeğe karar verdi. Hastaneden çıktığı günün akşamı, Atıf, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Süleyman Askerî, İhsan, Mümtaz beyler Enver beyi ziyaret ettiler. O gece vaziyeti yeniden münakaşa ettiler ve katî harekete geçmeğe karar verdiler.

Verilen karar şu idi:

Enver bey mutlaka harbiye nezaretine geçecek ve bu karara mâni olanlarla, münasip görüldüğü şekilde, mücadele edilecekti!

Enver bey arkadaşlarını bu fikirde ve bu kararda birleşmiş gördü ve onlara şu talimatı verdi:

— Talât beyi göreceksiniz! Enver, harbiye nazırı olacaktır diye tebliğ edeceksiniz! Talât muvafakat ederse mesele yoktur. Aksi takdirde tutacağımız yol hakkında gene bir karar veririz, dedi.

Enver bey, Cemal beyden ziyade, kabinede kuvvetli bir arkadaş istemiyen Talât beyin kendi nazırlığını istemediğine emindi. Fakat Talât bey kandırılırsa Cemal bey de sükûta mecbur olacak, harbiye nazırlığından vazgeçecekti.

Karar, katî idi. Bu kararın Talât beye tebliği vazifesini Atıf, Yakup Cemil, Hakkı, İhsan beyler üzerlerine aldılar.

Ertesi sabah bu dört arkadaş, dahiliye nezaretinde Talât beyi ziyarete geldiler. Talât bey, bu habersiz gelişten evvelden haberdar değildi. Fakat gelenlerin kim olduklarını görünce işi anladı ve kararını verdi: Bu dört kişiyi soğuk bir tavırla karşılıyacak, tehditlere, ısrarlara aldırmıyacak, açık ve katî bir lisanla gelenlerin ümidini kıracak, Enver beyin nazır olması teklifini katî surette reddedecekti!

Talât bey, fırkasının genç ihtilâlcilerini nezaret makamının yanındaki küçük odada kabul etti, içeriye girenlere müstehzi bir tebessümle:

— Ne var beyler?.. Gene ne emriniz var?.. dedi.

Atıf bey, arkadaşlarından evvel atıldı:

Enver beyin harbiye nazırı olmasına muhalefet eden dahiliye nazırı Talât bey Vezaret üniformasıyla

— Biz katî olarak karar verdik: Enver bey harbiye nazırı olacaktır! Bunu size tebliğ ediyoruz. Sadrıazama söyleyiniz! Enver bey de bu talep ve arzudadır. Ordunun ıslahı, hükümetin takviyesi için de başka çare yoktur!.. dedi.

Talât bey bu teklife mukabele etti:

— Biz İzzet Paşadan fevkalâde memnunuz. Kendisini nezaretten çekmeğe hiç bir sebep yoktur. Enver beyin harbiyeye gelmesine daha vakit vardır.

Yakup Cemil bey, asabîleşen arkadaşlarının hislerine tercüman oldu, çok sert bir lisanla Talât beye cevap verdi:

— Muhakkak gelecektir; bizim kararımız katîdir. Sonra karışmam ha! Pişman olursunuz!

Talât bey bu tehdit karşısında asabîleşmişti. Bir an içinde kendisinin eski bir ihtilâlci olduğunu muhataplarına hatırlatmak istedi, mukabil tehdide kalkıştı. Talât bey sesini yükseltti ve elile işaret ederek:

— Hödrü meydan!.. dedi. (25)

Talât beyle Enver beyin müdafi ve arkadaşları karşılıklı gayet ciddî bir vaziyete gelmişlerdi: Her iki taraf zevahiri kurtarmağa lüzum görmeksizin kanaatlarını açıkçasına müdafaa ediyor, her iki taraf da son derece asabî bir hal alıyordu.

Odadaki bu şiddetli münakaşayı hariçten seyreden bir insan olsa, -Talât beyin bu mukabil tehdidinden sonra- tabancaların çıkacağını ve bu ihtilâlci İttihatçıların biribirlerine ateş edecek bir vaziyete geldiklerini zannederdi. Fakat İttihatçılar, kendi arkadaşlarına karşı derhal silâh oyununa girişecek kadar fırka dahilindeki ihtilâfları bir faciaya çevirmek ve harice karşı İttihat ve Terakkinin kredisini bozmak fikrinde değildiler.

Bu itibarle Talât beyin muarızları evvelki sözlerinden rücu etmemekle beraber, işi silâha kadar götürmeği akıllarından bile geçirmediler.

Onlar, bu işi arzuları dahilinde ve Talât beyi kendi odasında tazyik ederek değil, hariçte güvendikleri teşkilât vasıtasile halletmek kararında idiler. Talât beyle yaptıkları hararetli münakaşayı burada kesmeğe hazırlandıkları sırada kapı vuruldu; odacı, Avusturya sefiri Marki Pallaviçininin Talât beyle görüşmek üzere geldiğini söyledi.

Talât bey, fazla bir şey ilâvesine lüzum görmedi, sefirin gelmesi imdadına yetişti. Dahiliye nazırı kendi odasına gitmek üzere iken Hakkı bey arkadaşlarına dönerek şu sözleri söyledi:

— Artık mesele bitmiştir, burada durmağa lüzum yoktur! Beyefendiye kararımızı söyledik, o da cevabını verdi: «Hödrü mey-

---

(25) Rumelide kullanılan bu tabir, çok maruftur: «Meydan açıktır, buyurunuz, istediğinizi yapınız!» demektir ki tehdit makamında kullanılır.

dan!» dedi. Haydi arkadaşlar gidelim, burada yapılacak başka şey kalmamıştır, sonra düşünürüz...

Çok kurnaz ve tecrübeli bir inkılâpçı olan Talât bey, vaziyetin ciddiyetine derhal intikal etti, işi tamire, hafifletmeğe lüzum gördü. Talât bey anlamıştı ki muhataplarını ikna etmez, onları memnun edecek bir şekil bulmazsa iş karışacak, İttihat ve Terakkiye mensup kuvvetler ikiye ayrılacak, kendisile Enver bey taraftarları akibeti meçhul bir mücadeleye girişeceklerdi.

Talât bey vaziyeti bu şekle sokmakla fırka mensupları üzerinde kendisini idaresizlikle ittiham ettirmeğe razı değildi. Kapıdan dışarıya çıkacağı sırada birdenbire geri döndü ve sesini yumuşatarak:

— Beyler, lütfen biraz bekleyiniz! Avusturya sefirile beş dakikadan fazla görüşecek değilim. Şimdi gelirim, tekrar görüşürüz. Rica ederim beni bekleyiniz, sefir gittikten sonra sizinle konuşacağım... dedi.

Talât beyin bu ricakâr ricatı muhataplarına tesir etmedi, çünkü asabiyetleri henüz şiddetini kaybetmemişti. Hakkı bey, tekrar cevap verdi:

— Artık sizinle münakaşaya lüzum yoktur, düşüncenizi anladık.

Ve sonra hep birden selâm vermeden, asabî bir tavırla, odadan çıktılar.

Talât bey, evvelce hiddetle söylediği sözdeki hatasını anlamış, kendisine muarız olan bu fırka arkadaşlarını darıltmanın yanlış bir hareket olduğunu takdir etmişti. Sefiri biraz daha bekletmekte mahzur görmedi. Kararını verdi: Çıkanları geriye çevirip Enver beyin harbiye nazırlığına muvafakat edeceğini vadedecekti. Hem şimdilik söz vermekten ne çıkacaktı? Hele Hakkı beyle arkadaşlarını kandırmağa muvaffak olsun; sonra bir kulp bulur, işi yine bir çıkmaza sokabilirdi... Yarına Allah kerimdi! Talât bey, çıkanların arkasından odacısını koşturdu; Babıâlinin dış kapısında bu ihtilâlci İttihatçılara yetişen odacı yerden temenna-

lar ederek:

— Beyefendiler, nazır beyefendi rica ediyorlar, zatıâlilerinizi istiyorlar! dedi.

Senelerce Babıâli teşrifat kaidelerinin dökümtülerile yetişmiş nezaret odacısının bu tabasbuskâr sözlerine aldırmadılar. Ancak Yakup Cemil bey odacıya sert bir sesle cevap verdi:

— Efendine söyle! Biz, bildiğimiz gibi hareket edeceğiz ve tekrar kendisine gelmiyeceğiz!

Bu hiddetli mukabelenin manasını ve iç yüzünü anlamıyan odacı nazıra aynen Yakup Cemil beyin sözlerini tekrar etti. Talât bey de asabiyetle sefirin bulunduğu odaya girdi.

Talât bey, sefirle uzun bir mükâleme kapısı açmak istemiyor, mümkün olduğu kadar mülakatı kısaltmağa çalışıyordu. Filhakika Marki Pallaviçini çok kalmadan gitti. Talât bey, Avusturya sefirinden ayrıldıktan sonra vaziyeti düşündü: İşin fena gideceğini anladı. İster istemez, Enver beyin kabineye girmesine razı olacaktı. Hiç olmazsa kendisi Enver beye gider, işi anlatır, harbiyeye gelmesine rıza gösterdiğini söylerse Enver beyin hiddetini teskin etmeye muvaffak olurdu. Kaybedilecek zaman yoktu. Bir otomobile atladı, Enver beyin evine gitti. Talât bey odaya girer girmez evvelâ söze kendisi başladı, son derece dostça bir tavırla samimî bir lisan kullanıyordu:

— Senin harbiye nazırlığına gelmeni can ve gönülden arzu ederim. Halbuki benim maksadımı şimdi bana gelen arkadaşlar başka türlü anladılar. Ben onlara derdimi anlatamadım. Onlarla görüşecek, vaziyetin bütün çıplaklığını izah edecektim. Tam bunları kendilerine söyliyeceğim sırada Avusturya sefiri geldi, kendilerine: «Biraz bekleyiniz sefiri savayım, tekrar konuşuruz» dedim. Dinlemediler, beklemediler, gittiler... Arkalarından adam gönderdim, çağırdım, aldırmadılar.

Bilmezsin, ben ne müşkül mevkideyim! Cemal, harbiye nazırı olmakta ısrar ediyor, nafıa nazırlığı vekâletini beğenmiyor! Fethi de nafıaya gelmek istiyormuş... Benim fikrimce sen bunlar-

Talât beyin merkezi umumiden uzaklaştırmak istediği
İttihat ve Terakki katibi umumisi Fethi bey

la bir arada olamazsın... Bilirsin ki Cemal paraya, şöhrete çok haristir! Kendisini Bağdat müfettişliğine aşırayım, ben onu kandırırım. Fethi de bilirsin ki zaten geçimsiz bir arkadaştır: Kâtibi umumî olduğu gündenberi her gün merkezi umumîdeki arkadaşlarile bir mesele çıkarıyor, onlarla bir türlü uyuşamıyor, onu da -zaten esas itibarile kandırdım ya!- Sofyaya sefirlikle uzaklaştırırız!

Bundan başka senin harbiye nezaretinde muvaffak olmaklığın için, merkezi umumîdeki arkadaşlarla düşünerek bir çare bulduk: ötedenberi her şeye itiraz eden gençler var. Bunlar, inkılâpta mühim roller oynadıkları için sözlerini dinletiyorlar... İşte bu kâğıda isimlerini yazdım, ben eminim ki sen bunlarla yapamıyacaksın. Her işine mâni olacaklar, bunları ordudan çıkarmak

lâzım. Çünkü şimdiye kadar her işimize itiraz ettiler. Her hareketimize karşı «yanlıştır!» diye pervasızca söz söylediler. Bunun için sen muvaffak olmak istersen sana isimlerini verdiklerimi hemen tekaüde sevket. Biz böyle düşünüyoruz, bu gayet muvafık olur.

Talât beyin, Enver beyin eline tutuşturduğu listede şu isimler vardı:

Mustafa Kemal, İsmet (Başvekil), Mahmut Kâmil (bilâhare harbi umumîde harbiye nezareti müsteşarı), Kerim (merhum) beylerle Galip Paşa (Hareket Ordusunun muvaffakiyetinden sonra emniyeti umumiye müdürü olan erkân divani harbi reisliğinden mütekait).

Listeye göz gezdiren Enver beyin cevap vermesine imkân bırakmıyan Talât bey ilâve etti:

— Vaziyeti bu suretle düzelttikten sonra sen harbiyede, ben de dahiliyede beraber çalışırız. Fakat bunları, bugün bana gelen, bu arkadaşlara nasıl anlatabilirdim?

Enver beyin harbiye nazırlığına rıza gösteren Talât bey, hiç olmazsa Cemal beyi kabineden büsbütün çıkarmak, Fethi beyi kabineye sokmamak istiyordu. O biliyordu ki her üçü de kabineye girerse büsbütün yalnız kalacak, hükümette istediği gibi hareket edemiyecekti... Cemal beyi Bağdada gönderebileceğinden emindi: Vaktile nasıl muhafızlıkta kalmasını kandırmışsa, şimdi de bir sebep bulacak, Bağdada yollıyacaktı.

Esasen Cemal beyin, son zamanlarda nafıa nezareti vekâletine getirilmesi, muvakkat bir tedbirdi ve onu oyalamak içindi! Fakat ah, şu Fethi beyi de merkezi umumîden bir çıkarabilseydi! Enver beyi bu düşünce ve arzularına yanaştırabilse, Fethi bey büsbütün yalnız kalacak, Sofyaya gitmekteki tereddütlerine nihayet verecekti.

Talât bey, Fethi beyin merkezi umumîye girdiği gündenberi, ondan memnun değildi: Çünkü Fethi bey, İttihat ve Terakki kâtibi umumîliğinde çok çalışmış, merkezi umumîyi sıkı bir disip-

line sokmuş, herkesi vazifesine davet etmişti. Merkezi umumî âzası, Fethi beyin bu sıkı disiplininden hiç de memnun değildiler. Her gün, Fethi beyle merkezi umumî âzası arasında bir mesele çıkıyor, Fethi bey, her gün Talât beye şikâyet ediliyordu.

Talât bey de Fethi beyden memnun değildi. O, artık eskisi gibi merkezi umumîye sözünü geçirtemiyor, «hükümet böyle istiyor, siyaset bunu icap ettirdi...» diyemiyor, derhal Fethi beyin itirazı ve tenkidi karşısında kalıyordu. Fethi bey, İstanbuldan uzaklaşınca mesele kendiliğinden halledilecek, Talât beyin kabinede eski nüfuzu yürümezse bile, merkezi umumîde dediğini yaptıracak ve merkezi umumî delâletile bütün fırka teşkilâtını istediği gibi idare edecekti...

Diğer taraftan Talât bey, Enver beye verdiği listedeki zevatı tekaüt ettirmekle şöyle bir gaye takip ediyordu:

Enver, harbiye nazırı olduktan sonra rakipsiz hareket etmek istiyecektir. Bu hırsını tahrik eder de bu listedeki zevatı tekaüde sevkettirebilirse Enver beyin aleyhinde daha ilk günden, ordu içinde büyük bir cereyan başlıyacak, herkes Enverin garazla hareket ettiğine kani olacak, Enver bey de büsbütün gözden düşecek, nüfuzu, mevkii zayıflıyacaktı. Bununla beraber İttihat ve Terakki de bu güzidelerin her vakit itirazından, tenkidinden kurtulmuş olacaktı! Bu suretle hem Enver beyin aleyhinde daimî bir cereyan hasıl olacak, hem de kendi aleyhine her vakit hareket edecek zümrenin nüfuzunu -bu istinatgahlarını ordudan uzaklaştırmakla- zaafa uğratacaktı.

Fakat Enver bey, Talât beyin sözlerindeki geniş manayı kavramış, zaten Talât beyin kendi aleyhindeki düşünceleri etrafında evvelce arkadaşları tarafından doldurulduğu için Talât beyin maksadını sezmişti. Bununla beraber anlamıştı ki artık Talât bey kendisinin harbiye nazırı olmasına ses çıkarmıyordu, bundan dolayı mevkiini daha kuvvetli buldu ve Talât beyi şu cevapla susturmak istedi:

— Azizim, Cemal, Fethi, ezcümle Mustafa Kemal beyler gibi

bazı arkadaşlarımız var ki biz, bu arkadaşlarla bir masa etrafında bir meseleyi müzakere ederken birbirlerimizin fikrine muhalif olabiliriz. Nitekim bir çok vakalarda da bu, böyle olmuştur. Fakat hiç bir vakit, ben senin gibi düşünmem. Bu arkadaşlar, birer mümtaz şahsiyettirler. Bunlar, bulundukları mevkide kudretlerile, zekâlarile her işi görebilecek kabiliyette arkadaşlardır. Eğer sen, bizim hemfikir olmadığımızı zannediyorsan, bu düşüncende aldanıyorsun! Cemali, Fethiyi uzaklaştırmağa hacet yoktur. Hele Mustafa Kemal bey ile arkadaşlarını tekaüt etmek elimden gelmez! Sen yarın, benim için de böyle düşünebilirsin!

Enver bey, bu tarzda bir cevap vermekle Talât beyin kendisi için hazırladığı tehlikenin önünü almış oluyordu. Çünkü daha ilk hamlede bu teklife razı olsa, hattâ bu fikri terviç ettiğini Talât beye ima bile etse o emindi ki, dört duvar arasında cereyan eden bu mükâleme derhal şayi olacak ve daha harbiye nazırlığı makamına oturmadan aleyhinde şiddetli cereyanlar başlıyacaktı. Fakat Enver bey, bu cevabile böyle bir mahzuru atlattığını zannetmişti.

Talât bey hiç de ümit etmediği bir cevapla karşılaşınca anlamıştı ki daha fazla ileriye gidemiyecek, Enver beyi kendi noktai nazarına yanaştıramıyacaktı. Derhal sözünü değiştirdi:

— Maksadım o değildir. Ben bu arkadaşların kıymetsiz, işe yaramaz olduklarını iddia etmedim. Mademki sen bir mahzur görmüyorsun, istediğin olsun: Cemali de kabinede bırakalım. dedi.

Artık Enver bey, harbiye nazırı olacağından emindi. Talât bey de mülâkatı uzatıp sırası gelmiştir fikrile Enver beyin veni taleplerine imkân bırakmamak için mükâlemeyi kesti. Talât bey ayağa kalkarken:

— Ben, dedi, şimdi sadrıazamı görürüm. İzzet Paşanın istifasını temin eder, senin harbiye nazırlığını iradeye göndeririz.

Talât bey tekrar Babıâliye döndü, sadrıazamın yanına girdi, Prens Sait Halim Paşa, Talât beyin Enver beyi kandırdığına, har-

biye nazırlığından vazgeçirttiğini anlatmağa geldiğini zannetmişti. Sadrıazam, dahiliye nazırına sordu:

— Hayırlı haberler inşallah beyefendi! Enver beyden mi geliyorsunuz? İnşallah muvaffak oldunuz?

Talât bey, sadrıazamın hiç de tahmin etmediği surette cevap verdi:

— Evet, Enver beyle görüştüm. Ben kanaat getirdim: Harbiye nazırlığına gelmesi zarurîdir. Bütün İttihat ve Terakki teşkilâtı, ordu kendisini istiyor (!) ben de kani oldum: Orduyu idare edecek Enver beyden başka bir zat yoktur (!) bahusus Edirnenin istirdadından sonra böyle bir vazifeyi istemesi kadar tabiî ve mantıkî bir şey tasavvur edilemez.

Sadrıazam, Talât beyin evvelki noktai nazarına uymıyan bu seferki sözlerine hayret etmekle beraber ses çıkarmadı ve:

— Peki, hayırlı olsun! Ya Cemal beyi ne yapacağız? dedi.

Talât bey cevap verdi:

— Onu da bir müddet sonra nafıa nezaretine asaleten tayin ederiz.

* * *

İzzet Paşanın harbiye nezaretinden istifasını temin etmek, zannedildiği kadar kolay değildi. Bunun için her şeyden evvel, makul bir sebep bulmak lâzımdı. Çünkü ordu terhis edilir edilmez; Nazım Paşa zamanında hezimete uğryan orduyu tensik ve ıslah ederek Edirne üzerine yapılan askerî harekâtın başkumandanı olan İzzet Paşaya yaveri ekremlik unvanı verilmiş ve yirmi gün evvel de rütbesi birinci ferikliğe terfi ettirilmişti. Bu suretle taltif edilen bir zatı bu kadar kısa bir zaman sonra, harbiye nezaretinden çekmek için henüz bir bahane yoktu.

Bu mütalâa evvelce, bilhassa Talât bey tarafından ileri sürülüyordu. Fakat aynı Talât bey, şimdi ne yapıp yapıp İzzet Paşanın istifasını temin edecekti. Çünkü buna mecburdu: Enver bey

ve taraftarlarının tazyiki karşısında kalmıştı. Ancak Talât bey bu güç vazifeyi nasıl yapabilecekti?

O Talât bey ki Edirnenin istirdadına katî karar verilen meclisi vükelâ celsesinin sonlarında:

— Şayet siyasî bir mahzur yoksa, ordunun ileri hareketi için askerî hiç bir mâni yoktur. Çünkü artık bugün ordumuzun yalnız Bulgarlardan değil, diğer müttefiklerden de pervası kalmamıştır, diyen İzzet Paşaya -orduyu tensik ve ıslah ederek taarruza hazır bir hale getirdiğinden dolayı- hararetle teşekkür etmişti. Şimdi gene Talât bey, bir kaç ay evvel teşekkür ettiği aynı zata:

— Artık çekil! diyecekti.

Talât bey, kendi hesabına her halde Enver beyden ziyade İzzet Paşa ile daha iyi anlaşabilirdi. Hele İzzet Paşa, İttihat ve Terakki işlerine hiç müdahale etmediği için Talât bey daha rahat kalacaktı. Fakat ne yapabilirdi? Elinden ne gelebilirdi?

Enver beye ve arkadaşlarına söz dinletememişti ki...

Maamafih, Talât beyin işini kolaylaştıracak sebepler de yok değildi: İzzet Paşa İstanbula gelince aleyhinde gizliden gizliye bir cereyan baş göstermişti.

İttihatçılardan bir kısmı, Edirnenin istirdadından sonra Balkan muharebesindeki felâket ve zaraflarımızın biraz daha telâfisi için bazı teşebbüslerle ve hareketlere geçmek istemişler, fakat İzzet Paşa daha fazla ileri gidilmemesi ve teenni ile hareket edilmesi lüzumunda ısrar etmişti.

Bundan başka İttihatçıların mühim bir kısmını hiddete sevkeden İzzet Paşanın iki hareketi daha vardı:

İzzet Paşa, ordunun terhisinden sonra İstanbula avdet ettiği gün İstanbul muhafızı Cemal beyin azledilmesinde ısrar etmişti. Fakat İzzet Paşa, bu teşebbüsü karşısında şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştı.

Nihayet Balkan harbinin mağlûbiyetindeki müsebbipleri muhakeme ederek cezalandırmak üzere bir divanıharp teşkil

İstifasından evvel aleyhinde tertip edilen büyük bir cereyanla karşılaşan harbiye nazırı İzzet Paşa

edilmesi de harpte vazife alan bir çok eski, kıdemli paşaları, kumandanları kuşkulandırmış, İzzet Paşa aleyhinde dedikodular başlamıştı.

Cemal beyin muhafızlıktan azli teşebbüsü, Cemal beyde İzzet Paşaya karşı derin bir gayız ve kinin doğmasına sebebiyet vermişti.

Diğer taraftan Enver bey, harbiye nazırı olmak için, İzzet Paşanın aleyhindeki propagandalara iştirak ederken erkânıharp kaymakamı damat İsmail Hakkı bey de İzzet Paşa aleyhine cephe alan arkadaşlarından ayrılamıyordu.

Şu halde -Talât bey müstesna olarak- Cemal ve Enver beylerle taraftarları İzzet Paşanın kabineden çekilmesini dört gözle bekliyorlar, bilhassa kabinede Talât beyin İttihat ve Terakki namına tek başına hareket etmesine imkân bırakmamak ve İttihat-

çıların ileri gelenlerinden Enver, Cemal, Fethi beyleri kabineye sokabilmek için Sait Halim Paşa kabinesine bu üç kişinin girmesinde ısrar ediyorlardı.

İşte İzzet Paşanın çekilmesini istiyenlerden bir kısmı da sırf bu fikre taraftar olanlardı...

Şu halde bu vaziyet karşısında Talât bey, yapyalnız kalmıştı!

Talât bey, İzzet Paşanın istifasile Enver beyin harbiye nezaretine tayinini temin etmeğe ister istmez karar verince ne yolda hareket edeceğine dair, kendince bir program çizdi: İzzet Paşanın vaktile ileri sürdüğü bir teklifini mevzuu bahsederek paşayı nazikâne bir şekilde nezaretten istifaya davet etmek...

Talât bey, İzzet Paşaya bu teklifi yapmak ve kendi başına hareket etmediğini anlatmak için yalnız gitmemeği tercih etti. Şurayı devlet reisi Halil beyi (şimdi İzmir müstakil mebusu) yanına aldı, beraberce İzzet Paşanın Nişantaşındaki konağına gittiler. Paşa, habersiz gelen bu iki kabine arkadaşının bu vakitsiz ziyaretine birdenbire bir mana veremedi. Maamafih Talât ve Halil beyleri büyük bir nezaketle karşıladı. Talât bey, uzun bir mukaddemeye lüzum görmeksizin söze başladı:

— Paşam dedi, siz olmasanız bu son muvaffakiyeti temin edecek değildik! Sizin himmetiniz sayesinde, perişan ve mağlûp ordumuz kısa bir zamanda tensik ve ıslah edildi, taarruz kabiliyetini aldı ve Bulgarları püskürterek Edirneyi istirdat ettik.

Şimdi de sulha kavuşan ordumuz, sizin gibi kıymetli bir kumandan tarafından fiilen tensik ve ıslah edilmelidir. Ancak bu çalışmanız, devamlı ve fasılasız olmalıdır! Bu itibar ile hükümetin fikri, zat âlinize kaydı hayat şartile başkumandanlık vekâleti verilmesi merkezindedir. Biz, bunun tarafı devletinizden kabulünü rica için geldik... dedi.

İzzet Paşa, Talât beyin bu sözlerile takip ettiği gayeyi keşfetmiş ve kendisini nezaketle ve münasip bir lisanla harbiye nezaretinden istifaya davet ettiklerini anlamıştı. Çünkü paşa, Edirneden döndükten sonra aleyhindeki cereyanlardan haberdar oldu-

ğu gibi, Talât beyin -hiç bir sebep yokken- başkumandanlık teklif etmesi ile bu cereyanların büyüdüğünü ve kendisinin harbiye nezaretinde daha fazla kalmasının İttihat ve Terakki hükümetince istenmediğini anladı.

Talât beyin İzzet Paşaya teklif ettiği başkumandanlık vekâleti, henüz Edirne istirdat edilmeden evvel İzzet Paşanın Hadımköyündeki karargâhtan gönderdiği bir lâyihadan alınmış, bir fikirdi.

İzzet Paşanın harbiye nezareti vekâletine resmen gönderdiği bu lâyihada şu esaslar müdafaa ediliyordu:

«Devletin yapacağı harp hazırlıklarının dahilî siyasetteki değişikliklerden müteessir olmaması ve bilhassa zabıtanın siyasetle meşgul olmaması için harbiye nezaretine merbut bulunan erkânı harbiyei umumiye reisliği ile muamelâtı zatiye müdürlüğünün nezaretten ayrılarak ihdas edilecek başkumandanlık vekâleti veya serdarı ekremlik makamına raptedilmesi.»

İzzet Paşa, harbiye nazırlığı ile teşkil edilmesini teklif ettiği bu yeni makamın aynı şahısta birleştirilmemesini en esaslı şart olarak ileri sürüyordu.

Yani İzzet Paşa bu teklifile, doğrudan doğruya ordunun yüksek kumanda heyetini, fırka cereyanlarının haricinde bırakmak için, siyasî bir vaziyette olan ve kabineye dahil bulunan harbiye nazırının idaresi haricine bırakıyordu.

Fakat Talât bey, başkumandanlık vekilliğini kaydı hayat şartile İzzet Paşaya teklif etmekle, İzzet Paşanın verdiği lâyihada bizzat ileri sürdüğü fikirden istifade ederek İzzet Paşanın nezaretten çekilmesi için iyi bir sebep ve zemin hazırlamış, oluyordu.

Vaziyeti kavrıyan İzzet Paşa, manidar bir surette gülerek Talât beye derhal cevap verdi:

— Bilirsiniz ki Mahmut Şevket Paşa merhumun vefatından sonra harbiye nezareti vekilliğini de zorla kabul etmiştim. Zaten nezarette gözüm yoktur. Hemen istifa etmeğe hazırım! Fakat, nezaretten çekildikten sonra başka hiç bir memuriyet kabul ede-

mem! Esasen son senelerde çok yoruldum, istirahate de ihtiyacım var.

Ancak şunu size tavsiye etmek isterim: Tahmin ettiğim gibi benim yerime Enver beyi harbiye nezaretine getirirseniz pek çok siyasî, askerî mahzurlara yol vermiş olursunuz!

Talât bey, İzzet Paşanın bu tahminini inkâr etmek istemedi. Bir aralık samimî davranıp vaziyeti bütün çıplaklığile anlatmak, nasıl istemiye istemiye Enver beyi harbiye nazırlığına getirmeğe karar verdiklerini söylemek istedi. Fakat sonra düşündü: İttihat ve Terakki camiası içinde kopan fırtınaları, ihtilâfları hariçten birine; velevki İttihatçılara emniyet telkin eden İzzet Paşaya da anlatmak, fırkası hesabına, doğru bir hareket sayılmazdı.

İzzet Paşa ile Talât ve Halil beyler, bu mevzu etrafında bir müddet daha görüşebileceklerdi. Nitekim, Talât bey cevap vermeğe hazırlandığı sırada kapı açıldı, içeriye askerî erkândan bir kaç kişi girdi ve bahis de kesildi.

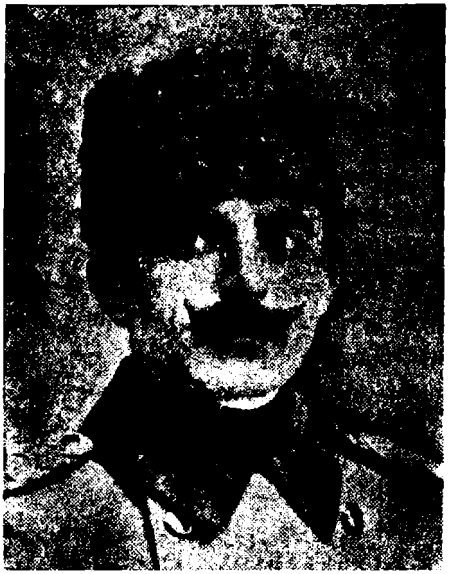
Ertesi gün İzzet Paşa harbiye nezaretinden istifasını yazıp sadrıazama gönderdi.

Sait Halim Paşa, zaten bu neticeyi beklemekle beraber, İzzet Paşayı ordudan büsbütün uzaklaştırmamak ve Enver beyi harbiye nezaretinde tek başına hareket edebilecek vaziyette bırakmamak üzere, İzzet Paşanın askerî bir memuriyetle ordu ile alâkasını devam ettirmek istiyordu.

Bu fikir, daha ziyade Talât beyden doğmuştu: Talât bey, İzzet Paşaya böyle bir vazifeyi kabul ettirebilirse harbiye nezaretine gelecek Enver beyin selâhiyetinin tahdit edilmiş olacağını, nezaret makamının idarî bir mahiyetten ibaret kalacağını düşünüyordu.

Bunun için, başkumandanlık meselesini halletmeden evvel İzzet Paşanın harbiye nazırlığından istifasını resmî bir şekilde kabul etmek istemiyorlardı.

Maamafih her ne suretle olursa olsun, harbiye nazırlığında Enver bey lehine yapılacak bu değişikliğe şimdiden efkârı umu-

Talât beyle bir kısım İttihatçıların muhalefetine rağmen iki derece birden terfi ile harbiye nazırlığına geçen Enver Paşa

miyeyi alıştırmak için istifanamesini gönderdikten sonra makamına gelmiyen İzzet Paşanın rahatsız olduğunu işaa ettiler. Ve gazetelere de harbiye nazırı İzzet Paşanın rahatsız olduğunu ve evinden çıkmadığını yazdırdılar.

İzzet Paşanın istifanamesini alan sadrıazam Sait Halim Paşa, harbiye nazırına haber gönderdi ve bir iki gün daha beklemesini rica etti. Prensin bundan maksadı, İzzet Paşayı başkumandanlık için kandırmak, diğer taraftan İzzet Paşaya verilecek bu memuriyet için de Enver beyin muvafakatini almaktı. Sait Halim Paşa Talât beyle beraber İzzet Paşayı evinde ziyaret ettiler.

Sadrıazam, istifadan pek müteessir olduğunu, ancak evvelce Talât beyin ricası veçhile başkumandanlık ve yahut bütün ordulaların umumî müfettişi gibi bir vazife kabul etmesini ve bu suret-

le ordudan ayrılmamasını İzzet Paşadan ısrarla rica etti. Bu rica-lara Talât bey de iştirak etti.

Fakat nazikâne bir şekilde de olsa, istifaya davet edilmesinden pek muğber olan İzzet Paşa, bütün bu ısrarları reddetti. Ve evvelki noktai nazarını muhafaza ettiğini, hiç bir memuriyet kabul etmemek kararında olduğunu söyledi.

Sadrıazamla dahiliye nazırı, İzzet Paşanın bu katî sözleri karşısında fazla söz söylemeği doğru görmediler. Ve nezaretten ayrıldığından mütevellit teessürlerini hararetli bir lisanla tekrar ederek veda edip çıkıp gittiler. Artık İzzet Paşanın istifası, resmî ve katî bir şekil almıştı.

O akşam ajans telgrafları bu istifa haberini müstacelen bildirdiler. Maamafih yeni nazırın ismi etrafında uzun tahminler yapılmadan ertesi gün Enver beyin harbiye nazırı olacağı her tarafta duyuldu..

Bu neticeyi alan Talât bey, doğruca telefona koştu, Enver beye:

— Şimdi istifayı temin ettik. Hemen kâğıdını sadrıazamla hazırlıyoruz. Derhal saraya göndereceğiz. Yarın makamına oturursun! Tebrik ederim, hayırlı olsun! dedi.

Ötedenberi harbiye nezaretine tayin edilen askerî erkânın rütbelerinin mirilivalıktan aşağı olmaması adeta bir anane hükmünü almıştı. Henüz daha kaymakam rütbesinde bulunan Enver beyin aynı rütbe ile nezaret makamını işgal etmesi hem bu ananeye mugayir telâkki edilecek; hem de gerek orduda, gerek memlekette iyi karşılanmıyacaktı. Binaenaleyh, Enver beyin unvanını paşalığa tahvil etmek zarurî görüldü.

Halbuki Enver beyin miriliva olması için arada altı senelik bir müddeti geçirmesi kanunen lâzımdı. Derhal buna da bir kulp bulundu: Bingazi harekâtına iştirak ettiği için kıdemine üç sene ve Balkan muharebesindeki hizmeti için de daha üç sene zammedilerek rütbesi livalığa terfi edildi. Bu suretle paşalık unvanını alan Enver bey, İzzet Paşanın istifasının ertesi günü harbiye

nezaretine resmen tayin edildi: 21 Kânunuevvel (Aralık), 1329 (1913)

Enver Paşanın iki derece terfii ile harbiye nezaretine getirilmesi, Cemal bey için büyük bir inkisarı mucip olacak ve bu sefer de Cemal beyin -Enver Paşanın yaptığı gibi - tazyike, izaca başlıyacağı muhakkaktı.

Talât bey, bu tehlikeli oyuna tekrar girmenin, bir taraftan Enver beyi memnun ederken diğer taraftan bir Cemal bey meselesi ihdas etmenin doğru olmıyacağını düşündü.

Cemal ve Enver, bunlar öyle ezelî birer rakiptiler ki birini memnun ederken diğerini ihmal etmek, İttihat ve Terakkinin intizam, sükûn ve huzuru namına isabetli bir hareket sayılamazdı. Bilhassa kıdemsiz ve rakibinden daha küçük rütbede bulunan Enver beyin iki derece rütbesini terfi ettirerek paşalığa çıkarmak, Cemal beyi hâlâ miralaylıkta bırakmak Cemal beyin kin ve istirkabını büsbütün körüklemek demekti. Enver beyin mirlivalıkla harbiye nezaretine tayin edildiği gün, nafıa nazır vekili miralay Cemal beyin de Balkan muharebesindeki hizmetinden dolayı kıdemine üç sene zammedilerek rütbesi livalığa terfi edildi. Ve her ikisinin terfileri de aynı günde ilân edildi!

Umumî harbin son günlerine kadar biribirinin rakibi, fakat aynı siyasetin peyrevi (yürütücüsü) olan İttihat ve Terakkinin bu iki uzvu, bu suretle rütbe noktai nazarından biribirlerine tercih edilmemiş oluyorlardı.

İzzet Paşanın çekilmesi ve yerine Enver Paşanın harbiye nazırı olması, o zaman halk arasında bir takım dedikodulara sebebiyet vermişti. Güya ordu içinde vücutlarından hizmet memul olmıyan ve hükümete muhalif olanları tekaüde sevketmek üzere İzzet Paşaya teklifat yapılmış, fakat İzzet Paşa bu tensikatın icrasile orduyu gençleştirmeğe razı olmadığı için harbiye nazırlığından istifa etmiş imiş! Hakikatte bu hususta İzzet Paşaya böyle bir teklif yapılmadığı gibi, İzzet Paşa da bunu reddetmiş mevkie gelmiş değildi.

Halbuki Enver Paşa zamanında yapılan bu tasfiye işine ordunun terhisinden sonra İzzet Paşanın İstanbula avdetini müteakip derhal başlanmıştı: İzzet Paşa, erkânı harbiyei umumiye reisi Hadi Paşanın (şimdi yüz elliliklerden) riyaseti altında bir komisyon teşkil etti. Bu komisyon, Balkan harbinde deruhte ettikleri vazifeleri tamamile ifa edemiyen ve bundan sonra da gerek yaşları, gerek vaziyet ve iktidarları itibarile kendilerinden bir hizmet beklenmiyenleri tekaüde sevketmek için tetkikata başladı. Bu komisyon, yalnız paşalarla miralaylardan üç yüz kişinin isimlerini ihtiva eden birinci defteri hazırlıyarak harbiye nazırı İzzet Paşaya vermişti. Fakat İzzet Paşa, defterin muhteviyatını tastik etmeden nezaretten ayrıldı.

Tasfiye, Enver Paşa tarafından tatbik edildiği için herkes İzzet Paşanın reddettiği bu tasfiyeyi Enver Paşanın merhametsizce yaptığına hükmetmişti. Ancak Enver Paşa, tasfiyeyi biraz daha genişletti ve komisyon reisi Hadi Paşa da dahil olduğu halde Zeki, İbrahim paşalar gibi müşirleri ve kolordu kumandanlıklarında bulunan yaşı, başı ilerlemiş bir çok paşaları tekaüde sevketti.

Enver Paşanın, nezaret sandalyasına oturduğunun beşinci günü (26 Kânunuevvel (Aralık), 1329 1913) tatbik ve ilân ettiği bu tasfiye İzzet Paşa zamanında hazırlanan ve yalnız miralaylarla paşalara inhisar eden üç yüz kişilik bir defterden ibaret değildi.

1500 kişiye yakın büyük, küçük rütbede bir çok zabitler, ordu kadrosu haricinde bırakıldı. Tekaüde sevkedilenler arasında meşrutiyet inkılâbına hizmet etmiyenler, İttihat ve Terakkiye sarahaten muhalif olanlarla, askerî liyakatleri şüpheli görülenler mevcuttu.

Bu sebeplerden birile kadro harici kalanlar arasında genç yaşında tekaüt edilenler bulunmakla beraber, tensikzedelerden (çıkarılanlardan) çoğunu, yaşlı, başlı zevat teşkil ediyorlardı.

Enver Paşanın bu icraatı, Balkan harbinden sonra, İttihat ve

Terakkinin orduyu gençleştirmek hususundaki programının geniş mikyasta tatbikinden başka bir mahiyette değildi.

Orduda yapılan bu tasfiye, derhal kuvvetli bir dedikoduya yol açtı. Çünkü Enver Paşa, ordu kadrosu haricine bıraktığı erkânın yerine yeni kumandanlar tayin ederken büyük askerî makamlardan bazılarına getirilen şahsiyetler, bir çok tefsirlere sebebiyet verdi. Meselâ, erkânı harbiyei umumiye ikinci reisliğine damat Hafız İsmail Hakkı bey tayin edildiği halde yeni teşkilâtta münhal bırakılan birinci reisliğe bir Alman generalinin getirileceği hakkındaki haberler, yeni harbiye nazırının takip edeceği askerî siyaset etrafında bazı şüphelere imkân veriyordu.

Son günlerde İzzet Paşanın birdenbire istifası ve yerine Enver Paşanın gelmesi umumî bir hayret uyandırmıştı. Bunu müteakip kısa bir zamanda ordudan yüzlerce büyük, küçük rütbeli zabitin çıkarılması Avrupa matbuatında hararetle, heyecanla karşılanan ve bin bir şekilde tefsir edilen günün en mühim mevzuları sırasına geçti. Bu gazeteler, Türkiyenin yeni bir harbe girmeğe karar verdiğini iddia etmeğe başladılar!

28 Kânunuevvel (Aralık), 1329 (1913) tarihli Tanin Enver Paşanın harbiye nazırlığına tayini münasebetile yazdığı bir başmakalede henüz daha yeni başlıyan bu dedikodulara şu satırlarla işaret ediyordu:

«... İhtimal ki Enver Paşanın harbiye nezaretine gelmesi düşman mahafilinin tesirile matbuatta suitefsire uğrayacaktır. İstanbulda tersane inşası, bir İngiliz heyeti zabitanına salâhiyeti vasia verilerek donanmanın başına getirilmesi, büyük bir Osmangazi dretnotunun satın alınması, Almanyadan bir heyeti askeriye celbedilmesi ve en nihayet Enver Paşanın harbiye nezaretine tayini genç Türklerin amali harpçuyane (savaş emelleri) beslediklerine, bir vaziyeti tehditkârane aldıklarına delil addolunmak istenecektir.»

Hariçte bu dedikodular devam ederken, memleket dahilinde de Enver Paşanın aleyhinde bir takım cereyanlar göze çarpmağa

başladı.

Yukarıda hikâye ettiğim gibi Talât bey, Enver Paşaya, harbiye nazırlığına tayin edilmesine muvafakat ettiğini söylediği zaman Mustafa Kemal, İsmet, Mahmut Kâmil, Kerim beylerle Galip Paşanın tekaüde sevkedilmelerini teklif etmek istemiş, fakat Enver Paşa bu teklifi reddetmişti.

Enver Paşa, Talât beyin bu teklifile ordu içinde kendi aleyhinde bir memnuniyetsizlik, bir hoşnutsuzluk ihdas edilmek ve dolayısile mevkiinin daha ilk günde sarsılmak istendiğini anlamıştı. Enver Paşa, Talât bey ile aralarında geçen bu gizli mükâlemenin harice sızmıyacağını tahmin ederken, nezaret makamına oturduğu günden itibaren bu zevatın tekaütlükleri şayiası deveran etmeğe başladı. Hatta tasfiye neticesinde tekaüde sevkedilenlerin arkası alındığı ve kimlerin kadro harici kaldıkları tamamile anlaşıldığı halde gene kulaktan kulağa Mustafa Kemal beyle diğer dört zevatın günün birinde tekaüt edilecekleri kuvvetle söylenip duruyordu.

Enver Paşanın harbiye nazırlığına tayin edildiğinden henüz bir hafta geçmemişti ki İzmirdeki kolordu erkânı harbiye reisi olan Mahmut Kâmil bey bir gün -Enver Paşanın nazır olmasında âmil olanlardan- Sapancalı Hakkı beye harbiye nezaretinde tesadüf etti.

Mahmut Kâmil bey dedi ki:

— Şimdi mevsuk bir yerden öğrendim: Enver Paşa, bazı kıymetli arkadaşlarımızı da tekaüt etmeğe karar vermiş! Bu zevatın kimler olduklarını bilmiyorum. Muhakkak surette ben de varmışım! Görülüyor ki Enver Paşa daha ilk adımda ihtirasına mağlûp oluyor, buna ne dersin?

Hakkı bey derhal cevap verdi:

— Bundan haberdar değilim. Enver Paşayı göreyim, vaziyeti anlarım, dur bakalım canım, ne telâş ediyorsun?

Hakkı bey, Mahmut Kâmil beyden ayrılınca doğruca harbiye nazırının yanına girdi, aralarında şöyle bir mükâleme cereyan

etti:

Hakkı bey — Şimdi Mamhut Kâmil beyi gördüm, yaptığınız geniş mikyastaki tasfiyenin henüz daha ikmal edilmediğini, sizinle beraber inkılâbın bidayetindenberi çalışan bazı arkadaşlarınızı da tekaüt etmeğe karar verdiğinizi söyledi. Kendisi de bunlar arasında varmış. Mahmut Kâmil beyi bu haberden çok müteessir gördüm.

Enver Paşa — Evet, bu şayia büsbütün asılsız değil. Fakat bunu ben düşünmedim. Ben nazır olmadan evvel Talât bey bana geldi. «Sen, Mustafa Kemal, İsmet, Kerim, Mahmut Kâmil beylerle Galip Paşayı tekaüde sevketmelisin, başka türlü nezarette muvaffak olamazsın!» demiştir. Fakat ben bunu kabul etmedim. Sen Mahmut Kâmil beyi gör, müsterih olmasını, böyle bir şeyin mevcut olmadığını söyle!

Hakkı bey — Anlaşılıyor ki Talât bey, bir taşla iki kuş vurmak istemiş. Hem ordu ile alâkaları kesilecek bu zevatın tenkitlerinden kurtulmak, hem de sizi arkadaşlarınız yanında küçük düşürmek istemiş. Fakat unutmayınız ki bu zevatın her biri pek mümtaz, pek vatanperverdirler. Memlekete büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Bunları siz tekaüt ettiğiniz gün, orduda hiç bir yenilik, hiç bir icraat yapamazsınız: Bu zevat, ordunun güzide, başlarıdır.

Enver Paşa — Zaten ben de bundaki maksadı anlamış ve buna yanaşmamıştım. Demek ki benim reddettiğim bir teklifin dedikodusu hâlâ devam ediyor.

Hakkı bey, Enver Paşanın yanından çıkar çıkmaz Mahmut Kâmil beyi görmüş ve nazırla aralarında geçen muhavereyi hikâye etmişti.

Aradan günler geçince bu dedikodular da gevşemiş ve artık yeniden hiç bir kimsenin tekaüde sevkedilmediği anlaşılmıştı.

İşte harbi umumînin başkumandan vekili Enver Paşa, bu kabil ihtilâflar ve mücadeleler neticesinde bu suretle iktidar mevkiine gelmiş, mütarekeye kadar mevkiini muhafaza etmiş, niha-

yet Bulgar cephesinin inhilâli üzerine sukut etmiş ve garip bir tesadüf eseri olarak mağlûp Osmanlı ordusunun başkumandanlığı ile harbiye nazırlığını gene selefi İzzet Paşaya terketmeğe mecbur kalmıştı!

* * *

Edirnenin istirdadını ve Bulgarlarla sulh muahedesinin imza edilmesini müteakip, Sofyaya yeni bir sefir tayin etmek lâzım geldi. Gerçi Enver ve Cemal paşalar kabineye girmekle kabine biraz daha kuvvet bulduğundan Talât beyin her arzusu eskisi gibi yapılmıyordu. Fakat Talât beyin kabinede hakikat halde birden fazla reyi vardı! Çünkü sadrıazam Sait Halim Paşa, Enver ve Cemal paşalardan çekinmekle beraber, Talât beyin münasip gördüğü ve teklif ettiği hususları reddedecek cesaret ve seciyede değildi. Bu itibarla sadrıazam, meclisi vükelâda Talât beyin ağzına bakıyor, dahiliye nazırının iki dudağı arasından çıkan her söze iştirak ediyordu!

Meclisi vükelâda Sofya sefirliği meselesi görüşülürken, sadrıazam, Talât beyin düşüncesinden başka türlü bir reyde bulunamazdı.

Talât bey, Sofya sefirliği için Fethi beyi ileri sürdü ve dedi ki:

— Sofya sefirliği, bugünlerde gayet mühim vazifeler görecektir. Harbin birinci safhasında galip gelen Bulgarlar, son safhasını kaybettikleri için zarurî ve mecburî bir vaziyette bizimle anlaştılar. Ve Edirnenin bizde kalmasına da resmen muvafakat ederek sulhu imzaladılar.

Bundan sonra Bulgarları yakından takip etmek, bize karşı besliyecekleri duygularını, düşünce ve emellerini yakından anlamak lâzımdır. Ben Bulgarları bilirim, fırsat bulunca intikam almak isterler! Bu itibar ile Sofya sefirliğini herkese emniyet edemeyiz. Fethi bey, bizim en yakın, en kıymetli arkadaşlarımızdan biridir. Onu, oraya gönderelim. Zaten iki ay evvel de esas itiba-

rile bu tayine karar vermiştik ya!..

Sadrıazam dahiliye nazırına iltihak etti. Enver ve Cemal paşalar da bu hususta uzun uzadıya itiraza lüzum görmediler. Fethi bey, şu veya bu vazifede bulunacakmış. Kabineye girecek veya girmiyecekmiş. Bu, onları eskisi kadar alâkadar edemezdi!

Enver ve Cemal paşalar, henüz kabineye dahil olmadan evvel Fethi beyin sefirliği meclisi vükelâca kararlaştırılmış ve hatta usulen Bulgar hükümetinden istimzaç edilerek muvafakat cevabı bile alınmıştı. Talât beyin bunu yeniden mevzuu bahsetmesi, Fethi beyin ötedenberi arkadaşları olan Enver ve Cemal paşaların da ileride itirazlarına imkân bırakmamak içindi.

Talât beyin bu teklifi karşısında uzun müzakereler cereyan etmeden, bütün vükelâ, Fethi beyin sefirliği etrafında ittifak etti. Ve Fethi beyin Sofya sefirliği resmen kararlaştırıldı.

Meclisi vükelâda Fethi beyin Sofya sefirliğine tayinine karar verildiği zaman, Enver Paşanın aklına sefaret ataşemiliterliği geldi. Öyle ya Sofyaya bir sefirden başka, bir de ataşemiliter tayin etmek lâzımdı. Enver Paşa, Sofya ataşemiliterliği için, herkesten evvel, Mustafa Kemal beyi ileriye sürmek, arkadaşlarına teklif etmek istedi.

Sefirlikten sonra ataşemiliterliği mevzuu bahseden Enver Paşa, bu fikrini arkadaşlarına kabul ettirebilmesi için, kendince, iyi bir fırsat bulmuştu. Hususile Fethi beyin Sofya sefirliğine ses çıkarmamış, Talât beyin teklifine yanaşmıştı. Şimdi her halde Talât bey de aynı mukabelede bulunacak, Mustafa Kemal beyin ataşemiliterliğini tasvip edecekti. Esasen Talât bey, evvelce Mustafa Kemal beyle daha bazı arkadaşlarının tekaüt edilmelerini Enver Paşaya teklif etmişti. Binaenaleyh Enver Paşa, tereddüde lüzum görmeksizin, bu fikrini açıkça söyler ve meclisten bir karar alabilirdi.

Enver Paşa, Mustafa Kemal beyi tekaüde sevketmekten çekinmiş, fakat ataşemiliterlik için meclisten bir karar istemekle - kendi aleyhinde korkulacak bir cereyana- sebebiyet vermiyece-

ğini tahmin etmişti. Harbiye nazırı, bu düşüncesinden sonra meclise teklifini yaptı.

Meclisin bu celsesinde Enver Paşa, başta kendisi olduğu halde bütün arkadaşlarına faik bir zekâ ve kudrette bulunduğuna kani olduğu, fakat bu hakikati bir türlü itiraf edemediği Mustafa Kemal beyin Sofya sefareti ataşemiliterliğine tayinini temin etmekle geniş bir nefes alacaktı. Filhakika Enver Paşa bu teklifini yapınca, Talât bey buna itiraza lüzum görmedi ve diğer nazırlar da bu teklifi tasvip ettiklerinden, meclisin aynı celsesinde Fethi beyin sefirliğile Mustafa Kemal beyin ataşemiliterliği tasdik edildi.

Bu tayinlerle Talât bey de, Enver Paşa da emellerine kavuşmuş oluyorlardı!..

Talât bey, Fethi beyi sefir yaptırmakla merkezi umumiyi gene kendi avucunun içine almış oluyor, merkezi umumide, bir müddettenberi kırılan nüfuz ve hükmünü yeniden tesis ediyordu.

Enver Paşa da, Bingaziden beri -çok isabetli görüşlerile- kendisinin bütün icraatını şiddetle muaheze ve tenkit eden Mustafa Kemal beyi Sofyaya ataşemiliter yapmakla, İstanbulda, harbiye nezaretinde daha müstakil ve serbest kalıyordu.

Fethi beyden inhilâl eden İttihat ve Terakki kâtibi umumîliğine, İttihat ve Terakki kongresi, Mithat Şükrü beyi getirdi.

Cemal Paşaya gelince: Enver Paşanın Talât bey kadar, hattâ daha haris rakibi olan Cemal Paşa, Enver Paşa ile birlikte livalığa terfi ettirildiği halde hâlâ nafıa nezaretini vekâletle idare ediyordu. Cemal Paşa henüz kabinede işgal ettiği nezaret koltuğuna bile asaleten tayin edilmiş değildi. Bu vaziyet Cemal Paşayı tatmin etmekten uzaktı. O, daha başka emeller peşinde koşmuş, harbiye nazırı olmağı kurmuştu. Fakat Enver Paşanın günün birinde ansızın bu makama gelmesi, onu inkisara uğratmıştı!

Enver Paşaya gösterilen bu müsaadekârlıktan sonra kendisi hiç olmazsa bahriyeye geçemez mi idi? Cemal Paşa, henüz bu fikirlerini izhar etmeye vakit kalmadan, Cemal Paşanın iğbirarını

hisseden Talât bey işe müdahale etti. Ve Cemal Paşayı memnun etmek, şikâyetlerine imkân bırakmamak üzere nafıa nezaretine asaleten tayini için sadrıazamla görüştü.

Bu mülâkatın ertesi günü, yani Enver Paşanın kabineye girmesinden iki aya yakın bir zaman sonra Cemal Paşanın nafıa nezareti vekâleti de asalete tahavvül etti: 14 Şubat, 1329 (1914)

Artık her taraf rahat etmiş, işler zahiren sükûnet bulmuş, nezaretler, memuriyetler taksim edilmişti. Fakat bu değişiklikler, hâlâ emellerine kavuşamıyan bazı İttihat ve Terakki erkânını memnun etmemişti.

Bilhassa o zamana kadar muhtelif müracaatlarile Enver ve Cemal Paşaları kışkırtan Süleyman Askerî bey, bu tahavvüllere rağmen, kendisi için yüksek bir makam temin edememişti.

Bu neticeden derin bir infial duyan Süleyman Askerî bey, gene bir gün yeni nafıa nazırı Cemal Paşayı ziyaret etti. Ve sözünü son tebeddüllere (değişikliklere) getirerek dedi ki:

— Talâtla Enver, birleştiler, istedikleri gibi hareket ettiler. Siz, ordunun başından ayrılmamalı, harbiye nazırı olmalı idiniz! Halbuki hiç ümit edilmediği halde nafıa nazırı oldunuz! Şimdi siz burada dört mühendise mi kumanda edeceksiniz! Sizin gibi kıymetli bir asker, hiç olmazsa bahriye nezaretine geçmelidir.

Süleyman Askerî beyin bu sözleri Cemal Paşayı yeniden tahrike sebebiyet verdi ve:

— Hakkın var, dedi, hakikaten benim için nafıa, muvafık bir nezaret değildir. Ben ancak orduda memlekete hizmet görebilecek vaziyetteyim! Evet ben ya bahriye nazırı olmalıyım, yahut büsbütün kabineyi terketmeliyim!..

Süleyman Askerî bey, diğer taraftan da aynı günde dahiliye nezaretinde Talât beyi gördü; evvelâ Talât beye karşı hürmetinden, muhabbetinden bahsetti. Talât bey, Süleyman Askerî beyin sözlerindeki samimiyete inanmamakla beraber, kendisine bir nevi iltica eder vaziyette bulunan bir muarızının yapacağını tahmin ettiği müracaatını uluorta reddetmek ihtiyatsızlığını göste-

Bahriye nazırlığına tayin edilmekle
emeline kavuşan Cemal Paşa

remezdi. Çünkü Süleyman Askerî beyden ileride de istifade edebilirdi. Bu düşünce ile Süleyman Askerî beye son derece nezaket ve iltifat gösterdi ve sözlerini can kulağile dinledi. Süleyman Askerî bey diyordu ki:

— Cemal Paşa ile görüştüm. Kendisi bana nafıa nazırı olduğundan hiç de memnun olmadığını söyledi. Behemehal bahriye nezaretini istiyor! Ve hemen buraya geçmeği arzu ediyor. Bu son tebeddül, Cemal Paşanın izzeti nefsini çok müteessir etti. Dikkat ediniz, günün birinde Enver Paşa ile birleşir, size karşı müttehit bir cephe alırlar!

Süleyman Askerî beyin bu sözleri Talât beyi çok düşündürdü:

Hakikaten Enver ve Cemal paşalar; ele, avuca sığmaz adam-

lardı. Kendilerinin bir çok kuvvetli taraftarları vardı. Fakat bu endişesini Süleyman Askerî beye açıkçasına söylemek de işine gelmiyordu.

Gerçi Süleyman Askerî bey, kendisine iltica etmiş gibi idi. Fakat burada söylenecek sözlerin,rakiplerinin kulağına gitmiyeceğini kim temin ederdi? Bunun için Talât bey, ihtiyatlı davrandı, susmağı tercih etti. Ve düşünceleri etrafında, Süleyman Askerî beye, mümkün olduğu kadar renk vermemeğe gayret etti.

* * *

Cemal Paşa, nafıa nezaretine asaleten tayin edilmekle adeta muhitinden, tanıdıklarından utanıyordu. Çünkü o, en tehlikeli zamanlarda İttihat ve Terakkinin hayatını kurtarmış, cemiyetin düşmanlarını ezerek tamamile sindirmiş olduğu halde bütün bu icraatına mükâfaten nafıa nezaretine getiriliyordu. Ona bu oyunu, Talât bey oynamıştı!

Karar verdi, o da Enver Paşa gibi hareket edecek, evvelâ Talât beyi görecek, kendisi hakkında yapılan hareketi şiddetle protesto edecek, sonra da sadrıazamı tehdit edecekti! Talât beyin, kendisine evvelce verdiği sözü unutur gibi olmasına sebep ne idi?

Cemal Paşa, alaca karanlıkta yatağından kalktı ve erkenden evinden çıktı, doğruca Talât beyin evine koşarak dahiliye nazırını ziyaret etti.

Talât bey, paşanın içeriye giriş tarzını hiç beğenmemişti. Cemal Paşa, çok hiddetli ve sinirli idi.

Onu bu halinde gücendirmek doğru olamazdı. Binaenaleyh Cemal Paşa, kendisine ne söylerse söylesin o susacak, asabiyetine tahammül edecek, Cemal Paşanın kalbini kırmıyacaktı.

Nafıa nazırı, hiddetle ve asabiyetle çöker gibi bir koltuğa oturdu, iki ayağını biribiri üstüne attıktan sonra sert ve hiddetli tavırlarla söylenmeğe başladı ve Talât beye dedi ki:

— Sen doğru hareket etmedin! Harbiye nezareti ile bahriye nezareti vekâleti bana verilmesini, bu makamlara benim geçmemi daha geçenlerde, aramızda görüşmüştük. Şimdi Enver, harbiye nazırı oldu. Ben de nafıa nazırı oluyorum. Ben hâlâ nafıada dört mühendise kumanda edecek vaziyette bir adam değilim!

Talât bey, derhal Cemal Paşayı teyit etti:

— Hakkın var! Fakat benim elimde ne var ki... Ben, gene sözümü yapmak isterdim. Ancak harbiye nazırlığı için Enverle arkadaşlarına derdimi anlatamadım.

Bahriyeye gelince, orada da Çürüksulu Mahmut Paşa var. İzzet Paşadan sonra onu da derhal bahriyeden kaldırıp nafıaya getirmek doğru değildi.

Biribiri arkasına kabinede büyük tebeddülat yapmak yanlış bir hareket olur. Maamafih sana ben namusumla söz veriyorum: Nihayet kısa bir zamanda seni bahriye nazırlığına, Çürüksuluyu da nafıaya naklederiz. Sen beni dinlersen biraz sabret, göreceksin ki ben, sana verdiğim sözü yerine getireceğim.

Talât bey bu mukabelesinde katiyet ve samimiyet ifade eder öyle kelimeler intihap etmişti ki, Cemal Paşa, ağzını açmağa, itiraz etmeğe mecal bulmadı. Elini Talât beye uzattı ve:

— Peki, senin namusuna bırakıyorum! dedi.

Üç gündenberi nafıa nazırlığına asaleten tayin edildiği halde bahriye nazırlığına tayinini bekliyen Cemal Paşa bundan çok münfail olmuş ve son tayinden sonra tekrar nezarete gitmemişti.

Talât beyin evinden çıkarken hiddeti kalmamış, sakinleşmişti. Otomobile binerken şoförüne emir verdi:

— Cağaloğluna, nafıa nezaretine çek! dedi.

Aradan henüz on gün geçmişti. Talât bey, Cemal Paşaya verdiği sözü yerine getirmek istiyordu. Ancak Çürüksuluyu nafıaya nakletmek üzere bir sebep bulmak lâzımdı.

Enver Paşanın harbiyede geniş mikyasta tasfiye yapması Talât beye bir sebep ihzar etti: Bir gün sadrıazamla Enver Paşaya

dedi ki:

— Harbiyede yapılan icraat, ordunun gençleşmesine, yeniden tesisine vesile verecek büyük bir teşebbüstür. Ordu yeniden ıslah edilirken donanmayı yüzüstü bırakmak, bahriye teşkilât ve kadrosunu zamanın ihtiyacına göre eski tarzda muhafaza etmek doğru değildir. Çürüksulu Mahmut Paşa bahriyede ve donanmada böyle cezrî bir ıslahatı başaracak vaziyette değildir.

Bahriyeye Cemal Paşayı getirelim, nafıaya da Mahmut Paşayı nakledelim.

Talât beyin bu teklifine sadrıazamla harbiye nazırı muvafakat ettiler. Ve hemen Mahmut Paşayı çağırarak Cemal Paşa ile becayiş, için muvafakatini aldılar.

Sadrıazamın odasından makamına dönen Talât bey telefonla Cemal Paşayı müjdeledi:

— Tebrik ederim, şimdi bahriye nazırlığın iradeye gönderildi!. 25 Şubat, 1329 (1914)

Gurur ve neşesinden kabına sığamıyan yeni bahriye nazırı Cemal Paşa, bir gün sonra sabahleyin erkenden gene şoförüne şu emri verdi:

— Kasımpaşaya, bahriye nezaretine çek!

IV

Merkezi Umumîyi ıslah için bulunan çare

Enver ve Cemal Paşalar kabineye girmişlerdi fakat... —Fethi Bey Merkezi Umumîden ayrıldıktan sonra... —Beşiktaştaki içtimada ne kararlar verildi? —"Kâmil Paşa hükümetini düşürdüğümüz gibi... " — "Allo allo kimsiniz?" —Kimler ihanet etmişti? —"Daha ne istiyoruz? Allahtan belâmızı mı?.. " — "Ben sağ oldukça; elim, ayağım tuttukça..." —Serzenişler, ihtilâflar ve arkadaşlar arasında ilk tefrika... —

Merkezi umumînin iskatına teşebbüs

Ötedenberi Talât beyin kabinede ve merkezi umumîde münferiden hareketini doğru bulmıyan İttihat ve Terakkinin genç ve ihtilâlci zümresi, son hadiseler ile kısmen olsun emellerine nail olmuşlar, Talât beyi yeni kabinede yalnız bırakmamak için Enver ve Cemal paşaları kabineye sokmağa muvaffak olmuşlardı.

Fakat diğer taraftan Talât bey, -Fethi beyin Sofyaya tayin edilmesinden dolayı- merkezi umumî nezdinde nüfuzunu artırmış, İttihat ve Terakki teşkilâtı içinde sözünü itirazsız kabul ettirecek, merkezi umumîde hükümet namına istediğini yaptıracaktı.

Merkezi umumînin mesai tarzından İttihat ve Terakkinin taşra teşekküllerindeki murahaslarile cemiyet müfettişleri ötedenberi memnun değildiler. Ancak Fethi bey, kâtibi umumî olduktan sonra, hiç kimsenin tesiri altında kalmadığından taşra murahhası mesullerile müfettişler, yeniden merkezi umumîye itimat beslemeğe başlamışlardı. Hakikaten Fethi bey, kâtibi umumî bulunduğu müddetçe merkezi umumîde büyük bir varlık göstermiş, fırkanın nüfuzunu iade etmiş, bütün cemiyet teşkilâtını faaliyete sevketmiş, merkezi umumînin hükümeti murakabe etmesine imkân temin eylemişti.

Şimdi Fethi bey, kâtibi umumîlikten çekilmekle merkezi umumî gene atalete düşecek, fırka teşkilâtında anarşi başlayacak ve Talât bey meydanı boş bularak istediğini merkezi umumîye yaptıracaktı.

Bu itibarla Fethi beyi sefir yaptıran Talât bey, merkezi umumîde kendisine iyi bir saha temin etmişti.

Cemiyetin taşra teşekkülleri murahhası mesullerile müfettişler için, kabineye Enver ve Cemal paşaların girmesile iş bitmiş

olmuyordu.

Çünkü bu zevata göre bir taraftan hükümet emelleri dairesinde sağlamlarurken, diğer taraftan merkezi umumî bahsinde davayı kaybetmişlerdi!

Bunlardan İstanbulda bulunanlardan bir kısmı, son hadisat üzerine vaziyeti yeniden müzakere etmeği münasip gördüler. Ve bir içtima yaptılar. Bu içtima, ötedenberi meşrutiyet inkılâbına ve İttihat ve Terakkiye taraftar olan emlâk esbabından Kemal beyin Beşiktaştaki evinde yapıldı. Kemal bey, müzakereye iştirak ve bu müzakereye dahil olanların hareketlerine fiilen müdahale etmemekle beraber manen müzaheret ediyor, İttihat ve Terakkinin genç ihtilâlcilerine evini tahsis etmekle misafirperverlik gösteriyordu.

Kemal beyin evindeki içtimaa, bu esnada Enver Paşanın yaverliğine tayin edilen Mümtaz, Ali (şimdi Afyonkarahisar mebusu), Atıf, Sapancalı Hakkı, Süleyman Askerî, İhsan, Yakup Cemil, Hüsrev Sami, Reşit, Eşref beyler iştirak etmişlerdi.

Uzun münakaşalar yaptılar, vaziyeti inceden inceye görüştüler. Bu görüşmeler neticesinde şu esaslarda mutabık ve müttefik kaldılar:

«Merkezi umumî âzası, fevkalâde vaziyetler karşısında fevkalâde tedbirler ittihaz edecek vaziyette değildiler; Talât beyin nüfuzu altında, tesirinde kalmağa mahkûmdurlar. Bugünkü merkezi umumîyi teşkil edenlerle fırka ve cemiyet teşkilâtının tehlikeli bir istikbale gittiği muhakkaktır.»

Vaziyet bu suretle mütalâa edildikten sonra, bu hale karşı nasıl bir tedbir almak lâzım geldiğini de tahlil etmeğe başladılar. Şimdi her kafadan bir ses çıkıyordu: Kimi, Talât beye müracaat edilerek onun delâletile merkezi umumî azasının istifalarının temin edilmesini; kimi, merkezi umumî azasına birer mektup yazılarak taşra teşekküllerinin kendilerine itimatları olmadığından derhal çekilmeleri lâzım geldiğinin bildirilmesini teklif ediyordu.

Fakat, ya yazılacak bu mektuplara ehemmiyet vermezler de çekilmezlerse? Ya Talât bey aldırmazsa? O zaman davayı kaybetmiş, küçük düşmüş olmazlar mı idi?..

Bu muhtelif fikirler birer birer tetkik edilirken, içlerinden Hakkı bey amelî ve kestirme bir yol gösterdi:

— Babıâlide Kâmil Paşa kabinesini düşürdüğümüz gibi, merkezi umumîyi de iskat edelim! dedi.

İçtimada bulunanlar derhal bunu tasvip ettiler. Çünkü bundan amelî bir tedbir olamazdı. Derhal anlaştılar.

Evet, neye mal olursa olsun, merkezi umumîyi düşüreceklerdi... Bu karar katî idi, bunda da müttefiktiler... Çok geçmeden bu baskının nasıl tatbik edileceğini de tesbit ettiler:

Merkezi umumînin her çarşamba toplanması itiyat haline girmişti. Bu itibarla çarşamba günü hep birlikte merkezi umumîye gidecekler, âza içtima halinde iken, kendisine çok hürmet besledikleri Eyüp Sabri beyi aşağı çağıracaklar, Eyüp Sabri bey içtima salonundan çıkıp da alt kata inince, merkezi umumîye gidenlerden biri onu lâkırdıya tutacak, bu esnada diğerleri müçtemian (toplu olarak) yukarıya çıkacaklar, kuvvetli ve hızlı bir hareketle salonun kapısını açacaklar, masanın başında sıralanan merkezi umumî azasına:

— Efendiler, hemen şimdi istifa edip buradan çıkıp gidiniz!

Diyecekler, şayet merkezi umumî âzası itiraz ederek bu teklife aldırmadıkları takdirde, salondakilerini silâh çekip tehdit edecekler, istifalarını zorla temin ederek azayı, merkezi umumî binasını terketmeğe mecbur edeceklerdi!..

Böyle bir tehdit karşısında ya kendi rızalarile ve yahut cebir kullanmak suretile istifa etmeğe mecbur olacak merkezi umumî âzası bu hadisenin neticesinde nüfuzları ve itibarları kırıldığı için ses çıkaramıyacaklar, emri vakii kabul edeceklerdi!

Çünkü içlerinde ihtilâllere karışmış, silâha davranmağa alışmış kimseler pek azdı; çoğu, halim, selim, yaşlı, başlı zevattı. Binaenaleyh müessif, kanlı bir hadiseye meydan verecek bir mu-

kavemet ihtimali mevcut değildi.

Merkezi umumîyi iskat ettikten sonra üst tarafı kolaydı: Cemiyet nizamanmesine göre, hareket edilecekti. Nizamnamenin bir maddesine göre merkezi umumî birdenbire inhilâl ederse derhal en yakın vilâyet murahhasları İstanbula çağırılır, onların intihabile kongreye kadar muvakkat bir merkezi umumî intihap edilirdi.

Merkezi umumîyi devirmek için verdikleri bu karardan sonra çarşamba günü muayyen bir saatte birleşerek hep birlikte merkezi umumîye gitmek üzere, Kemal beyin evinden ayrıldılar. O gün pazardı, kararın tatbikine daha iki gün vardı.

Ertesi gün erkenden, sabahın sükûnetini bozan bir telefon sesi, Pangaltıdaki evinde uyuyan Sapancalı Hakkı beyi uyandırdı. Günler kısa olduğu için saat yediye geldiği halde şehirde henüz daha tamamile faaliyet başlamamış, sokaklar kalabalıklaşmamıştı.

Hakkı bey, telefonu eline aldı ve sordu:

— Allo, allo kimsiniz?

—Ben, Mümtaz... Paşa (Enver Paşa) şimdi seninle beni beraber istetmiş, acele gelsinler! diyormuş.

Hakkı bey alelacele giyindi, bir otomobile atladı; doğruca Kuruçeşmeye, Enver Paşanın o günlerde yeni naklettiği yalıya gitti. Orada Mümtaz bey, Hakkı beyi beklemekte idi.

Hakkı bey, Mümtaz beyi görünce sordu:

— Ne var, gene ne istiyor?

— Bilmem, bana bir şey söylemedi. Bana haber göndermiş, Hakkıyı çağırsın, her ikisile görüşeceğim, demiş.

Mümtaz ve Hakkı beyler, içeriye haber gönderdiler, beklediklerini söylettiler.

Enver Paşa derhal selâmlığa çıktı ve Hakkı beyle Mümtaz beyi görünce mütebessim bir halde:

— Siz dün içtima etmişsiniz ve merkezi umumîyi iskata karar vermişsiniz. Arkadaşlarınızdan Süleyman Askerî ve Yakup

Cemil, Talât beyi haberdar etmişler. Dün akşam Talât bey bana geldi, bu haberi verdikten sonra bazı imalı sözlerle sizlerden şikâyet etti: Bu işte de benim tarafımdan sizlerin teşvik edildiğinizi kapalı bir lisanla anlatmak istedi. Bundan vazgeçiniz, ileride bir çare bulunur, merkezi umumîyi ıslah edilir, dedi.

Enver Paşanın bu sözleri üzerine Hakkı ve Mümtaz beyler, vurulmuşa dönmüşlerdi: Artık bütün plânlar altüst olmuş, merkezi umumînin iskatına imkân kalmamıştı.

İki arkadaş, Enver Paşaya fazla bir şey söylemediler ve odadan dışarıya çıktılar.

Her ikisi dışarıda konuştular. Enver Paşanın bu sözleri onları ikaz etmişti. Anlıyorlardı ki arkadaşlarından ikisinin ihanetlerine uğramışlardı. Halbuki onlar, diğer arkadaşlar gibi, bu ikisine de itimat etmişler, en mahrem işleri onların huzurunda münakaşa etmekten çekinmemişlerdi.

Gerçi son zamanlarda Süleyman Askerî beyin hareketleri biraz kendilerine şüphe vermemiş değildi. Fakat o güne kadar Süleyman Askerî beye hâlâ itimatları sarsılmamış, hususile Yakup Cemil beyden zerre kadar şüphelenmemişlerdi.

İşin mahiyetini biraz araştırmağa lüzum gördüler ve her ikisi vaziyeti beraberce tetkik ettiler. Nihayet bir iki gün içinde yaptıkları tahkikat kendilerine şöyle bir netice verdi:

Talât bey, ikide birde başına yeni bir dert, faaliyetine yeni bir engel çıkmamak için Enver Paşaya istinat ve kendi aleyhinde cephe alan zümreyi içinden dağıtmak üzere içlerinden kendisine en müsait olanları kendi hesabına birer birer çekmeğe karar vermişti. Bu maksatla Talât beyin en evvel hatırına gelen, Süleyman Askerî beydi. Talât bey bilhassa buna, Enver Paşa harbiye nazırı olduktan sonra karar vermişti.

Enver Paşa harbiye nazırı olduktan sonra, Cemal Paşanın nafıa nezaretini beğenmiyerek bahriyeye geçmeğe karar verdiğini Talât beye ilk haber veren Süleyman Askerî beydi.

Süleyman Askerî bey bu hareketile, daha o gün Talât beye il-

tica etmiş o zamana kadar yaptıklarından nedamet etmiş gibi bir vaziyet almıştı. Fakat Talât bey, o gün Süleyman Askerî beye bir şey söylememişti.

Bir müddet sonra Talât bey, Süleyman Askerî beyi elde etmek için o zaman merkezi umumîde ilk esasları hazırlanan ve harbi umumî seferberliği başlar başlamaz taazzuv eden Teşkilâtı Mahsusaya salâhiyetle memur tayin etti. Teşkilâtı Mahsusa İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkezi umumî namına hareket eden bir nevi icra komitesi mahiyetini haizdi.

O vakit henüz ihzarî devresinde bulunan bu teşkilât, gerçi sulh zamanında büyük bir rol oynamamış, fakat bilâhare harbi umumîde çeteler teşkil etmek, memleket dahil ve haricinde propagandalar yapmak gibi mühim vazifeler görmüştü. Süleyman Askerî bey, Talât beyin tensibile, Teşkilâtı Mahsusada şimdilik muhacirin işlerile uğraşacaktı.

Süleyman Askerî bey, Talât beyin bu taltifine mukabele etmeğe karar verdi: Merkezi umumînin iskatına teşebbüs etmek için arkadaşlarile beraber verdikleri karar, onun için iyi bir fırsattı.

Ancak Süleyman Askerî bey şöyle düşündü: Kendisi tek başına Talât beye gitse belki de o kadar itimat telkin etmiyecekti. Düşündü: Bir arkadaşını da kandırıp Talât beye beraberce gitmeği muvafık gördü. İçlerinden en ziyade kurulabilecek, kendi noktai nazarına yanaşacak Yakup Cemil beydi.

Yakup Cemil bey, fevkalâde cesur, o nisbette de atılgan, sergüzeşt sever bir adam olduğundan bildiğini söylemekten çekinmezdi... Kemal beyin evindeki içtimadan Süleyman Askerî ve Yakup Cemil beyler beraber çıktılar.

Süleyman Askerî bey, arkadaşını kandırmak için yolda şöyle söze başladı:

— Dikkat et Yakup, başımıza yeni bir dert çıkaracağız. Sanki merkezi umumîyi devirmekten ne çıkacak? Gideceklerin yerlerine kimi getireceğiz? Eski tas, eski hamam! Fakat gel de arkadaşlara bunları anlat. Artık biz de kimse ile geçinemiyor, her şeye

itiraz ediyoruz. İşte istediğimiz oldu, arkadaşlarımızı kabineye soktuk. Daha ne istiyoruz? Allahtan belâmızı mı? Memleketin bu nazik devrinde, yeni sulha kavuştuğumuz bugünlerde yeni bir karışıklığa ne lüzum var? Muhaliflerimizin, düşmanlarımızın ekmeğine mi yağ süreceğiz?

Yakup Cemil bey bu telkinata kanmış; Süleyman Askerî beyin sözlerini makul bulmuştu.

Yakup Cemil bey derhal cevap verdi:

— Hakkın var, o halde ne yapalım?

— Sen benimle beraber olduktan sonra yapılacak çok şey var...

— Emin ol, seninle beraber yürürüm... Nasıl?

— Şimdi buradan, hiç kimseye haber vermeden dahiliyeye gidelim. Talât beyi görelim. O her şeyi düşünür, her vaziyeti iyi muhakeme eder. Kendisine vaziyeti anlatalım, nasıl münasip görürse öyle hareket edelim.

— Pekâlâ, hiç durmıyalım.

Bu muhavereden sonra iki arkadaş, emin ve müsterih bir halde bir arabaya atladılar ve Babıâliye gittiler.

Talât bey, kendi odasında meşguldü. Kendisine Yakup Cemil ve Süleyman Askerî beylerin geldiklerini söylediler. Talât bey, bu habere çok memnun olmuştu.

Bu iki cesur ve kuvvetli rakibinin gelişile anlaşılıyordu ki muarızları kendisine birer birer iltihak ve iltica ediyorlardı, zafer kendisinde idi! Demek ki içlerinde en atılganı, en asabîsi Yakup Cemil de avucunun içine giriyordu. Bu mühim bir muvaffakiyetti...

Talât bey, makamından kalktı, hususî odasına geçti, odacıya, içeriye başka hiç kimsenin girmemesini tembih etti.

Dahiliye nazırı, çok memnun ve mültefit bir tavırla misafirlerini karşıladı:

— Buyurun beyler, safa geldiniz! dedi.

Söze Süleyman Askerî bey başladı:

— Size büyük, gayet mühim bir haber vermeğe geldik. Bugün biz; yani Ali, Hakkı, Mümtaz, Atıf, İhsan, Hüsrev Sami, Reşit, Eşrefle beraber Beşiktaşta Kemal bey isminde birinin evinde toplandık. Hakkının teklifile merkezi umumînin iskatına karar verildi. Bu karara göre, önümüzdeki çarşamba günü hep beraber gidilecek, merkezi umumî azasına istifa teklif edilecek, istifa etmedikleri takdirde silâhla tehdit edilecek, zorla istifaları temin edilecektir.

Talât bey, bu haberden fevkalâde kızmış, fakat muhataplarına hissiyatını belli etmemeğe çalışmıştı.

Süleyman Askerî bey devam ediyordu:

— Fakat biz, Yakupla beraber bunu doğru bulmadık, orada itiraz etsek fayda vermezdi, size anlatmağa geldik. Bu arkadaşlarımız bir türlü yola gelmiyorlar, gene ortalığı karıştırmak istiyorlar.

Ve Yakup Cemil beye dönerek sordu:

— Öyle değil mi Yakup?

— Evet, tamamile böyle...

Eski bir inkılâpçı ve ihtilâlci olan Talât bey, soğukkanlılığını muhafaza etti. Gelenleri büsbütün kendine bendetmek, memnun bırakmak lüzumunu anladı. Fakat dahiliye nazırı, muhataplarının verdikleri bu malûmattan fazla sevindiğini, kendilerine minnettarlık hissini ifade eden bir zan vermeği doğru bulmadı.

Derhal kafasında bir şimşek çakar gibi çok kurnaz bir fikir doğdu ve tasarladığı bu fikri şöyle bir cevapla hülâsa etti:

— Sizin ne kadar mert, vatanperver arkadaşlardan olduğunuzu zaten bilirdim. Teşekkür ederim, fakat arkadaşlar, unutmamanız lâzım gelir ki ben sağ oldukça, elim, ayağım tuttukça bu gibi teşebbüslere imkân bırakmam. Benim rızam olmadan, merkezi umumîyi devirecek bir kuvvet tasavvur etmiyorum! Siz müsterih olunuz, hiç kimse kımıldayamaz.

Talât beyin bu sözleri, hem Süleyman Askerî ve Yakup Cemil beylere karşı bir nevi iltifat, hem de muarızlarına mukabil bir

tehditti!

Süleyman Askerî ve Yakup Cemil beyler, ayrıldıktan sonra Talât bey derhal otomobiline atladı, doğruca Enver Paşanın yalısına gitti. Dahiliye nazırı odaya girer girmez Enver Paşaya:

— Aşkolsun sana, dedi, seninkiler Hakkı, Mümtaz, İhsan vesaire bu sabah toplanmışlar, merkezi umumîyi iskata karar vermişler, bu kararlarını da çarşamba günkü içtimada tatbik edeceklermiş...

Enver Paşa cevap verdi:

— Nasıl olur canım?.. İnanma, yalandır!

— Şimdi bana Süleyman Askerî Yakup Cemil geldiler. Arkadaşlarile beraber yaptıkları içtimain bütün tafsilâtını anlattılar.

Artık bu seninkiler çok oluyorlar, bunların bir çaresine bak, sonra karışmam ha!..

Enver Paşa, fevkalâde asabîleşen arkadaşı Talât beyi teskin

O tarihlerde İttihat ve Terakki merkezi umumîsi olan Nuruosmaniyedeki bina

ve tatmin etti:

— Sen merak etme, işi bana bırak... Ben kendilerini çağırır, tembih ederim. dedi.

Talât bey mükâlemeyi burada kesti, şikâyet ettikleri aleyhinde fazla söz söyliyemezdi, çünkü bunların, Enver Paşa ile beraber yürüdüklerine emindi. Onların aleyhinde ileri gitmek, içtimaa iştirak edenler hakkında tehditkâr bir lisan kullanmak, bizzat Enver Paşayı tehdit etmekten farksızdı. Çünkü bunlardan meselâ biri, Mümtaz bey, Enver Paşanın en ziyade itimat ettiği, çok sevdiği yaveri idi. Talât bey, bu mevzuda daha şiddetle söz söylemenin mahzurunu keşfetmiyecek bir adam değildi. Bu itibarla lâkırdısını başka bir bahse nakletti.

Enver Paşa bir gün sonra, Hakkı ve Mümtaz beylere Talât beyle aralarında geçen mülakatın tafsilâtını verdikten sonra Mümtaz bey:

— Hakkı, dedi, biz bu iki arkadaşa itimat etmişiz, fakat aldanmışız. Yemeyip, içmeyip koşarak her şeyi Talât beye anlatmışlar. Ben kendilerini göreceğim, Süleyman Askerînin kendisine bizim şefimiz süsünü vermesini şiddetle protesto edeceğim ve her ikisine «artık size itimat edilemez, bundan sonra bizim içimizde sizin işiniz yoktur» diye söyleyip çatacağım.

Filhakika bir iki gün sonra Mümtaz bey, Süleyman Askerî ve Yakup Cemil beylere harbiye nezaretinde tesadüf etti. Her ikisini bir kenara çekti, serzenişlerde bulundu. Merkezi umumînin iskat teşebbüsünü Talât beye haber vermelerinden, yaptıkları hareketin doğru olmadığından bahsetti. Süleyman Askerî ve Yakup Cemil beyler, Mümtaz beyin bu sözlerine karşı bin dereden su getirdiler; Kemal beyin evinde verdikleri kararın muvaffakiyet ihtimali olmadığını bilâhare düşündüklerinden vesaireden dem vurdular.

Bu tarzdaki bir cevapla her ikisi de hareketlerini müevvelen itiraf etmiş oluyorlardı.

Bu hadiseden sonra Mümtaz bey, uzun zaman Süleyman As-

kerî ve Yakup Cemil beylerle görüşmedi, hatta yolda tesadüf etıikçe selâm bile vermiyordu.

Bu son vaka, senelerdenberi beraberce çalışan, bir gaye etraſında beraber hareket eden bu ihtilâlci arkadaşlar arasına ilk tefrikayı sokmuştu!..

V

Talât Beyle "Merkez Umumî" nin tedbirleri ve telâşları

Birbirine yan bakan iki zümre! —Baş vurulan çareler... —Enver ve Cemal Paşaların kanatları nasıl kırılır? — 328 kongresile ihtilâflar tazzuv ediyor... —İlk itiraz... —"Sen kim oluyorsun ?.." —"Böyle karar vermekten memleket huzurunda utanırız! " —"Bunun sonu ihtilâldir.. O da bize düşer!" —Talât bey soruyor: "Ne yaptık? İttihat ve Terakkiyi tehlikeye sokuyoruz!" —"Seni sükûta davet ediyorum!" —"İnadına kazandık ya !.." —329 kongresinden evvel Şeref efendi sokağında... —"Olsun, girsin!" Bir ses cevap veriyor: "Olmasın, girmesin!" —"Eğer fırkamıza girmemiş olsaydı mezar taşına..." —Hüseyin Cahit bey kâtibi umumî olamaz mı? —Beylikten efendiliğe... —Hükümet neye hazırlanıyor? —Bulunan bombalar! —Dünyaya felâket müjdesi veren kim? —"Asker olanlar silâh başına!" —Birbirine zıt üç politika birden... —Muarızlar nasıl uzaklaştırılıyor? —Batumun fatihi kim? —Harpten altı ay sonra... —Payitahtın geçirdiği kara günler... —İstanbulu kurtaran el —Halkın vicdanına Anafartalar kahramanı yerleşmişti... —Nasıl kuşkulandılar? —Sakallı Tevfik beyin şükran ziyafeti —Felâketleri haber veren büyük kudret —"Sadırazam kimi yapalım?" —"Şayet Mısırı alırsak..." —Bütün kumandanlar bir fikirde iken... —Ümitsizlikler içinde vatan nasıl kurtulur? —Tepeden bir bakış ve... —Türk tarihini kurtaran büyük hücum!

Münaferetler ve husumetler kökleşiyor

Merkezi umumînin iskatı teşebbüsü bu suretle akim kalınca İttihat ve Terakki erkânı arasında senelerdenberi devam eden husumet ve münaferetler de şiddetlenmiş, cemiyet dahilinde ahenk ve tesanüt kalmamıştı. Fırka içinde resmî hizipler teşekkül etmemekle beraber biribirine yan bakan iki zümre meydana gelmiş bulunuyordu:

1 — Başta Talât bey olduğu halde merkezi umumî âzası ve Kara Kemal beyin riyaseti altındaki İttihat ve Terakkinin İstanbul teşkilâtı.

2 — Resmen Enver Paşa tarafından tahrik ve temsil edilmemekle beraber Enver Paşaya taraftar ve taşradaki İttihat ve Terakki teşekküllerine istinat eden murahhası mesuller ve cemiyet müfettişleri.

Bunların ileri gelen âzası, Mümtaz, Hüsrev Sami, Sabancalı Hakkı, Topçu İhsan, Nail, Atıf, Süleyman Askerî, Yakup Cemil beylerdi.

Bu zevat, «İttihat ve Terakki» nin en fedakâr, en atılgan, binbir maceraya, ihtilâle karışmış, İttihat ve Terakki ailesi içinde nüfuzları çok şahsiyetleriydi.

Diğer taraftan Talât bey, merkezi umumî âzasile İstanbul teşkilâtından başka mebuslarla ayan azasını da peşinden sürüklüyordu.

Maamafih Talât bey, muarızları içinde Süleyman Askerî beyi kendisine tamamile çekmeğe muvaffak olmuştu.

Yakup Cemil beye gelince: O, büsbütün şaşkın bir vaziyette kalmıştı.

Yakup Cemil bey, Mümtaz bey tarafından şiddetle muahaze edildikten sonra, Süleyman Askerî beyle beraber hareket ettiğine nedamet etmiş, yeniden eski arkadaşlarına iltica etmişti.

Talât bey, artık kendisine karşı sarahaten cephe alan, bu murahhaslar ve müfettişler zümresinden tamamile itimadını kesmiş, onlara karşı hasım bir vaziyet almıştı.

Bilhassa bunların teşebbüsü olmayaydı ne Enver, ne Cemal paşalar daha uzun müddet hükümete girmiyecekler, Talât bey de kabinede ve hükümette uzun müddet hâkimiyetini ve nüfuzunu devam ettirecekti.

Talât bey, şimdiye kadar bin türlü sebep ve mecburiyetlerle bunların olur, olmaz arzularına inkiyat etmişti (boyun eğmişti). Bu hal, bu gidişle nereye varacaktı? Muarızları yarın, daha ziyade kuvvetlenirlerse, belki de kendisini hükümette, fırkada büsbütün istemiyecekler, hükümetten, merkezi umumîden çekilmesinde ısrar edeceklerdi.

O halde, Talât bey için iki yol vardı: Bir taraftan Süleyman Askerî bey gibi daha bazılarını kendisine çekerek bu zümrenin kuvvet ve nüfuzunu dağıtmak, diğer taraftan kendisine karşı vaziyet almakta inat ve ısrar edenleri de ilk fırsatta mahvetmek!

Bunun için önüne gelen vesilelerden istifade edecekti. Maamafih Talât bey, bu zümre içinde en ziyade Sabancalı Hakkı beye içerliyordu. Meşrutiyetin ilk senelerinde kendisile hep beraber yürüyen, Babıâli baskınına, daha doğrusu 1328 (1912) kongresine kadar her hareketinde en candan, en sadık arkadaşı olan Hakkı bey, son zamanlarda kendisine karşı vaziyet almış, her hareketine, her teşebbüsüne itiraz etmeğe başlamıştı.

Bunun için Talât bey, bilhassa Sabancalı Hakkı ve Mümtaz beylerle arkadaşlarını nasıl susturacak, nasıl yıldıracaktı? Talât bey için muarızlarının kudretleri yalnız kendilerinden ibaret olsa gene mesele yoktu... Bir bahane bulur, bunları hükümet kuvvetile tedhiş ve hattâ... mahvederdi. Fakat bunlar, memlekette yalnız değildirler. İttihat ve Terakki hesabına ihtilâlcilik, çetecilik

maceralarile ülfet eden bu zümre, arkalarından bir çok kuvvetleri sürükliyecek nüfuz ve teşkilât sahibi idiler.

Bahusus Enver, hatta Cemal paşalar bile başları sıkıştıkça bunlara müracaat ediyorlardı.

Talât bey, dahiliye nazırı sıfatile hükümet kuvvet ve nüfuzunu istimal ederek bunları dağıtmağa teşebbüs etse, karşısında en büyük müdafi olarak Enver Paşayı bulacaktı. Çünkü, harbiye nazırlığını bu zümreye borçlu bulunan Enver Paşa, her sahada kendilerine müzaheret ediyordu. Binaenaleyh alelade memuriyetler peşinde koşmayan, muavenetlerden müstağni kalan bu zümreyi yıkmak o kadar kolay değildi.

Bahusus İttihat ve Terakki teşekkülü içinde en şiddetli itiraz ve tenkitlere girişen bu ihtilâlci İttihatçılar, bu muhalefeti fırka haricine çıkarmıyorlar, hariçte merkezi umumînin, hükümetin, hattâ Talât beyin en hararetli taraftarı rolünü oynuyorlar, fırka tesanütsüzlüğünü hissettirecek en küçük bir hareketin fırka haricine sızmamasına son derece gayret ediyorlar, velhasıl hiç bir ferdin İttihat ve Terakkinin manevî şahsiyetine, erkânına yan gözle bakmasına müsamaha etmiyorlardı.

Bu vaziyete göre Talât bey, fırka içindeki muarızların cemiyete ve cemiyet erkânına ihanetle de itham edecek mevkide değildi.

Fakat Talât bey ümitsiz de değildi. Elbette bir gün İttihat vê Terakki camiasındaki bu hasımları da gafil davranacaklar, ters bir harekette bulunacaklardı... O zaman, onları ne Enver Paşa himaye edebilecek, ne de istinat ettikleri kuvvetlerden, teşekküllerden medet umabileceklerdi! İşte o vakit bunları dağıtmak, nüfuzlarını, mevkilerini hiçe indirmek ve hattâ... mahvetmek işten bile değildi.

Bu düşüncelerle kafasını yoran ve muarızları hakkında kendi kendine bir hattı hareket çizen Talât bey, bir gün Süleyman Askerî bey gibi diğerlerini de elde etmenin yolu olup olmadığını da araştırmağa niyet etti. Hem bu yol daha faydalı değil miydi?

Bu ele, avuca sığmaz farzedilen ihtilâlciler de ona iltihak ederlerse Enver ve Cemal paşaların İttihat ve Terakki içindeki kolları ve kanatları kırılmış olmaz mı idi? Fakat hayır bu, kabil değildi.

Gerçi Talât bey, Fethi beyi merkezi umumîden, Enver Paşa da Talât bey ile müşterek muarızları olan Mustafa Kemal beyi de ordudan Sofyaya uzaklaştırmakla geniş bir nefes almışlardı. Fakat günün birinde, Fethi beyin sefirliği istemiyerek tekrar İstanbula dönmesi, bir fırsatını bularak tekrar merkezi umumîye girmesi pekâlâ mümkündü. Bilhassa orduda çok sevilen, bütün askerî erkân ve zabitan tarafından derin bir hürmetle sözleri dinlenen Mustafa Kemal bey, hem kendisi, hem de Enver Paşa için korkulacak en büyük kudretti.

Mustafa Kemal bey, hadiseler huzurunda hüküm ve tenkitlerini hiç saklamıyor, hükümet icraatının bozuk taraflarını, hiç kimseye nasip olmıyan zekâsındaki kudretle öyle isabetli bir şekilde tahlil ediyordu ki bu sözler, bütün hükümet ricalini cevap veremiyecek, kendilerini müdafaa edemiyecek mevkie düşürüyordu.

Talât bey, Hakkı bey ve arkadaşlarının ikide bir, birer vesile ve bahane ile mesele çıkarmalarından artık bıkmış, usanmıştı!

Bunlar, ne istiyorlar, hangi gayeyi istihdaf ediyorlardı? Memuriyet mi? Mevki mi? Fakat o bunu da tecrübe etmişti. Bu zümreyi teşkil edenlerin hemen her birine muhtelif zamanlarda memuriyetler teklif ettiği halde kabul etmemişler, İttihat ve Terakki teşkilâtı içinde serbest çalışmağı tercih etmişlerdi.

O halde bunların istedikleri başka şeydi: Kendi nüfuz ve mevcudiyetine nihayet vermek!

Ya bunlar meselâ bir gün Mustafa Kemal bey gibi kudretli ve yüksek zekâlı bir şahsiyetin idaresi altında birleşirler, kendisini ve hattâ Enver Paşayı da devirirlerse? Fakat gel de bunu, Enver Paşaya anlat!

Talât bey kanaat getirmişti ki muarızlarının her cemiyette,

her teşekkülde sözleri, propagandaları derhal yer tutuyor, tesirini gösteriyordu. Bunlar, bir çok hadiselerde haddi zatında ekalliyette oldukları halde ekseriyeti peşlerinden sürükliyorlar, ekseriyete pervasızca karşı duruyorlardı.

Talât bey artık, fırka dahilindeki bu mücadelelerden bıkmıştı. O, meşrutiyettenberi İttihat ve Terakki muhaliflerinden ziyade dahilde rahatsızlık veren, kendi icraatına engel olan fırka arkadaşlarından usanmıştı... Bir vakitler gerek Hakkı, gerek Sait Paşa kabinelerinde bulunduğu zaman aynı kabinelerde harbiye nazırı olan Mahmut Şevket Paşa ile de az mı uğraşmıştı? Vakıa nihayet merhum paşayı harbiye nezaretinden uzaklaştırmış, fakat ne fayda ki fırka da iktidar mevkiinden yuvarlanıp gitmişti!

Bahusus Enver Paşa harbiye nazırı olduktan sonra vaziyet, büsbütün aleyhine dönmüştü. Bir gün, bütün hasımlarının birleşerek kendisini ve arkadaşlarını iskat etmiyeceklerini kim temin ederdi?

Talât bey, muarızlarının maksatlarını daha İttihat ve Terakkinin 1328 kongresinde açıkça anladığı halde hâlâ tereddüde sebep var mı idi?

Bu kongrede Sapancalı ve arkadaşları kendisine az mı hücum etmişlerdi?

Evet şimdiye kadar Sait Halim Paşa kabinesinin teşkili etrafında gürültüler, Edirnenin istirdadı için yapılan hareketler, Enver Paşanın harbiye nazırlığı, merkezi umumînin iskatına teşebbüs gibi esaslı ihtilâflar Talât bey ve merkezi umumî ile muarızlarının arasını açmağa kâfi sebeplerdi. Fakat, Talât beyin pek güzel düşündüğü gibi, İttihat ve Terakki içindeki muarızlarile kendisi ve merkezi umumî arasındaki anlaşamamazlığın mebdeini (başlangıcını) daha evvelki tarihlerde aramak lâzımdı...

Bilhassa İttihat ve Terakkinin birinci defaki sukutundan sonra büyük kabine zamanında yapılan 1328 kongresinde bu ihtilâf bütün şiddetile baş göstermiş, bir aralık kongrede bulunan azanın büyük bir ekseriyetini peşinden sürüklemeğe muvaffak olan

ve arkadaşları hesabına söz söyliyen Sabancah Hakkı bey işte daha o zaman isyan ve cidal bayrağını Talât bey ve merkezi umumî aleyhine açmıştı...

Gerçi ondan sonra Balkan harbinde, Babıâli baskınında gene beraber hareket etmişler, İttihat ve Terakki hesabına yapılan büyük hareketlerde Talât beyle Hakkı bey hep beraber yürümüş, biribirlerinden ayrılmamışlarsa da İttihat ve Terakki nam ve menfaatine müttehiden (birlikte) çalışan bu iki muarız, fırka dahilinde hiç bir zaman birleşememişlerdi.

Hakikaten 1328 (1912) kongresi, İttihat ve Terakki ailesi içindeki ihtilâfları ilk defa olarak taazzuv ettirmiş, o zamana kadar ancak merkezi umumî âzasile cemiyet müfettişlerinin, bazı ileri gelen İttihatçıların malûmu olan fikir ve noktai nazar ihtilâflarına İttihat ve Terakkiye mensup ayan, mebusan vesair zevat da - bu kongre vesilesile- vakıf olmuştu.

Talât beyle muarızlarının ilk alenî ve şiddetli mücadelelerini gösteren bu kongre, bu noktai nazardan pek şayanı dikkatti.

Ahmet Muhtar Paşa kabinesi iktidar mevkiinde İttihat ve Terakkiyi istihlâf ettikten sonra kabine, bütün İttihatçılar aleyhinde vaziyet almakla ve meclisi mebusanı seddetmekle (kapatmakla) beraber, meşrutiyete münafi hareket ediyor hissini doğurmamak için İttihat ve Terakki teşkilâtını resmen dağıtmış değildi. Fırkanın merkezi umumîsi, klüpleri gene duruyordu. Burada içtimalar yapılıyordu. Bu esnada Ahmet Muhtar Paşa hükümeti yeni intihap yaptırmak için hazırlıklara girişti, defterler hazırlandı, her intihap dairesinde intihap heyetleri teşekkül etti. Anlaşılıyor ki İttihat ve Terakki muhalifleri bir meclisi mebusan toplamağa çalışacaklardı. Bittabi bu sefer intihap edilenler, İttihat ve Terakki muhalifi mebuslar olacakları için hükümet, parlâmento yolile de mevkiini sağlamlaştırmağa çalışacaktı.

O halde -çok güç olmakla beraber- İttihat ve Terakki için dağıtılmayan teşkilâtile intihap mücadelesine girişmek kabildi. Bu hal karşısında, İttihatçıların vaziyeti ne olabilirdi? İttihat ve Te-

rakki intihabata iştirak edecek mi idi? Bu, henüz İttihat ve Terakki rüesası arasında tam manasile halledilmiş bir mesle değildi. Çünkü, ortada fırka namına atılmış, bir adım, bir zaruret vardı. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, ayan meclisine yaptırdığı bir tefsir kararile meclisi mebusanı seddederken, başta meclis reisi Halil bey olduğu halde, meclisteki İttihat ve Terakki ekseriyeti, hükümetin bu kararını şiddetle protesto etmiş, set kararının kanunsuz olduğunu iddia etmişti.

Hattâ -yukarıda kaydettiğim gibi- Halil beyin padişaha çektiği telgrafta hükümet kararının gayri meşru olduğunda ısrar edilmişti. İttihat ve Terakki, bir taraftan meclisin kapatılmasını meşrutiyete ve kanunu esasiye bir darbe olarak protesto ederken ve dağılan mebusların mebusluk sıfatlarını muhafaza ettiklerini hattâ meclisin kendi kararile bilâmüddet tatil edildiğini iddia ederken, diğer taraftan yeni intihaba nasıl iştirak edebilirdi?

İttihat ve Terakki bu noktai nazarını muhafaza etmekte o kadar ileri gitmişti ki meselâ, bu mebusların isimleri geçerken fırkaya mensup gazeteler hâlâ «filan yerin mebusu filân bey» diye zikrettikleri halde İttihat ve Terakki muhalifi gazeteler ise meclisin seddinden sonra «filân yerin sabık mebusu filân bey» diye bahsediyorlardı.

Şu halde senelik kongresini aktedecek İttihat ve Terakki fırkası, bilhassa bu meseleyi kökünden halledecekti. Fakat Halil beyin meşhur protestosu, hükümet üzerinde iyi tesir bırakmamıştı! Bunu, İttihat ve Terakki erkânından çokları, bilhassa Talât bey ve arkadaşları yakından anlamışlardı. Talât bey, Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin, Halil beyin protestosunu vesile ittihaz ederek, İttihat ve Terakki aleyhinde, daha şiddetli bir hattı hareket takip etmesinden korkuyordu!

Binaenaleyh kongre kararı ile protestonun kıymetini düşürmek, yapılacak intihabata iştirak kararını kongreden istihsal etmek suretile hükümete karşı menfi ve ihtilâlkâr bir vaziyetten sıyrılmak lâzımdı. Bu takdirde nihayet hem set kararının meşru-

iyeti tanıtacak, hem de yapılacak intihabın kanun dairesinde cereyan edeceği kabul edilmiş olacaktı. Talât bey ve arkadaşları hükümetin İttihat ve Terakki aleyhinde beslediği gizli, aşikâr maksat ve hareketlerin ancak bu karar ile teskin edileceğine kani idiler. Fakat muarızlarını susturmak lâzımdı. Onun için Talât bey -mümkün olduğu kadar- kendine taraftar olanların kongrede ekseriyet temin etmesine dikkat edecekti.

Şu halde kongreye iştirak etmek için mühim bir ekseriyet temin edilecekti. Talât bey, bu seferki kongreye (1328 - 1912 İttihat ve Terakki kongresi) lüzumundan fazla ehemmiyet verdi. Fırkaya mensup bütün azayı, mebusları, ayanı kamilen davet etti.

Talât bey, bu daveti yaparken:

— Mühim meseleler vardır, konuşacağız! diye teşvik ediyordu.

Halbuki cemiyet nizamnamesi mucibince İttihat ve Terakkiye mensup ayan ve mebusandan ancak yüzde onu kongreye iştirak edebilirdi. Nitekim bundan bir sene evvelki kongrede de bu nisbete riayet edilmişti. Şu takdirde yirmi beş mebusun, on da ayan azasının intihap edilerek kongrede bulunması lâzım gelirken 20 Ağustosta Nurosmaniyedeki binada toplanan 1328 (1912) kongresine İttihat ve Terakki mensubu bütün mebuslar ve ayan âzası gelmiş bulunuyordu.

Kongre, Hacı Adil beyin riyasetinde toplandı. İlk sözü, meclisi mebusanda İttihat ve Terakki grupu reisi İzmir mebusu Seyit bey aldı ve fırka reisi sıfatile yapılacak intihabata İttihat ve Terakkinin iştirak etmesi lüzumunu müdafaa etti. Bundan sonra İttihatçıların eski nafıa nazırı ve İstanbul mebusu Hallaçyan efendi de Seyit beyi teyit edecek sözler söyledi. Bu sabık nazır, İttihat ve Terakkinin intihabata iştirak etmemesi demek, fırkanın büsbütün dağılıp ölmesi demek olduğunu iddia etti. Hatipler söz söylerken, kongrede bulunan hükümet komiserinin mevcudiyetini hesap ediyorlardı.

Hatiplerin bu kabil sözlerinden kongre öyle bir hale geldi ki

reye müracaat edilir edilmez büyük bir ekseriyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti yeni intihabata iştirak etmeğe karar verecekti.

O zamana kadar Talât bey hiç bir söz söylememiş, ancak kendi fikirlerini müdafaa edenleri söz söylemeğe sevketmişti.

Buna mukabil Talât beyin muarızları da susmuş, lâkırdıya karışmamışlardı. Fakat kongrede bir kısım azanın, bilhassa İttihat ve Terakki müfettişlerile taşra teşkilâtına mensup olanların sinirlendikleri de belli idi.

Talât bey salonun dibinde bir köşeye çekildiği halde, salonun diğer köşesinde de bu sözlerden sinirlenenler toplanmışlardı. Bunlar, İttihat ve Terakkinin atılgan, her karara boyun eğmiyen, uzuvları idiler. Aralarında verdikleri karar üzerine, bunların namlarına Sabancalı Hakkı bey söz söyliyecekti.

Hakkı bey, işin reye doğru gittiğini anladı, söz istedi ve dedi ki:

— Evvelâ şunu arzedeyim: Kongrenin teşekkülü, nizamnamemize muhaliftir. Nizamname, kongreye mebusandan ve ayandan ancak yüzde on zatın iştirak edeceğini emrettiği halde bu sefer bütün ayan ve mebusan âzası burada bulunuyorlar.

Her şeyden evvel, bu maddeye riayet etmek, kongreyi, nizamnamemizin emrettiği şekilde toplamak lâzımdır. Şu halde nizamnameye muhalif olarak, aramızda bulunan zevat, lütfen salonu terketsinler!

Talât ve Hakkı beyler arasındaki ihtilâfın ilk tezahürünü gösteren bu teklif ile Hakkı bey, Talât beyin istinat ettiği ekseriyeti dağıtmak istiyor, ondan sonra intihabata iştirak edip etmemek meselesini ortaya atmak fikrini takip ediyordu.

Bu itirazdan Talât beyin canı sıkıldı, Seyit beye işaret etti. İttihat ve Terakkinin meclisteki grup reisi söz aldı ve Hakkı beye hücum etti. Seyit bey dedi ki:

— Siz ne sıfatla meclisteki grup aleyhine söz söylüyorsunuz? Burası İttihat ve Terakki kongresidir. Böyle mühim bir meselede evvelâ millet vekili olan mebusların sözü dinlenir. Mebuslarımı-

İntihabata iştirak lehinde söz söyleyen hatiplerden sabık nafıa nazırı Haliçyan efendi

zın, yanımızın aleyhinde hareket etmek hakkını nereden buluyorsun, sen kim oluyorsun?

Seyit beyden sonra Hallaçyan efendi söz aldı. Hallaçyan efendi, kongrenin teşekkülü tarzına müdahale etmeği münasip görmedi. Maksat, intihabata iştirake karar vermekti. O halde bu hedefe doğru kısaca gitmek lâzımdı. Hallaçyan efendi dedi ki:

— Biz, memlekette anarşi yapacak değiliz. Mademki hükümet intihabatı yaptıracaktır, her memlekette olduğu gibi, fırkamız da intihabat mücadelesine girmelidir. Memleketin vaziyeti naziktir. Fazla söze hacet yok; intihabata iştirak etmeliyiz.

Hakkı bey hiddetle kalktı ve dedi ki:

— Seyit beyin ileri sürdüğü mebusan ve ayan arkadaşlarımız, İttihat ve Terakkinin meclisteki siyasî fırkasını teşkil ediyorlar... Burada herkesin tek bir reyi vardır. İttihat ve Terakki teşekkülü içinde mebus ve ayan olanlarla olmıyanlar arasında fark

yoktur. Nizamname, kongrenin ne suretle teşekkül edeceğini tayin ediyor. Meclisteki fırkamız grupu, ancak İttihat ve Terakki merkezi umumîsinin, kongresinin tayin ve tesbit ettiği siyaseti müdafaa etmeğe ve tahakkuk ettirmeğe mecbur ve vazifedardır... Grup, kongrede karar altına alınan esasları kendiliğinden değiştiremez! Bu itibarla da nizamnamemizin ahkâmı haricine çıkmaz.

Sonra burada intihabata iştirak lüzumunu ileri süren Hallaçyan efendi mecliste Nazım Paşa aleyhinde istizah takriri hazırlarken, hükümet meclisi dağıttı.

Seddin gayri meşru olduğunu mecliste iddia ederek Cavit beyle beraber nutuk irat eden Seyit bey değil midir? Sonra da hükümetin bu hareketini protesto ederek meclis reisi sıfatile padişaha müracaat eden siz değil misiniz Halil bey?

Siz bu kararları verirken, bu hareketlere girişirken bize sordunuz mu? Merkezi umumînin kararını almadan, İttihat ve Terakkinin selâhiyettar mümessillerinin reyi sorulmadan yapılan bu hareketlerinizi -yanlış olmakla beraber- İttihat ve Terakki namına resmen ve alenen yapıldığı için, hepimiz kabul ettik; protestonuza iştirak ettik ve teşkilâtımıza öylece haber verdik. Bütün İttihat ve Terakki teşkilâtı -usulsüz olmakla beraber- cemiyet namına yapılan bu hareketiniz etrafında müttehit bir vaziyet aldı... Yani hepimiz, bir noktada birleştik: Hükümetin meclisi dağıtması kanunsuzdu, meşru değildi. Şu halde bu karar ortada varken şimdi ne hakla bunun aksini iddia ediyor, intihabata iştirak edelim diyorsunuz. Biz, böyle bir karar vermekten memleket huzurunda utanırız!

Arkadaşlarının fikirlerini hülâsa eden Hakkı bey, kendi tezlerinin aleyhinde söz söylüyordu. Yani onlar da, esas itibarile, intihaba da iştirak etmek fikrinde idiler... Fakat mademki evvelce meclisteki fırka grupu tarafından ittihaz edilmiş bir karar vardı. Fikirlerince, şimdi kongre bunun hilâfına hareket edememek mevkiinde idi.

Kongrede biraz evvel hâkim olan kanaat, intihabata iştirak etmek suretile hasıl olmuşken, Hakkı beyin arkadaşları namına söylediği bu sözler, kongrenin havasını değiştirdi.

Bu sırada vilâyet murahhaslarından biri, Hakkı beyin sözünü teyit etti ve:

— Biz buraya intihabata iştirak edip etmemek için karar vermek üzere gelmedik. Evvelce efkârı umumiyeye ilân edildiği gibi hükümetin kararı protesto edildiği için artık bu mevzua bir daha avdet edemeyiz. İttihat ve Terakkinin bu zamanda yapılacak daha mühim vazifeleri vardır. Bugün, mevkii iktidarı kaybetmiş, muhalefet safına geçmiş bulunuyoruz... Fırkamızın vaziyetini münakaşa etmek, istikbal için bir hattı hareket çizmek lâzımdır. Hakkı bey arkadaşımızın mütalâası doğrudur. Fırka namına neşredilen protestoya mütenakız çelişkili vaziyet alamayız, ayıptır! dedi.

Kendi fikirlerinin vilâyet murahhaslarınca da tasvip edildiğini gören Hakkı bey tekrar söz aldı ve dedi ki:

— Efendiler, İttihat ve Terakkinin vazifesi, en ziyade, böyle günlerdedir. Bizim göstereceğimiz zaaf, tereddüt, doğrudan doğruya fırkamızın aleyhinedir. Biz, her türlü tehlikeye karşı duracak bir vaziyet almalıyız. Bugün meclisi kapamak kudretini gören hükümet, yarın bu meclisi bir daha açmamağa çalışır! Halbuki bizim vazifemiz inkılâp fırkası olmak itibarile bu meclisi daima açmak, açık tutmaktır...

Bugün iş başında bulunanlar, esasen meclise ünsiyet etmiyen, meşrutiyeti benimsemiyenlerdir. Bunlar, meclisi kapayan bir devrin yetiştirdiği adamlardır. Binaenaleyh, meclisi bir defa daha açmamak kararını, her an, verebilirler... Bu takdirde, bunun neticesi ihtilâldir! O ihtilâli yapmak da bize düşer!

Hakkı beyin bu sözleri çok şiddetli idi. Kongrede, hükümet komiseri huzurunda, bu tarzda söz söylenmesini doğru bulmıyanlar çoktu. Hele «ihtilâl» kelimesi kim bilir ne fena tesir yapacak, hükümeti büsbütün kuşkulandıracaktı... Hemen Hakkı be-

yin sözlerini reddettiler ve bir ağızdan bağırdılar:

— Hayır, hayır! dediklerin yanlıştır!

Hakkı bey de bağırarak cevap verdi:

— Böyledir, bu adamlar meclisi açmıyacaklardır. Göreceksiniz!

Reis Hacı Adil bey, müzakerenin tehlikeli bir safhaya girdiğini görüyordu. Münakaşa biraz daha uzarsa, hükümetin aleyhinde söz söylemeğe, fırsat bekliyenler Hakkı beyi takip edecekler, belki de umumî bir cereyan karşısında hükümet aleyhine fiilî bir vaziyet alınmasına alenen ve resmen karar verilmek zarureti hadis olacaktı.

Reis sordu:

— Müzakere kâfidir, değil mi efendim?

Talât beyin fikrine taraftar olanlar mukabele ettiler:

— Reye, reye koyunuz!

Reyler toplandı ve sayıldı. Neticede 76 rey ile intihabata iştirak edilmemesine karar verildi. İştirakin aleyhinde olanlar arasında evvelce Talât beyle beraber hareket edenler de vardı.

Kongrenin bu kararı, başta Talât bey olduğu halde intihabata iştirak lehinde söz söyliyenleri telâşa düşürdü. Celseye beş dakikalık bir fasıla verdiler.

İçtima salonundan telâşla ve asabiyetle çıkan Talât bey, koridorda önüne gelenlere söylüyordu:

— Ne yaptık? Kongrenin kararını bir ihtilâl hareketi olarak telâkki edecekler... Hükümet, herkesi tevkif edecek!.. Hiç doğru olmadı, İttihat ve Terakkiyi tehlikeye sokuyoruz! İntihabata iştirak etmemek demek, hükümeti meşru tanımamak, yani hükümete karşı ihtilâl vaziyeti almak demektir!

Talât bey, bu kararı tashih edecek, hükümeti kuşkulandırmıyacak bir tedbir arıyordu.

Birinci celseye iştirak edemiyen, geç kalan ayan ve mebusandan bazı zevat vardı. Bunların başında Sait Halim Paşa bulunuyordu. İkinci celse açılınca ilk sözü Talât bey aldı:

— Efendiler, bundan evvelki celsede bazı zevat yoktular. Reye iştirak edemediler. Böyle mühim meselelerde bütün İttihat ve Terakki erkânının reylerini almak lâzımdır. Evvelki kararın İttihaz edilmemiş olduğuna hükmederek yeniden rey verelim, dedi.

Talât beyin bu teklifi, muarızlarını şiddetle sinirlendirdi. Hakkı bey yerinden fırladı ve Talât beye hitaben bağırmağa başladı:

— Sen burada mütehakkim rolü oynamak istiyorsun!.. Burada hiç kimseden farkın olmadığını bilmelisin! Kongre kararını vermiştir: İntihabata iştirak edilmiyecektir. Kongreye hürmet etmelisin! Arkadaşlarım namına seni sükûta davet ediyorum!

Talât beyi şiddetle muahaze eden bu sözler, azayı biribirine katacak derecede idi. Fakat bu celsede, yeniden gelenlerle, Talât bey ekseriyeti temin ettiğine güveniyordu; cevap vermeğe lüzum görmedi.

Kara Kemal beyin teşkilâtına mensup âza müdahale ettiler ve:

— Yeniden reye, yeniden reye! sesleri yükseldi. Rey pusulaları dağıtıldı, toplandı. Bu esnada bir kişinin dört beş rey birden attığı iddia ediliyordu. Hakkı beyin arkadaşları bağırdılar:

— Hile karıştırıyorsunuz, fazla rey veriyorsunuz!

Reis reyleri sayıyordu.

Hakkı bey zümresinden Yakup Cemil bey hiddetle yerinden fırladı, reis Hacı Adil beyin elindeki rey torbasını çekip aldı, yere silkti ve yerden reyleri toplıyarak birer birer saydırdı. Bu sefer kongre 85 rey ile intihabata iştirak etmeğe karar veriyordu.

Kongre bitmişti, âza dışarıya çıkmıştı, koridorda Talât bey, Hakkı beye yarı ciddî, yarı şaka bir tavırla takılmağa başladı:

— İşte inadına, kazandık ya!.. dedi.

Hakkı bey cevap verdi:

— Benim için inat meselesi yoktur. Bir prensip meselesi vardır. Evet kazandınız, fakat fırkanın şahsiyetini lekelediniz!

İşte 1328 (1912) kongresi bu suretle cereyan etmiş, Talât beyle Sabancalı Hakkı bey ve arkadaşları arasındaki ihtilâfı aleniyete sokarak canlandırmış, artık haricin de görüp anladığı bir şekilde derin bir uçurum meydana getirmişti.

* * *

Talât beye göre muarızlarile anlaşmağa imkân yoktu. Onlarla kendisi arasında öyle bir cidal açılmıştı ki vaktinde tedbir almazsa kendisi büsbütün mağlûp olacak, hükümeti, merkezi umumîyi, mebusan ve ayandaki nüfuzunu muarızlarına terkedecek, siyaset sahnesinden ebediyen çekilecekti... Bu suretle kendisi için İttihat ve Terakki haricindeki muhaliflerden ziyade, asıl büyük tehlike; dahilden, fırka teşkilâtı içinden geliyordu! Hem bu daha fena idi. Muarızları kendisini mevkiinden uzaklaştırdıkları zaman en sadık, kendisine itimat ettiği en yakın ve en emin arkadaşları bile onların tarafına geçecekler, bütün İttihat ve Terakki teşkilâtını kaybedecekti!

Talât beyde bu kanaat, günden güne kökleşiyor, sarsılmaz bir iman haline geliyordu.

İşte yeni bir hadise daha Talât beye büsbütün hak vermişti: 1328 kongresinden sonra, merkezi umumî ve Talât beyle muarızları, bir kere daha, alenen çarpışmışlardı... Bu yeni hadise İttihat ve Terakki bünyesi üstündeki yaranın kapanmıyacağını fiilen göstermişti.

O halde kendisine karşı günden güne kuvvetlenen, müttehit (birlik) bir cephe alan zümreyi, kuvveti dağıtmalı idi.

Bu son hadisede sahneye gene Hakkı bey ile arkadaşları çıkmıştı. Artık anlaşılıyordu ki Talât beyin karşısındaki zümreyi tahrik eden Sabancalı Hakkı beydi. Hakkı bey, bir kere daha isbat etmişti ki o, Talât beyle merkezi umumî azasına rahat yüzü göstermek istemiyordu. O halde Hakkı bey ile arkadaşlarının hakkından gelmek lâzımdı!

Talât beyin muarızları hakkındaki düşüncelerini takviye eden bu yeni hadise nedir?

Cemiyet nizamnamesi mucibince İttihat ve Terakkinin 1329 (1913) senesi kongresini toplamak lâzımdı. Ancak 1328 kongresinde olduğu gibi bu kongrede gene Talât beyle merkezi umumî muarızlarının çarpışmasına meydan vermemek icap ediyordu. Bunun için daha evvel hususî bir içtima tertip etmek, bu içtimada mümkün olursa anlaştıktan sonra resmî kongreyi toplamak daha doğru olacaktı. Buna, bilhassa Talât bey taraftardı.

Kongrede baş gösteren ihtilâflar, İttihat ve Terakki hesabına fena tesirler bırakıyor, fırka muhaliflerine ümitler veriyordu. Bu itibarla Talât beyden aldığı emir üzerine, İstanbul fırka teşkilâtının reisi Kara Kemal bey, Nurosmaniyede Şeref Efendi Sokağındaki vilâyet merkezi dairesinde merkezi umumî âzasından bir kısmı ile murahhası mesulleri ve fırka müfettişlerini topladı. Bu içtimada Kara Kemal, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Ziya Gökalp, doktor Nazım beyler gibi merkezi umumî azaları ve Sabancalı Hakkı, Yakup Cemil beylerle arkadaşları vardı.

Celseyi Kara Kemal bey açtı ve dedi ki:

— Kongreye fırkaya mensup ayandan, mebusandan bir çok zevat gelecek. Muhtelif mahalleri temsil eden kâtibi mesuller bulunacak, müzakere uzun sürecek... Belki de işin içinden çıkamıyacağız. Onun için yeni merkezi umumî azalarını evvelâ burada kendi aramızda intihap edelim. Münasip göreceğimiz arkadaşlarımızın kongrede intihap edilmesini temin ederiz. İşte bugünkü içtimaimizin sebebi budur.

Kemal bey bu mukaddemeden sonra mevcut merkezi umumî azasının isimlerini gösteren listeyi okumağa ve her isim üzerinde hazır bulunanların reyini sormağa başladı.

Kemal bey soruyordu.

— Mithat Şükrü bey yeniden merkezi umumîye girsin mi?

Herkes müttefikan:

— Olsun, girsin, diyor.

Ancak Sabancalı Hakkı bey itiraz ediyordu:,

— Olmasın!

Kara Kemal bey tekrar bir isim daha okuyor ve:

— Doktor Nazım bey... diyor.

Herkes «olsun» diye rey veriyor, Hakkı bey bu reylere iştirak etmiyordu:

— Girmesin!

Bu suretle sıra ile bütün isimler okundukça Hakkı bey listede mevcut ve eski merkezi umumî âzasından her birinin yeniden intihap edilmesine razı olmadığını açıkça söylüyordu.

Listedeki isimler reye tamamile konduktan sonra Hilmi bey (merkezi umumî müfettişlerinden) söz istedi, ayağa kalkarak dedi ki:

— Merkezi umumînin eski âza tarafından yeniden teşkil edilmesine bütün arkadaşlar taraftar oldukları halde yalnız bir arkadaşımız itiraz ediyor ve «olmasın!» diyor. Bu arkadaşımız, ya itirazının sebebini izah etsin, yahut edemezse bize iltihak etsin. Bizden ne diye ayrılıyor?

Hilmi beyin bu sözleri bir münakaşa kapısı açmağa müsaitti. Hakkı bey cevap vermek için söz istedi ve dedi ki:

— Hilmi bey arkadaşımızın bu sualine teşekkür ederim. Müsaade ederseniz biraz maksadımı izah edeyim: Merkezi umumîye yeniden girmelerine itiraz ettiğim arkadaşlarımızın hepsinin ayrı ayrı meziyetleri var. Bunların hepsi ayrı ayrı bir çok fedakârlıklarda bulunmuş, liyakatli zevattır.

Ahlâklarından, namuslarından, cemiyet gayelerine sadakatlarından zerre kadar şüphem yoktur. Fakat ben bu itikattayım ki, kendileri bir kaç senedenberi bu vazifeyi gördüklerinden, bazıları da mebus olmak dolayısile hükümetle sıkı surette temas etmelerinden, daha doğrusu her hususta Talât beyin tesiri altında kaldıklarından fevkalâde zamanlarda büyük bir varlık, büyük bir mevcudiyet gösteremiyorlar... Hükümet zihniyeti onlara da tesir etmiş, her hususta hükümetin arzularına mutavaat etmek

(boyun eğmek) vaziyetine gelmişlerdir.

Ezcümle bundan bir kaç ay evvel, sokak ortasında bir sadrıazam vuruldu. Merkezi umumî bir iki saat vazifesini ifa edecek halden çıkmış, şaşırmış, ne yapacağını bilmez bir hale gelmişti. O zaman Mahmut Şevket Paşa aleyhindeki hareket büyümüş, bütün hükümet erkânının hayatlarına karşı umumileşmiş olaydı bir an için hükümetsiz kalan memleketi, cemiyet kendi teşkilâtile pekâlâ idare etmeğe muktedirken, merkezi umumîdeki arkadaşlarımızın vaziyeti buna müsait değildi.

Size soruyorum arkadaşlar, eğer memleket hali tabiîye girmişse ve bir daha ihtilâl olmıyacaksa, namuslarına itimat ettiğimiz bu arkadaşları intihap etmekte ben de sizinle beraberim. Fakat, ben bu fikirde değilim. Henüz daha İttihat ve Terakkinin hasımları tamamile yılmamışlardır, fırsat bekliyorlar... Binaenaleyh ahvali fevkalâdede acizlerini isbat eden bu zevatın yeniden intihap edilmelerini, ben doğru bulmuyorum.

Hakkı beyin bu sözleri soğuk bir duş tesiri yapmıştı. Yalnız Rahmi bey (eski İzmir valisi):

— Hakkın var, Hakkı, hakkın var! diyordu.

İçtimai idare eden Kemal bey, münakaşanın uzıyarak bütün işlerin deşileceğini, neticede muarızlarının davayı manen kazanacaklarını gördü. Bu, doğru değildi, vaziyeti kurtarmak lâzımdı. Kemal bey:

— Bu sözler çok mühimdir, dedi, bu bahsi esaslı surette müzakere edelim. Daha konuşacağımız bahisler var. Bugün vaktimiz dardır; başka bir güne kalsın...

Bu teklif reye kondu, ekseriyetle müzakerenin o gün için bırakılmasına karar verdiler.

O akşam Kara Kemal bey, Talât beyi gördü. İçtimada geçen münakaşayı, Hakkı beyin sözlerini anlattı. Talât bey, Hakkı bey ile arkadaşlarının asıl maksatlarını anlamak, merkezi umumîye kimlerin girmesini istediklerini öğrenmek, bu suretle muarızlarının kimlerle yürüdüklerini daha vazih surette bilmek fikrinde

idi.

Talât bey Kara Kemal beye talimat verdi:

— Sen yarın Eyüp Sabri, Ömer Naci, doktor Nazımla beraber Hakkıyı çağır, kendisile görüş. Bakalım kimleri istiyor? Senin Hakkı ile yalnız görüşmekliğin doğru değil. Eyüp Sabriye hürmet ediyorlar, Ömer Naciyi de severler, daha ziyade açılırlar. Bir de Nazım bulunsun!

Küçük efendi, büyük efendinin bu talimatı dairesinde ertesi günü, Talât beyin isimlerini saydığı bu arkadaşları da hazır olduğu halde, Hakkı beyi Şeref Efendi Sokağındaki kendi odasına çağırdı.

Kemal bey, Hakkı beye sordu:

— Dünkü sözlerin bizi çok düşündürdü. Orada kalabalık içine belki de anlaşamazdık, bazı arkadaşların kalplerini kırardık. O halde merkezi umumîye kimleri getirelim? Ne dersin, meselâ kâtibi umumî kim olsun?

Hakkı bey cevap verdi:

— Yalnız benim fikrimle olmaz. Dün o kadar arkadaşımız vardı. Gene toplanırlar. Herkes birer ikişer isim söyler. Hangisi muvafıksa intihap ederiz.

Kemal bey itiraz etti:

— Evet amma, meselâ evvelâ sen söyle... Kâtibi umumî kim olmalıdır?

Hakkı bey — Hüseyin Cahit bey olsun, benim hatırıma bu zat geldi.

Kemal bey — Peki, merkezi umumîye kim girsin?

Hakkı bey — İnkılâpta çok hizmet etmiş, mevcudiyetini göstermiş bir arkadaşımız var: Doktor Bahaettin Şakir. Benim hatırıma bu geliyor.

Kemal bey — Daha başka?

Hakkı bey — Müfettiş arkadaşlardan küçük Talât bey girsin.

Kemal bey — Peki kâtibi umumîlik için Hüseyin Cahit beyi münasip görüyorsun. Cahit bey kabul eder mi?

Hakkı bey — Cevap vereyim: Size bir misal söyliyeyim ki pekâlâ hepiniz bilirsiniz: Selânikte 1326 kongresinde kâtibi umumîlik için Hacı Adil bey mevzuu bahsolmuştu. O zaman da gene «Kabul eder mi? Etmez mi?» münakaşası oldu. O vakit ben: «Hacı Adil bey Selânik rüsumat başmüdürlüğünde bir şube müdürü idi. Fırkaya intisabından, inkılâba hizmetinden dolayı bugün en şerefli bir mevkide, Edirnede vali bulunuyor. Eğer fırkamıza girmemiş olsaydı vefatında mezar taşına ancak, bir rüsumat başmüdürü unvanını ya yazdırır, ya yazdıramazdı... Cemiyet kâtibiumumîliğini siz o kadar küçük mü görüyorsunuz?

Ben eminim ki Hacı Adil beyi intihap edersek bu vazifeyi iftiharla, kemali teşekkürle kabul edecektir. Esasen Hacı Adil bey, ilerisini görecek kadar zeki ve âlim bir zattır demiştim. Nitekim Rasim (Kütahya mebusu iken geçenlerde vefat eden) ve Topçu İhsan (sabık bahriye vekili) beylerden mürekkep bir heyet Edirneye gönderildi. Bu iki zat, Selânike döndükleri zaman Hacı Adil beyin, kâtibi umumîliği teşekkür ve iftiharla kabul ettiğini kongreye bildirdiler.

Bu hadiseye kıyasen ben, Hüseyin Cahit bey hakkında da aynı fikirdeyim: Cahit beyin de vaktile Hacı Adil beyin hareket ettiği gibi kâtibi umumîliği memnuniyetle kabul edeceğini zannediyorum. Çünkü Cahit bey, hayatı siyasiyesini bu fırka içinde kazanmıştır. Binaenaleyh bu fırka dahilinde yükselmesini ister, bu da onun en tabiî ve meşru hakkıdır. Cahit beyin ilmine, irfanına hürmetkârız. Bu itibarla Hüseyin Cahit beyin kâtibi umumîliği bizim için de şayanı iftihar olur. Hatırlarsınız ki Muhtar ve Kâmil paşalar hükümeti iktidar mevkiine geldiği zaman ayandan, mebuslardan bir çok kimseler artık İttihat ve Terakkinin dağılacağına emin olmuşlardı. Hattâ bazıları da fırkadan ayrılmışlardı. Meselâ, Hoca Asım efendi (26) gibiler...

---

(26) İttihat ve Terakki zamanında ve Balkan harbinden evvel İstanbul mebusu idi. Damat Ferit Paşa kabinesi iktidar mevkiinde iken ayan meclisi reisliğini ifa etmiştir. İstanbulun eski, maruf vâizlerindendir.

İşte böyle bir zamanda; bütün itimatların kırıldığı, kuvvei maneviyelerin sarsıldığı bir zamanda Hüseyin Cahit bey gazetesile fırkayı o suretle müdafaa etti ki herkes İttihat ve Terakkinin çok kudretli ve satvetli olduğuna, dilediği an hükümete gelecek kabiliyette bulunduğuna kani oldu. Cahit beyin bu hizmeti, İttihat ve Terakki efkârı umumiyesinin fırka şahsiyeti maneviyesi etrafında toplanmasını temin etti... Cahit bey bu cesareti göstermiş bir zattır. Böyle bir arkadaşın başımızda bulunmasını çok isterim. Halbuki ben, Cahit beyle konuşmuş, aramızda dostluk teessüs etmiş bir adam da değilim. Bunu pekâlâ bilirsiniz...

Hakkı beyin bu izahatını dinliyenlerden hepsi Hüseyin Cahit beyin yakın dostları idiler. Ancak Cahit beyin aralarına girmesini pek de istemiyorlardı. Fakat lehinde, aleyhinde bir şey söylemediler.

Kemal bey dedi ki:

— Şimdi doktor Nazım ve Eyüp Sabri beyler, Tanin matbaasına gitsinler. Cahit beyle görüşsünler. Kabul eder mi, etmez mi o zaman anlarız.

Filhakika bu iki zat kalkıp gittiler. Döndükleri zaman Cahit beyi bulamadıklarını, bilâhare tekrar arayıp görüşeceklerini söylediler.

Hakkı bey, Hüseyin Cahit beyin fırka kâtibi umumîliğini kabul edeceğini zannetmekle aldanıyordu. O gün değil, kongreden bir gün evvel Cahit beyi gören Eyüp Sabri ve doktor Nazım beyler, kâtibi umumîlik için Cahit beyin muvafakat etmediğini anladılar. Cahit bey Taninde İttihat ve Terakki davası lehinde uzun seneler mücadele ettiği, hasımlarile en çetin kalem münakaşalarına giriştiği halde fırka teşkilâtı içinde bir vazife almak fikrinde değildi. Bahusus son zamanlarda dahildeki ihtilâflar, münaferetler tesirile için için yeniden komiteleşmeğe yüz tutan bir fırkanın kâtibi umumîsi olmakla muhtelif cereyanlara tabi olan bütün cemiyet mensuplarına dert anlatmak, bunları bir gaye etrafında birleştirmek çok güçtü. Ahvale yakından vakıf olanlar, hisset-

mişlerdi ki İttihat ve Terakki Cemiyet ve hükümeti karanlık bir istikbale doğru yürüyor, karışık bir hedefe yüzünü dönmüş koşuyordu... Bir sergüzeşte atılmak vaziyetinde olan bir fırkanın kâtibi umumîlik mesuliyetini deruhte etmek -Cahit bey gibi bir zat için- pek ağırdı.

Nitekim Hüseyin Cahit bey, bu tekliften bir müddet sonra harp içinde, bu sefer sadrıazam Talât Paşa tarafından, vukubulan kâtibi umumîlik teklifini de reddetmiş ve bunun üzerine gene Mithat Şükrü bey kâtibi umumî olmuştu.

Bundan sonra kongre toplanmış ve kongrenin son celsesinde şu zevatın merkezi umumîyi teşkil etmelerine karar verilmişti. Reisi umumîliği sadrıazam Sait Halim Paşa, kâtibi umumîliği Mithat Şükrü bey deruhte etmiş, merkezi umumî âzalıklarına Eyüp Sabri, doktor Nazım, Bahaettin Şakir, Ziya Gökalp, doktor Rüsuhi, Emrullah, İzmir müfettişi küçük Talât, Bursa müfettişi Rıza, İstanbul müfettişi Kara Kemal beyler intihap edilmişlerdi.

Bu suretle eski merkezi umumî âzasından bir çoğu yerlerini muhafaza ettikleri gibi İzmir müfettişi küçük Talât ve doktor Bahaettin Şakir beyler o kongrede ilk defa merkezi umumî kadrosuna girmişlerdi. Hakkı beyin teklif ettiği namzetlerden ikisinin yeniden merkezi umumîye intihap edilmelerile Talât bey taraftarları muarızlarına -kısmen olsun- bir tavizat vermiş oluyorlardı.

Maamafih Talât bey bu sefer de merkezi umumîden büsbütün ayrılmak istemedi, kongreden bir kaç gün sonra fırkanın reisi umumîsi Sait Halim Paşanın İttihat ve Terakki fırkası vekili umumîliğini dahiliye nazırı Talât beye tevdi ettiği ilân edildi: 6 Teşrinievvel (Ekim), 1329 (1913)

İşte 1329 kongresi toplanmadan bu tecrübe ile de anlaşılmıştı ki Hakkı beyle arkadaşlarından, Talât bey için, hayır yoktu. Bunlar adetâ fırka içinde bir muhalefet havası yaratıyorlar, Talât beye göre, fırkayı içinden yıkmak istiyorlardı.

Talât bey, kendi kendine kararını vermişti: Behemehal bunla-

rı birer vesile ile İstanbuldan uzaklaştıracak, toplu olarak bir yerde bulunmalarına imkân bırakmıyacaktı. Hattâ mümkünse bu zümreye dahil bulunanlara müzahir ve dost gözüken mebuslardan, merkezi umumî âzasından bazılarına da taşrada birer vazife vermek muvafık olacaktı.

* * *

Enver Paşanın harbiye nezaretine, Cemal Paşanın bahriye nazırlığına tayin edildikleri günleri takip eden aylarda -İttihat ve Terakki Cemiyeti dahilindeki gizli ihtilâflar noktai nazarından- başkaca büyük bir değişiklik olmadı.

Ancak İttihat ve Terakki, maliye nezaretinde Menemenlizade Rifat beyi de ipka etmek istemedi. Ve daha Mahmut Şevket Paşa zamanında para işlerini halletmek üzere Parise gönderilen esbak nazır Cavit bey, tekrar maliye nazırı oldu: 25 Şubat, 1329 (1914)

Fakat Cavit bey, o günlerde tekrar Avrupaya gittiği için, nezaret işleri, dahiliye nazırı Talât bey tarafından vekâleten idare edilmeğe başlandı.

Bundan başka İttihat ve Terakki kendi hükümetini münhasıran kendi ileri gelen âzasından teşkil etmek ve -hususile Enver ve Cemal paşalar dahil olduktan sonra- kabineyi büsbütün gençlerle takviye eylemek istedi. Bu itibarla yaşı ilerlemiş İttihat ve Terakki ile uzaktan yakından alâkası olmıyan ve tamamile «bitaraf» bir vaziyette bulunan Şeyhülislâm Esat efendi yerine İttihat ve Terakkinin hükümet başındaki faal uzuvlarından evkaf nazırı Hayri bey şeyhülislâm tayin edildi: 3 Mart, 1330 (1914)

Şeyhülislâm olduğu güne kadar fesli ve sivil kıyafetle tanılan bu zat, meşihatı islâmiye (şeyhülislâmlık) makamına oturur, oturmaz (efendi) unvanile anılmağa başlandı.

Hayri efendinin şeyhülislâmlığını haber alan bazı münevverler, yeni şeyhülislâmın bir teceddüt göstererek, sarık sarmaksızın redingotunu ve fesini muhafaza ederek şeyhülislâmlığı deruhte edeceğini zannettiler. Fakat Babıâli caddesinden geçen

şeyhülislâmlık alayında establi âmire arabasındaki zatın sarıklı ve «firvei beyzayi lâbis» (27) olduğu görülünce şeyhülislâm Hayri efendinin de seleflerinden ve ananeden ayrılmak istemediği görüldü.

Bu suretle İttihat ve Terakki kabinesi tamamile gençleşmişti. Bütün bu yeniliklere rağmen devletin umumî vaziyeti tamamile düzelmemiş, istikrar bulmamıştı.

Bilhassa bir müddet sonra devletin Trablusgarp ve Balkan harpleri neticesi olarak sarsılan malî vaziyeti büsbütün bozulmuş, hazine parasız kalmış, malî müzayaka (sıkıntı) baş göstermişti. Bu itibarla Sait Halim Paşa kabinesi büyük bir buhran geçiriyordu: Edirnenin istirdadına, sulh aktedilmesine rağmen hükümetin dahilde ve hariçte vaziyeti pek emin değildi. Hükümetin ve fırkanın korku, tehdit politikasile mevkiini muhafaza etmesi bile müşkül iken şimdi bir de parasızlığın inzimam etmesi, hükümet işlerini büsbütün güçleştirmişti. Devlet, her ay ordu ve memurin maaşını vermekte çok sıkıntı çekiyordu. Dahilde yeni bir varidat membaı bulmak da pek müşküldü. Çünkü asırlardanberi devam eden siyasî ve malî kapitülâsyonlar, devletin menfaatlerine muvafık, geniş malî bir siyaset tatbikine engeldi.

Şu halde parasızlığa nihayet vermek, memleket dahilinde bazı tesisat vücuda getirmek için behemehal bir şeyler yapmak lâzımdı. Parasız hiç bir şey yapmak kabil değildi.

Avrupanın siyasî muvazenesi de günden güne bozuluyor, siyasî ihtiraslar bir kat daha çoğalıyor, siyasî ufuklar günden güne kararıyordu. Avrupada zuhur edecek muhtemel bir fırtınaya mukavemet etmek için, her şeyden evvel, paralı olmak lâzımdı.

Son zamanlarda Cavit beyden gelen haberler, Paristeki istikraz müzakerelerinin müsbet bir safhaya girdiği merkezinde idi. Bu haberler, Cavit beyin tekrar maliye nazırı olmasına âmil ol-

(27) Şeyhülislâmların resmî üniforması beyaz lata idi. Eskiden bir zat için «firvei beyzayi lâbis oldu» denilince şeyhülislâm tayin edildi demekti.

duğu gibi, hükümetin de sıkıntısını bir dereceye kadar azalttı.

Cavit bey, daha Mahmut Şevket Paşa hayatta iken, Fransızlarla bir istikraz yapmak ve aynı zamanda kapitülâsyonların da ahkâmını hafifletmek için talimat almıştı.

İstikraz suretile Paris piyasasından alınacak bu para ile Balkan harbi sırasında devletin yaptığı gayri muntazam borçlar ödenecekti.

Cavit bey, aylarca devam eden teşebbüsatı neticesinde ve bilhassa Balkan harbinden evvel Osmanlı maliyesinin ıslahı için getirilen M. Loranın delâletile Fransız malî mahafilile münasebet tesis etti. Ve Fransa hariciye nazırı M. Pişonu kandırarak Osmanlı bankasından otuz beş milyon liralık ikinci meşhur istikrazı yapmağa muvaffak oldu: 15 Nisan, 1914 (28)

Artık bu mukavelenin imzasile İttihat ve Terakki hükümetinin yüzü gülmüştü.

Cavit beyin bu muvaffakiyetli seyahatinden sonra Fransız hükümeti Bahrisefit filosunun büyük manevralarına bahriye nazırı Cemal Paşayı davet etti. Fransızların Türkler lehindeki bu hareketleri, herkese Osmanlı - Fransız siyasî yakınlığının, dostluğunun teessüs ettiği zannını veriyordu. Esasen Cavit bey, Fransızlardan para istikraz ederken bu paranın hiç bir zaman Fransa aleyhine istimal edilmiyeceğini taahhüt etmişti.

Diğer taraftan İngiliz tezgâhlarına sipariş edilen Reşadiye ve bilâhare Türkiyeye satılan Sultan Osman diretnotları yakında bahriyemiz tarafından tesellüm edilecekti. Bu iki büyük ve son sistem gemi ile beraber, takriben iki seneye kadar ikmal edilecek olan Fatih diretnotundan sonra Osmanlı donanması ehemmiyetli derecede kuvvetlenecekti.

Şimdi ordu da eskisi gibi değildi. Edirnenin istirdadından beri baştanbaşa gençleşmiş, askerî teşkilât yeni baştan vücuda getirilmiş, silâh, cephane kadrosu tamamlanmış, Balkan muhare-

(28) Fakat bu paranın on üç milyon küsur lirası alınabilmiş, mütebakisinin tahsiline harbi umumî mâni olmuştu.

besinde orduya arız olan perişan ve bozuk haleti ruhiye kaldırılmış, askerin imanı takviye edilmişti. Bu vaziyet karşısında devletin kuvayi umumiyesi sağlamlaşmıştı.

Daha bir sene sulh devam etse, şu günlerde iltihak edecek yeni gemilerin mevcudiyeti sayesinde, devlet için artık bir tehlike mevzuu bahsolamazdı. Belki de o zaman bir fırsat ele geçer, Osmanlı ordusu Balkanlar üzerine çullanır, Yunan donanması mahvedilir, Balkan harbinin intikamı alınır, bütün adalar istirdat edilirdi...

İşte İttihat ve Terakki hükümet ve fırkası bu ümitte, bu fikirde idi!..

Edirnenin istirdadile devletin Rumelideki hududu lehimizde tashih edildiği halde adalar meselesi halledilememişti. Çünkü Edirnenin istirdadından evvel Balkan muharebesi neticesini tasfiye eden Londra protoklu, adaların mukadderatını düveli muazzamaya terketmişti.

Hükümet, bir taraftan para işlerini halletmekle memnun olurken, diğer taraftan devletlerin verdikleri karar, umumî bir yeis doğurdu: Babıâliye tebliğ edilen bu kararla adalar, Yunanistana bırakılıyordu!

Devletlerin, verdikleri bu karar, İttihat ve Terakki hükümetinin Yunanistana karşı aleyhtarlığını büsbütün şiddetlendirdi: Babıâli, bunu kabul edemiyeceğini devletlere bildirdi. Şayet günün birinde, adalar meselesi sulh ile halledilemezse bunun için silâha sarılmağa ve Yunanlılarla yeni bir mücadele talihine girişmeğe taraftar olan İttihatçılar çoktu.

Hattâ -Bulgarlar müstesna olarak- diğer Balkan hükümetlerile yapılan sulhu muvakkat telâkki eden Sait Halim Paşa kabinesi de Yunanlılarla ergeç harbe tutuşulacağına kani idi.

Gizliden gizliye Yunanlılara karşı yapılan hazırlıklar, gün geçtikçe ilerliyordu: Mahmut Şevket Paşa merhum, Balkan hezimetinden sonra memleketin uzun bir zaman daha sulh içinde yaşıyarak kuvvetlenmesini istediği halde, halefleri bu siyaseti

terketmiş bulunuyorlardı.

Hattâ, Cemal Paşanın Fatihte yapılan bir ihtifalde Balkan harbi intikamının ergeç alınacağı hakkında Cemal Paşanın söylediği bir nutuk, kâfi derecede manidar akisler yapmıştı.

Umumî harbin başladığı senenin ilkbaharında, Avrupadaki siyasî vaziyet günden güne karışırken Osmanlı idaresinden ayrılan Rumelideki eski topraklarımızdan Türkiyeye akın akın muhacir gelmeğe başladı. Diğer taraftan Anadoluda ve Trakyadaki Rumlar da Türkiyeyi terkederek Yunanistana gitmeğe hazırlanıyorlardı.

Bu vaziyet karşısında hükümet, bir taraftan Yunanistandan gelen muhacirleri yerleştirirken, diğer taraftan Anadoludan Rum hicretini menedecek tedbirlerle uğraşıyordu. Bu işlerle bizzat dahiliye nazırı Talât bey meşgul oldu, Rum unsurunun bulunduğu İzmir ve havalisinde uzun seyahatler yaptı. Diğer taraftan Anadoludaki Rum kiliselerinde, mekteplerinde bombalar bulunduğu, silâh saklandığı hakkındaki haberler de biribirini tevali ediyordu (kovalıyordu).

Bu hadiseler karsısında memleketin vaziyetini ıslah ve asayişi iade etmek için Rum muhaceretini hoş görmek istiyen İttihat ve Terakki hükümeti, Avrupanın bu nazik zamanında yeni bir meselenin mesuliyetini kendi hesabına kaydettirmek fikrinde değildi. Bununla beraber, Trakyanın bir çok yerlerinde Türkiye hudutlarını geçerek Yunanistana giden Rum aileleri çoktu.

O senenin mayıs ve haziran aylarında Türkiye, muhacir işlerile meşgulken, diğer taraftan İttihat ve Terakki hükümeti adalar meselesinde Fransızların müzaheretini temin etmek ve mümkün olursa Fransa ile bir ittifak yapmak hevesine kapıldı. Fransız Akdeniz donanmasının manevralarına davet edilen bahriye nazırı Cemal Paşa, bu maksadı temin etmek vazifesini de deruhte etmişti.

Babıâlice Fransız müzaheret ve ittifakına verilen ehemmiyet, Yunanistanla ergeç, vukubulacağında İttihat ve Terakkinin şüp-

he etmediği, harp için elzem görünüyordu.

Halbuki Babıâli, Avrupanın son siyasî vaziyetini tamamile kavramadığı bir zamanda böyle bir hülyaya kapılmış bulunuyordu! Osmanlı bahriye nazırı, Fransızlarla anlaşmak için, Parise koşmağa hazırlanırken Fransa Reisicumhuru M. Puankare ve yeni başvekil M. Vivyani Çarlık Rusya ile siyasî münasebatını takviye edecek bir Petersburg seyahatine hazırlanıyorlardı.

Nitekim Cemal Paşanın Fransaya muvasalatından bir kaç gün sonra Fransız reisicumhuru ile başvekili Fransadan Rusyaya hareket ettiler.

Avrupa ufuklarına çökmek üzere bulunan meşum harp ve felâket bulutları henüz tamamile göze çarpmadığı bir zamanda İstanbul efkârı umumiyesi; son asırların beşeriyet için en büyük felâketinin ilk işaretini, 16 Haziran, 1330 (1914) sabahı, gazetelerin son haberler kısmında okudu:

«Viyana, 28 (Müstaceldir) — Veliahd arşidük Fransova Ferdinant ve zevcesi düşes Dühohenberg, bir suikast neticesinde vefat etmişlerdir.»

Haddi zatinde basit ve tarihteki yüzlerce emsalinden farksız görülen bu haber, dört seneden fazla bir zaman Avrupayı ve Asyanın mühim bir kısmını insan mezbahasına çeviren büyük harbin ilk uğursuz nişanesi idi!

Çok geçmeden ajansların verdikleri tafsilât, hadiseyi aydınlattı: Saraybosnada bir seyahate çıkan Avusturya veliahti arşidük Ferdinant, Saraybosnadaki hükümet konağında şerefine tertip edilen bir ziyafete gideceği sırada birdenbire arabasına iki el silâh atılıyor. Bidayette etrafındakiler, işin farkına varmıyorlar. Fakat arşidükün ağzından kanlar gelerek araba içinde sol tarafına devrildiği ve zevcesinin de kocasına yaslanmış bir halde kal-

(29) «Gabriyel», «mübeşşir (müjde veren)»; «prencıp» de «umde, esas» manalarına geldiğine göre, harbi umumî ateşini tutuşturan bu genç adam, acaba büyük ve beşerî bir şeameti hazırlamak vazifesini ezelden mi deruhde etmişti?

dığı görülmüştür. Ancak, kadının halinde yaralandığına delâlet eden bir fevkalâdelik göze çarpmıyor. Katil, Avusturya tabaasından on dokuz yaşlarında Gabriel Prençip (29) isminde bir lise talebesidir. Prençip ile diğer üç arkadaşı yakalanmışlardır. Suikasti tertip eden ve katil çocuğu tahrik eden adamın Sırp unsurundan Gabrinoviç isminde Saraybosnalı ve Avusturya tabaasından biri olduğu anlaşılıyor.

Saraybosna faciasının cereyan ettiği gün, Sırplıların tarihî ve millî bir günüdür. Saraybosna bir İslâv memleketidir. Halk, veliahtın karşılandığı o gün, İslâv ittihadı, Sırbistan birliği idealleri ile heyecanlı dakikalar geçiriyordu... O gün, beş asır evvel Kosovada Osmanlı Sultanı Birinci Muradın bir Sırplı tarafından çadırında öldürülmesinin yıldönümüne tesadüf ediyordu. Bu hadise, asırlardan beri Sırp millî mefkuresini yapan bir başlangıç olarak takdis ediliyordu!

Belgrat lisesine devam eden ve Büyük Sırbistan fikirlerile yetişen bu genç ihtilâlci mahkemede:

— Arşidükü en büyük düşmanımız biliyorduk. Çünkü cenup İslâvlarının ittihadına mani oluyordu! demişti.

Yaşı kanunî hadden aşağı olduğu için, diğer üç arkadaşının ölüm yolculuğundan istisna edilen umumî harbin bu ilk mübeşşiri (!) yirmi sene mahkûm olduğu zindan hayatının üçüncü senesinde meşum hareketinin ateş ve felâket getiren feci sahnelerini gördükten sonra gözlerini dünyaya yumdu.

Fakat suikast faciasına bidayette lâyık olduğu derecede ehemmiyet verilmedi. Hele İstanbulda bunun geçici bir anarşist vakasından ibaret olduğunu tahmin edenler çoktu...

Avrupanın harp isteyen diplomatları harbi körüklerken Osmanlı hükümeti, yakın bir istikbalde atılacağı kanlı macera için henüz askerî ve siyasî bir vaziyet almış değildi.

Saraybosna hadisesinin üçüncü günü bahriye nazırı Cemal Paşa, Fransa seyahati hakkındaki programını değiştirmeğe lüzum görmeksizin İstanbuldan Parise hareket etti: 18 Haziran

1330 (1914) Saraybosna suikasti Avusturyada umumî bir galeyan husule getirdi. Viyanada, Avusturyanın bir çok yerlerinde intikam miting ve nümayişleri yapılıyor, Sırbistan hükümeti ve askerî mahafili, bu kanlı facianın başlıca mesulü telâki ediliyor ve hadiseye millî bir renk veriliyordu!

Cerman ve İslâv âlemlerinin boğuşması için hazırlanan bu umumî galeyan, harp bekleyen Avrupa diplomatları için bulunmaz bir fırsattı!

Sırbistan efkârı umumiyesinin suikast hadisesi karşısındaki lâkaydisi, daha doğrusu Sırp milletinin suikastla uzaktan, yakından alâkadar olduğunun reddedilmesi, Avusturya hükümetini harekete getirmeğe bir vesile verdi:

10 Temmuz 1330 (23 Temmuz 1914) de Avusturyanın Belgrat sefiri, Belgrattaki Sırp hariciye nezaretine 48 saat mühletli bir nota verdi. Bu nota ile «Sırp ittihadına çalışan Sırbistandaki harekât ve teşekkülün imha edilmesi, Saraybosna suikastinde alâkadar görülen Sırplıların Sırp hükümetince tecziye edilmesi (cezalandırılması)» resmen isteniliyordu.

Bu nota ile verilen kırk sekiz saatlik mühlet bitince Viyanadaki Sırp sefiri, M. Yuvanoviç pasaportlarını alarak Viyanadan hareket etti: 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914).

Bu hadise ile Avusturya - Sırbistan siyasî münasebatı inkıtaa uğrıyordu. Artık vaziyetin harbe doğru gideceği ve bunun önünü almak mümkün olamıyacağı anlaşılıyordu. Evet, harp muhakkaktı! Fakat o günlerde dünya efkârı umumiyesi, hiç olmazsa, bu yeni harp felâketinin mevzîî mahiyetini kaybetmemesini istiyordu.

Filhakika beklendiği gibi, iki gün sonra, 15 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914) de Avusturya - Macaristan devleti Sırbistana ilânı harp etti.

Harp ilân edilir edilmez Avusturya askeri derhal hududu tecavüz etti ve hudut boyunda bulunan Belgrat, Avusturya topçusu tarafından şiddetle bombardıman edildi. Bu, ilk ve şiddetli te-

cavüz, Sırplıların maneviyatını bozacak, Sırp askerî harekâtını şaşırtacak ilk müessir darbe idi. Avusturya ile Sırbistan arasında harbin fiilen başlamasına rağmen Avrupa diplomatları bir taraftan hummalı bir faaliyetle harp hazırlıkları yapıldığı halde hâlâ nutuklarla, neşriyatla sulh edebiyatı yapıyorlar, harbin önünü almak, Avrupada umumî bir çarpışmaya meydan vermemek için azamî derecede gayret sarfettiklerini ilân ediyorlardı!..

Bilhassa İngiltere hariciye nazırı Sir Edvard Grey, beynelmilel bir sulh konferansı toplıyarak Avusturya ile Sırbistan arasındaki ihtilâfı halletmeğe çalıştığını isbat etmek istiyordu!

Fakat bütün bu sulh temennilerinin ömrü pek uzun sürmedi: Avusturyanın Sırbistana ilânı harbetmesi, Avrupa ordularında, biribirini müteakip, seferberlik ilânına vesile verdi.

Ve bu seferberlikler, devletler arasında biribirlerine karşı harp ilân etmelerini takip etti: Bu suretle 20 Temmuz, 1330 (2 Ağustos, 1914) de Almanya Rusyaya, 21 Temmuz, 1330 (3 Ağustos, 1914) te Fransa Almanyaya, 22 Temmuz, 1330 (4 Ağustos, 1914) te İngiltere Almanyaya ve nihayet 23 Temmuz, 1330 (5 Ağustos, 1914) te Avusturya Rusyaya ilânı harbettiler!

Saraybosna faciasının bu suretle umumî bir harbe müncer olması ile artık İstanbulda da hadisenin azameti tamamile anlaşılmış oldu.

İttihat ve Terakki hükümeti İngilteredeki Sultan Osman ve Reşadiye diretnotlarının bir an evvel iltihakile donanmayı takviye ve sulh ile halledilemiyeceği anlaşılan adalar meselesini ileri sürerek Yunanistanla ikinci bir harp macerasına atılmağı düşünürken, diğer taraftan Avrupanın umumî bir ateşe girmesi bütün bu plânı altüst etti.

Babıâli henüz böyle umumî bir harbe iştirak edecek derecede hazırlığını yapmış, siyasî, malî vaziyetini tanzim etmiş değildi.

Avusturyanın Sırbistana ilk notasını verdiği gün, Fransadaki manevralardan İstanbula eli boş dönen bahriye nazırı Cemal Paşa, Fransa ile Osmanlı hükümeti arasında bir ittifak yapmanın

imkânsız olduğunu anlamıştı. Bu tarihten bir kaç gün sonra Fransanın müttefikleri Rusya ve İngiltere ile aynı talihe tabi olarak harbe girişmesi, İttihat ve Terakki hükümetinin ilk düşüncelerini tamamile değiştirmişti.

İttihat ve Terakki hükümeti Edirnenin istirdadındanberi Avrupada mevcut iki devlet zümresinden hiç birile lâyıkile anlaşamamış, haricî siyasetine tam bir istikamet verememişti! İttihat ve Terakkinin kanaatınca Cermen - Slav, Angle Sakson - Cermen, Fransız - Alman siyasî ve iktisadî rekabetlerinden mütevellit dalgalar arasında yüzen Avrupada mutlaka bir tarafa iltihak etmek, umumî harp badiresinden devleti memleketin lehine olarak istifade ettirmek lâzımdı.

İttihat ve Terakki hükümet ve cemiyeti, bütün teşkilât ve efradile, -fırka dahilinde son zamanlarda alevlenip hat devresine giren münaferet (kırgınlıklara) ve ihtilâflara rağmen- hükümetin haricî siyasetine tamamile müzahir ve taraftardı. Ancak, devletin girişmeğe mecbur olacağı harbin zamanını tayin etmekte ve harbe giriş şartlarını intihap ve temin eylemekte fırka ve hükümet erkânı arasında fikir ayrılıkları vardı.

Bunun için İttihat ve Terakkiye mensup hiç bir fert, kopacak harp fırtınasında bitaraf kalmak, yahut meselâ Rusyanın dahil olduğu İtilâf zümresine iltihak etmek fikrinde değildi. Hattâ Fransadan yapılan son istikraza rağmen. (30)

Avrupada büyük devletlerin sıra ile seferberlik ve harp ilân etmeleri üzerine Osmanlı hükümeti de ordunun seferberliğine karar verdi. Bu umumî seferberlik, 21 Temmuz, 1330 (3 Ağustos, 1914) tarihinden muteber addedildi. Kırmızı zemin üzerine basılmış yeşil bayraklı ve tuğralı beyannameler, İstanbulun her köşesinde duvarlara yapıştırıldı: Bu beyannameler, «seferberlik

(30) Malûmdur ki Cavit bey harbi umumîye iştirakimizden dolayı Fransızlara verdiği sözü tutmak için maliye nezaretinden istifa etmiş ve Sait Halim Paşanın Enver Paşa ve Talât beylerle birlikte Almanlarla gizlice yaptığı ittifak muahedesine muarız olduğunu ileri sürmüştü.

var, asker olanlar silâh başına!» serlâvhasile yirmi yaşından kırk beş yaşına kadar bütün vatandaşları vazifeye davet ediyorlardı.

İttihat ve Terakki hükümetinin umumî seferberliği ilânından bir gün evvel de Almanyanın İstanbul sefiri baron Vangenhayim ile sadrıazam ve hariciye nazırı Prens Sait Halim Paşa arasında Osmanlı - Alman ittifak muahedenamesi akit ve imza edildi.

Sadrıazamla beraber harbiye nazırı Enver Paşa ile dahiliye nazırı Talât bey arasında kararlaştırılan ve bilâhare de bahriye nazırı Cemal Paşa ile meclisi mebusan reisi Halil beyden başka vükelâdan hiç kimseye malûmat verilmeksizin alelacele imza edilen bu muahede, Osmanlı devletini Almanya ile beraber harbe sürüklemek için ilk katî hareketti.

Sekiz maddeden ibaret olan bu muahedenin ikinci maddesi Türkiyeyi harbe iştirak ettirecek bir taahhüt altına sokuyordu; bu madde şudur:

«Rusya, Avusturya - Macaristan aleyhine fiîî tedabiri askeriye ile müdahale ederek böylece Almanyanm da harbe duhulünü mecburî kılarsa bu husus, Türkiyenin de harbe iştiraki için sebep teşkil edecektir.»

Bu muahede ile artık Osmanlı hükümetinin takip edeceği siyaset takarrür etmiş, devletin umumî cihan harbinde Almanya tarafını tercih ettiği anlaşılmıştı. Fakat bu muahede o zaman gizli tutulmuş, metni neşredilmemişti.

Harbiye nezareti, seferberlik faaliyetile harıl harıl meşgul iken, İttihat ve Terakki merkezi umumîsi de memleketin harbe gireceğini nazarı dikkate alarak seferberliğin ilân edildiği gün harp için bazı teşkilâta, hazırlıklara girişmeği muvafık gördü.

Teşkilâtı Mahsusa namı verilen bu teşekkül, Osmanlı devletinin o zaman takip ettiği dahilî, haricî siyaseti; harbin icaplarına, askerî harekâtın seyir ve cereyanlarına göre tahakkuk ettirecekti. Bu maksadı temin için, Teşkilâtı Mahsusaya merbut çeteler düşman topraklarına akınlar yapacaklar, ordunun vazifesini kolaylaştıracaklar, düşmanı şaşırtacak faaliyetlerde buluncaklar ve düşman hakkında malûmat alacaklardı.

Teşkilâtı Mahsusanın vücuda getirilmesinde o zamana kadar muhtelif işlerde dolayısile biribirlerile şiddetli mücadelelere girişen Talât beyle Enver Paşa da müttefik bulunuyorlardı. Maamafih her iki taraf da Teşkilâtı Mahsusayı doğrudan doğruya kendi idareleri altında bulundurmak istiyorlardı. Fakat bu hususta aralarında bir ihtilâf çıkmadı: Teşkilâtı Mahsusa merkezi umumî tarafından teşkil edildi. Çetelerin başında bulunacak İttihat ve Terakki rüesası Talât bey ve merkezi umumîce tayin edildi. Ancak Teşkilâtı Mahsusanın faaliyet ve mesai programı ve faaliyet sahası, bizzat Enver Paşa tarafından verilen talimata göre tesbit ve tanzim edildi.

Maamafih, İttihat ve Terakki fırkası ve hükümetince ittihaz edilen bu karardan haberdar olmıyanlar, İttihat ve Terakki hükümetinin takip ettiği umumî siyasette tezat görüyorlar, istikrar bulmuş bir siyaset takip etmediği zannında bulunuyorlardı.

O zaman, ahvalin zahirî şekline bakanlar, nokai nazarlarını haklı göstermek için, bu iki zıt misali zikrediyorlardı.

Esas itibarile Mahmut Şevket Paşa tarafından getirtilmesine karar verilen ve Enver Paşanın harbiye nezaretine tayininden yirmi gün evvel (20 Kânunuevvel (Aralık), 1329 1913) general Liman von Sandersin riyaseti altında İstanbula gelen Alman askerî heyetinin salâhiyeti, Enver Paşa harbiye nazırı olduktan sonra, bir kat daha artırılmıştı.

Gerçi daha İzzet Paşa harbiye nazırı iken İstanbula gelen Alman heyeti reisi Liman Paşa, o zamana kadar Cemal Paşa tarafından idare edilen birinci kolordu kumandanlığına tayin edilmişti. Fakat seferberlik başlar başlamaz; Liman Paşa, Enver Paşanın fiilen baş müşaviri vaziyetine geçmiş ve Osmanlı ordusunun erkânı harbiyei umumiye riyasetine de heyet âzasından miralay Bronzar von Şelendrof bey getirilmişti.

Halbuki evvelce Avrupadan gelen askerî mütehassıslar kumanda selâhiyeti haricinde mütehassıs ve müşavir sıfatını haiz oldukları halde, ceneral Limana verilen vazife, bilfiil ıslahatçılık

ve kumandanlık sıfat ve selâhiyeti idi.

Diğer taraftan bahriyenin başında, umumî seferberliğe rağmen, Amiral Limbosun idaresi altında hâlâ bir İngiliz heyeti bulunuyordu.

İşte işin zahirî sekline bakanlar, Osmanlı devletinin takip ettiği haricî siyasette böyle bir tezat görerek hüküm veriyorlardı.

Fakat Almanya ile ittifakımız ve Alman zırhlılarının donanmamıza iltihakı gibi emri vakilerden sonra artık vaziyet, herkes için, tavazzuh etti.

İttihat ve Terakki o zamana kadar kendi cemaatleri ve hususiyetleri dairesinde yaşıyan Türkten gayri unsurları, birdenbire, bir tek millî mefkureye bağlamağa imkân göremiyordu! Onun için hükümetin teşvik ve himayesile teşekkül eden Türk Ocakları Osmanlılığa dahil, Türkten gayri ekalliyetlerin millî gayretlerine -Türklük hesabına olarak- mukabele etmeğe çalışırlarken; diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti, sırası geldikçe Osmanlılık ve gene sırası geldikçe İslâmcılık politikası takip ediyordu!

İşte harbi umumî seferberliğinin vücuda getirdiği Teşkilâtı Mahsusa memleket dahil ve haricinde bu üç politikayı, ayrı ayrı sahalarda, ayrı ayrı maksatlarla takip ve tatbik edecekti.

Şu halde İttihat ve Terakki Cemiyet ve hükümetinin muayyen ve tek yüzlü bir siyaset hududu dahilinde hareket etmediği belli idi. Çünkü bir taraftan Panislâmizm — İslâm birliği siyaseti için Buharalı hocaları, Tunuslu şeyhleri, Mısırlı müfessirleri Teşkilâtı Mahsusada çalıştıran İttihat ve Terakki Cemiyeti, diğer taraftan merkezi umumîde Ziya Gökalp beyin ilmî riyasetinde Türklük davasının felsefesini tesise çalışıyor, bütün harp müddetince Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi neşriyat ile Türkçülük cereyanının temel taşını atmağa gayret ediyordu.

Teşkilâtı Mahsusanın asayiş ve propaganda şubeleri olduğu gibi, biribirine zıt maksatlarla çalışan ve bu üç siyaseti ayrı ayrı yürütecek kısımları da vardı.

Devlet, harpte Almanlarla beraber yürümeğe karar verince

Fransa, İngiltere gibi dünyanın en büyük müstemlekeci devletleri aleyhinde hareket edilecek, askerî muvaffakiyet için mümkün olan her çareye başvurulacaktı.

Bunun için yalnız hariçte değil, memleket dahilinde de Türkün haricinde kalan bir çok unsurları da elde etmek, ordunun ileri hareketinden evvel bazı hazırlıklara girişmek lâzımdı.

Bu zaruretin takdirinde İttihat ve Terakkinin birbirine muarız olan şahsiyetleri de müttefikti.

Bu teşkilâtın başarılması ve muvaffak olması, -İttihat ve Terakki erkânı arasında- bir memleket meselesi olarak telâkki ediliyordu. O halde herkes vazifesine koşacak, herkes elinden gelen hizmeti, fedakârlığı yapacaktı.

Fırkanın ve hükümetin ittihaz ettiği bu karar, bir prensip mahiyetini aldı. Aynı zamanda bu karar Talât beyin de işine geliyor, muarızlarının İstanbul haricine hadisesiz olarak gideceklerinden büyük bir memnuniyet duyuyordu.

Esasen Talât bey son zamanlarda, İttihat ve Terakki dahilindeki muarızlarına karşı bir muvaffakiyet de temin etmişti: Bir müddet evvel, Enver ve Cemal paşalarla Talât bey arasında hareketini tayin edemiyen Süleyman Askerî bey, artık vaziyetini tamamile tesbit etmiş, arkadaşlarından ayrılmış, Talât beye büsbütün iltihak etmişti. Bu itibarla Talât bey, Süleyman Askerî beyi Teşkilâtı Mahsusanın başına geçirdi.

Şimdi seferberlik ilânı ve Teşkilâtı Mahsusa faaliyetinden istifade ederek fırka içindeki muarızlarını dağıtmanın pek kolay olacağını hissetti:

Meselâ eski Puntos Krallığı (?) hülyalarile yanıp tutuşan Trabzon ve havalisi Rumlarının faaliyetlerine mani olacak bir teşkilât yapmak üzere Hüsrev Sami bey Trabzona gönderildi.

Merkezi umumî âzasından Eyüp Sabri bey, Talât beye karşı hiç bir vakit muhalif bir cephede mevki almadığı halde Talât beyin muarızları tarafından da çok seviliyor, hürmet ediliyordu. Bu zatın da bir gün, diğer zümre ile anlaşmıyacağını kim temin

ederdi? Eyüp Sabri bey, Arnavutluk işlerine yakından vakıftı. Osmanlı devleti, artık Arnavutlukla fiilen alâkasını kestiği halde, harbin alacağı vaziyet meçhul olduğundan İttihat ve Terakki hükümeti, bu eski vatan topraklarının mukadderatına yabancı kalmak istemiyordu! Onun için Arnavutlukta da lehimizde bir vaziyet ihdası mümkün olacağı düşünülmüştü. Eyüp Sabri bey, «Arnavutlukta lâzımdır!» kanaatile ve Yüzbaşı Zenun beyle (şimdi binbaşı) beraber, gizlice, Arnavutluğa doğru yola çıkarıldı.

Ömer Naci bey, İttihat ve Terakkinin en cerbezeli ve halk hatiplerindendi. Fırka, meşrutiyetin ilk günlerindenberi İslâmcılık politikasını, daha ziyade, bu zatın lisanile müdafaa ediyordu.

Kafkas mıntakası, hükümet ve cemiyet için birinci derecede ehemmiyeti haiz olan bir yerdi. Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde Rus ordusuna yapacağı tecavüzî hareketin muvaffaki-

"İttihat ve Terakki"nin maruf hatiplerinden Ömer Naci bey
İran mücahidi kıyafetinde

yeti için Kafkasyada, Çarlığın mağduru olan muhtelif unsurları ayaklandırmak lâzımdı. Ömer Naci bey, bu itibar ile Kafkas cephesine izam edildi. Aynı maksatla bu cephe için, bir kaç gün sonra, Bahaettin Şakir ve Ruşeni beyler de Erzuruma hareket ettiler.

Yakup Cemil bey, inkılâbın bidayetindenberi bir çok ihtilâllere karışmış, çeteler teşkil etmiş, İttihat ve Terakkiye ait her mühim işe girişmiş, eski bir zabitti. Bilhassa maiyetine verilen çeteleri idare etmekte mühim bir muvaffakiyeti vardı.

İttihat ve Terakkiye mensup şahsiyetler içinde Yakup Cemil bey kadar bu işe lâyık ve münasip bir şahsiyet çok azdı. Bu maksatla Yakup Cemil beyin kumandasında iki bin kişilik bir kuvvet teşkil edildi. Lâzistan mebusu Sudi, Şakir (esbak iktisat vekili), Binbaşı Asım, Yüzbaşı Halit, Yüzbaşı Ethem ve Abdülhamit beyler müfrezenin başlıca erkânını teşkil ediyorlardı.

Kafkas mıntakasına sevkedilenler arasında en büyük çeteyi teşkil eden Yakup Cemil beyin bu müfrezesi, İstanbuldan hareketle doğruca Trabzona çıktı. Orada daha evvel gönderilen Rıza bey kuvvetlerile birleşti. Harbin ilânından sonra Batum üzerine yapılan askerî harekâtta ve Batumu Ruslardan alan kuvvetlerin içinde Yakup Cemil beyin müfrezesi büyük muvaffakiyetler kazanmıştı. Bu muvaffakiyet karşısında Yakup Cemil bey, vatan mücadelesi sahasında yaptığı fedakârlıkların bir neticesini idrak ettiğine kani olmakla tefahüre başlamış ve kendisini Batumun fatihi ve kahramanı olarak ilân ettirmek gayretine düşmüştü.

Muhtelif unsurlara mensup kimseler arasında millî ihtirasların kaynaştığı ve Türkün haricinde kalan muhtelif ekalliyetlerin istiklâl davası ile hareket ettikleri bir sırada bunu tamamile anlıyamıyan Babıâli ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, hâlâ Osmanlılık camiasını teşkil eden millet ve cemaatlerin ya taltif ve yahut tehdit ile devlete merbut kalacaklarını zannediyordu!

İttihat ve Terakkinin hadisat karşısındaki bu mantıkına göre, Mısırın tamamile kurtarılması maksadile İngilizler aleyhine yapılacak hareketlerin muvaffakiyeti için Arapları tutmak icap edi-

yordu. Arapların sadakatini temin etmek için de, Arap kabilelerinin reisleri, şeyhleri taltif edilmeli idi. Teşkilâtı Mahsusa ile alâkadar olmıyan zevattan mürekkep ayrıca bir heyet intihabı muvafık görüldü. Bunun için ayan âzasından Abdurrahman Paşa, eski mebuslardan Esat Şukayir efendi, Sapancalı Hakkı ve Mümtaz (Enver Paşanın yaveri) beyler Şama gönderildiler. Bu heyet âzası urbana padişah tarafından hediyeler götürdüler...

Artık İstanbulda hükümet ve merkezi umumî yalnız kalmıştı. Talât bey rahatça hükümet ve fırka işlerinde hareket edebilecek vaziyete gelmişti. Çünkü bütün muarızları dağılmış, İstanbulda toplu bir kuvvetleri kalmamıştı!.

Seferberliğin ilânını müteakip ve henüz devletin harbe girmediği bugünlerde alınan bu gibi tertibat, harp başlar, başlamaz, faaliyetini bir kat daha artıracaktı.

Babıâli Sultan Osman ve Reşadiye diretnotlarının İngiltereden yola çıkarılmak üzere bulunduklarını ümit ettiği sırada İngiltere bu iki gemimize «ambargo» vazetti, harbin neticesine kadar gemileri teslim etmiyeceğini ilân eyledi: 24 Temmuz, 1330 (6 Ağustos, 1914)

Cihan harbi karşısında henüz bitaraflığını bozmıyan bir devlete karşı yapılan bu muamele, Türkiye efkârı umumiyesi üzerine pek büyük ve pek fena bir tesir bıraktı. Bir kaç gün sonra Çanakkale Boğazı haricinde İtilâf devletleri donanması tarafından takip edilen Goben ve Breslav Alman gemilerinin boğazdan içeri girmesine müsaade edildi.

Sultan Osman ve Reşadiyenin zaptından mütevellit umumî yeis ve inkisarı tadil etmek ve donanmamızı takviye eylemek maksadile bu gemilerin bize satıldığı ilân edildi: 29 Temmuz, 1330 (11 Ağustos, 1914)

Bu hadise üzerine Osmanlı donanması başında bulunan İngiliz bahriye ıslahat heyeti reisi Amiral Limbos Paşa da Türkiyedeki vazifesini terketmeğe mecbur kaldı. Ve Alman Amirali Şoson, Osmanlı bahriyesi kumandanlığını fiilen deruhte etti.

Bu vakadan bir kaç gün sonra artık Almanlar, Fransızlara karşı meşhur Marn meydan muharebesini kaybederek garp cephesi harp sahnesinin mukadderatı Almanların aleyhinde neticelendiği halde, Almanlar İttihat ve Terakki hükümetini kendi saflarında harbe iştirak etmeğe teşvik ediyorlar ve imzalanan ittifak muahedesinin bir an evvel tatbikini istiyorlardı. Almanların harbe iştirakimizle beraber devlete yaptırmak istedikleri ilk tedbirler şöyle hülâsa edilebilir:

Çanakkale boğazının derhal kapatılması, Süveyş - Aden muvasala yollarının tarafımızdan kesilmesi, ordunun hemen Kafkasyada Ruslara karşı taarruza geçerek mühim miktardaki Rus kuvvetlerinin tarafımızdan işgal edilmesi ve nihayet İtilâf devletleri hâkimiyeti altında bulunan müstemlekelerdeki Müslümanların umumî kıyamı için cihadı mukaddes ilânı.

İttihat ve Terakki hükümeti Almanya ile yaptığı ittifak muahedesine rağmen hemen harbe girmek fikrinde değildi. Bahusus Marn mağlûbiyeti daha harbin ilk zamanlarında Almanların harpten muzaffer çıkacakları hakkındaki şüpheleri kuvvetlendirmiş bulunuyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti -Almanlarla yaptığı itifak muahedesi mucibince- ergeç harbe girişmeğe mecbur olduğu halde, garp cephesindeki Marn mağlûbiyeti, İttihat ve Terakki rüesasından bazılarında harbe girmemekliğimiz için bir mazeret bulunması lâzım geldiği fikrini doğurdu. Maamafih bir gün harbe iştirak etmek lâzım gelirse orduya ait bütün hazırlıkların ikmal edilmiş olması ve ordu seferberlik masraflarının Almanlarca temin olunması hakkındaki fikirler ileriye sürülmeğe başlandı.

Bahusus, Alman hükümetinin, sırf kendi askerî hareketlerini kolaylaştırmak maksadile, bize yaptıkları son teklifleri, iyi karşılamıyanlar çoktu.

Bu mütalâalar karşısında devlet, bir taraftan seferberlik faaliyetlerine devam ederken, diğer taraftan Babıâli, zaman kazanmak için Almanlarla müzakereyi uzatıyordu.

Diğer taraftan Almanların kendi saflarında harbe iştirak etmekliğimiz için vaki ısrar ve teşviklerinden haberdar olan İtilâf devletleri, harbe iştirak etmiyerek bitaraf kalmaklığımızı teklif ediyorlardı. Ve bu bitaraflık talebinde sonuna kadar ileri gidiyorlardı. Hattâ İstanbuldaki İngiliz sefiri Sir Lui Malet, şahsî dostu olan bahriye nazırı Cemal Paşaya, hususî mahiyette müracaat ederek, Osmanlı devletinin harbi umumîde sonuna kadar bitaraf kalması için ne gibi menfaatler temin etmek istediğini bile sormuştu.

Fakat nihayet Almanlar, imza edilen ittifak muahedesinin bir an evvel tatbiki maksadile ve harp masrafını temin etmek için - Avusturya da dahil olduğu halde- kendi emtialarına mahsus Osmanlı gümrük resmini çoğalttılar. Bundan başka da dört milyon lira altın nakit ve beş milyon liralık da Alman hazine tahvilâtını Babıâlinin emrine terkettiler.

Artık para meselesi de halledildiğinden Alman taleplerine karşı İttihat ve Terakki hükümetinin ses çıkarmasına imkân bırakılmamıştı.

Bu tarihten bir müddet sonra Osmanlı filosuna kumanda eden Alman Amirali Şoson Paşa, Yavuz ve Midilli gemilerile Karadenize çıktı; 16 Teşrinievvel (Ekim), 1330 (1914) te Rusyanın Sivastopol, Odesa limanlarını bombardıman etti.

Kurban bayramı arifesine tesadüf eden bu hadise, bayram sabahı bütün memleketin her köşesinde duyuldu. Artık Devleti Osmaniyenin de fiilen harbe girmek üzere bulunduğunda şüphe kalmamıştı.

Filhakika, bu hadise üzerine İngiltere, Fransa, Rusya devletleri Osmanlı devletine harp ilân ettiler: 31 Teşrinievvel (Ekim), 1330 (1914)

Harbin başlangıcından altı ay sonra, muhtelif vazifeler deruhte ederek İstanbuldan ayrılan ve yukarıda isimlerini saydığım İttihat ve Terakki erkânından bir kısmı vazifelerini bitirmişler, bir kısmı da programlarını tahakkuk ettirmeğe vakit bulama-

dan İstanbula dönmeğe mecbur olmuşlardı.

Payitahta gelenler, gittikleri yerlerden hiç de iyi malûmat getirmiyorlar, memleketin vaziyetini pek fena surette anlatıyorlardı. Bilhassa memleketteki idaresizlikten, harbin muvaffakıyetsiz neticelerinden acı acı bahsediyorlardı! Bu suretle az bir zamanda, merkezi umumîye ve Talât beye muarız olan İttihatçılar, gene İstanbulda yerleşmişlerdi.

Fakat memleket harp içinde olduğu için İstanbula dönenler, harbin katî neticelerine ait henüz bütün ümitler kesilmediğine göre, bu nazik zamanda hükümete karşı yeni bir vaziyet almak istemiyorlardı. Bu zevat, şimdilik hadisatın inkişafına seyirci olmağı tercih etmişlerdi. Bu suretle harbin birinci senesi bitmiş gibi idi.

1331 (1915) ağustosunda hükümet ve halk mühim ve endişeli günler yaşıyordu! Hususile payitaht halkı, hükümet erkânı da dahil olduğu halde, İngiliz ve Fransız donanma ve ordularile zorlanan Çanakkale boğazının ve istihkâmlarının düşmana mukavemet edeceğinden şüpheli idiler... Her an bir düşman filosunun Marmaraya girdiği haberi bekleniyordu!

Hattâ bir gün, İstanbulda Çanakkalenin en dar olan Nara boğazından bile düşman donanmasının geçtiği şayi olmuş, şehir baştanbaşa korku ve yeis içinde kıvranmıştı!

Bu ıztıraplı günlerde, Topkapı Sarayındaki Emanatı Mukaddesenin nakli için Konyada yer hazırlatılmış, halifenin düşman eline esir düşmemesi için Sultan Reşada Eskişehirde münasip bir bina ihzar edilmiş, İttihat ve Terakki erkânından çoğu ve bunları gören halktan hal ve vakti yerinde olanlardan bazıları ailelerini Anadolu şehirlerine götürmüşlerdi.

Fena ve elim bir bozguna inkılâp etmesi çok muhtemel olan bu umumî yeis içinde, günün birinde halkın yüzünü güldüren mühim ve tarihî bir hârikanın ibda edildiği haberi, gözleri nurlandırmış, endişeli kalplere kuvvet ve tesliyet vermişti: Seddülbahir, Anafartalar, Arıburnundan ibaret Maydos harp mıntakası-

nı müdafaa eden on dokuzuncu fırka kumandanı Mustafa Kemal bey düşmana en katî ve en şiddetli darbeyi vurmuş, en mükemmel vesait ile teçhiz edilmiş, muazzam kuvvetleri büyük bir askerî deha ile tarumar etmişti! Akılları durduran bu büyük zaferden sonra itilâf orduları, bütün harp sahasından, çekilip gitmişler ve genç kumandan İstanbulu kurtarmıştı...

Bu büyük ve emsalsiz mucize, vatanın istikbalinden ümidini büsbütün kesenleri uyandırmış, herkes bu halâskâr kumandan için vicdanında ve kalbinde en aziz ve derin bir köşeyi açmıştı...

Mustafa Kemal bey, meşrutiyettenberi en mühim zamanlarda, vatanın en tehlikeli anlarında en büyük vazifeleri görmüş, alelade bir kumandanın başaramıyacağı büyük hadiselerde zekâlara durgunluk verecek hârikalar göstermiş olduğu halde, son zafere kadar halkça tamamile tanınmamıştı... Onun yüksek şahsiyeti, yalnız ordu ve zabitanı arasında takdir ve hayranlıkla karşılanıyor, daha bir erkânıharp kolağasısı iken bile, kendinden çok büyük rütbeli kumandanlar tarafından hürmetle ve biraz da istirkapla (rakip olarak) tanılıyordu.

Çünkü meşrutiyettenberi, mevkii iktidara geçenler bu büyük kahramanı çekemiyorlar, mümkün olduğu kadar isminin bilinmemesine, meçhul kalmasına var kuvvetlerile çalışıyorlardı.

Fakat İstanbul kapılarında onun kudretli ve kurtarıcı hamlesile boğulan ve kovulan düşmandan sonra büyük zaferin mübdiini (yaratıcısını) inkâr etmek, hadisenin millî ve tarihî azameti karşısında Anafartalar kahramanının şöhretini ve namını unuttturmak kabil değildi.

Askerî sansür, onun resmini gazetelere, mecmualara koydurtmamağa, şerefli ve yüksek namını, mümkün olduğu kadar, bahsettirmemeğe gayret ettiği halde, dillere ve gönüllere «***Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal bey***» namı kırılmaz bir bağ ile bağlanmış; sönmez bir güneş gibi doğmuştu.

Bu büyük ve heyecanlı tesir ile artık herkes Mustafa Kemal beyi görmek, alenen alkışlamak, millî halâskârı yakından tanı-

mak istiyordu... Halk bu arzu ile çırpınırken bu millî ve umumî sevgi karşısında hükümet erkânı kuşkulanmağa başladılar. Bu kuşkulanmada Enver Paşa ile beraber Talât bey de aynı derecede hissedardılar.

Mustafa Kemal beyin kudretine, zekâ ve şahsiyetindeki mümtaziyetine yakından vakıf olan Talât bey, bu sefer çok kuvvetli bir muarızın şöhretile sarsılıyordu. Bu ıztıraplı sarsıntıda, İttihat ve Terakki dahilinde muarızı fakat iş ve siyaset arkadaşı Enver Paşa ile aynı acıyı duyuyordu. Çünkü Mustafa Kemal beyi idare etmek, iskât etmek güçtü. Harbin muhtemel büyük zaferlerini, muvaffakiyetlerini kendilerine hasredecek propagandalar yapan İttihat ve Terakki hükümet ricali, harbin bidayetindenberi hiç bir muvaffakiyet gösteremedikleri halde günün birinde genç bir kumandan, bütün şöhretleri siliyor, bütün cephelerde yeis ve nevmidî (umutsuzluk) baş gösterdiği zamanlarda tehlikeye giren payitahtı ve hatta bütün vatanı kurtarmış oluyor, onların da namını hiçe indiriyordu. Mustafa Kemal beyin şahsiyeti etrafında memleketin samimî benliğinden ve vicdanından doğan bu umumî sevgi, İttihat ve Terakki hükümeti başında bulunanlar için büyük bir üzüntü veriyordu.

Bu esnada verilen bir ziyafet haberi, İttihat ve Terakki hükümet erkânının asabını büsbütün bozdu. Uzun müddet Sabah gazetesinde muhabirlik eden Sakallı Tevfik bey isminde bir zat vardı. Bu zatın ikinci bir unvanı da «Acenta Tevfik beydi». Acenta Tevfik bey, bir gazete muharriri için lâzım gelen fikrî ve meslekî evsafa malik olmamakla beraber fıtreten çok zeki olduğundan zekâsı sayesinde muhabirlikte muvaffak olur, malûmat noksanını muhatabına kolay kolay hissettirmezdi.

Balkan muharebesinden evvel harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa Arnavutluğa gittiği zaman Acenta Tevfik bey gazetesi namına muhabir olarak paşanın maiyetinde bulunmuş, Mahmut Şevket Paşanın kumandasındaki kuvvetlerin erkânı harbiye reisi olan Mustafa Kemal beyi yakından tanımış, genç kumanda-

Çanakkale zaferile İstanbulu ve bütün vatanı kurtaran on dokuzuncu fırka kumandanı Mustafa Kemal bey

nın zekâ ve şahsiyetine hayran olmuştu.

Tevfik bey, gazetesine çektiği telgraflar için, çok kere, Mustafa Kemal beyin icazkâr (yaratıcı) kaleminden istifade ediyordu.

Sakallı Tevfik bey, Anafartalar zaferinden sonra halkın vicdan ve hissiyatından mütehassis olarak büyük kahramanın şerefine Nişantaşındaki konağında bir şükran ziyafeti verdi.

Ziyafette Mustafa Kemal beyden başka Rauf Ahmet (31), Sapancalı Hakkı beylerle daha bir kaç zat vardı. Mustafa Kemal bey bu ziyafette memleket vaziyetini uzun uzadıya izah ettikten sonra vatanın çok fena idare edildiğini, memleketin bir uçuruma doğru gittiğini emsalsiz ve kudretli bir görüşle tahlil etmiş, Talât

(31) Mütareke zamanında toplanan meclisi mebusanda İstanbul mebusu idi. Vaktile Paris sefareti müsteşarlığında, matbuat müdürü umumîliğinde bulunmuştu.

beyle Enver ve Cemal Paşaları ve merkezi umumî azasını ayrı ayrı ve şiddetle tenkit ve muahaze eylemiş, bu adamların takip ettikleri siyaset ve yanlış idare yüzünden katî bir felâkete sürüklendiğimizi istikbali keşfedecek bir isabetle anlatmıştı.

Mustafa Kemal beyin bu tenkitleri kuru ve alelade lâkırdılardan ibaret değildi. Büyük kahraman izahatına devam ederken vakıalara, hadiselere istinat ediyor, ziyafette bulunanların o zamana kadar düşünüp bulamadıkları noktaları canlandırıyordu.

O gece beş, altı kişi arasında cereyan eden bu musahabeler, ertesi gün Talât beyin kulağına gitmiş, Talât beye yeniden muarızları hakkında tedbir almak lüzumunu hissettirmişti.

Talât bey, bilhassa bu ziyafet gecesinden sonra vaziyeti büsbütün ciddiyetle mütalâaya başladı. Bu ziyafet kendisi için bir fırsattı, Talât bey Enver Paşa ile diğer arkadaşlarına:

— Aman dikkat edelim, Mustafa Kemal bey, son zaferi ile orduda, memlekette büyük bir şöhret kazandı, herkes bütün ümidini ona bağlamıştır. Herkes onun namını öne sürüyor, memleketi onun kurtaracağından bahsediyor. Bazı şeyler işitiyorum ki şimdiden bizi tedbirli davranmağa sevketmelidir. Meselâ Mustafa Kemal bey, bir çok kimselerin başına geçmiş. Bize karşı bir ihtilâl hazırlıyorlar, biribirlerine ziyafetler veriyorlar, içtimalar (toplantılar) yapıyorlar. Bu içtimalarda Mustafa Kemal bey bizi çok acı bir lisanla tenkit edip duruyor, diye propagandalar yapmağa başlamıştı.

Halbuki seferberliğin başında İttihat ve Terakki içindeki muarızlarını birer vazife ile uzaklaştıran Talât bey, daha o zaman bir fırsatını bularak sadrıazam olmak emeline düşmüştü. Fakat bu arzusunu tahakkuk ettiremeden, hasımları şimdi tekrar İstanbulda toplanmışlardı.

Hususile Mustafa Kemal bey, etrafına binlerce vatandaş toplıyabilecek büyük bir şöhret ve zaferle İstanbula dönmüştü. Şu halde Talât beyin sadarete geçmesi için düşündüğü zaman biraz daha uzaklaşmış oluyordu.

Talât beyin sadrıazamlığını ileri sürdüğü "Ittihat Terakki" dahiliye nazırlarından Hacı Adil bey

Hasımlarını tamamile çürüttükten, kuvvetlerini hiçe indirdikten sonra ötesi kolaydı. Bu suretle istinatgâhlarından mahrum kalacak Enver Paşayı da yola getirmek, kandırmak güç değildi. Enver Paşa, ergeç, kendisinin sadrıazam olmasına ses çıkarmıyacaktı. Zaten ortada kendisinden başka, İttihat ve Terakki arasında, Talât beyin sadrıazamlığını ileri sürdüğü İttihat ve Terakki dahiliye nazırlarından Hacı Adil bey muvafık bir sadaret namzedi de yoktu.

Esasen daha seferberlik başlamadan çok evvel bir gün Talât bey merkezi umumîde memleket meseleleri etrafında konuşurken evkaf nazırı Hayri beye (bilâhare şeyhülislâm olan):

— Hacı Adil beyi sadrıazam yapsak nasıl olur? İşte hem unvanı Hacı, hem ismi Adil. Fena değil! Yani iyi geçer gibi geliyor bana, diye sordu. Hayri bey merhum sözünü saklamaz; ileri, geri söz söylemekten çekinmez bir zattı. Talât beyin bu sözüne der-

hal itiraz etti ve dedi ki:

— Hacı Adil bey dahiliye nazırı sıfatile Arnavutluku teftiş ederken Yakova ile İpek arasında bazı Arnavut rüesası tarafından pusuya düşürülmüş, güç hal ile kurtulmuştu. Orada -velevki zaman icabı olsun- esaslı bir icraat göstermeğe muvaffak olamamıştı. Bundan sonra da yeni bir pusuya düşmemek için Pizrenden İşkodraya giderken meşhur Arnavut eşkıyasından Süleyman Batuşanın Besa (32) sı altında yolu geçmeğe muvaffak olmuştu. Böyle bir zat nasıl sadrıazam olur? Hayri beyin bu sözleri merkezi umumîde hemen herkesin tasvibine uğradı. Hiç kimse Hacı Adil beyin sadarete tayinine taraftar görünmüyordu.

Esasen Talât bey de, bunu ciddî bir teklif olarak ileri sürmüş değildi. Ancak, bununla zemini, ortada mevcut cereyanı yoklamış oluyordu.

Aradan beş on gün geçtikten sonra Talât bey, gene bir gün Halil beyi (şimdi müstakil İzmir mebusu) ileri sürmüş ve demiştir ki:

— Halil bey, şimdiye kadar bulunduğu nezaretlerde meziyetini, ehliyetini isbat etti. Adliye, hariciye nezaretleri gibi en mühim makamlarda bulundu. İçimizde en âlim, lisan bilir, Avrupa siyaset ve hukukuna vakıf odur. Onu sadrıazam yapalım ne dersiniz?

Talât bey bu suali gene Hayri beye tevcih ediyordu. Hayri bey:

— Hacı Adil bey için gördüğüm mahzur, Halil bey için de, başka noktai nazardan, aynıdır. Halil bey de sadarete geçecek bir arkadaşımız değildir... demişti.

Talât beyin ikide birde sadaret bahsini tazelemesini manasız bir lâftan ibaret zannedenler de vardı. Halbuki onun bundan

---

(32) Arnavutların meşhur «Besa» sı namus üzerine verilen sözdür ki bundan dönen Arnavut, ırkdaşları tarafından haysiyetsiz olarak telâkki edilir. Bir arnavudun «Besa» sını temin eden bir adam, hayatını emniyet altına almış demektir.

maksadı, sarihti: Talât bey bu istimzaçlarile muhtemel ve mefruz sadaret namzetleri hakkında muhitinin fikrini yokluyor, sadarete lâyık görülmiyeceklerine emin olduğu arkadaşları hakkında etrafındakilerden muvafık cevap almamağı temin ediyordu.

Bu suretle sadarete lâyık ortada başka rakip kalmayınca istikbal için kendisine müsait bir zemin hazırlıyor ve emeli, gayesi etrafında fikirleri alıştırmış oluyordu... Çok geçmeden buna da muvaffak olmuştu.

Kendisine merbut ve sadık arkadaşları bu arzusunun etrafında birleştiler. Artık herkes merkezi umumîde Talât beyin sadarete geçmesi fikrini, gayet yerinde bir hareket olarak telâkki ediyordu.

Günün birinde merkezi umumîde Hacı Adil ve Halil beylerin sadrazamlığına itiraz eden Hayri beye Talât beyin sadareti hakkında düşünceleri soruldu.

Hayri bey ötedenberi beslediği kanaati değiştirmiş değildi. Meşrutiyetin ilânından Mahmut Şevket Paşanın sadaretine kadar Babıâlinin eski ve maruf ricalinden müstağni kalamıyan, Abdülhamit zamanında sadarete, vükelâlığa getirilen eski vezirleri de kullanmak mecburiyetinde kalan İttihat ve Terakki inkılâpla isimleri tanılan kendi azasını hükümet başına getirmeğe taraftar olmamıştı.

Talât beye şiddetle itiraz edenler arasında Hayri bey bu fikirde bulunanların ilk safını teşkil ediyordu. Talât beyin sadarete tayini mevzuu bahsolunca Hayri bey:

— Benim öteki arkadaşlarım hakkındaki noktai nazarım ne ise, Talât bey hakkında da odur. Bizim bugün işgal ettiğimiz mevkiler bile, halk nazarında, çok görülüyor. Bahusus sadaret gibi yüksek bir makama içimizden birinin geçmesi büsbütün tahammül edilemiyecek bir şey olur, dedikodular başlar! Ben daha bunun sırası gelmediğine kaniim... demişti.

Hayri bey vükelâ makamına; kerli, ferli eski vezirlerin geçmesi lehinde bulunanların düşüncelerini temsil ediyordu.

Talât beyin sadrıazam olmasını doğru bulmayan evkaf nazırı Hayri bey

Hayri bey, hattâ kabinesine iştirak ettiği Sait Halim Paşayı bile sadaret için küçük görmekte idi. Hayri beyin fikrine göre Sait Halim Paşanın prensliğinden, zenginliğinden, Avrupa ricali siyasiyesinden bazısını tanımasından başka ne meziyeti vardı?

İttihat ve Terakki; prensi, Yeniköy belediye müdürü iken ayan âzalığına, şurayı devlet reisliğine, hariciye nezaretine ve nihayet sadarete getirmişti... Fakat o, kendiliğinden bir siyaset takip edecek, devlet işlerine iyi, kötü bir mecra verecek kabiliyetten uzaktı.

Hattâ Hayri beyden daha ileri giderek Sait Halim Paşanın sadareti için dedikodu yapanlar çoktu. Avam tabakası arasında mahalle kahvelerine kadar yer bulan bu dedikodular şu mealde idi:

— Sait Halim Paşanın parası, serveti çoktur. İttihatçılar pren-

sin parasından istedikleri gibi istifade etmek için onu sadarete getirdiler! Şöhrete, mevkie haris olan bu zatı, işlerine yaramadıkları gün başlarından atacaklardır!

Hayri bey, halka hürmet telkin eden, ötedenberi yüksek tabakaya mensup olarak tanılan Sait Halim Paşa hakkında bile bu tarzda sözler söylenildiği bir zamanda, Talât beyin sadrıazamlığına bir türlü rıza gösteremiyordu.

Hayri beyin bu itirazından haberdar olan Talât bey artık, uzun müddet, sadaret lâkırdısını ağzına alamadı...

Bir müddet sonra da seferberlik ilân edildi, harp gailesi başladı, sadaret bahsi de unutulup kaldı. Talât bey münasip bir fırsat bekliyordu. Ancak Hayri beyi de mimlemişti: Nitekim harp içinde, kendisi Sait Halim Paşayı istifa ettirerek sadarete geçmek için Enver Paşayı kandırdıktan sonra, kendi kabinesinde Hayri efendiyi şeyhülislâm olarak görmek istemedi.

Dervişmeşrep, mütevekkil, idarî faaliyeti hemen hemen mefkut (yok) olan Musa Kâzım efendi, Talât bey için faal, itiraz ve tenkitten çekinmez, müteşebbis Hayri efendiden daha muvafık bir arkadaştı. Binaenaleyh Talât Paşa kabinesinin şeyhülislâmlığı Musa Kâzım efendiye verildi ki Talât Paşa, bununla da Hayri efendiye karşı iğbirarını izhar etmiş oluyordu.

Talât beyin sadrıazamlığı takarrür ettiği zaman Şamda dördüncü ordu kumandanlığile bulunan bahriye nazırı Cemal Paşa bir gün başkumandan vekili ve harbiye nazırı Enver Paşadan şifreli bir telgraf aldı:

Enver Paşanın bu telgrafı aynen şu idi:

«Sait Halim çekilecek; Talât sadrıazam olacak, sen ve ben yerlerimizde kalacağız... Şayet ileride Mısırı alırsak Sait Halimi Mısıra hidiv yaparız!»

Sait Halim Paşanın istifasile yeni kabineyi teşkil eden Talât Paşa, cephelerdeki harp vaziyetinin günden güne fenalaşmasına ve memleket dahilinde asayişsizlik, sefalet, umumî ümitsizlik artmış olmasına rağmen, kendisi için tamamile serbest bir saha

bulmuş, işin başında istediği gibi rakipsiz kalmış, İttihat ve Terakki dahilinden hiç bir itiraz ve tenkide maruz kalmaksızın Osmanlı mülkünü, dilediği gibi, idare etmeğe başlamıştı...

Talât Paşa, sadrıazam olduğu zaman «Yakup Cemil vakası» denilen dahilî tehlike, Yakup Cemilin feci akıbeti ve arkadaşlarının da sürülmesile bertaraf edilmiş, İstanbulda kendisine ağız açacak, İttihat ve Terakki içinde icraatını müahaze edecek tek bir kimse kalmamıştı!

Talât bey, artık eskisi gibi Enver Paşa ile de olur olmaz meselelerde ihtilâfa düşmüyordu. Mütarekeye yakın aylarda harbin aldığı makûs ve meşum neticeler karşısında yerinde duramaz bir hale gelen İttihat ve Terakkinin başkumandan vekili, cepheden cepheye ümitsiz bir halde koştuğu zaman, harbiye nezareti işlerine de vekâleten sadrıazam Talât Paşa bakıyordu. O halde bütün idare makanizması, sadrıazamın elinde toplanmış oluyordu.

Çanakkaledeki emsalsiz ve büyük zaferinden sonra İstanbula döner dönmez Osmanlı devletinin felâketli akibetini keşfeden büyük halâskâr Mustafa Kemal Paşa, yeniden vatan hizmetine koşmuş, tekrar İstanbuldan ayrılmıştı.

Mustafa Kemal Paşanın İstanbuldan uzaklaşmasile Talât ve Enver Paşalar, büyük bir sevinç duydular. Çünkü onlar, Çanakkale zaferinden sonra, bu büyük adamın daha fazla hükümet merkezinde kalmasını doğru bulmuyorlar; bunu, kendi hakimiyetleri ve mevkilerinin bakası (devamı) için bir tehlike olarak görüyorlardı.

Anafartalar zaferi, umumî harbin en muazzam ve en muvaffakiyetli, şeref dolu bir safhası olduğu halde, sırf büyük halâskârın, büyük ve ölmez eseri olduğundan İttihat ve Terakki ricali, bu zafer etrafındaki neşriyata, tafsilâta tahammül edemiyecek bir hale gelmişler, sıkı bir sansürle büyük ve harikulâde zafer menkıbelerini harice tamamile aksettirmemişlerdi. Halbuki dakikadan dakikaya düşman donanmasının Marmaraya girmesini

ve Çanakkale harp sahnesinden tamir edilmez feci hezimet haberlerini bekliyerek ailelerini İstanbuldan uzaklaştıran İttihatçı erkân, Anafartalar zaferinden sonra -bütün memleket evlâdı gibi- mevcudiyetlerini bu büyük adama borçlu bulunduklarını unutuyorlardı!

Halbuki Anafartalar zaferi, tarihte ismi geçen binlerce harp muvaffakiyetlerinin hiç birine benzemiyen, askerî bir dehanın harikalar ibda eden (yaratan) ölmez bir eseridir.

Şunu da ilâve edeyim ki tarihimizin bu eşsiz menkıbesini, burada hülâsaten olsun kaydetmek selâhiyet ve iktidarında olmadığımı itiraf ederim! Ancak büyük halâskârın Anafartalarda vatanı kurtarmadan evvel, bu büyük ve tarihî vazifeyi nasıl üzerine aldığına dair şeref ve şehamet (yiğitlik) ifade eden o kadar güzel bir hareketi vardır ki bu büyük kumandanın bu ulvî eseri, askerlikteki dehasını, cesaretteki fevkalâdeliğini isbat ettiğinden İttihat ve Terakki erkânından çoklarını hayranlıkla beraber istirkaba sevketmişti...

Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal beyin nasıl binlerce müşkülâtı yenerek hiç bir kumandanın muvaffak olamıyacağı bir isabetle bu vatan halâskârlığı vazifesini deruhte ettiğinin bütün tafsilâtına vâkıf olan İttihat ve Terakki hükümeti, halkın büyük halâskâr için beslediği umumî sevginin azameti karşısında korkmuş, Anafartalar zaferinin şeref dolu tafsilâtından başka, Mustafa Kemal beyin bu vatan hizmetini nasıl kabul ettiğini de halka bildirmemeğe çalışmıştı!

1915 Ağustosu bidayetlerinde Çanakkale cephesi kumandanı Liman Paşanın karargâhı, düşmanın yeniden büyük bir kuvvet tahşit ederek (yığarak) tekrar hücuma geçeceğini haber alınca, Liman Paşa ile erkânı harbiyesi, düşmanın Anadolu yakasına ihraç harekâtı yapacağına karar vermişlerdi. Ancak Liman Paşa müdafaa tertibatını tamamile almadan, mevcut fırka kumandanlarının mütalâasını sormağa lüzum görmüştü.

Fırka kumandanlarından hepsinin tahrirî mütalâaları, Liman

Paşa ile erkânı harbiyesinin noktai nazarını teyit ettiği halde, on dokuzuncu fırka kumandanı Mustafa Kemal bey, düşmanın Anadolu sahillerine değil, Rumeliye ihraç hareketi yapacağını büyük bir askerî kudret ve liyakatle izah eden bir mütalâaname yazarak cephe kumandanlığına göndermişti. Liman Paşa, bidayette arkadaşlarının düşünüş tarzına uymıyan bu genç kumandanın mütalâasını benimsememek istememiş, Türk müdafaa kuvvetlerini Anadolu sahasında teksif etmeğe başlamıştı.

Ancak müttefiklerin ateş, ve ölüm saçan müthiş taarruzları başlamadan bir kaç saat evvel, bazı düşman nakliye gemilerinin Anadolu sahillerine yanaşmasının bir gösteriş ve yanıltma hareketi olduğu ve taarruzun Rumeli sahilinde başladığı anlaşılınca; Liman Paşa, tasavvur ettiği müdafaa plânının altüst olduğunu görmüş ve daha o dakikada Mustafa Kemal beyin askerî dehasına iman etmişti.

Halbuki Mustafa Kemal bey düşman ihraç hareketinin bütün teferruatını büyük bir isabetle keşfettiğinden kendi fırkasının müdafaa tertibatını ona göre hazırlamış, bulunuyordu.

Muharebe bütün şiddetile devam ettiği halde Mustafa Kemal bey zayıf ve az bir kuvvetle Türkün namını ebedîleştiren meşhur müdafaasını yapmış, düşmanı, binlerce telefat verdirerek, saatlarca oyalamış; hedefine ulaştırmamağa muvaffak olmuştu. Büyük bir askerî varlığın sevk ve idaresinde tarihî şereflerin en büyüğünü idrak eden on dokuzuncu fırkanın faik kuvvetler önündeki müşkül vaziyeti karşısında cephe kumandanı Liman Paşa, şaşırmış ne yapacağını bilmez bir hale gelmişti.

Bu esnada Liman Paşa; mütalâasındaki isabeti anlaşılan Mustafa Kemal beye telefonla harbin umumî vaziyetini izah etmiş, on dokuzuncu fırkanın ne halde bulunduğunu sormuştu.

Mustafa Kemal bey, düşman kuvvetlerinin müthiş savletleri, önünde cesaretini kaybeden cephe kumandanının bu sualine, harikulade bir soğuk kanlılıkla şu kısa fakat beliğ cevabı vermişti:

Mustafa Kemal beyin dehasına iman eden Liman von Sanders Paşa

— Burada bir şey yok, Anadolu sahasına bakınız!

Büyük Türk kahramanının bu cevabı karşısında hazırladığı müdafaa tertibatının yanlışlığını idrak eden Liman Paşa, Mustafa Kemal beyden istimdat etmeğe mecbur kalarak tekrar sormuştu:

— Rica ederim, vaziyeti nasıl kurtaracağız, ne yapmak lâzımdır? Lütfen anlatınız!

Mustafa Kemal bey, büyük bir itimadı nefisle cevap vermişti:

— Yegâne yapılacak şey, kumandayı bana terketmektir!

Liman Paşa, büyük bir mesuliyetten kurtulduğunu hissettirecek bir sevinçle, haykırmıştı:

— Çok teşekkür ederim, peki mevcut kuvvetlerin kumandasını size terkediyorum...

Anafartalar grupu kumandanlığını kabul eden Mustafa Kemal bey yeni vazifesine başladığı zaman, cephenin vaziyeti çok

tehlikeli anlar geçiriyordu!

Mustafa Kemal beyin kumandasındaki on dokuzuncu fırkadan başka, mıntakada mevcut diğer fırkalarda büyük bir perişanlık göze çarpıyor, bilhassa Alman Püdrih ve Nikola beylerin kumandasındaki fırkaların perişan bir halde ricat etmeğe başladıkları görülüyordu.

Mustafa Kemal bey ilk iş olarak, kumandasına geçen kuvvetlere intizam vermek lüzumunu hissetti; bu maksatla cepheyi bizzat dolaştı; kıtalarından ayrılan, alay, tabur kumandanlarına yeni vazifeler verdi.

Bir taraftan düşmanın kesif ateşi devam ederken, diğer taraftan Mustafa Kemal bey maiyetindeki kumandanlara her kıtanın hangi saatte, hangi noktayı tutacaklarını bildirmiş ve o gece bir kaç saat içinde cepheyi mükemmel ve yenilmez bir hale getirmişti.

Daha bir kaç saat evvel müdafaa imkânı bile görülemiyen bu perişan kuvvetleri taarruza müsait bir hale koyan büyük halâskâr, gece alay kumandanlarına şu emri vermişti:

— Yarın sabah, şafakla hücum ve taarruza geçilecektir!

Ertesi sabah cephede umumî bir taarruza başlanacağı beklendiği sırada, bir gün evvelki boğuşmadan çok yorgun düşen ve düşmanın faik kuvvetleri karsısında mühim zayiat veren kıtalar, hûcum için kendilerinde kuvvet bulamıyorlardı...

Mustafa Kemal bey, diğer taraftan düşmanın da taarruzuna bir kat daha şiddet verdiğini görünce, kıtalara askerî dehasını ebedîleştiren şu tarihî hitapta bulundu:

— Siz, düşman siperde iken hücum ederdiniz, halbuki şimdi kaçıyor... Niçin duruyorsunuz?

Bu esnada Türk kıtalarının tereddütlü anlarını hisseden düşman piyadesi, biraz daha ilerliyor ve mevzilerimize yaklaşıyordu.

Mustafa Kemal bey, tarihte hiç bir serdarın göstermeğe cesaret edemediği bir hamasetle sözüne devam etti:

— Ben şimdi şu tepeye çıkayım, düşmanın hangi istikamete doğru kaçtığını görerek size işaret vereyim! dedi.

Türk tarihine şerefli bir sahife yazan büyük halâskâr, bulunduğu mevkiden on beş adım ötedeki bir tepenin üstüne çıktı.

Burası, sahanın en tehlikeli, kurşun, mermi yağmuru altında bulunan en korkunç noktası idi!

Mustafa Kemal bey, tek başına çıktığı tepeden aşağıya baktı, buradan düşman askerinin bütün sevkülceyş (stratejik) vaziyeti görülüyordu: Elindeki kırbaçla bir istikameti gösterdi ve hücum emrini verdi. Kumandanlarının ölümü hakir görerek yaptığı bu büyük hareket karşısında Türk kıtaları müteharrik bir kale gibi kımıldadılar, ve bütün mevzilerde umumî bir hücum başladı.

Büyük halâskârın bu tarihî işareti, Anafartalar zaferinin ilk şerefli başlangıcı idi ki bu ulvî hareketle Türk tarihi, Türk vatanı kurtulmuş oluyordu!

VI

İttihat ve Terakki tarihinde dönüm noktası

"İttihat ve Terakki"nin hüviyetini gösteren hâdise —Serseri bir kurşun mu? Şuurlu bir suikast mi? — Felâketler karşısında acı hüsranlar... — Talât Bey nadim... — Küçük Sait ve Hakkı Paşalar ne telkin etmişlerdi? — Bütün İttihatçılar müttehit fakat... —Marşandizle acele bir seyahat —Fethi Beyin şiddetli itirazları — Hükümet devirmek fikirlerinden feraget! — On gün sonraki toplantı... — Altmış arkadaşla başarılacak iş... —Saatler ayar ediliyor... —" İşte saat tam üç..." " —Fakat Talât Beyi istemem!" —Kahvelere sığınan ihtilâlciler... —"Yaşasın" sesleri arasında... — İlk silâh sesi: Yaralananlar, ölenler... —"Haddinizi bilmiyorsunuz!" —Cüsseli vücudu, uzun boyile birdenbire... —Nazım Paşanın cansız vücuduna bir kurşun daha! —Enver Bey ihtiyar veziri selâmladı ve... —"Karşımdaki Polis müdürüdür!.." —"Dikkat etsinler gidişleri bize benzemesin!" —Yakup Cemil Beyin sesi: "Daha ikisini de öldüreyim mi?" — Zehirlenme korkusu... — Noradonkiyan Efendinin rolü ne? —Yirmi senelik uydurma rivayetler... —Esrar perdesini kaldırıyorum! — Vükelâ arasında ihtilâflar... —Nazırın emrine kulak asmayan muhafız —Kâmil Paşa derin derin düşünüyor! —Enver Beyin Nazım Paşaya müracaatı —Veliaht sarayında bir tesadüf... —"İttihat ve Terakkinin gelmesi lâzımsa çekilelim!" —Kanuna hürmet hissi —Trabzondan gelen koriye —Şeyhülislâmın korkusu! —"Eğer ölmezsem altı ay sonra sadrıazam sizsiniz!" —Vezerat rütbesi mi? —Bozgunluk! —İstanbul sokaklarında ölüm yüzüyor!.. — Tehlikeli dakikalar... —Sadrıazam tehdit ediyor: "Hepinizi öldürürüm, sonra bende..." —Divanı harp reisinin evinde...

Babıâli Vakası

İttihat ve Terakki tarihinde Babıâli vakası denilen mühim bir kısım vardır ki, vakanın tertibinde ve sureti cereyanındaki hususiyet ve nihayet bu hadiseden mütevellit neticeler itibarile İttihat ve Terakki devrinde dikkate şayan bir dönüm noktasını teşkil eder.

İttihat ve Terakki devrinin tarihi yazıldığı zaman müverrih (tarihçi), bilhassa bu vaka üzerinde dikkatle ve ibretle duracaktır. Vakanın istisnaî bir vasfı da, 1908 meşrutiyet ihtilâlini vücuda getiren fırkanın hüviyet ve benliğini tebarüz, bundan başka pisikolojik evsafını taazzuv ettirmesidir. Bahusus İttihat ve Terakki erkânı arasındaki fikir ve emel ihtilâflarının şiddetlendiği hadiselerle Balkan harbinin en ümitsiz günlerinde Kâmil Paşa kabinesini düşürmek üzere İttihat ve Terakkinin tertip ettiği bu vakanın alâka ve irtibatı çoktur.

Babıâli vakası şimdiye kadar üzerindeki esrar perdesi tamamile sıyrılmıyan, kahramanları meçhul kalan, nihayet bir iki saat içinde cereyan eden bir tiyatro faciası kadar kısa ve süratli, fakat hazırlıkları ve neticeleri noktai nazarından mühim ve geniş tesirleri ihtiva eden bir hadisedir.

Bu eserin mukaddemesinde kaydettiğim gibi, gerek İttihatçılar arasındaki ihtilâfları, gerek bu ihtilâfların feci bir akibeti olan Yakup Cemil vakasının köklerini Babıâli vakası sırasında aramak zarureti vardır.

Binaenaleyh Yakup Cemil vakasını hikâye etmeden evvel -İttihat ve Terakki devrinin tamamile hüviyetini canlandıracak olan ve bir çok heyecanlı sahneleri yaşatan- Babıâli vakasını kay-

detmek zaruretini görüyorum:

Hakikaten Kâmil Paşa hükümetini devirmek maksadile yapılan bu hareket bile İttihat ve Terakki erkânı arasında tereddütlü safhalar geçirdikten ve ihtilâflara vesile verdikten sonra vukua gelebilmişti.

Babıâli vakası namı verilen bu hadise nasıl cereyan etmiştir? O zamanki gazetelerin ve hadiseye şahit olanların nakil ve hikâye ettikleri tafsilât, nihayet vakanın zahirî şekline ve sureti cereyanına taallûk ediyor... Hattâ bir çok kimseler, Nazım Paşayı Enver beyin vurduğunu, bazıları da vaka sırasında hükümet muhafızları tarafından öldürülen Mustafa Necip bey tarafından atılan bir kurşunla harbiye nazırının öldürüldüğünü iddia ediyorlar...

Halbuki hakikat hiç de böyle değildir. Çünkü Nazım Paşa -o zamanki İttihatçı gazetelerin iddiası hilâfına olarak- hangi cihetten atıldığı meçhul serseri bir kurşunla öldürülmemiş, ihtilâlciler arasında muhteris ve asabına hâkim olamıyan bir şahsın bilerek ani bir tecavüzüne kurban gitmiştir.

Nazım Paşayı ne Enver bey, ne de Mustafa Necip bey öldürmüştür... O halde Balkan harbinin harbiye nazırı ve başkumandan vekili Nazım Paşayı kim vurmuştu?

Nazım Paşayı Babıâliyi basan İttihatçılardan şu veya bu kimsenin öldürmüş olması ikinci derecede bir meseledir.

Ancak bu hadisede dikkatle tetkik edilecek iki mühim nokta vardır: Biri, her mühim meselede olduğu gibi, bu hadisede de İttihatçılar arasında derin fikir ihtilâflarının meydana gelmesi, diğeri de Babıâliyi basan ihtilâlcilerden bilhassa bir kişinin bu hadisedeki muvaffakiyetinden sonra ele avuca sığmaz coşkun bir tavır almasıdır... Bu adam kimdir?

Yedi aydanberi İttihat ve Terakki memlekette muhalif cephede bulunuyordu. Halâskâr zabitan harekâtı ve Arnavutluk isyanı neticesi olarak mevkiile beraber nüfuzunu da kaybeden cemiyet, Mahmut Şevket Paşayı harbiye nezaretinden uzaklaştırmak-

la yedi ay evvel yaptığı hatanın acı hüsranlarını, bu müddet zarfında, derin bir tarzda duymuş, tecrübe etmişti!

Balkan harbi felâketi ve kendilerini istihlâf eden hükümetin bazı yanlış hareketleri olmasaydı, İttihat ve Terakkinin yedi ay evvel kaybettiği mevkii ve nüfuzu tekrar ihraz etmesi hemen hemen imkânsızdı...

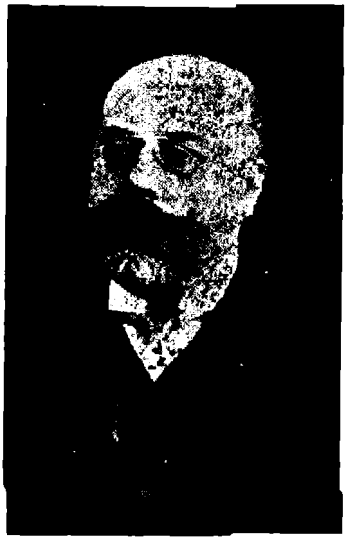
Günler geçtikçe Mahmut Şevket Paşanın devrilmesindeki hatanın ehemmiyeti anlaşılıyor, herkes bu hareketi terviç ve iltizam edenleri ve başta Talât bey olduğu halde İttihat ve Terakki rüesasından bir kısmını, mesul tutmağa başlıyordu.

Halbuki Babıâli vakasından evvelki günlerde Talât beyde derin ve samimî bir nedamet başlamış, yedi ay evvel Mahmut Şevket Paşayı harbiye nezaretinden uzaklaştırmasından sonra vukuatın aldığı şekillerden çok müteessir olmuş, kendisinin düşünemediği, tahmin edemediği neticeler karşısında muztarip olarak kendi kendini tahtie etmeğe (suçlu görmeye) başlamıştı.

Bahusus Talât bey Balkan harbinin kara günlerinde, İttihat ve Terakkiye mensup olanlar arasında yapılan tenkit ve dedikoduların kendi şahsını istihdaf etmesinden (yönelmesinden) dolayı bir kat daha müteessir oluyor; gerek memleket, gerek İttihat ve Terakki hesabına olarak bu vaziyetten nasıl kurtulmak mümkün olacağını gece gündüz düşünüyor, vaziyetin ıslahı için behemehal bir çare arayıp duruyordu.

Halbuki Talât bey seneler geçtikçe meşrutiyet inkılâbı sırasında oynadığı büyük rolündeki inkılâpçılık ruhunu yavaş yavaş unutmuş, nezaret sandalyasına oturunca etrafını saran Babıâli ricalinin tesirleri altında kalarak, siyaset ve idare sahasında idarei maslahat meslekini takibe başlamıştı.

Meşrutiyetin ilânı üzerine Edirneden mebus intihap edilerek, meclisi mebusanda İttihat ve Terakki fırkası grup reisi sıfatile faaliyette bulunan Talât bey, ilk zamanlarda devlet ve memleket işleri mevzuu bahsolurken İttihat ve Terakkinin manevî vasıflarına ve inkılâpçılığına has bir şekilde hareket ediyor; o zamanki

Talât beye devlet siyasetinde ilk dersi verenlerden eski sardıazam Hakkı Paşa

kabineler tarafından yapılan kanun tekliflerini -İttihat ve Terakkinin müdafaa ettiği siyasete muvafık değilse- şiddetle tenkit ediyordu. Devlet idaresini fevkalâde mühim gören İttihat ve Terakki lideri, hattâ bir aralık Avlonyalı Ferit Paşanın dahiliye nazırlığı zamanında, mebusların müsteşar olmaları için meclise bir kanun lâyihası verdirmişti. O zaman, eski Babıâli ricalinin tecrübe ve vukuflarından istifade edilmesi ve istikbalin nazırlarına devlet umurunu idare edebilecek malûmat verilmesi maksadile tanzim edilen bu lâyiha, dahiliye nazırı Ferit Paşanın şiddetli itirazlarile, kanuniyet iktisap etmemişti.

Halbuki bu kanun lâyihasını meclise verdiren Talât bey, bir mebusun nazır olabilmesi için siyaset ve idare bahsinde bir takım bilgilerle mücehhez olması lâzım geleceği fikrini kabul etmişti.

Talât bey bu itibarla ilk siyaset dersini, nazır sıfatile birinci defa girdiği kabine arkadaşı olan Hakkı beyden (sadrıazam olan Hakkı Paşa) müteakiben de küçük Sait Paşadan almıştı.

Talât bey, bu suretle Hakkı Paşadan atlatma siyasetini, Sait Paşadan da tereddüt ve kararsızlığı öğrenmiş ve devlet işleri başına geçecek olanların mutlaka tercümei hali mütenevvi memuriyetlerle dolu ve bu iki hocasının haiz oldukları evsafa malik zevattan intihap edilmesi lâzım geleceği zannına kapılmıştı!..

Talât beyin bu kanaatidir ki Mahmut Şevket Paşanın istifasından sonra -paşayı harbiye nezaretinde istihlâf edecek bir çok genç ve mümtaz kumandanlar olduğu halde- harbiye nazırlığı için eski ve maruf askerî ricale müracaata sevketmişti.

İşte bu son tecrübeler ile, Talât bey Balkan muharebesinden evvel ne kadar hataya düştüğünü görmüş ve hadisatın acı hüsranlarını duymuştu!...

Bu hüsran ve inkisarların tesiri iledir ki Balkan felâketinden sonra, memleketi ve İttihat ve Terakkiyi kurtarmak için bir çare arıyanların başında Talât bey bulunuyordu.

Bu noktai nazardan, Balkan muharebesinin kara günlerinde, hususile Kırkkilise bozgunluğundan sonra Talât bey, İttihat ve Terakkinin menfî ve lakayt vaziyetine nihayet vermeğe lüzum gördü. Ve cemiyet teşkilâtile hükümet aleyhinde ne mümkün ise bir an evvel yapmağa karar verdi.

Esasen İttihat ve Terakki Cemiyeti için, Balkan harbinin feci neticelerine rağmen, artık daha uzun müddet seyirci durmak, hadiselerin cereyanlarını ve emri vakilerini kabul etmek de doğru görülmüyordu.

İttihat ve Terakki erkânı vaziyeti şöyle mütalâa ediyorlardı:

«Harp bitmiş, koca Rumeli elden gitmişti. Şimdi de Kâmil Paşa kabinesi sulh yapmağa yanaşıyordu. Bu sulh nasıl yapılacaktı? Hükümetin, harbi sevk ve idarede gösterdiği tereddüt ve hatalardan sonra Avrupa devletlerinin hasımlarla beraber hazırladıkları sulh tekliflerini aynen kabul etmiyeceğini kim iddia ede-

bilirdi?

İttihat ve Terakki koca bir kıtanın ana vatandan ayrılmasına şahit olmuştu! Şimdi de telâfisi, tashihi imkânsız olan fena bir sulhun imza edilmesine göz yumacak mı idi? İktidar mevkiine geçtiği gündenberi İttihat ve Terakki teşkilâtını büsbütün dağıtmak cesaretini kendinde göremiyen hükümet, acaba sulhun aktini ve hali tabiînin avdetini mi bekliyordu?

O zaman belki bir karar, belki muvakkat bir kanun ile harbin müsebbibi, meşrutiyettenberi geçen hadiselerin mesulü olarak İttihat ve Terakki ileriye sürülür ve fırkanın büsbütün ilgasına teşebbüs edilir. Çünkü başta Kâmil Paşa olduğu halde, hükümet erkânından hemen hepsinin İttihat ve Terakkiye ne kadar hasım ve düşman oldukları malûmdu!

Bahusus hükümet bu hissini fiilen de gösterecek bazı icraatta bulunmuş, İttihat ve Terakki erkânından bir kısmını tevkif etmiş; ortadan kaybolan İttihatçılardan bir kısmını da şiddetle aratmış, divanı harbi örfîden tevkif müzekkereleri kestirtmişti...

O halde bu hükümeti devirmeli, Edirneyi ve hiç olmazsa Trakyanın bir kısmını istirdat edebilecek bir sulhu kabul ettirinciye kadar harbe devam etmeli! Bu maksadı temin için de hükümet iktidarını tekrar ele almak lâzım geliyordu...

Evet biribirine muarız fakat İttihat ve Terakki bayrağı altında toplanan bütün İttihatçılar bu fikirde birleşmiş, bu müşterek gaye etrafında anlaşmışlardı...

Ancak bu noktada da yeniden ihtilâflar çıktı ve biribirine zıt iki fikir çarpışmağa başladı: Bir kısım İttihat ve Terakki rüesası her neye malolursa olsun hükümetin devrilmesine taraftardılar. Bunlar diyorlardı ki:

«Harbin muvaffakıyetsizliği ve idaredeki hatasile hükümet, büsbütün şaşırmıştır. Kâmil Paşa hükümeti, dahilde hiç bir zaman kuvvetli olamadı; aciz ve meskenet (beceriksizlik) içindedir! Şayet yapılacak ihtilâl hareketi iyi tanzim edilir ve cesaretle tatbik edilirse muvaffak olmamak için bir sebep yoktur.»

Bu fikre muarız olanların endişeşi de şöyle hülâsa edilebiliyordu:

«Biz hükümeti niçin devireceğiz? Kabule karar verdiği sulh şartlarına razı olmadığımızdan ve Edirneyi istirdada karar verdiğimizden dolayı değil mi? Fakat Edirneyi istirdat ederek bugünkü sulh şartlarını reddetmeğe muvaffak olacağımızdan emin miyiz? Ya buna muvaffak olamazsak, şimdiki hükümetten ne farkımız kalır? Ve efkârı umumiye nazarında büsbütün sukut etmiş, olmaz mıyız?

Bundan başka hükümeti devirmek kolay bir iş değildir!.. Her ihtilâlin muvaffak olup olmaması ihtimali vardır. Hükümeti devirmek teşebbüsatı akim kalır, hükümetin inzibat kuvvetlerine karşı mağlûp olursak şahıslarımızı bir tarafa bırakalım, bütün teşkilâtı tehlikeye koyarız! Onun için şimdilik vaziyetin inkişafını beklemek zarurîdir!..»

Bu fikrin taraftarları çoktu. Bir de üçüncü bir fikirde bulunanlar vardı ki; parlâmanter bir idarede muhalif bir fırkanın iktidar mevkiine ancak intihap mücadelesi neticesinde gelebileceğini, cebir ile hükümet mevkiini elde etmeğe teşebbüs etmenin doğru olmıyacağı tezini müdafaa ediyorlardı... Bu fikrin taraftarları zikre değmiyecek derecede azdı.

İttihat ve Terakki rüesası arasında kulaktan kulağa deveran eden bu muhtelif fikirleri, muayyen bir istikamete sevketmek, verilecek katî tek bir karar dairesinde fırka teşkilâtına talimat vermek lâzımdı. Yani ne olacaksa artık olmalı... Ya hükümet aleyhine bir teşebbüse geçerek devlet idaresini tekrar ele almalı; yahut da bu mümkün değilse, ortadaki dedikodulara nihayet verilmeli idi.

Talât bey, mevcut vaziyete karşı mütevekkil bir hal alarak hükümet aleyhinde yapılan dedikodulara nihayet verilmesi fikrinde olanlarla beraber değildi. Talât bey, İttihat ve Terakki hesabına harekete geçmek ve hükümeti devirmek hususundaki kararını behemehal tatbik etmek fikrinde idi. Ancak Talât bey bu işi

yalnız başına başaramıyacağına emindi. Çünkü fırka arkadaşlarının bir kısmında Kâmil Paşa hükümetini devirerek hükümet iktidarını tekrar İttihat ve Terakkinin ele alması için lâzım gelen cesareti göremiyordu!

Talât bey, bu fikrine en ziyade iştirak edebilecek ve hemen bu işe önayak olabilecek şahsiyetin Enver bey olduğuna kani idi. Mesele Enver beye anlatılır, onun müzahereti temin edilirse vaziyet kolaylaşırdı, tereddüt ve kararsızlık içinde bulunan İttihat ve Terakki erkânınıda bu gayeye doğru sürüklemek mümkündü...

Fakat Enver bey o sırada İstanbulda bulunmuyordu. Karargâhı Kalikratyada bulunan Hurşit Paşa kolordusunun erkânı harbiye reisi sıfatile kolordunun İzmitte bulunan bir fırkasını teftişe gitmişti.

Enver bey, bu İzmit seyahatile biraz da son günlerde hükümetçe kendi hakkında uyanan bazı şüpheleri izale etmek istemişti... Talât bey bu maksatla Enver beyin en yakın arkadaşlarından ve İttihat ve Terakki müfettişlerinden Mümtaz beyi (bilâhare Enver Paşanın yaveri) çağırdı, fikrini açtı. Bu fikrini İttihat ve Terakki erkânına kabul ettirmek için bir içtima tertip ettiğini, ancak bu içtimaa Enver beyin iştirak etmek üzere, ilk vasıta ile İstanbula gelmesi lâzım geldiğini ve bunun için Mümtaz beyin hemen İzmite giderek Enver beyi davet etmesini söyledi.

Talât bey, kendilerine fırkacılık noktai nazarından itimat ettiği, fakat Kâmil Paşa kabinesini devirmek için biribirlerinden farklı noktai nazarlarda bulunan ve o sırada İstanbulda olan bütün İttihat ve Terakki erkânını içtimaa davet etti.

Bu içtimaa iştirak edecekler bir gece İttihat ve Terakki mensuplarından Emin Beşe beyin Vefadaki evinde toplanacaklardı. Enver bey de İzmitten doğruca Emin Beşe beyin evine gelecek, Talât beyle beraber hükümetin aleyhinde bir ihtilâl yapılması fikrini ileri sürecekler, fırka arkadaşlarını bu fikir etrafında kandıracaklardı.

Mümtaz beyden İzmitte bu izahatı alan Enver bey, posta trenini beklemeğe sabretmeksizin, marşandiz trenine atladı.

Enver bey Haydarpaşaya geldiği zaman gece olmuştu. Bu tarihlerde harp münasebetile idarei örfiye, geceleri deniz münakalâtını menediyordu. Enver bey, bir fırka erkânı harp reisi sıfatile arzu ve ısrar ettiği takdirde, Haydarpaşadan bir sandal veya motöre binerek karşıya geçebilirdi. Fakat hükümetin şüphesini davet etmemek için o geceyi Kadıköy inzibat karakolunda geçirmeği muvafık gördü.

Halbuki Enver bey Kadıköy karakolunda geceyi geçirdiği sırada Emin Beşe beyin evindeki içtima yapılmıştı. Talât bey, Enver beyin geciktiğini anlayınca, hiç olmazsa İttihat ve Terakki erkânının bu mevzu etrafındaki kanaatlarının tebellür edebilmesi için içtimai açmağı muvafık gördü.

O gece bu gizli içtimaa Prens Sait Halim Paşa, Talât, Hacı Adil, Ziya Gökalp, Miralay İsmail Hakkı (Bursa valisi iken vefat eden) Fethi, Mithat Şükrü, Cemal, Kara Kemal, doktor Nazım, Mustafa Necip beyler iştirak ettiler.

On bir zattan ibaret olan bu içtimada hükümetin ıskatı lüzumu ileri sürüldü. Bilhassa Talât bey, bu fikre taraftar olmakla beraber, bunun kabil olduğu fikri hakkında ısrarla söz söylemiyor, arkadaşlarının düşüncelerini dinlemeği tercih ediyordu.

Çünkü o biliyordu ki Enver bey hazır olmadan bu içtimada müsbet bir karar verilemiyecekti. Maamafih içtimada bulunanların hemen hepsi, hükümetin devrilmesini istemekle beraber katî reylerini söylemekten çekiniyorlar, tatbik edilmesi imkânsız ve tehlikeli bir karara imkân vermek istemiyorlardı!..

Tam bu esnada Fethi bey hükümeti cebren iskat etmek fikrine şiddetle itiraz etti ve dedi ki:

— Henüz sulh olmamıştır. Memleket tehlikeli bir vaziyettedir. Harp felâketinin müsebbibi kim olursa olsun, hattâ mağlûp olmaklığımız da hükümetin yanlış hareketi ve hatası eseri bulunduğuna halk tamamile kani olsa bile bu sırada hükümeti de-

virmek demek, iktidar sandalyası peşinde koşmak demektir!

Mevkii iktidar hırsile hareket ettiğimizi harice ve dahile karşı zannettirmek doğru değildir. Bundan başka, iktidarı ele almakla ne yapabiliriz? Edirneyi mi kurtaracağız? Teklif edilen sulh şartlarını reddedebilecek bir mevcudiyet mi gösterebileceğiz? Ordunun bugünkü perişan ve harap vaziyetinden sonra Edirne ve civarını istirdat etmek, hayal kabilindendir! Bundan vazgeçelim arkadaşlar!.. Şimdilik vaziyete intizar edelim.

Memleketin bugünkü elim halinde hükümet başına geçmekle hiç bir şey yapamayız. İyi, kötü bir sulh yapılacaktır. Ve hükümet sulhtan sonra her halde bir intihap yaptıracaktır. İntihapta kemali ehemmiyetle mücadeleye girişiriz. Hükümet intihabatta ne kadar tazyikat yaparsa yapsın, Rumeli felâketinden sonra, ekseriyetin bizim fırkamız lehine tecelli edeceğine kaniim. Artık ihtilâlciliği bırakalım, meşrutiyete lâyık meşru fırkalar gibi hükümet veya muhalefet vaziyetinde bulunmanın zaruretlerini kabul edelim.

Fethi beyin bu sözleri, zaten müteredddit haller gösteren muhatapları üzerinde büsbütün ümitsiz bir haleti ruhiye doğurdu, cesaretlerini kırdı. Pek de istemiyerek şimdilik hükümeti devirmek fikrinden vazgeçmeğe karar verdiler!

Fakat Talât bey bu karardan hiç memnun olmamıştı. Bir türlü arkadaşlarının noktai nazarlarına iştirak edemiyor, fakat çaresizlik karşısında sükût ediyordu. Hele Fethi bey gibi, 1908 ihtilâline fiilen karışmış, kendini memlekete tanıtmış bir arkadaşının bu tarzdaki menfi fikrini hiç beğenmemişti! Talât beyin son ümidi Enver beyde idi. Çünkü Enver bey, olur olmaz işler karşısında ileriyi, geriyi pek de düşünür bir adam değildi. Atılgan ihtilâlcinin her halde bu karara rıza göstermiyeceğine emindi.

İçtima gecesinin sabahı olunca Enver bey Kadıköyünden İstanbula geçmiş, Talât beyle ve diğer arkadaşlarile beraber vaziyeti tetkik ederek Emin Beşe beyin evinde verilen karar tafsilâtını öğrenmiş bulunuyordu.

Talât ve Enver beyler, uzun uzadıya görüştüler... Fethi beyi kandırmağa, fikrinden caydırmağa da artık ihtiyaç yoktu. Çünkü o kararını vermiş, o gece hükümeti devirmek fikrine şiddetle aleyhtar bulunduğunu söyledikten sonra ertesi sabah Gelibolu-daki Fahri Paşa kolordusu erkânı harbiye reisliği vazifesine tekrar başlamak üzere İstanbuldan hareket etmiş bulunuyordu.

Aradan on gün geçti, Talât bey bu müddet zarfında Enver beyin İstanbula gelmesinden istifade ederek arkadaşlarının fikrini yokluyor, onları ikinci bir içtimaa iştirak etmeğe sevkediyordu.

Filhakika aynı zevat, on gün sonra gene bir gece Emin Beşe beyin evinde gizli bir içtima daha yaptılar. Yalnız bu seferki içtimaa hükümetin ıskatına açıkça muarız olan Fethi bey İstanbuldan ayrıldığı için iştirak etmemişti. İlk sözü Enver bey aldı ve dedi ki:

— Arkadaşlar, geçen seferki toplantınızda verdiğiniz karardan haberdar oldum. Ve hayretler içinde kaldım. Bin türlü bahane ve vesileler ile hükümete ilişmeği doğru bulmamışsınız!.. Bu hususdaki noktai nazarınızı bilmiyorum. Yalnız hepinizden bir şey sormak isterim. Şayet memleketin istikbalini bu hükümetin kurtaracağına eminseniz mesele yoktur. Burada toplanıp beyhude yere dedikodu yapmıyalım. Dağıtalım ve vazifemize bakalım! Emin değilseniz o halde bir takım nazariyata kapılıp müteredditdavranmıyalım. Derhal çaresine bakalım ve hükümeti devirelim!

Hep bir ağızdan:

— Hayır katiyen emin değiliz!.. dediler.

Enver bey cevap verdi:

— O halde ne duruyoruz? Yarından tezi yok işe, hazırlığımıza başlıyalım...

İçlerinden biri sordu:

— Fakat bu işi kim yapacak? Hükümeti kim devirecek?

Enver bey tereddüt etmeden mukabele etti:

— Yanımda bulunacak altmış, fedakâr arkadaşla ben bu işi

muvaffakiyetle yaparım.

Enver beyin bu katî sözleri üzerine, içtimada bulunanlardan hükümeti iskata taraftar olmıyanlar bile ses çıkarmadılar ve müttefikan bu fikri tasvip ettiler. Verilen bu kararın ne suretle tatbik edileceğini Talât ve Enver beylerle merkezi umumî birlikte tesbit edecekti.

Filhakika ertesi günden itibaren merkezi umumî faaliyete geçti ; hazırlanan baskın programının esaslı noktaları şunlardı:

Kara Kemal beyin riyaseti altındaki İttihat ve Terakkinin İstanbul teşkilâtına mensup olanlar, Babıâli civarında kahvelerde, sokaklarda toplanacaklar, Enver bey talimden geliyormuş gibi Cağaloğlu tarafından at üstünde Babıâliye doğru inecek, buradaki kalabalığın önüne geçecek, evvelce ayrılan altmış fedai İttihatçı ile Babıâliye girecek, hükümeti cebren istifaya davet edecek ve Kâmil Paşaya yazdıracağı istifanameyi saraya götürüp padişaha verecek ve yeni sadnazamın tayinine ait iradeyi alarak yeni sadrıazamı makamına oturtacaktı. Yeni sadrıazam için de uzun münakaşalara imkân bırakılmadan kolayca karar verildi: Sadaretle harbiye nezaretine Mahmut Şevket Paşa getirilecekti. Çünkü merkezi umumî, sadaret için yedi ay evvel İttihat ve Terakki tarafından uzaklaştırılan Mahmut Şevket Paşadan daha münasibini bulamıyordu...

Büyük ve tarihî bir mesuliyet deruhte edecek olan yeni hükümetin riyasetine hem namuslu, hem de azimkar bir şahsiyet lâzımdı. Bahusus şu şırada fırkanın Edirneyi istirdat etmeğe karar vermesi üzerine orduda nüfuz ve tesiri muhakkak olan Mahmut Şevket Paşadan başka biri sadarete getirilemezdi... İttihat ve Terakki bu kararı ile aynı zamanda paşaya da bir nevi tarziye vermiş olacaktı!

Bu kararın tatbiki için gün ve saat de tesbit edildi: 10 Kânunusani (Ocak), 1328 (23 Kânunusani, 1913) perşembe günü saat tam üçte baskın hareketi başlıyacak, yani Enver bey altmış arkadaşile Babıâlinin cümle kapısından içeriye girmiş bulunacaktı.

Mahmut Şevket Paşaya İttihat ve Terakki namına sadaret teklifi vazifesini de miralay İsmail Hakkı bey (Bursa valisi iken vefat eden) deruhte etti. Fakat İsmail Hakkı bey ancak vaka günü ve vakanın Babıâlide cereyan ettiği saatte paşayı ziyaret edecek ve paşanın muvafakatini istihsal edecekti.

Alınan bu tedbirle işin vaktinden evvel duyulmaması için Mahmut Şevket Paşanın bile evvelden haberdar edilmesi doğru görülmemişti.

Vakadan bir gün evvelki çarşamba günü Kâmil Paşa hükümeti, Dolmabahçe Sarayında meşhur şurayı saltanatı toplamış, sulh şartlarını izah ederek meclisin muvafakatını almıştı.

Baskının yapılması için intihap edilen zaman da çok münasipti: Hükümet tarafından sulh şartlarının kabulüne karar verildiğinin ertesi günü yapılacak bu hareketi halk memnuniyetle kabul edecekti.

* * *

O gün hava bulanıktı. Ve soğukça bir kış rüzgârı esiyor, arasıra yağmur çiseliyordu... Baskına iştirak edecek olan İttihat ve Terakki mensupları saatlerini ayar ettiler. Herkes, merkezi umumîden aldığı emir üzerine, tam saat üçte Babıâlinin önünde toplanacak, Enver beyin gelmesine intizar edecekti (bekleyecekti).

Bu esnada miralay İsmail Hakkı bey de Üsküdara gitmiş, paşayı evinde ziyaret etmişti. Mahmut Şevket Paşa, bidayette İsmail Hakkı beyin bu anî ve habersiz ziyaretine bir mana vermemiş, şahsan pek ziyade sevdiği misafirini nezaket ve samimiyetle kabul etmişti.

İsmail Hakkı bey, bir gün evvel Dolmabahçe Sarayında ve padişahın huzurunda toplanan ve Mahmut Şevket Paşanın iştirak etmediği saltanat şurasının verdiği kararın vehametine işaret ettikten sonra, devletin şeref ve haysiyetini ihlâl eden bir sulh yapılmakla memleketin çok elim şerait altına gireceğini, Edirne

ile beraber Trakyanın mühim kısımları ve adaların bazıları istirdat edilmezse, İstanbulun her vakit tehlikeli bir vaziyette kalacağını ve aczini isbat eden bu hükümetin artık daha fazla memleket mukadderatına müdahale etmesinin caiz olmadığını izah etti.

İsmail Hakkı bey dedi ki:

— Paşa hazretleri, biz arkadaşlarla karar verdik: Hükümeti devireceğiz! (Cebinden saatini çıkararak) işte saat tam üç. Şimdi bu dakikada hareket başlıyor... Enver bey altmış arkadaşla Babıâliye girecek. Ve kabineyi istifa ettirecektir! Zatı devletinizden başımıza geçerek sadaretle harbiye nezaretini deruhte etmenizi ricaya arkadaşlar bendenizi memur ettiler...

Mahmut Şevket Paşa biraz düşündü: Aklından yedi ay evvel harbiye nezaretinden çekilmesi için yapılan mahut teklif geçti... Bir an için İsmail Hakkı beyin teklifini reddetmek istedi. Fakat

İttihat ve Terakki namına Mahmut Şevket Paşaya sadrıazamlığı teklif eden miralay İsmail Hakkı bey

bu harekete o zaman bütün ordu ve zabitanın iştirak etmediğine, hattâ bütün İttihat ve Terakki teşkilâtının harbiye nezaretinden çekilmesini hoş görmediklerine emindi.

Bu hadisenin mürettibi, müşevviki Talât beydi. Çünkü Talât bey 31 Marttanberi kendisile belli başlı işlerden hiç birisinde anlaşamamıştı. Mahmut Şevket Paşa İsmail Hakkı beye dedi ki:

— Teklifinizi bir şartla kabul ederim oğlum! Talât bey girmemek şartile (33 kabineyi münasip göreceğiniz İttihat ve Terakki erkânile teşkil ederim. Fakat mutlaka Talât bey kabineye girecekse katiyen sadareti kabul etmem!

Mahmut Şevket Paşa noktai nazarını gayet katî bir mana ifade eder şekilde söylemişti.

İsmail Hakkı bey, çok müşkül vaziyette kalmıştı. Paşadan ümit etmediği mukabil bir teklif karşısında kalmıştı. Halbuki evvelden böyle bir teklifle karşılanacağını tahmin etmediği için Mahmut Şevket Paşa ile bu hususta münakaşaya girişmek de doğru değildi.

Evvelâ hem vakit dardı, hem de evvelce kabineye şu veya bu arkadaşın dahil olması için bir karar da verilmemişti.

İsmail Hakkı bey biraz tereddütten sonra:

— Peki kabul ediyorum... demeğe mecbur oldu.

Anlaşılıyordu ki Mahmut Şevket Paşa, Talât beye beslediği hissiyatı izhar edecek bir vesile ve fırsat bulmuştu!

İsmail Hakkı bey paşadan ayrılırken:

— Neticeyi zatıâlinize arzederiz. Muvaffakiyet haberine burada intizar buyurmanızı rica ederim! dedi ve hemen veda ederek ayrıldı.

Öğleden sonra saat biri geçiyor... Nuruosmaniyede merkezi umumî binasının karşısındaki menzil müfettişi umumîliğinde bir faaliyet göze çarpıyor... Müfettişi umumî Cemal beyin oda-

(33) Yukarıda izah ettiğim gibi bilâhare Mahmut Şevket Paşanın öldürüldüğünü haber alan Talât bey, paşaya karşı iğbirarını izhar etmekten kendini menedememişti.

sında (34) İttihat ve Terakki erkân ve rüesasından bir kısmı toplanmıştır. Odada Cemal beyden başka Talat ve Enver beylerle Enver beyin amcası Halil, Mümtaz, Hilmi, Sabancalı Hakkı beyler vardır. Merkezi umumî, Enver beyle ihtilâlde önayak olacak arkadaşlardan bir kısmının menzil müfettişliğinde toplanmasını münasip görmüştür.

Odada bulunan İttihatçı ihtilâlciler, heyecan içinde. Yapılacak büyük, fevkalâde hareketin tesiri altındadırlar. Maamafih artık uzun uzadıya görüşmeğe, kararlar almağa ihtiyaç yoktur. En küçük teferruatına varıncıya kadar her şey tesbit edilmiştir. Hattâ hükümetin iskatından sonra matbuata verilecek ve halka elden dağıtılacak İttihat ve Terakki beyannamesi de gizlice bastırılmış, hazırdır.

Enver bey, arkadaşlarına talimat veriyor:

— Evvelce de söylemiştim, aman dikkat edelim, mecburiyet görmeden silâh kullanmıyalım!

Saat iki buçuk... Odadakilerde dakikadan dakikaya artan bir sabırsızlık var: Herkes bir saat evvel ne olacaksa olsun diye temenni ediyor, hükümetin alınan tertibattan haber almasından endişe ediliyor!

Talât bey, Babıâli etrafındaki vaziyetin ne halde olduğunu bizzat görüp anlamak istiyor ve Sabancalı Hakkı beye dönerek:

— Kalk gidelim, seninle aşağıya kadar inelim.. Bakalım bizimkiler ne halde?.. diyor.

Talât ve Hakkı beyler menzil müfettişliğinden çıktılar... Babıâliye doğru geldiler. Babıâli önünde mutat vaziyetten farklı ufak bir hareket var: Polis, inzibat memurları ve bir takım adamlar... Fakat meydanda İttihat ve Terakki teşkilâtından hiç kimseler yok. Her ikisi biraz daha aşağıya, Sirkeciye kadar iniyorlar. Kahvelerde her vakitkinden fazla bir kalabalık göze çarpıyor... Bu

(34) Halbuki Cemal Paşa yazdığı hatıratında Babıâli vakasının vukuundan sonra hadiseden haberdar olduğunu kaydetmekle bu vaka ile alâkasını inkâr ediyor!

kalabalık arasında kendi arkadaşlarından tek, tük bir kaç kişinin bekledikleri görülüyor. Maamafih bunlar, Talât ve Hakkı beylerin dolaştıklarını gördükleri halde yerlerinden kımıldamak lüzumunu hissetmiyorlardı.

Anlaşılıyordu ki kahvelerdeki İttihatçılar hükümetten çekinmişler, ihtiyatlı davranmağı muvafık görmüşlerdir. Lâkin Talât bey, gözüne çarpan İttihatçılara işaret verdi, hareketin başlamak üzere olduğunu ve hazır bulunmaları lâzım geldiğini ihsas etti. Bu sırada çok tecrübeli bir ihtilâlci olan Talât beyin aklına bir tedbir geldi ve arkadaşına:

— Hakkı, bu böyle olmıyacak, sen menzil müfettişliğine git. Envere: «Her şey hazırdır, çık!» de. Belki onun etrafında toplanırlar, ben burada kalayım... dedi.

Hakkı bey süratle yerinden fırladı, nazarı dikkati celbetmemek için koşmuyor, fakat sık adımlarla yokuşu tırmanıyordu... Hakkı bey odadan içeriye girince:

— Her şey tamam. Hazırdır... Haydi çıkınız! dedi.

Bu davet sabırsızlığını saklıyamıyan Enver beye şimşek gibi tesir etti. Ve odadakilere veda etmeğe bile lüzum görmeksizin odadan fırladı.

Enver bey kapı önünde bekliyen kır bir ata bindi; ağır adımlarla Nuruosmaniye caddesinden Babıâliye doğru Cağaloğluna saptı. Enver beyin bir tarafında Mümtaz (bilâhare yaveri olan), diğer tarafından Hilmi beyler (merkezi umumî müfettişlerinden) yaya olarak gidiyorlardı.

Enver beyi menzil müfettişliğinden çağıran Hakkı bey, Enver beyden evvel koşmuş, Babıâlinin önünde bulunan Talât beyin yanına gelmişti. Talât ve Hakkı beyler, İttihat ve Terakki teşkilâtından oraya kimlerin geldiğini, ihtilâle iştirak etmeleri merkezi umumîce kararlaştırılan arkadaşların mevkilerinde olup olmadıklarını tetkik ediyorlardı.

Buradaki ilk manzara, Talât ve Hakkı beyler için emniyetli değildi: Enver beyin yola çıkmasına rağmen, arzu edilecek dere-

cede bir kalabalık göze çarpmıyordu!.. Maamafih aradan bir dakika geçmeden Mithat Şükrü, Yakup Cemil, Mustafa Necip beyler de Talât ve Hakkı beylerin yanlarına geldiler. Fakat bu bir avuç İttihatçı ile büyük bir ihtilâle teşebbüs etmek, muvaffakiyetle neticelenmesi şüpheli olan bir harekete girişmek nasıl kabildi?

Burada bulunanlar, biribirlerine hiç bir şey söylemeksizin, her biri bir an içinde işin ciddiyet ve ehemmiyetini düşündüler: Şimdi nerede ise Enver bey de maksadı saklanamıyacak bir vaziyetle Babıâlinin önüne gelmiş bulunacak, büyük bir kalabalık göreceğini ümit ederken, beş on arkadaşla karşılaşınca inkisara uğrıyacaktı!

Ya İttihat ve Terakki teşkilâtına mensup olanlar civardaki kahvelerden çıkmayıp vazifeleri başına gelmekte tereddüt ederlerse... O zaman bu teşebbüs büsbütün akim kalmaz mı idi?.. Hele hükümet bundan haberdar edilirse... O vakit kendilerile beraber İttihat ve Terakkinin hayat ve vaziyeti tamamile tehlikeli bir encama doğru gitmiş olmaz mı idi? Gerçi evvelce bazı tertibat alınmamış değildi: Gizlice Babıâli polis kuvvetlerinin âmirleri elde edilmiş, Kara Kemal bey İstanbul telgrafhanesindeki İttihatçı memurların tavassutile telgraf ve telefon muhaberatını durdurmuş, hükümetin istimdat ve muhabere vasıtalarını tamamile kestirmişti.

Şimdi Kara Kemal bey de merkez telgrafhanesinde meşgul bulunuyordu.

Fakat bütün bunlar kâfi değildi: İhtilâlde asıl vazife alan altmış İttihatçı fedaîden pek azı göze çarpıyordu...

Tam bu sırada Enver beyin at üstünde ve dikkati celbedecek bir fevkalâdelikle yukarıdan aşağıya doğru indiğini gören bazı kimseler, sokak başlarında birikmişler, Enver beyin gelişini seyrediyorlardı... Bilhassa nafıa nezaretinin (şimdi İstanbul maarif müdürlüğü) pencerelerinde birikenler, bellerine kadar sokağa sarkmış bakıyorlardı...

Halkta gözüken bu meraklı tecessüs, Babıâli önünde beliren harekete ait haberlerin süratle etrafa yayılmasından ileri geliyordu.

Enver bey, Cağaloğlu yokuşunun başına geldiği zaman, nafıa nezareti merdivenlerinin üstüne çıkmış İttihat ve Terakkinin meşhur halk hatiplerinden Ömer Naci beyin tiz sesi duyuldu:

— Yaşasın millet!.. Yaşasın İttihat ve Terakki!..

Kâmil Paşa hükümetinin siyasî ve idarî tazyiki altında, aylardanberi bu caddede işitilmesine imkân görülmiyen İttihat ve Terakki lehindeki bu nagehanî tezahürat, memleket havasının birdenbire değiştiğini gösteriyor, müteredditlere hareket ve faaliyet veriyordu!

Ömer Naci beyin çınlatıcı bir sesle tekerrür eden «yaşasın!» ları; caddeyi doldurmağa, kalabalığı çoğaltmağa vesile veren müessir bir davet oldu.

«Yaşasın!» sesleri yükselir ve alkışlar başlarken, Enver bey de Babıâli önünde atından indi; etrafına bakındı. Orada ancak bir kaç arkadaşın beklediklerini gördü...

Fakat ilk nazarda, kabineyi devirmek teşebbüsünde fiilen vazife alan altmış arkadaşın tamamile yerlerinde olmadıklarını zannetti.

Enver bey, İttihat ve Terakki ye mensup olanlarla bu harekete müzahir olan halk kütlesinin henüz daha yeni toplanmağa başladıklarını görmekle beraber, İttihat ve Terakki teşkilâtına dahil bulunanların bu ilk tereddütleri karşısında biraz mütehayyir ve biraz da hiddetli bir tavır ile, kendisini vakitsiz davet eden Talât ve Hakkı beylerin gözlerinin içine manidar bir surette baktı! Bu nazarlarda «hani ya her şey tamamdı?» gibi bir mana okunuyordu.

Maamafih burada işi gevşetip bir iki saniye bile olsa beklemek, kalabalık tamamile hasıl olduktan sonra içeriye girmek hata idi. Tereddütle beyhude geçecek her an, hükümeti ikaza, mukabil tedbirler aldırmağa sevkedecek ve ihtilâlcilerin aleyhine

netcielenmiş olacaktı! Enver bey kararını verdi: Başlanan iş yarıda bırakılamazdı. Ne olursa olsun orada mevcut arkadaşlarla Babıâliye girecek ve hükümeti devirecekti!...

Enver bey işaret etti: Doktor Abidin bey (sabık mebus) babıâlinin cadde üstündeki parmaklıklı dış kapısını, maiyetindeki üç beş kişi ile beraber tuttu... Abidin bey, İttihat ve Terakki teşkilâtına mensup olmıyan, kendisine itimat edilmiyen kimseleri içeriye bırakmayacaktı. Abidin bey dış kapının parmaklıklı kanatlarını çevirterek kapattı.

Enver bey, yanına Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Hilmi, Sabancalı Hakkı beyleri alarak sadaret dairesine çıkaran mermer merdivenlerden atlıyarak süratle içeriye girdi.

Müteakiben Talât ve Mithat Şükrü beyler de Enver beyi takiben sadaret dairesinin büyük holüne dahil oldular. Enver beyle binanın içine giren bu ihtilâlci İttihatçılardan Yakup Cemil ve Hakkı beyler, sadaret odasile meclisi vükelâ salonunun bulunduğu kısmın kapısını muhafaza altına alacaklar, Enver beyle diğer ihtilâlcilerin içeriye serbestçe girmelerini temin edeceklerdi.

En önde ilerliyen bu iki arkadaş, ellerinde yalın kılıçla kapı önünde nöbet bekliyen iki nöbetçiye tesadüf ettiler. Fakat Hakkı ve Yakup Cemil beyler hiç istiflerini bozmadılar: Hakkı bey zabitlik zamanından kalma bir alışkınlıkla nöbetçilere sert bir kumanda verdi:

— Yolu aç, geriye çekil!

Bu şiddetli ve anî hitap nöbetçileri şaşırtmağa kâfi bir sebepti: Nöbetçiler, gelenlerin sivil giymiş zabit olduklarını zannettiler. Ve bir adım geriden üstünde üniformasile gelen Enver beye selâm durdular.

Baskın hadisesinden ilk haberdar olan sadaret yaveri Nafiz beydi. Nafiz bey, sadaretin yaveran odasında kendisini ziyarete gelen bir arkadaşile beraber çay içiyordu. Yaver, ihtilâlcilerin salona girdiklerini ve hükümet aleyhinde bir hareketin başladığını dışarıdaki gürültülerden anladı. Nafiz bey o anda vazifesini ha-

tırladı ve masasının gözünde bulunan tabancasını alarak dışarıya fırladı. Nafiz bey cesaretile tanınmış ve halâskâr zabitan grupuna dahil, İttihatçıları sevmiyen Arnavut zabitlerdendi.

Nafiz bey salona çıktığı sırada birdenbire bir tabanca sesi duyuldu. Silâhın kimin tarafından atıldığı anlaşılmadan kanlar içinde yere serilmiş bir adam yatıyordu! Bu, şeyhülislâm Cemaleddin efendinin muhafızlarından sivil bir komiserdi. Komiser de Nafiz bey gibi elinde silâh olduğu halde ihtilâlcilerin üzerine yürümek istemiş, fakat kendisi silâh kullanmağa imkân bulamadan ilk kurşunu yemişti!.. Komiserin vurulması üzerine Nafiz bey gelenlerin üzerine bir el silâh attı. Fakat, bu kurşun hedefine isabet etmeden kendisi de ihtilâlcilerin kurşunile ağır surette yaralandı.

Nafiz bey, yaralanmasına rağmen metanetini muhafaza ederek yaver odasından içeriye girmeğe muvaffak oldu.

İttihatçıların kurşuniyle Babıâlide vurulanlardan sadaret yaveri Nafiz bey

Harbiye nazırı Nazım Paşanın yaveri Kıbrıslı Tevfik bey de arkadaşı Nafiz bey gibi silâhına davranarak dışarıya fırladı. Fakat elindeki tabancayı kullanmadan bir kurşunla cansız yere serildi.

Enver beyle beraber sadrıazamı tehdit ederek Kâmil Paşanın istifasını temin edecek olan Enver beyin arkadaşları arasında Mustafa Necip bey de vardı. Mustafa Necip bey, hasta olduğu için süratle yürüyemiyordu. Arkadaşlarından biraz geride kalmıştı. Mustafa Necip bey salona girdiği zaman, Kıbrıslı Tevfik beyle Cemaleddin efendinin muhafızı ölmüşler, Nafiz bey de bacağından ağır surette yaralanmıştı...

Mustafa Necip bey evvelâ doğrudan doğruya yaver odasına girdi, bu esnada ayağından ağır yaralı olarak inliyen Nafiz bey, Mustafa Necip beyi görünce, ihtilâlcilerden intikamını almak için, derhal üzerine ateş etti: Mustafa Necip bey de derhal ve cansız olarak yaver odasında yere serildi! Maamafih Nafiz bey de aldığı yaranın tesirile bir kaç dakika sonra ölmüş bulunuyordu.

Sadaret dairesinin büyük salonu bir harp meydanı haline gelmişti. Salondan sadaret odasının önündeki küçük sofaya giren ihtilâlciler, Enver, Yakup Cemil, Mümtaz, Hakkı, Hilmi beylerdi. Enver beyle arkadaşlarının maksadı doğrudan doğruya meclisi vükelâ salonuna girip sadrıazam Kâmil Paşaya cebren istifanameyi yazdırmaktı.

Bu esnada silâh seslerini işiten harbiye nazırı Nazım Paşa, elleri cebinde olarak dışarıya çıktı. Karşısında Enver beyle yanındakileri gördü. Nazım Paşa bir kaç adım atarak sofadaki yuvarlak masanın önüne geldi.

İhtilâlciler masanın etrafına dizildiler. Enver bey tam Nazım Paşanın karşısında mevki almıştı. Nazım Paşa sert bir lisan ve hiddetli bir tavırla:

— Ne var? Nedir bu? Haddinizi bilmiyorsunuz, münasebetsizlik ediyorsunuz!.. dedi.

Babıâli vakasında Yakup Cemil bey tarafından öldürülen başkumandan vekili ve harbiye nazırı Nazım Paşa

Enver bey harbiye nazırının bu sözlerile hiddetinden kıpkırmızı kesildi. Fakat nezaketle mukabele etmeği, âmirine hürmetli bir lisanla cevap vermeği muvafık gördü; başkumandan vekilini askerce selâmladı ve:

— Efendim millet sizi...

Enver bey sözlerini bitirmeğe vakit kalmadan birdenbire bir silâh patladı. İri cüsseli, uzun boylu Nazım Paşa yere serildi!

Nazım Paşanın solunda Yakup Cemil bey durmuştu. Yakup Cemil bey, Enver beyin sözlerinin sonunu dinlemeden birdenbire cebinden tabancasını çıkardı. Anî bir hareketle elini harbiye nazırının arkasından dolaştırarak silâhını Nazım Paşanın sağ şakağına sıktı! Halbuki Yakup Cemil beyin elindeki tabanca bir milimetre inhiraf etmiş (kaymış) olaydı kurşun, Nazım Paşanın sağında duran arkadaşı Hakkı beyin beynine isabet edecekti.

Bundan başka Mümtaz bey Enver ve Yakup Cemil beylerin arasında Hilmi bey de Enver beyin solunda olarak masaya yanaşmışlardı.

Nazım Paşanın birdenbire yere çöktüğünü gören Enver bey bağırdı:

— Eyvah ne yaptınız?..

Enver beyin bu hitabına Yakup Cemil bey şu cevabı verdi:

— Bu adama lâf anlatılmaz ki!., dedi ve silâhının kovanındaki ikinci kurşunu da bir saniye evvel yere devirdiği Nazım Paşanın cansız vücuduna bir daha boşaltti!..

Enver bey, telâfi ve tashih edilmesine imkân olmıyan bir facianın cereyan ettiğini görmüştü... Ancak emri vakii kabul etmek zarurî idi. Çünkü henüz daha iş bitmemişti, Enver bey arkadaşlarının maneviyetini bozmamak için ilâve etti:

— İnkılâptır!.. Ne yapalım arkadaşlar?.. Vazifemize devam edelim!

Ve sonra yanındakilere işaret etti. Korkusundan bir köşeye sinen odacılardan Alımet ağaya sordu:

— Sadrıazam nerede?

Odacı elile sadaret makamı odasını gösterdi. Meclisi vükelâ, iyi ısınmıyan meclis odası yerine sadaret makamında toplanmıştı.

Enver bey sert bir darbe indirdi ve kapıyı ardına kadar açtı. Sadrıazam Kâmil Paşa vakadan evvel saraya gelen mabeyin başkâtibi Ali Fuat beyle görüşüyordu. Salonda gürültüler olduğunu işiten bazı vükelâ da diğer odalara savuşmuşlardı.

Kâmil Paşa odadan içeriye girenin Enver bey olduğunu görünce hadisenin ehemmiyetini kavradı.

Enver bey ihtiyar veziri selâmladı ve:

— Millet sizi istemiyor, istifanamenizi yazınız!.. dedi.

Kâmil Paşa bu tehdit karşısında lakayt bir vaziyetle başını kaldırdı ve hiç bir itiraza kalkışmaksızın soğuk kanlılığını muhafaza ederek:

— Peki yazayım, buyurun, oturun... dedi.

Ve muhatabına karşısındaki koltuklardan birini gösterdi. Fakat Enver beyle arkadaşları odada ayakta duruyorlardı.

Kâmil Paşa önündeki kâğıtlıktan bir takrirlik kâğıt aldı ve şu cümleleri yazdı:

Huzuru şevketsimati cenabı hilâfetpenahiye
Hizmeti sadaretten affımı istirham eylerim. Emrü ferman hazreti padişahımındır.

10 Kânunusani (Aralık), 1328 (23 Ocak 1913)
Sadrıazam Kâmil

Ve bir zarfa koyarak Enver beye uzattı.

Sadrıazamın istifasını alan Enver bey odadan çıktı, Hakkı beye:

— Biz saraya gidiyoruz. Sen burada Mustafa Neciple kal. Biz gelinciye kadar burasını idare ediniz. Talât beyle beraber çalışırsınız, dedi.

Enver bey, bu sözleri söyledikten sonra odada bulunan Talât beyi bir kenara çekti, başbaşa vererek bir kaç kelime teati ettiler. Enver bey bundan sonra karşısında duran Azmi beye hitaben:

— Polis müdürlüğünü hemen şimdi deruhte et. Sana Sudi (sabık Lâzistan mebusu) ile Nail de muavenet etsin.

Enver bey süratle büyük sofadan geçti, arkasından Mümtaz, Hilmi ve Yakup Cemil beyler yürüyorlardı. Enver bey kapıya geldiği zaman Babıâli önünde binlerce kişinin toplanmış olduğunu gördü. Cümle kapısından başlıyarak bir ucu Cağaloğluna, diğer ucu Sirkeciye doğru uzanan bir insan dalgasının kaynaştığı göze çarpıyordu. Merak ve tecessüs saiklerile biriken bu halk kitlesi, söylenen nutukları dinlemekten ziyade; Babıâlinin duvarları arasında olup biten şeyleri anlamak için sabırsızlanıyordu. Baskının başladığı andanberi artan kalabalık arasında her dakika bir rivayet kuklaktan kulağa fısıldanıyor, biraz sonra

ikinci bir şayia birincisini hükümsüz bırakıyor, bir müddet geçer geçmez de üçüncüsü ilk rivayeti teyit ediyordu!

Bu rivayetler mütenakız ve mütezat tesirler altında kararsız bir hale gelen halkın merakını büsbütün artırmış, herkes selâhiyettar bir lisandan vaziyetin ne halde bulunduğunu öğrenmek kaygusuna düşmüştü.

Enver bey, halkın maneviyetini yükseltmek ve hadisenin İttihat ve Terakki hesabına muvaffakiyetle neticelendiğini anlatmak lüzumunu hissetti. Ve halka hitaben:

— Kâmil Paşa istifa etti. Hukuku milleti tamamile müdafaa edecek bir kabine teşekkül edecektir. Şimdi zatı şahaneye arzı malûmat etmek üzere saraya gidiyorum. Dedi ve orada duran bir otomobil gördü. Bu, şeyhülislâm Cemaleddin efendinin otomobili idi. Arkadaşlarile beraber otomobile atladı; şoföre sert bir sesle:

— Dolmabahçe Sarayına gideceğim. diye emir verdi.

Cümle kapısının önünde biriken halkın Babıâli caddesinden Sirkeciye doğru olan sahayı hıncahınç doldurduğu görülüyordu. İhtilâlciler Babıâliye girdikleri zaman, burada ancak kulağı delik bazı kimselere tesadüf edildiği halde, şimdi birdenbire bu kalabalık peyda olmuştu!

Hatiplerin nutukları biribirini takip ediyor, hadisenin bir vatanperverlik eseri olduğu halka anlatılmak, İttihat ve Terakkinin bu baskınla takip ettiği gaye izah edilmek isteniyordu. Bilhassa Babıâli parmaklıklarının önüne Ömer Naci bey çıkmış, gür bir sesle bağırıyordu:

— Yaşasın millet!.. Yaşasın İttihat ve Terakki!..

Bu hitaba binlerce kişi hep bir ağızdan iştirak ediyordu...

Enver beyin otomobili güçlükle kalabalığı yardı ve Sirkeciye doğru indi.

Azmi, Sudi, Nail beyler Enver beyi takiben Babıâliden çıktılar ve doğruca polis müdürlüğüne gittiler. Sudi bey, bilhassa Azmi beyden alacağı talimat dairesinde şehrin bütün polis merkez-

lerini dolaşacak, şehrin inzibatile yakından alâkadar olacak, Kâmil Paşa taraftarlarının mukabil bir harekete geçmemeleri için mümkün olan her tedbire baş vuracaktı.

Polis müdürlüğünün alt katında bir komisere tesadüf ettiler. Komiser Azmi, Sudi ve Nail beylere sordu:

— Kimsiniz?.. Yukarı çıkmak yasaktır!

Azmi bey sert bir sesle:

— Karşındaki polis müdürüdür, dikkat et! dedi. Komiser aldırmak istemedi. Nail bey sinirlendi, komisere bütün hızile bir tokat attı ve yere yuvarlıyarak elindeki kılıcını aldı. Yeni polis müdürü ile iki arkadaşı merdivenlerden yukarı çıktılar.

Kâmil Paşa hükümetinin polis müdürü Cafer İlhami bey, vakadan yeni haberdar olmakla beraber yerinden kımıldamağa ve vaka mahalline gitmeğe lüzum görmemişti!

Azmi bey odaya girince Cafer İlhami beye hitaben:

— Millet namına Kâmil Paşa hükümetini iskat ederek iktidar mevkiine gelen İttihat ve Terakkinin emrile polis müdürlüğüne tayin edildim. Hemen makamınızı bana terkediniz! dedi.

Cafer İlhami bey, bir polis müdürüne yakışmıyacak bir tevekkülle:

— Peki buyurunuz, tebrik ederim, dedi ve paltosunu giyerek, bastonunu alarak odadan çıktı!

Henüz yeni sadrıazam tayin edilerek işe başlamadığı için bir kaç saat devam etmesi zarurî olan bu tehlikeli fıtret (geçiş) saatlerinde şehrin inzibat kuvvetlerini İttihat ve Terakkinin maksadına göre sevk ve idare etmek lâzımdı. Bir taraftan Sudi bey, polis müdürlüğünden dönerek Babıâli haricinde ve civarındaki inzibat kuvvetlerini tanzim ile vukuu muhtemel mukabil bir ihtilâl hareketine mâni olacak tedbirler alırken; diğer taraftan Azmi bey hemen telefona sarıldı, karakollara emirler verdi, polis kuvvetlerini lüzum gördüğü noktalara sevketti.

Enver bey saraya gittiği zaman padişah, Babıâlinin basıldığını henüz yeni işitmiş, fakat hadise etrafında tafsilât alamamıştı.

Kâmil Paşanın istifasını memnuniyetle karşıladığını
Enver beye söyleyen Sultan Reşat

Baş mabeyinci Halit Hurşit bey, padişaha Enver beyin huzura girmek üzere saraya geldiğini söyledi. Beşinci Sultan Mehmet:

— Buyursunlar! dedi.

Enver bey, salona sert adımlarla girdi, askerce bir selâm verdikten sonra eğildi, ihtiyar hükümdarın elini öperek karşısında vaziyet aldı ve:

— Efendimiz, milletimizin galeyanı ile yarım saat evvel bazı vatanperverler Babıâliye girdiler. Harbiye nazırı Nazım Paşa kazaen atılan bir kurşunla öldürüldü! Sadrıazam Kâmil Paşa da istifaya mecbur edildi. İşte istifanamesini zatı şahanelerine takdim ediyorum, dedi.

Sultan Reşat hayretle cevap verdi:

— Ya öyle mi evlâdım? Mahzuz (memnun) oldum!..

Enver bey devam etti:

— Sabık vükelâ vatanı mahvettiler. Memaliki şahanelerinden koca Rumeli feci bir şekilde elden çıkıp gitti! İttihat ve Terakki Cemiyeti bu acı felâket günlerinden sonra memleketin bu haline lakayt kalamadı... Memlekette bütün vatanperverlerden mürekkep olan İttihat ve Terakki fırkası memleketin mukadderatına vaziyet etmiştir.

Orduda, memlekette sevilen Mahmut Şevket Paşanın sadarete, erkânı harbiyei umumiye reisi İzzet Paşanın da başkumandanlık vekâletine ve kabine teşekkül edinciye kadar da dahiliye nezareti vekâletine Talât beyin tayin buyurulmasını millet namına istirham ediyorum!

Sultan Reşat cevap verdi:

— Peki öyle olsun! Allah hayırlı etsin! Çok şükür Allahıma, o âciz adamlardan vatan da, ben de kurtuldum! (35)

Enver bey, tekrar padişahın elini öptükten sonra askerce sert bir selâm verdi ve soldan geri dönerek odadan çıktı. Enver bey

(35) Saf, âciz tanılan Sultan Reşat, iktidar mevkiindeki ricale karşı iki yüzlü bir siyaset takip etmekte pek mahirdi! Beşinci Sultan Mehmedin bu meharetini gösteren dikkate şayan iki misali buraya kaydedeceğim:

Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin dahiliye nazırı merhum Ali Dâniş bey, dahiliye nezaretine tayin edilerek huzura kabul edildiği zaman, Sultan Reşat Ali Daniş beye: «Şimdiye kadar tecrübesiz bir takım çılgın gençler memleketin başına musallat olmuşlardı! Sizin gibi tecrübedide ricali devleti bu gibi makamlarda gördükçe mahzuz oluyorum. Cenabı hak muvaffakı bilhayır buyursun!» diye dua ettiğini merhum Ali Daniş bey bizzat bana hikâye etmişti.

İkinci misal: Balkan muharebesinden sonra İttihat ve Terakki zamanında Diyarbekir valiliğine tayin edilen merhum Hamit bey de (petrol ve şeker inhisarları heyeti teftişiye reisi iken fücceten vefat eden) alelûsul huzura girdiği zaman Sultan Reşat: «Tebrik ederim, Allah muvaffakiyet versin evlâdım! Sizin gibi genç, meşrutiyetperver ricale tekrar kavuştuğumdan çok mahzuz oldum. Çok şükür Kâmil Paşadan ve onun âciz nazır ve valilerinden kurtuldum!» dediğini merhum Hamit beyden işitmiştim.

saraydan Üsküdara hemen birini gönderdi ve Mahmut Şevket Paşaya inkılâbın yapıldığını, tarafı şahaneden sadarete tayin edildiğini ve derhal İstanbula geçerek saraya gelmesini bildirdi.

Enver bey, Kâmil Paşanın istifanamesini saraya götürmek üzere Babıâliden ayrılınca Talât ve Hakkı beyler ilkönce Mustafa Necip beyi aradılar. Fakat arkadaşları meydanda yoktu. Bidayette Mustafa Necibin dışarıdaki kalabalığa karıştığını zannettiler! Yaver odasına baktılar; burada iki ölü kanlar içinde yatıyordu... Her ikisini de tanıdılar: Biri kapının önüne yıkılmış Mustafa Necip beydi. Diğeri de oturduğu kanapenin üzerine düşmüş yaver Nafiz beydi.

Babıâli odacılarına Nazım Paşa ile diğer ölülerin yaver odasına kaldırılmalarını emrettiler.

Diğer taraftan kapıdaki nöbetçi polis ve neferlere emir verildi:

— Bizim haberimiz olmadan hiç kimse ne dışarıdan içeriye, ne de içeriden dışarıya çıkmıyacaktır!

Esasen Enver bey Babıâliye girerken kapıların kapanmasını emrettiğinden hadise sırasında pek az kişi Babıâli dahiline girebilmişti.

Babıâlide kalan ihtilâlci İttihatçılar vaziyetin henüz tamamile salâh kesbetmediğine (aydınlığa kavuşmadığına), Nazım Paşanın vurulmasına ve Kâmil Paşanın istifa eylemesine rağmen, inkılâbın yarıda kalmak tehlikesinde bulunduğuna kani idiler...

Bu kanaat, bunları, acele, seri tedbirler almağa sevketti. Çünkü Babıâlinin muhafazasına memur ve zemin katında bulunan Uşak taburundan emin değildiler!

Gerçi ihtilâlciler içeriye girip kanlı bir ihtilâlle hükümeti devirmeğe muvaffak oldukları halde Uşak taburu hiç bir harekete geçmemiş, yalnız tabur kumandanı askeri silâh başına cemederek (toplayarak) emir beklemeği tercih etmişti!

Binaenaleyh her an bu askerin bina dahiline girerek bütün ihtilâlcileri süngülemesi ve halkı dağıtıp vaziyeti Kâmil Paşa hü-

kümeti lehine değiştirmesi mümkündü.

Nitekim Nazım Paşa elleri cebinde olarak Enver beyle arkadaşlarının karşısına çıkacağına içerideki silâh seslerini duyunca pencereyi açıp aşağıdaki askere:

— Silâh başına! Süngü tak! Emrini vermiş olsaydı mevcut bir tabur askerle odadan çıkmadan ve oturduğu yerden vereceği emirle bütün ihtilâlcileri imha edebilirdi! Nazım Paşanın yapmadığı veya yapamadığı bu tedbire başka bir âmirin, Kâmil Paşa hükümetine taraftar bir kumandanın bu halde bile müracaat etmesi mümkündü.

Çünkü hükümetin emrini bekleyen bir tabur asker Babıâlinin zemin katında silâh çatmış bekliyordu...

İhtilâli muvaffakiyetle başaranlar, bir an içinde bu ihtimalleri zihinlerinden geçirdiler.

Bu esnada İstanbul muhafızı Memduh Paşa ile muhafızlık erkânı harp reisi Kâzım beyin (şimdi İzmir valisi olan Kâzım Paşa) Babıâliye geldikleri görüldü.

Memduh Paşa vakayı haber alır almaz koşmuş, Babıâli önündeki kalabalığı görünce hadisenin mahiyetini anlamak için kapıyı açtırarak içeriye girmişti. Memduh Paşayı görür görmez, Babıâlideki İttihatçıların büsbütün canları sıkıldı! Fakat renk vermek istemediler. Çünkü Memduh Paşa, atık davranıp Uşak taburuna bir emir vereydi, yeniden iş karışacak, yeniden kan dökülecek, yapılan inkılâp tehlikeye düşecek ve belki de ihtilâlcileri mahvetmeğe muvaffak olacaktı!.

Bunun için, her şeyden evvel, paşanın maneviyatını derhal sarsmak lâzım geldiğini anladılar.

İhtilâlcilerden biri Memduh Paşaya:

— Hayret etmeyiniz, milletin iradesi yerine geldi: Nazım Paşa vuruldu, Kâmil Paşa da istifa etti!.. dedi.

Memduh Paşa derin, derin içini çekerek:

— Eyvah!.. Yazık oldu!.. dedi.

Hakkı bey, Memduh Paşanın erkânı harp reisi Kâzım beyi bir

kenara çekti, Kâzım beye vaziyet gayet nazik olduğu için Memduh Paşayı idare etmesini, paşanın bir yere kımıldamamasını temin etmesini rica etti. Esasen Kâzım bey, İttihat ve Terakkiye mensup inkılâpçı zabitandan olduğu için vakanın hangi saatte ve nasıl yapılacağını evvelce biliyordu. Hattâ, ihtilâlin muvaffakiyeti için hissesine düşen bazı hizmetlerde de bulunmuştu. Hakkı bey buna rağmen bu tedbirin de kâfi olmadığını düşündü ve ötedenberi arkadaşı olan Memduh Paşanın yaveri Caferçelebili Mehmet Ali beyi de vaziyetten ikaz etti.

Memduh Paşa, hadisenin dehşet ve ehemmiyeti karşısında şaşkına dönmüştü, ne yapacağını bilmiyordu!

Artık şu muhakkaktı ki bu dakikadan itibaren -tedbir almak ve ihtilâli bastırmak için Babıâliye gelen- İstanbul muhafızı, haberi olmaksızın, kendi erkânıharp reisile yaverinin nezaretleri altında göz hapsine alınmış, serbestçe hareket edebilmek kudretinden mahrum edilmişti!

Merkez kumandanı Saffet bey (halâskârlardan) bir gün evvel Çatalcaya gitmişti; hadise günü İstanbulda yoktu. Vakadan haberdar olan merkez kumandan muavini Şamlı Binbaşı Saip bey soluk soluğa Babıâliye gelmişti.

Saip bey Memduh Paşaya selâm verdi ve:

— Efendim, devriyeleri tezyit edelim mi? diye sordu.

Memduh Paşa merkez kumandan muavininin zamanı geçmiş bu vazifeşinaslığına (?) fena halde kızdı ve Saip beye gayet galiz küfürler savurduktan sonra:

— Herif (36) öldükten sonra mı devriyeleri tezyit edeceksin? diye bağırdı.

Fakat Saip beyin âmirine cevap vermesine imkân bırakılmadan ihtilâlcilerden birinin verdiği emir ile iki kuvvetli el Saip beyin omuzuna yapıştı. Ve merkez kumandan muavinini çekerek alt kattaki odalardan birine kapadılar...

Saip beyin birdenbire böyle bir muameleye tabi tutulması,

(36) Nazım Paşayı kastediyordu.

Memduh Paşanın büsbütün metanet ve cesaretini kırdı. Ve bu haleti ruhiyenin tesirile İstanbul muhafızı kendisine uzatılan bir koltuğa oturmağa mecbur oldu!

Artık Uşak taburile payitahttaki diğer kuvvetleri sevk ve idare edecek, ihtilâlcileri tenkil ederek mukabil bir hareket emrini verecek ortada hiç bir şahsiyet kalmamıştı. Bu vaziyet, ihtilâlcilerin geniş bir nefes almalarına imkân verdi.

Memduh Paşa ile Saip beyden gelmesi muhtemel tehlike bu suretle ortadan kaldırıldığı sırada, Babıâlinin büyük salonunda bir adamın dolaştığı görüldü. Bu zat, iki ay evvel polis ıslahat ve tensikatı için Kâmil Paşa kabinesi tarafından getirilen Mısırlı polis müşaviri Cafer Fahri beydi.

Cafer Fahri bey elindeki makine ile mütemadiyen fotoğraf almağa, hadiseyi tesbit etmeğe çalışıyordu. Mısırlı polis müşavirinin bu hareketi de şüpheyi davet etti. Ve müfettişin elindeki fotoğraf alınarak Cafer Fahri bey de, Saip bey, gibi alt katta bir odaya kapatıldı.

Sadaret dairesinde bütün bu hadiseler cereyan ederken saraya gitmeden evvel Enver beyle görüşen Talât bey, vakit kaybetmenin sırası olmadığını anlamıştı. Yeni hükümet teşekkül edinciye kadar inzibat ve asayiş kuvvetlerine nâzım olmak, vilâyetleri ele almak, hülâsa bu fıtret (kritik) saatlerinde memlekete icap eden emirleri vermek lâzımdı. Talât bey, hemen Babıâlideki polislerden birini yanına alarak dahiliye nezareti kısmına geçti. Ve nezaret makamından «dahiliye nazırı vekili» sıfatile vilâyetlere şu telgrafı çekti:

«Nota üzerine Kâmil Paşa kabinesi Edirne vilâyetini kamilen ve Cezayiri Bahrisefidi (Ege Denizi'ndeki adaların) kısmen düşmana terke karar vermiş ve mabeyni hümayunu mülûkânede (meclisi millî) namı tahtında münhasıran şûrayi devlet âzasından ve bazı rüesayi memurinden bir meclisi meşveret teşkil edilerek ittihaz eylediği karara onların da muvafakatini cebren bilistilısal hukuku mukaddesei milîiyeye tecavüz eylemiştir. Bundan galeyana gelen halkın Babıâli önünde nü-

mayişler icra etmesi üzerine kabine istifa ettiğinden yeni kabine teşekkül edinciye kadar dahiliye nezareti umurunu müsteinen bitevfikihi taalâ bairadei seniye vekâleten deruhde eyledim.

Hukuku mukaddesei memleket kemali azm ile müdafaa edileceği beyan ve harbin tahavvülü ihtimaline binaen halkın muaveneti maddiye ve maneviyeye teşviki tavsiye olunur.»

Memleketin dahilî idaresine vaziyet eden Talât bey, dahiliye nezaretinde meşgul iken Enver beyin saraydan döndüğü görüldü. Enver bey, otomobilden süratle indi. Neşeli ve eserinde muvaffak olmuş, bir adamın tavrile binek taşına çıkarak:

— Zatı hazreti padişahi Kâmil Paşanın istifasını kabul ederek Mahmut Şevket Paşa hazretlerine sadareti teklif ettiler. Yeni kabine teşekkül edinciye kadar Talât beyin dahiliye nezareti vekâletini ifa etmesini ferman buyurdular... dedi.

Halbuki Talât bey bu irade tebliğ edilmeden evvel bu vazifeyi benimsiyerek yukarıdaki telgrafı vilâyetlere çekmiş bulunuyordu!

Enver beyle beraber başmabeyinci Halit Hurşit ve başkâtip Ali Fuat beyler de gelmişler, padişah tarafından verilen iradeyi Kâmil Paşaya tebliğe memur edilmişlerdi. Enver bey, vaziyeti halka bildirirken Sultan Reşadın baş mabeyincisi ile başkâtibi de Kâmil Paşanın yanına girmişler ve istifanın kabul edilerek Mahmut Şevket Paşanın sadarete tayin edildiğini bildirmişlerdi.

Enver bey saraydan döndüğü zaman Babıâli önünde nümayişler devam ediyor, nutuklar biribirini takip ediyordu.

Söz alan her hatip eski kabinenin siyasetini tenkit ediyor, İttihat ve Terakki lehinde efkârı umumiyeyi tahrik ediyordu.

Bu sözler mantıktan, hadisatı tahlil etmekten ziyade halkın hissiyatını galeyana getiren mutat sözlerden ibaretti. Enver beyin vaziyeti tenvir eden sözlerinden sonra Babıâli önündeki kalabalık biraz hafiflemiş, ancak bazı meraklılar yeni sadrıazamın Babıâliye gelişini beklemeği -vaktin geç olmasına rağmen- tercih eylemişlerdi.

Enver bey, bundan sonra Babıâlideki son vaziyeti tetkik etti ve Mahmut Şevket Paşayı sadaret dairesine getirmek üzere tekrar saraya gitti.

Baskın hadisesinin vukuundan dört saat sonra Mahmut Şevket Paşa Üsküdardan Dolmabahçe Sarayına gitmiş, huzura girmiş, padişahla görüşerek sadarete tayini iradesini almış ve «hattı hümayun» unu yazdırmıştı. Ancak vakit dar olduğu için sadaret alayının yapılması o gece kabil olmamıştı. Mahmut Şevket Paşa, bu merasimin ertesi gün yapılmasında mahzur görmedi ve saraydan ayrıldı.

Yolda kendisine Enver bey ile arkadaşları refakat ediyorlardı. Yeni sadrıazamın otomobili Babıâliye yaklaştığı zaman caddelerden siddetli bir alkış tufanı koptu. Nümayişçiler bir ağızdan bağırıyordu:

— Yaşasın millet! Yaşasın Mahmut Şevket Paşa!

Yeni hükümet reisi, Babıâlinin cümle kapısından girdiği zaman saat sekiz buçuğu bulmuştu.

Otomobilinden inen Mahmut Şevket Paşa binek taşına çıktı, halkı selâmladı ve yüksek sesle:

— Padişahımızın iradesine tevfikan sadareti şu müşkül zamanda kabul ettim. Kabineyi teşkil ettikten sonra elimizden geldiği kadar çalışacağız. Bu anda sizden de muavenet bekleriz. Sükûtu muhafaza ederek buradan çekilmenizi emir ve rica ederim! dedi. Ve sonra ağır adımlarla ilerledi. Kapı önünde Talât ve Cemal beylere tesadüf etti. Mahmut Şevket Paşa Talât beye soğuk bir selâm verdikten sonra Cemal beye:

— Cemal bey oğlum. Şimdi İstanbul muhafızlığını deruhte et. Ve payitahtın temini inzibatı için her ne tedbir ittihazını münasip görürsen, dakika fevtetmeksizin kâffesini icra et! dedi.

Enver beyin amcası Halil beyi de merkez kumandanlığına tayin etti. Yeni sadırazam bundan sonra sadaret makamına oturarak İttihat ve Terakki rüesasile Babıâli erkânının tebriklerini kabul etti.

Yakup Cemil beyin öldürmek istediği Kâmil Paşa kabinesi maliye nazırı Abdurrahman bey

Mahmut Şevket Paşa, hükümet tebeddülâtındaki gayeyi izah etmek ve kendisinin sadaret makamına tayin edildiğini bildirmek üzere Muhtar beyi (şimdi Vaşington sefiri) sefarethanelere gönderdi.

Maamafih Muhtar bey, Kâmil Paşa istifa eder etmez Talât beyin tensibile Beyoğlundaki düveli muazzama sefirlerini ziyaret etmiş ve Kâmil Paşanın millî galeyan karşısında istifaya mecbur edildiğini, milletin ve onun hissiyatına tercüman olan İttihat ve Terakkinin Edirnenin terkine razı olmamağa karar verdiğini, yeni kabine teşekkül edinciye kadar Talât beyin (dahiliye nazır vekili) sıfatile şehrin inzibat ve asayişini tanzim ettiğini ve Mahmut Şevket Paşanın yeni kabineyi teşkile memur edildiğini bildirmişti. Binaenaleyh Mahmut Şevket Paşa tarafından Muhtar beyin tekrar sefarethanelere gönderilmesi, Mahmut Şevket Paşa-

nın vazifeye başladığını ve memleketin hükümetsiz kalmadığını bildirmek maksadından ileri gelmişti.

Yeni sadrıazam, sadaret odasına girdiği zaman eski vükelâ, diğer bir odada hep birlikte oturuyorlardı. Mahmut Şevket Paşa, kendi kabinesinde adliye nazırlığına tayin etmeği münasip gördüğü İbrahim beyi (Saip Molla beyzade) Kâmil Paşanın yanına gönderdi. Ve bilhassa Kâmil Paşa ile sabık şeyhülislâm Cemaleddin efendinin hatırlarını ve bir arzuları olup olmadığını sordurdu. İbrahim bey, sabık sadrıazamı hürmetle selâmladı ve dedi ki:

— Sadrı cedit Mahmut Şevket Paşa hazretleri zatı devletlerinize selâm ve ihtiramlarını tebliğe ben denizi memur ettiler. Bu hadisenin mukadderatı ilâhiyenin bir cilvesi olduğunu kabul buyurmanızı ve bir arzunuz varsa emretmenizi rica ediyorlar...

Mütecellit ve soğuk kanlılıkla tanılan Kâmil Paşa halefinin gönderdiği bu habere şu cevabı verdi:

— İltifatlarına teşekkür ederim! Evet mukadderat böyle imiş! Fakat kendilerine lütfen söyleyiniz: Gelişleri bize benzedi, dikkat etsinler, gidişleri bize benzemesin! Arzularımıza gelince: Biran evvel evlerimize avdetimizin esbabını ihzar buyursunlar...

Yarı mahpus, hürriyeti münselip (kısıtlı) ve hüküm ve nüfuzu tamamile elinden gitmiş sabık sadrıazamın bu sözleri, bunları işiten İttihatçılar arasında hiddetli ve asabi bir hava estirdi

Fakat Mahmut Şevket Paşa, İbrahim beyin kendisine naklettiği bu sözlere ehemmiyet vermedi, bunları Kâmil Paşanın teessürle ve kendi kendisini teselli etmek üzere söylediğine hükmetti.

Sadrıazam, sabık vükelâya yemek hazırlatılıp verdirilmesini emretti.

İttihat ve Terakki hükümeti artık iktidarı fiilen eline almış bulunuyordu: Fakat hâlâ muhaliflerin bir aksülâmelinden çekiniliyordu. Kâmil Paşa kabinesinin dahiliye nazırı Reşit ve maliye nazırı Abdurrahman beyler muhalefetlerile tanınmış insanlardı. Bu iki zata İttihat ve Terakkiye mensup bazı kimselerin tecavüz

etmesi ve kanlı yeni bir vakaya imkân verilmesi muhtemeldi.

Nitekim Mahmut Şevket Paşa ile beraber saraydan Babıâliye gelen Yakup Cemil bey, Kâmil Paşa kabinesi erkânına karşı hâlâ kin ve hiddetini teskin edememiş, Nazım Paşayı öldürmesine rağmen, hâlâ sabık nazırların canına kıymak heves ve ihtirasından kurtulamamıştı!

Yakup Cemil bey bir aralık Hakkı beye yanaştı ve dedi ki:

— Görüyorum ki bu böyle olmıyacak. (Sabık vükelâyı kastederek) Bu adamlar rahat durmıyacaklar, bari oldu olacak, Reşit beyle Abdurrahman beyi de Nazım Paşanın yanına göndereyim!

Yakup Cemil beyin huyunu ve mizacını bilen Hakkı bey telâşla cevap verdi:

— Ne yapıyorsun? Artık bu pek ayıp olur! Teslim olmuş, kuvvetleri, nüfuzları kalmamış adamları öldürmek çok çirkin olur! Bize yakışmaz, bundan vazgeç!

Yakup Cemil bey cevap vermeksizin uzaklaştı, bu sırada bir odada yazı yazmakla meşgul bulunan yeni İstanbul muhafızı Cemal beyin yanına girdi ve:

— Memleketin selâmeti uğurunda ve milletin intikamını almak için Reşit beyle Abdurrahman beyi de vurayım! Ne dersiniz? dedi.

Cemal bey asabiyet ve hayretle elindeki kalemi bıraktı ve sert bir lisanla:

— Artık ben bu dakikadan itibaren böyle şeylere meydan vermem! Şimdi biz hükümeti ele aldık. Hükümsüz, sebepsiz adam öldüremeyiz... Bir daha böyle şey işitmiyeyim!.. dedi.

Yakup Cemil bey, etrafındakilerden böyle muhalif bir mukabeleye maruz kalınca fikrinden vazgeçmeğe mecbur oldu.

Şayet Yakup Cemil bey, muhitinden ve arkadaşlarından bu fikrine biraz müzaheret görmüş, hattâ bu teklifi karşısında lakayt davranıldığını hissetmiş olaydı Babıâli koridorlarında yeniden kan dökülecek, sabık vükelâdan iki zat daha kurban gitmiş olacaktı!

O zaman, zaten Nazım Paşanın ve iki yaverle bir komiserin öldürülmeleri memlekette iyi tesir bırakmamışken Babıâlide yeni facialarin vukuu, efkârı umumiyeyi hükümet ve İttihat ve Terakki aleyhine büsbütün döndüreceğinde şüphe yoktu.

Vaziyetin nezaketini takdir eden Talât ve Cemal beyler aralarında konuştular: Bu müzakerenin mevzuu, hem İttihat ve Terakki muhaliflerine karşı alınacak tedbire, hem de Yakup Cemil bey gibi taşkın ruhlu ve kindar kafalı İttihatçıların muhtemel taarruzundan muhalefet rüesasının muhafazalarına aitti.

Aynı zamanda sabık kabine erkânından İttihat ve Terakkiye karşı husumetlerile tanınmış, olanları da biraz korkutmak, mukabil bir teşebbüse geçmemeleri için kendilerini biraz sindirmek lâzımdı. Bu maksatla sabık nazırlardan Reşit ve Abdurrahman beyleri bir kaç gün için muhafızlığa nakletmeğe karar verdiler.

Muhalifler için o gece verilen bu ilk karar, sadrıazam Mahmut Şevket Paşa tarafından da tasvip edildi.

Sabık vükelâdan hiç birinin henüz Babıâliden dışarıya çıkmalarına müsaade edilmeden, sabık iki nazır bir otomobil ile muhafızlığa götürüldüler.

İstanbul muhafızı Cemal bey, Babıâliden muhafızlığa gider gitmez derhal Reşit ve Abdurrahman beyleri mevkuf bulundukları odada ziyaret etti.

Cemal bey, Yakup Cemil beyin suikastinden kurtararak tevkif ettirdiği bu siyasî muarızlarına nezaketle muamele etmek, hususile İttihat ve Terakki hükümetinin muhaliflerine karşı - mevkuf bulundukları zamanda bile- müsamahakârlık hududu haricine çıkmadığı hissini vermek için, azamî derecede hürmetkâr davranıyordu.

Cemal bey cebinden paketini çıkardı ve Reşit beye bir sigara uzattı. Fakat sigara içen Reşit bey, muhafıza teşekkür ederek sigarayı kabul etmedi!

Cemal bey, muhatabının bu itizarını manidar buldu ve dedi ki:

— Henüz bir şey yiyemediğinizi tahmin ediyorum. Emrederseniz yemek hazırlatayım.

Büyük ve kanlı bir hadise içinde büsbütün yorgun ve bitap düşen sabık dahiliye nazırı, bir şeyi yemeğe ve sigara içmeğe ihtiyacı olduğu halde, İstanbul muhafızının bu teklifini iştihası olmadığından bahsederek reddetti!

Çünkü Reşit bey, kendisine verilecek yemekle zehirleneceğinden korkmuştu!..

Reşit beyin İstanbul muhafızına bu tarzdaki mukabelesi, arkadaşı Abdurrahman beyi de aynı suretle harekete sevketti. İki sabık nazır o gece ağızlarına bir lokma ekmek ve bir yudum su koymadılar.

Harbiye nazırı Nazım Paşanın anî bir taarruza maruz kalarak öldürülmesi, kendilerine sadık ve taraftar iki yaverin aynı akibete duçar olmaları ve bu facialarî takiben Reşit ve Abdurrahman beylerin tevkif edilerek muhafızlığa götürülmeleri sadaret dairesinde kalan arkadaşlarını telâş ve korkuya sevketti!

Reşit ve Abdurrahman beylerin nasıl bir muameleye tabi tutuldukları sabık vükelâ için büsbütün meçhuldü. Şimdi ne olacaklardı?.. Yarım saat içinde hâkim, nafiz mevkiinden; mahkûm, âciz mevkie düşmüşler; hükümet başından zorla iskat edilerek adeta esir vaziyetine geçmişlerdi!

Maamafih bu tereddüt ve asabı bozan dakikalar çok sürmedi:

Babıâlideki odalarda birer koltuğa gömülüp, sükût ve tevekkülle saatlardanberi bin bir maceraî ihtimaller ile zihinlerini yoran, feci, elim akibetlerin tahayyüllerile kalplerini üzen bu sabık vükelâ, ancak gecenin geç vaktinde hürriyetlerine kavuşacaklarını anladılar.

Bu sırada Kâmil Paşanın damadı kaymakam Naci bey (şimdi Cebelibereket mebusu Naci Paşa) sadaret dairesine geldi. Naci bey, sınıf arkadaşı olan yeni muhafız Cemal beyi gördü ve kayınpederinin vaziyetini sordu. İstanbul muhafızı, paşanın Babıâli-

den konağına gitmesinde bir mahzur olmadığını söyledi. Bununla anlaşılıyordu ki İttihat ve Terakki hükümeti, sabık hükümet reisine dahiliye ve maliye nazırları hakkında yaptığı muamelenin aynını tatbik etmiyecekti.

Damadı Naci beyle otomobiline binerek Saraçhanebaşındaki konağına dönen Kâmil Paşa serbest bırakıldıktan sonra, diğer sabık vükelâ artık rahat bir nefes aldılar, saatlarca devam eden endişe ve ıztıraplarından kurtuldular.

Bu vaziyet karşısında onların da buradan uzaklaşarak evlerine kavuşacakları muhakkaktı. Nitekim, Kâmil Paşayı takiben sabık şeyhülislâm Cemaleddin efendinin de Kuruçeşmedeki yalısına dönmesine müsaade edildi. Cemal bey, sabık şeyhülislâmın refakatine muhafızlık zabitlerinden birini verdi.

İskat edilen nazırlar, Babıâliden ayrılırken gece yarısı geçmiş, sabahın ilk beyazlıkları ufukta gözükmüştü...

Sabık şeyhülislâm Cemaleddin efendinin şoförü, ertesi gün efendinin otomobilini temizlerken otomobil içinde kurşunu atılmış boş tabanca kovanları görmüş, bunları Cemaleddin efendiye de göstermişti. Şoför, aynı zamanda efendinin yalıya dönmesine müsaade edilmeden evvel, Enver beyi Dolmabahçe Sarayına götürüp getirdiğini ve isimlerini bilmediği daha üç kişinin Enver beyle beraber otomobile bindiklerini söylemişti.

Filhakika Nazım Paşanın öldürülmesinden ve Kâmil Paşanın istifa ettirilmesinden sonra Cemaleddin efendinin otomobilile iki defa saraya gidip gelen Enver beye Yakup Cemil, Mümtaz, Hilmi beyler refakat etmişlerdi.

Sabık şeyhülislâm bu boş kurşun kovanlarını görünce, Nazım Paşayı Enver beyin vurduğu zannına kapılmıştı.

Enver beye refakat edenlerin hüviyetleri bir çok kimseler için malûm olmadığından Nazım Paşa ile yaverlerin Enver bey tarafından öldürüldüğü şayiasının senelerce devam etmesi, sırf şeyhülislâmın otomobilinde bulunan bu boş kovanların ele geçmesinden ileri gelmişti.

Halbuki Enver beyle arkadaşları saraya giderken Yakup Cemil bey, boş yerlerine yeni kurşunları doldurmak için silâhını otomobil içinde boşaltmıştı.

İstanbul muhafızı Cemal ve polis müdürü Azmi beyler, sadrazamdan aldıkları emir üzerine, Babıâlideki cenazeleri Gülhane hastanesine naklettiler.

Ertesi gün Nâzım Paşa için oldukça parlak bir cenaze alayı tertip edildi. İttihat ve Terakki hükümeti merhum başkumandan vekili için askerî merasim yapmağa bilhassa lüzum gösteriyordu! Cenaze alayında askerî, mülkî erkândan başka, ecnebi sefaretler mensupları, ataşemiliterler bulundu. Cenazenin bilhassa kalabalık olması için Babıâli baskınına iştirak eden ve sakallı Şeref beyin riyaset ve idaresindeki altmış İttihatçı ihtilâlci de, merkezi umumînin emrile, hazır bulunduruldu.

Azmi bey, polis müdürlüğünde vazifeye başlar başlamaz zabıta teşkilâtına hâkim olarak inzibatî tedbirler ittihaz ettikten sonra ilk işi, muhaliflerin ileri gelenlerini tevkif etmek oldu. Mevkuflar arasında maruf bazı kimseler de vardı: Ali Kemal (bilâhare Peyamı Sabah gazetesi başmuharriri), Gümülcüneli İsmail (yüz elliliklerden), doktor Rıza Nur (esbak sıhhiye vekili) beyler.

Hükümet, eski kabine reisi Kâmil Paşa ile Cemaleddin efendinin Reşit ve Abdurrahman beylerin İstanbuldan uzaklaşarak ecnebi memleketlerden birine çekilmelerini istiyordu. Filhakika bir kaç gün sonra şahsiyetleri maruf bu mevkuf muhalifler serbest bırakılmışlar ve iki gün içinde de sabık dört nazır, Türkiyeyi terketmişlerdi.

Polis müdürü Azmi bey, şehirdeki diğer muhalifleri tevkif etmek için hiç bir yerden emir almış değildi! Bu hareketi, sırf ihtiyatlı bir tedbir olarak yapmıştı.

Kâmil Paşa hükümetinin süratli ve şiddetli bir baskınla iskat edilmesi, başta sabık iki nazır olduğu halde İstanbulda İttihat ve Terakkiye muhalefetlerile tanınan kimselerin tevkif edilmeleri

Mahmut Şevket Paşa kabinesinin memlekette yeni bir şiddet politikası takip edeceği fikrini doğurmuştu.

Bu fikir, derhal şehir içinde bin bir şekle giren şayialara yol verdi: Kâmil ve Muhtar Paşa kabinelerinin divanı âliye sevkedilecekleri, harpte mağlûbiyete sebebiyet verenlerin şiddetle mesul edilerek kısa bir muhakemeden sonra İttihat ve Terakki ye muhalif tanılan erkânın en ağır cezalarla mahkûm edilecekleri, hattâ bir kaç gün içinde İstanbul meydanlarında -31 Marttan sonra olduğu gibi- idam sehpalarının kurulacağını rivayet edip duruyorlardı... Korku ve ürkeklik veren bu dedikodular, İttihat ve Terakkinin aman vermez bir intikam siyaseti yapacağı merkezinde toplanıyordu.

Halbuki bir kaç gün sonra, vaka gecesi ve ertesi sabah muhafızlığa, merkez kumandanlığına ve polis müdürlüğüne götürülen muhaliflerin serbest bırakılmaları, halk arasındaki endişe ve korkuları kaldırdı, şehir içinde sükûn ve emniyet iade edildi.

Nitekim sadrıazam Mahmut Şevket Paşa, makamına oturur, oturmaz, daha o gece, memleket dahilinde nasıl bir siyaset takip etmek lâzım geleceğine dair cemiyet rüesasile görüşmeği muvafık gördü; Talât ve Cemal beylerin fikirlerini sordu.

Her ikisi de, şimdilik, muhaliflere karşı şiddet politikası takip etmenin doğru olmıyacağı mütalâasında idiler. Çünkü bu iki zat, bilhassa Cemal bey Edirnenin istirdadına muvaffak olacaklarına, memleketi kurtarıp kurtaramıyacaklarına emin değildiler. Binaenaleyh muhaliflerin husumetini körüklemek, İttihat ve Terakki hesabına yanlış bir hareketti. Bir iki gün içinde mevkufları bırakmak, hattâ bazılarını hükümet namına taltif ederek İttihat ve Terakkiye -mümkün olduğu kadar- raptetmek yolunu tercih ettiler! Bu maksatla mevkuf muhaliflerin ileri gelenlerile Cemal bey temas edecekti.

Ertesi gün Cemal bey, merkez kumandanlığına gitti; Rıza Nur, Ali Kemal ve Gümülcüneli İsmail beyleri yanına çağırdı. Ve gayet munis bir sesle dedi ki:

Babıâli vakasından sonra tevkif edilen İttihat ve Terakki muhaiflerinden eski Sinop mebusu Rıza Nur bey

— Beyler, bundan sonra münasebetsiz şekilde muhalefet yapmadığınız takdirde şahsınız için hiç bir tehlike yoktur. Hükümet, intikam almak ve gayız ve şiddet göstermek taraftarı değildir. Bilâkis memleketin bu felâketli zamanlarında bütün münevverlerin müttehiden çalışmaları lâzım geleceği fikrindedir. Şayet siz de bu fikirde iseniz ve bana bu yolda söz verirseniz, ben deruhte ediyorum: Sadrıazam paşa nezdinde tavassut edeceğim; size namuskâr bir mesai muhiti temin edeceğim.

İçlerinden ilk cevap veren Ali Kemal bey oldu:

— Ben vatandaşlarımdan hiç bir ferde zerrece adavet besliyenlerden değilim! Şimdiye kadar yazdıklarım, bana karşı yapılan şiddetlere mukabele etmeğe mecbur olduklarımdan ibarettir. Binaenaleyh şayet bana Avrupada bir memuriyet verirseniz, hayatımı temin ederim ve siyasetle meşgul olacak yazılar yazmam!

Doktor Rıza Nur bey:

— Ben mesleğimde terakki etmek, Pariste tababet (tıp) tahsili yapmak fikrindeyim. Bunun için her ay bir tahsisat verirseniz memleketime faydalı olmağa çalışırım. dedi.

Ve Gümülcüneli İsmail bey:

— Beni serbest bırakırsanız hali tabiînin avdetine kadar hükümete karşı muhalif bir vaziyet almam! diye mukabele etti.

Cemal bey, ertesi günü Ali Kemal ve Rıza Nur beylerin harcırahını temin etti ve diğer mevkuflar da serbest bırakıldılar... İttihat ve Terakki bu iki ezelî muhalifine yardım etmekle diğer muhalifler üzerinde iyi tesir bıraktığı, muhaliflere karşı intikam hissile hareket etmediğini anlattığı kanatinde idi.

Babıâli baskınının ertesi cuma günü Mahmut Şevket Paşanın sadaret alayı mutat merasimle yapıldı. Bir gün evvel âdeta küçük bir harp sahnesine dönen sadaret dairesinin büyük sofasında yeni sadrıazamın sadaret fermanı okunmuş, Mahmut Şevket Paşa resmen vükelânın, devlet erkânının, İttihat ve Terakki rüesasının tebriklerini kabul etmişti.

Mabeyin başkâtibi Ali Fuat bey tarafından okunan «hattı hümayun» ile Beşinci sultan Mehmet İttihat ve Terakki hükümeti reisine şöyle hitap ediyordu:

«Veziri mealisemirim Mahmut Şevket Paşa,

Kâmil Paşanın vukuu istifasına ve halü mevkiin müstağnii izah olan ehemmiyetine binaen mesnedi sadaretin mücerrebüliktidar bir zat uhdesine tevcihine lüzum görülüp sizin iktidar ve kifayetiniz nezdimizde malûm ve müsellem olduğundan mesnedi sadaret rütbei samiyei vezaret ve müşiri ile uhdenize tevcih kılınmış ve meşihatı islâmiyeye dahi münasip bir zatın intihabı derdest bulunmuştur.

Heyeti cedidei vükelânın teşkilile tasdikimize arzını irade eylerim. Cenabı hak muvaffakı bilhayır buyursun amin.»

15 Safer 1331
10 Kânunusani (Ocak), 1328 (1913)
Mehmet Reşat

Vakayı müteakip Mahmut Şevket Paşa Babıâli ye gelirken alelûsul ve acele olarak yazılan bu «hattı hümayun» da öteden beri müteamil bulunan esaslara riayet edilmemişti.

Meşrutiyetten sonra o zamana kadar hemen hemen her kabine değişmesinde padişah devletin siyaseti umumiyesi hakkında bazı esaslar tavsiye eder, şeyhülislâmlığa tayin ettiği zatın ismini zikreder ve nihayet sadrıazamın teşkil ettiği kabineyi tasdik ettiğini bildirirdi.

Halbuki Mahmut Şevket Paşaya hitaben yazılan bu fermanda bunların hiç biri yoktu. Bundan da anlaşılıyordu ki hükümetsizliğe uzun müddet imkân bırakmamak için yalnız Mahmut Şevket Paşanın sadrıazam tayin edilmesine vakit bulunabilmiş ti. Maamafih vakanın ertesi gün sadaret alayı yapılmadan evvel Mahmut Şevket Paşa da İttihat ve Terakki erkânile temas ederek yeni kabine listesini hazırlamış ve Sultan Reşada tastik ettirmişti.

Babıâlide hattı hümayun okunduğu zaman yeni kabine âzası da hazır bulunuyordu. Sadrıazam, arkadaşlarını şöyle intihap etmişti.

Sait Halim Paşa: Şûrayi devlet reisi, Hacı Âdil bey: Dahiliye, Muhtar bey: Vekâleten hariciye, Çürüksulu Mahmut Paşa: Bahriye, İstanbul vali sabıkı İbrahim bey: Adliye, divanı muhasebat reisi Rifatbey: Maliye, ayandan Besarya efendi: Nafıa, Hayri bey: Evkaf, Aydın vali esbakı Celâl bey: Ticaret ve ziraat, Saruhan mutasarrıfı esbakı Şükrü bey: Maarif, maliye müfettişi Oskan efendi: Posta ve telgraf.

Mahmut Şevket Paşa yeni kabinesini, bir kaçı müstesna olarak, ekserisi hemen hemen ilk defa nazır olan devlet memurlarından teşkil etmiş ve meşrutiyetten beri tecrübe edilmiş, İttihat ve Terakkinin sabık nazırlarile hükümet başında çalışmağı münasip görmemişti.

Bilhassa Babıâli vakasında başlıca âmil olan ve Kâmil Paşanın istifasını müteakip «dahiliye nazır vekili» sıfatile vilâyetlere telgraf çeken Talât beyin yeni kabineye hiç bir veçhile dahil ol-

maması pek dikkate şayan görülmüştü.

Halbuki Mahmut Şevket Paşa sadaret makamına oturur oturmaz kendilerile temas ettiği merkezi umumî azasına, kendisine ilk defa sadaret teklif eden miralay İsmail Hakkı beye söylediği gibi, Talât beyle beraber çalışamıyacağını tekrar etmiş ve yeni hükümeti ancak İttihat ve Terakkinin daha mutedil ve halkça daha az tecrübe edilen erkân ve mensuplarından teşkil etmekte ısrar etmişti.

Başlarına davet ettikleri Mahmut Şevket Paşanın bu noktai nazarını İttihatçı erkân -tıpkı miralay İsmail Hakkı bey gibi- reddetmeğe imkân göremediler. Çünkü paşanın sadrıazamlığını kendileri padişahtan istemişlerdi. Resmen kabine teşkiline memur edilmekle vaziyete hâkim bulunan Mahmut Şevket Paşanın -evvelce kendisinden bir taahhüt alınmadığı için- artık her dediği yapılacak, teklifleri fazla münakaşa edilmeden kabul edilecekti...

Binaenaleyh Talât bey ile arkadaşları sadrıazama kabine teşkili ve takip edilecek siyaset hakkında fazla ısrarda bulunmanın faydasız olduğunu anladılar. Artık hükümete, vaziyete hâkim olan yegâne şahsiyet Mahmut Şevket Paşa idi.

Sadaret fermanının okunduğunun ertesi günü kabineye dahil olacak yeni şeyhülislâm da intihap edildi. Mahmut Şevket Paşa meşihatı islâmiye makamı için de mutedil, fırkacılıkla alâkadar olmıyan bir zatla teşriki mesai etmek istiyordu.

Sultan Reşat, bir gün sonra gönderdiği yeni bir «hattı hümayun» ile fetva emini Mehmet Esat efendiyi şeyhülislâm tayin ettiğini bildirmekle Mahmut Şevket Paşanın arzusunu tatmin etmiş oluyordu.

Yeni kabinede bütün nazırlar, asaleten mevkilerine tayin edildikleri halde, yalnız hariciye nezareti sabık Atina sefiri Muhtar beye vekâleten verilmişti. Bu suretle hariciye nazırlığı gibi mühim bir mevkiin vekâletle idare edilmesinin münasip görülmesi, bu makama yeni bir nazır tayin edileceğini ve Muhtar beye ve-

rilen vazifenin muvakkat olduğu anlaşılıyordu.

Vaka gecesi, Babıâlide Talât bey ve merkezi umumî âzası, sabık kabine erkânından hiç birile temas etmedikleri halde, yalnız Kâmil Paşa Babıâliden konağına avdet etmeden evvel, Talât bey gece saat on birde sabık hariciye nazırı Noradonkiyan efendiyi bir odaya davet etmiş ve kendisile uzun müddet görüşmüştü. Bu mülâkatın mevzuu, o zaman çok gizli tutulduğu halde, Talât bey sabık hariciye nazırından devletin haricî vaziyeti hakkında malûmat almış, Kâmil Paşa kabinesinin takip ettiği haricî siyasetin son safhaları hakkında izahat istemişti.

Yeni kabinenin teşekkülünden üç gün sonra bir gün Mahmut Şevket Paşa, herkesi hayrete düşürecek bir harekette bulundu: Sabık hariciye nazırı Gabriyel Noradonkiyan efendiyi Taksimdeki evinde ziyaret etti.

İttihat ve Terakki kabinesi sadrıazamının kendilerine muhalif ve iskat ettikleri bir hükümetin hariciye nazırile görüşmesi hemen tefsirlere, tahminlere yol açtı: Şehrin yerli, ecnebi mahafilinden biribirini nakzeden şayialar teraşşuh etti... Hattâ, Beyoğlunda ecnebi ajansların mümessilleri, Avrupa gazetelerinin muhabirleri bunu mühim bir hadise olarak bildirdiler. Bahusus Kâmil Paşa ile Cemaleddin efendinin, Reşit ve Abdurrahman beylerin İstanbuldan uzaklaşmağa mecbur edildikleri bir zamanda, aynı kabineye mensup sabık bir nazırın yeni hükümet reisi tarafından evinde ziyaret edilmesi, hususile vaka gecesi Talât beyle Noradonkiyan efendinin Babıâlide bir saatten fazla başbaşa görüşmeleri pek manidar görüldü.

Bu ziyarete hususî manalar verilirken ortada dönen en kuvvetli bir rivayete göre sabık hariciye nazırının Mahmut Şevket Paşa kabinesinde de aynı mevkie getirileceği, ancak Noradonkiyan efendiden -İttihat ve Terakki hesabına- kuvvetli teminat alınıncıya kadar bu makamın Muhtar bey tarafından vekâletle idare ettirilmesindeki sebebin bundan ileri geldiği iddia ediliyordu.

Diğer bir rivayete göre de altı aydanberi, hususile araya Bal-

Mahmut Şevket Paşa tarafından evinde ziyaret edilmesi bir çok şayialara sebebiyet veren Kâmil Paşa hükümeti hariciye nazırı Gabriyel Noradonkiyan efendi

kan muharebesi girdiği için, siyasî ahval derin bir tahavvüle uğradığından bu değişikliklerin en küçük teferruatını bilen Noradonkiyan efendinin vukuf ve tecrübesinden istifade edilebileceği düşünülmüş ve Balkan hükümetlerile sulh yapılacağı bir zamanda Mahmut Şevket Paşa sabık hariciye nazırının hizmet ve yardımını faydalı görmüştür.

Bu itibarla Noradonkiyan efendinin -hariciye nezaretine getirilmese bile- sulh konferansında Babıâliyi temsil edeceği söyleniyordu.

Noradonkiyan efendinin hariciye nezaretine tayin edileceği rivayeti, yalnız İstanbulun ecnebi ve levanten mahafilinde değil, Türk matbuatında da yer buldu: Hattâ sadrıazam Mahmut Şevket Paşanın Noradonkiyan efendiyi evinde ziyaret etmesinin bu maksattan ileri geldiğini yazan gazeteler vardı. Bu gazeteler arasında İttihatçı gazetelerin daha ileri gitmeleri bilhassa rivayetin

doğru olduğu zehabını verdi.

Halbuki hadiselerin içyüzünü bilenler ve kulağı delik olanlar, bütün bu şayialara gülüyorlardı... Çünkü Kâmil Paşa hükümetinin İttihatçılar ve hattâ bitaraf bazı kimselerce hoş görülmiyen bir tarafı da devletin en mühim ve en nazik bir makamı olan hariciye nazırlığının Gabriyel Noradonkiyan efendi tarafından idare edilmesinde Kâmil Paşanın bir mahzur görmemesi idi.

Sırf Osmanlılık camiasının geniş bir müsamahakârlığile hareket eden Kâmil Paşanın bu noktai nazarına -Osmanlılık medlulünün mana ve mahiyetine yabancı olmıyan- Mahmut Şevket Paşanın bile iştirak etmiyeceği aşikârdı. Çünkü, İttihat ve Terakki fırkasında milliyet mefhumu muhaliflerinden daha çok kıskanç bir telâkkiye tabi bulunuyordu.

Gerçi meşrutiyetten evvel Hakkı beyin (esbak sadrıazam Hakkı Paşa) Babıâli hukuk müşavirliğindeki mesai arkadaşı olan Gabriyel Noradonkiyan efendi, 31 Marttan sonra teşekkül eden ikinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde ticaret nezaretine getirilmiş ve bilâhare de -İttihat ve Terakkinin tensibile- ayan meclisine âza olarak tayin edilmişse de, İttihat ve Terakki hiç bir zaman Babıâlinin bu eski hukuk müşavirine devletin haricî siyasetini teslim etmeği aklından bile geçirmiş değildi.

Binaenaleyh vaka gecesi Talât beyle Noradonkiyan efendinin bir saatlik mülâkatı, bilâhare Mahmut Şevket Paşanın sabık hariciye nazırını evinde ziyareti sırf son zamanlardaki siyasî hadiselere ve devletlerle Babıâlinin temas ve muhaberelerine dair yeni hükümetin de tenevvür etmek ihtiyacında bulunmasından ileri geliyordu.

Yalnız -aşağıda sebep ve mahiyetini hikâye edeceğim gibi- Kâmil Paşa kabinesi iktidar mevkiinde iken, kabine erkânı arasındaki ihtilâfları İttihat ve Terakki erkânına aksettirenler arasında Noradonkiyan efendinin mühim rol oynaması, bu noktai nazardan, sabık hariciye nazırının İttihatçılar tarafından arkadaşlarından daha müsait ve mülayim bir muameleye tabi tutulması-

na sebebiyet vermiş, ezcümle Reşit ve Abdurahman beyler gibi memleketi terketmeğe mecbur tutulmamıştı.

Hususile Noradonkiyan efendinin nezaret makamında bulunduğu zaman -haricî siyasetteki rolü İttihatçılarca şüpheli nazarlarla takip edildiği halde- hükümetin dahilî siyasetinde İttihat ve Terakki erkânına muhalif bir vaziyet almaması ve meclisi vükelâde daima dahiliye nazırı Reşit beyle noktai nazar ihtilâfına düşmesi, İttihatçıların kendi aleyhinde fazla husumet göstermemelerine âmil olmuştu.

11 Kânunusani (Ocak), 1328 (1913) cuma günkü gazeteler Babıâli baskınını milletin bir galeyanı eseri olarak gösteriyorlardı. Bu meyanda İttihat ve Terakkiye muhalif gazetelerden İkdam, bile daha iki ay evvel Ahmet Muhtar Paşanın yerine sadrıazam olan Kâmil Paşanın sadaretini alkışlarken: «Kâmil Paşanın gerdunei sadareti (sadrazamlık arabası) Babıâliden içeriye girerken İngiliz siyaseti ve dostluğu da Babıâlinin içine dahil olmuştur» şeklinde başmakale yazdığı halde, şimdi Babıâli baskınını meşru gösterecek tarzda yeni hükümeti selâmlıyordu!

* * *

Babıâli baskınile bir kaç saat içinde Kâmil Paşa kabinesinin devrilerek yerine yeni bir hükümet gelmesi ve İttihat ve Terakkinin iktidar kuvvetini tekrar eline alması efkârı umumiyeyi hayretten hayrete düşürmüştü.

Bu tebeddülü hoş görenler olduğu gibi, baskın suretile hükümeti ele geçirmenin, hele Nazım Paşa ile bir kaç kurbanın katlini intaç eden hadiseyi pek çirkin telâkki edenler çoktu.

Vakayı müteakip, halk tabakaları arasında hadisenin lehinde, aleyhinde bir çok münakaşalar cereyan ediyor, herkes siyasî düşüncesine göre bir mütalâa serdediyordu. Babıâli baskını, Balkan harbi felâketile zahiren sinen ve uyuyan fırkacılığı yeniden alevlendirmiş, körüklemiş, meydana çıkarmıştı!

Halbuki işlerin aslına vakıf olanlarca malûmdu ki «İttihatçı», «İtilâfçı» münaferet ve ihtilâfları, harbin en karanlık ve en felâketli günlerinde bile, bir an için durmamıştı. Nitekim, aşağıdaki satırlarda vereceğim izahat arasında, bu ihtilâflara ait, canlı misallere tesadüf edilecektir.

İttihat ve Terakki muhalifleri hadise aksamı ve ertesi günü, yeni hükümetin geniş mikyasta bir intikam siyasetine baş vuracağından korkmuşlar, hattâ İttihat ve Terakkiye mensup bazı kimseler de bu zanda muhaliflerine iltihak ederek şahsî intikamların alınması zamanının geldiğine inanmışlardı.

Fakat hadise günü tevkif edilerek merkez kumandanlığına ve polis müdürlüğüne getirilen en koyu ve belli başlı İttihat ve Terakki muhaliflerinin bile bir iki gün içinde serbest bırakılması; muhaliflere emniyet telkin ettiği gibi, şahsî intikam hislerile hareket etmek istiyen İttihat ve Terakkiye mensup bir takım insanları da inkisara uğratmıştı!

Ancak muhalif, muvafık ezcümle hiç bir fırkaya mensup olmıyanlar, Babıâlide mevcut bir tabur askere rağmen nasıl olup da hükümetin bu kadar çabuk yıkılıp gittiğine ve kendini muhafaza etmek için bu kadar tedbirsiz davrandığına hayret içinde idiler. Hattâ bu derece mukavemet göstermekten âciz ve kendisine karşı yapılan hareketi evvelden haber alamıyan bir idarenin bu akibete müstahak bulunduğunu ileri sürenler de vardı.

Acaba Kâmil Paşa hükümeti erkânı, aleyhlerinde muhaliflerince tertibat alındığından hiç mi haber alamamışlardı?

Kâmil Paşa hükümetinin Babıâli baskını karşısında gafil avlandığına inananlar çoktu. Fakat ihtilâlciler Babıâliye girdikleri halde istifini bozmıyan ve ihtilâlcileri dağıtmak için şehirdeki inzibat kuvvetlerini, telefonla olsun, Babıâliye davet etmiyen vükelânın bu mütevekkil vaziyeti nasıl tefsir edilebilirdi?

Babıâli vakasından bugüne kadar geçen seneler hemen hemen bir nesil değiştirecek kadar mazileştiği halde halk tabakaları arasında dönen bazı rivayetler, hâlâ baskın hadisesi karsısında

Kâmil Paşa hükümetinin vaziyetini bin bir muhayyel sebebe istinat ettirmektedir. Halbuki gerek vakanın İttihatçılar tarafından ihzar edilmesi, gerek kabinenin âciz bir halde kalmasındaki sebeplerden hiç biri bu rivayetlerin doğruluğuna delâlet edecek bir hakikati ihtiva etmemektedir.

Hadisenin nasıl bir zaruret nazarı dikkate alınarak İttihatçılar tarafından tertip edildiği ve hükümetin nasıl iskatına muvaffak olunduğu yukarıda hikâye ettiğim şekilde cereyan etmiştir ki burada hayal ve tasnie delâlet edecek en küçük bir yer bile ayırmış değilim. Tamamile tarihî bir hakikati düşünerek vakanın hazırlığındaki sebepleri, sureti cereyanını yaşatmak istedim. Belki bu satırlarımda noksan kalmış noktalar vardır. Fakat hiç bir zaman karihamın (hayalimin) mahsulü olarak bir faraziye ve ihtimale imkân verecek bir satır dahi kaydetmek istemedim.

Ancak Kâmil Paşa kabinesinin derin bir tevekkül ve aciz ile bir iki saat içinde yıkılıp devrilmesindeki -hakikî sebepleri izah etmezden evvel- şimdiye kadar geçen rivayetlerin başlıcasını kaydetmeği lüzumlu görüyorum ki bunların hepsinin uydurulmuş şeylerden ibaret olduğunu göstermiş olayım...

Şimdiye kadar üzerinde ısrar ve iddia edilen ve halk arasında bir hakikat olarak yapılan birinci rivayet baskın hadisesinin bizzat Nazım Paşa tarafından tertip edilmiş olduğu halde İttihatçılarca benimsenerek istifade edilmiş olması... Güya Nazım Paşa Kâmil Paşayı düşürerek yerine sadrıazam olmağa karar vermiş, bu baskını İstanbulda mevcut ve Adapazarı, İzmit taraflarından getirttiği Çerkezlerle tertip ettirmiş, fakat bilâhare, İttihaçılar meseleye vakıf oldukları için -bir rivayete göre daha evvel davranarak- hükümeti devirmeğe muvafak olmuşlar; diğer bir şayiaya nazaran da Nazım Paşa ile uyuşmuşlar, ancak Nazım Paşa ile İttihatçılar arasında takarrür eden gün değil, kırk sekiz saat evvel baskın vukua gelmiş, fakat Nazım Paşanın ortaya çıkarak bir iddia ileri sürmemesi için de İttihatçılar paşayı -daha evvelce merkezi umumîde verilen karar mucibince (?)- hemen

öldürmüşlermiş!

Baskının Nazım Paşa tarafından tertip edildiği hakkındaki bu rivayetin birinci şıkkına göre, Nazım Paşanın Kâmil Paşa aleyhinde hazırladığı bu baskının kendi adamları tarafından kolayca yapılabilmesi için, Babıâli muhafız bölüğüne Babıâliye bir taarruz vukuu takdirinde, tamamile seyirci kalmalarını emretmiş ve bunun için de sadaret dairesinin zemin katındaki askerin lakayt bir vaziyet aldığı da bundan ileri gelmiş imiş...

Rivayetin ikinci şıkkına göre, Nazım Paşa İttihatçılarla şu şekilde uyuşmuş bulunuyormuş: Güya vakanın 10 Kânunusani (Ocak) perşembe günü değil, 12 Kânunusani (Ocak) cumartesi günü yapılmasına Nazım Paşa ile İttihatçılar mutabık kalmışlar! Fakat Nazım Paşa ümit etmediği bir günde Babıâliye hücum yapıldığını görünce, ihtilâlcilerin şaşırdıklarını tahmin etmiş ve odadan koridora çıkar çıkmaz karşısında gördüğü Enver beyle arkadaşlarına:

— Ne yaptınız? Hani cumartesi günü gelecektiniz! demiş. Fakat paşaya fazla söz söyletilmemiş ve derhal harbiye nazırı bir kurşunla yere serilmiş!

Halbuki Babıâlinin büyük salonunda silâh seslerini işiten Nazım Paşanın nasıl birdenbire dışarıya çıkarak Enver beyle arkadaşlarına hitap ettiğini ve sonra nasıl Yakup Cemil bey tarafından öldürüldüğünü yazmıştım. Binaenaleyh Nazım Paşanın bir baskın beklediği yolundaki bu şayia külliyen uydurmadır.

Hakikat şudur ki Nazım Paşa ne bizzat böyle bir vaka tertip etmiştir; ne de İttihatçılarla Kâmil Paşa aleyhine bir baskın yapmak için uyuşmuştur. Bittabi bütün bunlar bir hakikate istinat etmediğine göre, Nazım Paşanın Babıâli muhafız taburuna, bir hadise zuhurunda seyirci kalması için emir verdiği vaki olmadığı gibi, paşanın öldürülmesi için merkezi umumîde ve yahut diğer İttihatçılar arasında karar verildiği hakkındaki şayia da, adi bir dedikodudan ibarettir.

Bir daha tekrar edeyim ki Nazım Paşa, Yakup Cemil beyin

anî bir hiddetine, birdenbire kafasında verilen bir kararına kurban gitmiştir!

Ancak aşağıda kaydedeceğim gibi; merhum harbiye nazırı, son zamanlarda İttihat ve Terakki erkânının kendisine gösterdiği hürmetkar vaziyetlerden dolayı tamamile gafil bir vaziyete düşmüş ve harbiye nezaretine ilk tayin edildiği zaman İttihatçılar hakkındaki düşünce ve kanaatlarını -İttihatçılara daha mütemayil ve müsait bir şekilde- değiştirmişti. Bu tebeddül neticesi olarak da İttihatçılar Kâmil Paşa kabinesi harbiye nazırına istediklerini yaptırmışlar, hattâ meclisi vükelâda dahiliye nazırı Reşit bey tarafından İttihat ve Terakki aleyhine şiddet politikası takip edilmesi ısrarla teklif edildiği halde, Nazım Paşa -sırf bu son haleti ruhiyenin tesiri altında- dahiliye nazırının bu tekliflerine yanaşmamış, İttihatçılardan söz aldığı için vaziyetten emin olduğunu ve harp devam ettiği müddetçe hükümet için bir İttihat ve Terakki tehlikesi mevcut olmadığını iddia etmişti.

Aradan yirmi seneden fazla zaman geçtiği halde, Babıâli vakası üstündeki bu esrar perdesi şimdiye kadar tamamile sıyrılmış değildir. Ben yaptığım tetkikat ve mevsuk membalardan aldığım malûmat ile bu muammaya vuzuh vermeğe çalışacağım: Hakikat şudur ki ihtilâl tertibatını hazırlıyan İttihat ve Terakki merkezi umumîsi, inceden inceye ve bütün teferruatına varıncıya kadar mükemmel bir ihtilâl programı tanzim etmiş değildi. Esasen İstanbulda -harp dolayısile- ihtilâl hareketlerini tenkil edebilmek üzere hükümetin elinde büyük bir asker kuvveti de yoktu. Bundan başka, İstanbulda ve civarındaki kuvvetlerin başında bulunan erkândan çoğu, bilhassa kolordu, fırka erkânı harbiye teşkilatındaki zabitanın ekserisi 1908 inkılâbına filen karışmış inkılâpçı, genç zabitlerdi.

Diğer taraftan İstanbulun polis teşkilâtı acizleri sabit olmuş ve şehrin inzibatî vaziyetine vâkıf olmıyan polis müdür ve âmirlerinin idaresinde olan ve İttihat ve Terakki teşkilâtı için pek büyük bir tehlike teşkil etmiyen bir teşekkülden ibaretti. Esasen

Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa hükümetleri, polis teşkilât ve kadrosunu kendi emellerine ve noktai nazarlarına göre değiştirmeğe vakit bulamadıklarından polis kadrosunu teşkil edenlerin ekserisi, İttihatçılar tarafından tayin edilmiş, hattâ Abdülhamit devrinden meşrutiyet idaresine intikal edenlerden ibaretti. Fikren ve hissen mütecanis olmıyan bir polis kuvvetinin Kâmil Paşa hükümetinin bakasına ne dereceye kadar müzahir olacağı da şüpheli idi. Bahusus harp felâketi mesuliyetinin Kâmil Paşa kabinesine tamamile tahmil edildiği böyle bir zamanda...

Şu takdirde vaziyetin -umumî şekline göre- Kâmil Paşa aleyhine yapılabilecek bir ihtilâl, sırf hükümetin dahilde tamamile kuvvetli olmamasından ve bütün inzibat kuvvetlerine tam manasile hâkim ve nafiz bulunmamasından dolayı zannedildiği gibi güç değildi...

Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti ihtilâlde muvaffak olmak için -zamanın nezaket ve ihtiyacına ve memleketin hal ve vaziyetine göre- mümkün olan tedbirleri ittihaz etmekte kusur göstermemişti.

Merkezi umumî, bir taraftan ihtilâlin muvafakıyeti için amelî çareler düşünerek tedbirler almakla beraber, kabineyi sarsacak, manen kuvvet ve nüfuzunu gevşetecek, vükelâ arasında ihtilâflar doğurabilecek teşebbüslere kıymet ve ehemmiyet vermeği ihmal etmedi. Hususile memlekette yer yer ihtilâller, hükümete karşı menfi vaziyetler ihdas edecek hareketler meydana getirmek daha muvafık görüldü.

Baskından evvel İttihat ve Terakki ye mensup ve taraftar polis âmir ve memurlarının, bilhassa Babıâlideki polis ve jandarma kuvvetlerinin kulakları bükülmüş, onların müzahereti temin edilmişti. Bu itibarla ihtilâlcilerin Babıâlinin cümle kapısından içeriye kolayca girmelerinde buradaki polis memurlarının büyük yardımı görülmüştür ki bu müsamaha, Kâmil Paşa kabinesinin aleyhinde tertip edilen hareketin başarılması için büyük bir yardımdı. Maamafih, ihtilâlin muvaffakiyetle ikmalinden sonra

muhtelif memuriyetlere kimlerin geçeceği inceden inceye düşünülmemiş, yalnız merkezi umumîde verilen karar üzerine polis müdürlüğünü Azmi beyin işgal ederek şehrin inzibat kuvvetlerini ele alması münasip görülmüş; fakat, harp münasebetile idarei örfiye âmiri olan ve şehrin inzibatî noktai nazarından polis müdüründen daha mühim rolü bulunan yeni İstanbul muhafızının tayini, yeni sadrıazam Mahmut Şevket Paşanın arzusuna terkedilmişti.

Nitekim Kâmil Paşanın istifasını alan Enver bey saraya gideceği sırada -evvelce merkezi umumîde verilen karar mucibince- Azmi beye yeni memuriyetini tebliğ ederek hemen vazifesine başlamasını bildirdiği halde, Cemal bey muhafızlık işlerine ancak Mahmut Şevket Paşadan emir aldıktan sonra başlamıştı.

Babıâliyi basmak fikri, Enver beyin ısrar ve müdahalesile İttihat ve Terakki erkânı arasında kabul edilmiş bir karar haline gelmekle beraber, bu karara istemiyerek razı olanlar yapılacak hareketi bir talih eseri olarak telâkki ediyorlardı!

Hattâ gerek merkezi umumîde, bir karar şeklinde olsun, gerek vakaya fiilen iştirak etmek istiyenlerin şahsî mütalâaları olsun hükümeti devirmek teşebbüsü akim kaldığı takdirde nasıl bir hattı hareket takip edileceği düşünülümş bile değildi.

Çünkü ihtilâlci İttihatçılar pek iyi biliyorlardı ki İttihat ve Terakki hesabına olacak böyle menfi bir netice çok büyük felâketli bir akibet demekti! Bununla beraber İttihatçılar bu kabil siyasî sergüzeştlere atılanların hayatlarını düşünmelerinin mantıksız bir endişe olduğunu takdir ediyorlardı.

Şu halde hiç bir ihtilâlci İttihatçı, şahsı için ihtiyatî bir tedbir almış değildi. Çünkü nihayet girişilen iş, İttihat ve Terakki noktai nazarından bir hayat ve memat meselesi idi.

Diğer taraftan şu muhakkaktır ki bütün tahminlere rağmen Kâmil Paşa hükümeti, bilhassa dahiliye nazırı Reşit bey aleyhlerine çevrilecek bir tehlike karşısında tamamile gafil ve âciz bulunmuyordu.

Ancak, İttihat ve Terakki teşkilâtı içinde olduğu gibi, Kâmil Paşa heyeti vükelâsı arasında da, hususile son günlerde, bir takım ihtilâflar şiddetlenmişti... Vükelâdan bir kısmı muhtelif emeller ve ihtiraslar peşinde koşuyorlar, bir kısmı şahsan İttihatçılardan korkup çekiniyorlar, hele meclisi vükelâda görüşülen her meselede derin fikir ihtilâfları meydana çıkıyor, nazırlar biribirlerine mütekabilen emniyet etmiyorlardı!

Bütün bu sebeplerden başka Kâmil Paşanın çok ihtiyar ve hasta bulunması ve bunun yüzünden bazı tesirler altında kalması gibi sebepler de İttihatçıların ihtilâl programını kolaylaştırmış, hükümeti de kendisini muhafaza edebilecek esaslı tedbirler almaktan menetmişti.

İttihatçıların kabine âzası arasında kendisine en ziyade husumet besledikleri ve Kâmil Paşa kabinesinin en faal uzvu bulunan dahiliye nazırı Reşit beydi. Bütün İttihat ve Terakki rüesası Reşit beyin bir yolunu bulup bütün İttihat ve Terakki teşkilâtını dağıtacağına, İttihatçılar aleyhinde geniş bir tethiş ve tenkil politikası takip edeceğine emindiler. Reşit bey, harbin ihdas ettiği fevkalâde vaziyetlere ve müşkülâta rağmen, zabıta teşkilâtını kabinenin siyasetine göre tensik etmeğe imkân bulamamakla beraber, dahiliye nezaretine tayin edildiği gündenberi, nezaret istihbarat teşkilâtını mümkün mertebe tanzim etmiş bilhassa İttihatçılar arasındaki gizli faaliyetlere vâkıf olmanın yolunu araştırmağa başlamıştı. Binaenaleyh dahiliye nazırı, diğer nazırlardan ziyade kabine aleyhindeki teşebbüslerin bir kısmını olsun öğrenebilmiş, bu teşebbüslerden sadrıazamı, diğer arkadaşlarını haberdar etmiş, hattâ bazı tedbirler almağa kalkışmış, fakat kabinedeki rüfekasına dert anlatamamıştı.

Nitekim Babıâliyi basıp basmamak hususunda İttihatçılar arasında geçen münakaşalar, hükümet istihbarat teşkilâtına mensup bir memurun kulağına gitmiş, bu haber Babıâli vakasından on beş gün evvel dahiliye nazırı Reşit beye gece yarısı bildirilmişti. Aynı zamanda şehremini ve İstanbul vali vekili olan

operatör Cemil Paşa da İttihatçıların gizli faaliyeti hakkında dahiliye nazırını tenvir etmişti.

Reşit beyi gece ziyaret eden muhbir nazıra, İttihatçıların bir perşembe günü saat onda Babıâliyi basacaklarını söyledi. Reşit bey haberi aldığı gecenin sabahı makamına geldi. Polis müdürü Cafer İlhamı beyi çağırdı.

Cafer İlhami bey, başmüddeiumumî başmuavini iken Reşit bey tarafından polis müdürlüğüne bir ay evvel tayin edilmiş, polis meslekinin inceliklerine vâkıf olmıyan ve yalnız kanunî vukuf ile tanınan bir zattı.

Reşit bey polis müdürüne dedi ki:

— İttihatçıların Babıâliye müsellehan (silâhlı) bir tecavüzde bulunacaklarını mevsukan haber aldım. Babıâlide kâfi miktarda muhafaza kuvvetleri yoktur. Şimdi derhal İstanbul muhafızı Memduh Paşaya gidiniz, vaziyeti izah ediniz! Buraya bizce emin zabitlerin idaresinde bir bölük asker göndersin. Ancak İttihatçıların teşebbüslerini akim bırakmak ve cürmü meşhut halinde kendilerini yakalamak üzere ihzar ettikleri hücum tertibatından haberdar olmadığımızı hissettirmekliğimiz icap eder. Bunun için Memduh Paşadan rica ediniz: Bu bir bölük askeri birdenbire buraya göndermesin. Muhtelif zamanlarda ikişer, üçer kişi olarak ayrı ayrı ve nazarı dikkati celbetmiyecek şekilde sevketsin. Bu suretle hem burada kuvvetli bir muhafaza teşkilâtı bulundurmuş, hem de hücum edenleri fiil üzerinde yakalıyarak mesul edilmelerini temin etmiş oluruz!

Polis müdürü, dahiliye nazırından aldığı bu emri doğruca İstanbul muhafızına bildirdi. Memduh Paşa, nazırın emrini ifa edeceğini söylemekle beraber polis müdürüne şöyle bir cevap verdi:

— Nazır beyefendi beyhude yere korkuyor. Asker böyle gitmez, usulü dairesinde gönderilir. Kendileri benden arzu ettikleri kadar asker istiyebilirler. Fakat ne şekilde göndermek münasip olduğunu takdir etmek, bana düşer!

Polis müdürile İstanbul muhafızı arasındaki bu mülâkattan yarım saat geçmeden, bir piyade bölüğü Babıâliye gelmiş, alt kattaki koğuşlara yerleşmişti.

Dahiliye nazırı Reşit bey arzusu hilâfına olarak askerin toplu bir halde gelmesinden çok canı sıkılmıştı!

Reşit bey düşündüğünü tatbik ettirememekten mütevellit derin teessürler içinde doğruca sadrıazam Kâmil Paşaya gitti ve acı acı şikâyet ederek:

— Paşa Hz., dedi, İttihatçıların bizim aleyhimize bir harekete geçeceklerinden haberdar oldum. Polis müdürünü çağırarak İstanbul muhafızına haber gönderdim, bir bölük asker istettim ve bu askerin, İttihatçıların nazarı dikkatlerini celbetmemek için, müteferrik surette gelmeleri lüzumunda ısrar ettim. Halbuki muhafız bu sözüme kulak asmamış, bir bölük askeri toplu bir halde göndermiş!

Bendenizin maksadım mukabil tertibat aldığımızdan haberdar olmıyan İttihatçıların Babıâliye hücumları halinde kendilerini cürmü meşhut halinde yaklamak ve bu vesile ile İttihatçılara kati darbeyi vurmaktı! Halbuki şimdi herşey altüst oldu! İstanbul muhafızının söz dinlememesi, bu tasavvurumu tatbike imkân bırakmıyacaktır. Buna çok müteessif oldum efendim! Nazım Paşanın İttihatçılara karşı gevşek ve alicenap davranmasından dolayı, ciheti askeriyeye söz dinletemiyoruz... Bu, böyle olmaz!

Kâmil Paşa, dahiliye nazırının bu sözleri karşısında derin derin düşündü. İhtiyar sadrıazamın yüzündeki hatlar gittikçe bir kat daha buruşuyor, nazırın bu sözlerinden canının fevkalâde sıkıldığı anlaşılıyordu.

Reşit bey kendi düşüncesini vaziyete mutabık ve şu sırada alınacak başlıca tedbir olarak telâkki ediyor ve İstanbul muhafızından münferiden asker gönderilmesini istemekte kendisini tamamile haklı görüyordu. Halbuki muhafızlıkça Babıâlinin muhafazasına memur edilen asker, dahiliye nazırının arzu ettiği gibi, münferiden gönderilmiş olsalardı bile; İttihatçılar -Emin Beşe

beyin evinde verilen- baskın kararının ertesi gününden itibaren, aldıkları tertibat meyanında Babıâlide ve şehirdeki bütün inzibat kuvvetlerile de yakından alâkadar olmağa başlamışlardı. Binaenaleyh Babıâlide, kısa bir zamanda, bir kıtai muntazıranın tecemmu etmiş (toplanmış) olması, hiç bir zaman İttihatçıların gözünden kaçacak bir şey değildi.

Filhakika bir bölük askerin Babıâliye toplu olarak gelip yerleşmesi İttihatçılarca süratle duyuldu. Merkezi umumî Babıâliyi basmak tasavvurlarının hükümetçe haber alındığından kuşkulandı. Bu kuvveti dağıtmak, Babıâliyi tertibatsız ve âciz bir hale sokmak lâzımdı. Bunun için Nazım Paşayı kandırmak icap ediyordu.

Esasen Nazım Paşa son zamanlarda Enver ve Cemal beylere itimat etmeğe, onları tutmağa başlamıştı. Çünkü harbin mağlûbiyetle neticelenmesi, bahusus başkumandan vekili Nazım Paşanın imzasını taşıyan ve karargâhı umumîden matbuata verilen resmî tebliğler «düşmanın pek yakında katî bir hezimete uğrıyacağı» nı bildirdiği halde Kırkkilise (Kırklareli) önlerinde verilen büyük harbin feci bir bozgunlukla neticelenmesi, İttihatçıların hükümet aleyhindeki propagandalarını şiddetlendirdi.

Bilhassa bu propagandaların Nazım Paşanın şahsını istihdaf etmesi harbiye nazırı üzerinde hiç de müsait olmıyan tesirler yaptı.

Hakkında hergün söylenen ittihamkâr sözlerden kuşkulanan Nazım Paşa, bir fırsat zuhurunda İttihatçılar tekrar iktidar mevkiine gelirlerse, kendisinden ağır surette intikam alacaklarını pekâlâ biliyordu!

Nitekim Nazım Paşaya yetiştirilen sözler arasında bütün kabine erkânile beraber, kendisinin de divanı âliye sevkedilmesine İttihatçılarca karar verildiği de bildiriliyordu. Bütün bu haberlerden Nazım Paşa fevkalâde korkmuş, İttihat ve Terakki erkânı hakkındaki siyaset ve muamelesini değiştirmek lüzumunu hissetmişti...

İşte bu endişesinin tesirile Enver ve Cemal beylerin vaziyetleri de harbiye nazırı nezdinde büsbütün başkalaşmış, iyiliğe doğru yüz tutmuştu. Nazım Paşa, Enver beyden ziyade Cemal beyi seviyordu. Cemal bey Nazım Paşanın yerine Bağdat vali ve kumandanı olduğu zaman, selefini methettiğini, Bağdattaki icraatını pek beğendiğini vaktile Nazım Paşaya söylemişlerdi. Bu sözlerden fevkalâde memnun olan paşa, Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin teşekkülü üzerine Bağdat vali ve kumandanlığından açıkta kalan Cemal beyi seferberlik bidayetinde menzil müfettişi umumîliğine tayin etmekte tereddüt etmemiş, Bingaziden gelen Enver beyi de Hurşit Paşa kolordusu erkânı harbiye reisliğine getirmişti.

Son zamanlarda Enver bey de Nazım Paşaya karşı lisanını değiştirmiş ve harbiye nazırının kulağına götürecek kimselerin yanında Nazım Paşanın cesaretinden, iktidarından ve hülâsa meziyetlerinden bahsetmeğe başlamıştı. Cemal ve Enver beylerin bu tarzda söz söylemeleri Nazım Paşanın koltuklarını kabarttı!.. Başkumandan vekili inkılâp fırkasının bu iki tanınmış şahsiyeti hakkında itimada, hattâ muhabbete delâlet edecek muamelelerde bulunmak istedi!

Nazım Paşa Enver ve Cemal beyleri kazanmakla hem İttihat ve Terakkinin kendi aleyhindeki cereyanları hafiflettiğine kani bulunuyor, hem de bu iki maruf İttihatçının kendisine karşı gösterdikleri hürmet ve alâkayı samimî zannederek gururlanıyordu...

Nazım Paşanın bu teveccühünden istifade etmek istiyen Enver bey, bir gün harbiye nazırına müracaat etti ve dedi ki:

— Efendim, İstanbulda iki tabur askerimiz var. Üst tarafı hepsi cephede. Bu iki tabur asker de karakollarda, müteferrik bir halde bulunuyorlar; terbiyei askeriyeleri noksan kalıyor. Müsaade buyurursanız bu askeri de talime çıkaralım. Lüzumu halinde bunlardan azamî derecede istifade ederiz.

Enver beyin erkânı harbiye reisi bulunduğu Hurşit Paşa ko-

lordusunun askerî mıntakası İstanbulu da ihtiva ettiğinden Enver bey, harbiye nazırına böyle bir müracaatta bulunabilecek mevkide idi.

Nazım Paşa Enver beyin bu teklifini muvafık gördü. Ve İstanbuldaki askeri istediği gibi talim ettirmekte mezun bulunduğunu söyledi.

Nazım Paşadan bu salâhiyeti alan Enver bey karakollardaki askeri topladığı gibi, bir kaç gün evvel muhafızlıktan Babıâliye gönderilen askeri de alıp talim maksadile Kâğıthaneye sevkettirdi. Ancak Enver bey, bu hareketile şüpheyi celbetmemek için Babıâlideki bir bölük yerine bir tabur göndermeği muvafık gördü.

Yeni gelen asker, Uşak taburu idi. Fakat Babıâliden ayrılan bölük; genç, mümkün mertebe askerî talim ve terbiyeleri yerinde, silâh kullanmasını bilen vaziyette olduğu, hususile «Halâskâr» grupuna mensup zabitlerin kumandasında bulunduğu halde, yerlerine gelen tabur; yaşlı başlı insanlardan mürekkepti.

Babıâlideki muhafız kuvvetlerinin bir iki gün içinde değiştirilmesine ne lüzum vardı? Meselenin aslı bilinmediğinden bunun sırrına hiç kimse vakıf olamamıştı. Hattâ dahiliye nazırı Reşit bey bile, vaka gününe kadar, bu değişiklikten malûmat alamamıştı! Çünkü Reşit beyin gerek kendi yaveri, gerek diğer yaverler vesair Babıâli mensupları dahiliye nazırını bu tebeddülden haberdar etmemişlerdi!

Baskın hadisesi cereyan ederken Reşit bey, Nazım Paşanın vurulmasına rağmen, hâlâ zemin katındaki askerin yetişeceğinden, ihtilâlcileri dağıtacağından ümitleniyordu!..

Nitekim Babıâli koridorlarında birdenbire patlıyan silâh seslerile şaşıran vükelâdan bir kısmı odadan dışarıya savuşmak istemişler, bazıları da ne yapacaklarını tayin etmekte âciz kalmışlardı! Tam bu esnada dışarıya çıkar çıkmaz Nazım Paşanın öldürüldüğünü anlıyan vükelâ, kendi başlarına da böyle bir felâketin geleceğinden endişe ederlerken, Badıâlinin alt katında asker bulunduğunu düşünen Reşit bey, telâşlı vaziyetler gösteren evkaf

Reşit beyin teminatı üzerine yerinden savuşmak ihtiyacı duymayan Kâmil Paşa kabinesi evkaf nazırı Ziya Paşa

nazırı Ziya Paşaya:

— Buradan gitmek beyhudedir. Oturalım, kaderimiz ne ise onu görürüz! Esasen şimdi asker gelir, bunları defeder!.. Paşa hiç merak etmeyiniz! demiş, bilâhare askerin imdatlarına gelip gelmediğini anlamak için avluya bakan pencere camını kaldırmış ve dışarıya bakmıştı. Fakat dahiliye nazırı, Ziya Paşaya verdiği teminatın ne kadar boş olduğunu da anlamıştı!

Çünkü Babıâlinin muhafazasına memur askerin avluda silâh çatmakla iktifa ettiğini, ihtilâlcilerin Babıâliyi basarak binanın koridorlarını harp meydanına döndürmelerine rağmen, askerin yerinden bile kımıldamağa lüzum görmediğini görmüş ve müthiş bir inkisara uğramıştı!

Talât ve Enver beylerin ısrarlarile ihtilâl hareketinin henüz

günü tesbit edilmeden ve tatbiki şekline ait program merkezi umumice hazırlanmadan epey zaman evvel, vükelâ arasında derin ihtilâflar baş göstermiş, biribirlerinin aleyhinde vaziyet almağa, teşebbüslere girişmeğe başlamışlardı! Bu ihtilâflar; biraz, kabine âzası arasında tam bir tecanüs ve ahenk olmamasından, biraz da İttihatçıların, muhtelif vesile ve tesirlerle, hükümet erkânını biribirleri aleyhine düşürecek imkânlar bulmalarından ileri geliyordu.

Filhakika İttihat ve Terakki Cemiyeti, maksadına erişmek için iki yol takip ediyordu: Bir taraftan Kâmil Paşa kabinesini devirmeğe hazırlanıyor, diğer taraftan nazırlar arasına nifak ve fesat tohumu saçmakla hükümeti dahilen zayıf düşürmenin çarelerine baş vuruyordu...

İttihatçılar; düşündüler, taşındılar: Kâmil Paşa kabinesi erkânı arasında kendilerinin emellerine göre sevk ve tahrik edilmesi en müsait haleti ruhiyede bulunan nazır, Nazım Paşa idi.

Çok mağrur ve o nisbette temiz kalpli olan Nazım Paşa, mizacına göre hitap edildiği takdirde istenilen maksada sevkedilebilir bir adamdı.

Nazım Paşayı mensup bulunduğu hükümet aleyhine hareket getirmek, arkadaşlarına karşı vaziyet aldırmak için; senelerdenberi beslediği sadaret hülyalarını okşamak, bu hülyaların tahakkukunu temin edecek bir yol göstermek kâfi bir sebepti. İttihatçılar, paşanın bu zaafını yakından biliyorlardı. Harbiye nazırında İttihatçılar lehinde bir tahavvül (değişiklik) vücuda getirebilmek vazifesini, prens Sait Halim Paşa üstüne aldı.

Sait Halim Paşa Nazım Paşanın çok eski bir dostu idi. Aralarındaki samimiyet, biribirlerine senli, benli hitap edecek derecede sıkı bulunuyordu. Ancak prens, şüpheyi davet etmemek için Nazım Paşa ile doğrudan doğruya görüşmeği tercih etmedi, işi tesadüfe bıraktı.

Bir gün Sait Halim Paşa, Muharrem tebriki vesilesile veliaht Yusuf İzzeddin efendiyi ziyarete gitmişti. Veliaht dairesinden çı-

karken Nazım Paşaya tesadüf etti.

Nazım Paşa da şehzadeyi tebrike geliyordu. İntizar odasının önünde iki dost karşılaştılar. Prens, harbiye nazırına tesadüfünden çok memnun olmuştu.

Veliahtin teşrifatçısı, Yusuf İzzeddin efendi tarafından kabul edilebilmek için, Nazım Paşaya biraz beklemek zaruretinde olduğunu söyleyince bu vesile, Sait Halim Paşaya iyi bir fırsat vermiş oldu.

Prens eski dostuna dedi ki:

— Paşa nasılsın?.. Çoktanberidir görüşemiyoruz. Hele şöyle biraz geçelim, dertleşelim...

Ayrı ayrı siyasî zümrelere mensup bu iki eski ahbap kol kola girdiler. Ve bekleme odasında karşı karşıya bir koltuğa oturdular. Prens Sait Halim Paşa, Nazım Paşaya dedi ki:

— Nedir bu haller paşam?.. Memleket mahvoldu! Evvelce bütün kabahati İttihat ve Terakkiye yükletiyordunuz. Halbuki siz iş başına geçtiniz, kısa bir zamanda asırlardanberi görülmiyen felâketler oldu. Ben eminim ki bu haller karşısında senin temiz vicdanın benim kadar müteessir ve muztariptir! Ben senin bu kabine arasında bulunmaklığına çok teessüf ediyorum! Samimî söylüyorum paşa: Senin gibi vatanperver, kıymetli bir kumandanın ancak bizim fırkamızın başına geçmesi lâzımdır! Esasen İttihat ve Terakki bu arzusunu bir kaç ay evvel sana harbiye nazırlığını teklif etmekle isbat etmişti. O zaman bizi reddettin. Fakat bilmiyorum neden bu adamlarla teşriki mesai ettin?

Beni dinlersen kabineden istifa ederek çekil! Sen ayrılınca Kâmil Paşa da istinatgâhsız kalır, istifaya mecbur olur! Çünkü başkumandanlık vazifesini de deruhte eden bir harbiye nazırının böyle tehlikeli bir zamanda istifası, muhakkak kabineyi arkasından sürükler... Nitekim Sait Paşa kabinesinden çekilen Mahmut Şevket Paşadan sonra da o zamanki hükümet, mevkiini muhafaza edememişti. Şunu da sana mahremane söyliyeyim ki muharebenin fena idare edilmesi, Kâmil Paşa ile Reşit beyin takip ettik-

leri sakim ve garezkâr politika yüzündendir! Bizim İttihatçılar nazarında böyle bir kanaat vardır.

Halbuki sen, memleketin en yüksek ve en temiz askerî ricalindensin!.. Şayet bizim başımıza geçerek bir kabine teşkil edersen bu hareketin hem bizim için büyük bir şeref olur. Hem de memlekete hizmet eder, hayatını ve şerefini kurtarmış olursun!

Gel, söz ver, hep beraber, el birliğile çalışalım!

Muhatabının en zayıf tarafını yakalıyarak hitap etmek şeklini tayin eden prens, daha ilk adımda maksadında muvaffak olmuştu.

Fakat Nazım Paşa, bu sözler karşısında derin derin düşündü: Sait Halim Paşa kendisini hem münasip bir lisanla tehdit ediyor, hem de başlarına geçmeğe davet ediyordu.

Bununla beraber bu teklif, Nazım Paşa için çok füsunkârdı. Başkumandan vekili memnuniyetini saklamıyacak bir tebessümle:

— Hakkın var dostum, dedi, hakikaten ben bu zevat ile bir arada bulunduğuma pişmanım! Fakat bir kere bir iştir oldu! Siz de beni çok gücendirdiniz. Meşrutiyet bidayetlerinde harbiye nezaretine geçtiğim halde yirmi dört saat sonra sebepsiz olarak gene ikinci orduya iade ettiniz! Gene sebepsiz olarak Bağdat vali ve kumandanlığından azlettirdiniz! Halbuki ben hayatımın mühim bir kısmını menfalarda geçirmiş, Abdülhamit devrinin zulmüne uğramış bir askerim. Maamafih mademki fırkanız benim vaziyetimi takdir ediyor.

Nazım Paşa birdenbire durdu, yutkundu... Sözünü tamamlamak istedi. Fakat tereddütlü haller geçirdikten sonra vazgeçti. Ve susmağı tercih etti. Anlaşılıyordu ki Nazım Paşa, daha fazla açılmak, kalbindekini dökmek istemedi. Maamafih prens vaziyeti kavramış, kurduğu tuzağa dostunu düşürmüştü! Sait Halim Paşa dedi ki:

— Gösterdiğin itimada teşekkür ederim paşam. Müsaade edersen daha iyi anlaşmak üzere Talât beyin de bulunacağı bir

içtima yapalım.

Nazım Paşa bu teklifi sükûnla karşılamak istemedi. Prense bir şeyler daha anlatmak ve hattâ Talât beyle görüşmeği kabul edeceğini açıkça söylemek istedi. Harbiye nazırının prense karşı gösterdiği tavır ve hareket, Sait Halim Paşanın bu sözünü tasvip ettiğini gösteriyordu.

Tam bu esnada odadan içeriye giren teşrifat memuru, Nazım Paşaya veliahtin kendisini beklediğini söylemesile harbiye nazırı sözüne devam edemedi ve iki dost arasındaki hasbıhal burada bitti.

Nazım Paşa, veliahdın sarayından ayrılırken garip bir haletiruhiye altında idi. Harbiye nazırı şöyle düşünüyordu:

Sait Halim Paşa eski bir dost sıfatile kendisine samimî surette açılmış ve hakikati bütün çıplaklığıyle meydana koymuştu. Hem prensin söylediği hiç de fena bir teklif değildi: Kendisini sedarete davet ediyorlardı! Gerçi o, İttihatçıları ötedenberi sevmezdi. Sait Halim Paşaya söylediği gibi Bağdat vali ve kumandanlığından kaldırılması, İttihat ve Terakkinin sebepsiz olarak kendisine vurduğu müthiş bir darbe idi.

Bundan başka meşrutiyetin ilk senelerinde Kâmil Paşa tarafından Ali Rıza Paşanın (bilâhare sadrıazam olan) yerine harbiye nazırlığına tayin edildiği halde o zaman da bu memuriyetine İttihatçılar mani olmuşlardı. Fakat ne de olsa o da Abdülhamidin luşmına uğramış, hayatını menfalarda geçirmişti. Binaenaleyh, kabinedeki arkadaşlarının ekserisi gibi, Abdülhamit ricalinden madut değildi.

Meşrutiyettenberi İttihatçılarla birleşen muarızı ve selefi Mahmut Şevket Paşa bile Abdülhamit devrinde kumandanlıklarda, valiliklerde bulunduğu halde; o devrin mağdurları arasında bulunan kendisi, neden inkılâbı yapan, meşrutiyeti tesis eden fırkanın başına geçmezdi? Bu, onun hakkı idi! Nihayet İttihatçılarla aralarındaki ihtilâf bir anlaşamamazlıktan ibaretti. Şu soğukluğu kaldırmak, pek de güç değildi. Bahusus Bağdat valili-

ğinden azledildiği gündenberi, İttihatçılar aleyhinde beslediği husumetin intikamını, altı aydanberi harbiye nazırı olduğu halde yerine getirememişti. Bidayette kabinedeki arkadaşlarının tereddüdü, sonra da harp zuhuru buna imkân bırakmamıştı. Şu halde Prens Sait Halim Paşanın teklifini reddetmek akıl kârı telâkki edilemezdi.

Hem de prensin dili altında bir şey vardı. Muhakkaktı ki İttihatçılar tekrar iktidar mevkiine gelebilmek üzere kendisi gibi fevkalâde namuslu ve büyük bir şahsiyetin himayesine ihtiyaç görmüşlerdi de bu teklifi yapmış oluyorlardı! Sonra bu fırsatın bir daha ele geçmesi şüpheli idi. Bahusus İttihat ve Terakkinin, henüz daha dağıtamadıkları, teşkilâtı, taraftarları da vardı. Cemiyet bir daha iktidar mevkiine gelirse, kolay kolay düşmezdi.

Kendisi de sadrıazam olunca, İttihatçılarca hoş geçindiği takdirde, uzun müddet sadaret mevkiinde kalırdı. O halde tereddüde mahal var mı idi?

Nazım Paşa karar verdi: Hele bir Talât beyle görüşsün, hep işin akıntısına gidecek, müşkülât çıkarmıyacaktı. Nazım Paşa artık anlamıştı ki eski noktai nazarında da ısrar etmek, harbin bu elim neticesinden sonra şahsı için, büyük bir tehlike teşkil edecekti. Prens sözlerinde tamamile haklı idi. Gerçi Sait Halim Paşa açık söylemiyordu. Fakat, hakikaten İttihatçılar bir fırsatını bulurlarsa kendisini mahvederlerdi!

Prens Sait Halim Paşa ile Nazım Paşa arasında cereyan eden bu hasbıhalden İttihat ve Terakki erkânı, hususile Talât bey tamamile haberdar bulunuyordu. Talât bey arkadaşı prensin aldığı bu neticeden bilhassa harbiye nazırında -İttihat ve Terakki hakkında görülen- bu değişikliklerden son derece memnun olmuştu. Hususile Talât bey Nazım Paşanın elde edilmesini, yalnız Kâmil Paşa hükümetini düşürebilmek noktai nazarından bir muvaffakiyet telâkki etmiyor, son zamanlarda orduda hasıl olan muhtelif cereyanların da önü alınabileceğini, bahusus İttihat ve Terakki hakkındaki bazı ithamları izale edebileceğini tahmin

ediyordu.

Balkan muharebesinden evvel ordu zabitanı arasında İttihatçı ve Halâskâr olarak baş gösteren ayrılık, bütün harp müddetince mazarratlar getirebilecek derecede son haddine varmıştı. Hele harp sahasındaki feci hezimetlerin sebepleri etrafında dönen en kuvvetli dedikodu, zabitan arasındaki bu ihtilâfların en büyük âmil olduğu merkezinde idi. İttihatçıların harp saflarında zabitan ve efradı harbetmemeğe sevketmek için propaganda yaptıkları kuvvetle rivayet ediliyordu. Halk arasındaki bu rivayet şu şekilde cereyan ediyordu:

— Kâmil Paşa hükümetini efkârı umumiye nazarında düşürmek için İttihatçılar askeri ifsat ederek harbetmemeğe sevkedecek propagandalar yapıyorlar!

Bu şayia, İttihat ve Terakkinin şahsiyeti maneviyesine sürülmek istenen siyah bir leke idi!.. Talât beyin gönüllü olarak Edirne cephesine gitmesi bile bu kabil propaganda yapmak maksadından ileri geldiği şeklinde izah edilmekle şahsı, şiddetle ittiham ediliyordu!..

Talât bey düşündü: Hem bu çirkin propagandalara nihayet vermek, hem de ordu zabitanı arasında bütün şiddet ve ihtirasile devam eden ikiliği ortadan kaldırmak için İttihat ve Terakkinin Nazım Paşaya el uzatması, hiç olmazsa harbiye nazırı ile aralarında bir dostluk tesis ederek bu anlaşmanın ordu içinde işaa edilmesi lâzımdı. Çünkü artık şüphe ve tereddüt etmek caiz değildi ki bu ihtilâflar, vatanı mahva kadar götürmüş, ordunun intizam, ahenk ve maneviyetini tamamile bozmuştu.

Bahusus İttihatçıların tekrar iktidar mevkiine geçmeğe karar verdikleri şu sırada İttihat ve Terakki; fırkacılığın en korkunç ve tehlikeli ihtiraslarile biribirlerine muarız zabitandan mürekkep bir orduya istinat etmek istemiyordu. Nazım Paşa ile yapılacak bir itilâf ordudaki ahenksizliğin büyük bir kısmını ortadan kaldıracak, İttihat ve Terakkiye muhalif bulunan zabitan da Nazım Paşanın hattı hareketine uyarak cemiyet aleyhtarlığına devam

etmiyeceklerdi.

Çünkü Halâskâr grupuna mensup zabitler, Nazım Paşayı kendilerine tabiî bir lider addediyorlardı!

İşte Talât bey, daha ziyade bu düşüncelerin tesirile, harbiye nazırının İttihat ve Terakki hakkındaki telâkkilerini değiştirmek zaruretini takdir etti.

Her halde zabıtan arasındaki ihtilâflara nihayet verilirse, kendileri tekrar hükümet başına geldikleri zaman Edirnenin istirdadını daha kolaylıkla ve daha mütesanit bir ordu ile temin edecekler, harpte menfi propagandalar yapmakla ittiham edilen İttihat ve Terakkinin haysiyetini iadeye, masumiyetini isbata imkân bulacaklardı...

Prens Sait Halim Paşa ile Nazım Paşa arasında veliaht sarayında geçen mülâkattan bir kaç gün sonra prens, harbiye nazırını Yeniköydeki yalısına davet etti. Nazım Paşa İttihatçılarla anlaşmak, belki de kendisi ve istikbali için daha emin bir vaziyet hazırlıyabilmek üzere bu fırsatı kaçırmak istemedi. O gün Talât bey daha evvel yalıya gelmiş, paşayı bekliyordu. İttihat ve Terakkinin bu en salâhiyettar mümessili kendi fırkası hesabına Nazım Paşa ile nasıl konuşacağını, Sait Halim Paşanın harbiye nazırına söylediği sözleri nasıl teyit edeceğini tasarlamıştı.

İttihat ve Terakkinin bu eski ihtilâlcisi salona giren Nazım Paşayı büyük bir ihtiram ve nezaketle karşıladı. Harbiye nazırı, meşrutiyettenberi, ömründe ilk defa olmak üzere, Talât beyin bu kadar hürmetkâr bir muamelesine maruz kalıyordu! Daha düne kadar biribirine yan bakan bu iki siyasî rakip, şimdi biribirlerinin ellerini samimî bir tavırla sıkıyorlardı.

Talât bey, muhatabının gururunu okşamak ve maksadına daha kısa yoldan vâsıl olabilmek için başkumandan vekilinin önünde, adeta daha küçük rütbeli bir zabit gibi, bir vaziyet almış ve Nazım Paşanın karşısında oturmuştu.

Talât bey harbiye nazırından evvel söze başladı ve dedi ki:

— Paşa hazretleri, Sait Halim Paşa arkadaşımız, kendisile ge-

çen hasbıhallerinizi bendenize söylediler. Hakkımızda beslediğiniz teveccühe ve İttihat ve Terakki hakkındaki alâkanıza teşekkür ederim. Zaten biz, zatı âlinizin nasıl olup da Kâmil Paşa, Cemaleddin efendi ve Reşit bey gibi şahsiyetlerle bir arada bulunmanıza bir türlü akıl erdirememiştik! Fakat bugün anlıyoruz ki ordumuzun en kıymetli bir başının bizden uzaklaşması, arada hasıl olan bir suitefehhümden ileri gelmiştir!

Şimdi vatan, en tehlikeli bir zamanını yaşıyor. Ordu mağlûp olmuş, Rumeli elden gitmiştir! Hakikati zatı âlinize arzedeyim: Efkârı umumiyenin mühim bir kısmı, yani İttihat ve Terakkiye mensup olan efradı millet, bu felâketi, Kâmil Paşanın mevkii iktidarda bulunmasına atfediyor. Çünkü Kâmil Paşaya itimat etmiyen milletin maatteessüf Kâmil Paşa hükümetile teşriki mesai eden zatı âlinize karşı da itimadı sarsılmıştır! Şayet, memlekette tanılan namusunuz ve yüksek sıyt (meziyet) ve şöhretinizle itimat verici bir hükümetle beraber harbi idare edeydiniz bu felâket vukua gelmezdi! Çünkü bizler, yani İttihat ve Terakki erkânı harpteki mağlûbiyeti, harbin fena idare edilmesile beraber, dahil bulunduğunuz hükümetin yanlış bir siyaset takip etmesinden ve dahilî idaredeki aczinden, hususile vatanperverane tezahürler karşısında menfi bir vaziyet almasından ileri geldiğine kaniiz. Bu hal böyle devam etmez, paşa hazretleri... Bir gün millî bir galeyan ile kabinenizden intikam alınır!

Biz zatı âlinizin, cezaya müstahak olan, Kâmil Paşa ve arkadaşlarile bir safta bulunmanıza razı değiliz! Bu felâketten kurtulmak, vatanı selâmete eriştirmek için ancak zatı devletinizin bizimle teşriki mesai etmeniz icap eder.

Talât bey o kadar munis, hürmetli bir lisan kullanıyor, paşanın başına gelebilecek felâketi de o kadar sarih bir surette anlatıyordu ki Nazım Paşa bir taraftan memnuniyet ve gururla seviniyor, diğer taraftan da Talât beyin ileri sürdüğü mesuliyet bahsini ciddiyetle tahlil etmeğe mecbur kalıyordu.

Nazım Paşa seferberliğin bidayetinde harpten katî zafer

ümitleri beslerken, bu seri felâketi hiç hesaplıyamamıştı! Hakikaten harp fena idare edilmiş, kendisi de feci bir talihsizliğe uğramıştı. İttihatçılarla anlaşamazsa başına belâ geleceği muhakkaktı! O, bunu böyle görüyordu.

Hem Kâmil Paşa ile arkadaşlarına dirsek çevirmekten ne çıkardı? Onlar, kendine ne yapabilirlerdi? Kâmil Paşa hangi kuvvetile kendisini sadrıazam olmaktan menedebilirdi? Talât beyle bu işi uzatmamağa, tekliflerini hemen kabul etmeğe evvelce karar verdiği halde, şimdi Talât beyin hürmetli ve biraz da tehditten ziyade ricaya benziyen bu sözleri karşısında kendini ağır satmak, İttihatçılara hâkim olmak kudret ve nüfuzunda bulunduğunu muhatabına anlatmak istedi.

Bundan başka Nazım Paşa, Talât beyin kendisine karşı gösterdiği teminata rağmen, ihtiyatı elden bırakmak istemedi. Belki de İttihatçılar bu müracaatlarında samimî değildiler. Burada vereceği katî söz, belki de Kâmil Paşanın kulağına gider ve kabine arkadaşları nezdinde -sonu gelmiyecek kuru bir vait ile- müşkül bir mevkie düşerdi. Talât beye dedi ki:

— Hele inşallah harp vaziyetini biraz ıslah edelim! Memleketin menfaatine muvafık bir sulh yapalım. O zaman bu mevzuu hep beraber düşünürüz! Ancak şimdiden söyliyeyim ki ben içinizden kimleri istersem onları kabineme alır, vükelâ için namzet göstermek, filân gibi işlere gelemem! Bu birinci şartı kabul ederseniz, üst tarafı kolaylaşır!

Talât bey zaten ciddî bir gaye takip etmiyordu. Maksadı, hem Babıâlinin basılmasını temin etmek için harbiye nazırını ümitler içinde uyutup oyalamak, hem de İttihat ve Terakki aleyhindeki inzibatî tedbirleri gevşetmek, paşayı istedikleri gibi sevk ve idare edebilmek için bol keseden vaitler vermekti.

Talât bey, Nazım Paşanın bu teklifine tereddüt etmeksizin, cevap verdi:

— Hay hay paşam, biz şahıslarda değiliz. Elverir ki kabineniz bir İttihat ve Terakki hükümeti hüviyetini ihraz etsin! Bizim

için bu kâfidir.

Nazım Paşa bu cevaptan son derecede memnun oldu. Nihayet satveti ve şöhreti karşısında İttihatçılar da kendisine muhtaç olmuşlar, boyun eğmişlerdi! Harbiye nazırı birdenbire ayağa kalktı ve:

— Sonra konuşuruz! dedi.

Nazım Paşa, odadan çıktıktan sonra Sait Halim Paşa ile Talât bey, aldıkları neticeden büyük bir memnuniyet hissettiler. Her ikisi de oynadıkları komedide muvaffak olmuşlar, gayelerine erişmişler, Nazım Paşayı kandırmak hususunda müşkülâta uğramamışlardı.

Nazım Paşa ile yapılan bu mülâkattan sonra İttihat ve Terakkinin hükümet aleyhinde alacağı tertibat daha ziyade kolaylaşmış, kısmen olsun emniyetle çalışabilmek kabil olabilmişti. Artık o günden sonra, merkezi umumî, hükümet aleyhindeki faaliyetine daha serbest devam etmeğe başladı.

Nazım Paşanın İttihatçılarla yaptığı temaslar, sadrıazam Kâmil Paşaya haber verildi. Sadrıazam, işin mahiyetini anlamak ve dönen entrikalar karşısında gafil bulunmadığını anlatmak için işi harbiye nazırına açmak istedi. Bir gün Nazım Paşayı çağırdı. Kâmil Paşa, muhtelif devlet işleri hakkında bazı izahat aldıktan sonra sözünü Nazım Paşanın, Sait Halim Paşanın yalısında Talât beyle yaptığı mülâkata temas ettirerek İttihatçılarla ne maksatla görüştüğünü sordu. Harbiye nazırı, sadrıazamın bu sözlerinden fevkalâde sinirlendi ve şu cevabı verdi:

— Paşa hazretleri, bendeniz istediğimle görüşürüm. Bu hususta beni hiç kimsenin menedebileceğini tasavvur edemem! dedi.

Kâmil Paşa, kendisine karşı biraz da hürmetsizliği tazammun eden bu sert cevap üzerine münakaşayı uzatmağı, lâkırdı ile yola gelemiyeceğini anladığı Nazım Paşaya fazla bir söz söylemeği doğru bulmadı ve susmağı tercih etti.

Fakat sadrıazamın, o andan itibaren, harbiye nazırından sıtkı

sıyrılmıştı. Kâmil Paşa anlamıştı ki Nazım Paşaya artık eskisi gibi emniyet etmek caiz değildi. Maamafih sadrıazam şimdilik fazla ileriye gitmeğe lüzum görmedi, ihtiyatlı ve müteyakkız bulunmağı tercih etti.

Ancak seksen yaşını geçen Kâmil Paşanın bu mütevekkil tavrına rağmen kabinenin en faal bir uzvu olan dahiliye nazırı Reşit bey de, tıpkı Kâmil Paşa gibi, Nazım Paşanın son günlerde İttihatçılara karşı meylini anlamış, İttihatçılarla temasını, hattâ Said Halim Paşa yalısındaki içtimai günü gününe haber almıştı. Fakat Reşit bey, bu mülâkat hakkında Nazım Paşanın sadrıazama verdiği cevaptan daha sert ve daha şiddetli bir mukabele karşısında kalmamak için Nazım Paşa ile görüşürken bu bahse temas etmek istemedi.

Nazım Paşanın Enver ve Cemal beylere fazla itimat etmesi ve her ikisini askerî mühim memuriyetlerde kullanması Reşit beyi son derece sinirlendirmişti. Dahiliye nazırı, harbiye nazırının bu hareketini mensup bulunduktan hükümet için büyük bir tehlike telâkki ediyordu.

Reşit bey, bu vaziyet karşısında sükût etmeği, Nazım Paşanın keyfi veya gafleti ile bile bile bir faciaya maruz kalmalarını doğru bulmuyor, her şeyi arkadaşlarile açıkça münakaşa etmeği ve ittihaz edilecek hattı hareketi süratle tayin etmeği zarurî ve elzem görüyordu.

O günlerde harp münasebetile hergün meclisi vükelâ toplanıyordu. Reşit bey bir gün mecliste bir vesile düşürerek diğer nazırların huzurunda Nazım Paşaya dedi ki:

— Zatı devletinizin İttihat ve Terakkinin ileri gelenlerinden Enver ve Cemal beyleri mühim askerî vazifelerin başında çalıştırdığınızı işittim. İttihatçıların en maruf olan bu iki uzvuna nasıl memuriyet veriyorsunuz?

Nazım Paşa, Reşit beyin bu alenî ve müahaze edici suali karşısında hiddet etmekle beraber aynı zamanda dahiliye nazırı ile diğer vükelâyı tatmin etmek lüzumunu hissetti ve şu cevabı ver-

di:

— Her ikisi de politika ile meşgul olmıyacaklarına dair bana söz vermişlerdir. Bu sözlerine inanmamaktan, namuslarından şüphe etmekten sizi menederim!

Reşit bey, bu sert cevabı makul ve amelî bulmadı, fikrini izah etmek lüzumunu hissetti. Ve meclisi muhatap ittihaz ederek dedi ki:

— Siyaset sahasında, hususile siyasî emel ve ihtiraslar uğurunda verilen bu kabil sözlerin kıymeti muhtacı münakaşadır. Maamafih bu noktada ısrar etmiyeceğim. Burada bizim için iki şey vardır:

Şayet İttihat ve Terakkinin tekrar iktidar mevkiine gelmesi lâzımsa bize terettüp eden vazife, mevkiimizi terkederek İttihat ve Terakkinin bizi istihlâf etmesi lüzumunu zatı şahaneye arzetmektir. Aksi takdirde İttihat ve Terakkinin memleket hakkında muzır olduğuna kani isek bizim yerimize gelmelerine mani olmak da vazifemizdir. Binaenaleyh böyle tereddütlü hareket etmektense bu iki şıktan birisini tercih ederek bir karar verelim.

Nazım Paşadan başka diğer vükelâ, hep birden cevap verdiler:

— İttihat ve Terakki ye emniyet caiz olmaz! Ne yapmak icap ediyorsa yapmalıyız.

Reşit bey sözüne devam etti:

— Bendeniz, İttihatçıların verdikleri bu kabil sözlere memleket hesabına da, kendi hesabıma da itimat etmekte mazurum! Gözüm açık olarak, bile bile felâkete sürüklenmek fikrinde değilim. Sonra şahsım ve ailem hesabına da böyle bir akibete katlanmağa razı değilim. Biz kendimizi bile bile ateşe atsak bile, ailemiz efradını felâket ve sefalete sevketmeğe hakkımız yoktur. Çünkü İttihatçıların, fırsat bulurlarsa, bizi hepimizi imha edeceklerine emin olunuz!

Reşit bey, bu cevabile hem Nazım Paşanın hareketini tenkit ve muahaze ediyor, hem de arkadaşlarını bir İttihat ve Terakki

tehlikesine karşı müteyakkız ve tedbirli davranmağa davet ediyordu.

Vükelânın ekserisi, dahiliye nazırı Reşit beyin bu teklifinden esas itibarile memnun olmuşlardı. Hele son zamanlarda Nazım Paşanın meclisteki mütehakkim tavırları, her meselede arkadaşlarından aykırı bir vaziyet alması, İttihatçılarla anlaştığı rivayetlerinin deveran etmesi kabinedeki arkadaşlarını Nazım Paşa aleyhine döndürmüştü. Artık bu sebeplerden dolayı vükelâdan çoğu, harbiye nazırına itimat etmek istemiyordu. Fakat; Reşit beyden başka diğer vükelâdan hiç biri, ne Nazım Paşa ile bu tarzda münakaşaya girişmek istiyor, ne de İttihat ve Terakkinin aleyhinde katî bir karar vermek cesaretini kendisinde görebiliyordu.

Bir kısım vükelâ da, meclisi vükelâda müzakere edilen diğer bütün meseleler hakkında -bilaistisna- mütalâalarını söylemekten ve verilecek karar üzerine müessir olmaktan çekinmedikleri halde, hükümetin mevcudiyet ve devamına taallûk eden -Kâmil Paşa kabinesi için- bu en mühim mevzu karşısında ağız açamıyorlardı!

Çünkü meclisteki hâkim olan en kuvvetli haleti ruhiye, vükelânın biribirlerine karşı emin bir vaziyette bulunmamaları, orada söylenecek sözlerin derhal İttihatçıların kulağına gideceğinden korkmaları idi!

Biribirlerine yan bakan, biribirlerinin siyaset ve düşüncelerine karşı samimî ve müzahir olmıyarak ağır bir hava altında bunalan bir kabinenin müttehit bir program etrafında birleşmesi imkânı yoktu. İşte bu korku da, bu tesanütsüzlükten ileri geliyordu.

Fakat -tatbikinden evvel- meclisin bu kararını İttihatçılara kim bildirebilirdi? Nazım Paşanın vaziyeti, kabinedeki diğer nazırlardan daha vazihti. Harbiye nazırı, İttihatçılara, bilhassa asker olan İttihat ve Terakki erkânına, geniş bir itimat beslediğini, hattâ onlara karşı himayekâr bir tavır aldığını, dahiliye nazırına

verdiği cevapla -müevvelen olsun- söylemekten çekinmemişti. O halde harbiye nazırının mecliste İttihat ve Terakki aleyhine ittihaz edilecek karara ses çıkarmasa bile, İttihatçıları himaye edecek tedbirlere baş vurmakla, hükümetin faaliyetini işkâl edeceği tahmin edilebilirdi!.. Bahusus idarei örfiyenin ve divanı harbin en büyük âmiri olan Nazım Paşanın verilecek bu kararları ne dereceye kadar tatbik ettirebileceği de şüpheli idi.

Reşit beyin teklifi karşısında sükûtu tercih eden diğer nazırlar da ayrı ayrı iki vaziyette bulunuyorlardı: Bir kısmı, İttihatçı erkândan bazılarile şahsî ve samimî dosttular. Bunlar, meclisi vükelâda geçen en mahrem kararları bile dostlarına nakletmekte tereddüt etmiyorlardı. Böyle hareket eden nazırlar -harp makûs ve meşum bir akibetle neticelendiği için- ergeç İttihat ve Terakkinin iktidar mevkiine geleceğine emin bulunduklarından, başlarına gelecek müstakbel tehlikeye karşı tabir caizse şahıslarını bir nevi sigortaya koyuyorlardı.

Bir kısmı da İttihatçılara Kâmil Paşa ve Reşit bey kadar muhalif oldukları halde, arkadaşlarından çekinerek dahiliye nazırının teklifine açıktan açığa taraftar görünemiyorlar, susmağı tercih ediyorlardı.

Maamafih Reşit bey, ortaya attığı bu teklif karşısında meclisi vükelânın vaziyeti ruhiyesini, esas itibarile, müsait bulmuştu. Fakat o gün, nazırlar bu hususta henüz tamamile müttereddit bulundukları ve araya başka meseleler girdiği için İttihat ve Terakki aleyhinde katî bir karar verilmeğe imkân kalmadan meclis dağılmıştı.

İki gün sonra dahiliye nazırı Reşit bey İttihatçılar hakkında katî bir karar almak azmile meclisi vükelâya girdi. Reşit bey sözü gene bu bahse intikal ettirerek İttihatçılar aleyhine nasıl bir hattı hareket takip edilmesi münasip olacağını sordu ve dedi ki:

— Efendim, İttihat ve Terakki merkezi umumîsi vilâyetlerdeki klüplerine gizli tamimler gönderiyor, halkı hükümet aleyhine kıyam ve ihtilâle davet ediyor! Bu vaziyete artık uzun müddet

seyirci kalacak mıyız? Bendenize göre derhal müessir bir tedbir ittihaz etmenin zamanı gelmiştir. O kadar ki bununla İttihatçılara son ve katî darbeyi indirmiş, olalım!

Dahiliye nazırının örfî bir mahiyeti tazammun eden bu cezri teklifi, meclisi ürküttü. Sağdan, soldan itirazlar yükseldi. Yalnız sadrıazam Kâmil Paşa müzakerenin cereyanını takip ederek sözünü sonuna saklıyor, maliye nazırı Abdurrahman bey de başile tastik işaretleri yaparak Reşit beyi teyit ediyordu.

Buna rağmen harbiye nazırı Nazım Paşa arkadaşlarının kendi hakkında bir müddettenberi beliren şüphelerine kuvvet vermemek için susuyordu.

Maamafih dahiliye nazırının bu teklifine itiraz eden vükelâ yalnız İttihatçılardan korkularından, çekinmelerinden değil, biraz da kendilerinde senelerdenberi kökleşen bir itikadın tesiri altında bulunuyorlardı. Çünkü bu zevat, devletin merî kanunları haricine çıkmak, hususile meşrutiyetle idare edilen bir memlekette muhalif fırkalara karşı kanunu esasinin sarahati karşısında cebrî ve örfî tedbirler almak, aleyhinde idiler.

Bundan başka Kâmil Paşa kabinesinin bazı nazırları da Babıâli kalemlerinde yetişen ve bizzarure gördükleri -siyasî terbiye tesirile- inkılâpçı ve ihtilâlci hareketlerle ünsiyet etmiyen bir zihniyette bulunduklarından, İttihat ve Terakki teşkilâtı aleyhinde harekete geçmeğe taraftar değildiler. Şu takdirde, pek az istisnasile, ihtilâle ve siyasî sergüzeştlere atılmakta tereddüt etmiyecek şahsiyet ve unsurlara istinat eden İttihat ve Terakkiye, nazırlarından ekserisi kanunperest ve idare-i maslahatcı olan Kâmil Paşa kabinesinin dahilî siyasette mukavemet etmesine imkân yoktu.

Bu zihniyetin tesiri altında olarak Reşit beye itiraz edenler şu fikirde idiler:

— Biz İttihat ve Terakkiye kanunsiken hareket ettiğinden dolayı itiraz ve muhalefet ediyoruz. Bizim de aynı hataya düşmemiz doğru değildir. Kanun haricinde yapacağımız her hareket,

efkârı umumiyece takbih edilir! Her hareketimizin, muhaliflerimizin itirazına imkân bırakmıyacak surette, kanuna muvafık olması lâzımdır. Binaenaleyh indî bir takım şüpheler ve rivayetler üzerine İttihat ve Terakki aleyhinde harekete geçmek doğru değildir.

Reşit bey bu mütalâalara şu yolda cevap verdi:

— Aleyhimizdeki tehlikeye mani olmak mecburiyetinde olduğumuza ve İttihat ve Terakkiye emniyet caiz olmadığına meclisi âliniz karar vermişti. Memleketi ihtilâle sevk, yer yer isyanlar tertip eden bir teşekkülü muhafaza etmek kadar hata olamaz! Bu vaziyet karşısında İstanbulda merkezi umumîyi ve taşrada İttihat ve Terakki teşkilâtını dağıtmak mecburiyetindeyiz.

Reşit beyin meclisin haleti ruhiyesinden istifade ederek bir karar koparmak azminde bulunduğunu anlıyan şeyhülislâm Cemaleddin efendi, İttihatçılardan, kabinedeki nazırlar arasında, en çok çekinen, hayatını daima tehlikede gören bir zattı.

Çünkü Cemaleddin efendi; meşrutiyet bidayetinde, 31 Mart hadisesinden evvel Kâmil Paşa kabinesile beraber meşihatten çekilmiş ve Kâmil Paşanın yerine sadrıazam olan Hüseyin Hilmi Paşanın ve o zaman saltanat makamında bulunan Abdülhamidin ısrarlarına rağmen şeyhülislâm olarak yeni hükümete iştirak etmeğe muvafakat eylememişti.

Halbuki Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, -Kâmil Paşa kabinesine rağmen- İttihat ve Terrakkiye daha meyyal bulunuyordu. Cemaleddin efendinin İttihatçılarla beraber çalışmak istememesi ve on yedi seneden fazla meşihat makamında bulunduğu halde meşrutiyet devrinde, Balkan muharebesi arifesine kadar faaliyet sahasından çekilmesi, İttihatçılarca hiç de hoş görülmiyen bir hareketti! Cemaleddin efendi, İttihat ve Terakki nazarında, yalnız kendilerine muhalif değil, hattâ meşrutiyete de aleyhtar olarak telâkki ediliyordu!

Filhakika Cemaleddin efendi, dört seneye yakın bir zamanda münzevi bir vaziyette kaldıktan sonra büyük kabine ile meşiha-

te gelmiş bulunuyor ve İttihat ve Terakki aleyhine sarih bir meslek takip ediyordu.

Bu itibarla şeyhülislâm, İttihatçıların kendisine diş bilediklerine ve hayatının tehlikede bulunduğuna kani idi!

Hattâ Cemaleddin efendi, daha Balkan harbi başlamadan evvel kendisinde böyle bir kanaat beslenmesine vesile verecek vaziyetler karşısında kalmıştı. Meselâ, Balkan harbinden evvel, Rumelide yapılacak ıslahata esas teşkil edecek olan Berlin muahedesinin yirmi üçüncü maddesinin tatbikine karar verilmesi üzerine darülfünun talebesinin Babıâli önünde yaptıkları tezahürat gününün sabahı, Kuruçeşmedeki yalısından Babıâliye gelen Cemaleddin efendi, kendi mensuplarından biri tarafından arabasının durdurularak bu zatın kendisine söylediği sözleri hâlâ unutmuş değildi. O zaman bu zat demişti ki:

— Bugün itimat ettiğim bir ecnebi dostumdan bir telgraf aldım ve derhal kendisile görüştüm. Bu zat bana bugün kabine aleyhine Babıâli önünde İttihatçıların teşvikile darülfünun talebesinin bir nümayiş yapacaklarını ve vükelâdan bazılarına da İttihatçı fedailer tarafından suikast yapılacağını ve sizin bugün Babıâliye gitmemenizi söyledi.

Cemaleddin efendi o zaman bu habere aldırmamış, fakat daha ihtiyatlı hareket etmeğe başlamış, hattâ şahsının muhafazası için de yanında daima sivil bir komiser bulundurmuştu ki bilâhare bu komiser de -yukarıda hikâye ettiğim gibi- Babıâli baskınında öldürülmüştü.

Kâmil Paşa kadar kendisinin de İttihat ve Terakki nazarında hasım telâkki edildiğine inanan şeyhülislâm, İttihatçıların kin ve hiddetini teskin edebileceğini tahmin ederek hükümetin İttihat ve Terakki aleyhindeki hareket ve faaliyetini hafifletmeğe, bu maksatla da kabineyi kanun haricinde iş görmekten mene çalışıyordu.

Reşit bey, meclisi vükelâda İttihat ve Terakki teşkilâtını dağıtmak teklifini ileri sürer sürmez, Cemaleddin efendi herkesten

Elde bir delil ve vesika olmadıkça İttihat ve Terakki teşkilâtının dağıtılmasına muvafakat etmiyen şeyhülislâm Cemaleddin efendi

evvel itiraz etti ve dedi ki:

— Böyle bir karar vermek için elde vesika ve beyyine olmalı. İhbaratı mücerrede ile böyle şedit ve örfî bir harekete geçemeyiz. İttihat ve Terakki cemiyetinin halkı isyana teşvik etmek maksadile gizli tamimler göndermesi belki hakikat değildir. Sonra müşkül bir mevkie düşeriz!

Reşit bey şeyhülislâmın bu itirazına mukabele etti:

— Malûmu semahatpenahilerinizdir ki, ihtilâlciler, bu kabil teşebbüslerinde kolay kolay vesika vermezler. Teşebbüslerini gayet gizli ve tertipli olarak tanzim ederler. Halbuki İttihat ve Terakkinin siyaset ve mesleki malûmdur. Mevkii iktidarı kaybettikleri gündenberi, tekrar o mevkie geçmek için binbir şekil ve surette çalışıyorlar. Bugün hükümet kuvvet ve nüfuzu elimizde iken, hususile muhaliflerimizin halkı hükümet aleyhine müte-

madiyen sevk ve tahrik etmekle meşgul bulundukları bir zamanda İttihat ve Terakki teşkilâtını dağıtırsak ne olur? dedi.

Fakat meclisin ekseriyeti, dahiliye nazırının teklifini çok tehlikeli buldular. Ve şeyhülislâmın noktai nazarına iştirak ettiler. Meclisi vükelâ, İttihatçılar aleyhine şiddet politikasına şamil ve katî bir mahiyette geçebilmek ve fırka teşkilâtını dağıtmak için katî deliller elde etmek fikrinde idi.

Bu suretle Reşit bey, istediği gibi bir karar almağa muvaffak olmaksızın o gün de meclis dağıldı. Fakat dahiliye nazırı Reşit bey, kabinedeki arkadaşlarından hiç memnun değildi. O, bazı nazırların hakikî his ve kanaatlarından şüpheleniyor, bazısının da kâfi derecede cesaret ve azim sahibi olmadıklarını görüyordu.

Halbuki Reşit beyin fikrine göre, bütün hüviyetile, bütün maddî ve manevî evsafile bir ihtilâl fırkası olan ve muhalif cereyanlara hiç bir surette mütehammil ve müsamahakâr olmıyan İttihat ve Terakkinin hayatına nihayet vermek lâzımdır! Dahiliye nazırı, bu fikrine yanaştıramadığı Kâmil Paşa hükümetinin, bu gidişle, bir gün bizzarure mevkiini kaybedeceğine emindi. Çünkü Reşit bey, kendileri vesika, delil aramak gibi teferruatla meşgul bulundukları sırada, muhaliflerinin hükümeti düşürecek tertibatı hazırlamakla harıl harıl çalıştıklarını biliyordu.

Dahiliye nazırı meclisten çıkar çıkmaz doğruca makamına geldi; vaziyeti kendi kendine düşündü: Vükelâyı ikna etmek için ne yapmak lâzım geliyordu? Reşit bey, böyle mühim bir işe girişebilmek için, meselâ yalnız sadrıazamın rey ve muvafakatini almakla ve bizzat dahiliye nezaretinin kuvvet ve vesaitinin kifayet etmiyeceğini de takdir ediyordu.

Belki lüzumu takdirinde bazı yerlerde idarei örfiye ilân etmek, ciheti askeriyenin yardımından istifade eylemek icap edecekti. Şu halde harbiye nazırının da İttihat ve Terakki aleyhindeki imha politikasına iştirak ve müzaheret etmesi elzemdi. Hattâ kendisi, meclisi vükelâdan karar almadan böyle tehlikeli bir te-

şebbüse girişse bile, nazırlardan çoğunun istifa edecekleri muhakkaktı. Gerçi bilhassa Kâmil Paşa ile kendi noktai nazarlarına yanaşmıyan ve alttan alta İttihatçılara müzahir olduklarına kani bulunduğu nazırların çekilmesinde belki de fayda vardı. Fakat İttihat ve Terakki aleyhinde henüz katî harekete geçilmeden bu teşebbüs derhal duyulacak ve bu iş de başlanmadan hemen suya düşecekti.

Bu takdirde İttihatçılar, kabine aleyhindeki faaliyetlerini daha ziyade şiddetlendireceklerdi.

Reşit bey kararını verdi: Mademki başta şeyhülislâm olduğu halde vükelâdan çoğu, İttihat ve Terakki teşkilâtını dağıtabilmek için kâfi delil istiyorlardı. O, bu delil ve vesikaları gerek İstanbulda, gerek taşrada, nerede mümkünse, tedarik etmeğe çalışacaktı. Reşit bey, şifreye tahvilini de bizzat kendisi yapmak şartile vilâyetlere telgrafla bir tamim gönderdi.

Dahiliye nazırı bu tamiminde valilere şu tarzda bir emir veriyordu :

«İttihat ve Terakki merkezi umumîsi halkı hükümet aleyhine isyana, ihtilâle teşvik etmek üzere vilâyetlerdeki teşekkülllerinin faaliyet göstermelerini gizli tamimlerle bildiriyor. Bu kabil vesikaları hemen ele geçiriniz. Bu vesikaları dağıtanlardan, halk arasında propaganda yapanlardan kimleri yakalarsanız hemen bana bildiriniz!»

Aradan kırk sekiz saat geçmeden dahiliye nazırının bu emrine Kâmil Paşa kabinesinin Trabzon valisi Mehmet Ali Ayni bey şifreli bir cevap verdi.

Vali bu cevabında hulasaten şunu diyordu:

«Trabzonun Rize kazasında buradaki İttihat ve Terakki teşkilâtına mensup bir şahıs, kuriye vazifesini görmek üzere İstanbuldaki merkezi umumî nezdine gideceği sırada derdest edilmiştir. Bu adamın üstünde mühim bir vesika bulunmuştur. Bu vesika, merkezi umumînin bahsettiğiniz 23 Teşrinisani (Kasım) 1328 (1912) tarihli bir tamimine mahallî İttihat ve Terakki müh-

rile mühürlenmiş bir cevaptır. Bu cevapta şahısları bizce malûm olan Trabzondaki İttihat ve Terakki rüesası, merkezi umumîden aldıkları emir üzerine hükümet aleyhine Trabzon halkını tahrik etmek için fiilî teşebbüsata giriştiklerini ve şimdiye kadarki faaliyetlerini gösterir sarih malûmat mevcuttur.»

Trabzon valisi Mehmet Ali Ayni beyin bu cevabı Reşit beyi çok sevindirdi. Artık bu vesikayı ve bu delilleri meclise gösterince her halde akan sular duracak, kendi fikrine yanaşmıyan arkadaşları, artık gene muhalif, bir ses çıkaramıyacaklardı.

Fakat Reşit bey istediği gibi müsbet bir karar alabilmek için valinin bu cevabını da kâfi görmedi. Trabzonda yakalanan adamın üstünde bulunan vesika ve mühürün meclise gösterilmesi lâzımdı.

Dahiliye nazırı, gene hiç kimseye bir şey söylemeksizin, valiye yeniden şöyle bir cevap verdi:

«Bu adamı, hükümete taraftar olduklarında şüphe olmıyan jandarmaların refakatinde ve muhafaza altına alarak İstanbula sevkediniz. Vesikayı da gene itimada şayan bir memura tevdian hemen gönderiniz. Ve gene aynı tarzda faaliyetinize devam ediniz.»

Dahiliye nazırının bu emrinden beş gün sonra İttihat ve Terakkinin Trabzonda yakalanan gizli kuriyesi İstanbula getirilerek polis müdürlüğünde nezaret altına alındı. Ve Trabzon İttihat ve Terakki klübü mühürünü taşıyan vesika da Trabzondan gönderilen memur tarafından bizzat dahiliye nazırı Reşit beye teslim edildi.

Reşit bey, iddiasını isbata medar olacak (yarayacak) bu vesikayı alır almaz büyük bir memnuniyetle o günkü meclisi vükelâya girdi ve elindeki vesikayı derhal sadrıazam Kâmil Paşaya uzatarak dedi ki:

— İşte efendim, evvelce arzettiğim gibi İttihat ve Terakkinin gizli faaliyetine dair mühim bir vesika elde ettim. Bu, Trabzonun Rize kazası İttihat ve Terakki klübü tarafından, merkezi umumî-

nin bir tamimine cevaptır. Gönderilmek üzere, yazılıp mühürlenmiştir; irade buyurursanız okunsun.

Kâmil Paşa, dahiliye nazırının verdiği bu kâğıdı kendi kendine tetkik ettikten sonra sadaret mektupçusuna verdi ve alenen okunmasını emretti.

Mektupçunun mecliste okuduğu bu vesika, Trabzon valisi Mehmet Ali Aynî beyin dahiliye nezaretine gönderdiği telgraf mealine tamamile mutabıktı. Bu cevapta Trabzondaki İttihat ve Terakki klüplerinin nasıl faaliyette bulundukları, hükümet aleyhinde nasıl propaganda yapıldığı ve merkezi umumîden verilen talimata harfiyen riayet edildiği bildirilmekte idi.

Vesika okunduktan sonra evkaf nazırı Ziya Paşa:

— Yalnız böyle bir vesika, bir adamı idam etmeğe kâfidir, dedi.

Reşit bey, Ziya Paşanın bu sözü ile, meclisin itiraz etmeksizin, hemen İttihat ve Terakki aleyhinde bir karar verecek vaziyete geleceğini anladı. Fakat bu esnada şeyhülislâm Cemaleddin efendinin, mecliste hâkim olmağa başlıyan bu cereyana, mâni olmak istediği görüldü.

Cemaleddin efendi dedi ki:

— Bu vesika bence kâfi değildir. Bir tek delil ile siyasî bir teşekkülün mukadderatı hakkında nasıl karar verir ve bu karara istinaden nasıl iş görebiliriz?

Reşit bey, şeyhülislâmın bu mütalâasından pek müteessir oldu ve şu cevabı verdi:

— Bunu, mahza İttihat ve Terakki aleyhine katî bir karar verilmesine zemin hazırlamak üzere tasni edilmiş, şeklinde görüyorsanız temin ederim ki sahte değildir.

Dahiliye nazırının bu mukabelesi üzerine mecliste yeniden müzakere kapısı açıldı: Nazırlardan her biri bu vesika üzerine bir karara varacak bir söz söylemek istiyor, fakat hiç kimse amelî bir yol gösteremiyordu. Müzakere, uzadıkça uzuyordu.

Lâkin Reşit bey şeyhülislâma o kadar katî ve ikna edici bir li-

sanla cevap vermişti ve okunan vesika o derece sarih bir mahiyette idi ki Kâmil Paşa hükümetinin -siyasî vaziyetine göre- İttihat ve Terakkiye himayekâr ve müsamahakâr bir vaziyet alması kabil değildi. Nihayet Reşit beyin müdahalesile taşradaki İttihat ve Terakki klüpleri hakkında bazı tedbirlerin alınması münasip görüldü. Bu noktalar şunlardan ibaretti:

İttihat ve Terakki klüplerinin hemen dağıtılması ve şüphe edilen yerlerde, klüplerde araştırma yapılarak bulunan evrak ile defterlerin mühürlenerek İstanbula gönderilmesi, İttihat ve Terakki klüplerinin gizli, aşikâr her türlü içtima ve faaliyetlerine nihayet verilmesi, bu karar ve tedbirlerin mahallinde ilân edilmesi, ilâna rağmen içtimalara devam edildiği takdirde bu içtimaların gayri meşru telâkki edilerek alâkadarlar hakkında kanunî takibat yapılması.

Meclisin müzakere neticesi, bunları bir karar şekline sokacak mahiyette iken hâlâ vükelâda tereddüt devam edip duruyor, mütalâaların ardı, arası kesilmiyordu.

Münakaşanın uzadığını hisseden dahiliye nazırı Reşit bey meclis salonundan çıktı. Diğer odalardan birine çekildi ve dahiliye nezareti mektupçusu Nuri beyi (bilâhare halife Abdülmecit efendinin kâtibi) çağırdı.

Ve derhal vilâyetlere bir tamim dikte ettirdi. Nazır bu tamimle mecliste cereyan eden müzakerelere nazaran İttihat ve Terakki klüplerinin derhal kapatılmasını ve ancak işi dağdağaya düşürmiyerek sükûn ve asayişi ihlâl etmeksizin sair hususatın ifasını meclisi vükelâ kararile hemen tatbik edilmek üzere bildiriyordu. 2 Kânunusani (Ocak) 1328 (1912).

Halbuki bunlar mecliste henüz katîleşmemiş ve bu esasların vilâyetlere de tebliğ edilmesine de karar verilmemişti.

Reşit bey vilâyetlere bu tamimi göndermekle meclisi vükelâyı rücuuna imkân verilmiyecek bir emri vaki karşısında bırakıyordu.

Dahiliye nazırı şifreli tamimini telgrafhaneye gönderdikten

sonra tekrar meclisi vükelâya girdi ve:

— Efendim, meclisin kararını şimdi vilâyetlere şifre ile tebliğ ettim, dedi.

Vükelâdan bir çoğu, hiç ümit etmedikleri halde, dahiliye nazırının meclise bu suretle tebligatta bulunmasından hayret içinde kaldılar! Fakat artık ne yapılabilirdi? Reşit bey, meclisteki müzakereden mülhem olarak, henüz daha katî karar şekline girmemiş esasları hükümet namına vilâyetlere bildirmiş, oluyordu.

Artık bütün nazırlar anlamışlardı ki günlerdenberi İttihat ve Terakki aleyhine fiilî ve katî bir harekete geçmek için arkadaşlarından bir karar almak imkânını arıyan dahiliye nazırı, meclisi vükelâda müzakerelerin aldığı son şekilden istifade etmiş, yeni yeni tereddütlere, itirazlara vesile vermeden kendi başına bu işe teşebbüs etmiş bulunuyordu. Bu vaziyet karşısında vükelâ, zarurî olarak, bu emri vakie ses çıkaramadılar.

Şimdi artık dahiliye nazırının yaptığı tebligat dairesinde, meclisin kararını gösteren bir zabıt tanzim edilmesi icap ediyordu. Reşit bey bu zaptı da sadaret mektupçusuna dikte ettirdi. Zabıt, başta sadrıazam olarak bütün nazırlar tarafından imza edildi. Bu suretle dahiliye nazırı, yaptığı anî bir hareketle, bütün meclisi arkasından sürüklemiş oluyordu.

Fakat iş bununla bitmiyordu. Dahiliye nazırı Reşit bey mülhakattaki (taşradaki) teşekkülllerin dağıtılmasile takip eylediği maksadın tamamile tahakkuk edemiyeceğini anlamıştı. Vilâyetlere verilen emir ciddî olarak tatbik edilmiş olsa ve İttihatçıların faaliyetlerine sureti katiyede nihayet verilse bile bu, yarım bir tedbir olacaktı.

Gerçi taşradaki İttihat ve Terakki klüplerinin kapatılması bu teşkilâtı mühim surette felce uğratacaktı. Ancak hükümet aleyhinde yapılan tahrikat ve propagandalar çok muntazam bir surette tertip edilen bir programla idare edildiği için bütün bu şebekeye talimat veren İttihat ve Terakki merkezi umumîsile İstanbuldaki klüplere ilişilmemesi, meclisi vükelâda İttihat ve Terak-

ki aleyhine verilen karar ile tezat teşkil edecekti.

Bundan başka Reşit bey, hükümet için en mühim tehlikenin merkezi umumîden geldiğine kanidi. Kabineyi devirecek kuvvetlerin merkezi umumînin idaresi altındaki İstanbul teşkilâtı olduğuna göre, tâli derecede ehemmiyeti bulunan ve ancak İstanbula yardımcı ve müzahir olan taşradaki klüplerin kapatılması büyük bir muvaffakiyet sayılamazdı.

Belki de vilâyetlerde bir çok İttihatçılar, kendi fırkaları hesabına Anadoluda müsait bir saha bulamıyacakları için İstanbula gelecekler ve İttihat ve Terakkinin merkezdeki taraftarları ve kuvveti artmış olacaktı.

Taşradaki İttihat ve Terakki klüplerini kapatmak, memleketi İttihat ve Terakki propagandasından kurtarmak, taşradaki vali, mutasarrıf ve kaymakamların hükümetin siyasetine daha muvafık bir surette çalışmasına imkân verecekti. Ancak İstanbuldaki merkezi umumî ile payitahttaki teşkilâtı da dağıttıktan sonra artık Reşit beyin korktuğu tehlike hemen hemen izale edilmiş olacaktı. Fakat merkezi umumînin dağıtılmasile Kâmil Paşa hükümetinin de kendisine muhalif olan siyasî fırkalara tahammül edemediğini isbat etmiş olacaktı.

Dahiliye nazırı, taşra klüpleri gibi merkezi umumînin de kapatılıp dağıtılmasını meclisi vükelâya teklif ettiği takdirde yeniden müzakereler, münakaşalar çıkacağına ve büyük bir muhalefet karşısında kalacağına emindi.

Maamafih Reşit bey, taşra klüplerinin kapatılmalarına muvafakat edebilen meclisi vükelâdan bu hususta da müsbet bir karar alabileceğini ümit ediyordu.

Halbuki taşradaki klüpler hakkında mecliste verilen karar mazbatası Reşit bey tarafından sadaret mektupçusuna dikte ettirilerek bütün vükelânın imzalarını taşıdığı halde meclis dağıldıktan sonra şeyhülislâm Cemaleddin efendi, sadrıazam Kâmil Paşanın odasından çıkmamış ve meclisi vükelâ zaptını tekrar tetkik etmeğe başlamış, zaptın muvafık bulmadığı kelimelerini

çıkararak bazı tadilât yapmış, hülâsa gecenin saat dokuzuna kadar çalışarak zaptın metnini haylice değiştirmişti.

Bu hadise de gösteriyordu ki şeyhülislâm efendi ile bazı vükelâ, İttihat ve Terakki aleyhinde verilen bu kararda uluorta yürümek fikrinde değildiler. Şu halde taşradaki klüpler hakkındaki kararda bile bu kadar müteredditve ihtiyatlı davranan meclisi vükelânın, merkezi umumînin mukadderatına taallûk eden bu mevzu etrafında daha çekingen hareket edeceği muhakkaktı. Fakat Reşit bey, Cemaleddin efendinin karar zaptında münasip görmediği kelime ve tabirleri tebdil ettiğini bilâhare sadrıazam Kâmil Paşadan öğrenmişti.

Meclisi vükelânın bir gün evvelki kararını, noktai nazarını kabul ettirebilmek için bir fırsat telâkki eden dahiliye nazırı Reşit bey, ertesi günkü meclisi vükelâ içtimaında söz alarak dedi ki:

— Meclisi âlinizin dünkü kararı noksandır. Bizim için asıl tehlike, merkezi umumînin mevcudiyet ve bakasındadır. Binaenaleyh İttihat ve Terakkinin İstanbuldaki teşkilâtını da taşra teşekkülleri gibi dağıtalım. Ve İttihat ve Terakki erkânını -muvakkat bir zaman için- biribirlerile toplanamıyacak surette İstanbuldan uzaklaştıralım.

Dahiliye nazırı bu teklifile, merkezi umumî azasını; hususile Talât, Enver, Cemal beyler gibi İttihat ve Terakki rüesasını ayrı ayrı kasabalara göndermek, yani sürmek fikrinde idi. Reşit bey ancak bu kabil tedbirlerle İstanbulda ve Anadolunun diğer mühim şehirlerinde gizli, aşikâr her türlü İttihat ve Terakki faaliyetine nihayet vereceğini ümit etmişti.

Fakat dahiliye nazırının bu teklifine gene ilk itiraz eden şeyhülislâm Cemaleddin efendi oldu. Cemaleddin efendi, katî bir manayı ifade eden bir tavırla dedi ki:

— İttihat ve Terakki merkezi umumîsinin bizim aleyhimizde çalıştığını tamamile anlamadan, dinlemeden, müsbet bir delil elde etmeden merkezi umumî hakkında karar vermek kadar tehlikeli bir vaziyet olmaz. Gerçi İttihatçıların bir çok hata ve kaba-

hatları vardır. Fakat nihayet bu fırkanın meşrutiyeti idareyi tesis ettiğini, mazisi olduğunu ve kanunen mahfuz hukuku bulunduğunu unutmamalıyız.

Merkezi umumîyi seddederek dağıtmadığımız, İstanbuldaki İttihat ve Terakki klüplerinin içtimalarına müsaade etmemekliğimizle memleket dahil ve haricinde, memaliki Osmaniyede hürriyeti siyasiye fikrinin mevcut olmadığı kanaatini husule getirmiş oluruz. Hem bakalım Trabzonda ele geçen cevabî mahiyetteki vesika, hakikaten merkezi umumîden verilen bir emrin cevabını mı tazammun eder?

Merkezi umumînin halkı ihtilâle, isyana teşvik ettiğine dair elimizde doğrudan doğruya merkezi umumî tarafından gönderilmiş bir emirname var mıdır?

İttihat ve Terakki aleyhine bizi tahrik edebilmek için Trabzondaki muhaliflerden bazıları böyle bir huda (hile) tertip etmiş olabilirler!

Binaenaleyh merkezi umumînin böyle bir emirnamesini ele geçirmeden; ihtilâl tertibat ve tedbirlerine dair sarih, müsbet emarat ve delâile malik olmadan merkezi umumî hakkında bir karar veremeyiz. Aksi takdirde derhal efkârı umumiye tarafından meşrutiyete darbe vurmak ve muhaliflerimize tahammül edememek gibi vasıflarla itham edilmiş oluruz!

İttihat ve Terakkiden ayrılmamıza başlıca âmil olan bu gibi vaziyetlere bizim gelmemiz hiç de doğru değildir.

Şeyhülislâm Cemaleddin efendinin bu kuvvetli itirazı, meclisteki azanın metanetlerini sarstı, cesaretlerini kırdı. O kadar ki başta Kâmil Paşa olduğu halde Reşit beyin fikrini terviç edenler (destekleyenler) bile fazla ileri gitmenin faydasız olduğunu anladılar ve susmağı tercih ettiler.

Anlaşılıyordu ki -kendi hesaplarına büyük bir tehlikeye doğru gittiklerini hissettikleri halde Kâmil Paşa kabinesinin- ekserisi, İttihat ve Terakki merkezi umumîsile İstanbuldaki klüpleri dağıtmamağa, yani İttihatçıların İstanbul teşkilâtını, taşradaki

klüplerin akıbetine uğratmamağa azmetmişlerdi.

Meclisi vükelâ dağıldıktan sonra Reşit bey, korkak, müteredddit bir haleti ruhiye ile hareket eden arkadaşlarına bu vaziyet karşısında söz dinletemiyeceğini düşündü ve başına bir felâket gelmektense dahiliye nezaretinden çekilmeğe karar verdi.

Reşit bey, o gün derhal sadrıazam Kâmil Paşaya hitaben bir istifaname yazarak gönderdi. Dahiliye nazırı; bu istifanamesinde ahvalin nezaketinden bahsettikten sonra İttihat ve Terakkinin durmadan, dinlenmeden hükümet aleyhinde tahrikat yaptığını, hükümeti iskat edecek tedbirler ve fırsatlar aramasına rağmen, meclisi vükelânın bütün bu hallere hâlâ lakayt kaldığını, merkezi umumî hakkında bir karar vermek cesaretini izhar edemediğini hikâye ediyor ve fikir birliği olmıyan arkadaşlarla çalışamıyacağını zikrederek istifasının kabul edilmesini sadrıazamdan rica ediyordu.

Kâmil Paşa bu istifanameyi alır almaz canı sıkıldı. Sadrıazam, vükelâ içinde kendisine en ziyade itimat ettiği Reşit beyin kabineden çekilmesile kendi siyaseti için mühim bir mesai arkadaşından mahrum kalmış, olacaktı. Çünkü Kâmil Paşa, nazırlarından hiç birile Reşit bey kadar takip ettiği dahilî, haricî siyasette uyuşup anlaşamıyordu.

Bundan başka Kâmil Paşa, dahiliye nazırının çekilmesile Reşit beyi dahiliye nezaretinde istihlâf edecek (gelecek) birini bulamıyacağını biliyordu. Filhakika daha Balkan muharebesinden evvel bile Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde bir kaç ay içinde dahiliye kadar hiç bir nezaret nazırını değiştirmiş değildi. Dahilî siyasetin karışıklığı, fırkacılığın had bir devreye girdiği bugünlerde dahiliye nezareti mesuliyetini devamlı bir surette hemen hemen hiç bir kimse kabul etmek istemiyordu!.

Hattâ Kâmil Paşa, 21 Teşrinisani (Kasım), 1328 (1912) de Bahşayiş köyünde imza edilen mütarekeden sonra Balkan muharebesinin neticesini tasfiye etmek ve Osmanlı devletile Balkan hükümetleri arasında sulh aktetmek maksadile toplanan Londra

konferansına dahiliye nazırı Reşit beyi murahhas olarak tayin etmek istemiş, Londrada bulunduğu zamana münhasır kalmak üzere, kabine âzasından hiç biri dahiliye nezaretinde Reşit beye vekâlet etmek istememişti. Vükelânın bu istinkâfı, Kâmil Paşayı bu fikrinden vazgeçirmeğe sebebiyet vermişti. Bu vaziyeti yakından bilen sadrıazam, şimdi de Reşit beye münasip bir halef bulamıyacağına emindi. Çünkü, Kâmil Paşanın intihap edebileceği rical arasında hiç kimse İttihat ve Terakkiye muhalif bir hükümetin dahiliye nezareti mesuliyetini yüklenmek istemiyordu!

Kâmil Paşa derhal oğlu Sait Paşaya talimat vererek Reşit beyin nezdine gönderdi ve Reşit beyin istifasını geri alması için rica etmesini oğluna sıkı sıkıya tembih etti.

Sait Paşa babasından aldığı emri ifa etmek üzere o gün nezarete gitmiyen Reşit beyi Nişantaşındaki konağında ziyaret etti. Sait Paşa, dahiliye nazırına babasının ricalarını tekrar ederek beraberce Babıâliye gitmelerinde ısrar etti. Reşit bey, seksen yaşındaki şefini gücendirmek, kırmak istemediğinden bizzat görüşerek sadrıazama vaziyeti bütün çıplaklığile anlatmağı münasip gördü. Ve Sait Paşa ile beraber doğruca Babıâliye gitti.

Harbin felâketli anları içinde bunalan, dahilî, haricî siyaset ve ahvalin pek ıztırap verici tesirleri altında büsbütün yıpranan Osmanlı devletinin bu ihtiyar sadrıazamı, Babıâlideki makamında büzülmüş, ezilmiş bir halde oturuyordu.

Dahiliye nazırı, Kâmil Paşanın yanına girdiği zaman sadrıazam yerinden kalktı ve elini uzatarak Reşit beyi yanındaki koltuğa oturttuktan sonra muhatabına söz söylemek fırsatını vermiyerek birdenbire dedi ki:

— Reşit beyefendi oğlum, gönderdiğiniz istifanameyi büyük bir teessürle okudum. Bu gaileli zamanda beni nasıl yalnız bırakıyorsunuz? Rica ederim istifa etmek fikrinde ısrar etmeyiniz!

Dahiliye nazırı, sadrıazamın çok samimî bir lisanla söylediği bu söz üzerine dedi ki:

— Zatı samilerinizin emirlerini ifa etmek, bendeniz için her

vakit büyük bir şereftir. Ancak şunu arzedeyim ki rüfekamız içinde İttihatçılara karşı takip ettiğimiz siyaset ve hattı harekete muhalefet edenlerle artık daha fazla birlikte çalışmağa imkân yoktur.

Şeyhülislâm efendinin meclisi vükelâda İttihat ve Terakki lehindeki müdahalelerini bir tarafa bırakıyorum. Fakat bilerek veya bilmiyerek her şeyi harice nakleden, verdiğimiz kararları İttihatçıların kulağına götüren, ittihaz ettiğimiz tedabir ve icraata, bin bir bahane ve sebeple, mani olmak istiyen zevata ne diyelim?.. Meselâ Nazım Paşa, mecliste takındığı mütehakkim tavır ve hareketinden başka İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup zabitleri ordunun en mühim mevkilerinde kullanmakta ısrar etmekle beraber, Prens Sait Halim Paşa gibi İttihat ve Terakki erkânile sıkı fıkı münasebat tesis ediyor!

Bu hallerini gerek zatı devletiniz, gerek bendeniz açıkça tenkit ettiğimiz halde, harbiye nazırı hiç aldırmadı, bildiğinden şaşmadı!

Adliye nazırı Arif Hikmet paşaya gelince: Pederi merhum Abdurrahman Paşanın (37) zamanındanberi konağına müdavim bulunan ve içlerinde İttihatçılar olan adliye erkânı etrafını almışlar, bütün hattı hareketimizi ağzından kapıyorlar!..

Hele hariciye nazırı Noradonkiyan efendiye hiç de itimat etmek caiz değil! Çünkü Noradonkiyan efendi, mecliste olup biteni hemen dostu Emanoel Karasuya yetiştiriyor ve en mahrem kararımızı söylüyor! Bu suretle bu sözler de, bu kanalle İttihatçı klüplerinde, merkezi umumîde konuşuluyor... Hattâ şunu arzedeyim ki Rus sefiri M. Dögirs bile geçenlerde hariciye nazırının bizzat lisanından işittiği bazı sözler karşısında hayretler içinde kaldığını önüne gelene anlatmış. Bendenize bunu mevsukan söylediler.

---

(37) Meşrutiyetten evvel uzun müddet adliye nazırlığında, bir aralık başvekil ünvanile sadaret makamında bulunmuştur. Gayet afif bir zattı.

Zatı devletinizin, riyaseti fanimânelerinizdeki hükümetin daha mütesanit ve daha ketum çalışabilmesinin temin edilmesini, İttihatçılar hakkında ittihaz edilecek kararların derhal ve ciddiyetle tatbik olunmasını tensip buyuracağınıza eminim.

Şu halde, hiç olmazsa, lütfen bu üç zatı tebdil ve yerlerine münasiplerini nasp buyurunuz!

Reşit beyin bu sözleri sadrıazamı bir hayli düşündürdükten sonra Kâmil Paşa dedi ki:

— Hakkınız var. Hakikaten bu zevat ile artık daha fazla teşriki mesaiye imkân yoktur! Fakat bu dediklerinizi nasıl yapayım? Söyleyiniz, en münasip yol nedir?

Reşit bey, sadrıazamı cevapsız bırakmamak için hemen atıldı ve:

— Efendim, hiç tereddüt buyurmayınız, istifa ediniz! Zatı devletiniz istifanameyi takdim edince hepimiz, bütün vükelâ düşmüş oluruz. Zatı şahanenin yeni kabinenin teşkili vazifesini, zatı samilerine tevdi buyuracakları muhakkaktır. Heyetimiz arasında tasfiye yapabilmek için en münasip yol budur.

Sadrıazam Kâmil Paşa, Reşit beyin bu teklifini muvafık gördü. Ve tekrar sadarete tayin edileceğine padişahtan söz aldıktan sonra istifa edeceğini söyledi.

Reşit bey artık sadrıazamı kandırmağa muvaffak olacağını anladı ve sadrıazamın odasından çıkarak doğruca dahiliye nezaretindeki makamına gitti. Kâmil Paşanın bu kararı, dahiliye nazırını istifadan vaz geçirmişti.

Kâmil Paşa, Reşit beyin mütaleasına tamamile hak vermişti: Hakikaten kendilerile imtizaç edemediği nazırları kabineden çıkarmaktan başka çare yoktu. Bunun için sadaretten istifa ederek yeniden sadrıazam olması ve yeni bir heyet teşkil etmesi zarurî idi.

Kâmil Paşa, Sultan Reşattan yapacağı bu istimzaca belki menfî bir cevap alır düşüncesile bilâvasıta teşebbüs etmek istemedi. Padişahın ikinci mabeyincisi Reşit bey, doğrudan doğruya

Kâmil Paşanın yetiştirdiği ve kendisine mensup emin bir zattı.

Sadrıazam, o gün derhal haber göndererek Reşit beyi sadarete çağırttı.

İkinci mabeyinci Reşit bey, sadrıazamın odasına girer girmez Babıâli teşrifat ve usulile Kâmil Paşayı, yerden temenna ederek, selâmladı. Kâmil Paşa, kendi yetiştirmesi olmak hasebile, şahsına sadık ve merbut bildiği Sultan Reşadın bu mabeyincisine karşı ihtiyatlı bir lisan kullanmak lüzumunu hissetmeksizin dedi ki:

— Oğlum, ben heyeti vükelâ meyanında bir tasfiye icra etmek arzusundayım. Bunu yapabilmek için yeni bir kabine teşkil etmek üzere istifa etmek fikrindeyim. Ancak sadaretten çekildiğim takdirde yeniden nasbedilip edilmiyeceğimi anlamak isterim. Binaenaleyh zatı şahaneye arzet. İstifa ettiğim takdirde bana tekrar sadareti tevdi buyururlar mı?

İkinci mabeyinci Reşit bey, Kâmil Paşanın bu emrini alır almaz doğruca saraya gitti, padişahın huzuruna girdi. Sadrıazamın karar ve arzusuna bilvasıta vakıf olan beşinci Sultan Mehmet, Kâmil paşayı tekrar sadarete tayin etmekte tereddüt etmiyeceğini söyledi. Reşit bey, vakit kaybetmeksizin, padişahın bu iradesini hemen sadrıazama bildirdi.

Dahiliye nazırı Reşit bey, nezarete tayin edildiği gündenberi, erkenden işin başına gelir ve geceleri bile Babıâlide yatan sadrıazam Kâmil Paşayı, her sabah saat dokuzda ziyaret ederek muhtelif işler hakkında sadrıazamla müdavelei efkâr ederdi.

O sabah da dahiliye nazırı, sadrıazamı, mutat veçhile, gördüğü zaman Kâmil Paşa dedi ki:

— İkinci mabeyinci Reşit beyi çağırttım. Kabinede tasfiye yapmak üzere istifa etmek niyetinde bulunduğumu ve zatı şahanenin uhteme tekrar sadareti tevdi edip etmeyeceklerini sordurdum. Reşit bey hakkımda izhar buyurulan teveccühatı seniyeyi bana gelip söyledi. Bende dün akşam telgrafla hariciye nezaretini Londra sefiri Tevfik Paşaya teklif ettim. Muvafakat ettiğine dair şimdi cevap aldım. Harbiye nazırlığına da Edirne müdafii

Kâmil Paşa tarafından Nazım Paşanın yerine harbiye nezaretine tayin etmek istediği Edirne müdafii Şükrü Paşa

Şükrü Paşayı tayin etmek istiyorum. Şükrü Paşanın orduda sıyrı şöhreti vardır. Hususile, her taraftaki mağlûbiyete rağmen Şükrü Paşanın Edirnedeki müdafaası, şöhretini bir kat daha artırdı. Ne dersiniz?

Reşit bey cevap verdi:

— Esasen bendeniz evvelce de arzetmiştim: Tekrar kabineyi teşkil etmek vazifesini yeniden deruhte buyuracağınıza emindim. Hariciye nezareti için Tevfik Paşayı tensip buyurmaklığınız pek münasiptir. Takdir buyurduğunuz gibi harbiye nezareti için de Şükrü Paşa pek muvafık bir zattır. Ordu nazarında mevkii var. Ancak malûmu samilerinizdir ki Şükrü Paşa Edirnede mahsur bir halde bulunuyor. Bugün için kendisinden istifade etmek imkânsızdır. Binaenaleyh şimdilik bir vekil tayin buyurunuz, ileride muhasara refedilince (kaldırılınca) Şükrü Paşa da harbiye

nezareti vazifesini fiilen deruhte eder.

Kâmil Paşa, Reşit beyin sözlerini tastik ettiğini gösterir bir tavırla başını salladı. O gün öğleden sonra meclisi vükelâ toplandığı zaman sadrıazam Kâmil Paşa sadaret mektupçusuna bir kâğıt uzatarak okumasını emretti. Bu, sadrazamın padişaha hitaben yazdığı istifaname idi.

Kâmil Paşa, bir kaç satır içinde ahvali hazırayı gayet iyi bir surette izah ettikten sonra, bu şerait dahilinde mevcut arkadaşlarile birlikte ifayi vazifeye devam edemiyeceğini hikâye ediyor ve sadaretten affedilmesini rica ediyordu.

İstifaname okunduktan sonra Kâmil Paşa vükelâya hitaben dedi ki:

— İstifamın kabulünden sonra hizmeti sadarete tekrar tayin buyutulacağım hakkında zatı şahanenin iradei hümayunlarını aldım.

Sadrıazamın istifaya karar verdiğini, dahiliye nazırı Reşit beyden başka, vükelâdan hiç biri evvelce bilmiyordu. Bu itibarla istifanamenin okunması, mecliste soğuk bir hava estirdi! Nazırlardan hiç kimse: «İstifa etmeyiniz!» diye itiraz etmedi..Böyle bir itiraz şöyle bir mânayı tazammun edebilirdi ki: «İstifa etmekten maksadınız, bizi açıkta bırakmaktır!» şeklinde anlaşılacağı için hiç biri böyle bir zehap ile sadrıazamın nezdinde küçük düşmek istemiyordu.

Hususile Kâmil Paşanın, tekrar sadrıazam olabilmek için, padişahtan vaat aldığını söylemesi, kabinede bir tasfiye yapmak maksadile istifa etmeğe mecbur olduğunu anlatmak içindi.

Bu vaziyet karşısında vükelâdan hepsinin, yeni kabinede, vazife alıp almıyacakları meçhuldü. O halde sadrıazam, niçin bu tarzda hareket etmiş; neden istifanamesini mecliste okutmak lüzumunu hisseylemişti?

Mademki istifasını müteakip tekrar sadarete tayin edilmesi muhakkaktı... O halde, vükelâyı haberdar etmeksizin bile, istifa ederek yeni kabinesini teşkil eder, kimleri isterse yeniden nazır

yapardı.

Meclisi vükelâ salonundaki hayret ifade eden sükût hâlâ devam ediyordu... Bu esnada Kâmil Paşa ağır ağır yerinden kalktı ve salondan dışarı çıktı.

Sadrıazamın çıkması üzerine, hâlâ devam eden sükûtu ilk defa ihlâl eden harbiye nazırı Nazım Paşa oldu. Nazım Paşa arkadaşlarına hitaben dedi ki:

— Beni kabineden atmak için bir hudadır; maksadı budur, göreceksiniz !

Kâmil Paşa salona tekrar döndüğü zaman vükelâ, diğer meseleleri müzakere edecek halde değildiler. Mektupçu, evrak arasında alelade mahiyette olan bir iki kâğıt okuduktan sonra meclisi vükelâ dağıldı.

Nazırlar artık saatten saate sadrıazamın istifasını vererek yeni teşkil edeceği kabineye kimleri alacağını alâka ile merak edip bekliyorlardı.

Dahiliye nazırı Reşit bey sadrıazamın istifa etmek hususundaki kararında bu kadar ileri gittiğine ve daha müsait bir şekilde çalışabilecek zevatın kabineye alınacaklarına memnun olmakla beraber, istifanamenin mecliste okunmasını pek mânâsız bulmuş ve evvelce sadrıazamın kendisine böyle bir şeyden bahsetmediği halde bilâhare neden bu şekilde hareket etmeğe lüzum gördüğünü bir türlü anlıyamamıştı.

Reşit bey ertesi sabahki mülâkatında Kâmil Paşaya dedi ki:

— Paşa hazretleri, istifanamenizde ahval ve vaziyeti pek mükemmel, pek beliğ bir surette izah buyurmuşsunuz. Ancak mecliste okunmasındaki hikmeti bir türlü anlıyamadım.

Sadrıazam:

— İstifanamemi Nazım Paşa korksun diye okuttum, dedi.

Reşit bey, ihtiyar vezirin mantık hududu haricindeki bu cevabı üzerine bir münakaşa kapısı açmanın faydasız ve zamanı geçmiş bir şey olduğunu anladı. Ve sadrıazama cevap vermeği lüzumsuz gördü. Artık şimdi bu vaziyete göre hadisatın cereyan

ve inkişafına intizar etmek lâzımdı.

İstifanamenin meclisi vükelâda okunduğu günün akşamı nazırlar sadrıazamın saraya gidip istifasını vereceğini zannetmişlerdi. Halbuki ne o gün, ne de ertesi günler sadrıazamın istifa ettiğine ve yahut istifanın kabulile yeni bir sadaret fermanının Babıâlide okunması merasimine ait hiç bir alâmet görülmedi; hiç bir haber alınmadı.

Bu hadiseden sonra meclisi vükelâ ertesi günü tekrar toplandı. Fakat bu mecliste ne İttihatçılara ait bir müzakere cereyan etti, ne de sadrıazamın bir gün evvel okuttuğu istifaname etrafında bir şey mevzuu bahsoldu. Sanki bütün vükelâ, Kâmil Paşanın istifa ettiğini rüyada görmüşlerdi! Ve bu istifa keyfiyeti hayal mahsulü idi!

Sadrıazamın istifasına dair kararı hakkında o günden sonra kabine arkadaşlarına hiç bir kelime söylememesi herkesi hayrete düşürdü. Nazırlardan hepsi buna sarih bir mana veremiyorlardı. Ne olmuştu? Yoksa sadrıazam istifanamesini padişaha vermemiş mi idi? Mademki bunun neticesi çıkmıyacaktı... O halde, Kâmil Paşa böyle bir şey yapmak, meclisi vükelâda bir istifaname okutmak ihtiyacını neden duymuştu?

Kabinesinde bir tasfiye icra etmek maksadile hareket eden Kâmil Paşa, acaba şimdi böyle bir lüzumu hissetmiyor mu idi? Günler geçtiği halde bunun sırrına kimse vâkıf olmadı! Ve ihtiyar sadrıazama hürmetlerinden dolayı kabineye dahil vükelâdan hiç biri paşadan bu muammayı öğrenmek istemedi. Bunu, Kâmil Paşaya karşı bir saygısızlık addediyorlardı.

Artık -vükelâ arasında- sadrıazamın istifası ve kabine meselesi tamamile unutulmuş, hiç kimse Kâmil Paşanın istifa ederek yeni bir kabine teşkil etmeğe teşebbüs eylemiyeceğine kani olmuştu. Vükelâ içinde açıkta kalmak endişesinde bulunanlara da emniyet gelmiş, Babıâli mahafili Kâmil Paşanın ortaya böyle bir şey atmakla bir blöf yaptığını zannetmişti.

Yalnız dahiliye nazırı Reşit bey, kendi telkinile harbiye nazırı

Nazım, adliye nazırı Arif Hikmet paşalarla hariciye nazırı Noradonkiyan efendiyi kabineden çıkarmak maksadile Kâmil Paşanın istifaya karar verdiğini ve meclisi vükelâda okunan istifanamenin bu niyetin mahsulü olarak yazıldığını ve sadrıazamın blöf yaptığı iddiasının doğru olmadığını tamamile biliyordu.

Bununla beraber Reşit bey sadrıazamın istifa kararını tatbik edememesindeki sebep ve hikmeti anlıyamamıştı.

Vaziyet bu merkezde iken dahiliye nazırı Reşit bey bir gün, mutadı veçhile, sadrıazamı ziyaret ettiği zaman Kâmil Paşa yakında yapılacak sulhu müteakip memleketin idaresini tanzim için düşündüğü tedbirleri izah ettikten sonra dedi ki:

— Ben hastayım!.. Artık tamamile ihtiyarladım. Nihayet bu mesuliyete daha bir müddet tahammül edebilirim. Fakat eğer ölmezsem altı ay sonra çekileceğim. Makamı sadaret sizin istihkakınızdır. Benden sonra siz geleceksiniz. Fakat henüz sulh olmadan, harp tamamile bitmeden vazifemi terketmek istemiyorum.

Reşit bey, sadrıazamın istifanamesini meclisi vükelâda okuttuğu günden sonra, hiç temas etmediği, bu bahsi bu sefer başka bir tarzda tazelemesini ve kendi sadaretinden dem vurmasını pek manidar bulmuştu. Fakat dahiliye nazırı bu nokta üzerinde fazla durmak istemedi. Ve çok hürmetli bir lisanla:

— Aman efendim. Taltif buyuruyorsunuz. İltifatı devletlerinize teşekkür ederim! İnşallah senelerce makamı sadarette payidar olursunuz. Bendeniz de tecrübe, vukuf ve kıymetli irşadınızdan istifade ederim. İstirham eylerim, ancak zatı samileriniz gibi mümtaz bir recülü siyasî ve devletin kemali meharet ve isabetle tedvir buyurduğunuz bu vazifeyi bendenize terk buyurmayınız! diye mukabele etti.

Sadrıazama fevkalâde hürmetle mütehassis bulunan Reşit bey, Kâmil Paşa mevkii iktidarda bulunduğu müddetçe, sadrıazam olmak ihtimalini düşünmüş değildi. Halbuki kısa fakat ekseriya manidar mahiyette söz söylemekle maruf bulunan Kâmil

Paşanın, Reşit beye istikbalde sadrıazam olacağını temin etmesi elbette bir sebepten ileri geliyordu.

Çok tecrübeli olan Kâmil Paşa lâf olsun diye boş yere bu sözleri söylemiş değildi. Fakat sadrıazam neyi ima ediyordu? Ne demek istiyordu?

O zaman Reşit bey için meçhul bulunan bu sualin cevabı, bilâhare anlaşılmıştı: Kâmil Paşa sukutundan sonra bunun sebebini Mısırda buluştuğu vakit Reşit beye izah etmişti.

Kâmil Paşanın, dahiliye nazırının bir arzusunu tatmin eder mahiyette söylediği bu sözleri paşanın uluorta ve sırf Reşit beye karşı takdirkârlığım izhar etmek maksadile sarfetmediği muhakkaktı.

Sadrıazamın bu sözlerindeki sebebin membaını daha derinlerde aramak lâzımdı. Çünkü Osmanlı saltanatının bu eski veziri İttihat ve Terakkinin bu en azimkar ve sebatkâr muhalifi, haberi olmaksızın, dolayısile siyasî rakip ve hasımlarının arzularına alet olmuş oluyordu!

Kâmil Paşa istifa ederek yeniden sadrıazam tayin edileceği vadini beşinci Sultan Mehmetten alarak istifanamesini meclisi vükelâda okutturduğu günün akşamı saraya gitmeğe karar verdiği halde birdenbire fikrinden caymıştı...

Kâmil Paşa istifa ederek yeni bir kabine teşkil etmek fikrinde olduğunu vükelâya bildirdikten sonra oğlu Abdullah beye de bu kararından bahsetmişti. Abdullah bey müteredditt, babasının soğuk kanlılığı hilâfında her şeyden çabuk müteessir olan bir zattı.

Kâmil Paşazade babasının bu kararına derhal itiraz etti ve dedi ki:

— Katiyen istifa etmeyiniz; aleyhinizde tertip edilmiş bir oyun karşısında bulunuyorsunuz! İstifa ettiğiniz takdirde padişahın size tekrar hizmeti sadareti tevcih etmiyeceğini haber aldım. Reşit bey sadrıazam olmak istiyor. Tarafı şahaneden sadaret de kendisine bilvasıta vadedilmistir. Hattâ mevsukan haber

aldığıma göre, istifa buyurduğunuz takdirde, Reşit bey teşkil edeceği kabineye kimleri alacağını şimdiden kararlaştırmış ve bazı zevatın da şimdiden muvafakatini gizlice almıştır.

Kâmil Paşa, oğlu Abdullah beyin bu sözlerini tamamile ikazkâr bir mahiyette telâkki etti. Ve derin derin düşündü: Hakikaten kendisini istifaya sevkeden ve bunu temin etmek için bidayette İttihatçılar aleyhinde meclisi vükelâda verilen kararların kifayetsizliği bahanesini ileri sürerek dahiliye nezaretinden istifa eden, bilâhare de harbiye, adliye, hariciye nazırlarını değiştirmek lüzumunu ortaya atarak kendisine istifa etmesini ısrarla tavsiye eden Reşit beydi.

O halde dahiliye nazırının hakikî maksadı, arkadaşlarından üç kişi yerine yeni uzuvlarla kabineyi daha mütecanis bir hale sokarak takviye eylemek değil, kendisini istifaya sevketmekle kendi yerine sadrıazam olmaktı! Belki dahiliye nazırı, kendi lehinde, padişahı da kandırmağa muvaffak olmuştu...

Kâmil Paşa artık Reşit beyden tamamile şüphelenmişti!.. Sadrıazam, kendi elile, kendi aleyhinde bir emri vaki ihdas etmeğe razı olamazdı.

Bu suretle sadrıazam Kâmil Paşa, oğluile görüştükten sonra, saraya gidip istifanamesini vermekten vazgeçmiş ve bir daha istifa kelimesini ağzına almamıştı.

Bir taraftan dahiliye nazırı Reşit beyin istifa ederek yeni bir kabine teşkil etmeğe Kâmil Paşayı teşvikleri, diğer taraftan vükelâ arasındaki ihtilâflar ve hususile İttihat ve Terakki hakkında müessir kararlar verilmesi için dahiliye nazırının meclisi vükelâdaki teşebbüs ve ısrarları harice muntazaman sızıyordu.

Reşit beyin günün birinde meclisten, İttihatçılar aleyhinde katî bir karar koparark hükümetin şiddet politikasına fiilen geçeceğini tahmin eden Kâmil Paşa hükümeti muhalifleri de hem kabineyi düşürmek için çareler arıyorlar, hem de nazırlar arasındaki ihtilâfı çoğaltmak, hususile sadrıazamla dahiliye nazırının arasını açmak için kuvvetli bir propaganda yapıyorlardı. Bu pro-

pagandanın başında, Reşit beyin sadrıazam olmak için gizliden gizliye çalıştığının işaa edildiği göze çarpıyordu.

Hattâ Reşit beyin bu emelinde muvaffak olmak için nasıl bir program takip ettiği de söyleniyordu.

Ortaya kuvvetle atılan bu rivayete göre güya Reşit bey, Hürriyet ve İtilâf fırkasının ileri gelen azasından Gömülcüneli İsmail beyle, Kâmil Paşa kabinesi aleyhinde anlaşmıştır. Reşit bey, dahiliye nazırı sıfatile vereceği emir üzerine polis ve jandarma efradı arasında münasip miktarda bir kuvvet tefrik edilecek, bu polislerden şahıslarına itimat edilenlerden bir kısmına sivil elbise giydirilecek ve bunlara Gömülcünelinin tedarik edeceği eli silâh tutar bazı kimseler de iltihak edecekler. Bu kuvvetler müştereken Babıâliye hücum ederek, Reşit beyin aldıracağı tertibat sayesinde, kolayca sadaret dairesine girilecek ve Kâmil Paşa istifaya mecbur edilecekmiş.

Hattâ, Gömülcüneli İsmail bey halâskâr zabitandan bazı kimselerle sabık mebus Konyalı Zeynelâbidin efendinin tavassutile sivil halktan bazı adamlann da yardımını temin eylemiş!

Bu suretle Kâmil Paşanın istifası temin edildikten sonra Reşit bey sadarete geçecek ve Gömülcüneli İsmail bey de yeni kabinede dahiliye nezaretine tayin edilecekmiş!

İşte musırran ortada deveran eden bu rivayetler, nihayet Abdullah beyin de kulağına götürülmüş. Abdullah bey de bu rivayetlerin doğruluğuna inandığı için babasına sadaretten istifa etmemesini söylemişti. Hattâ Abdullah bey, Reşit beyin sadrıazam olmak için padişahtan vait aldığını işitmişti.

Ancak Kâmil Paşayı oğlunun verdiği bu haberle endişeye sevketmek kâfi görülmedi. Sadrıazamın itimat edebileceği diğer bir membadan bu rivayetleri teyit edecek başka bir misal de hazırlamak lâzımdı.

Bunun için de padişahı tahrik etmek; bir taraftan Kâmil Paşaya karşı hünkârın emniyetini sarsmak, diğer taraftan da Reşit bey lehinde Sultan Reşadı doldurarak sadrıazam Kâmil Paşayı

dahiliye nazırından kuşkulandırmak icap ediyordu.

Beşinci Sultan Mehmet, bir mesele etrafında dönen entrikalara nüfuz edebilecek kıratta olmadığından kendisine yapılan her türlü telkinata kapılarak istenilen istikamete sevkedilebilen bir mizaçta idi.

Padişahın esvapçı başısı Sabit bey, İttihat ve Terakki idaresine taraftar ve Kâmil Paşa hükümetine karşı hiç bir alâka ve rabıta duymıyan bir zattı. Bu itibar ile Sultan Reşadın üzerinde derin tesir ve nüfuz sahibi olan Sabit bey, hünkârı istediği yola sevkedebilirdi. Kâmil Paşa ile Reşit beyin arasını açmak için padişaha yaptırılması arzu edilen her şeyi Sabit bey pekâlâ idare edebilirdi.

Diğer taraftan Sultan Reşadın huzuruna giren İttihatçı ricalden çoğu, padişahı Kâmil Paşa aleyhine döndürmek maksadile ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı.

Sabit bey de fırsat düştükçe, dahiliye nazırı Reşit beyin vükelâ içinde en ziyade ehemmiyeti haiz bir şahsiyet olduğunu, sadarete tayin edilecek iktidar ve liyakatte bulunduğunu padişaha söyleyip duruyordu.

Esvapçı başının bu telkinleri altında kalan Sultan Reşat, Reşit beyle sık sık temas etmek arzusunu duydu.

Bir gün Kâmil Paşa dahiliye nazırile konuşurken dedi ki:

— Zatı şahane bana her vakit şikâyet ediyorlar. Saraya seyrek gidiyormuşsunuz. Arzuyu şahaneyi ihmal etmeyiniz, arasıra saraya gidiniz.

Reşit bey derhal cevap verdi:

— Aman efendim, bu mühim ve gaileli zamanda bile haftada bir defa gidiyorum. Bundan fazlası kabil olamıyor. Bu kadar ehemmiyetli işler dururken vaktimi neden sarayda izaa edeyim.

Kâmil Paşa tekrar etti:

— Mademki böyle irade buyuruluyor. İmkân buldukça ziyaretlerinizi sıklaştırınız, dedi.

Reşit bey, sadrıazamın bu ısrarına ehemiyetli bir mana ver-

memişti. Halbuki Kâmil Paşa dahiliye nazırını saraya sevketmekle padişahın lisanından Reşit beye bazı şeyler anlatmak istiyordu.

Reşit bey ertesi günü mahza padişahın bu arzusunu yerine getirmek üzere Dolmabahçe Sarayına giderek huzura girdi.

* * *

Reşit beyin huzura girmek üzere saraya geldiğini kendisine «arz» ettikleri zaman hünkâr, son günlerde şahsına bir kat daha ehemmiyet vermeğe başladığı dahiliye nazırını alelade bir tarzda kabul etmek istemedi. Padişah, günün birinde sadarete geçebilecek vaziyette bulunan Reşit beye mümkün olduğu kadar nezaket göstermek ve iltifat etmek istiyordu.

Sultan Reşat, huzuruna giren mabeyinciye Dolmabahçe Sarayının denize bakan nakışlı ve musanna (süslü) tavanlı salonlarından birine geçerek dahiliye nazırile görüşmek istediğini söyledi. Ve hemen ağır vücudunu koltuğundan güçlükle ayırarak yorgun adımlarla küçük, sade döşemeli odasından çıktı, Reşit beyle görüşeceği geniş salona girdi.

Otuz üç senelik uyuşuk, atıl bir inzivadan sonra Osmanlı tahtına oturan Sultan Reşat, memleketin mukadderatında mühim izler bırakan hadiselerin doğurduğu bin bir ıztıraplı ve tehlikeli gailelerle bir kat daha ihtiyarlamıştı. Bilhassa Balkan harbi felâketinin kendi saltanat devri için de pek kara günleri teşkil ettiğinden meyus bulunuyordu.

Maamafih ölüm eşiğinde sendeliyen bu malûl hükümdar, memleketin bu bahtsız anlarının verdiği acı ve elemli hüsranlardan ziyade, son zamanlarda hayat kaygusuna ve saltanatının devamı endişesine düşmüş ve bunun neticesi olarak da işgal ettiği tahta sımsıkı sarılmıştı!

Daha düne kadar muhitinden emin, hayatına ve saltanatına karşı en küçük bir tehlike bile sezmiyen Sultan Reşat, beş on

gündenberi şiddetli bir vehmin altında eziliyor, gece, gündüz helecanlı ve muztarip dakikalar yaşıyordu!

Kendinden evvel gelip geçen şehinşahların kanlı naışlarile sahifeler dolduran koca bir tarihin facialarına merak salıp tetkike imkân bulan Osmanlı meşrutiyet idaresinin bu ilk hükümdarı, böyle bir faciaya kurban gitmese bile, büyük kardeşi ve selefi ikinci Abdülhamidin akıbetine uğrıyacağına inanmağa, etrafındakilere hükümet erkânına, hattâ en emin adamlarına karşı bile emniyetsizlik duymağa başlamıştı.

Sultan Reşat, bilhassa dahiliye nazırile bu seferki mülâkatında bu korkusunun yerinde olup olmadığını anlıyacak; böyle bir endişenin vukuuna delâlet edecek en küçük bir delil varsa, Reşit beyin yardımını, kendisine ve saltanatına karşı müzaheretini temin edecekti. Bunun için de dahiliye nazırına elinden geldiği kadar iltifat edecek, Reşit beyi memnun etmek için ne mümkünse yapacak ve bu suretle de nazırı tamamile kendi tarafına çekecekti.

Sultan Reşat, bu maksadına vâsıl olmak üzere en münasip ve emin yolun, biraderi Abdülhamidin bütün saltanat hayatında müracaat ettiği, devlet ricali arasında husumetler ihdas etmek ve rekabetleri kendi aleyhinde birleşemiyecek şekilde teşdit eylemek usulü olduğuna inanmıştı!

Aşağıdaki satırlarımla, ihtiyar ve âciz tavırlı Osmanlı padişahının bu tarzdaki hareketini ve son günlerde kendisine aşılanarak bir heyula gibi huzur ve rahatını bozan vehim ve korkusunun tezahürünü gösteren bir tablo çizmek istiyorum:

Dahiliye nazırı Reşit bey, padişahın huzuruna girdiği zaman beşinci Sultan Mehmedi kendisini ayak üstünde bekler gördü.

Dahiliye nazırı, bir hükümdar azamet ve gururu yerine tevekkül ve teslimiyetin bütün evsafını şahsında yaşatan padişahı, saray teşrifat kaidelerinin çerçevelediği kayıtlar altında ihtiramla selâmladı.

Hünkâr, ileriye doğru bir kaç adım atarak dahiliye nazırının

elinden tuttu ve kendi ağır vücudunu geniş bir koltuğa bıraktıktan sonra Reşit beyi de karşısına oturttu.

Sultan Reşat, esvapçısı Sabit beyin kuvvetli telkinleri altında kalarak zamanın vükelâsı arasında kendisine en sadık, saltanatının bakasına en ziyade taraftar olarak telâkki ettiği dahiliye nazırına her seferkinden farklı büyük bir alâka ve teveccühle muamele ediyor, tatlı, munis bir sesle hitap eyliyor, nazırla -dertleşmek, anlaşmak emelile- uzun bir mükâleme kapısı açmak istediğini ihsas ediyordu.

Padişah, sözüne, Reşit beyin meziyetinden, iktidarından bahsederek başladı ve dahiliye nazırını uzun uzadıya methettikten sonra hem Reşit beyi taltif, hem de Kâmil Paşa ile aralarını açmak gayretile dedi ki:

— Size vezaret rütbesi tevcih etmek istiyorum. Bunu alelûsul bana arzetmesi için Kâmil Paşaya söyledim. Fakat Kâmil Paşa itiraz etti: «Şimdi sırası değildir; sulhtan sonra yapılacak iştir» dedi. Ben de Kâmil Paşaya bu arzumu yaptıramayacağımı anladım, daha fazla ısrar edemedim!

Sultan Reşat sadrıazamın bu itirazını hikâye ederken Reşit beyden adeta özür diliyor gibi bir vaziyet alıyor ve Kâmil Paşadan memnun bulunmaz gibi olduğunu muhatabına anlatmak istiyordu.

Reşit bey derhal şu cevabı verdi:

— İltifatı seniyenize arzı şükran ederim. Ancak şunu da atebei seniyenize arzedeyim ki Kâmil Paşa hazretlerinin hakları var: Bulgar ordusu henüz Çatalca önünde iken, hususile harbin tevlit ettiği mesaip (belâlar) ve âlâm (sıkıntılar) bütün memleketi umumî bir yeise garkettiği şu günlerde, bu kabil tevcihatı şahanelerinin doğru olmadığını arzetmek cüretindeyim. Zatı mülûkânelerinin hakkımda lütfen izhar buyurulan eltafı tacıdarileriniz (lûtuflarınız), ancak memleket şerefli bir sulha kavuştuktan ve bünyei vatanda hasıl olan yaralar iltiyam bulduktan (kapandıktan) sonra efkârı umumiyece tasvip edilebilir. Bu itibarla sad-

rıazam paşanın çakirleri hakkındaki bu maruzatını tamamile yerinde buluyorum.

Reşit bey, Sultan Reşada böyle bir cevap vermekle vaziyeti daha iyi kavramış gibi idi. Maamafih Reşit bey, Kâmil Paşanın istifa etmek fikrinden caymasındaki sebepleri henüz bilmediği halde, padişahın kendisine vezaret rütbesi vermek arzusuna karşı Kâmil Paşanın itiraz eylemesini manidar bulmuştu! Demek ki sadrıazam, dahiliye nazırına vezaret rütbesi vermek istiyen padişahın sözlerinden kuşkulanmış ve Sultan Reşada bu teklifi Reşit beyin yaptırdığı zehabına kapıldığı için kendi itirazını da dahiliye nazırına gene padişahın ağzından işittirmek maksadile Reşit beyi saraya gitmek üzere sevkeylemişti.

Tevekkeli Kâmil Paşa Reşit beye sulhtan altı ay sonra çekilerek sadareti kendisine bırakacağını söylemekle lisanı münasiple

Arkadaşlarının itirazı karşısında İttihat ve Terakki merkezi umumîsini dağıtamayan ve Sultan Reşat tarafından vezaret rütbesiyle taltif edilmek istenen dahiliye nazırı Reşit bey

Reşit beye: «Acele etme, benden sonra nasıl olsa sadrıazam sensin!» demek istemişti.

Dahiliye nazırı padişahın bu izahatı karşısında bütün bunları zihninden geçirdiği sırada Sultan Reşat Reşit beyi şöyle bir muhavereye sürükledi:

— Kaç çocuğunuz var?

— İki oğlum, bir kızım.

— Kızınız kaç yaşında?

— 12 yaşında.

— Maşallah! Demek benim torunum kadar.

— Hareminizle kızınızı, müsaade eder misiniz? Davet edebilir miyim?

— Aman efendimiz teeddüp ederim!. Haddimin ve liyakatimin fevkinde eltaf ve iltifatı seniyenize gark buyuruyorsunuz. Teveccühatı şahaneleri bendeleri için cihan değer bir kıymettedir.

Sultan Reşat Reşit beye karşı gösterdiği bu tarzdaki muamele ile hususile dahiliye nazırı hakkındaki teveccühünü isbat etmek için ailesi efradile de alâkadar olduğunu ileri sürmekle muhatabının kalbini teshir ettiğine kani idi.

Hünkâr, bütün bu hareketlerile kabinedeki diğer nazırlardan ziyade Reşit beye hususî bir ehemmiyet verdiğini anlatmak istiyordu. Filhakika padişah dahiliye nazırını huzuruna kabul ettiği dakikadanberi muhatabını memnun ve kendisine raptedebilmek için son derece çalışmış, ikram ve iltifatında hiç bir kusur yapmamak istemiş, dilinin döndüğü kadar Reşit beyin üzerinde iyi tesir bırakacak sözler söylemişti.

Padişah bütün bunlardan başlıca iki gaye gözetiyordu: Son günlerdeki korkusunun hakikî mahiyetini öğrenmek için; Kâmil Paşanın ve diğer vükelânın gizli düşüncelerine vâkıf olmak ve tahtı, saltanatı için bir tehlike mevcutsa bunu akim bıraktırabilmek üzere bugün vezaret, yarın sadaret vadile Reşit beyin müzaheretini temin ederek sadrıazamla dahiliye nazırının arasını

açmak ve bu suretle beraber yürümelerine, aynı gayeye doğru gitmelerine mani olmaktı.

Safiyetile ve inceliklere akıl erdirememekle tanılan Beşinci Sultan Mehmet, Reşit beye vezaret rütbesi vermek istemesini sadrıazama söylemekle Kâmil Paşanın kalbinde Reşit beye karşı ilk emniyetsizlik ve şüphe şemmesini (tohumunu) sokmağa muvaffak olmuştu!

Nitekim sadrıazamın bu vezaret teklifini reddetmesi de Reşit beyden kuşkulandığına delil değil mi idi?

Hakikaten -Sultan Reşadın malûmatı haricinde kalan- Reşit beyin Kâmil Paşaya istifa teklifi de padişahın sadrıazamla dahiliye nazırı arasında arzu ettiği ayrılığa, daha doğrusu Kâmil Paşanın Reşit beye karşı beslediği itimadın sarsılmasına büyük bir yardımdı.

Padişah dahiliye nazırına çok geniş, bir şekilde iltifat etmekle artık maksadının husulü için -evvelce sadrıazamın üzerinde temin ettiği- muvaffakiyeti şimdi de dahiliye nazırını kazanmakla tamamladığını zannetmişti.

Reşit beye vezaret rütbesi verilmesi evvelce Sultan Reşadın aklından bile geçmiş değildi. Fakat esvapçı başı Sabit bey -İttihatçı dostlarından aldığı talimatı tatbik etmek için- vükelâ arasında geçimsizliği temin etmek, kabinedeki tesanüdü bozmak maksadile Reşit beyi Sultan Reşada methederken dahiliye nazırını vezaretle taltif etmesini hünkâra teklif etmişti.

Padişah bidayette Sabit beyin bu sözüne fazla ehemmiyet vermemişken, bilâhare saltanatını tehlikede görünce, dahiliye nazırını elde etmek fikrile esvapçı başının bu teklifini bir silâh olarak kullanmak istemiş ve arzusunu sadrıazama açmıştı.

Sultan Reşat, mademki dahiliye nazırını taltif ettiğine emindi, şimdi de nazırdan mukabil hizmet beklemek hakkını kendinde görüyordu! Sultan Reşadın düşüncesine göre artık bu iltifatlarından sonra dahiliye nazırı kendisine karşı hizmet ve fedakârlığını göstermekte tereddüt etmiyecek, hayatı ve saltanatı için

beliren tehlikeli alâmetlere karşı koyacak tedbirlere baş vuracak, hele şimdiye kadar dönen entrikalar etrafında bildiklerini tamamile anlatacaktı.

Sultan Reşat, hiç münasebet düşürmeksizin dahiliye nazırına birdenbire sordu:

— Kâmil Paşa nasıl adamdır?

Reşit bey bu suali yersiz ve manasız bulmakla beraber, muayyen bir mevzua riayet etmeksizin gelişi güzel söz söyliyen ihtiyar padişahın hakikî maksadını anlamak için düşünmeğe ihtiyaç görmedi ve hemen cevap verdi:

— Kâmil Paşa, zamanımızda nadir yetişen müstesna meziyetlere malik, pek mükemmel evsafı haiz, metin bir ahlâka sahip, çok kıymetli bir recülü devlettir.

Reşit bey, kendi şefi hakkında padişaha verdiği bu cevapta tamamile samimî idi. Dahiliye nazırı, hakikaten sadrıazam Kâmil Paşayı tavsif ettiği gibi tanıyor, ihtiyar vezire derin bir hürmetle mütehassis bulunuyordu.

Beşinci Sultan Mehmet, dahiliye nazırının, vezaretine mâni olan Kâmil Paşa aleyhinde söz söyliyeceğini beklerken, Reşit beyin bu mukabelesi karşısında şaşırmış, kalmıştı. Sultan Reşat, Reşit beye gösterdiği hüsnü muamele ile muhatabının haleti ruhiyesinde sadrıazam aleyhine bir değişiklik yapmağa muvaffak olmadığını ve evvelki tahmininde aldandığını anlamıştı!

Maamafih, günlerdenberi kalbini kemiren, rahat ve huzurunu bozan şüphesini Reşit beye açmakta mahzur görmedi: Esasen Reşit beyin sadrıazam Kâmil Paşa hakkındaki düşüncesi ne olursa olsun, Sultan Reşat hiç olmazsa kendisine vaki olan ihbar üzerine saltanatı hakkındaki endişe ve vehminden bahsedecek, hiç olmazsa dönen entrikalar karşısında bihaber olmadığını dahiliye nazırına, dolayısile sadrıazama anlatmış olmakla da -kendince- bir fayda umuyordu.

Sultan Reşat, oturduğu koltuktan biraz yana doğru döndü ve başını sağa çevirerek pencereye doğru baktı. Salonun bu pence-

resinden Beylerbeyi Sarayı gözüküyordu. Beşinci Sultan Mehmet, birdenbire bir şey hatırlamış gibi bir tavırla dedi ki:

— Fakat haber alıyorum ki biraderin (38) tekrar makamı saltanata avdet etmesi için, sadrıazamın bir teşebbüs ve hareketi varmış! Hattâ Yusuf İzzeddin efendi (o zaman veliaht) geçenlerde bana: «Kâmil Paşanın maksadı hakanı sabıkı tekrar tahta iclâs etmektir» dedi ve biraderin itlaf edilmesini bile bana teklif etti!

Reşit bey, padişahın ne kadar tehlikeli yollara sürüklendiğini ve nasıl ıztıraba, endişeye sevkedildiğini anlamıştı. Padişahı ikna etmek, saltanatından, hayatından emin olduğunu kendisine temin etmek lâzımdı. Dahiliye nazırı hemen cevap verdi:

— Her şeyden evvel şunu arzedeyim ki biraderi hümayununuzun ömrü siyasîsi artık tamamile bitmiştir. Yalnız ömrü beşeri ve hususîsi kalmıştır. Onun da ne kadar süreceğini Allah bilir!.. Amma pek çok zaman olmasa gerek!

Hakanı sabık, Kâmil Paşayı -hasıl olan zannın hilâfına- hiç bir zaman sevmiş değildi. Saltanatı zamanında makamı sadarete getirdiği rical arasında kendisile hemen hemen hiç uyuşamadığı son zamanlardaki yegâne sadrıazam, Kâmil Paşadır. Sadrıazam paşa, zatı şevketsimatınıza karşı derin bir hissi ihtiram ve sadakatle merbuttur. Bu hakikatin haricinde olarak efendimize arzedilen şeyler, tamamile uydurma ve mahsulü garaz şeylerdir! Kâmil Paşa, böyle fena bir fikre teşebbüs ve cüret edecek zafı ahlâk eshabından değildir. Kalbi hümayununuzun emin ve müsterih olmasını istirham eylerim.

Reşit bey, o kadar emniyet telkin edici bir lisanla söz söylüyordu ki Sultan Reşat, bu bahis etrafında yeni bir sual sormağa imkân bulmadı.

Artık Sultan Reşat susmuştu. Bununla, mevzuu bahsedecek

---

(38) Abdülhamidi kastediyor. Mahlû (tahttan indirilmiş) padişah, ömrünün son günlerini Beylerbeyi Sarayında geçirmiş ve umumî harp esnasında bu sarayda vefat etmişti.

Tekrar Padişah olmasına imkân bırakılmamak üzere Abdülhamidin öldürülmesini Sultan Reşada tavsiye eden veliaht Yusuf İzzeddin efendi

başka bir mesele kalmadığını dahiliye nazırına ihsas ediyordu. Esasen bir saatten fazladır ki Reşit bey, padişahın manalı, manasız bir çok sözlerine muhatap olmuştu.

Reşit bey, padişahın endişesi ve Kâmil Paşa hakkında besledi ği şüpheler önünde hayretler içinde kalarak saraydan ayrıldı. Hele veliaht Yusuf İzzeddin efendinin Sultan Reşada büyük kardeşini öldürmesini bile teklif edecek kadar ileri gitmesi, padişahta hasıl olan bu şüphenin tetkik ve tahlili noktai nazarından, pek dikkate şayandı!

Hal'edildiği gündenberi Selânikte Alâtini Köşkünde muhafaza altında oturtulan Abdülhamit, bu sefer İstanbula getirilmiş ve ikametine tahsis edilen Beylerbeyi Sarayına yerleştirilmişti. Ahmet Muhtar Paşanın yerine sadarete tayin edilen Kâmil Paşanın

garip bir tesadüf eseri olarak sadaretinin beşinci günü Abdülhamit tekrar İstanbula iade edilmiş oluyordu.

Kâmil Paşaya muhalif bulunan Sultan Reşat mukarriplerinden bazılarının, bu hadise de, işlerine yaradı: Ve bundan derhal istifade ederek hükümetin, hususile Kâmil Paşanın İttihat ve Terakkiye ve meşrutiyete katî darbe vurarak, Abdülhamidi tekrar tahta çıkaracaklarını ve bunun için Selânikten İstanbula getirdiklerini bir taraftan işaa ediyorlar, diğer taraftan da padişahı bununla dolduruyorlardı. Halbuki Abdülhamidin İstanbula getirilmesi, Balkan harbi mağlûbiyetinin günden güne tahakkuk etmesinden ve Selâniğin de, pek yakında, düşman eline geçeceğinin muhakkak görülmesindendi.

Bu vaziyet karşısında hükümet Abdülhamidi daha fazla Selânikte bırakmak istemedi. Ve İstanbula getirmeğe karar verdi. Fakat İstanbulla Selânik arasında yalnız deniz yolu açıktı. Sabık padişahın yolda düşman donanmasının müdahalesile Yunanlılara esir düşmesi ihtimali mevcuttu. Bunun için İstanbuldaki Alman sefirine müracaat edildi. Alman İmparatoru Vilhelm, eski dostu Abdülhamidi İstanbul sefareti istasyoneri (Lorley) yatıle İstanbula kadar naklettirdi.

Binaenaleyh sırf harbin zaruretinden doğmuş, bu hadise bile Sultan Reşadın uykusunu kaçıracak bir propaganda şekline inkılâp etti.

Sultan Reşat dahiliye nazırı Reşit beyi sadrıazam aleyhine döndüremiyeceğini anlamakla beraber hâlâ Reşit beyi tutmaktan, Reşit beye karşı azamî surette iltifat etmekten fayda elde edeceğini ümit ediyordu. Padişah, Reşit beyi kabul ettiği günün ertesinde musahiplerden birinin vasıtasile Reşit beyin refika ve kerimesini saraya davet etmişti.

Sultan Reşat, baş kadın efendisi de hazır olduğu halde, dahiliye nazırının haremile kızını huzuruna kabul etmiş, kendilerine tevkalâde iltifat ederken bir aralık zevcesi hanımefendiye:

— Zevcinize vezaret rütbesi vermek istiyorum. Fakat Kâmil

Paşa mani oldu, diyerek bir gün evvel Reşit beye söylediklerini tekrar etmekte fayda görmüştü. Padişahın bu vezaret mevzuuna tekrar temas etmesi, Reşit beyin büsbütün hayretini celbetti.

Artık vaziyet tamamile anlaşılıyordu: Kabine aleyhinde çalışan, Kâmil Paşa hükümetinin bir an evvel devrilmesi için her türlü çareyi ihtiva eden muntazam bir program tatbik edilmekte idi. Bu program, bilhassa hükümeti dahilen zafa düşürmek, nazırlar arasında ihtilâfları körüklemek şeklindeki esaslar dairesinde hazırlanmıştı.

Kabine âzasından Nazım Paşanın İttihatçılar lehine meylettirilmesi, adliye nazırı Arif Hikmet Paşa ile hariciye nazırı Gabriyel Noradonkiyan efendiden meclisi vükelâdan geçen meseleler hakkında muntazaman malûmat alınması, yeniden kabine teşkil etmek üzere istifaya karar veren Kâmil Paşaya, Reşit beyin sadrıazam olması ihtimali ileri sürülerek istifadan vazgeçtirilmesi, Reşit beye vezaret rütbesi verilmesi için Sultan Reşadın kandırılarak Kâmil Paşanın kuşkulandırılması, nihayet Abdülhamidin tekrar saltanata iade edileceğinin Yusuf İzzeddin efendi vasıtasile padişahın vehim ve korkusunun tahrik edilmesi hep bu programın gayet dikkatli ve hesaplı bir surette tatbik edilmesinden başka bir şey değildi.

Fevkalâde asabi, salim düşünmek kabiliyetinden mahrum bulunan Yusuf İzzeddin efendi Abdülhamidi esas itibarile hiç sevmezdi. Sultan Reşat hal'edilip de tekrar padişah olduğu takdirde Yusuf İzzeddin efendi saltanat veraseti usulünün Abdülhamit evlâtları lehine değiştirilerek veliahtlığını kaybedeceğinden korkmuştu. Veliahtlık hukukundan iskat edileceği endişesile, bilâhare, Sultan Reşattan teminat, vükelâdan taahhütname almakla ömrünü geçiren Yusuf İzzeddin efendinin can damarı bu nokta idi. Binaenaleyh -Kâmil Paşa aleyhinde padişahı doldurmak için- Yusuf İzzeddin efendinin bu suretle tahrik edilmesi, Kâmil Paşa hükümeti aleyhinde yapılan propagandaların en kuvvetli kısmını teşkil ediyordu.

Hattâ Babıâli baskını ile Kâmil Paşanın istifasından haberdar olan Sultan Reşat, sırf hal'edilmek korkusundan dolayı, Kâmil Paşanın düşmesinden mütevellit memnuniyetini Enver beye açıkça söylediği gibi, İttihatçıları hiç bir zaman sevmiyen veliaht Yusuf İzzeddin efendi de -sırf Kâmil Paşanın Abdülhamidi tahta getireceğine inandırıldığı için- bu hükümet tebeddülünden Sultan Reşat kadar memnun olmuştu.

İşte anî bir baskına karşı mukavemet edemiyerek iktidar mevkiinden düşürülen Kâmil Paşa kabinesi bu esbap ve şerait dairesinde zayıflamış, dahilen bu gibi entrikalarla ihtilâfa düşmüş, nazırları biribirlerini anlamıyacak hale getirilmişti!

Kâmil Paşa hükümetinin içyüzü böyle ahenksiz ve tesanütsüz bir çehre arzederken, harbin aldığı meşum netice de hükümetin mevkiini çok müşkül hale sokmuştu.

Düşman ordusunun bir taraftan Edirnenin muhasarasına devam ederken, diğer taraftan Kırkkilise önlerine kadar ilerlemesini gören Ahmet Muhtar Paşa istifa edince Kâmil Paşa, harbin çok tehlikeli vaziyetler gösterdiği bugünlerde, sadaret makamını işgal etmişti.

Kâmil Paşanın sadrıazam olduğu gün (16 Teşrinievvel (Kasım), 1328) (1912) Kırkkilise önünde iki ordu büyük bir harbe tutuşmuş, bulunuyordu.

Bu çarpışma, harbin vaziyetini katîleştirecek bir mahiyette telâkki edilmiş, hattâ harbin bidayetindenberi ordunun mağlûp olmasına rağmen, Kırkkilise önlerinde başlıyan bu meydan muharebesine büyük ümitler bağlanmıştı.

O kadar ki bu son çarpışmanın bazı mevzîî muvaffakiyetlerini gösteren ilk alâmetler üzerine İstanbul gazeteleri sevinçli haberler neşretmişler, padişah da orduya selâmını ve mahzuziyetini bildirmişti. Fakat yedi gün geceli gündüzlü devam eden bu harpte -ordumuzun sağ cenahının ilerlemesine rağmen- Bulgarların Osmanlı ordusunun sol cenahile merkezini mahvetmeleri, harbi büyük bir bozgunlukla neticelendirdi!

Üç beş gün evvel katî zafer istihsal edileceği iddiasile kandırılan efkârı umumiyede bu uğursuz akıbet büyük bir yeis ve inkisar doğurdu!

Hattâ başkumandan vekili Nazım Paşa verdirdiği ilk haberleri nasıl tevil edeceğini şaşırmış bir halde neşrettiği tebliği resmî ile ordunun bu son felâketini saklıyamamıştı.

Nazım Paşa bu tebliğinde harplerdeki talihin bir ordu için her vakit değişebileceğini, bir millet için ne ihraz olunan zaferden lüzumsuz yere memnun ve müftehir bulunmak, ne de muvaffakıyetsizlikleri karşısında yeise ve telâşa kapılmak lâzım gelmeyeceğini ilân ediyor ve şark ordusunun Çatalca hattına çekileceğini bildiriyordu.

Filhakika şark ordusu perişan, bozgun bir halde Çatalca istihkâmları önündeki mevzilerine yerleşti: 21 Teşrinievvel (Ekim), 1328 (1912).

Bulgarlarla ilânı harbin tam on yedinci günü, tarihte emsali nadir görülen bu seri hezimet vukua gelmişti!.. Artık her an için Bulgarların Çatalcadaki hattı da yararak İstanbulun sukutu ihtimalinden korkuluyordu!

Harbin bu meşum akibeti üzerine, harp sahasındaki kasaba ve köylerden evini barkını bırakıp perişan, muztarip bir halde kaçan binlerce muhacir, İstanbul sokaklarına felâket kafileleri halinde aç, çıplak bir surette döküldüler!

Bir taraftan kışın en sert günlerde zavallı Rumeli halkının birer sefalet kârvanı halinde İstanbula can atmaları, diğer taraftan ordumuzda ve muhacirler arasında başlıyan çok feci bir kolera salgını İstanbul sıhhatini şiddetle tehdit etmeğe başladı.

Ordu efradı ve muhacirler arasında hüküm süren kolera, bir hafta içinde şehir halkına da sirayet etti!.. Günde on sekiz, yirmi vakadan başlıyarak son zamanlarda, yirmi dört saat içinde, kırk beş, elli vakaya kadar çıkan kolera müsaplarının (hastalarının) beşte biri ölüp gidiyordu.

Çatalcadan Sirkeciye kadar hat boyunda bu feci âfet ile kıv-

ranan insanlara tesadüf edildiği gibi Ayasofya camiine, Saraybumuna, Sirkecideki Demirkapıya yerleştirilen muhacirlerin sefalet hali, İstanbula derin bir matem havası çöktürdü!

Ordudan, muhacirlerden, İstanbul halkından yirmi bin kişi bu feci kolera salgınından kurtulamadı! Hattâ bir aralık, koleranın Anadoluya sirayet etmesinden bile korkuldu. Nitekim İstanbula çok uzak kasabalarda, meselâ Diyarıbekirde bile tek tuk vakaların zuhur ettiği görüldü!.. İstanbul sıhhî teşkilâtı, harp münasebetile, bütün vesaitsizliğine rağmen, koleranın önüne geçmeğe, müessir tedbirler almağa uğraştığı halde günden güne dehşetli bir yekûne baliğ olan vakaları azaltmak kabil olamıyordu.

Bilhassa şehremini Cemil Paşa bir taraftan halkı bu belâdan kurtarmak için gece gündüz çalışırken, diğer taraftan koleralı hastaların tedavisine bizzat nezaret ediyor, İstanbulun temizlenmesi için yorulmak bilmez büyük bir gayret sarfediyordu.

Hattâ o günlerde İstanbuldaki bütün sokakların geceleri amele tarafından bol su ile yıkanmasını bile temin eden Cemil Paşa, amele kifayetsizliğini düşünerek, aç ve sefil bir halde kalan muhacirleri, yevmiye (para) vererek, şehrin temizliği işinde çalıştırmıştı.

Diğer taraftan kolera felâketinden başka harp sahasından İstanbula gelen mecruhları (yaralıları) da tedavi etmek mühim bir mesele halini almıştı. Trakya ve Çatalcadan Sirkeciye gelen trenler, muhacirlerle yaralıları istasyona döküyorlardı. Bu feci vaziyet yüzünden İstanbul hastahanelerinde boş bir köşe bulmak imkânı kalmadığından şehir içinde bir çok binalar alelacele hastane haline kondu.

Mağlûbiyetin acı ıztırap ve feci safhaları kolera ve son günlerde buna inzimam eden tifo vakaları ile İstanbul büyük bir felâket ve matem şehrine dönmüştü.

Koleralı hastaların mide ve bağırsak ifrazatile dünyanın en pis yeri haline gelen ordu karargâhı ile Sirkeci istasyonu arasın-

daki sahanın temizlenmesi hemen hemen imkânsız bir halde idi.

Bu çirkin manzaraları kısmen olsun göz önünden kaybetmek için üzerlerine kum dökülmesile iktifa edilmişti! Kabine namına dahiliye nazırı Reşit beyle evkaf nazırı Ziya Paşa bilhassa harp mesaibi, muhacir akını ve kolera salgını işlerile meşgul olmak vazifesini deruhte etmişlerdi.

Nazırlar alınan bütün sıhhî tedbirlerin arzu edildiği kadar müessir olmamasından endişe ediyorlar, buna munzam olarak harbin aldığı menfi şekilden pek nevmit (umutsuz) bir halde bulunuyorlardı!

Bundan başka Çatalcadaki şark ordusu bakiyesinin düşman kuvvetleri tarafından yarılarak Çatalca istihkâmlarının düşmesi, saatten saate beklenen meşum bir akibet olarak görülüyordu!

Hattâ bu esnada Bulgar ordusunun İstanbula gireceğini muhakkak telâkki eden Avrupa devletleri kendi tebaalarının muhafazası ve İstanbul asayişinin ihlâl edilmemesi için İstanbula birer gemi gönderdiler.

Çatalcada yeniden harp başladığı zaman artık Osmanlı ordusunun daha fazla mukavemet edemiyeceğine dair umumî karargâhtan İstanbula telgraflar yağdı. Devletin hayatına da nihayet verecek olan bu feci ihtimalin tahakkuk etmekte olduğunu anlıyan sadrıazam Kâmil Paşa, Bulgar ordusunun İstanbula girmesindeki felâketin büyük bir ehemmiyeti olduğunu takdir etti.

Kâmil Paşa, alelacele bir müsalâha aktederek (ateşkes yaparak) düşman istilâsının önüne geçmek mümkün olduğunu düşünmekle beraber, seri ve kolay muvaffakiyet istihsal etmekle gözü kararan düşmanın İstanbula girmeden bu sulha yanaşmıyacağını, ancak devletin haysiyet ve istiklâlini mahvedecek şartlarla sulha razı olacağını düşündü.

Sadrıazam, son bir çare olmak üzere memleketin, hususile İstanbulun vaziyet ve mukadderatile Avrupa devletlerini alâkadar etmek istedi. Bu kara günlerden birinde İstanbuldaki bütün düveli muazzama sefirlerini Babıâliye davet etti.

Bu anî ve müstacel davetin mahiyetini anlamak istiyen sefirler, sadrıazamın odasına girdikleri zaman seksen yaşını geçmiş ihtiyar veziri fevkalâde müteheyyiç ve muztarip gördüler.

Sadrıazam Kâmil Paşanın bütün vücudu, ayakta duramayacak derecede, titriyordu. Nezdine toplu bir halde kabul ettiği sefirlerden hiç birinin söz söylemesine imkân bırakmadan birdenbire dedi ki:

— Görüyorsunuz ya pek felâketli ve muztarip anlar yaşıyoruz!.. İstanbul halkı son derece ıztırap ve galeyandadır! İstanbula Bulgar ordusu girebilir. Fakat iyi bilmelisiniz ki bu hadiseyi bir katliâm takip edecektir! Bu katilâm, yalnız İstanbulun Müslüman ahalisile Bulgar ordusu efradı arasında cereyan etmiyecektir. Bu, ecnebiler aleyhine de istikamet alacaktır. Çünkü ben, böyle bir hale mâni olacak kudrette değilim. Ahalinin galeyanı, heyecanı karşısında hiç bir şey yapılamaz.

Esasen bundan sonra ne olacağını düşünmek bile istemem. Ben, seksen yaşını geçtim, daha fazla yaşamazsam büyük bir şey kaybetmem. Fakat sizler, ecnebiler içinde gençler, çocuklar var: Ben ölürken, emin olunuz, siz de öleceksiniz!.. Bunun mesuliyeti de bizzat sizlere, yani Avrupa devletlerine aittir!

Bundan sonra isterseniz Bulgar ordusuna daha fazla müsamahakâr davranınız, isterseniz başımızın çaresine bakınız! Şunu da ilâve edeyim ki Rumelide yapılan mezalimin (kıyımların) intikamını almak için İstanbulda kâfi derecede silâh ve vesait vardır. Böyle bir anda çaresiz bir vaziyette kalan ahaliye, hayatlarını ve namuslarını muhafaza etmek için, bu silâhları dağıtmamak benim elimden gelmez!

Büyük bir tecellütle söz söyliyen Kâmil Paşa her zaman izhar ettiği itidal ve soğuk kanlılığını kaybetmiş, nasıl siyasî bir akis yapacağını düşünmeğe lüzum görmeksizin sesine asabî bir eda vererek sözlerine devam ediyordu.

Kâmil Paşa bütün sefirlere hitap etmekle beraber gözlerini bilhassa Rus sefiri M. de Girse dikmiş, bulunuyordu.

Düşman ordusu İstanbula girdiği takdirde feci neticelerden mütevellit mesuliyetin Avrupa devletlerine ait olacağını tehditkâr bir lisanla sefirlere söyleyen sadrıazam Kâmil Paşa

Sadrıazam Kâmil Paşa vükelâdan hiç birinin fikrine müracaat etmeksizin sefirlere yaptığı bu tehditkâr protestoyu Bulgar istilâsına mâni olmak için yegâne çare olarak telâkki ediyordu.

Sefirler, sadrıazamın odasından çıktıkları zaman düşünceli bir vaziyette idiler; Kâmil Paşa gibi itidalile, hususile devletleri gücendirmemek siyasetini takip etmekle maruf bir devlet adamının, memleketin bu feci akıbeti önünde böyle bir lisan kullanması hayretleri celbetmekle beraber, sadrıazamın ne kadar müşkül ve ümitsiz bir halde olduğunu gösteriyordu.

Fakat sadrıazam Kâmil Paşanın bu tehditkâr protestosu üzerine, devletler müsbet veya menfi bir vaziyet almadan, bir taraftan koleranın Bulgar ordusu arasında da müstevli bir hal alması, diğer taraftan üssülhareketlerinden uzaklaşarak ve son gün-

lerde büyük telefat vererek yorulan ve yıpranan Bulgarların daha fazla ileriye gidememeleri gibi sebepler -yukarıda yazdığım gibi- Bulgarlarla aramızda bir mütareke aktetmeğe âmil olmuştu.

Kâmil Paşa, harbin neticeleri, fecialarile bu suretle meşgul bulunduğu sıralarda kendi hükümetinim de aleyhinde tertibat alındığından tamamile haberdar değildi. Halbuki çok gizli ve alttan alta idare edilen kuvvetli bir cidal ile Kâmil Paşa kabinesi yıprattırılmış, içinden çürümüş bir hale gelmiş, nihayet -zaten harbin akibeti- büsbütün makûs ve meşum bir netice aldığı, hususile Kâmil Paşanın Edirne dahil olduğu halde bütün Rumeliyi terke razı olduğu işaa edilince, efkârı umumiye de Kâmil Paşa aleyhine dönmüş ve neticede hükümet, işte böyle bir baskın ve kıyam ile kanlı bir şekilde düşürülmüştü!

İttihatçıların Kâmil Paşa hükümeti aleyhine vaziyet aldıkları ve hükümeti iskat edeceği son günlerde kulaktan kulağa fısıldandığı ve hususile ahvalin içyüzüne vâkıf olanlar hükümet aleyhinde dahilî bir isyanın vukuunu günden güne bekledikleri halde, bizzat Kâmil Paşa ile arkadaşları -dahiliye nazırı Reşit beyin bütün ikaz ve gayretlerine rağmen- bu hakikate bir türlü inanmamışlar, Kâmil Paşanın nazırları kabine haricindeki düşmanlarına karşı daha tedbirli hareket edecekleri yerde, biribirlerinden korkup çekinmeğe, biribirlerile uğraşmağa başlamışlardı.

Hattâ son günlerde, Nazım Paşanın başkumandan vekili sıfatile, harp sahnesinde bulunduğu zamanlarda kendisine harbiye nezaretinde vekâlet eden Ferik Ahmet Fevzi Paşanın, Kâmil Paşa tarafından asaleten harbiye nazırlığına tayin edileceğinin söylenmesi, bilhassa Nazım Paşanın Sait Halim Paşa ve Talât beyle yaptığı mülâkatlardan sonra İttihat ve Terakkiye iltihak ettiğinin bir dedikodu mevzuu olarak dolaşması üzerine, Kâmil Paşanın bir darbesine maruz kalmaktan korkan Nazım Paşa, gazetelere bir tekzip mektubu göndermeğe mecbur olmuştu.

Babıâli baskınlından tam dört gün evvel, gazetelerde intişar eden bu mektubunda Nazım Paşa «bir fırkai siyasiyeye temayül ettiğine dair mektuplar aldığını ve şayialar işittiğini» kaydettikten sonra hiç bir fırkaya dahil olmadığını ve şayiaların uydurma şeylerden ibaret bulunduğunu açıkça ilân ediyordu.

Nazım Paşaya böyle bir tekzibi yaptıracak kadar kabine aleyhindeki cereyan ve hareketler bu kadar kuvvetlendiği bir sırada, Kâmil Paşa hükümeti başını kaldırıp hariçten kendi aleyhine müteveccih olan sesleri duymak ve isyan emarelerini görmek lüzumunu idrak edememiş, derin ve emin bir uykuda iken pek gafil avlanmıştı!

Nitekim bu gaflet bir çok sahalarda kendisini gösteriyordu: Meselâ Kâmil Paşa hükümeti İttihat ve Terakki erkânından bazılarının hareketlerinden, kabine aleyhine tertibat aldıklarından şüphe ederek bir takım İttihatçıları takip ve tevkif etmeğe teşebbüs ettiği halde, hükümet bu takibat işterinde bile gafletten kurtulamıyor ve acze maruz kalıyordu...

Bu gaflet ve aczi gösteren dikkate şayan şu misali zikredeyim:

Babıâli baskınına iştirak ve Kâmil Paşayı istifaya mecbur eden İttihatçılardan Sabancalı Hakkı beyin tevkifi için divanı harbi örfîden emir verilmişti. Divanıharp reisi Arif Paşa Hakkı beyin süratle ele geçmesi için şiddetli emirler verdiği halde, Hakkı bey en emin melce (sığınak) olarak gene divanıharp reisi Arif Paşanın Üsküdardaki konağını intihap etmiş ve bu konakta Arif Paşanın damadı İzzet beyin günlerce misafiri kalmıştı!..

Gerek tarzı cereyanı ve gerek şekli tertibindeki hususiyet, gerekse Kâmil Paşa hükümetinin içyüzündeki ihtilâflı ve karışık vaziyet itibarile Babıâli vakasının -bir daha tekrar edeyim- üzerinde dikkat ve ibretle durulacak bir hadise olduğu tamamile anlaşılıyor!

Bu eserde intihap ettiğim mevzu, «Yakup Cemil Vakası» na müncer olan İttihat ve Terakki dahilindeki gizli ihtilâfları, cidal

(mücadele) ve fırtınaları gösterecek hadiselere temas ettiği halde, «Babıâli Vakası», İttihat ve Terakkinin dahilî ihtilâflarına, dolayısile, bir misali teşkili etmektedir.

Ancak bu vakanın gayet vazih olarak görülen mahiyeti de isbat ediyor ki, biribirlerimin aleyhine en şiddetli ihtilâflara kadar giden İttihat ve Terakki erkânı, kendi fırkalarının manevî şahsiyeti, mevki ve istikbali mevzuu bahsolunca, müttehit bir cephe halinde hareket etmişler, siyasî muhalif ve hasımlarını mağlûp ederek düşürmek için -kendi aralarındaki dava ve ihtilâfları bir tarafa bırakarak- maddî ve manevî kudret ve varlıklarile bir tek vücut gibi, yalnız bir fikir etrafında hareket etmeği bilmişlerdi.

Osmanlı meşrutiyet tarihinde İttihat ve Terakkinin manevî vasfını ve benliğini, «Babıâli Vakası» kadar canlı olarak isbat eden hemen hemen hiç bir hadise yoktur.

İttihat ve Terakkinin hem bu hüviyetini canlandırmak, hem de Yakup Cemil beyin ilerideki iddialarının menşe ve mesnetlerini göstermek itibarile, bu vakayı, olduğu gibi ortaya koymak istedim.

VII

Mücadeleler ve maceralarla dolu bir mazi!

Yakup Cemil ismi ne hatırlatıyor? —Umumî hoşnutsuzluk... — Harpten şikâyetin manası: "Vatan hıyaneti!" —Yakup Cemil vakasının esrarlı çehresi —Her işi başarabilmek vehmi... —Yakup Cemil: "İttihat ve Terakki" fedaisi! —Yakup Cemil: Murahhas —Çöl ortasından ani bir seyahat —Şüphelendikçe baş vurulan çare: Silâha sarılmak! — Bandırmalı zenci zabit casus mu? —On altı kişi birden nasıl kurşuna dizilir? —Hasankaleden Bitlise... —Siperde can sıkıntısının eğlencesi! —Ağaç dalına adam asılır mı?.. —Her tehlikeli işe atılan taşkın mizaç... —Yakup Cemil olmasaydı Babıâli basılır mı idi? —Tabanca ile tehdit edilen nazırlar... —Sıhhiye reisliği mi? Bağdat sıhhiye müfettişliği mi? —Fransız diplomatı ne istiyor? —Talât bey yüksekten atıyor: "Sulha ihtiyacımız yok!" —Köşkün etrafındaki tarassut... —Ahmet Rıza bey neden muhalif? —Yarı kalan seyahat... —Bir vakanın hikâyesi: Cemil Paşanın atlattığı ölüm tehlikesi! —Yakup Cemil idealist mi?

Yakup Cemilin şahsiyeti

Kendi siyasî teşekkülleri haricindeki şahıslara ve zümrelere karşı tamamile müttehit ve mütesanit gözükerek hareket eden ve bilhassa müşterek muhalifleri karşısında müsait ve müsamahakâr olmamağı tercih eden İttihat ve Terakki manzumesine dahil olanlar -yukarıda sırası geldikçe izah ettiğim gibi- muhtellif zümreler hallinde, biribirlerile mütemadiyen çarpışıp durdular.

Başta fiilen Talât beyin riyasetinde bulunan ve İttihat ve Terakkinin doğrudan doğruya idarî ve siyasî vaziyeti itibarile programını resmen tatbik ve tahakkuk ettirmek vazifesini üzerine alan merkezi umumîye karşı, Balkan harbinden evvel başlıyarak mevcudiyeti umumî harbe kadar devam eden muarız zümrenin şahsiyetleri arasında Yakup Cemil bey; bir çok dikkate şayan hareketleriyle, ele avuca sığmayan hallerile, bilhassa son zamanlarda, muhitinin dikkatini üzerine çekmekte idi.

Yakup Cemil ismi bugün anılınca bütün zihinlere tevarüt eden (beliren) bir fikir ile düşüncelerimiz, umumî harp senelerine doğru rücu ediyor...

Harbin ilânından bir sene sonra memleketin dahilen ve haricen maruz kaldığı müşkül, elîm vaziyetler, Osmanlı devletini harbe sevkeden İttihat ve Terakki hükümeti ricaline karşı umumî bir hoşnutsuzluk doğurmuştu.

Fakat harpten ve harbin meydana getirdiği musibetlerden alelade surette bahsetmek bile vatan hiyaneti olarak telâkki edildiği için halk, büyük bir sabır ve tevekkülle hadisatın inkişafını beklemek mecburiyetinde kalıyor, memnuniyetsizliğini izhar etmek cesaretinde bulunamıyordu.

Ancak kendilerinde -İttihatçılık noktai nazarından- ileri gelen safta bir sıfat ve salâhiyet görenler; bu umumî memnuniyetsizliği ifade etmekten çekinmiyorlar, gün geçtikçe kabine erkânı ve İttihat ve Terakki ricali aleyhinde tenkit ve muahazelerine şiddet ve vüsat vermekte tereddüt etmiyorlardı.

Yakup Cemil vakasının daha umumî harp senelerinde, derinden derine ve gizliden gizliye dedikodulara vesile veren esrarlı çehresi, şimdiye kadar tamamile, peçesini sıyırmamış olduğu halde, hükümete karşı yükselen tenkit ve muahazelerle sıkı sıkıya alâkadar bulunan bu hadise, nihayet baş gösteren mütekabili husumetlerin tezahürlerini canlandırmaktan başka bir mana ve mahiyette değildir.

1908 meşrutiyet inkılâbına filen karışan genç zabitler arasında cesaretini, fedakârlığını ve nihayet en tehlikeli maceralara atılmaktan yılmamakla şahsiyetini tanıtan Yakup Cemil bey, meşrutiyetin ilk günlerindenberi seneler geçtikçe, muhtelif hadiselere karıştıkça kendisinde her işi başarabilecek bir kudret tevehhüm etmeğe, İttihat ve Terakkinin meşgul olduğu her mevzu etrafında söz söylemek, reyini dinletmek hak ve selâhiyetini kendinde görmeğe başlamıştı!

Meşrutiyet inkılâbındanberi Yakup Cemil beyin geçirdiği hayat, daima heyecanlı, tehlikeli ve asabi vakalarla doludur. Ölümle karşı karşıya getiren bir çok vakalardan, bir kazaya uğramaksızın, kendini kurtarabilen bu ihtilâlci ve asabi şahsiyetin maceraları, nihayet kendi şeflerinin emrile ölüm meydanında nihayet buldu!

Yakup Cemil bey, bu vakalarda ekseriya kendi başına hareket etmek istemiş, hiç bir endişe ille mukayyet olmaksızın, kendince makul gördüğü hadiselere girmekten, vaziyetlere atılmaktan, düşündüğünü yapmak ve yaptırmak arzusundan nefsini muhafaza edememişti.

İstanbulda Yenibahçede doğan Yakup Cemil bey, çocuk yaşındanberi haşarı, asabi, hırçın mizaçta olarak kendini tanıtmış-

tı. Haksız gördüğü hadiselere karşı galeyan ve feveran etmekte hiç ihtiyatkâr olmıyan Yakup Cemil bey, mektebi harbiyeden mülâzim çıkar çıkmaz Rumeliye gönderilmiş, burada meşrutiyetten evvel İttihat ve Terakkiye dahil olmuş, meşrutiyet inkılâbında çok mühim roller oynamış, kanunu esasinin cebren Abdülhamide ilân ettirilmesi sırasında Rumelideki saray mensupları aleyhinde İttihat ve Terakkinin kullandığı fedaileri arasında nazarı dikkati celbetmişti.

İttihat ve Terakki meşrutiyeti ilân ettirmeğe muvaffak olmakla beraber, bu muvaffakiyeti meşrutiyetin devam ve bakası için kâfi görmüyordu. Bu itibarla, İttihat ve Terakki Cemiyeti umde ve mefhumlarının kökleşip sağlamlanması maksadile, memleket dahilinde geniş mikyasta teşkilât vücuda getirilmesi münasip görüldü. Bu teşkilâtın başında cemiyet gayelerine sadık, fedakâr İttihatçıların bulunması bir prensip olarak kabul edildi.

Vilâyet merkezlerinde ihdas edilen ve murahhası mesullükler unvanını alan bu teşekküller, cemiyetin adeta birer valilikleri mahiyetinde bulunuyorlardı. Murahhası mesuller bulundukları yerin hükümet teşkilâtını, devlet memurlarını murakabe ediyorlar, İttihat ve Terakkinin maksat ve gayesi haricinde hiç bir işin yapılıp görülmesine imkân bırakmıyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu murahhaslarını intihap ederken, inkılâba fiilen karışmış, genç zabitleri, sivil İttihatçılara tercih ediliyordu.

Bu meyanda meşrutiyetin istihsali için fedakârlığı görülen zabitlerden bir kısmı, askerlikten istifa etmişler ve bu murahhaslıklara tayin edilmişlerdi.

Yakup Cemil bey de bu maksatla ordudan ayrılınca hemen İttihat ve Terakkinin Adana murahhası mesullüğünü deruhte etti.

Adana, meşrutiyetten sonra Ermeni hareketlerine, hadiselerine sahne olan mühim bir vilâyet merkezi olduğu için Cemal beyi (bilâhare bahriye nazırı olan Cemal Paşa) buraya vali olarak tayin eden İttihat ve Terakki Yakup Cemil bey gibi sert ve cesur bir uzvunu da buradaki İttihat ve Terakki teşkilâtının başına ge-

çirmeği münasip gördü.

İtalyanların Trablusgarp ve Bingaziye tecavüzü üzerine İttihat ve Terakkinin bir çok erkânı ve ordunun bir çok güzide zabitlerile beraber Yakup Cemil bey de Bingaziye koştu.

Haddi zatında çok vatanperver olan bu genç ihtilâlci, fırka teşkilâtı yapmaktan, fırkanın siyasî programını ve emellerini tahakkuk ettirmekten ziyade, maceralara atılmak, harbetmek, eşkiya takip eylemek gibi fıtrî vasıflara mailikti. Bu maksatla Adana murahhası mesullüğü yerine Bingaziyi düşman istilâsına karşı müdafaa etmek, burada müfrezeler teşkil ederek İtalyanlara saldırmak Yakup Cemil beyin mizaç ve tabiatine daha muvafık gelen bir hayattı.

Maamafih Yakup Cemil bey, bir harp ve mücadele adamı olmakla beraber, bazan fikrini birdenbire değiştirir, aklıma hükmettiği gibi hareketlerde bulunur, giriştiği işte sebatkâr olmadığı zannını verirdi. İşte üç buçuk, dört ay kadar Bingazide çalışan ve düşmanla geceli, gündüzlü çarpışan Yakup Cemil bey, Bingazideki mücadelenin en çetin bir zamanında -ortada ciddî bir sebep olmaksızın- günün birinde Bingaziden ayrılmış, çöl ortasından geçip giderek 1327 (1911) senesi şubatında İstanbula gelmiş ve bir daha harp meydanına dönmemişti

Bidayette büyük bir harp ve cidal arzu ve hevesile Bingaziye koşan Yakup Cemil beyin bu hareketi, o zaman bir çok kimseler nazarında hayretle telâkki edilmiş, fakat mizaç ve tabiatını bilen yakın arkadaşları bu gibi anî karar ve hareketlerini pek tabiî görmüşlerdi.

Çünkü Yakup Cemil bey Bingazide bulunduğu zaman düşman karşısında büyük bir cesaretle ve hayatını istihkar edecek derecede çalışmakla beraber -harple münasebeti olmıyan- bazı haşin ve asabî hareketlerle daima arkadaşlarının nazarı dikkatini celbetmiş, kendisine yapılan itidal tavsiyelerine çok zaman kulak asmamış, en basit hadiseleri bile silâha sarılmak suretile halletmek yolunu tutmuştu!

Yakup Cemil beyin harp meydanında, hattâ alelade surette bir askerî kıtanın yaptığı harekât esnasında, bilhassa, hassas bulundu asabiyetini fevkalâde tahrik ederek hiç bir zaman af edemediği yegâne cürüm şu idi: Casusluk!

Yakup Cemil bey; nerede ne vaziyette bulunursa bulunsun, ciddî bir delil görsün görmesin, küçük bir şüphe, zayıf bir emare üzerine bile hemen elini silâhına götürür ve üzerine şüphesini teksif ettiği insana ateş ederdi.

Yakup Cemil bey casus zannettiği şahsı, uzun uzadıya isticvap ve istintak etmeğe lüzum hissetmezdi. Tabiatindeki fevkalâde hiddet, mizacındaki sürat ve şiddeti teessür ile fıtretin -bu noktai nazardan- müstesna vasıflarına malik olan bu şahsiyetin, şimdi hikâye edeceğim şu iki vaka, haleti ruhiyesini gösterecek canlı misallerdir.

Trablus ve Bingazide İtalyanlara karşı yapılan müdafaa ve mücadele teşkilâtını idare etmek üzere kâfi miktarda mektepli zabit bulunmaması, bu vatan cidalini arzu edildiği kadar mükemmel bir hale getirememişti.

Binaenaleyh Trablusgarp ve Bingazideki müdafaa kuvvetlerine iltihak eden her zabit, büyük bir neşe ve memnuniyetle karşılanıyordu.

Meşrutiyetin bidayetindenberi geçirdiği hayat ve faaliyet arkadaşlarınca malûm olmıyan ve Bandırmalı denmekle maruf zenci Şükrü efendi namında bir zabitin birdenbire Bingaziye gelerek buradaki Türk zabitlerine iltihak ettiği görüldü.

Trablus ve Bingazide bulunan zabitlerden bir kısmının sınıf arkadaşı olduğu için zenci olan fakat siyasî kanaati itibarile o zamanki devlet camiası haricinde henüz menfi bir hareketi görülmiyen Şükrü efendiden şüphelenmeğe ciddî bir sebep yoktu.

Fakat Şükrü efendi gibi sakin mizaçlı, arkadaşlarile imtizacsız olmıyarak telâkki edilmiş bir zabitin Trablus ve Bingazi mücahitlerine iltihakı, hemen hemen orada bulunanlardan herkesi sevindirmişken, Yakup Cemil bey Şükrü efendiden fena halde

kuşkulanmış -meşrutiyetin ilânından sonraki hayatı kendisince meçhul olduğu için- çadırında oturan zenci zabiti bir kurşunla cansız olarak yere sermişti!

Bu feci hadise Bingazideki mücahitler üzerine çok fena tesir yaptı. Etrafında bulunanlar Yakup Cemil beye:

— Ne yaptın? Niçin öldürdün? dedikleri zaman Yakup Cemil bey büyük bir soğuk kanlılıkla:

— Meşrutiyetin ilânındanberi nerede olduğunu biliyor musunuz? Şimdi durup dururken birdenbire buraya gelmesini ben iyi görmedim. Bu adam mutlaka casus! demişti.

Halbuki, meşrutiyetten sonraki hayatı, arkadaşlarınca meçhul olmakla beraber, Şükrü efendiyi oradaki zabitlerden hiç kimse, İtalyanlar hesabına casuslukla itham edemiyordu. Çünkü Trablus ve Bingazideki müdafaa nihayet Türkün, Arabın, Afrikalının İtalyan istilâsına karşı yapılan hareketi, mukaddes bir mücadele mahiyetinde kabul ediliyordu.

Şükrü efendinin Afrikalı emelile hareket ettiği kabul edilse bile bu emelin -o zamanki şeraite göre- İtalyanlar lehine müteveccih bulunmasına imkân yoktu. Çünkü müdafaa kuvvetlerini teşkil eden efradın ekserisi, Bingazi ve Trablus halkındandı.

Binaenaleyh -cidale iştirakindeki maksadı ne olursa olsun- kendisinden istifade edileceği muhakkak olan bir zabitin böyle, tetkiksiz ve tahkiksiz öldürülmesi hiç de iyi görülmemişti.

-Yukarıda hikâye ettiğim gibi- umumî harp bidayetlerinde Kafkas cephesine Teşkilâtı Mahsusaya mensup bir müfrezenin başında gönderilen Yakup Cemil bey, Ardahanı işgal ettikten sonra kendisine Ardahan fatihi unvanını vermiş ve kuvvetleri Ruslar tarafından imha edilince tekrar Erzuruma dönmeğe mecbur olmuştu.

O zaman Erzurumda ordu kumandanı Mahmut Kâmil Paşa (harbiye nezareti müsteşarı olan) bulunuyordu. Mahmut Kâmil Paşa Yakup Cemil beyi maiyetindeki müfrezesile beraber ordu teşkilâtına raptetmiş, ordu gerisindeki çetelerle çarpışmağa, or-

dunun geriden vurulmaması için tedbir almağa memur etmişti.

Adet itibarile faik düşman çetelerine karşı ancak bin kişilik bir müfrezeye kumanda ederek büyük bir savletle akımlar yapan Yakup Cemil bey, her geçtiği yerde düşman hesabına yataklık, casusluk yapan, ordumuzun ve kuvvetlerimizin mahvını gerek doğrudan doğruya, gerek bilvasıta temin etmeğe çalışan insanlar için merhamet hududu haricinde pek şiddetli tenkil ve tedip politikası takip etmekte idi.

Bir gün Hasankale civarında bir köyde bulunurken eski müstahfız jandarmalardan birinin ayn köy halkından bazılarile beraber düşman hesabına çalıştığından şüphelenmiş, jandarma ile köy halkından bazılarını isticvap etmiş, fakat elde müsbet bir delil bulamıyan Yakup Cemil bey jandarmanın korkup hakikati itiraf etmesi için jandarmanın kızını fidyei necat olarak esir etmek isteyince ihtiyar jandarma, biraz itiraz etmeğe, kızının mukadderat ve istikbalinden endişe ederek müfreze kumandanının bu talebine razı olmamağa başlamıştı.

Biraz sert ve dürüst bir tavırla hareket eden jandarmanın sözleri karşısında Yakup Cemil bey son derece hiddet ve asabiyete kapılmış ve jandarma da dahil olduğu halde -kız müstesna- on altı kişiyi kurşuna dizdirmekten çekinmemişti!

Düşman hücum ve istilâsına karşı vatanı müdafaa vazifesini üzerine alan Osmanlı ordusu ile münasebettar kuvvetlerin -velevki milis teşkilâtı mahiyetinde dahi olsalar- halka daha himayekâr ve müşfik davranmaları lâzım geldiği halde, ordu ile çalışan bir müfrezenin kumandanı tarafından yapılan bu hareketin tevlit ettiği fena akisleri düşünen Mahmut Kâmil Paşa, bu hadise karşısında büsbütün sinirlenmiş, artık Yakup Cemil beyi bu havalide tutmağı doğru görmemişti.

Yakup Cemil beyin yalnız Hasankaledeki bu hareketi bile şiddetle kendisini mesul ve muahaze edebilmek için kâfi bir sebep teşkil etmişken, şahsan haiz olduğu fevkalâde cesaret ve fedakârlık gibi evsaftan dolayı, böyle nazik bir zamanda hizmetin-

den müstağni kalmak doğru görülmedi.

Mahmut Kâmil Paşa bu vaziyet karşısında en iyi tedbir olarak Yakup Cemil beyden kurtulmak istedi ve kendi emri altında bulunmaktansa, başka sahalarda çalışmasını muvafık gördü. Paşa, Yakup Cemil beyi müfrezesi efradile o vakit Bitliste alay kumandanı olan Ali beyin (şimdi nafıa vekili) maiyetine gönderdi.

İnzibat ve disiplin kaidelerine fevkalâde riayetkar olan uygunsuz ve taşkın hareketlere hiç müsamaha etmiyen Ali bey bu ele avuca sığmıyan ihtilâlciyi sıkı bir inzibat altına almak istemiş, ancak kendisinin verdiği emir ve vazife dahilinde hareket edebileceğini, sert ve katî bir lisanla Yakup Cemil beye ihtar etmişti.

Bir müddet Ali beyin emri haricinde hareket etmiyen Yakup Cemil bey son zamanlarda bu kanunî kaidelerden ve askerî disiplinden bıkmış, usanmış bir halde Ali beye karşı serkeşlik etmeğe, verilen emri dinlememeğe başlamıştı. Hattâ bir gün gene taşkınlık alâmetleri gösteren Yakup Cemil beye halini tashih etmesini ihtar eden alay kumandanı Ali bey bu ihtarların muhatabı üzerinde müessir olmadığını takdir edince -tıpkı Mahmut Kâmil Paşa gibi- o da Yakup Cemil beyi başından savmış, Bağdada göndermişti.

Bağdatta altıncı ordu kumandanı Halil Paşa (Enver Paşanın amcası) Hasankalede, Bitliste hadiseler yapan, mensup bulunduğu kumandanlar tarafından askerî inzibat ve itaat kaideleri haricindeki hareketinden dolayı muahaze edilen Yakup Cemil beyin bütün hareketlerini yakından takip ediyor, yeni bir münasebetsizliğine, taşkınlığına meydan vermemek için tedbirler arıyordu.

O zaman Bağdat cephesindeki askerî harekât henüz inkişaf etmemiş, Irakı müdafaa eden müfrezelerimizin kadroları henüz ikmal edilmemişti. Binaenaleyh, Halil Paşanın erkânı harbiyesi, mümkün olduğu kadar, düşmanın taarruz ve tecavüz hareketine imkân verecek vesilelerden çekiniyor, müdafaa vaziyetini de-

vam ettirmek istiyordu.

Çünkü tarafımızdan -İngilizlerin taarruz arzularını körükliyecek- ufak bir harekette bulunmak, düşmanın faik kuvvetleri önünde mevcut kuvvetlerimizin de imha edilmesine sebebiyet vereceği muhakkak görülüyordu.

Halil Paşa hem bir taraftan Irakı müdafaa etmek üzere zabit kadrosunu tamamlamak, hem de emri altına giren Yakup Cemil beyin evvelce yaptıkları gibi bir çete kumandanı sıfatile sebepli sebepsiz taşkınlıklar göstermesine imkân bırakmamak üzere doğrudan doğruya ordu kadrosu dahilinde bir vazife almasını muvafık görmüş ve ateşli ihtilâlcinin emrine müstakil bir tabur vermişti.

Ordu kumandanı bu tedbiri alırken Yakup Cemil beyden daha mazbut bir halde istifade edileceğini ümit ediyor, Yakup Cemil beyin ordunun müdafaa tertibatını temin edecek yardımcı bir kuvvet halinde düşman çetelerile uğraşması yerine, doğrudan doğruya askerî disiplin dahilinde harbedebilecek bir vaziyette bulunmasını muvafık görüyordu.

Halil Paşa, bu tedbir ile Yakup Cemil beyin şiddet ve ihtirasına mâni olacağı kanaatında idi. Bununla beraber ordu kumandanı, maiyetine giren İttihat ve Terakkinin bu eski fedaîsine yeni vazifesini verirken, yapacağı işlerde taşkınlık göstermemesini, emre muhalif en küçük bir hareketten çekinmesini, ancak müdafaasına mecbur bulunduğu siperleri muhafaza etmekten başka kendisinden hiç bir hizmet beklemediğimi sıkı sıkıya ihtar ve tembih etmişti.

Yakup Cemil bey, günler geçtiği halde, müdafaasına memur olduğu siperlerde beklemekten, âtıl, hareketsiz durmaktan fevkalâde sıkılmış, ruhan muztarip olmuştu.

Kendini bildiği gündenberi heyecanlı sergüzeştlere atılan bu ihtilâlci için bu intizar, büyük ve tahammül edilmez bir azap hayatı idi!

Yakup Cemil bey bir kaç gün bu vaziyete sabretmiş, fakat

düşmanın küçük bir tecavüzüne maruz kalmadığını görünce büsbütün canı sıkılmıştı. Hususile kendisinin de emir almayınca düşman siperlerine ateş etmek selâhiyetine malik olmadığını da düşündükçe asabiyeti bir kat daha artmış, çileden çıkmıştı!

Artık bu değişmiyen, hiç bir tebeddül ve tahavvüle imkân bulamayan vaziyete nihayet vermek istiyen Yakup Cemil bey bir sabah taburuna hücum emri vermiş ve bölüklerini İngiliz siperlerinin içine kadar sürmüştü. Fakat İngilizlerin kesif mitralyöz ateşi karşısında hemen hemen tamamile eriyen Yakup Cemil beyin taburu, feci bir bozgunlukla mevzilerine avdet eylemişti!

Henüz daha Kütülammare zaferinden ve İngiliz Generali Tavshendin esaretinden evvel, ordumuzun zayıf bulunduğu bir zamanda Yakup Cemil beyin bu düşüncesiz hareketi, büyük ve feci bir ihtilâfa, müdafaa halinde bulunan ordumuzun umumî bir hezimete duçar olmasına sebebiyet verebilirdi.

Ordu kumandanı Halil Paşa, bu haleti ruhiyede bulunan Yakup Cemil beyi daha uzun müddet böyle bir vaziyette bırakmayı doğru bulmamış, bir taburun felâketile neticelenen bu hareketinden mütenebbih olmadığını görerek kendisini Bağdattan, hattâ Irak cephesinden uzaklaştırmağa karar vermişti.

Fakat Halil Paşa, Yakup Cemil beyin bu hareketini yüzüne vurarak kendisini muahaze etmeği (suçlamayı) doğru bulmamış ve İstanbula vaki müracaatına dair, hiç bir şey hissettirmeksizin, karargâhı umumîden aldığı emir üzerine kendisini İstanbuldan istediklerini söylemişti.

Halil Paşa, bu vaziyet karşısında, Yakup Cemil bey için en münasip yer olarak İstanbulu intihap etmişti. Gerçi bütün hatalarına, taşkınlıklarına rağmen bilhassa düşman cephesi gerisinde ordunun lehine muvaffakiyetli ve cesur savletler yaparak düşmanı şaşırtan, düşman kasabalarını, tecemmülerini (yığınaklarını) mühim surette tahrip eden Yakup Cemil bey gibi bir milis kuvveti kumandanını âtıl bir halde bırakmak haddi zatında muvafık değildi.

Ancak harp vaziyeti inkişaf edinceye kadar Yakup Cemil beyi harp sahasına yakın bir şehirde emre amade bulundurmak da kabil değildi. Kafkas cephesinde askerî harekâtın inkişafını beklemek ve o zaman kendisine yeni bir vazife verilmek üzere, meselâ Erzurum, çok münasip bir şehirdi. Fakat bu ateşli ve asabi mizaçlı ihtilâlcinin yalnız harp sahasında, eşkıya takibinde değil, kasabalarda ve şehirlerde bulunduğu zamanlarda da bazı hadiseler çıkardığı, halkın memnuniyetsizliğine sebebiyet verecek bazı ahvali görülmüştü.

Binaenaleyh Yakup Cemil beyin, yeni bir hadiseye imkân vermemek üzere, hiç bir kasabada barınması doğru görülmüyordu.

Ardahan üzerine yapılan askerî harekâtın başına geçmeden evvel, Yakup Cemil bey cepheye giderken, Çorumda bulunduğu zaman ahaliden bir adama, incir çekirdeği doldurmıyan bir meseleden dolayı kızmış, bu adamı yakalıyarak, hiç bir mahkemenin hükmünü almaksızın, güpe gündüz Çorum halkının gözü önünde bir ağacın dalına asmıştı!

Milis kıtaları kumandanının bu hareketi, Çorum halkında büyük bir asabiyet ve heyecan uyandırmış, halk tabakaları arasında şikâyetler, itirazlar yükselmişti. O kadar ki yaptığı işin büyük hatasını hemen idrak eden Yakup Cemil bey, Çorum ahalisinde hasıl olan umumî iğbirar (tepki) karşısında daha fazla orada kalamamış ve bir an evvel şehri terk ederek cepheye gitmek üzere yola çıkmağa mecbur olmuştu.

Halkın bu umumî teessürü karşısında Çorum mutasarrıfı, doğrudan doğruya, dahiliye nezaretine bir telgraf çekmiş, idam cezası için kanunen mutlaka padişahın iradesini almak lâzım gelirken, hiç bir mahkeme kararı olmaksızın, Yakup Cemil beyin sivil halktan bir adamı, halkın nefret ve gayzini tahrik edecek bir surette, birdenbire idam etmesindeki vahim neticeyi izah etmişti.

Dahiliye nazırı Talât bey, harpten evvelki bir çok hadiseler-

den dolayı, yukarıdaki fasıllarda izah ettiğim gibi, Yakup Cemil beyle arkadaşlarına karşı şiddetle muğber (kızgın) bulunuyor, muarızlarının bu kabil hatalarını gördükçe bunları kendi lehinde propaganda yapmak üzere istismar etmekte tereddüt etmiyordu. Binaenaleyh Yakup Cemil beyin son zamanlarda kabili müdafaa olmıyan bu hareketleri, Talât beyin İttihat ve Terakki dahilindeki kendi muarızlarını ittiham etmek için pek iyi birer fırsattı

Talât bey korkunç sergüzeştlere atılan Yakup Cemil beyin hareketlerini etrafına hikâye ederken bütün bu hadise ve vakalara isinat ediyor, bir taraftan İttihat ve Terakki teşekkülüne mensup olanlardan her ferdi, bilhassa Yakup Cemil beyle arkadaşlarına hâlâ taraftarlık edenleri, kendi muarızları aleyhine tahrik ederek çevirmek istiyor, diğe taraftan da Enver Paşanın nasıl eli kanlı taraftarlara istinat ettiğini ileri sürmekle İttihat ve Terakki mensupları nazarında Enver Paşanın nüfuzunu tesirsiz bırakmak ve mevkiini küçük düşürmek gayretinde bulunuyordu.

Şu vaziyet karşısında Halil Paşa, en muvafık çare olarak Yakup Cemil beyi İstanbula gönderdi ve arkasından da karargâhı umumîye bir telgraf çekerek Yakup Cemil beyi ne gibi sebeplerle oradan uzaklaştırmağa mecbur olarak İstanbula gönderdiğini bildirdi.

Teşkilâtı mahsusa müfreze kumandanı sıfatile Kafkas cephesinde vazife aldığı gündenberi bütün harekâtında kendini gayri mesul addeden Yakup Cemil beyin bütün bu hadden aşırı faaliyeti; yalnız mizacındaki taşkınlıktan, fıtret ve seciyesindeki şiddete meyyal hususiyetten ileri gelmiyordu. O, meşrutiyet inkılâbındanberi, İttihat ve Terakki hesabına yapılan bütün mühim hareketlerde kendine büyük bir hisse ayırmış, 1908 ihtilâlinden itibaren, hemen hemen, bütün hadiselere müdahale etmiş bir şahsiyet olduğundan kendisinin İttihat ve Terakki camiası içinde başlıca nüfuz ve mevki sahibi bulunduğu gurur ve tevehhümüne kapılmıştı.

Filhakika Bingazide mühim bir rol oynadıktan sonra Balkan harbinden evvel 1328 (1912) İttihat ve Terakki kongresinde aradaşlarile beraber Talât beye karşı yapılan hücum ve müahazeye fiilen karışan, bilâhare Sait Halim Paşanın kabinesine Talât beyin dahil olmaması için arkadaşlarile yapılan müracaat ve talebe iştirak eden, müteakiben Enver Paşanın harbiye nazırlığına geçirilmesi, merkezi umumînin ıskatına teşebbüs edilmesi gibi İttihat ve Terakki dahilindeki muarız zümrelerin faaliyetinde bilfiil mevki alan Yakup Cemil bey, kendisini İttihat ve Terakkinin en mühim uzuvlarından telâkki ediyor, ancak arkadaşlarının kendisine lâyık olduğu mevkii çok gördüklerinden şikâyet ediyordu.

Maamafih hükümet ve fırka işlerine müdahale eden, İttihat ve Terakki ailesi içinde fazla söz sahibi olarak hiç kimseyi kendisine faik görmemeğe başlıyan Yakup Cemil bey, -ahvalin zahirî şekline göre- biraz da tefahürde bulunmağa, gururlanmağa haklı idi.

Çünkü İttihat ve Terakkinin müdahale ettiği her işte ön safa sevk edilenler arasında her zaman Yakup Cemil bey bulunuyor, en nazik hadiselerde daima kendisine müracaat ediliyor, en tehlikeli, en müşkül hizmet ve vazifeler, cemiyetin bu yılmaz fedaisine veriliyordu.

Meselâ Yakup Cemil bey, umumî harp bidayetlerinde merkezi umumî tarafından ihdas edilen Teşkilâtı Mahsusanın vücuda getirdiği müfrezelerin başına geçirilerek Kafkas cephesine sevk edildiği gibi, Balkan harbinden sonra garbî Trakyayı Bulgarlara terk etmemek üzere İttihat ve Terakki merkezi umumîsi tarafından tesis edilen ve merkezi Gümülcünede bulunan Hükümeti Muvakkatede müfrezesile beraber en faal rolü oynamış, bilhassa Trakyadaki Bulgar ve Rum çetelerine karşı büyük sahada tedip ve tenkil hareketlerinde bulunmuştu.

Fakat bütün bu hareketlerden ziyade Babıâli vakası Yakup Cemil beyin büsbütün itidalini bozan, ihtirasını körükliyen baş-

lıca hadise oldu.

Babıâli vakasında; zamanın harbiye nazırını kanlar içinde yere seren hareketini, muhalif hükümeti ıskat etmek için kâfi bir sebep olarak görmüş, kendisi buna cesaret etmeseydi Kâmil Paşa kabinesinin sukut etmiyeceğini iddia etmişti. Yakup Cemil bey Babıâli hadisesini, başlı başına kendi muvaffakiyeti ve kendi cüretinin eseri olarak görüyor, hattâ İttihat ve Terakkinin ancak kendi sayesinde tekrar iktidar mevkiine geçtiğini iddia etmeğe kadar ileri gidiyordu!

Yakup Cemil bey, kendini bu şekilde muhitine tanıttırmağa başladığı gündenberi merkezi umumîye ve kabine azasına karşı husumet beslemeğe başlamıştı. Bilhassa bütün bu muvaffakiyetlerine rağmen -diğer İttihatçı arkadaşları nazır ve merkezi umumî âzası olduğu halde- kendisine fedakârlığile mütenasip bir vazife verilmediğinden dolayı daima şikâyet edip duruyordu.

Babıâli vakasından sonra iktidar mevkiine gelen Mahmut Şevket ve Sait Halim Paşalar kabinelerinin mevkilerini ancak kendisine medyun telâkki eden Yakup Cemil bey, meclisi vükelâda geçen meseleler hakkında kendi fikrini kabul ettirmek üzere nazırları tazyik etmeğe, meclisi vükelâ müzakerelerine müdahale etmeğe başlamıştı! Hattâ, fikir ve mütalâalarının lâyık olduğu derecede benimsenmediğini anlayınca, arasıra, nazırlara tabancasını göstermek suretile tehditkâr vaziyetler aldığı görülmekte idi.

Bu hareketini arkadaşlarına söylemekten çekinmiyen Yakup Cemil beyin hareketleri bidayette hoş görüldüğü halde, bilâhare umumî harpte Teşkilâtı Mahsusada rol ve vazife aldıktan sonra yaptığı taşkınlıklar artık tahammül haddini aşacak dereceyi bulmuştu.

Yakup Cemil bey yalnız harp ve ihtilâl sahalarında değil, kendince mukaddes meseleler ve hadiseler karşısında da asabiyet ve hiddetine mağlûp olarak her işte silâha davranmak, son hal çaresi olarak, her işi silâhla halletmek itiyadında idi.

Yakup Cemil beyin bu hususlaki vaziyetini göstermek üzere, dikkate şayan, bir hadiseyi kaydetmeği münasip görüyorum:

* * *

Harbiye nazırı Enver Paşanın, nezarete tayininden evvel, nasıl apandisitten iki defa ameliyat olduğunu yukarıda anlatmıştım. Enver Paşanın ameliyatını yapan operatör Cemil Paşa, harbi umumî bidayetlerinde şehrin iaşesi ve hususile un ihtiyacı için Kara Kemal beyin riyaseti altındaki İttihat ve Terakkinin İstanbul teşkilâtile ihtilâfa düşünce şehreminliğinden ayrılmış ve mevkiini İsmet beye (39) terk etmişti. Enver Paşa, iki defa muvaffakiyetle ameliyatını yapan Cemil Paşaya karşı son derece müteşekkir bulunuyor, bu hissini her tesadüf ettikçe Cemil Paşaya tekrar etmekten çekinmiyordu.

Enver Paşa, bir taraftan kendisine muvaffakiyetle ameliyat yaptığından, diğer taraftan şehreminliğinde bulunduğu zaman memleketi kolera afetinden kurtarmak gibi en müşkül zamanlarda büyük faaliyet gösterdiğinden Cemil Paşanın böyle bir zamanda bir köşeye çekilmesini ve ahvale seyirci vaziyette kalmasını doğru görmüyordu.

Harbiye nazırı, şehreminliğinden çekilen Cemil Paşayı ordu da çalıştırmak ve mesleğindeki ihtisasından, tecrübesinden ordu sıhhiye teşkilâtının istifade etmesini istedi. Ve bir gün harbiye

(39) İsmet bey, şehremini iken bir gece Boğaziçinde bir deniz kazasına uğrıyarak boğulmuştu.

(40) Cemil Paşa, meşrutiyetten evvel müşir rütbesini haizdi. İnkılaptan sonra askerî rütbeler arasında yapılan umumî tasfiye üzerine paşanın rütbesi de tenezzül etmiş (indirilmiş), fakat tıp fakültesi reisliğine tayin edilince paşalık unvanını kaybetmemek için kendisine müşiriye rütbelerinden mirlivalık verilmişti. Malûmdur ki eski Osmanlı rütbe meratibine göre livaya muadil olan mirmiranlık, feriğe muadil olan Rumeli beylerbeyi ve müşire muadil olan vezaret rütbelerini haiz olanlar paşa; yalnız birinci feriğe mukabil olan bâlâlar bey idiler.

nezaretine davet etti. Enver Paşa, sabık şehreminini kabul ettiği zaman, yanında askerî sıhhiye dairesi reisi Süleyman Numan bey de vardı. Enver Paşa sabık şehremininin büyük bir hürmek ve nezaketle elini sıkarak dedi ki:

— Sizin şehreminliğinden çekilmenize çok müteesirim! Şehirdeki faaliyet ve gayretinizi yakından takip ettim. Bundan başka size şahsen de minnettarım. Sıhhî ahvalim çok tehlikeli bir safhaya girdiği halde, bana iki defa ameliyat yaptınız. Sizinle orduda beraber çalışmak istiyorum.

Binaenaleyh tekrar orduya intisap etmeniz için sizi mirlivalıkla (40) sıhhiye-i askeriye reisliğine tayin etmek istiyorum. Bunu kabul etmenizi rica ederim.

Enver Paşa, bu teklifine Cemil Paşanın cevap verip vermemek hususunda tereddüt ettiğini anlayınca devam ederek dedi ki:

— Hakkınız var, zaten haiz olduğunuz mülkî rütbe itibarile şimdi mirliva muadili bulunuyorsunuz. O halde feriklikle bu vazifeyi kabul eder misiniz?

Süleyman Numan bey Enver Paşanın sözlerini teyit etti:

— Ben de paşa hazretlerinin maiyetinde çalışmaktan iftihar duyarım.

Bir taraftan harbiye nazırının teklifi, diğer taraftan Süleyman Numan beyin kendi yerini terkedecek derecede eski hocasına hürmetkâr bir vaziyet alarak söz söylemesi, Cemil Paşaya artık bir mazeret göstermeğe, bu teklifi reddetmeğe imkân bırakmadı ve:

— Peki mademki emrediyorsunuz, teşekkür ederim, dedi.

Cemil Paşa, sıhhiyei askeriye reisliğine tayinini ve uhdesine feriklik verilerek tekrar ciheti askeriyeye intisap edeceğini beklerken o günlerde Enver Paşa İstanbuldan ayrılmış ve Kafkas cephesini teftişe gitmişti.

Cemil Paşa, kendisinin o günlerde yeni vazifesine başlamak üzere harbiye nezaretinden davet edileceğini bekliyordu. Fakat

bir gün, kendisinin, Enver Paşanın teklifi gibi askerî sıhhiye reisliğine değil, Bağdat cephesi askerî sıhhiye müfettişliğine tayin edilmek üzere hakkında resmî muamelenin cereyan ettiğini duydu. Cemil Paşa, harbiye nazırının yokluğundan istifade edilerek böyle bir emri vaki ihdas edilmek istendiğini anlamıştı.

Cemil Paşa, bu hareketin kendisini göz önünden uzaklaştırmak ve Enver Paşa ile aralarında sıkı bir münasebet teessüs etmemek üzere tertip edildiğini telâkki etti.

Sabık şehremini, harbiye nazırı kendisine nezaretin sıhhiye dairesi riyasetini teklif ettiği halde, şimdi Bağdada gönderilmek istenmesini doğru görmedi. Ve Enver Paşanın İstanbula avdetinden evvel pasaportlarını yaptırarak İsviçreye gitti.

Bir müddet sonra İstanbula dönen Enver Paşa, Cemil Paşanın birdenbire Avrupaya gitmesinden çok sıkılmıştı. O, kendisine yeniden askerî rütbesini vermeyi kabul ederek sıhhiyei askeriye reisliğini teklif ettiği halde, bu son hareketinden son derece hiddetlenmiş ve sabık şehreminine eski itimat ve muhabbeti yerine husumet beslemeğe başlamıştı. Artık Cemil Paşa, harbiye nazırının nazarında şüpheli telâkki edilenler sırasına geçmiş bulunuyordu.

Cemil Paşa, iki sene İsviçrede kaldıktan sonra tekrar İstanbula dönmeğe karar verdi. O sırada Paristen Cenevreye gelen maruf Fransız siyasî ricalinden biri, sabık şehremininin memleketine dönmeğe karar verdiğini anlayınca, Cenevrede bulunan eski dostlarından birinin tavassutile Cemil Paşa ile tanışmak fırsatını buldu. Fransız diplomatı, yakın zamanlara kadar İstanbul şehreminliği gibi mühim bir vazifede bulunan ve -İttihatçı olmamasına rağmen- İttihat ve Terakki ricalinden bir çok dostları olan Cemil Paşanın, Fransız hükümetinin temennilerini, Osmanlı hükümetine bildirecek en münasip bir şahsiyet olduğunu takdir etti. Fransız diplomatı, sabık İstanbul şehreminine dedi ki:

— Fransa hükümeti, Türkiye ile münferit sulh müzakeresine girişmek arzusundadır. Bu hayırlı maksadın tahakkukuna bir

zemin hazırlamak üzere sizin tavassut ve delâletinizi rica ediyorum, Esasen, siz de takdir edersiniz ki, Türk - Fransız dostluğu ananevi bir mahiyettedir. Bizim Türklerle bir alışverişimiz yoktur. Bizim husumetimiz Almanlara karşıdır. Türklerle harbetmekliğimiz, Almanyanın müttefiki olmalarındandır. Ancak biz, harbi, lüzumsuz yere uzatmamak istiyoruz. Binaenaleyh İttihat ve Terakki hükümetinin gene iktidar mevkiini muhafaza etmesi, Osmanlı arazisinden hiç bir fedakârlık yapılmaması şartile Paris kabinesi sizinle sulh yapmak istiyor. Hattâ, Türkiye, esas itibarile sulhe razı olduğu takdirde, Fransa, kendi tebaası lehindeki kapitülâsyonların ilgasını bile kabul edecektir.

Fransız diplomatı Cemil Paşaya bu teklifini 1916 martında yapıyordu. Umumî harbim ilk günlerinde Fransız cephesindeki Almanların Marn mağlûbiyetine rağmen, 1916 senesinde harbin, katî neticesini göstermek üzere alacağı istikamet, tamamile tavazzuh etmemişti. Çünkü bu tarihlerde ne Amerika, ne Romanya, ne Yunanistan ve ne de bunları takip eden diğer küçük hükümetler, İtilâf devletleri zümresine iltihak ederek harbe iştirak etmedikleri gibi, bilâkis 1915 eylülünde Bulgarlar, Almanyanın delâletile, Türklerle anlaşarak harbe girmişlerdi.

Bundan başka, Alman mareşali Malkenzen, üç yüz bin kişilik bir ordu ile Belgradı zaptederek İstanbul - Berlin yolunu açmış ve Berlin ile İstanbul arasındaki muvasalayı (ulaşımı), arızasız bir halde, temin etmeğe muvaffak olmuştu.

İstanbul - Berlin yolunun açılması, silâh, cephane ve asker levazımatı itibarile çok müşkül vaziyete gelen Osmanlı ordusunun cephelerde harbetmek imkânlarını artırdı. Hususile Çanakkalede İtilâf devletlerinin ordu ve donanmalarına karşı kazanılan zaferden sonra, bir sene evvelkine nazaran, harp vaziyeti bizim için daha ümitli ve itimat verici bir safhaya girmişti. Binaenaleyh -harpten mütevellit olarak memleketin dahilî vaziyetinin müşkülâtına rağmen- bir sene evvel, harbin neticeleri için baş gösteren endişeler ve ümitsizlikler, hükümet ricali nazarın-

da hemen hemen tamamile, zail olmuş, maneviye ve mukavemetleri yükselen İttihat ve Terakki hükümeti erkânı, zaferi nihaî hülyalar ile gerek umumî, gerek münferit sulh fikirlerinden büsbütün vazgeçmeğe başlamışlardı.

Bu vaziyet karşısında, ahvali derinden derine tetkik eden ve İttihat ve Terakki ricalinin haleti ruhiyelerine yakından vâkıf olan Cemil Paşa, İstanbula gidince, Fransız diplomatının teklifini nasıl izah edeceğini düşünüyor, bu teklifi hükümet ricaline bildirdiği takdirde, bunun kabul edilip edilmiyeceğinde tereddüt ediyordu.

Maamafih 1916 martında İstanbula dönen operatör Cemil Paşa, bir gün Serkl Doryan Klübüne gitti. Dahiliye nazırı Talât bey, iki senedenberi memleketten uzak bulunan ve şehremini iken, şehirdeki faaliyetlerinden dolayı -İttihat ve Terakkiye mensup olmamakla beraber- kendisine ehemmiyet verdiği Cemil Paşayı görünce samimiyet ve dostlukla ellini sıktı ve:

— Safa geldin... Avrupada ne var? Ne yok? Paşam, dedi.

İttihat ve Terakki liderinin bu suali sabık şehreminine cesaret verdi ve Talât beyi bir kenara çekerek dedi ki:

— Benim Cenevreden İstanbula geleceğimi öğrenen maruf bir Fransız diplomatı bir dostum vasıtasile bana müracaat etti ve hükümetinin bizimle sulh yapmak istediğini, bunun için benim tavassut etmekliğimi teklif etti. Fransızlar sulh şeraiti olarak İttihat ve Terakkinin şahsiyeti maneviye ve mevkii hazırına tamamile riayetkar bulunacaklarını, arazice bizden hiç bir fedakârlık istemiyeceklerini, hattâ kapitülâsyonların ilgasını bile kabul edeceklerini ileriye sürüyorlarmış. Bu zat bana dedi ki: «Hükümetiniz razı ise sulhu münferit için resmen müzakereye girişiriz. Bizim maksadımız Türklerle anlaşmaktır.»

Cemil Paşanın bu sözlerini dinleyen Talât bey katî bir tavırla ve kendine emin olduğunu muhatabına hissettirecek bir vaziyetle şu cevabı verdi:

— Şayet tekrar İsviçreye gidersen bu mösyöye haber gönder

ve bu diyeceklerimi aynen söyle: «Bugünkü vaziyetimize göre çok şükür Türkiyenin sulhu münferit yapmasına ihtiyacı yoktur. Eğer Fransızlar resmen sulhu münferit teklif ederlerse müracaatlarını tetkik ederiz.»

Cemil Paşa, şimdilik tekrar Avrupaya gitmek niyetinde bulunmadığını söyledi. Dahiliye nazırı ile sabık şehremini arasında cereyan eden muhavere burada kesildi. Ve her ikisi de bu bahis etrafında fazla bir kelime sarfetmediler.

Serkl Doryanda cereyan eden bu mükâlemeden bir kaç gün sonra operatör Cemil Paşa bir sabah Çiftehavuzlardaki köşkünün bahçesine çıkınca bahçıvanı yanına gelerek dedi ki:

— Efendim, köşkün etrafında bir kaç polisle bazı sivil adamlar dolaşıyor.

Bahçıvanın bu haberi üzerine paşa köşkten denize doğru baktığı zaman, sahilden takriben elli metre uzağa bir duba getirildiğini ve bu dubanın içinde bir takım askerlerin bulunduğunu gördü. Karadan polisin, denizden bir duba üzerinde askerlerin manidar bir halde bulunmalarile kendisinin tarassut edildiğini, köşkün bir nevi abluka altında bulunduğunu anladı.

Bu vaziyetten canı çok sıkılan Cemil Paşa, bu halden şikâyet etmek ve bunun doğru olmadığını anlatmak üzere hemen o gün Talât beye gitti ve dedi ki:

— Bu sabahtanberi karadan polisler ve sivil hafiyeler, denizden de sahile doğru konan bir duba üzerinden evim mütemadiyen tarassut ediliyor. Beni ne hakla tecessüs ve tarassut ediyorsunuz? Bana emniyetiniz yok mu? Yoksa size bahsettiğim sulhu münferit sözleri harice mi teraşşuh etti?

Cemil Paşa o kadar muğber ve şikâyet edici bir lisanla söz söylüyordu ki Talât bey, derhal sabık şehremininin telâş ve endişelerini izale etmek istedi ve Cemil Paşanın omuzuna dostça vurarak yemin ettikten sonra dedi ki:

— Seni çok severim... Senden zerre kadar şüphem yoktur. Böyle bir şey varsa bir yanlışlık olmuştur. Derhal kaldırtırım,

müsterih ol paşa!..

Filhakika ertesi gün Cemil Paşanın Çiftehavuzlardaki köşkünün önündeki duba kalkmış, resmî polislerle sivil zabıta memurlarının da uzaklaştığı görülmüştü.

Dahiliye nazırı Talât bey bununla Cemil Paşaya verdiği sözü tutmuş, sabık şehrem ininden şüphelenmediğini, kendisine karşı itimat beslediğini anlatmış oluyordu.

Cemil Paşa, hükümet tarafından hakkında yapılan bu muameleyi, Talât beye Fransız diplomatının sulh teklifini bildirdiği için kendisinden kuşkulanmalarından dolayı, tatbik ettiklerine zahip olmuştu. Fakat Talât beye yaptığı şikâyet üzerine köşkün etrafındaki üniformalı ve sivil polislerle denizdeki duba kalkınca bu tarassudun Talât beye söylediği münferit sulh teklifile alâkadar olmadığını, biraz işi deşince bunun hakikî sebeplerini tamamile anladı.

Cemil Paşa, son Avrupa seyahatinden döndükten sonra o zaman ayan âzasından olan Ahmet Rıza bey, paşayı sık sık ziyaret etmeğe başlamıştı. Bu ziyaretler, derhal zabıtanın merak ve tecessüsünü celbetmiş, hemen Çiftehavuzlardaki köşkün etrafına karadan, denizden bir tarassut kordunu konmuştu.

Meşrutiyetten evvel Avrupada Terakki ve İttihat namile ilk hürriyet ve inkılâp fırkasını tesis ederek senelerce Abdülhamide karşı şiddetle mücadele eden ve İttihat ve Terakkinin ilk müessis ve lideri bulunan Ahmet Rıza bey, bir kaç senedenberi kendi fırkası ricalinin gözünden düşmüş, İttihat ve Terakki hükümetinin başında bulunan eski arkadaşlarile arası açılmış ve meclisi ayanda hükümetin en kuvvetli muhalifleri sırasına geçmişti.

Ahmet Rıza bey 1908 meşrutiyetinin ilânından sonra toplanan birinci meclisi mebusanda dört sene mütemadiyen meclis riyasetini ifa etmiş ve ilk meclisin feshi ile yeni intihabın icrası üzerine hükümet tarafından ayan âzalığına tayin edilmişti.

Meclisi mebusan reisi iken, mecliste ekseriyet fırkasını teşkil eden İttihat ve Terakki siyasetinin hararetli bir mürevviç (taraf-

tarı) ve müzahiri olarak gözüken, meclisteki muhalif cereyan ve zümrelere müsaitkâr bir vaziyet almıyan Ahmet Rıza beyin, ayan âzası olduktan sonra böyle birdenbire siyasetini değiştirmesi, bir çok kimseler için, hayretle telâkki edilecek bir hadise idi.

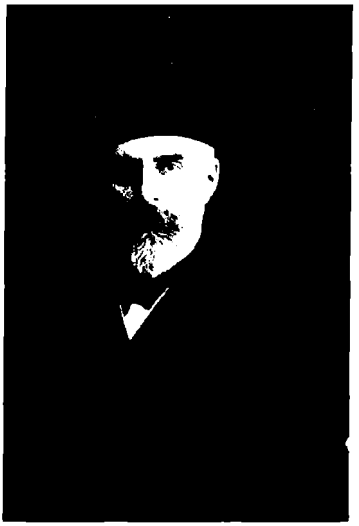
Harp münasebetile gerek mebusan, gerek ayan meclislerinde itiraz ve tenkit namına hiç bir söz sarfedilemediği bir zamanda Ahmet Rıza bey, hükümetin her kanun teklifini, her müracaatını vesile İttihaz ediyor, hükümetin siyaseti umumiyesi hakkında en şiddetli tenkit ve muahazelerde (suçlamalarda) bulunuyordu.

Ahmet Rıza bey gibi İttihat ve Terakkinin eski bir müessisinin bu tarzı hareketi muhtelif tefsirlere, dedikodulara vesile veriyordu: Bazı kimseler, Ahmet Rıza beyin senelerce sadrıazam olmağı kurmuşken, meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki ile alâkadar olmıyan bazı kimselerin bu mevkie geçtiği halde, bu arzusunun kendi fırka arkadaşlarınca isaf edilmediğinden muğber olarak siyasî mesleğini değiştirdiğini iddia ediyorlar, bir takım meraklılar da meseleyi gözüktüğünden başka bir mânada izah etmenin doğru olmadığını ileri sürerek sabık meclisi mebusan reisinin bu tenkitlerinde tamamile samimî bulunduğu ve devletin harpte takip ettiği dahilî ve haricî siyasete, şahsî kanaatınca, muarız bulunduğundan mecliste pervasızca söz söylediği mütalâasında ısrar ediyoriardı.

Ahmet Rıza beyin esas itibarile Fransız siyaseti taraftarı olduğu ve devletin Almanlarla harbe iştirak etmesine şiddetle muarız bulunduğu için muhalefete geçtiğini iddia edenler de vardı.

Harbin en korkunç bir zamanında ve bütün dillerin kilitlendiği o günlerde sabık meclisi mebusan reisinin ayan meclisinde eski arkadaşları aleyhindeki bu tenkitleri üzerine hükümet, Ahmet Rıza beyi yakından takip etmeğe başlamış, en küçük bir hareket ve faaliyetini gözden kaçırmak istememişti.

Meclisi ayandaki bu tenkitler, meclis zabıtlarını aynen neşreden ve devletin resmî gazetesi olan Takvimi Vekayiden başka,

Umumî harp senelerinde Meclisi âyanda kendi tesis ettiği fırkanın hükümetini şiddetle tenkit eden İttihat ve Terakkinin ilk liderlerinden Ahmet Rıza bey

hiç bir gazetede intişar etmediğinden, umumî harp senelerinde -Ahmet Rıza beyin bu tenkitlerini muhtevi bulunan Takvimi Vekayi nüshaları müstesna olarak- devletin muhtelif sahalarda takip ettiği siyaset, hiç bir Türk muharriri tarafından hiç bir gazete ve ya kitapta tenkit edilememişti.

Binaenaleyh, herkesin sustuğu bir devirde, Ahmet Rıza beyin mecliste tek başına hükümete karşı alenen hücum ve müahazede ısrar etmesi; bütün gözleri, İttihat ve Terakkinin bu eski müessisinin şahsiyeti üzerine tevcih etmişti.

İşte Cemil Paşanın son Avrupa seyahatinden avdetinden sonra, hükümet nazarında artık şüpheli bir vaziyette bulunan Ahmet Rıza beyin sabık şehreminini köşkünde sık sık ziyaret etmesi, hükümetçe ehemmiyetle tetkik edilmeğe değer bir hadise idi.

Çünkü, Fransız diplomatının bir sözünden mülhem olarak devleti sulhe sevketmek istiyen Cemil Paşa ile ötedenberi Fransız dostu tanılan ve harp aleyhtarı vaziyetine geçen Ahmet Rıza beyin bu mütekabil münasebetleri, her ikisinin müştereken hükümete karşı menfi bir vaziyet ihzar etmekle meşgul bulundukları zannını vermiş ve bu yüzden zaten hemen hemen harbin bidayetinberi takip ve tarassut altında bulunan Ahmet Rıza beyden başka, Cemil Paşanın da ahval ve harekâtının yakından takip edilmesi lüzumu hissedilmişti. Bu tarihten sonra aradan bir seneden fazla bir zaman geçmiş ve harbin aldığı şekil, yeniden menfi ve ümitsiz bir safhaya girmişti!

Çünkü 1917 senesinde artık muhtelif cephelerdeki ordularımızda bozgunluğun ilk alâmetleri belirmiş ve İtilâf devletlerinin harpten galip çıkacağına dair misaller, daha kuvvetli bir surette göze çarpmağa başlamıştı. Bu hava altında; Avrupaya -hususile bitaraf memleketlere- seyahat etmek hükümetçe daha ziyade takyit edilmişti.

İşte bu tarihlerde operatör Cemil Paşa, gene İsviçreye gitmeğe karar vermişti. Bunun için her şeyden evvel müsaade almak, seyahatine bir mani ihdas edilmemesini temin etmek lâzım geliyordu.

Cemil Paşa, bu maksatla eski dostu sadrıazam Talât Paşaya müracaat etti.

Talât Paşa, Türkiye ile bitaraf memleketler arasında yapılacak seyahatin çok esaslı kayıtlara tabi olması ve Türkiyeden harice gitmek istiyenlerden, mümkün olduğu kadar, pek az kimseye ve pek zarurî ahval ve şerait altında müsaade verilmesi fikrinde olduğu halde, Cemil Paşanın bu arzusunu reddetmek istetmedi ve aldığı pasaportla İsviçereye geçebileceğine dair kendisine teminat verdi.

Sadrıazamdan bu teminatı alan sabık şehremini, 1917 temuzunda, yani İstanbulda bir buçuk seneye yakın bir ikametten sonra, tekrar yola çıktı.

Cemil Paşa, İstanbuldan doğruca Viyanaya gitti. Burada ancak bir iki gün kaldıktan sonra pasaportunu vize ettirerek İsviçreye gitmek niyetinde idi. Paşa, bu maksatla Viyanadaki Osmanlı sefiri Hüseyin Hilmi Paşaya müracaat etti. Ve İsviçreye gitmek üzere, usulen, pasaportunu vize ettirdi.

Hüseyin Hilmi Paşa, ötedenberi aralarında dostluk bulunan sabık şehreminine her türlü kolaylığı göstermiş ve Viyanada fazla gün geçirmemesi için, İsviçreye gidebilmek üzere, icap eden resmî muameleyi süratle ikmal ettirmişti.

Cemil Paşa, tam pasaportunu alıp ve Hüseyin Hilmi Paşaya veda ederek odadan çıkacağı sırada, sefaret ataşemiliteri Feyzi bey içeri girdi, elinde tuttuğu bir telgrafı sefir Hüseyin Hilmi Paşaya uzattı ve Cemil Paşaya hitaben dedi ki:

— Teessüf ederim ki pasaportlarınızı vize ettirmenize rağmen İsviçreye gitmenize imkân kalmadı! Çünkü şimdi harbiye nazırı paşadan şu telgrafı aldım.

Hüseyin Hilmi Paşa, Feyzi beyin uzattığı telgrafı okudu. Enver Paşa, bu telgrafile ataşemilitere şöyle bir emir veriyordu:

«Viyanada bulunan sabık şehremini operatör Cemil Paşanın İsviçreye geçmesine zinhar müsaade etmeyiniz ve vazifei askeriyesini ifa etmek üzere derhal İstanbula iade ediniz!»

Telgrafın muhteviyatına vâkıf olan Cemil Paşa, harbiye nazırından gelen bu emir üzerine itirazda bulunmağa hazırlanırken, Hüseyin Hilmi Paşa daha evveli davranarak dedi ki:

— Bu emir üzerine İsviçreye gitmenize imkân kalmıyor. Fakat müsterih olunuz, ben size söz veriyorum: Sizi İstanbula iade etmiyeceğim. Ancak isterseniz burada oturabilir, isterseniz Almanyaya gidebilirsiniz.

İstanbulda iken sadrıazam Talât Paşadan İsviçreye gitmek üzere teminat aldığı ve pasaportunu da vize ettirerek bütün hazırlıklarını ona göre yaptığı, hattâ elindeki parayı İsviçre frangına tahvil ettirdiği halde, şimdi seyahat programını değiştirmeğe mecbur tutulmasındaki bu muameleden son derece canı sıkılan

Cemil Paşa, vaziyeti tamamile kavramıştı: Anlaşılıyordu ki Talât Paşa, bir taraftan kendisine müsaade verdiği halde, diğer taraftan İsviçreye geçmesindeki maksadından şüphelenmiş ve sabık şehremininin bu seyahatinden pek de memnun olmamıştı. Sadrıazam, o sırada gene İstanbulda bulunmıyan Enver Paşaya, payitahta döner dönmez, Cemil Paşanın pasaport alarak İsviçreye gideceğini anlatmıştı.

Harbiye nazırı, evvelce vermek istediği askerî vazifeyi kabul etmediğine kani olduğu sabık şehremininin bu anî seyahatinden son derece hiddetlenmiş ve hemen İstanbula iadesini emretmişti. Çünkü Enver Paşa, hâlâ Cemil Paşanın, kendisine muvafakat cevabı verdiği halde, askerî sıhhiye reisliğini kabul etmek istemediği kanaatında idi.

Fakat bu vaziyet üzerine Cemil Paşa artık, İsviçreye gitmek için, bir şey yapamayacağını anladı. Ve tedavi edilmek üzere Karlisbada gitmeğe karar verdi.

Esasen sefir Hüseyin Hilmi Paşa da Cemil Paşanın İstanbula iadesine dair harbiye nazırından gelen emrin katiyet ve sarahatine rağmen, sabık şehremininin bu arzusuna mümanaat etmedi ve Karlisbada gitmesinde bir mahzur görmedi.

Cemil Paşadan bir müddet evvel Hüseyin Cahit bey de Karlisbada gelmişti. Sabık şehremini; Emperyal otelinde Hüseyin Cahit beye tesadüf edince Cahit bey samimî bir lisanla dedi ki:

— O, safa geldin paşam... Hayrola, burada ne işin var?

Cemil Paşa, Cahit beyin bu sualini cevapsız bırakmamak ve İttihat ve Terakki rejimimin bu başlıca fikir ve kalem müdafiine kendi halinden şikâyet etmek istedi ve hemen dedi ki:

— Talât Paşadan icap eden müsaadeyi resmen istihsal ederek İstanbuldan ayrıldım. Halbuki yaptığım iki mühim ameliyat ile Enver Paşanın hayatını kurtardığım halde İsviçreye geçeceğim sırada benim seyahatime mâni oldu. Ve Viyana sefaretine burada alıkonulmaklığımı emretti. Doğrusu buna çok teessüf ettim ve çok canım sıkıldı! Enver Paşadan bu mukabeleyi ümit etmez-

Yaptığı ameliyat neticesinde Enver beye bir zarar geldiği takdirde Yakup Cemil beyin öldürmeğe karar verdiği operatör Cemil Paşa

dim!..

Hüseyin Cahit bey, muhatabını bir müddet teskin ve teselli ettikten sonra gülerek dedi ki:

— Senin haberin yok paşa!.. Sen yalnız onun hayatını kurtarmadın. Enver Paşa için kendi hayatını da tehlikeye koyarak onu kurtardın!

Cemil Paşa, merakla sordu:

— Nasıl? Anlıyamadım..

— Şimdi artık bu, bir hikâye oldu. Bak, izah edeyim: Enver Paşaya ameliyat yapacağın gün Talât ve diğer vükelâdan bazılarile hep beraber hastaneye gittik. Sen yukarı kata çıkmış ve ameliyat salonuna girmiştin. Biz, hepimiz bir odada ameliyatın neticesini merakla bekliyorduk. Çünkü siz hekimler ameliyatın tehlikeli şerait altında yapılacağını ve ameliyatın vaktini geçirdiği-

ni söylemiştiniz.

Tam bu esnada odanın kapısı birdenbire açıldı. İçeriye hiddet ve telâş içinde elinde rovelverile bir zabit girdi ve hepimize hitaben dedi ki: «Hayatımı kendi uğurunda feda etmeğe yemin ettiğim Envere şimdi ameliyat yaptırıyormuşsunuz... Şayet, bunun neticesinde onun hayatına, vücuduna zerre kadar bir tehlike gelirse, ameliyatı yapan kim ise onu şu elimdeki silâhla hemen öldüreceğim!.. Bunu iyi biliniz!»

Talât, bu zabite teminat vermek istedi, bir tehlike olmadığından bahsetti. Fakat ben içimden: «Eyvah, dedim, Envere bir şey olursa Cemil de gitti!»

Cemil Paşa, Hüseyin Cahit beyin bu eski hikâyesi üzerine merakla sordu:

— Bu zabit kimdi?

— Yakup Cemil... Meşrutiyet bidayetinde İttihat ve Terakki murahhaslarından...

Cemil Paşa geniş bir nefes aldı... Bir an için gözü önünden Enver Paşayı nasıl tehlikeli şerait dahilinde ameliyat yaptığını geçirdi. Anladı ki, vaziyetin ehemmiyetinden o zaman gafil olarak hayatını tehlikeye atmış bulunuyordu. Halbuki Cemil Paşa, emin ve müsterih olarak ameliyatla meşgul bulunduğu halde hiç haberi yoktu ki ameliyat masası başında bir hayatı kurtarmak isterken, kendi hayatı etrafında bir ölüm kanatlanmış dolaşıyordu!

Tevekkeli Enver beyin ameliyat olacağını haber alan Sultan Reşat, bu ameliyatın Cemil Paşa tarafından yapılmamasını tembih etmemişti. Galiba padişahın kuşkulandığı, evvelden bildiği bir şey vardı? Cemil Paşa bidayette bu ameliyatta yalnız seyirci kalmak istediği halde Talât bey ısrar edince mukavemet edememişti.

Bu vaka da gösteriyor ki Yakup Cemil bey, kendi inandığı, kendince muhterem ve mukaddes bildiği maddî, manevî varlıkların -ister bir şahıs, ister bir mefhum olsun- vaziyetine halel ve

tehlike geleceğini takdir ve tahmin edince, derhal ortaya atılarak müdahale ediyor ve hattâ, kendi hayatını, istikbalini tehlikeye koymaktan çekinmiyordu.

İttihat ve Terakkinin bu yılmaz fedaisinin şahsiyeti etrafında verdiğim bu tafsilât ile anlaşılıyor ki Yakup Cemil bey, tabiî bir mizacın fevkinde tâbir caizse nevi şahsına münhasır hususî bir hüviyete malikti. O, İttihat ve Terakkinin maddî, manevî varlığına bütün mevcudiyetile inanmış, İttihatçılığın -kendine göre- icapları ne ise, yapmak ve başarmak için bir an kendisini feda etmekten çekinmemişti.

Acaba benliğindeki bu vasıflara göre Yakup Cemil, idealist mi idi?

Eğer bütün harekâtında nâzım olan tek bir gayesi, bütün hayatına istikamet veren ve muayyen düsturlarla izah edilebilen bir hedefi olaydı bu suale tereddüt etmeksizin müsbet cevap verilebilirdi. Ne yazık ki büyük bir mefkûrecinin fedakârlıklarına nazire olan maceralarile Yakup Cemil, nihayet fıtrî taşkınlığının esiri, gergin asabının zebunu idi! Lüzumundan fazla atılgan, biraz da basiret ve mantık hududu haricinde fevkalâde cesur, mazisi korkunç ve tehlikeli maceralarla dolu bu genç, sırf itidal hududunu aşan taşkın hareketlerinden dolayı deruhte ettiği vazifelerde uzun müddet kalamamış, nihayet umumî harp seneleri gibi azimkâr şahsiyetlere, fedakâr uzuvlara ihtiyaç görülen nazik bir zamanda bile kumandanları tarafından her vazifeden ve her yerden uzaklaştırılmıştı.

Bütün bu maceraların sonunda Kâğıthane sırtlarında bir manga askerin yaylım ateşi ile dünyadan göçüp giden bu ateşli ihtilâlci, işte bütün hayatını kan ve ateş dalgaları ve ihtilâl saraları arasında geçirmiş ve bu hüviyetile İttihat ve Terakki tarihinde dikkate değer bir sahifeyi işgal etmiş, bulunuyor...

VIII

Başarılamıyan ihtilâlin bilançosu

Bir muvaffakiyet ve bir zaaf —Yeniden alevlenen ihtilâflar... —Rütbe, mevki yarışı —Zıt ve muhalif cereyanların kalkanı: Kazanç ve servet —Avrupanın en büyük propaganda merkezi —Bükreşte bir teklif: "Memleketiniz ve memleketimiz menfaatine..." —Semere vermiyen ısrarlar... —Romen bankeri kimin namına hareket ediyor? —İstanbulda nasıl düşünüyorlar? —Yakup Cemil, fırka kumandanlığı istiyor... —Takipler, tarassutlar... —Ömer Seyfeddin bey ne haber veriyor? —Hüsrev Sami beyin protestosu —Nurosmaniye klübündeki iftar —Boy siperinden başka düşüncesi yok... —Çekirge kaplıcalarında —Yakup Cemil bir bölük idare edemez mi? —"Ben itilâfçı oldum..." —Merkezi umumiyi tehdit! —"Bu delirdi... Nasihat edin!" —Sabancalı Hakkı bey telkin ediyor: "Aman sıkı dur!" —Kara Kemale ve Mahmut Kâmil Paşaya müracaat: "Hükümeti devireceğim!" —"Haydi doğru evine git, başımıza belâ getireceksin!..." —Meserret otelinde neden toplanmışlardı? —"Ben de gelsem beni de süngüle!.." —"Seni İrana fırka değil, kolordu salâhiyetile göndereyim!.." —Mercan kapısındaki dükkânlarda kim var? —"Büyük bir suikast karşısındayız!.." —"Sabancalı size niçin müracaat etti bilir misiniz?" —"Size yaylım ateş edecekler!.." —Yakup Cemil mevkuf! —Tren hareket ederken... —Bekir ağa bölüğünde —"Beni teşvkik eden Hakkıdır!" —"Hükümeti basmak bir cürümse o halde..." —Enver Paşanın şüphesi —Talât bey teminat veriyor... —Gece Bekir ağa bölüğüne giren kim? —Cevat beyin istirhamnamesi altına Talât bey ne yazıyor? —Kâğıthane sırtlarında inen perde: 14 kurşun... 30 dakikalık can çekişme!..

Yakup Cemil ölüm yolunda!..

Umumî harbe mukaddeme teşkil eden seferberliğin ilânından sonra İttihat ve Terakki ailesi arasındaki dahilî tefrika ve zümre münakaşaları bir tarafa bırakılmış Talât beyle merkezi umumîye muarız İttihatçılar memleket dahilinde muhtelif vazifeler alarak İstanbuldan uzaklaşmışlardı. Bu uzaklaşma -yukarıda tafsilâtını verdiğim gib-i kısmen Talât bey tarafından ihzar edildiği gibi, kısmen de Talât beye muarız bulunan zümrenin harp dolayısile memleket hesabına vazife almak ihtiyacını hissetmelerinden ileri geliyordu.

Fakat, harbin ilânından altı ay sonra cephelerde aldıkları vazifelerden İstanbula dönen Talât beyin bu muarızları, artık harpten evvel olduğu gibi, itiraz ve tenkit sahasında ileri gitmek, faal bir rol oynamak istemiyorlardı.

Esasen bunların -muvakkat bir zaman için de olsun- İstanbuldan çıkarak biribirlerinden ayrılmaları, mukabil zümre hesabına bir muvaffakiyet, kendileri için bir zaaf vesilesi idi. Bahusus bunlar, eski arkadaşlarından bir kısmını kaybetmişlerdi. Meselâ Süleyman Askerî bey Teşkilâtı Mahsusada vazife aldığı için artık eski siyasetini terketmiş, doğrudan doğruya Talât beyin ve merkezi umumînin emri altına girmiş, fırka dahilinde beraber hareket ettiği, İttihat ve Terakkiye ait bir çok hadiselerde birlikte çalıştığı eski arkadaşlarından tamamile ayrılmış, Talât beye iltihak etmişti.

Diğer taraftan Talât bey, meşrutiyetin ilânı sıralarında Abdülhamidin has bendelerinden Şemsi Paşayı Manastır telgrafhanesinden çıkarken öldüren Atıf beyi, son 1329 (1913) İttihat ve Te-

rakki kongresinde teşkil edilen fırkanın kırk kişilik meclisi umumîsi arasında dört kişilik daimî âzalıklarından birine intihap ettirmişti.

Binaenaleyh Talât beyin muarızları eski vaziyetlerini yeniden bulmadan ve harbin neticesine ve akıbetine suitesir hasıl edecek vaziyetler ihdasından çekiniyorlar, hadisatın inkişafına karşı seyirci durmağı tercih ediyorlardı. Fakat harbin aldığı fena netice bilhassa dahilî vaziyetin günden güne anarşiye doğru gitmesi, İttihat ve Terakki erkânı arasında yeniden münakaşaları, yeni yeni ihtilâfları alevlendirecek sebep ve âmillerdendi.

Diğer taraftan kabine erkânı da -harp münasebetile takip edilen İttihat ve Terakkinin müşterek siyaseti müstesna olarak- tamamile biribirlerile anlaşamıyorlardı. Bilhassa hükümetin üç mühim rüknü (lideri), Talât bey ile Enver ve Cemal Paşalar biribirlerile daimî bir ihtilâf ve rekabet sahasında bulunuyorlardı. Bu rekabet karşısında nazırlarına hiç bir zaman hâkim ve nâzım olamıyan sadrıazam Sait Halim Paşa, derin bir âciz içinde kalmıştı.

Biribirlerinin hareket ve faaliyetlerini mütekabilen tenkit ve muahaze eden İttihat ve Terakkinin bu üç başı, etraflarında bulunan bir çok taraftarlara, biribirlerile çarpışıp uğraşacak kuvvetlere ve fertlere istinat ediyorlardı.

Bilhassa daha Balkan harbindenberi Edirnenin istirdadı, Enver Paşanın harbiye nazırlığı, merkezi umumînin iskatı teşebbüsü ve kongre müzakerelerindeki hareket ve hadiselerde vuzuhla görüldüğü gibi, Talât beyle Enver Paşa arasındaki münasebetleri, ihtilâfları tezahür ettiren başlıca iki hizbin biribirlerile had bir halde anlaşamamaları dikkati celp ve İttihat ve Terakki dahilindeki geçimsizliği takviye ediyordu.

Yakup Cemil beyin -yukarıda izah ettiğim gibi- Kafkasyadan Iraka kadar her gittiği yerde yaptığı taşkınlıklar Talât beye Enver Paşayı çürütmeğe vesile verecek sebeplerdendi.

Bundan başka merkezi umumî, dördüncü ordu kumandanı

sıfatile Şamda bulunan bahriye nazırı Cemal Paşanın vaziyetinden de memnun olmamağa başlamıştı. Filhakika Cemal Paşa, Şamda kendisini adeta müstakbel Suriye kralı görebilecek vaziyete geçmiş bulunuyor, İstanbulu tanımaz gibi bir vaziyette hareket ediyordu! Şamda tesis ettiği sıkı diktatörlükle bu havaliyi idare etmeğe başlıyan Cemal Paşa, her istediğini, her arzusunu yaptırmak hevesinde idi.

Süveyş Kanalını geçerek Mısırı almak için yaptığı askerî hareketlerin menfi neticelerini gören Cemal Paşa, yalnız Arap istiklâli ve ihtilâli gayelerile hareket eden unsurlara, şahıslara karşı değil, bizzat sakin halka karşı da takip ettiği tahakküm siyasetinde günden güne ifrata doğru gidiyor, adeta mutlak bir hükümdar gibi kendisini gayri mesul farzederek hareket ediyordu.

Şama giden İttihat ve Terakki merkezi umumîsi âzasından doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler, İstanbula avdetlerinde Cemal Paşa aleyhinde geniş bir propaganda havası yapmağa muvaffak oldular. Bu iki maruf İttihatçının Şam seyahatinden dönüşlerinden sonra, İttihat ve Terakki mensupları arasında başlıca dedikodu mevzularından biri de Cemal Paşa aleyhtarlığı idi ki, bu cereyan bir moda halini almıştı.

Bu aleyhtarlık paşaya; diktatörlük, Suriye kralı olmağa karar vermek ve nihayet geniş mikyasta suiistimaller atfı gibi ittihamlarla dolu idi.

Filhakika, Cemal Paşa da aleyhindeki cereyanlara imkân veren ihtiraslardan nefsini vikaye edemiyordu (koruyamıyordu). Meselâ, harbin ilânından sonra Enver Paşanın livalıktan ferikliğe terfi ettiğini haber alan Cemal Paşa, derhal apoletine feriklik işaretini koyarak kendi kendini terfi ettirdiğini adeta emir verir gibi «berayı malûmat» (bilgi edinilmesi için) resmen İstanbula bildiriyordu!

Devlet nüfuz ve kudretinin makanizması ellerinde bulunan bu iki rakip arasındaki şu yükseliş gayret ve müsabakası, bilhassa böyle çocukluklar göstermiyen Talât beyin işine yarıyor, istik-

balin, -bütün arkadaşlarından ziyade- kendisi için daha emniyetli ve daha müsbet olduğuna günden güne kanaati artıyordu.

Devlet ve memleketin mukadderatını ellerinde tutan bu üç şahsiyet arasındaki şiddetli ihtiras ve rekabet, hususile biribirlerine karşı aldıkları mütekabil istirkap (karşılıklı rekabet) hareketlerinin had bir devreye girmesi -bütün gayret ve arzulara rağmen- gizli kalamıyordu: Derhal bu hadiseler, dudaklardan dökülen acı bir şikâyet ve hayretle kulaklara fısıldanıyor; devletin tehlikeli anlar geçirdiği, düşman istilâsile bir çok vatan topraklarının çiğnendiği bir zamanda; rütbe, mevki ve nüfuz yarışının hükümet ricali arasında, bütün diğer memleket işlerinin fevkinde derin bir alâka ile devam etmesi, her yerde nefretle karışık hayretlere vesile veriyordu!..

Gerçi efkârı umumiye, bilhassa İttihat ve Terakki ile yakından münasebeti olanlar, gerek cephelerdeki makûs neticelerden, gerek memleketin dahilî idaresindeki tezepzüpten (dağınıklıktan), bu mevki ve yükseliş, ihtirasları karşısında asabîleşiyorlar, fakat yapılan hataların mesuliyetini şahıslardan ziyade hükümetin ve merkezi umumînin manevî şahsiyetine yükletiyorlardı.

Harbe girişimizin, bilhassa, ikinci senesinden sonra artık İttihat ve Terakkinin biribirile muarız zümreleri arasındaki eski mücadelenin harareti soğumuş, muhtelif hadiseler etrafında -harpten evvel olduğu gibi- mukabil hareketler ve teşebbüsler gevşemişti.

Çünkü Talât beyin ve merkezi umumînin muarızları, fırka dahilindeki rollerinden ayrılmışlar, kendi hususî sahalarındaki vaziyetlerle meşgul olmağa başlamışlardı.

Harp uzamak istidadı gösterince, İttihat ve Terakki bütün İttihatçılık için tehlike teşkil eden dahilî memnuniyetsizliğe imkân bırakmamak ve kuvvetli bir taraftar kafilesi temin etmek kaygusuna düştü. Bunun için de insanları maddeten tatmin etmek, bu gayeye erişebilmek üzere, en kestirme yoldu:

Umumî harpten evvel -esnaflık müstesna olarak- büyük mik-

yastaki ticaret, bilhassa Türkiyenin ithalât ve ihracat faaliyeti, Türk olmıyan unsurların elinde bulunuyordu.

Hususile İstanbul, İzmir, Mersin, Samsun gibi ihracat merkezlerindeki piyasaya Rum, Ermeni ve Musevi tacirleri hâkim bulunuyor, memleketin öz unsuru olan ve devletin başında mevki alan Türkler, ticarî ve iktisadî sahalara rağbet etmiyorlardı.

İttihat ve Terakki ticaret ve iktisatta millî bir varlık meydana getirmek, bilhassa Türk unsurunu da bu sahaya sevketmek üzere Türk tacirlerini himaye etmeğe başladı. Ancak bu himaye usulü, tamamile memleketin iktisadî vaziyeti düşünülerek, muayyen ve isabetli bir programla yapılamıyordu.

Harp münasebetile memleketteki ihracat emtiasının yalnız Almanya, Avusturya gibi müttefiklerle bazı bitaraf memleketlerdeki mahreçlere münhasır kalması, askerî sevkiyat dolayısile ticarî münakalâttaki müşkülâtın (ulaşımda güçlükler) meydana gelmesi ticaret işlerini bir taraftan zorlaştırdığı halde, diğer ta-

Umumî harp içinde bütün devletlerin propaganda merkezi olan Bükreşin tayyareden alınmış resmi

raftan hükümetin himaye ettiği ticarethaneler rakipsiz kalınca az zamanda misli görülmemiş iktisadî ve ticarî bir faaliyet mahdut bir takım ellerde toplanmış oldu ki bundan da harp ticareti, harp kazancı teessüs ve inkişaf etmeğe başladı!

Harp senelerine münhasır bulunan bu yeni ticaretin fevkalâde ve göz kamaştırıcı bir vaziyet alması, hemen herkesi; büyük, küçük mikyasta ticaret sahasına sevketmeğe, iktisadî faaliyette bulunmağa âmil oldu.

Ancak ticarî ve iktisadî işlere karşı gösterilen bu meyil ve rağbet, her müteşebbisin tahmin ve ümit ettiği derecede parlak neticeler vermiyordu. Hükümetin himayesi ile, kısa bir zamanda, kazanç sahasında mühim muvaffakiyetler temin edenler mahduttu. Fakat İttihat ve Terakki bu himayegerdelerden (desteklediklerinden) başka da ticarî işlere atılan herkesi memnun etmek ve bu suretle harp mesaibini -bir kısım halkı olsun elde ederek- unutturup, hafifletmek siyasetini takip ediyordu...

Hükümet ve merkezi umumî; millî iktisat namı verdiği; bu himaye sistemi ile ticaret merkezlerinde ve büyük şehirlerde İttihat ve Terakki idaresine karşı muhalif cereyanlara imkân vermiyeceğine kani oluyordu.

Yakup Cemil beyin eski arkadaşlarından ve İttihat ve Terakkinin eski murahhası mesullerinden Sabancalı Hakkı bey de -o zamana kadar teklif edilen memuriyet ve vazifeleri reddettiği için- daha harpten evvel başladığı ticarî faaliyetini son zamanlarda fevkalâde inkişaf ettirmiş, bilhassa seferberlik başlangıcında padişah namına, arkadaşı Mümtaz beyle beraber, Arap rüesasına hediye götürmek üzere Şama gidip İstanbula döndükten sonra, fırka işlerinde eskisi kadar faal bir mevkide bulunmamak istemişti.

Hakkı beyin, ticareti, siyasî faaliyete tercih etmesi, Talât beyle arkadaşlarını da memnun ediyordu. Çünkü artık Hakkı beyin hareket istikametini değiştirdiğine, arkadaşlarile birleşerek ve her vesileden istifade ile bir hadise, bir ihtilâf çıkamayacağına

emindiler. Binaenaleyh şimdiye kadar memuriyetle ve yahut sair mevkilerle tatmin edilemeğe yanaşmıyan Hakkı beyin kazanç sahasında temin edeceği muvaffakiyetlerden sonra artık kendilerile uğraşmıyacağına emin bulunuyorlardı.

Fakat diğer taraftan kendisinin ve arkadaşlarından bazılarının ticaret sahasında mevki kazanmaları üzerine, bu yeni vaziyet, bu sefer -başka bir noktai nazardan- tehlikeli görülmeğe başlandı. O zamana kadar İttihat ve Terakkiye mensup arkadaşlarile; hükümet mevkiinde bulunanlara, hususile Talât beyle merkezi umumîye karşı vaziyetler alan Hakkı bey, şimdi ticaret sahasında muvaffakiyetler temin ettikten sonra, eline geçtiği paralarla daha tehlikeli ve daha nüfuzlu bir vaziyete geçmiş olmuyor mu idi?

Talât bey, Enver Paşaya taraftarlık eden muarızlarının tedricen ticaret sahasında da mevki sahibi olmasını, dolayısile servet edinmelerini bu noktai nazardan doğru görmüyor, memlekette tesir ve nüfuzlarının günden güne artmasından endişe ediyordu. Şu halde Hakkı beyle arkadaşlarına katî bir darbe vurmak için bunların fazla kuvvet ve kudret peyda etmelerine imkân vermemek lâzımdı.

İşte böyle bir zamanda Hakkı bey, ticarî faaliyetini artırmak ve Türkiye ile Romanya arasında temin edeceği ticaret sayesinde yeni bir kazanç elde etmek üzere Romanyaya gitti.

Bu tarihlerde bütün cephelerde harp şiddetle devam ettiği halde Romanya henüz bitaraf vaziyetini terketmiş değildi. Bununla beraber gerek Almanlar, gerek İtilâf devletleri Balkanlar ve şarkî Avrupa siyaseti noktai nazarından mühim bir mevkide bulunan Romanyayı müstereddit vaziyetten çıkararak kendi saflarında harbe girmek için teşvik ediyorlardı. Bu suretle Avrupanın her tarafında Bükreşe gelen gazeteci, diplomat, tüccar, âlim, avukat gibi propagandacılar kendi milletlerinin hesabına geceli, gündüzlü çalışıyorlardı.

O kadar ki Romanya, harbe iştirak eden bütün devletlerin,

en büyük propaganda merkezi olmuştu.

Bu propagandalar o derece şiddetli ve müessir bir mahiyette cereyan ediyordu ki Romanyadaki siyasî ihtirasatı ve fırkacılığı şiddetlendirmiş, iki parti biribirlerile çok hasmane bir halde mücadeleye girişmiş bulunuyorlardı.

Romanyadaki bu iki fırkadan biri M. Bratianonun riyaseti altında İtilâf devletlerine taraftar bulunan ve memleketin selâmetini, İtilâf devletlerile hareket etmekte bulan fırka, diğeri Avrupanın merkezî devletlerine merbut olan ve Margilomanın liderliği altındaki fırka idi. Bu son fırka, merkezî devletlerle harbe iştirak ederek Romanyanın talihini Almanların mukadderatına raptetmek niyetinde idi.

Ortodoks Romanyanın kendisini manen ve maddeten Çarlık Rusyasının himayesi altında görmesi ve hususile 1293 Osmanlı - Rus muharebesi neticesinde Romanya istiklâlinin Rusyaya medyun (borçlu) bulunduğunun ileriye sürülmesi gibi sebeplerden dolayı M. Bratiano, Romanyanın, Rusyanın dahil bulunduğu İtilâf devletleri zümresine iltihak etmesi fikrini müdafaa ediyordu.

Şu takdirde netice itibarile bu mücadele, Romanyanın Almanya ve müttefiklerile yahut İtilâf devletlerile beraber harbe iştirak etmesi etrafında cereyan ediyordu. Hangi tarafın propagandası galip gelirse Romanyanın mukadderatı bu iki siyasî zümreden birine bağlanacaktı.

Romanyada geniş, bir faaliyet sahası bulan Avrupa propagandacıları yalnız Romanyanın vaziyetile meşgul olmuyorlar, biribirlerile muharip bulundukları milletlerin efradı arasında da kendi millî maksatlarına göre telkinatta bulunuyorlar ve hasım devletlerin bir an evvel inhilâl (dağılmalarını) ve biribirlerinden ayrılmalarile mağlûbiyeti çarelerini araştırıyorlardı. Meselâ bir Fransız propagandacısı, Alman zümresine mensup devletin tebaasından olan fertleri İtilâf zümresi lehine imale ettirmek için elinden geldiği kadar, binbir vasıtaya müracaat ederek, hummalı bir mesai ile gayret etmekten bıkıp usanmıyordu.

Bu propagandacılar içinde en mühim rolü oynıyan ajans Havas muhabiri M. Motu idi. Bu zat, Balkanlar ve Türkiye ahvaline yabancı bir sima değildi.

Doğrudan doğruya Fransız menafiini (çıkarlarını) müdafaa eden ve Fransız hükümetinin amal ve siyasetini neşr ve tamim eden Havas ajansı bilhassa harp senelerinde propaganda faaliyetine büyük mikyasta ehemmiyet vermişti.

M. Motu yalnız asıl vazifesini teşkil eden neşriyat sahasında değil, Fransa lehinde fikirlerde ve kalplerde alâka ve meyiller doğurmak suretile tanıdığı veya tesadüf ettiği insanları kandırmak ve ferden de çalışmak suretile kendi millî gayeleri hesabına memleketine faydalı olmak istiyordu.

Şarkı, hususile Türkiyeyi ve Türkiye rical ve münevverlerini iyi tanıyan M. Motunun başlıca vazifesi Türkiye işlerile yakından alâkadar olmak, Türkleri münferit sulha yanaştıracak imkânları elde etmekti. Bunun için M. Motu, önüne gelen fırsatları kaçırmak istemiyordu.

Esasen Fransızlar, bu tarihlerde muzafferiydi -bir an evvel- elde etmek üzere yalnız Romanyada değil, diğer memleketlerde de çalışıyorlar, bilhassa Türkiyeyi müttefiklerinden ayırmak için uğraşıyorlar, bin türlü propagandalar, teşebbüsler ile bu gayeye vâsıl olmak yolunu arıyorlardı.

Nitekim, yukarıda izah ettiğim gibi, İsviçredeki Fransız diplomatının sulhu münferit için operatör Cemil Paşanın tavassutuna müracaat etmesile de anlaşılıyordu ki, Osmanlı hükümetinin harbe girdiği dakikadanberi, Fransızlar Türklere sulh teklif etmek ve sulh propagandası yapmak suretile Türkiye ile anlaşmak için her çareye baş vurmuşlardı.

Kendisine Bükreşte müsait bir faaliyet sahası bulan M. Motu bilhassa Bükreşe gelen İttihat ve Terakki rüesa ve ricalile münasebet tesis etmenin yolunu arıyordu.

M. Motu İttihat ve Terakkinin ileri gelenlerinden bir çoğile esasen tanışırdı: Balkan harbinden evvel Rumelide, Selânikte ça-

lışan ajans Havasın bu muhabiri, bilhassa Arnavutluk vukuatile yakından alâkadar oluyordu. İttihat ve Terakki, Arnavutluk harekâtı hakkında -kendi noktai nazarına göre- Avrupa efkârı umumiyesini tenvir etmek hususuna büyük bir ehemmiyet verdiği için ajans Havas gibi mühim bir neşir ve tamim vasıtasının mümessili olan M. Motuya kıymet veriyordu.

İttihat ve Terakki mensupları arasında -uzun müddet İşkodra murahhası mesullüğünü yapan- Sabancalı Hakkı bey, Arnavutluk işlerinde salâhiyetle ve vukufla söz söyliyecek, Arnavutluk meselelerine dair İttihat ve Terakkinin emellerine muvafık gelen malûmatı verecek vaziyette idi.

Binaenaleyh Avrupa gazetelerinin Selânikteki mümessillerine bu meyanda M. Motuya izahat vermek lâzım geldikçe, o zaman Selânikte bulunan, merkezi umumî bu vazifeyi Hakkı beye veriyordu. Hakkı beyin Bükreşe gelişi, M. Motu için bulunmaz bir fırsattı. O, bu eski İttihatçı ile Selâniktenberi tanışıyordu. M.

Türkiye ve Fransa arasında münferit sulh yapmanın çarelerini arıyan Bükreşteki Ajans Havas muhabiri M. Motu

Motu bundan istifade etmek ve Hakkı beyin delâletile İttihat ve Terakki ricali üzerinde Fransa lehine bir sulh temayülü vücuda getirmek mümkün olduğunu tahmin ediyordu.

M. Motu Hakkı beye karşı maksadını açmak, Fransa lehinde muhatabını tahrik etmek üzere ne yolda söz söylemek, nasıl bir hattı hareket takip etmek lâzım geldiğini düşündü. Ajans Havas muhabiri, Hakkı beyle görüşürken müracaatına sırf şahsî bir mahiyet vermek, münhasıran kendi düşüncesini nakleder gibi bir zehap hasıl etmek istemiyordu.

Çünkü böyle bir teşebbüsün Hakkı bey tarafından lâyık olduğu derecede ehemmiyetle telâkki edilmiyeceğine emin olan M. Motu müracaatına yarı resmî bir mahiyet vermek, bu suretle söz söylerken daha kuvvetli bulunmak istiyordu.

Ajans Havas muhabiri tahmin ediyordu ki Fransız sefiri hesabına Hakkı beye müracaat ettiği takdirde işe ciddî bir mana ve ehemmiyet vermiş olacaktı. Fakat bunun için evvelâ sefirden talimat aldıktan sonra Hakkı beyle görüşmek daha muvafıktı. Bu hevesle doğruca Bükreşteki Fransız sefarethanesine koştu.

Her Fransız diplomatı gibi Bükreşteki Fransız sefiri de Fransanın bir an evvel harbi kazanabilmesi için diplomasi sahada alınacak bütün tedbirleri araştırmakla meşguldü. Bunun için en faydalı yol olarak, Almanların harp sahasında yalnız kalmalarının ve müttefiklerinden ayrılmalarının temini lâzımdı.

Fransız diplomatı bu maksadına vâsıl olmak için Almanyadan ayrılmağa en müstait müttefikin Türkiye olduğu kanaatında idi.

Çünkü Fransız diplomatlarından çoğu Türkiyede harbi umumînin meydana getirdiği hasmane vaziyetlerin arızî olduğuna ve Türkiyede Fransızcanın, dolayısile Fransız kültürünün -diğer ecnebi lisan ve nüfuzundan fazla- taammüm edip (genelleşip) yerleştiğine ve bunun için hâlâ Türk münevverlerinde Fransaya karşı manevî bir rabıta ve temayül bulunduğuna kani idiler.

Binaenaleyh Türkiyenin bilhassa harpten ümit ettiği neticele-

ri elde etmediğine göre şimdi sulhe, daha kolaylıkla, yanaşacağı tahmin ediliyordu.

Bükreşteki Fransız sefiri -Romanyanın o zamanki müsait vaziyeti itibarile- Fransanın bu fikrini kabul ettirebilmek üzere karşısına çıkacak eşhastan istifade etmek için fırsat bekliyordu.

M. Motu maksadını açtığı zaman sefir bu tesadüften çok memnun oldu. Ajans Havas muhabiri diyordu ki:

— Sabancalı Hakkı bey denmekle maruf olan bu zat, maksadımızı temin edebilecek en müsait bir şahsiyettir. Kendisi İttihat ve Terakki erkânile ve hükümet ricalile, bilhassa Enver Paşa ile sıkı surette münasebettardır. Şayet Hakkı beyi ikna edersek Türkiye ile anlaşmak hususundaki teşebbüsümüzün yarısında muvaffak oluruz. Çünkü Hakkı bey, Türkiye hükümetine fikrimizi izah edebilecek mevkie maliktir. Ancak bunun için tek bir çare vardır: Sizin kendisile görüşerek vaziyeti izah etmeniz lâzımdır.

Sefir, muhatabının teklifine tereddüt etmeksizin muvafakat cevabı verdi. Kendisinin Hakkı beyle görüşmek üzere bir saat tayin etmek selâhiyetini M. Motuye verdiğini söyledi.

M. Motu, sefarethaneden ayrılır ayrılmaz doğruca Hakkı beyin Bükreşte oturduğu Athene Palas oteline geldi. Ve burada Hakkı beyi görerek dedi ki:

— Sizin buraya gelmenizi benim ve hususile buradaki diğer Fransızların ne kadar memnuniyetle karşıladığımızı tasavvur edemezsiniz. Çünkü sizin mensup bulunduğunuz İttihat ve Terakki fırkasındaki mevkiinizi yakından biliyorum. Binaenaleyh noktai nazarınızı öğrenmek için sizden bir ricam var: Memleketiniz ve memleketimiz menfaatine hayırlı bir teşebbüsümüz var: Buradaki Fransız sefirile görüşebilir ve sonra da komiteniz (İttihat ve Terakki demek istiyor) nezdinde teşebbüsatta bulunur musunuz?

Hakkı bey, muhatabının maksadını sezmişti: O, gerçi açıkça söylemek istemiyordu. Fakat, her iki memleketin menfaatlerinden bahsetmekle Türkiye ile Fransa arasında münferit sulh mü-

zakeresine bir zemin hazırlamak istiyordu.

Hakkı bey, muhabirin maksadını anlamamış gibi davrandı ve katî bir tavırla şu cevabı verdi:

— Ben artık siyasetle iştigal etmiyorum; ticaretle meşgulüm. Burada sefirimiz Safa bey var: Bu gibi meseleleri onunla görüşünüz. Safa bey, resmî sıfatı haiz ve selâhiyettardır.

Hakkı bey muhabire sefiri tavsiye etmekle işin içinden sıyrıldığına kani olmuştu. Fakat bu cevap, ajans Havas mümessilini tatmin etmedi ve dedi ki:

— İki tarafın menafiine ait bu gibi teşebbüslerin hususî surette ihzar edilmesi lâzımdır. Bu hususî temaslardan müsbet netice çıkınca resmî zevat mülâkat edebilirler. Bittabi ileride sefir Safa beyle de görüşmek sırası gelecektir. Fakat bizim her şeyden evvel merkezi umumînin fikir, mütalea ve noktai nazarını öğrenmemiz lâzımdır. Sizin merkezi umumî ile teşriki mesai ettiğinizi, hükümet ricalile dost bulunduğunuzu biliyorum. Evvelâ sefirimiz sizinle hususî surette görüşüp vaziyeti kavradıktan sonra her iki tarafın diplomatları arasında mülâkat tertip edilir.

Hakkı bey, tekrar eski noktai nazarında ısrar ederek dedi ki:

— Beni mazur görünüz. Ben bu işlerle meşgul değilim.

M. Motu bin bir dereden su getirerek Hakkı beyi kandırmak için bir hayli uğraştı. Fakat bu eski İttihatçıyı bir türlü ikna etmeğe muvaffak olamadı, otelden çıktı.

Hakkı bey Bükreşteki Fransız sefirile görüştüğü takdirde muhasım bir devletin mümessili ile yaptığı bu temasın İstanbulda çok fena tefsirlere imkân vereceğini biliyordu. Merkezi umumî içindeki muarızlarının derhal bu mülâkatını kendi aleyhinde bir alet olarak ileri süreceklerinden, kendisinin şimdi de düşmanlarla birleştiğini iddia edeceklerinden ve bu suretle imhasına kadar gideceklerinden korkuyordu!

Hakkı bey haddi zatında Fransız sefirile alelade surette görüşmekten birşey çıkmıyacağını bilmekle beraber sırf İstanbulda böyle bir suitefsire vesile vermemek için M. Motunun teklifini

reddetmişti.

Tecrübeli bir gazeteci olan M. Motu şarklıların, hususile Türklerin ahval ve haleti ruhiyelerini yakından bildiğine kani idi. M. Motu, Hakkı beyin kendisini reddetmesine rağmen tekrar müracaat ederek Türkiyenin sulhe yanaştığı takdirde ne kadar esaslı faydalar temin edeceğini izah ederse Hakkı beyin sefirle görüşmeğe razı olacağını zannediyordu.

Bu tahmin ile ajans Havas muhabiri tekrar Athene Palas oteline gitti. Bu sefer muhabir maksatlarını biraz daha açıkça söylemek istedi ve dedi ki:

— Beni reddettiğinize çok müteessirim! Halbuki ben size gayet samimî bir maksatla müracaat etmiştim. Bilirsiniz ki harp iyi bir şey değildir: Galip için de, mağlûp için de... İnsanların ölmesi, memleketlerin çiğnenip harap olması, beşeriyet için büyük bir felâkettir!

Binaenaleyh sizin gibi bir zatın bu felâketlere lakayt kalmıyacağına eminim. Hususile biz Fransızların size, Türklere karşı muhabbetimiz vardır. Fransız irfanı, Fransız medeniyeti Türkiyede yerleşmişti. Münevverleriniz, Türkçeden sonra, ana dilleri gibi Fransızcayı biliyorlar. Ben sizin ricalarımı kabul edeceğinize emin olduğum için görüşeceğinize dair sefire teminat vermiştim. Fakat ben sefire karşı çok mahcup kaldım. Rica ederim, beni bu müşkül vaziyetten kurtarınız!

Hakkı bey M. Motunun bu sözlerine hayret etti ve son derece asabîleşerek cevap verdi:

— Siz kendi kendinize sefire söz vermiş olabilirsiniz. Ben size sefirle görüşmeğe muvafakat ettiğimi söyledim mi? Sefirinize karşı mahcup olup olmamanız beni alâkadar etmez. Ve sizin bu hususdaki vaziyetinizle meşgul olmak benim vazifem değildir. Size tekrar söylüyorum: Bu gibi sözlere muhatap olacak mevkide bulunmuyorum. Sefirinizin memleketime taallûk eden (ilgili) işlere dair bir noktai nazarı varsa burada Türkiye sefiri Safa bey var, ona müracaat ediniz. Benim Romanyaya gelmekliğim sırf ti-

carî maksatladır.

M. Motu tekrar ısrar etmek istedi ve:

— Fakat ben size güvenerek sefire söz verdim. Kendisile görüşmek üzere bir randevu tayin etmenizi rica ediyor... dedi.

Hakkı bey Fransız gazetecisinin noktai nazarını kendisine kabul ettirmek üzere sonuna kadar devam ve ısrar edeceğini anladı ve muhabire kestirme bir cevap vermek için sert bir sesle şu cevabı verdi:

— Rica ederim size katî cevabımı verdim: Siyasetle meşgul değilim. Burada ticaret yapıyorum. Sefirle aranızda geçen şeyleri öğrenmek bile istemem. Daha fazla ısrar etmeyiniz! İşte diyeceğim bu kadar.

Ajans Havas muhabiri o kadar katî bir mukabele karşısında kalmıştı ki daha fazla ısrar edince belki de muhatabından daha ağır ve hoş görülmiyecek bir muamele karşısında kalacaktı. M. Motu, usulen bir selâm vererek neşesiz bir halde Hakkı beyin odasından dışarı çıktı.

M. Motu, Athene Palastan sefarethaneye giderken çok müteessirdi. O, bu muvaffakıyetsizliğinden Hakkı beye dediği gibi sefire karşı hakikaten mahcup olacaktı. Halbuki Fransız sefiri kendisine son derece itimat ediyor, bu işi başarabileceğine emin bulunuyordu. Çünkü sefir, muhabirin faal ve müessir söz söylemekle muvaffak olacağına kani idi. Bundan başka Fransız siyasî mahafili M. Motuya kıymet veriyor, ona itibar ediyorlardı.

M. Motu ajans Havas muhabiri olmadan evvel uzun müddet Türkiyenin Temps gazetesi muhabirliğini yapmış, bilâhare de bu son vazifeyi kabul etmişti.

Balkanlardaki Fransız sefaretleri kendisine fevkalâde itimat ediyorlar, bilhassa Türkiyede bir çok zamanlar bulunduğu için Türkler nezdinde nüfuz ve mevki sahibi olması hasebile sözlerinin müessir olacağını ve itimatla karşılanacağını tahmin ediyorlardı. Bu maksatla Bükreşteki Fransız sefirinin de, kendisine itimat ederek Hakkı bey nezdinde yapacağı teşebbüste muvaffak

olacağında şüphesi yoktu.

Bu kadar emniyet telkin ederek üzerine aldığı bu vazifenin müsbet bir neticeye vasıl olmadığını gören M. Motu, şimdi ne yüzle sefire gidip muvaffakıyetsizliğinden bahsedecekti!

Gerçi Sabancalı Hakkı beyin siyasî bir mevkii yoktu. Binaenaleyh Fransız sefirile böyle bir mülâkata yanaşmak istememesi doğrudan doğruya Türkiye hükümetinin de yapılacak bir sulh teklifini reddetmesi manasını tazammun etmezdi.

Fakat M. Motu, Hakkı beyin nezdinde teşebbüste bulunmadan evvel muhatabının eski bir İttihatçı olduğunu düşünerek her şeyden evvel Hakkı beyin sulh lehinde kandırılmasına ehemmiyet vermişti. Çünkü Fransız muhabiri bu takdirde Hakkı beyin gerek hükümet ricali arasında, gerek İttihat ve Terakki mensupları nezdinde kendi fikrine taraftarlar bulacağını,bu suretle Türkiyede sulhe mütemayil bir cereyan ihdas edileceğini tahmin ediyordu.

Esasen -Türkiyeyi münferit sulhe sevk etmeğe karar veren- Fransız siyasî mahafili ilk istimzaçları doğrudan doğruya mesul ve resmî vaziyette bulunan Osmanlı ricaline yapmak değil, bu cereyanı ihdas edebilmek üzere ikinci derecede bir mevkii haiz olan hükümet ricalini ve İttihat ve Terakki erkânını tercih ediyordu.

Fransızlar gayri resmî surette sulh müzakeresine müsait bir zemin tesis edilirse her iki hükümetin daha kolaylıkla müzakereye yanaşacağından emindiler.

Maamafih Hakkı beyin bu teşebbüste tavassut etmemesi M. Motuyu inkisara uğratmıştı. Ajans Havas muhabiri Fransız sefirini tekrar ziyaret ettiği zaman evvelce verdiği teminatın tahakkuk etmediğini düşünerek bin türlü yollara sapmış, ve tevillerde bulunmuş ve hattâ Türklerle bir sulh akdi için daha uzun zaman beklemek lâzım geldiğini ve ümitsiz bir halde bulunduğunu anlatmıştı.

Bu vaziyetten sonra artık Bükreşteki Fransız mahafili, İttihat

ve Terakki erkânından başka bir şahsiyete de müracaat edilse bile müsbet bir netice elde edilemiyeceğine ve Türklerle -mevcut vaziyete göre- şimdilik bir sulh yapmanın imkânsız bulunduğuna kani olmuştu. Bununla beraber M. Motu harbin alacağı şekle göre, sulh mukaddematı için belki bu sefer İttihat ve Terakki erkânından diğer birile yeniden bir temasa imkân bulunacağını ümit ediyor ve bu mütalâasını da sefire kabul ettirmek istiyordu.

Fakat Fransanın Bükreş, sefiri bu fikirde değildi: Sefir, harbin katî neticesi alınmadan artık bu mevzu üzerinde bir daha ısrar etmenin doğru olmadığı mütalâasında idi.

Aradan bir müddet geçtikten sonra Fransız sefiri tarafından yapılan müracaatın menfi surette neticelendiğini haber alan Bükreşteki İngiliz sefareti bu sefer kendi vasıta ve kanallarile Türkiyeyi sulhe yanaştırmanın çarelerini aramağa başladı.

İngilizler de, bir müddetten beri Romanya piyasasında yaptığı ticarî muamele ile Bükreşin yerli ve ecnebi mahafilinde tanılan Hakkı beyin, yapacakları teklifi Türkiye hükümetine bildirebilecek bir vaziyette olduğunu tahmin ediyorlardı. Bu itibarla İngilizler Ajans Havas muhabiri M. Motunun muvaffak olamadığı teşebbüsü bu sefer Romen bankerlerinden M.Hirsovoloni vasıtasile Hakkı bey nezdinde yapmağı münasip gördüler. Bankerin kendi namını taşıyan bankanın İstanbulda Galatada bir şubesi vardı.

Gerek harpten evvel, gerek o günlerde Türkiye ile giriştiği bir çok ticarî işlerden dolayı Türklerle muarefe peyda eden (dostluk kuran) Romen bankeri, bu sefer Hakkı beyle de ticarî münasebette bulunmuştu. Bu yüzden her ikisi arasında tesis eden bir dostluk alâkası vardı.

İşte İngilizler, bu alâkadan istifade ederek bu teşebbüs için M. Hirsovoloniyi tavsit ettiler (arabulucu yaptılar).

İngilizlerin itikadına göre, muharip olmıyan devletlerden birinin tebaasından bir şahsın delâletile bu müracaatı yapmak daha isabetli bir hareket olcaktı.

M. Hirsovoloni, bir gün Hakkı beyi ziyaret ettiği sırada sözünü harbin muhtemel neticelerine intikal ettirdi. O tarihlerde henüz bitaraf vaziyetini terk etmiyen Romanya tebaasından olan kendisinin bu mevzu üzerinde söyliyeceği sözler, her halde M. Motudan daha müessir ve neticeye isal edecek (sonuca varma bakımından) daha faydalı vaziyetler ihdas edebilirdi.

Romen bankeri Türkiyeye karşı muhabbetinden, Türklere karşı hususî ve samimî bir alâka beslediğinden bahsettikten sonra İngilizlerin Türklerle harp ettiklerinden pek müteessir olduklarını ve harp devam ettiği takdirde neticenin elim ve Türkler için telâfisi imkân haricinde olan maddî ve manevî zararları mucip olacağını anlattı.

Romen bankeri bu mukaddemeden sonra:

— Ben size buradaki İngiltere sefaretinin arzusunu bildiriyorum, İngilizler, sizinle görüşmek istiyorlar. Şayet bu mülâkatta sizin için kanaat verici bir netice hasıl olursa hükümetiniz nezdinde teşebbüste bulunursunuz. Bu teşebbüste muvaffak olduğunuz takdirde sizin için büyük bir şeref, benim tavassutum da kendim için hayatımın sonuna kadar vicdanî bir haz ve iftihar vesilesi olacaktır. dedi.

M. Hirisovoloni bir aralık Çanakkalede ve Anafartalarda kazandığımız zaferden sonra İstanbulu zapt etmekte ümitleri kalmıyan İngilizlerin eskisine nazaran şimdi daha çok sulh yapmak istediklerini söylemiş ve İngilizlerin bu arzularını söylemeğe salâhiyeti olmadığı halde güya bunu bir sır olarak Hakkı beye tevdi ettiğini ilâve etmişti.

İttihat ve Terakkinin şimdi siyasetten ziyade ticaret ve kazançla meşgul olan bu eski müfettişi, bir an için ajans Havas mümessili M. Motuya verdiği ret cevabını Romen bankerine de tekrar etmeği düşündü ve bu suretle kendisinin siyasetle meşgul olmadığını İngilizlere de anlatacaktı. Fakat Hakkı bey Fransızlardan sonra İngilizlerin de aynı mealde müracaatlarını görünce vaziyeti yakından anlamak, düşmanların emel ve arzularına da-

ha yakından vâkıf olmak istedi. Hakkı bey böyle düşünüyordu:

— Bu müracaatların elbet bir sebep ve manası vardır. Her halde bunlarla bir defa görüşmekten ne çıkar?

Bu temasların İstanbulda yapacağı aksi ve fena tesirleri düşünmekle beraber bu merakını yenemedi ve belki de hayırlı bir netice elde edilir mülâhazasile Romen bankerinin teklifini kabul etti.

Hakkı bey ile M. Hirsovoloni arasında kararlaştırılan saatte İngilterenin Bükreş sefareti müsteşarı M. Benet, M. Hirsovolonînin delâletile diğer bir Romanyalının evinde Hakkı beyi kabul etti.

Müsteşar, uzun uzadıya bir mukaddeme yapmağa lüzum görmedi. Çünkü zaten maksat her iki tarafça malûmdu. İngiliz diplomatı mülâkatı kabul eden Hakkı beye sulhun iyiliklerinden, faziletlerinden bahsetmeği de faydasız gördü.

İngiltere sefareti müsteşarı evvelâ, tıpkı M. Motu gibi, aynı esaslar dahilinde konuşuyordu. Nihayet M. Benet dedi ki:

— İngiltere ve Türkiyenin menafii (çıkarları) biribirlerile anlaşmalarında, biribirile hali harpte bulunmamalarındadır. Ancak Türkiyenin münferit bir sulha razı olup olmadığını anlamak üzere sizin delâletinizle hükümetinizin, İttihat ve Terakki merkezi umumîsinin mütaleasını anlamak istiyorum.

Şayet siz bizi müsbet bir şekilde tenvir ve tatmin ederseniz, üst tarafı kolaydır: Takip edilecek istikameti tayin etmiş oluruz ve resmî şekilde müzakereye başlıyabiliriz.

İngiliz sefaret müsteşarı bu izahata rağmen muhatabının hâlâ tereddüt ettiğini görünce biraz daha tafsilât vermek lüzumunu hissetti. Bundan maada İngiliz diplomatı Türklerin İngiltere ile niçin harbettiklerini düşünerek Türkler için en büyük ve hayatî tehlike olan Çarlık Rusyasının İngiltere ile aynı safta harbetmesinden dolayı Türklerin kuşkulandıklarını biliyordu. M. Benet, vereceği tafsilât ile bu endişeyi kaldırmağa muvaffak olacağını tahmin ederek dedi ki:

— Bizim ötedenberi Türkiye hakkında iki gayemiz vardır: Ya bizimle münferit sulh yapıp harp sahasından çekilmekliğiniz, yahut bizimle sulh yaptıktan sonra bu sefer İtilâf devletleri lehine ve Almanlar aleyhine harbe devam etmekliğiniz. Birinci şıkta harpten evvelki hududunuzu ve tamamiyeti mülkiyenizi muhafaza ederiz. İkinci şıkka göre de itilâf devletleri muzaffer olursa -ki bizce muhakkaktır- zaferden sizin de bizimle aynı derecede hissedar olmanız muhakkaktır.

Gerçi Rusya ile İngiltere müttefikse de İngilterenin bir Avrupa, bir de Asya siyaseti olduğunu hükümetiniz de takdir eder. Binaenaleyh, biz Asya siyasetimiz için, Rusya ile müttefik bulunuyoruz. Bu takdirde uzak şarka taallûk eden menafi yüzünden, sizin coğrafî vaziyetiniz itibarile, İngiliz Rus ittifakı sizin aleyhinize değildir (?) ve sizi alâkadar etmez. Hususile biz muzaffer çıktığımız takdirde -bizimle anlaşırsanız- sizin için bir Rus tehlikesi mevcut olmıyacağına dair şimdiden her türlü teminat verebiliriz.

İngiliz diplomatı Fransız gazetecisinden ziyade daha katî ve amelî surette tekliflerde bulunuyordu. M. Benet maddî delillere istinat etmekle muhatabı üzerinde daha müessir olacağını ve Hakkı beyi maksadına muvafık surette tahrik edebileceğini tahmin ediyordu.

Hakkı bey, dinlediği bu tafsilâttan sonra İtilâf devletlerinin -hususile resmî sıfatı haiz bir şahsiyetten işittiği için- İngilizlerin asıl ve hakikî maksatlarına vakıf olmuştu. Fakat daha ileriye gidip sefaret müsteşarına vaitte bulunmak için üstüne bu ağır yükü almak istemedi. Binaenaleyh M. Motuya verdiği aynı cevabı İngiliz diplomatına da tekrarlamakta fayda gördü:

— Ben siyasetle uğraşmıyorum. Sizin bahsettiğiniz meseleler ve temas ettiğiniz noktalar hakkında sizi tenvir ve arzunuzu isaf edemiyeceğime müteessifim!.. Buradaki sefirimiz Safa bey dürüst bir zattır. Kendisile görüşünüz ve bu tafsilâtı sefirimize anlatınız.

Hakkı bey bu cevabile hem işi başından atmak, hem de Safa bey kanalile İngilizlerin müracaatını resmî bir mecraya dökmek niyetinde idi.

Kendi hesabına müsteşara söz verdikten sonra mutlaka İstanbulda hareket ve teşebbüse girişmek lâzımdı. Bu teşebbüsten faydalı bir netice çıksa bunu memlekete karşı bir hizmet olarak ifa edebilirdi. Fakat o, İstanbulun haleti ruhiyesini, hususile işin başında bulunan İttihat ve Terakki ricalinin zihniyetlerini yakından biliyordu: Onlar, harbin bizim için evvelce tahmin etmedikleri fena ve menfi cereyanlarına rağmen, Almanlar ve diğer müttefiklerle beraber zaferi nihaî istihsal edileceğine kaniydiler!

Bu zihniyet ile hareket eden hükümet ricalinin böyle bir teklifi istihfaf (hafiflik) ile karşılıyacakları muhakkaktı. Bundan başka kendisinin İngilizler ve Fransızlar namına böyle bir müracaatı yapması, derhal üzerine şüphe celbetmek için kâfi bir sebepti.

Esasen İttihat ve Terakki içindeki muarızları kendisinin böyle bir hataya düşmesini, aleyhinde harekete geçmek için büyük bir fırsat vesilesi olarak telâkki edeceklerdi. Şu takdirde hemen kendisinin hali harpte bulunduğumuz düşmanlarla birleştiğini, düşman hesabına hareket ettiğini ileri sürecekler, imhası için müttehit bir cephe halinde sonuna kadar çalışacaklardı. Bu, muhakkaktı...

Ancak Hakkı bey kabul edilmiyecek ve bu maksat etrafında hiç bir fayda ve neticeye varılmıyacak, bilâkis kendi şahsı itibarile muhakkak tehlikeler doğuracak bir hareket ve teşebbüste bulunmaktansa İngilizleri ümide düşürüp İngiliz sefaret müsteşarına söz vererek böyle bir tavassut vazifesini deruhte etmeği doğru görmedi.

İngiliz sefaret müsteşarı Hakkı beyin ret cevabından sonra tekliflerinde daha fazla ısrar etmedi. Esasen o, M. Motu gibi insanî hissiyattan, sulhperestlikten bahsederek ricakâr bir vaziyet almamıştı. M. Benet maddî bir takım deliller saymış, Türkiyenin

menfaatini gösterecek sebeplerden bahsetmişti. Bu itibarla fazla rica ve talebi tazammun edecek vaziyetler almasını devleti ve memleketi haysiyetile telif edemiyordu.

Hakkı bey gerek ajans Havas muhabirinin delâletile, gerek müsteşarın tekliflerile İtilâf devletlerinin fikirlerine yakından vakıf olmuştu. Bu da bir fayda idi. Bundan başka, o günlerde Romen matbuatında İtilâf devletleri lehine olarak günden güne çoğalan neşriyat, İngiliz ve Fransız propagandasının Bükreşte de muvaffakiyet kazandığını gösteriyordu.

Harbin aldığı istikamet ve cereyanları tamamile aksettiren Romanya gazeteleri hadiseleri olduğu gibi gösteriyorlardı. Artık anlaşılıyordu ki harp, Türkiye ile müttefikleri lehine bir istikamet almıyordu!

Hakkı bey, bu vaziyet böyle devam ettikçe memleket hesabına iyi neticeler elde edilemiyeceğini ve harbi İtilâf devletlerinin kazanacaklarını anlıyordu. Şu takdirde bunun bir çaresine bakmak ve İtilâf devletlerile memleket hesabına müsait şeraitle iyi bir sulh imkânlarını kaçırmamak lâzımdı.

Fakat bunda muvaffak olmak için iktidar mevkiinde bulunan İttihat ve Terakki erkânını kandırmak teşebbüsü, beyhude bir gayret ve sakat bir yoldu; hatalı ve tehlikeli idi. Bunun için başka bir çare bulmak lâzımdı. Fakat nasıl? O, bunu henüz düşünüp tasarlamamıştı. Hele bakalım, zaman ne gösterecekti?

* * *

Bağdatta artık daha fazla kalması doğru görülmiyen Yakup Cemil bey, ordu kumandanı Halil Paşanın emrile İstanbula gitmek üzere yola çıkmağa mecbur olurken, bu emre istemiyerek, itaat etmişti!.. O, hâlâ kendisinin neden Bağdattan uzaklaştırıldığının sebebini bir türlü kavrıyamıyor, harbin en çetin bir zamanında kendisi gibi bir silâh ve mücadele adamının cephe gerisine gönderilmesini doğru görmüyordu.

Yakup Cemil bey Bağdattan ayrılırken etrafındakilerden bu hayretini saklıyamamış ve hattâ emir veren âmirlerine karşı iğbiranna delâlet edecek, sözler sarfetmekten çekinmemişti. Fakat Yakup Cemil beyin bütün bu itirazları sükûtla mukabele görmüş, hiç kimse ona oradan uzaklaştırılmasındaki hakikî sebebi anlatmak istememişti.

Yakup Cemil bey, İstanbulda nasıl bir vazifeye tayin edileceğini bilmemekle beraber, İstanbula gelince tekrar cephelerden birine gönderilmesini temin etmek üzere çalışmağa karar verdi. Çünkü o, harbin devam ettiği bu tehlikeli ve şiddetli bir zamanda cephe gerisinde bir iş görmek, adeta gayri faal ve münzevî denecek derecede bir hayata atılmak fikrinde değildi.

Yakup Cemil bey, şayet kendisine daha geniş selâhiyetler verilirse daha pek çok ve mühim hizmetler ifa edeceğine ve cephelerde daha faydalı olacağına kani idi. Fakat o, emindi ki, -Balkan harbinden sonra Babıâli baskınına iştirak eden arkadaşlarile beraber- nisbeti askeriyesi (askerlikle ilişkisi) kesildiği için, cephelerde alacağı vazifeler, gene Teşkilâtı Mahsusa çerçevesi dahilinde fevkalâde bir mahiyeti haiz olacaktı. O halde Yakup Cemil bey, harbiye nezaretinden daha geniş selâhiyetlerle yeni bir vazife alacağını kuvvetle ümit ediyordu.

Yakup Cemil bey, Bağdattan Halebe geldiği gün, Enver Paşanın da Bağdada gitmek üzere Halebe geldiğini öğrendi. Yakup Cemil bey, bu eski ihtilâl ve fırka arkadaşını görmek, cephe hakkında icap eden malûmatı vermek ve daha büyük selâhiyetler alarak harbiye nazırının maiyetinde tekrar Bağdada dönmek istiyordu.

Fakat Yakup Cemil beyin Bağdattan ayrılmasındaki sebeplere yakından vakıf olan Enver Paşa, Yakup Cemil beyi tekrar Bağdada götürmek istemedi. Ve bu ele avuca sığmaz ihtilâlcinin İstanbul yoluna devam etmesini temin etmek üzere, kendisine mümkün olduğu kadar hoş görünmek, arzularını isaf eder (yerine getirir) gibi davranmak lâzım geleceğini takdir etti.

Yakup Cemil bey, başkumandan vekiline Ardahandan Bağdada kadar yaptığı bütün işleri birer birer izah ettikten sonra, Bağdat cephesindeki askerî vaziyeti anlattı. Ve bilhassa ordu kumandanı Halil Paşa ile arkadaşları aleyhinde uzun uzadıya tafsilât verdi.

Yakup Cemil bey bu izahatı verirken kendisini Bağdattan uzaklaştıranlardan intikam almak maksadile söylüyordu.

Maamafih Enver Paşa, Yakup Cemil beyin bu sözlerini derin bir sabırla dinledi ve muhatabını mümkün olduğu kadar yeni bir sergüzeşte girişmeğe tahrik etmemek istedi.

Yakup Cemil bey harbiye nazırına bu izahatı verdikten sonra dedi ki:

— Beni fırka kumandanı yapınız! Göreceksiniz, nasıl muvaffak olacağım.

Enver Paşa bu talebe hemen muvafakat eder gibi gözüktü:

— Peki, Musulda Vali Haydar beyin (sabık mebus) maiyetindeki Kürt alaylarından bir fırka teşkil edeyim; seni de o fırkanın kumandanı yapayım. Sen İstanbula git, beni orada bekle!

Enver Paşadan bu sevinçli haberi alan Yakup Cemil bey, artık Bağdada dönmekte ısrar etmemiş ve derhal Halepten hareket ederek İstanbula gelmek üzere yola çıkmıştı. Enver Paşa da aynı gün Halepten Bağdada doğru yoluna devam etmişti.

Yakup Cemil bey İstanbula döndüğü zaman, İttihat ve Terakkiye mensup eski arkadaşlarından bir kısmını da İstanbulda bulmuştu. Bunlar, muhtelif sebep ve bahanelerle bulundukları yerlerden İstanbula gelince bir daha hariçte hükümet ve fırka hesabına bir vazife kabul edemiyeceklerini muhitlerine anlatıyorlardı.

İttihat ve Terakki dahilindeki siyasî faaliyetlerde beraber hareket eden ve Talât beyle merkezi umumîye karşı muarız vaziyette bulunan bu eski murahhası mesullerin İstanbulda birleşmeleri, Talât beyle arkadaşlarının memnun olacakları bir vaziyet değildi. Çünkü bunlar, seferberliğin bidayetinde İstanbuldan ay-

rılınca Talât beyle merkezi umumî geniş bir nefes almış, hükümet ve fırka işlerinde daha müstakil hareket edebilmek imkânlarını elde etmişlerdi.

Şimdi bunların İstanbulda tekrar birleşmelerinden sonra artık yeniden bir çok ihtilâflar çıkaracaklarından, yeni yeni meseleler ihdas edeceklerinden korkuluyordu.

Gerek hükümet başında bulunan ricalin, gerek hükümetin bütün icraat ve harekâtına müzaheret eden merkezi umumî azasının böyle bir korku ve endişe izhar etmeleri -kendi hesaplarına olarak- biraz haklı görülebilirdi.

Bu haleti ruhiye, yalnız muarızlarının hükümet ve fırka işlerinde, alelade surette, çıkaracakları meselelerden ibaret değildi. Memleketin umumî vaziyeti de muarızlarının yeni ihtilâflar ihdas etmelerine ve söyliyecekleri sözlerin İttihat ve Terakki camiası dahilinde haklı görülecek akisler yapmasına çok müsaitti.

Çünkü devlet harbe gireli bir seneden fazla bir zaman olduğu halde son aylardaki harp hareketleri, hiç de iyi bir istikamet takip edecek bir mahiyette bulunmuyordu!.. Gerçi bu bir sene içinde 1915 Ağustosunda Anafartalardaki büyük zaferle İstanbul kurtarılmış ve memleket seri bir izmihlal (çöküş) uçurumuna yuvarlanmaktan kurtulmuş ve bundan bir kaç ay sonra da 1915 Teşrinievvelinde (Ekiminde) Berlin - İstanbul yolu açılarak ordunun silâh, cephane ve levazım ihtiyacı temin edilmiş olduğu için bu muvaffakiyetler geniş bir nefes aldırmış, istikbal hakkında halkın ve ordunun, maneviyatı yükselmişti.

Fakat maattessüf son bir iki aydır ki harbin talihi gene makûs bir noktaya doğru dönmüş, hadisatın umumî seyir ve cereyanı, ıztırap verici ümit ve inkisarlara imkân vermişti!

Meselâ harbin bidayetlerinde ordunun askerî harekâtı Ardahana kadar ilerilediği halde, şimdi zafere müstenit ümit ve tahminleri altüst eden makûs vaziyetler gözükmeğe başlamıştı. Hususile bir taraftan Kafkas cephesinde hududun şarkındaki Rus kuvvetlerinin Sarıkamış istikametinden ilerliyerek Hasankaleyi

ve dolayısile Erzurumu tehdit etmeleri ve şimalden de deniz sahilinde ilerliyerek Rize önlerine kadar gelmeleri vatan topraklarının feci bir istilâ altına girdiklerini gösteriyordu!

Diğer taraftan Irak cephesindeki vaziyet de bizim için müsait değildi: Çünkü 1915 Kânunuevveline (Aralık ayına) kadar siper muharebesi yapmakla iktifa eden İngilizlerin bu tarihtenberi taarruza geçerek Bağdada doğru muvaffakiyetli hareketler yaptıkları görülüyordu!

Hattâ Halepte Yakup Cemil beye tesadüf eden Enver Paşa, sırf Irak cephesinin nazik vaziyeti dolayısile, İstanbuldan birdenbire hareket etmiş ve süratle Bağdada koşmuştu.

Cephelerdeki bu endişeli vaziyetler devam ederken, harbin ümitsizliğe delâlet eden alâmetleri yüzünden bütün memlekette derin bir sefalet ve zaruret başlamış, hususile buna inzimam eden (eklenen) idarî intizamsızlık ve kuvvetli bir asayişsizlik ülkenin dahilî emniyetini sarsacak şekle girmişti!

Bundan başka milletin bütün genç uzuvlarının vatan müdafaasına sevkedilmeleri ziraî faaliyeti yalnız tarlada çalışan çok yaşlı ihtiyarlarla kadın ve çocuklara hasretmiş, binnetice ziraî istihsalât da çok güçleşmiş, mahsulât azalmıştı!

Bu vahim haller, köylerdeki hayat ve faaliyeti de söndürmüş, mekteplere giden çocukların miktarı eksilmiş, hülâsa bütün memleketin ufuklarına ağır bir felâket havası çökmeğe başlamıştı!

İşte umumî vaziyet böyle bir cereyan takip ederken hükümet, her an bir ihtilâl kopacağından, umumî bir kıyam vukubulacağından korkuyor, mukabil tedbirleri alabilmekteki müşkülâtı yakından takdir ediyordu. Binaenaleyh, İttihat ve Terakki teşekkülü dahilindeki bu eski muarızların gene hükümet merkezindeki toplanmalarından sonra, hadisatın bu son tezahürlerini istismar ederek hükümetin ve merkezi umumînin aleyhine harekete geçecekleri ve bunun için de zamanı kendileri için pek müsait bulacakları ihtimali kuvvetli idi.

Esasen bu eski İttihat ve Terakki mensuplarının, biribirlerile anlaşmış denecek surette, hemen hemen aynı zamanda İstanbula dönmeleri de pek manidar görülmüş ve zihinlerde bazı şüpheler uyandırmıştı. Filhakika bu sebepler de büsbütün boş değildi, ortada mevcut bazı deliller ve tezahürat da vardı.

Yakup Cemil beyden başka Sabancalı Hakkı bey de, Bükreşteki İngiliz sefareti müsteşarının teklifine ret cevabı verdikten bir hafta sonra İstanbula dönmüştü.

Hakkı beyin İstanbula gelişinden sonra henüz bir hafta, on gün geçmemişti ki bütün harekâtının hükümet tarafından tarassut edildiği ve sıkı bir takibata maruz kaldığı hissediliyordu.

Bu takibatın pek de gizli ve ihtiyatlı bir şekilde yapılmadığı ve alenî bir hal aldığı görülüyordu. Çünkü o günlerde Galatada Seyrisefain acentasının bulunduğu binanın üstündeki dairede Hakkı beyin yazıhanesi hergün sabahtan akşama kadar bir çok kimseler tarafından ziyaret ediliyordu. Bu ziyaretler, ticarî mü-

Siyasî toplantılara sahne olduğu İttihat ve Terakki hükümetince şüphe edilmiş olan Sabancalı Hakkı beyin yazıhanesinin bulunduğu Seyrisefain acentesi binası

nasebet ve işlerle alâkadar olduğu gibi, yazıhaneye gelenler arasında Hakkı beyin İttihat ve Terakki dahilinde beraber hareket ettiği eski arkadaşları da vardı. Bu toplantılar o zaman henüz mahiyeten hiç bir siyasî maksadı istihdaf etmemekle (gütmemekle) ve alelade dostluk ve arkadaşlık rabıtalarından ibaret olmakla beraber Talât beyle arkadaşlarını şüphelendirmiş, Hakkı beyle arkadaşlarının yeniden bir hadise çıkarmağa hazırlandıkları zehabını vermişti.

İşte, bunun neticesi olarak Hakkı beyle arkadaşlarının zabıta tarafından sıkı bir surette takip ve tarassut edilmelerine başlanmıştı. Sivil polis memurları yazıhaneye gelip gidenlerin birer birer isimlerini tesbit etmekle beraber zabıtanın defterine bu suretle girenler, daima bir veya müteaddit sivil memurlar tarafından muntazaman takip ediliyorlar, bu takip ve tarassuda ait raporlar büyük bir ehemmiyetle her akşam polis müdürlüğüne ve dahiliye nezaretine veriliyordu.

Hattâ bir gün Hakkı bey, günlerdenberi arkasından kendini takip eden sivil memurlardan altı kişinin Beyoğlunda Karıman mağazası önünde adeta koluna girecek derecede çok yakından yürüdüklerini görmüş ve bu sıkıntılı vaziyetten kurtulmak için Tepebaşı bahçesine girmişti. Fakat, bu memurların burada da bir masa başına müştereken geçerek çok alenî bir surette tarassut ettiklerini görmüş ve bu vaziyetten çok müteessir (üzülmüş) olarak hiddetlenmişti.

Artık bu hale lakayt kalmak olamazdı. Buna nihayet verdirmeğe karar veren Hakkı bey bahçeden çıkar çıkmaz doğrudan doğruya polis müdürü Ahmet beyi (41 ziyaret etmiş, kendisinin günlerdenberi takip edilmesinden şikâyet eylemişti.

Ahmet bey bu şikâyetler üzerine:

— Altısının birden bir araya gelmemelerini tembih ettim. Hata etmişler. Ben böyle takibat yapmalarını emretmedim. Şimdi

(41) Ahmet bey şimdi Boenes Ayreste ticaretle meşgul ve fahrî konsolosumuzdur.

tekrar emir veririm, böyle münasebetsiz şey olmaz! dedi.

İttihat ve Terakki hükümetinin polis müdürü bu cevabile vaziyeti saklamağa, muhatabının hükümetçe takip ve tarassut edildiğini gizlemeğe lüzum görmemişti. Artık aleniyete çıkan bu takip ve tarassut hareketi, Hakkı beyin vehmi, şüphesi değildi. Polis müdürünün de itirafı üzerine bu bir hakikatti. Demek ki hükümet Hakkı beye karşı artık tamamile emniyetini kesmiş bulunuyordu. Gerçi Romanyadaki sulhu münferit teşebbüslerinden henüz İstanbulun haberi yoktu. Fakat Romanya seyahati bu şüpheli vaziyete bir vesile teşkil etmişti. Artık Hakkı bey İstanbulda rahat yüzü görmiyeceğine emniyet etmeğe başlamıştı.

Diğer taraftan bu takibat devam ederken hükümetin Hakkı bey aleyhinde aldığı tedbirlerin yalnız bu takip ve tarassuttan ibaret olmadığı anlaşılıyordu. Nitekim dahiliye nazırı Talât bey bir gün levazım reisi İsmail Hakkı Paşayı davet etmiş ve:

— Sabancalının seyrisefain acentasının üstünde yazıhanesi bulunması doğru değildir. Orada toplanıyorlar ve bize karşı bir vaziyet hazırlıyorlar. Hakkıyı oradan çıkar ve burasını kiraya verme! demişti.

Umumî harp içinde İsmail Hakkı Paşa, yalnız harbiye nezareti levazım reisi değil, seyrisefain, askerî demiryollar ve limanlar müdürü umumîliklerini de ifa ediyor ve bu suretle ciheti askeriyeye intikal eden bütün vesaiti nakliyeyi de elinde bulunduruyordu!

Talât bey, İsmail Hakkı Paşanın haiz olduğu bu sıfattan dolayı kendisine böyle bir teklifte bulunmuştu.

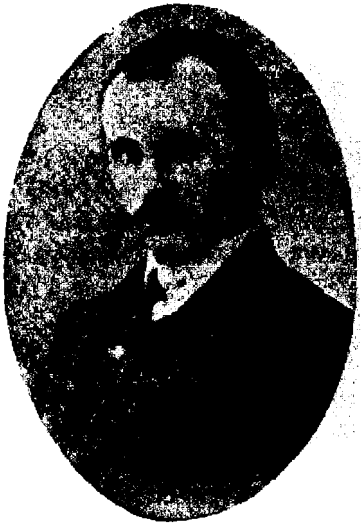
İsmail Hakkı Paşa, bunun üzerine dahiliye nazırının bu arzusunu aynen Hakkı beye söylemişti. Talât beyin levazım reisine bu sözleri de isbat ediyordu ki burada sabahtan akşama kadar bir çok kimselerin toplanıp oturmalarına esrarengiz bir mahiyet veriliyor ve bu haller hoş görülmüyordu. Bunun üzerine Hakkı bey, yazıhanesini Galatada Selânik bankasının bulunduğu Asiküraçyoni Cenerali sigorta şirketinin binasına nakletmişti.

Filhakika ötedenberi Hakkı beyle arkadaşlarının vaziyetleri gerek hükümetçe ve gerek merkezi umumîce iyi karşılanmıyordu. Fakat Hakkı beyin Bükreş seyahatinden dönüşünden sonra kendisile arkadaşları hakkında hükümetin intihap ettiği hattı hareket, bu suretle takip ve tarassut şekline inkılâp etmişti. Artık hükümetin hususî tertibat aldığını ve ilk fırsatta muarızlarını tamamile dağıtacağı muhakkaktı.

Aylardanberi devam eden bu takibat, gün geçtikçe şiddet kesbediyor, buna maruz kalanlar için tahammül edilmez bir dereceye geliyordu. Fakat Hakkı beyle arkadaşları aleyhinde tutulan bu yol, yalnız alelade surette ahval ve hareketlerini tesbit etmekten ibaret değildi. Gün geçtikçe hükümet ricalinin ve merkezi umumînin bu eski arkadaşları hakkındaki siyasetleri, adeta kendi fırkalarına mensup olmıyan siyasî muhalifleri hakkında tatbik edilen şiddet politikasından farksız bir hal alıyordu. Çünkü hergün yeni bir misal, yeni bir delil ile sabit oluyordu ki senelerdenberi İttihat ve Terakki camiası dahilinde merkezi umumîye karşı aykırı bir siyaset takip ederek, bilhassa daha Balkan harbinden evvel fırkaya, hükümete ait tahaddüs eden (doğan) bir çok işlerde muarız vaziyetlere geçen bu zümrenin, münasip birer şekilde tamamile dağıtılıp mahv ve ifna edilmesine karar verilmiş, bu maksadın temini için de icap eden gizli tertibatın alınmasına başlanmıştı. Bunda şüpheye, tereddüde mahal yoktu.

Nitekim bir gün muharrir Ömer Seyfeddin bey (42 Hakkı beyi ziyarete geldi. Ömer Seyfeddin bey, Hakkı beyin çocukluktan-

(42) Ömer Seyfeddin bey, Balkan harbinden evvel Selânikte çıkan "Genç kalemler" mecmuasında arkadaşı Ali Canip beyle (şimdi mebus) yeni lisan cereyanının basına geçmiş, ilk defa Arabî, Farisî kaidelerile yapılan terkipleri kullanmamağa başlamış, üslûbunu sadeleştirmişti. O zamanki edebiyat münakaşalarını bilenler hatırlarlar ki lisanda sadelik bahsi, Ali Canip beyle Cenap Şehabeddin bey arasında günlerce kalem mübarezelerine (tartışmalarına) sebebiyet vermişti. Ömer Seyfeddin bey, genç yaşında vefat eden kıymetli bir muharrirdi.

Arkadaşı Hakkı beye aleyhinde mühim tertibat olduğunu haber veren muharrir Ömer Seyfeddin bey

beri arkadaşıydı, aralarında gayet samimî bir dostluk vardı. İkisi de rüştiye, idadi, harbiye tahsillerini beraber bitirmişler, mektebi harbiyeden beraber zabit çıkmışlardı. Senelerce devam eden bu uzun arkadaşlık hayatı, vefakârlık, mütekabil itimat şeklinde tezahür ediyordu. Binaenaleyh Ömer Seyfeddin beyin her sözüne kuvvetli bir inanışla mukabele eden Hakkı bey, arkadaşından yalnız dostluk ve iyilik bekler, görürdü.

Ömer Seyfeddin bey Hakkı beyi görünce dedi ki:

— Senin ve diğer arkadaşlarının aleyhinde mühim tertibat var: Dikkat ediniz, tehlikeye giriyorsunuz!

Ömer Seyfeddin beyin bu sözleri boş değildi. Çünkü Ömer Seyfeddin bey, o tarihlerde merkezi umumîde Ziya Gökalp beyle beraber fikir ve neşriyat sahasında çalışıyor, bilhassa merkezi umumînin tercüme işlerile meşgul oluyordu. Binaenaleyh mer-

kezi umumîde dönen her şeyden günü gününe haberdar olacak mevkide bulunuyordu.

Ömer Seyfeddin beyin bu ikazı ile artık her şey aydınlanmağa başlıyordu. Şimdi aleyhlerinde hükümet mahafilinde ve merkezi umumîde olup biten şeylerden günü gününe haberdar olmak için tedbirli davranmak lâzımdı. Bu hususta Ömer Seyfeddin beyden de muntazaman malûmat alınabilirdi. Çünkü Hakkı bey, bu eski arkadaşının kendisine her vakit dostluk edeceğine, kendi aleyhinde göreceği en küçük hareketi bile olduğu gibi bildireceğine emindi.

Ömer Seyfeddin beyin bu ikazından sonra artık kendisi ile arkadaşları aleyhinde hazırlanan tehlikenin ergeç çatıp geleceği muhakkaktı. Ancak bu tehlikeye meydan vermemek, hükümetin aleyhlerine yürümesine imkân bırakmamak lâzımdı.

Fakat gerek hükümetin, gerek merkezi umumînin bu aleyhtarane politikasına hedef olan yalnız Hakkı bey değildi. Diğer arkadaşlarının da aynı husumete tabi olmalarında hükümetçe ve merkezi umumîce birer sebep ve vesile vardı: Bu husumete maruz kalanlardan biri de Hüsrev Sami beydi.

Son günlere kadar Trabzonda İttihat ve Terakki müfettişi olan Hüsrev Sami bey, dahiliye nazırı Talât beye Trabzonda idaresizlik ve asayişsizliğin son haddine geldiğini ve bu haller daha fazla devam eder ve süratli tedbirler alınmazsa bu havalide İttihat ve Terakki aleyhinde önü almamıyacak bir isyan ve ihtilâl çıkacağını izah etmiş, uzun uzadıya şikâyette bulunmuştu. Hüsrev Sami bey, bu idaresizlik ve asayişsizlikten bilhassa vali Cemal Azmi beyin mesul tutulması lâzım geleceğinde ısrar etmişti.

Hüsrev Sami bey bu şikâyetlerinin nazarı dikkate alınmadığını görünce dahiliye nazırı Talât beyi çok ağır bir lisanla ve çok şiddetli kelime ve tâbirlerle muahaze edecek bir tarzda protesto etmiş ve telgrafla Trabzon İttihat ve Terakki müfettişliğinden istifa etmişti.

İstifa ettiği gün Trabzondan Samsuna gelen Hüsrev Sami bey

-harp münasebetile deniz yolu kapalı olduğundan- Samsundan Ankara yolile İstanbula dönmüştü.

Hüsrev Sami beyin bu şekilde istifa ettikten sonra diğer arkadaşlarile beraber İstanbulda yerleşmesi Talât beyle merkezi umumîyi kuşkulandıracak bir hadise idi. Bunların, İstanbulda bir hadise çıkarmak üzere müttehit bir halde hareket etmeğe karar verdikleri zannı hasıl olmuştu.

Hüsrev Sami beyin, hükümet ve merkezi umumî nazarında şüpheli sınıfına geçmesi, yalnız Trabzondan çektiği istifa telgrafı üzerine birdenbire İstanbula gelmesinden ibaret değildi. Bundan evvel dikkate şayan bir hadise, bilhassa bir senedenberi Hüsrev Sami beyin İttihat ve Terakki dahilindeki muarızlar arasında mühim bir mevki işgal ettiği kanaatini veriyordu.

Bu hadise şu şekilde cereyan etmişti:

Bu tarihten tam bir sene evvelki ramazanda, İttihat ve Terakki içindeki muarızlarının fikir ve mütalaalarını tamamile anlamak ve onlarla hususî surette müdavelei efkâr etmek için Kara Kemal bey, Sabancalı Hakkı, Mümtaz, Hüsrev Sami, Nail beyleri İttihat ve Terakkinin Nurosmaniye klübünde iftara davet etmişti.

Bu iftarda sabaha kadar devam eden mübahasede memlekete, fırkaya temas eden hiç bir hadise, hiç bir şey münakaşasız kalmamıştı. O gece bilhassa Hüsrev Sami bey, temas ettiği her mevzu hakkında gayet şiddetli surette söz söylemiş, muhataplarının nazarı dikkatini celbetmişti. Hüsrev Sami bey orada, vilâyetlerde tatbik edilen idarei örfiyenin manalı, manasız şiddetinden, halka son derece zulüm yapıldığından, memleketin aç, sefil bulunduğundan, Anadolunun her yerinde emniyet ve asayişin tamamile muhtel (bozuk) olduğundan, buna karşı hükümetin âciz bir halde olarak hiç bir tedbir ittihaz etmediğinden gayet acı bir lisanla şikâyet etmiş ve bunları efkârı umumiyeye aksettirecek matbuatın kalem hürriyetinden mahrum bulunduğunu söylemişti.

Hüsrev Sami bey, o gece bu fenalıkların önü alınması için, İttihat ve Terakki kongresinin derhal içtimaa davet edilmesi lüzumunu ileriye sürmüş, kongrede memleketin umumî iaşesi hakkında yapılan çirkinliklerin de mesul ve müsebbiplerinin teczıyesine (cezalandırılmasına) karar verilmesi lüzumundan bahsetmiş, bilhassa Talât beyle arkadaşları aleyhinde çok ağır bir lisan kullanmıştı.

Hüsrev Sami bey o gece bu acı tenkitlerine devam ederken iftara iştirak eden diğer arkadaşları da kendisini yalnız bırakmıyorlardı. Kara Kemal beyin muhatap ittihaz edilerek ileri sürülen muhtelif meseleler hakkında bunların nasıl hükümetten ve merkezi umumîden farklı şekilde düşündüklerini gösteriyordu. Binaenaleyh bir sene evvel Nurosmaniye klübündeki bu iftar gecesinden sonra Hüsrev Sami beyin Trabzon İttihat ve Terakki müfettişliğinden istifa ederken kullandığı lisan Talât beyle arkadaşlarını büsbütün hiddetlendirmiş, husumetlerini artırmıştı. İşte bunun içindir ki Hüsrev Sami bey İstanbula gelir gelmez, diğer arkadaşlarile beraber, tarassut ve takibata maruz kalmıştı.

Hususile Hüsrev Sami beyin gayet ikna edici bir talâkate malik bulunması ve istediği hedefe vâsıl olmak için yaptığı propagandada muvaffak olması kendisinin her hususta, her vakit hükümet ve merkezi umumî hesabına çekinilecek bir şahsiyet olduğunu isbat eylemişti.

Hüsrev Sami bey müfettişlikten istifa ettiği zaman Trabzonda murahhası mesul sıfatile çalışan Nail bey de İstanbula gelmişti.

İşte Sabancalı Hakkı beyin Bükreşten İstanbula döndükten sonra yazıhanesinin bütün arkadaşlarının içtima ettikleri bir klüp halini alması, Yakup Cemil beyin Bağdattan İstanbula dönmesi, Hüsrev Sami ve Nail beylerin de Trabzondan İstanbula gelmeleri üzerine ötedenberi Talât beyle merkezi umumîye karşı hareket eden bu eski İttihatçıların muayyen bir maksat peşinde birleştikleri ve harekete geçtikleri hissini veriyor ve bu hallerden kuşkulanan Talât bey, bunlara karşı bazı tedbirler almak lü-

zumunu düşünüyor ve bunları bunun için takip ettiriyordu.

Hüsrev Sami bey Trabzondan İstanbula geldikten sonra gerek Trabzon ve civarında, gerek yolda iken geçtiği yerlerde gördüğü vaziyet ve ahvali önüne gelene anlatıyor, hükümetin idaredeki aczinden dolayı memleketin günden güne fena bir akibete gittiğinden bahsediyordu.

Hüsrev Sami beyin yakından tanıdığı eski arkadaşlarına bu tarzda dert yanması ve arkadaşlarının da aynı his ve kanaatla mukabelede bulunmaları aralarında esasen mevcut olan fikir ve his birliğini takviye etmişti. Hattâ Hüsrev Sami bey, o günlerde İstanbula henüz yeni gelen Yakup Cemil beyle de bir iki defa görüşmüş ve bu eski arkadaşına vaziyeti açıkçasına anlatmıştı.

Vaziyet bu halde iken bir gün Yakup Cemil bey eski arkadaşını görmek üzere Hakkı beyin yazıhanesine geldi. Burada Mümtaz bey de vardı.

Yakup Cemil bey seferberliğin bidayetindenberi bulunduğu yerlerdeki faaliyetinden, iştirak ettiği harplerden bahsettikten sonra dedi ki:

— Artık ben tamamile siyasetten çekildim, fırka işlerine karışmıyacağım. Ancak harpten sonra icap ederse tekrar hep beraber siyasetle meşgul oluruz. Şimdi harp vardır. Askerlikte devam edeceğim. Enver Paşa ile Halepte görüştüm, paşa gelince beni kaymakamlığa terfi ettirip fırka kumandanlığına tayin edeceğini söyledi. Şimdi kendisini bekliyorum. Halbuki geçen gün Hüsrev Sami ile görüştüm. Hüsrev bana siyasetten, memleket ahvalinin çok fena gittiğinden bahsetti. Trabzon müfettişliğinden neden istifa ettiğini anlattı. Hüsrev de siyasetten vazgeçmiş, ticaret yapacakmış. Bana da ticarete atılmamı tavsiye etti. Hüsrev, şikâyetlerinde haklıdır. Fakat ben artık karar verdim; paşa da vadetti. Fırka kumandanı olacağım sırada başka bir şeyle meşgul olamam. Çünkü ben artık boy siperinden başka bir şey düşünmüyorum.

Yakup Cemil beyin kanaatini izhar eden bu sözleri hâlâ ken-

disinin harp sahasından uzaklaşmak istemediğine, mücadeleden, siper hayatından vazgeçmediğine delildi.

Halbuki Yakup Cemil bey şimdiye kadar bulunduğu yerlerdeki kumandanların şikâyetini celbetmiş bulunduğu için ve vaziyet bu merkezde iken onun yeniden askerî bir kuvvetin başına geçirilerek tavzif edilmesi, hele ümit ettiği gibi bir fırka kumandanlığına geçirilmesi imkânsızdı.

Fakat bu hali arkadaşları da bildiği halde kendisinin bu nokta üzerinde nazarı dikkatini celbetmeğe lüzum görmemişlerdi. Çünkü o, Enver Paşanın vadine kanmış, fırka kumandanı olacağını aklına sokmuştu. Binaenaleyh bu ümit ve emelinin zıddı olarak söylenecek hiç bir söze bittabi inanmazdı. Cesareti, fedakârlığı, bilhassa en tehlikeli maceralara atılmakta yılmaz mizacile tanılan Yakup Cemil bey, bütün bu meziyetlerine rağmen kalbi temiz, saffeti çoktu. Hususile o daima tesir altında kalan bir tabiate malikti ki ahlâk ve mizacına muvafık gelen propagandalara, telkinlere derhal kapılır, bir şeyin ilerisini, gerisini pek de hesap etmez ve mevzuun mahiyetine nüfuz edemezdi.

Yakup Cemil beyin bütün harekâtı, ötedenberi bulunduğu işlerdeki tavır ve hareketi de isbat etmişti ki onun en güç ve en son inandığı şey, giriştiği bir işteki muhtemel tehlikenin mevcudiyeti idi. Çünkü «tehlike» mefhumu onun dimağında hemen hemen mevcut olmıyan mevhum bir şey idi. Bu itibar ile akibeti menfi ve hattâ meşum olabilecek hadiselere müdahale ederken ekseriya itidal ve basiret hududundan çıkan hareketlerile, Yakup Cemil bey, cesaretin son haddine varmakta tereddüt etmemişti. Binaenaleyh kendisinin itimat ettiği, sevip fikirlerine kıymet verdiği arkadaşlarının sözlerine inanmağa, onların telkinlerine uymağa çok meyyaldi.

Harbiye nazırı Enver Paşanın Bağdattaki teftişten daha evvel döneceği tahmin edildiği halde başkumandan vekili bu havalide fazla gecikmişti.

Enver Paşanın bu uzun gaybubetinden (gecikmesinden) mü-

teessir olan Yakup Cemil bey, o günlerde can sıkıntısından ne yapacağını bilemiyordu. Hele harbin bütün şaddetile devam ettiği bir zamanda böyle İstanbulda işsiz, güçsüz bir halde bulunmasına hiç tahammül edemiyordu. Onun bütün düşüncesi, bir an evvel Enver Paşanın İstanbula gelerek kendisini kaymakamlığa terfi ettirip fırka kumandanlığına tayin etmesi ve yeni vazifesi başına gitmesi idi.

Yakup Cemil bey harbiye nazırının henüz daha avdet etmediğini görünce Bursa kaplıcalarına gitmeğe karar verdi. Fakat o, bu küçük seyahate yalnız gitmek istemiyordu. Hüsrev Sami bey de İstanbulda o günlerde henüz vaziyetin inkişafına muntazır bulunuyor, kendi hususî hayatını tanzim etmek için çalışıyordu. Yakup Cemil bey Hüsrev Sami beye ısrar etti, kendisile beraber banyo yapmak üzere Bursanın Çekirge kaplıcalarına beraber gitmelerini teklif etti. Bir hafta, on gün süren bu kaplıca seyahati, iki arkadaş arasında memleket işlerine taallûk eden bir çok meselelerin mevzuu bahsolmasına vesile vermişti.

Trabzondan ayrıldığı gündenberi merkezi umumîye, hususîle dahiliye nazırı Talât beyle arkadaşlarına karşı hiddet ve iğbirarı (kızgınlığı) şiddetlenen Hüsrev Sami bey, Çekirgede boş durmamış, Yakup Cemil beyi hükümet ve merkezi umumî aleyhine doldurmak için bütün gayretini sarfetmiş, memleketin günden güne battığı böyle bir zamanda bu hükümetin emellerine körükörüne hizmet etmek caiz olmadığından bahsetmiş, muhatabını arzularından, heveslerinden vaz geçirmek, onun da hayatını kazanmak için zaten muvazzaf olmadığı askerliği bırakarak ticarete atılmasındaki faydaları anlatmıştı.

Yakup Cemil bey, esasen ötedenberi Talât beyle arkadaşlarına karşı pek te büyük bir itimatla mütehassis değildi. Binaenaleyh Hüsrev Sami beyin memleket ahvali hakkındaki sözlerine inanıyor, mütalealarına tamamile iştirak ediyordu. Ancak askerlikten çekilmek teklifine razı olmuyordu. Çünkü o, artık kaymakamlıkla fırka kumandanı olmağı iyiden iyiye kurmuş bulunu-

yordu. Bu sevdadan nasıl vazgeçerdi?

Hüsrev Sami ve Yakup Cemil beyler Bursadan döndükleri zaman Enver Paşa da Bağdattan gelmiş bulunuyordu.

Yakup Cemil bey bu haberi alınca derhal harbiye nezaretine koştu, nazırın yanına çıktı ve Enver Paşaya dedi ki:

— Sizi bugüne kadar bekledim. Halepte iken bana vadetmiştiniz: Benim fırka kumandanlığım işi ne oldu?

Enver Paşa, o esnada pek meşguldü. Yakup Cemil beyle uzun uzadıya uğraşıp ona vaziyeti izah etmek çok güçtü. Nazır, bu eski ihtilâlci arkadaşını başından savmak için dedi ki:

— Muamelâtı zatiye müdürü Şevket beyi (şimdi paşa) gör, seni bir yere tayin eder.

Yakup Cemil bey, harbiye nazırının kendisini hakikaten fırka kumandanlığına tayin etmek üzere muamelâtı zatiyeye (personel işlerine) emir verdiğini zannederek doğruca Şevket beyin yanına girdi. Ve muamelâtı zatiye müdürüne Enver Paşanın sözlerini söyledi. Şevket bey, başkumandan vekilinden böyle bir emir almamakla beraber, vaziyeti kavramış, harbiye nazırının Yakup Cemil beyi başından savdığını anlamıştı. Maamafih âmirini küçük düşürmemek için muhatabına bir şey sezdirmedi. O gün için işi tatlılıkla idare etti. Yakup Cemil bey bir kaç gün sonra tekrar Şevket beyi ziyaret etti ve:

— Kaymakamlığımla fırka kumandanlığı daha arzdan çıkmadı mı? dedi.

Muamelâtı zatiye müdürü Yakup Cemil beye ne cevap vereceğinde tereddüt ediyordu. Çünkü harbiye nazırı kendisine böyle bir emir vermemişti. Şevket bey nihayet dedi ki:

— Harbiye nazırı paşa terfiiniz için bana bir şey söylemedi. Benim böyle şeyden haberim yok.

Şevket beyin bu cevabı Yakup Cemil beyi hiddetlendirmeğe kâfi bir sebepti, dedi ki:

— Harbiye nazırı paşa, beni kaymakamlıkla bir fırka kumandanlığına tayin edeceğini emrettiği halde siz işi atlatıyorsunuz.

Ben sizin şahsınızdan bir şey istemiyorum. Paşanın emri üzerine benim terfiimle kumandanlığım iradeden çıktı mı diye sordum. Neden cevap vermiyorsunuz?

Şevket bey artık Yakup Cemil beyi daha fazla idare edemiyeceğini anlamıştı. Şu kestirme cevabı vermeğe mecbur oldu:

— Sizin hakkınızda yapılmış bir inha (tayin) yok ki iradeden çıksın. Ben ne yapayım? Paşayı görüp anlatınız, benim bir şeyden haberim yok.

Muamelâtı zatiye müdürünün odasından çıkan Yakup Cemil bey, doğruca Enver Paşanın yanına girdi ve dedi ki:

— Siz bana Şevket beyi görmekliğimi emrettiniz. Ben de gittim, kendisine anlattım. Birkaç defa gidip geldim. Şimdi de benim hakkımda bir inha olmadığından bahsediyor. Bu nasıl şey?

Enver Paşa hiddetli bir tavırla söz söyliyen Yakup Cemil beyin bu müracaatına sert bir lisanla cevap vererek işin mahiyetini anlatmak ve sık sık tevali (devam) eden bu müracaatlarının arkasını almak istedi:

— Senin nisbeti askeriyen (askerlikle ilişkin) kesilmiştir. Bugün ihtiyat zabiti bulunuyorsun. İhtiyat zabiti kanununda en son terfi, binbaşıya kadardır. Ben ondan ilerisini yapamam. Çünkü kanun müsait değildir.

Sen gene harp sahnesinde çalışmak istiyorsan seni Erzurum cephesine göndereyim. İzzet Paşaya da (bilâhare sadrıazam olan) tavsiye edeyim. Orada istediğin gibi çalışırsın. Çalışmak istemiyorsan, git evinde otur! Sana başka bir iş buluruz.

Enver Paşa bu sözlerini o kadar katî bir surette söylemişti ki Yakup Cemil beyin ağzını açık cevap vermesine ve itiraz etmesine imkân bırakmadı. İttihat ve Terakkinin bu cidal ve macera seven eski ihtilâlcisi bir kelime ilâve etmeksizin soğuk bir selâm vererek harbiye nazırının odasından dışarı çıktı.

Yakup Cemil bey, Enver Paşanın yanından ayrıldıktan sonra aylardanberi beslediği emellerinin kırıldığını görünce fevkalâde hiddetlenmiş, ümitsiz bir halde kalmıştı! Ne yapacağını, nasıl

hareket edeceğini bilemiyordu...

Yakup Cemil bey şöyle düşünüyordu:

Enver Paşanın bu son sözleri ne demekti? O, ne ümit etmiş, fakat ne netice ile karşılanmıştı? Demek ki harbiye nazırı onu aldatmış, oyalamıştı! Fakat ne hakla?.. Yoksa kendisile eğleniyorlar mıydı? O, buna tahammül edemezdi! Mademki kanun mâni imiş, kanunda tadilât yapılamaz mı idi? Nitekim istedikleri zaman kanunları değiştirmiyorlar mı idi? Hele bakalım arkadaşları ne diyecekti? O, şimdiye kadar beraber hareket ettiği, beraber çalıştığı arkadaşlarının fikrini soracak, anlıyacaktı.

Yakup Cemil bey, harbiye nezaretinden çıktıktan sonra doğruca Galataya geçti, Hakkı beyin yazıhanesine geldi.

Yakup Cemil bey, Hakkı beyin odasına girdiği zaman fevkalâde hiddetli idi. Asabiyetten yüzü kıpkırmızı kesilmiş, göz kapakları açılmış bir halde bulunuyordu. Sert, asabi adımlarla ilerliyerek koltuklardan birine çöktü ve dedi ki:

— Şimdi harbiye nazırının yanından geliyorum. Paşa, kaymakamlığa terfi edeceğimi, beni fırka kumandanı yapacağını söylemişti. Halbuki şimdi kanundan bahsediyor: Kabil değilmiş. Bu nasıl şey? Anlamadım, gitti. Bu ihtiyat kanununun değiştirilmesi lâzımdır. Biz, bunları bu makamlara çıkardık. Omuzlarımıza binerek yükseldiler!.. Şimdi başlarını çeviriyorlar ve bizi tekmeliyorlar. Kabahat bizlerde ya... (43)

Söz söyledikçe hiddet ve asabiyeti artan Yakup Cemil bey, şimdi Enver Paşanın aleyhinde arkadaşlarını tahrik ediyor, orada hazır bulunanların da kendi mütaleasına iştirak etmelerini bekliyordu.

Hakkı bey, Yakup Cemil beyin bu hiddetli anında kendisine lâkırdı söylemenin, hiddetini teskin edecek mütalea dinletmenin

---

(43) Yakup Cemil bey, vaktile Enver Paşanın harbiye nazırlığını temin için Talât beyle nasıl mücadele ettiklerini, nihayet arkadaşlarile beraber yaptıkları ısrar neticesinde Enver Paşanın nasıl harbiye nezaretine tayin edildiğini ima ediyordu.

kabil olmadığını anlamıştı. Çünkü o, üzerindeki asabiyetten dolayı bugün mantıkî söz dinliyecek, sözle sükûnete gelecek vaziyette değildi.

Hakkı bey dedi ki:

— Yakup, şimdi böyle lâfların sırası değil. Sen aklı başında bir adamsın. Haydi kalk, evine git. Üzülme, bakalım, ne yapacaksak düşünürüz. Başka gün gel, konuşalım.

Yakup Cemil bey, Hakkı beyin bu sözlerine karşı itiraz etmedi, bu teklifi muvafık gördü ve:

— Peki, sonra gene gelirim, konuşuruz, dedi ve hemen çıkıp gitti. Yakup Cemil beyin bu anda hiddeti biraz teskin edilmiş gibi idi.

Ertesi gün Enver Paşanın yaveri Mümtaz bey, harbiye nezaretinden Hakkı beye telefon etti ve dedi ki:

— Buraya bana biraz gelir misin?

Hakkı bey, hemen harbiye nezaretine gitti ve arkadaşını gördü. Mümtaz bey dedi ki:

— Paşa, bizi beraber görmek istiyor.

Her ikisi de Enver Paşanın odasına girdiler. Enver Paşa, odadan içeriye giren Hakkı ve Mümtaz beyleri görünce dedi ki:

— Dün Yakup geldi. Kaymakamlığa terfi etmesini, bir fırka kumandanlığına tayin edilmesini istiyor. Halbuki ihtiyat zabitan kanunu, buna müsait değildir. Ben bu vaziyet karşısında ne yapabilirim?

Bilirsin ki Yakup bir fırka değil; doğru, dürüst bir bölük de idare edemez! Böyle olduğu halde ben onun hamiyetini, vatanperverlik ve cesaretini bildiğim için bir çok mühim vazifelerin başına geçirdim. Fakat Ardahandan Bağdada kadar yapmadığı kalmadı! Bulunduğu yerlerdeki bütün kumandanlar, valiler şikâyetçi. Onun için muntazam bir kıtaya kumanda etmesine ne kanunî imkân vardır, ne de ben böyle bir hizmeti ona veririm. Kendisine söyleyiniz: Gönüllü hizmet etmek isterse, İzzet Paşanın maiyetine göndereyim. İstemezse, ticaret yapsın, evinde

otursun!.. Ben, ona yardım ederim. Siz onu çağırınız, nasihat ediniz! Artık bu taşkınlıkları bıraksın, olur olmaz şeylere karışmasın!..

Fırka kumandanlığına tayin edilmek emelinin suya düşmesinden fena halde sinirlenen Yakup Cemil beyin mizaç ve ahlâkını yakından bilen Mümtaz ve Hakkı beyler, onun ne kadar hiddetli bir tabiatte olduğunu takdir etmez değillerdi. Bu itibar ile bir gün evvel, Enver Paşadan ret cevabını aldığı zamandaki teessür ve asabiyeti üstünde iken o gün ona itidalden, mantıktan bahsetmek, sinirlerini yatıştırmağa kalkışmak kabil olmadığı anlaşılmış, evine gönderilmişti.

Fakat artık şimdi vaziyeti makul bir şekilde anlatmak, kendisini kandırmak lâzımdı. Hususile her ikisi de Enver Paşanın noktai nazarını izah etmek mevkiinde bulunuyorlar, bir taşkınlık yapmasının önünü almak istiyorlardı.

Maamafih, bu, o kadar kolay bir şey değildi: Çünkü o, fırka kumandanlığını ve terfi etmeği iyiden iyiye kurmuş; bu arzu, dimağında bir «fikri sabit» halinde yerleşmişti. Artık şimdi bu fikrinden nasıl cayabilirdi?

Enver Paşa ile görüştüklerinin ertesi günü Hakkı bey haber gönderdi ve Yakup Cemil beyi yazıhanesine çağırdı. Filhakika o gün öğleden sonra Yakup Cemil bey sivil elbise giymiş olarak geldi. Bu sefer evvelkine nazaran daha sakin, daha mütevekkil bulunuyor, lisanından eskisi kadar fırka kumandanlığı, terfi gibi sözler dökülmüyordu. Acaba Yakup Cemil bey, harbiye nazırının kendi hakkındaki son ve katî fikrine vâkıf olduktan sonra niyetinden caymış, emri vakii kabul etmiş bir halde mi idi? Esasen kıyafetini bu suretle değiştirmesi de buna bir delil teşkil etmez mi idi?

Hakkı bey, Yakup Cemil beyin vaziyet ve haleti ruhiyesini daha müsait gördü ve daha evvel davranarak dedi ki:

— Geçen gün sen çok asabî idin, konuşamıyacak bir halde idin. Fakat biz düşündük, taşındık: Sen yanlış hareket ediyor-

sun! Paşa, seni terfi ettirmek istedi. Fakat kanun müsait olmadığından bunu yapamıyacağını anladı. Sen, fırka kumandanı, paşa da olsan «Yakup Cemil» sin! Nefer de olsan gene «Yakup Cemil» sin!.

— Bizi dinlersen sen bu gibi şeylerden vazgeç! Bizler, bir çok siyasî vakalara karışmış insanlarız! Zaten orduya avdet etmekliğimize imkân kalmamıştır. Çünkü pekâlâ biliyorsun ki nisbeti askeriyemiz kesilmiştir (44) Artık, kumandanlık, terfi... Böyle şeyleri arama! Memlekete hizmet etmek istersen, başka yolları var: Sırası gelince hizmet edersin. Sırası da gelecektir. Bak Mümtaz da tekaütlüğünü istedi, çekilecektir. Böyle şeyleri düşünmüyor bile. (45)

Bizim için artık terfi etmek, zabitlik yapmak emeli kalmamıştır.

Yakup Cemil bey, bu iki arkadaşına itimatla merbuttu. Maamafih Hakkı beyin bu sözleri biraz onu düşündürdü. Fakat bu sözler çok makuldü. Onun tavır ve hareketinde görülen bir değişiklik ile Yakup Cemil beyin nihayet vaziyeti kabul ettiği, makul ve mutedil düşündüğü anlaşılıyordu.

Fakat, o, bu mevzu etrafında fazla bir şey söylemedi ve vaziyete razı olur gibi bir tavır takındı.

Bununla beraber o bu neticeden tamamile memnun olmamış-

---

(44) Babıâli vakasına fiilen iştirak ve silâh kuvvetile Kâmil Paşayı tehdit ederek istifaya mecbur edenlerden Hakkı, Hüsrev Sami, Yakup Cemil, Hilmi beylerin siyasete fiilen karıştıkları için orduda çalışmaları doğru görülmemiş, ve bairadei seniye (padişahın emriyle) nisbeti askeriyeleri kesilmişti. Bu itibarla bu ihtilâlciler harbi umumîde bile tekrar zabit olamamışlardı. Hattâ Yakup Cemil bey milis kumandanı sıfatile Teşkilâtı Mahsusaya girmişti.

(45) Mümtaz bey, çok zaman evvel askerlikten çekilmiş ve meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki murahhası mesullüklerinde, Suriye İttihat ve Terakki müfettişliğinde bulunmuş, Bingazi muharebelerine iştirak etmiş, Balkan harbinde tekrar orduya iltihak ederek Enver Paşanın yaverliğine tayin edilmişti. Bu sefer de tekaütlüğünü istemiş, ordudan ayrılmak üzere idi.

tı; çünkü kendi kendine düşünüyordu. Şimdiye kadar memleket menfaatine, İttihat ve Terakki hesabına az mı fedakârlıklar yapmıştı: Meşrutiyet inkılâbındaki hizmetleri, meşrutiyetten sonra siyasî faaliyetleri, hususile Babıâli baskınında o zaman başkumandan vekili ve harbiye nazırı olan Nazım Paşayı öldürmesi ve bunun neticesinde İttihat ve Terakkinin mevkii iktidara gelmesi, Edirnenin istirdadındaki rolü, Enver Paşanın harbiye nazırı olması lehinde yaptığı mücadele, nihayet umumî harpte kendini bile düşünmiyerek yaptığı cüret ve cesaretler varken şimdi bu vazifeyi kendisinden nasıl esirgiyorlardı? O, kendisinin hakkı idi. Arkadaşları, hususile Enver Paşa yükselmiş, ordunun en büyük makamına geçmişti? Nihayet harbiye nazırının bu muvaffakiyeti, çalışmasının bir mükâfatı değil mi idi? Maamafih şimdilik kendi hakkındaki bu muameleye ses çıkarmıyacaktı. Yakup Cemil bey, bu düşünce ile Hakkı beyin yanından çıkıp gitti...

Yakup Cemil bey, harbiye nazırından ret cevabını aldıktan sonra kendilerine en ziyade itimat ettiği bu iki eski arkadaşının da kendisine müzahir olmadıklarını görünce büsbütün inkisara uğramıştı.

Bundan sonra başka bir çare düşündü: Maksadını temin için merkezi umumîyi kendi lehinde müdahale ettirmek.

Esasen kaymakamlığa terfi ederek fırka kumandanlığına tayin edileceğinden daha bazı arkadaşlarına, bu meyanda merkezi umumî âzasından bir kısmına da bahseden Yakup Cemil bey, işe merkezi umumînin karışmasile, İttihat ve Terakkinin resmî bir tavassutile Enver Paşanın ikna edileceğini zannediyordu.

Bu kanaatin tesirile ertesi gün doğruca merkezi umumîye gitti. Azadan çoğunu toplu bir halde buldu. Yakup Cemil bey salona girer girmez dedi ki:

— Benim vaziyetim ne olacak? Neye kaymakam, fırka kumandanı olmıyayım?

Azadan biri cevap verdi:

— Ne yapalım? Biz Enver Paşaya söyledik. Fakat dinletemiyoruz. Sen kendin git, anlat! Biz zaten ona bir şey anlatamıyor, sözümüzü dinletemiyoruz!.. Ezcümle İzmirde zabitin biri mafevkini doktor Nazım beye şikâyet etmiş. Nazım bey de İstanbula gelince mahiyeten ehemmiyetli gördüğü bu şikâyeti Enver Paşaya nakletmiş. Enver Paşa da bu zabitin ismini doktordan öğrenince bu şikâyeti harbiye nezaretine yapması lâzım gelirken doktor Nazıma ve merkezi umumîye söylediği için zabiti kırk beş gün müddetle hapsetmiş.

Bundan başka adliye nazırı İbrahim bey, akrabasından birinin askerliğinin tecili için Enver Paşaya bir tavsiyename göndermiş. Enver Paşa, adliye nazırının bu ricasını isaf etmek (yerine getirmek) şöyle dursun, tavsiyenameyi nezaretteki cümle kapısına, herkes görsün diye, yapıştırmış.

Bu iki misal ortada dururken, askerliğe, harbiye nezaretine taallûk eden hiç bir şey için kendisine müracaat edemiyoruz!

Biz, dert anlatamıyoruz. Senin için ne yapabiliriz ki?..

Merkezi umumîden de bu cevabı alan Yakup Cemil bey, artık bütün kapıların kendisine kapalı olduğunu anlamış ve büsbütün ümidi kesilmişti!.. Bu vaziyet karşısında, fırka kumandanlığına tayin edilemiyen, hususile terfi edemiyen Yakup Cemil bey için yapılacak başka bir şey kalmıyordu.

Şimdi artık ne yapacağını şaşırmış, bir halde iken asabiyetini teskin etmek, bir harekete geçmek ve memul edilemiyen (giderilemeyen) yeni bir sergüzeşte atılmanın imkânlarını bulmak için çırpınan bu eski ve ateşli ihtilâlci, bu vaziyetten sonra behemehal bir şeyler yapmak istiyordu. Ancak yalnız Enver Paşaya değil; hükümete, İttihat ve Terakkiye, muhitine de kızıyor, gün geçtikçe isyana hazır, feverana müstait bir haleti ruhiyenin altında bunalıp eziliyordu.

Yüzlerce tanıdığı, bildiği olan Yakup Cemil bey; önüne gelene kısmen kendi düşüncesi, kısmen Hüsrev Sami bey gibi arkadaşlarından aldığı malûmatın neticesi olarak memleket ahvali-

Umumî harp içinde diğer vilâyet merkezlerinden ziyade nispeten daha serbest bulunan İzmir

nin bozuk gittiğinden bahsediyordu.

O zaman Erenköyünde oturan Yakup Cemil bey, trenle İstanbula gidip gelirken bildiklerile hep bu mevzu etrafında konuşuyordu.

Hükümetin şiddetle tatbik ettiği sansüre, halk üzerindeki tazyik siyasetine rağmen, bir çok kimselerin lisanında yaşıyan yegâne mevzu; harbe nihayet vermek ve harpten çekilmek gibi arzulardan ibaretti. O zamana kadar alenen söylenemiyen harp aleyhtarlığı ve sulh temennileri, artık bu tarihlerde biribirine itimat eden insanlar arasında günün mübahase mevzularını teşkil ediyordu.

Yakup Cemil bey, tanıdığı, tanımadığı bir çok kimselerden hep bu mevzuları işitiyordu. Bu sözler, o güne kadar emelinde muvaffak olamıyan Yakup Cemil beyin işine pek mükemmel surette yarıyacaktı.

Esasen o tarihlerde bütün cephelerde şiddetle devam eden

harp, hiç de bizim için iyi bir safhada bulunmuyordu. Meselâ martta Erzurum ve Bağdat sukut etmiş, haziran içinde Mekke emiri Şerif Hüseyin devlete isyan etmiş, Rus hududundaki ordu merkezi Suşehrine çekilmiş bulunuyordu! Bütün orduların aylardanberi muhafaza ettikleri hatlarını terketmeğe mecbur kalarak cephelerin geriye çekilmeleri ve hususile kısa bir zaman içinde maruf şehirlerimizin sukut etmeleri yüzünden memleket dahilindeki vaziyetler sarsılmış, idaresizlikler başlamış, vilâyetler adeta birer prenslik halini almıştı.

Ezcümle şahsan kuvvetli ve nüfuzlu bulunan bazı valiler; hemen hemen merkezden irtibatlarını kesmişler, hususî bir şekilde adeta kendi başlarına icrayı hükümet eder gibi bir vaziyet almışlardı. İzmir valisi Rahmi bey gibi.

Çok nazik ve sıkı askerî bir siyasetin hükmünü icra ettiği böyle bir zamanda İzmir, Rahmi beyin kurduğu idare sayesinde, diğer vilâyetlerin hepsinden daha fazla serbest, daha hür ve muhakkak surette daha müreffehti. İstanbul halkı, çamur gibi ekmek yemeğe mecbur olurken, İzmirde çıkan ekmeklerin nefaseti, erzak ve sair mevaddın (maddelerin) mebzulen bulunması Türkiyenin diğer yerlerinin hasretini celbedecek mahiyette idi.

Hükümetin bu kadar zayıf ve âciz kaldığı bir zamanda, sulh propagandası, harp aleyhtarlığı gibi telkinler altında kalan Yakup Cemil bey, kendi hesabına hükümeti yola getirmek için şiddetle mücadele edecekti. Hattâ bu mücadeleye velevki kendi aleyhinde olarak neye malolursa olsun devam edecekti.

Yakup Cemil bey, muhitinden aldığı bu telkin ve düşüncelerin tesiri altında iken bir gün gene eski arkadaşı Hakkı beyi ziyaret etti. Orada Hakkı beyden başka, Mümtaz, Hüsrev Sami ve Nail beyleri buldu.

Yakup Cemil bey, odadan içeriye girer girmez birdenbire dedi ki:

— Ben artık İtilâfçı oldum!..

Hep birden sordular:

— Nasıl İtilâfçı?..

Yani İtilâf devletleri taraftarı oldum!.. Bu Almanlardan hayır yok! Bu harpten bir şey çıkmıyacak! İtilâf devletlerile anlaşmalı ve artık sulh yapmalı. Benim temas ettiğim kimseler hep bu fikirde.

Bir kaç gün evveline gelinciye kadar harpten, terfiden ve askerlikten başka bir şey düşünmiyen Yakup Cemil beyde hasıl olan bu değişiklik dikkate şayandı.

Yakup Cemil bey gibi bir harp ve cidal adamının böyle sulhten bahsetmesi samimî olamazdı. Ancak onun emeline vâsıl olmak için bunu bir vesile olarak kullandığı anlaşılıyordu. O güne kadar Romanyada kendisine yapılan sulh tekliflerinden hiç bir arkadaşına bahsetmiyen Hakkı bey, Yakup Cemil beyin lisanındaki bu değişikliği görünce bu bahse temas etmeği faydalı gördü. Esasen Hakkı bey -yukarıda kaydettiğim gibi- Romanyadan hareket edeceği sırada İtilâf devletlerinin bizimle sulh yapmak hususundaki arzu ve temayüllerinden istifade etmek için hükümeti kandırmanın imkânsızlığını takdir etmiş, başka bir çare aramağa karar vermişti.

Hakkı bey, şimdi Yakup Cemil beyin bu tarzda konuştuğunu görünce, arkadaşlarile beraber bir faaliyet zemini ihzar etmek mümkün olacağını anladı. Bu, o zamandanberi düşündüğü çarenin bir başlangıcı mahiyetinde olabilirdi. Binaenaleyh, Romanyadaki temasları etrafında hafif tertip arkadaşlarına açılmakta mahzur görmedi. Hakkı bey dedi ki:

— Ben Romanyada iken Fransızlarla İngilizlerin bizimle sulh yapmak istediklerini gördüm. Hatta bazı kimseler, bana da geldiler, hükümet ve merkezi umumî nezdinde tavassutumu istediler. Fakat ben reddettim. Bunlar, propaganda mahiyetinde midir? Ciddî bir teşebbüs mü idi? Bence malûm değil... Demek ki artık sulh temayülleri burada da umumî bir cereyan almağa başladı.

Yakup Cemil bey, Hakkı beyin bu sözleri üzerine çok mem-

nun oldu ve:

— Gördün mü, dedi, benim düşüncem ne kadar doğru imiş...

Bu bahis o gün daha uzun sürmedi, başka mevzular lâkırdıya karıştı. Ve bir müddet sonra da oradaki arkadaşlar, dağılıp gittiler.

Yakup Cemil bey, buradan ayrılırken kendisini daha kuvvetli hissediyordu. Demek ki artık emellerine vâsıl olmak için kendisine müzaheret edebilecek arkadaş bulabilecekti. Ve hükümeti tehdit edebilecek vaziyette idi.

Hakkı beyin yazıhanesini terkeden Yakup Cemil bey, doğruca Erenköyündeki evine gitti. O, evine girdiği zaman asabi olmaktan ziyade, yeni bir ümit heyecanile sarsılıyordu... Hakkı beyin kendisine söylediği sözler hâlâ kulağında idi: «Fransızlar, İngilizler bizimle sulh yapmak istiyorlar...» Bu sözler, Yakup Cemil beyin dimağında bir şimşek süratile yepyeni bir fikir ilham etmişti: Demek ki hakikaten düşmanlar bizimle sulh yapmak istiyorlardı. Ve bu, umumî bir arzu halinde idi. Her halde sulh ihtiyacının izharı, Hakkı beye yapılan bu tekliften ibaret değildi. Kim bilir daha kimlere söylenmiş, teklif edilmişti? Esasen yalnız Hakkı beyin sözlerile böyle bir hüküm vermek de kâfi ve doğru olamazdı. Bundan başka sulhu yalnız ecnebiler, düşmanlar değil, artık harpten hiç bir fayda görmiyen halkımız da samimiyetle istiyordu. İstanbula geldiği gündenberi duyduğu, kendisine etraftan söylenen sözler hep sulh temennilerine dair mütalealardı.

Vaziyet bu merkezde iken pekâlâ bu cereyandan istifade eder, ve İttihat ve Terakki erkânına karşı yüksekten atıp tutardı! Bu düşüncenin tesiri altında Yakup Cemil bey kararını verdi: O, bu vaziyeti kendi hesabına göre bir silâh olarak kullanacak, Enver Paşayı, Talât beyi, hükümet ve merkezi umumîyi tehdit edecek, nihayet onlar da kendi kudretinden, satvetinden ürkecekler, ona istediği vazifeyi verecekler, rütbesini terfi ettireceklerdi! Öyle ya şimdiye kadar hep onun şahsî cesaretinden, kudretinden

istifade etmemişler mi idi? Bu kararını tatbik etmek için de vakit kaybetmeğe hacet yoktu. Derhal harekete geçmeli ve tehditlere başlamalı idi! Artık tamamile emin olmuştu; bir defa tehdide başlar, sulh yapmak için hükümeti devireceğini etrafa işaa ederse (yayarsa) hemen kendisinden çekinecekler, «hakkı sükût» için şimdiye kadar istediğini fazlasile vereceklerdi! Bu muhakkaktı!.. O halde, bu kararından evvelâ merkezi umumîyi haberdar etmek lâzımdı.

Merkezi umumîye haber vermek demek bütün İttihat ve Terakki teşkilâtının kendisine karşı alâkasını celbetmek demekti ki bu fikri etrafında kendisine müzahir, taraftar bulacaktı. Bu da maksadına vâsıl olmak için çok kestirme bir yol ve müessir bir tedbirdi.

Yakup Cemil bey bunun üzerine kardeşi Seyit Mehmet beyi (yüzbaşılıktan mütekait şimdi Bitlis tütün inhisarı sabık müdürü) çağırdı ve dedi ki:

— Şimdi merkezi umumîye git, devletin bu harpten bir hayır görmiyeceği muhakkak... Ben, sulhu münferit yapmak için teşebbüs edeceğim. Razı olmazlarsa hükümeti devireceğim! Git, anlat. Nediyeceklerini öğren, bana gel, söyle!

Ağabeysinin bu katî sözleri karşısında itiraz ve mütalea dinletemiyeceğini anlıyan Seyit Mehmet bey, Yakup Cemil beye hiç bir cevap vermeksizin evden çıktı ve doğruca merkezi umumîye gitti.

Seyit Mehmet bey, toplu bir halde bulduğu merkezi umumî azasına dedi ki:

— Yakup delirdi!.. Abuk, sabuk bazı şeyler söylüyor... "Sulhu münferit" diyor. Bu, böyle olmıyacak. Bunu çağırın, biraz nasihat edin!..

Seyit Mehmet beyin bu sözlerini hayretle telâkki eden muhatapları, bu müracaattaki gizli mana ve maksadı tamik etmek lüzumunu hissetmekle beraber, Seyit Mehmet beye:

— Peki! demekle iktifa ettiler. Yakup Cemil beyin ne kadar

taşkın bir ruha malik olduğu bilinmekle beraber, bu sözlerin onun lisanında nasıl yer bulduğunu öğrenmek ihtiyacını da şiddetle hissetmeğe başladılar. Her halde bu fikir, doğrudan doğruya onun düşünce ve hayalinin mahsulü değildi. Yakup Cemil beyin behemehal bir muhiti, kendisine bu kabil fikirleri telkin edecek bazı kimselerle mutlaka münasebeti vardı.

Merkezi umumî, hükümetin takip ettiği ana siyasete tezat teşkil eden Seyit Mehmet beyin bu ihbarı üzerine yepyeni bir mevzu karşısında bulunuyordu. O halde bunu tahkik etmek, bu mesele etrafında meşgul olmak lâzımdı.

* * *

Sabancalı Hakkı bey Romanyadan İstanbula döndükten sonra aleyhindeki şüphelerin arttığına ve sıkı surette takip ve tarassut edildiğine göre Romanyadaki korkularının bir gün çatıp geleceğini ve her halde kendisinin imhasına gideceklerini takdir etmişti.

Hakkı bey şöyle düşünüyordu: O halde mademki kendisini mahvedeceklerdi. O, mahvedilmeden, ezilmeden evvel siyasî muarızlarına karşı aynı silâhı kullanacak, hayatını kurtarmak için neye mütevakkıfsa (gerekiyorsa) ona behemehal başvuracaktı. Fakat bu mühim vaziyetten kurtulabilmek için bunu tek başına başarabilemiyeceğini takdir ediyordu.

Bunun için, gene eskisi gibi, arkadaşlarile beraber hareket etmek lâzımdı. Hakkı beyin şimdiye kadar İttihat ve Terakki dahilindeki faaliyetlerde güvendiği, beraber çalıştığı bir çok arkadaşı vardı. Bu arkadaşlar kendisile şimdiye kadar her meselede mutabık kalmışlardı. Fakat bunların mühim bir kısmı taşrada bulunuyorlardı. Hakkı bey, bu arkadaşlarının her veçhile ahlâk ve cesaretlerinden emindi. Ancak doğrudan doğruya İttihat ve Terakkinin başında bulunan eski arkadaşları aleyhinde girişeceği mukabil mücadele ve harekete, ötedenberi kendisile çalışan

arkadaşlarının bilâkaydü şart iştirak edebilmeleri müşküldü. Çünkü nihayet iktidar mevkiinden düşürülecek olanlar, İttihat ve Terakki muhalifi bir hükümet, bir fırka değil; bizzat ve doğrudan doğruya kendi fırkalarına mensup ve umumî siyaset hatlarında biribirlerinden ayrılmayan, fikir ve gaye birliğile biribirlerine bağlı olan şahsiyetlerdi.

Binaenaleyh Hakkı beyin arkadaşlarını kandırması, arkadaşlarını kendi fikirlerine yanaştırması için gayet dikkatli ve tedbirli bir surette davranması lâzımdı. Hakkı bey, hükümet ve merkezi umumîden gelen tehlikenin yalnız kendi şahsına değil, hepsine şamil olduğunu bütün arkadaşlarına izah edecekti.

Bu, Hakkı bey için, bir zaruret haline gelmişti: Romanyadan geldiği gündenberi hükümetin ve merkezi umumînin gerek kendi ve gerek arkadaşları hakkında takip ettiği tarzı hareket, hiç de hüsnü suretle tefsir ve telâkki edilecek bir vaziyette değildi. Bu hal, öyle bir raddeye gelmişti ki artık bu tazyik siyaseti tahammül hududunu aşmıştı. Esasen kendisinin Romanyadaki ikameti hükümet ve merkezi umumîyi tamamile kuşkulandırmış, türlü türlü mana ve tefsirlere imkân vermişti. Binaenaleyh, hükümetle merkezi umumînin bunu bir fırsat bilerek kendi aleyhinde katî harekete gececeğinden şüphesi yoktu. O kadar ki Hakkı bey, en küçük bir hadiseden, en basit bir vesileden istifade edilerek kendisinin ve bütün arkadaşlarının imha edilmesi için tertibat alındığını biliyordu.

Muarızlarınca böyle bir şeye tevessül edilmesi, yalnız o zamanki vaziyetin doğurduğu sebeplerden ileri gelmiyordu. Bunların müessirlerini daha uzak mazide aramak, İttihat ve Terakki dahilindeki eski ihtilâfların tezahürlerinde mütalea etmek icap ediyordu. Çünkü Hakkı beyle arkadaşları, senelerce merkezi umumî ve hükümet başında bulunanlarla mücadele etmişler, İttihat ve Terakki hesabına yapılan işlerden, kendilerince, yanlış ve sakat gördüklerini şiddetle tenkit etmişler, fırka dahilinde kuvvetli bir muarız zümre mevkiine geçmişlerdi. O zaman şah-

sî bir emel ve menfaat gözetilmeksizin yapılan bu mücadelelerde muarızları kendilerini hiç bir suretle itham eyliyememişler, hususî bir maksat için çalıştıklarını iddia edememişlerdi.

Halbuki son günlerde hükümetin yaptığı takibat, şimdi kendilerini tamamile dağıtıp ezmek için bahane aradığı kanaatim veriyordu. Bu suretle İttihat ve Terakki hükümeti senelerce evvel fırka dahilinde yapılan gürültü ve ihtilâfların intikamını, bu eski, fakat bir çok meselelerde kendisine muarız olan İttihatçılardan alacaktı!

Binaenaleyh Hakkı bey, bu hale nihayet vermek ve kendisile beraber arkadaşlarının maruz kaldıkları tehlikenin önüne geçmek, başlarının çaresine bakmak zamanı geldiğine kani idi.

Ancak bu hususta arkadaşlarla anlaşmak, beraber hareket etmek elzemdi. Fakat, bu arkadaşların İstanbula dönmelerini beklemek lâzımdı.

Ezcümle Mümtaz bey o günlerde tekaütlük muamelesini ikmal etmiş ve artık evini tamamile İzmite nakletmişti. Gene bu esnada Hüsrev Sami bey ailesile görüşmek üzere, Nail bey de şahsî bir işini takip eylemek için Eskişehire gitmişlerdi. Bir gaye etrafında hareket eden bu arkadaşların bu suretle İstanbuldan uzaklaşmaları hiç bir siyasî emel ve maksada matuf değildi, tamamile hususî bir mahiyette idi.

Esasen bunların hemen hepsi artık İstanbulda İttihat ve Terakki sahasında ve siyasî bir hedefe müteveccih olarak çalışabilmekten vazgeçtiklerinden kısmen küsmüş, işten çekilmiş bir halde İstanbuldan ayrılmışlardı.

Şu vaziyete göre İstanbulda Sabancalı Hakkı ve Yakup Cemil beylerden başka kimse kalmamıştı.

Kardeşi Seyit Mehmet beyle merkezi umumîyi tehdit eden Yakup Cemil bey, bu tehdidinin de bir semere vermediğini ve hâlâ fırka kumandanlığına tayin ve kaymakamlığa terfi emeline nail olmadığını görünce, bir daha inkisara uğramıştı! Yakup Cemil bey, bu vaziyet karşısında tekrar arkadaşı Hakkı beyle gö-

rüşmek ihtiyacını hissetti. Ve bir gün evinden kalkarak doğruca Hakkı beyin yazıhanesine gitti. Yakup Cemil bey, bu sefer Hakkı beyi odasında yalnız başına buldu ve derhal mahut mevzua rücu ederek dedi ki:

— Artık benim kumandanlığım suya düştü, anlıyorum. Fakat artık bu kumandanlık da boşa gidecek!.. Çünkü her tarafta sulh lâkırdılarını işitiyorum. Herkes bana sulh yapmak lüzumundan bahsediyor.

Hakkı bey cevap verdi:

— Sen hükümete lâf anlatamazsın. Sana, söylemiştim: Kumandanlıktan, terfiden vazgeç, böyle şeyler için ısrar etme!..

Şunu da unutmamalısın ki sulh yapmak, zannedildiği kadar basit bir iş değildir. Devletin hakikî vaziyeti siyasiyesinden hiç haberdar değiliz. Sana geçen gün anlatmıştım: Bana Romanyada yaptıkları gibi düşmanlarımız her tarafta bir çok kişilere sulh teklifinde bulunuyorlar. Ancak sulhun hemen kabil olup olmadığına buradan hüküm veremeyiz. İşlerin içyüzünü bilmiyoruz.

Bunun üzerine Yakup Cemil bey, Hakkı beyin geçen sefer bahsettiği Romanya seyahati etrafında biraz daha izahat istedi. Hakkı bey, kendisine ajans Havas muhabiri M. Motu ile Bükreş İngiliz sefareti müsteşarının müracaatlarını tafsilâtile anlattı ve ilâve ederek dedi ki:

— Fakat hâlâ bilmiyorum, geçen gün de sana söylemiştim. Bana yapılan bu teklifler propaganda mıdır? Ciddî midir? Emin değilim. Fakat ben bunları hükümete anlatamam, derhal, bunda takip ettiğim bir maksat ararlar. Çünkü biliyorsun ki seni, beni, hepimizi mahvetmek için fırsat bekliyorlar!.. Onun için fevkalâde dikkat etmek lâzımdır. Derhal aleyhimizde plân kurarlar, biz bir harekete geçmeden, onlar bizi mahvederler. Görmüyor musun, hepimizin arkasında hafiyeler var. Bunu düşünerek, benim sana anlattığım Romanyadaki temaslarımdan hiç kimseye bir şey söyleme! Aman dikkat et Yakup ötede, beride gevezelik etme! Yapacak işlerimiz var. Binaenaleyh artık sen şurada, burada

fırka kumandanlığı, kaymakamlık için Enver Paşanın, hükümetin aleyhinde atıp tutma! Bu lâkırdılar, burada kalsın!..

Yakup Cemil bey arkadaşı Hakkı beyin bu sözlerinden çok memnun olmuştu. Demek ki Hakkı bey kendisile beraber hükümet aleyhine vaziyet almanın lüzumuna kani olmuş, ve hareket etmeğe hükmetmişti. Fakat bu sözlerden fevkalâde heyecana düşen Yakup Cemil bey, oradan ayrılır ayrılmaz Hakkı beyin ketum durmak hususundaki tembihine rağmen kendinden geçmiş, arkadaşının ikazını unutmuştu. Hükümet ve merkezi umumîye karşı derin bir hiddetle mütehassis bulunan Yakup Cemil bey, Hakkı beyin bu sözlerinden yeni bir ilham alarak büyük bir heyecan içinde doğruca evine gitti.

Şimdi Yakup Cemil bey, günlerdenberi arayıp bulamadığı mühim bir meçhulü keşfeden bir kâşif gibi seviniyordu!.. Artık o harekete geçecek, Hakkı beyin Romanyadaki temaslarını kendi maksadının temini için bir silâh olarak kullanacaktı! Bir an bile tereddüt etmeksizin derhal telefon ahizesini eline aldı ve bir numara söyledi. Burası, İttihat ve Terakkinin Nurosmaniye klübü idi...

Yakup Cemil bey sordu:

— Kemal bey sen misin?.. Seninle mühim bir iş için görüşeceğim, hemen buraya gel;

Kara Kemal bey cevap verdi:

— Nereden telefon ediyorsun?..

— Erenköyündeyim; evden...

— Ben hastayım. Beni mazur gör, gelemiyeceğim. Söyliyeceğin şey çok mühim mi?

— Evet.

— O halde sana Memduh Şevket beyi (şimdi Kabil sefiri) göndereyim.

— Pekâlâ!..

Bu telefon muhaveresinden bir kaç saat sonra Yakup Cemil beyin Erenköyündeki köşkü önünde bir araba durdu ve bir zat

Münferit Sulh hakkındaki talep ve iddialarının mahiyetini anlamak üzere Yakup Cemil beyi Erenköyündeki evinde ziyaret eden Memduh Şevket bey

indi. Bu zat, Yakup Cemil beyle görüşmek üzere, Kemal bey namına gönderilen Memduh Şevket beydi.

Yakup Cemil bey misafirini nezaketle kabul ederek odadaki büyük bir masanın önüne oturttu. Harpten evvelki Osmanlı hudutlarını gösterir bir Memaliki Osmaniye haritası masanın üstünde açılmış bulunuyordu. İlk söze Memduh Şevket bey başladı ve:

— Efendi (Kara Kemali kastediyor) hasta olduğu için gelemedi. Mühim bir şeyden bahsedecekmişsiniz... Nedir bana anlatabilir misiniz?

Yakup Cemil bey cevap verdi:

— Sizi buraya kadar yordum. Fakat, anlatacağım şey memleket, vatan meselesidir. Size sunu söyleyeyim ki ben, sizlerden

ayrıldım: Ben İtilâf hükümetleri taraftarı oldum! İşte bakınız: (Harita üstünde muhtelif noktaları göstererek) Düşman buralara kadar geldi. Harpten artık bir fayda bekliyemeyiz! Artık Almanlardan ayrılalım; İtilâf devletlerile sulhu münferit yapalım. Zaten onlar da bizimle sulh yapmak istiyorlar. Esasen Çanakkalede büyük bir zafer temin ettik; düşmanı denize döktük. Bu da bizim askerlik şerefimizi yükselten büyük bir muvaffakiyettir. Siz ne derseniz deyiniz, ben buna karar verdim: Münferit sulhu temin edeceğim!..

Yakup Cemil bey, bunları söylerken lisanına kuvvet ve şiddet veriyor, yüksekten atıp tutuyordu. O, Kara Kemal bey ve merkezi umumî namına kendisile görüşmeğe gelen Memduh Şevket beye bu tarzda idarei kelâm etmekle büyük bir blöf yapıyor ve bu sözlerinin tesirini muhatabının yüzünde arıyordu..

Memduh Şevket bey tereddüt etmeksizin cevap verdi:

— Vallahi çok iyi düşünüyorsunuz.. Fena fikir değil! Fakat bir kere gidip Efendiye (Kara Kemal) anlatayım. Ümit ederim ki Kemal bey de bu fikri tasvip eder.

— Peki, gidiniz, anlatınız!.. Benim fikrim budur, ben sulhu münferidi temin için çalışacağım!

Memduh Şevket bey, Yakup Cemil beyin evinden çıkınca doğruca İstanbula geçti ve hemen Nuruosmaniye klübüne gitti. Burada kendisini Kara Kemal bey bekliyordu. Memduh Şevket bey odaya girer girmez Kara Kemal bey sordu:

Ne haber? Yakup Cemili gördün mü?

— Onun evinden geliyorum. Bana bir Memaliki Osmaniye haritası açtı: «Ben İtilâf hükümetleri taraftarı oldum. Sulhu münferit yapmalıyız. Sulh için uğraşacağım. Harbe artık tahammülümüz yoktur» dedi. Ve düşman tarafından istilâ edilen yerleri harita üstünde gösterdi.

Kara Kemal bey cevap verdi:

— Peki, şimdilik bundan kimseye bahsetmiyelim.

Memduh Şevket bey vasıtasile Yakup Cemil beyin sözlerine

ve düşüncelerine vâkıf olan Kara Kemal bey, derhal mühim bir vaziyet karşısında kaldığını keşfetti. Bu, üzerinde durulacak, uzun uzadıya tetkik ve tahlil edilecek bir mevzudu.

Hemen o gece dahiliye nazırı Talât beyi ziyaret etti. Kara Kemal bey, mühim gördüğü her şeyi büyük efendiye (Talât beye) bildirmeden ve kendisinden icap eden talimatı almadan kendi başına bir şey yapmaz, kendi reyile münferiden hareket etmezdi. Kara Kemal bey Talât beye, Memduh Şevket beyle Yakup Cemil bey arasında geçen mülâkatı anlattı.

Kara Kemal beyin bu izahatını dikkatle dinliyen Talât bey bir an içinde son zamanlardaki hadiseleri düşündü: Talât bey, «küçük efendi» nin verdiği bu izahattan memnuniyetini esirgemiyecek bir tavırla dedi ki:

— Tamam. Çok iyi! Şimdi fırsat, bu fırsattır. Sen Yakup Cemile telefon et! Çağır, «ben gelemem, hastayım» diye! Yakup gelince sen bizzat inceden inceye konuş. Bak ne diyor? «Sulhu münferit» demekten maksadı nedir? Kimlerle çalışıyor? İyiden iyiye anla, ağzını ara!

Talât beyle merkezi umumî, Yakup Cemil beyle arkadaşlarının son zamanlardaki vaziyetlerile yakından alâkadar olmuşlardı: Bilhassa Hakkı beyin Romanyadaki ikameti, bunları büsbütün şüphelendirmişti.

Hakkı beyin Romanyadaki mesai ve faaliyetini yakından tetkik ettirmek için Hakkı bey İstanbula avdet ettikten sonra merkezi umumî âzasından Bahaeddin Şakir, kâtibi mesullerden Ali beyleri Bükreşe göndermişlerdi. Bunlar, orada Hakkı beyin kimlerle temas ettiğini, nasıl yaşadığını tahkik etmişler, hattâ M. Motu ve İngiliz sefareti müsteşarile yaptığı temaslar hakkında malûmat almışlardı.

İşte hükümet ve merkezi umumî namına Bükreşe gidenlerin verdikleri malûmat üzerinedir ki Hakkı beyle arkadaşları aleyhindeki sivil memurların takibat ve tarassutları çoğalmış, bütün ahval ve hareketleri gayet sıkı surette tesbit edilmişti.

Talât beyle arkadaşları Hakkı beyin Romanyadan avdetten sonra kendi aleyhlerinde behemehal bir harekete geçeceğini zannediyorlardı. Senelerdenberi İttihat ve Terakki sahasında muhtelif meseleler hakkında şiddetle mücadeleler yapan bu muarızların şimdiye kadar fırka dahilindeki nüfuz, mevki ve faaliyetlerine nihayet vermek için bir sebep bulunamıyordu. Fakat şimdi harp zamanında devletin takip ettiği esaslı siyasete muhalif olarak böyle ecnebilerle temas etmek ve hükümete karşı vaziyet almak gibi haller nazarı dikkate alınarak ve Romanyadaki bu teması «ihaneti vataniye» şekline sokarak Hakkı beyle arkadaşlarını ortadan kaldırmak; bunların ortaya sürdükleri gailelerden ilelebet kurtulmak için çok münasip birer sebepti.

Fakat bu delillerden tamamile istifade edebilmek, Hakkı beyin Romanyadaki temaslarını bir cürüm olmak üzere ortaya atabilmek için Hakkı beyin ve arkadaşlarının İstanbulda da tevessül ettikleri fiilî bir hareketlerini bulmak ve bunu fırsat olarak kullanmak lâzımdı.

Talât beyin günlerce aradığı bu fırsat, işte bugün Yakup Cemil beyin elile çatıp gelmişti. Binaenaleyh Yakup Cemil beyden her şey öğrenilebilir, arkadaşlarını tamamile ezip, dağıtabilmek için Yakup Cemil bey, arzu edildiği gibi sevk ve tahrik edilebilirdi. Bu, senelerdenberi aranılıp bulunmıyan bir fırsattı!

Bunu kaçırmak büyük bir hata idi. Şayet bu fırsattan iyi istifade edilebilir, vaziyet iyi idare edilirse yalnız Yakup Cemil beyle arkadaşları iskât edilmiş olmıyacaklar, senelerdenberi İttihat ve Terakki içindeki itiraz ve mücadelelerle ikiliğe katî surette nihayet verilecekti. Çünkü şimdiye kadar yapılan bütün mühim işlerde fırka dahilinde en büyük ve en müziç itiraz ve gürültüleri yapan bu zümre idi: Meşrutiyet inkılâbına fiilen karışan, İttihat ve Terakkinin prensiplerinden ayrılmıyan bu zümrenin şimdiye kadar fırka camiası haricine çıkarılabilmesi için ciddî ve makul bir sebep yoktu. Fakat şimdi Hakkı beyin Romanya seyahati, Yakup Cemilin sulh propagandası vesair taşkınlıklarile

bunlar, pekâlâ surette fırka prensiplerine ve hükümet siyasetine ihanetle itham edilebilirlerdi.

Talât beyden bu talimatı alan Kara Kemal bey, ertesi sabah derhal Erenköyüne Yakup Cemil beye telefon etti ve dedi ki:

— Seninle görüşmeğe oraya kadar gelemiyeceğim. Hastayım. Sen buraya gel, olmaz mı?

Yakup Cemil bey cevap verdi:

— Peki, şimdi ilk trenle geliyorum.

Filhakika iki saat sonra Yakup Cemil bey, Kara Kemal beyle görüşmek üzere, İttihat ve Terakkinin Nuruosmaniye klübüne gelmişti.

Yakup Cemil beyin geleceği saati haber alan Talât bey de daha evvel kulübe gelmiş ve Kara Kemal beyle Yakup Cemil beyin görüşecekleri salonun yanındaki odaya girmiş, oturmuştu. Buradan içerideki salonda geçecek muhavereleri dinliyecekti.

Kara Kemal bey, beşuş, samimiyet ve dostluk ifade eden bir tavırla Yakup Cemil beyin elinden çekip bir koltuğa oturttu ve dedi ki:

— O, safa geldin. Nasılsın?.. Sen Memduh Şevket beye bazı şeyler anlatmışsın. Pek iyi anlıyamadım ya nedir bunlar?

Yakup Cemil bey, kendine güvenen mağrur bir adam tavrile cevap verdi:

— Artık bu harbe nihayet vermek sırası gelmiştir! İtilâf devletlerile anlaşalım, sulhu münferit yapalım. Harp, günden güne fena neticeler veriyor!

Kara Kemal bey, muhatabının sözlerini tastik eder gibi bir vaziyet aldı:

— Çok münasip, dedi, vallahi ben de bu fikirdeyim!.. Ancak bakalım İtilâf devletleri bizimle sulh yapmak isterler mi? Bunu anlamak lâzım. Acaba ecnebilerle görüşmüş bir arkadaş var mı? Evvelâ bunu temin edelim.

Yakup Cemil bey hemen tastik etti:

— Var...

— Kimdir?

Yakup Cemil bey, izahat vermeğe kalkışacağı sırada birdenbire durdu ve dedi ki:

— Şimdi söyliyemem!.

Kara Kemal bey, bu ismi öğrenmek için daha fazla ısrar ettiği takdirde Yakup Cemil beyin şüphesini tahrik edeceğini biliyordu. Esasen o bu malûmatı almakla kâfi derecede tenevvür etmişti. Ecnebilerle temas eden kimsenin hüviyetini de öğrenmeğe pek lüzum yoktu. Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin ismini sakladığı şahsın Hakkı bey olduğunu tahmin etmişti. Çünkü evvelâ Yakup Cemil beyin en yakın arkadaşlarından biri de Hakkı beydi. Sonra Hakkı beyin Romanya seyahati hakkında kâfi derecede malûmat almışlardı. Binaenaleyh olsa olsa Yakup Cemil beyin ecnebilerle temas eden arkadaşı Hakkı beyden başka biri olamazdı.

Maamafih Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin sözlerini başka zevat ve makamlarca da tevsik ettirebilmek ve ileride Yakup Cemil beyle arkadaşları aleyhinde yapılacak takibat hakkında Enver Paşanın itirazına mahal vermemek için dedi ki:

— Bu düşüncen âlâ!.. Fakat bir kere de ciheti askeriyenin fikrini alalım. Bakalım onlar ne düşünüyorlar?.. Sulhu muvafık görüyorlar mı?.. Meselâ sen git, müsteşar Mahmut Kâmil Paşayı gör. Bakalım ne diyor?

Yakup Cemil bey cevap verdi:

— Peki şimdi gidip görürüm.

Yakup Cemil bey, Kara Kemal beyin kendisini bu suretle teşvik ve sevketmesindeki maksadı kavrıyamamış ve muhatabının kendi fikirlerini terviç ettiğini ve bu işe müzahir olduğu için Mahmut Kâmil Paşaya gönderdiğini zannetmişti.

Halbuki Kara Kemal bey gayet kurnazlıkla hareket ediyordu: O, Yakup Cemil beyi harbiye nezareti müsteşarına göndermekle Yakup Cemil bey aleyhinde delil ve şahit tedarik ettiriyordu. Muhitini blöfler ve tehditlerle kendine münkat (bağlı) ve taraf-

tar yapacağını zanneden bu cesur ihtilâlci, bu açık mahiyetli teklifin istihdaf ettiği (taşıdığı) gayeyi keşfedemedi. Ve Kara Kemal beyin kendi noktai nazarına iştirak ettiğine memnun olarak Nuruosmaniyeden Beyazıda doğru yürümeğe başladı.

Yakup Cemil bey şimdi biraz daha seviniyordu: O, yaptığı blöfün Kara Kemal beye tesir ettiğini, kendisinden korktuğu için kendi fikirlerini kabul etmeğe temayül ettiğini zannetmek gibi çocukçasına bir fikre kapılıyordu! Harbiye nezareti müsteşarı Mahmut Kâmil Paşaya da aynı teklifi yapar, onun da fikrini kendi noktai nazarına göre çelerse, ciheti askeriyenin kendi tarafına iltihak edeceğinden emindi. İşte bu neşe ile harbiye nezaretine giden Yakup Cemil bey, doğruca nezarette Mahmut Kâmil Paşanın odasına girdi.

Müsteşar, masasının üstünde birikmiş evrakı tetkik etmekle meşguldü. İçeriye giren şahsın Yakup Cemil bey olduğunu görünce hemen:

— O.. Ne haber Yakup bey? dedi.

Mahmut Kâmil Paşa, Erzurumda maiyetinde çalışan bu hiddetli ve ele, avuca sığmıyan adamın mizacını, tabiatini yakından biliyordu. Bu itibarla muhatabının gene aykırı, kabul edilemiyecek bir talep ileri sürmek için geldiğine hükmediyordu. Hattâ Mahmut Kâmil Paşa, Enver Paşaya ve muamelâtı zatiye müdürü Şevket beye müracaat eden Yakup Cemil beyin bu sefer de kendisine fırka kumandanlığı ve kaymakamlığa terfi gibi aynı talepler için geldiğini tahmin etmişti. Fakat Yakup Cemil bey, bu sefer mafevkinin (amirinin) önüne gelen bir asker gibi değil, taleplerini kabul ettirmek istiyen bir fırka lideri, siyasî bir hizip reisi gibi iddialı, mağrur bir eda ile yürümüş ve Mahmut Kâmil Paşanın yanındaki sandalyalardan birine oturmuştu:

Yakup Cemil bey dedi ki:

— Size niçin geldiğimi biliyor musunuz? Ben artık, memleketin daha fazla harbetmeğe tahammülü olmadığını anladım ve sulh yapmaklığımız lâzım geldiğine karar verdim! Bu kararımı

bir çok kimselere söyledim. Merkezi umumîye gittim, Kara Kemale açtım. O, muvafık gördü. Binaenaleyh benim bu fikrime taraftar olan bir çok eşhas vardır. Hükümetin sulh yapmak istemediğini biliyorum. Fakat ben, böyle şeylere ehemmiyet vermem! Çünkü evvelâ bu hükümeti devireceğim! Ondan sonrası da kolay. Ancak sizin de fikrinizi anlamak istiyorum: Ordunun böyle bir sulh yapmak hususundaki noktai nazarı nedir?

Mahmut Kâmil Paşa, Yakup Cemil beyin lisanında hiç tahmin etmediği bu değişikliği görünce biraz hayret etmekle beraber, buna o kadar ehemmiyet vermemişti. Çünkü müsteşar, Yakup Cemil beyi pek yakından tanıyor, mizacını, tabiatini iyiden iyiye biliyordu. Aklına estiğini yapmakta tereddüt etmek nedir bilmiyen bu eski ihtilâlcinin bugün de bu tarzda söz söylemesini ve yeni bir fikri bu suretle müdafaa etmesini taşkın mizacının zaruretlerinden ve mantıkındaki muvazenesizlikten başka bir şeye hamletmemişti.

Yakup Cemil beyden gayri bir adamın lisanından çıkacak bu kabil sözler, derhal resmî ve alâkadar makamlarda büyük akisler yapacağı, bahusus böyle harp zamanında büyük bir cürüm olarak telâkki edileceği halde, harbiye nezareti müsteşarı merkezi umumînin ve Kara Kemal beyin telâkkisi gibi hareket etmemiş, bu sözlere büyük bir kıymet vermemişti.

Ancak Mahmut Kâmil Paşa, Yakup Cemil beye derhal ret cevabı verdiği takdirde yapacağı aksi tesirin vehametini düşündü ve mutedil mahiyette, baştan savma bir cevap verdi:

— Ya öyle mi?.. Hele dur bakalım, biraz düşünelim. Tetkikat yapalım. Sen şimdi evine git, rahatına bak!

Yakup Cemil bey harbiye nezareti müsteşarının bu tarzda cevabını aldıktan sonra artık bu fikrinin buraca da kabul edildiğini gördü. Yakup Cemil bey, şimdi şöyle düşünüyordu: Kara Kemal bey, kendisine esas itibarile taraftar olmuştu. Mahmut Kâmil Paşa, bu fikrine alâka göstermişti. Kendi arkadaşları da zaten kendisile müttehittiler (birliktiler). O halde bu sulh fikri etra-

fında büyük bir kütleyi arkasından sürükliyebilecekti. Bir defa hazırlıklarını yapar, bütün kuvvetleri kendi etrafında birleştirirse o zaman hükümeti istediği gibi tehdit ederdi!..

Fakat o tam evine gideceği sırada fikrini değiştirdi: Bir defa da sadrıazamı görecekti. Sadrıazam Sait Halim Paşanın bu kabil şiddetli muamelelere nasıl alışkın olmadığını yakından bilen Yakup Cemil bey, Mısırlı prensin kendi fikrini öğrenir öğrenmez, derhal kendisine taraftar olacağını ve kendisinin bir hadise çıkarmamak için, eski arzusunun yani fırka kumandanlığına tayini talebinin isafı maksadile Enver Paşa nezdinde müessir tavassutta bulunacağını zannediyordu!

Sadaret dairesine gelen Yakup Cemil bey, görüşmek üzere, yaveri vasıtasile sadrıazama haber gönderdiği zaman Sait Halim Paşa, bu eski ihtilâlci İttihatçıyı kabul etmemezlik edemedi. Sait Halim Paşanın kulağı, Yakup Cemil bey hakkında ötedenberi bir çok hadise ve maceraların tafsilâtile dolmuş ve kendisi de bizzat bir çok vakalarına şahit olmuştu. Sadrıazam, Babıâli baskınında Nazım Paşayı öldüren, Kâmil Paşa kabinesi azasına karşı pek husumetkârane davranan Yakup Cemil beyin istediğini yaptıran şahsiyetlerden olduğunu pekâlâ biliyordu.

Hususile Sait Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşanın ölümünden sonra sadarete tayin edildiği günlerde Talât beyin kabineye girmemesi için kendisine ısrar eden İttihatçılar arasında Yakup Cemil beyin bulunduğunu, Enver Paşanın harbiye nazırı olmak için istinat ettiği arkadaşlarından birinin de Yakup Cemil bey olduğunu henüz hatırından çıkarmamıştı.

Bu vaziyet karşısında bu anî ziyarete bir mâna veremiyen sadrıazam gelen yavere:

— Buyursunlar! demeğe mecbur oldu.

Ancak Sait Halim Paşa, Yakup Cemil beyin harpteki son maceralardan, hele İstanbula geldikten sonra Enver Paşadan fırka kumandanlığı ile kaymakamlık rütbesini istediğinden hiç malûmatı yoktu.

Yakup Cemil bey, içeriye girer girmez, kendisini nezaketle ve biraz tereddütle karşılayan sadrıazama askerce bir selâm verdikten sonra dedi ki:

— Paşa hazretleri, ben cepheden geldim. Vaziyeti harbiye çok bozuktur. Herkes, ahval hakkında aynı fikirdedir. Bu itibarla herkes sulh istiyor. Merkezi umumî de, ciheti askeriye de aynı fikirdedir. Binaenaleyh artık müttefiklerden ayrılmalı ve behemehal sulh yapmalı! Ben, bu sulhu temin etmeğe azmettim! Sulh olmazsa inkılâp yapacağım!..

Yakup Cemil bey, «inkılâp yapacağım!» demekle açıkçasına sadrıazamı tehdit ediyor, hükümeti devirmeğe teşebbüs edeceğini söylüyordu.

Hiç tahmin etmediği böyle bir müracaat karşısında kalan Sait Halim Paşa, muhatabına ne söyliyeceğini şaşırmıştı. Sadrıazam bir müddet tereddüt ettikten sonra Yakup Cemil beyi hem teskin edecek, hem de başından savacak muvafık bir cevap verdi:

— Memleketin hayır ve nefine müsait olan bir sulh yapmağı hepimiz isteriz. İnşaallah buna da muvaffak oluruz. Müsterih olunuz! Fakat bu mesele daha ziyade fırka işidir. Talât beyle görüşünüz, onunla esaslı surette müzakere edebilirsiniz!..

Zaten Yakup Cemil beyin asıl maksadı, sulhe erişecek bir imkân temin etmek değildi. «Sulhu münferit» yapmağa teşebbüs ettiğini işaa etmekle alâkadarları korkutacağını tahmin ediyordu! Esasen Sait Halim Paşa üzerinde de bunu temin etmiş, sadrıazam da -cidden- kendisinden korkmuş, ürkmüştü!.. Binaenaleyh sulhun temini için Sait Halim Paşa ile uzun uzadıya münakaşaya girişmeğe lüzum görmedi.

Yakup Cemil bey şuna emindi ki her halde Prens Sait Halim Paşa işi derhal Enver Paşaya, Talât beye anlatacak, kendisinin kuvvetle söz söylemesindeki sebepleri araştıracak, nihayet ciheti askeriyenin, merkezi umumînin aynı fikirde olduklarını anlayınca fırka kumandanlığı ve terfii hakkındaki arzusunun isafı

için delâlet edecekti! Yakup Cemil bey, bu kanaatla sadaret dairesinden çıktı ve doğruca Erenköyüne döndü.

O günkü temas ve mülakâtlarından (görüşmelerinden) memnun ve müsterih olan Yakup Cemil bey, evine geldiği zaman artık bu teşebbüslerinin semerelerini pek kısa bir zamanda elde edeceğine tamamile emindi. O, hiç bir kaygu ve endişe duymaksızın etrafına tehditler savurmuş, kendisini gayet nüfuzlu ve arkasından büyük kuvvetleri sürükliyebilecek bir vaziyette bulunduğuna muhataplarına ihsas etmiş (iyice anlatmış), farzediyordu!..

Şimdi giriştiği işi tamamile başarması lâzımdı. Mademki artık ok yaydan çıkmıştı; bu sahadaki faaliyetine devam etmeli idi. Onlar, kendisine bir derece rütbe terfiini çok görmüşler, İttihat ve Terakki hesabına gösterdiği fedakârlıklara, harp sahasında yaptığı bunca hizmetlere rağmen, ona bir fırka kumandanlığını vermek istememişlerdi. O halde o da bu hükümeti devirmek ve düşmanlarla sulh yapıp memleketi bu harp gailesinden kurtarmak için sonuna kadar çalışacaktı.

Sait Halim Paşa, kendisile bir defa da Talât beyle görüşmeği tavsiye etmişti. Acaba, bu fikrini Talât beye açarsa faydalı olur mu idi?.. Gerçi Yakup Cemil bey, senelerdenberi kendisile arkadaşlarının, Talât beyle aralarında devam eden ihtilâflardan dolayı biribirlerine karşı iyi vaziyette olmadıklarını biliyordu.

Fakat nihayet Talât bey de kendisinin siyasî bir rakibi, muhalif bir fırkanın adamı değildi ya!.. Her ikisi de İttihat ve Terakkinin en sadık, en yakın mensuplarından idiler.

Bundan başka Yakup Cemil bey, Talât beyi memleketini sever, vatanperver bir şahsiyet olarak tanımıştı. Hususile fayda ve zaruret nerede görürse, dahiliye nazırının, o tarafa döneceğine emindi. Gerçi arkadaşı Hakkı bey kendisine sulhten, hükümeti devirmek gibi fikirlerden hiç kimseye bahsetmemesini sıkı sıkıya tembih etmişti. Fakat buna ne hacet vardı? O şimdiye kadar Kara Kemale, Mahmut Kâmil Paşaya, sadrıazama açılmakla ne

kadar isabetli hareket etmişti! Öyle ya bütün bu kimseler onun fikrini muvafık görmüşler, ondan çekinip korkmuşlardı!.. Şu halde Hakkı bey bu neticeyi evvelden tahmin edeydi kendisine böyle tembihatta bulunur mu idi? Binaenaleyh Talât beye de müracaat etmekten ne zarar gelebilirdi?..

Esasen Yakup Cemil bey, Talât beyin artık eskisi kadar kendisine husumet beslemediği fikrinde idi. Bilhassa o, bu sefer İstanbula geldiğindenberi bir kaç defa Talât beyi ziyaret etmiş, bu ziyaretlerinde Talât bey kendisine harp cephesinde yaptığı fedakârlıklardan uzun uzadıya bahsetmiş, takdir ve tebriklerini söylemekten çekinmemiş, kendisine bazı yardımlarda da bulunmuştu.

Filhakika, Talât bey bir taraftan eski siyasî muarızlarını şiddetli surette takibata tabi tutmanın ve bunların faaliyet ve kuvvetlerine katî şekilde nihayet vermenin yolunu araştırırken, diğer taraftan Yakup Cemil bey gibi zevahire aldanan muarızına böyle dost ve mülayim, bir çehre göstermeği ve arasıra maddeten tatmin etmeği faydalı görmüştü.

İşte Talât beyin aldığı bu tavır ve harekettir ki Yakup Cemil beyin halet ruhiyesinde eski muarızı lehine bir tahavvüle sebebiyet vermiş ve Talât beyin her cereyana uyacak bir mizaç ve tabiatte bulunduğu zehabına kapılmıştı.

Binaenaleyh o, Talât beyin de; Kara Kemal bey gibi; kendisinin «Sulhu münferit» teklifine yanaşacağına kani idi.

Diğer taraftan Talât bey, Yakup Cemil beyin İstanbula geldiği gündenberi bütün harekâtını adım adım takip ettirmiş, Kara Kemal beyle mülâkatını, Mahmut Kâmil Paşaya gönderildiğini, sadrıazam Sait Halim Paşaya müracaatını, her girip çıktığı yerde sulhu münferit lüzumundan bahsettiğini tamamile biliyordu. Talât bey, bir defa da bizzat kendisi Yakup Cemil beyi söyletmek istiyordu. Fakat bunun için sureti mahsusada çağırıp sormağı tedbirsiz bir hareket olarak telâkki ediyordu. Yakup Cemil beyi davet ederek görüştüğü takdirde derhal bu mülâkat muarızları-

nı ürkütecek, kuşkulandıracaktı.

Böyle bir hareketten Yakup Cemil bey şüphelenmese bile Yakup Cemil beyin arkadaşlarının hususile Hakkı beyin nazarı dikkatini celbedeceği muhakkaktı. Şu hale göre Talât bey, Yakup Cemil beyle görüşmeği tesadüfe bırakmıştı.

Bir gün Talât bey, yanında damat Salâhaddin Âli bey olduğu halde Erenköy civarında bir at gezintisi yapıyordu. Talât bey, yol üzerinde karşısına Yakup Cemil beyin çıktığını görünce atını durdurdu, Yakup Cemil beye selâm verdi ve:

— O Yakup, ne yapıyorsun bakalım?.. Ne var? Ne yok? dedi.

Yakup Cemil bey dahiliye nazırının bu sualini bir fırsat olarak telâkki etti ve:

— Zaten ben de seninle görüşmek istiyordum Talât bey!.. Anlatacaklarım, mühim şeylerim var.

Talât bey atını biraz ileriye sürdü, Salâhaddin Âli beyin yanından ayrıldı. Yakup Cemil bey sözüne devam ederek dedi ki:

— Artık bu harp çok uzadı. Bütün halk harpten bıktı! Günden güne aleyhimize olarak devam ediyor. Bu harpten bir şey kazanacağımız yok. Bir çok şehirlerimiz düşman eline geçti! Geçen sene, Çanakkalede büyük bir zafer kazandık, burada şerefimizi kurtardık! Bu zaferden başka yüzümüzü ağırtacak bir muvaffakiyetimiz yok!.. Herkes sulh istiyor. Almanlar sulhe yanaşmıyorlarsa biz onlardan ayrılmalıyız, sulhu münferit yapmalıyız.

Merkezi umumî, Kara Kemal bey, Sadrıazam Sait Halim Paşa da buna taraftardır. Hattâ sadrıazam bana: «Git, Talât beyle konuş!» dedi. Mutlaka bu sulh yapılmalıdır! Bunun için ne mümkünse yapmağa karar verdim!..

Talât bey cevap verdi:

— Hakkın var! Fakat Enver Paşaya kim lâf anlatacak?.. O sulhe katiyen yanaşmaz!..

Talât bey sözünü daha fazla uzatmadı ve Yakup Cemil beye selâm vererek ayağındaki üzengilerle atına dokundu, Salâhad-

din Âli beyin yanına yaklaştı.

Yakup Cemil bey, Talât beyin bu mukabelesini çok müsait ve mülayim görmüş, İttihat ve Terakki liderinin kendi fikrine taraftar bulunduğu zannına kapılmıştı.

Yakup Cemil bey, Talât beyin bu cevabı üzerine vaziyeti söyle muhakeme ediyordu:

Talât beyin hakkı vardı, hakikaten Enver Paşa, hiç bir sulh teşebbüsüne yanaşmazdı ki...

O halde Talât bey de kendisine bu suretle müzaheret ettikten sonra Enver Paşa büsbütün yalnız kalacaktı. O takdirde kendisinin böyle bir gaile çıkarmasına imkân bırakmak istemiyen Talât bey, mutlaka Enver Paşayı kandıracak, onun istediği mevkii, rütbeyi ve kuvveti verecekti. Buna da muvaffak olmadığı takdirde, zaten harbin devamından memnun olmadığı anlaşılan Talât bey tamamile kendisile birleşecek ve memleketi harpten, felâketten kurtarmak için sulh çarelerini müşetereken arıyacaklardı!

Belki de Talât bey bu ana kadar önüne böyle bir fırsat gelmediği ve hazırlanmış bir muhit görmediği için Enver Paşanın takip ettiği harp siyasetinden ayrılamamış, zarurî olarak vaziyetin devamına katlanmıştı!..

Halbuki şimdi önüne gelen böyle bir tekliften neden istifade etmesin? Neden bu sulhu münferit fikirlerini benimsemesin? Zaten Talât bey, ötedenberi Enver Paşa aleyhinde hareket etmek, Enver Paşayı hükümet başından uzaklaştırıp devirmek fikrinde değil mi idi? Talât beyin, Enver Paşanın lâf anlamadığından bahsetmesi de bunu isbat etmez mi idi?..

Binaenaleyh kendisinin bir kaç gündenberi giriştiği son teşebbüsleri tamamile yerinde idi!.. Başta Hakkı bey olduğu halde diğer arkadaşları kim bilir bundan ne kadar memnun olacaklardı!..

Yakup Cemil bey vaziyeti bu suretle düşünmekle Talât beyin takip ettiği hattı hareketi anlamadığını gösteriyordu. Çünkü Talât bey, Yakup Cemil beye cevap verirken bilhassa iki gayeyi is-

tihdaf ediyordu: Evvelâ son zamanlarda bir fikri sabit haline gelen «sulhu münferit» iddialarında Yakup Cemil beyi teşvik ve tergip ederek kendisile arkadaşları hakkında şiddetli takibat yapmağa imkân hazırlamak; saniyen Yakup Cemil beyi Enver Paşa aleyhine döndürmek ve Enver Paşanın Yakup Cemil ve arkadaşlarına karşı emniyet ve rabıtalarını kırmaktı!..

Bu ikinci şıkka göre Yakup Cemil beyin yapacağı bir ihtilâl teşebbüsü üzerine Enver Paşanın kendisine müzaherette bulunmıyacağı muhakkaktı. Binaenaleyh Talât bey, zahiren sulh taraftarı olarak gözükmekle Yakup Cemil beyi avutmuş oluyordu. Halbuki Enver Paşa ile Talât bey aralarında şahsî rekabet mevcut olmakal beraber İttihat ve Terakkinin takip ettiği umumî siyaset hatlarında biribirlerinden ayrılmış değildiler. O takdirde Enver Paşa gibi Talât bey de harp ve sulh meselelerinde aynı noktai nazara maliktiler ki Yakup Cemil bey, bunun farkına varamıyordu!

* * *

Talât beyle Yakup Cemil beyin mülâkatından bir hafta sonra bir sabah erkenden Sabancalı Hakkı bey henüz evinden çıkmamıştı ki telefonunun çıngırağı çaldı. Hakkı bey derhal telefon ahizesini eline aldı ve sordu:

— Alo, sen misin Yakup?.. Ne var?

Yakup Cemil beyin sesi işitildi:

— Bugün seni Abdullah efendi lokantasında acele bekliyeceğim. Ben şimdi İstanbuldayım; lokantaya gidiyorum. Sen de oraya gel.

— Gene ne var?

— Çok mühimdir; orada görüşürüz.

Yakup Cemil beyin son günlerdeki faaliyet ve teşebbüslerinden hiç bir malûmatı olmıyan Hakkı bey, bu anî ve müstacel davete bir mana verememişti. Çünkü Hakkı bey, Romanyadaki temaslarını anlattığı gün, Yakup Cemil beye hiç kimseye bir şey

açılmamasını tembih ettiği için bu tembihine zıt bir surette Yakup Cemil beyin hareket edeceğini hiç tahmin etmemişti. Binaenaleyh onun bir çok kimselere, hususile kendileri için en tehlikeli muarızlarına müracaat ederek «sulhu münferit» ten bahsetmesine hiç bir ihtimal vermemişti. Hakkı bey, Yakup Cemil beyin bir çok işlerde uluorta hareket ettiğini, düşünmeden bir çok şey yaptığını bilmekle beraber, onun bu kadar ihtiyatsız olduğunu hiç bir zaman tahmin etmiş değildi. Binaenaleyh Yakup Cemil beyin kendisini Abdullah efendi lokantasına çağırmasındaki maksadına nüfuz etmemekle beraber, bu daveti alelade bir mahiyetten farklı görmemişti.

Hakkı bey lokantadan içeriye girdiği zaman Yakup Cemil beyin kendisini beklemekte olduğunu gördü: Yakup Cemil bey arkadaşını görür görmez memnuniyetle dedi ki:

— Hakkı, bizim arkadaşların İstanbula gelmelerine lüzum yok (46), biz seninle burada her şeyi başaracağız.

— Neyi başaracağız?

— Ben her şeyi hazırladım: Memduh Şevket beyle, Kara Kemalle, Mahmut Kâmil Paşa ile görüştüm. Sonra sadrıazamı da gördüm, hattâ Talât beyle de konuştum. Sulhu münferit yapmak lüzumu hakkındaki fikirlerimi anlattım!

Hakkı bey hayrette kalmıştı. Hiddetle ve şiddetli bir tarzda sordu:

— Ne yaptın?.. Sen deli misin? Bu görüştüklerin hepsi bizim aleyhimizde hazırlanıyorlar. Sen bunlara aleyhimize hareket etmeleri için ipucu vermişsin!.. Bunların hepsi: «Bunlar zaten tepelenecek adamlardır!» diye bizi bu fırsattan istifade ederek mahvetmeğe çalışacaklar! Sen hükümeti devireceğini söylüyorsun!..

---

(46) Yakup Cemil bey, son zamanlarda İstanbuldan ayrılan Hüsrev Sami, Nail, Mümtaz beylerle kendilerine taraftar ve cephelerde vazifedar olan diğer arkadaşlarının İstanbula gelmelerine lüzum hissetmeksizin hükümeti tazyik ederek istediğini yaptıracak vaziyette olduğunu zannediyordu.

Mademki bu fikrini bunlara söylemişsin; kimi devireceksin? Zaten hükümet dediğin bunlar değil mi?..

Yakup Cemil bey lakayt ve soğukkanlılıkla cevap verdi:

— Bunların ne ehemmiyeti var? Ben, hepsini mahvederim!

Hakkı bey büsbütün hiddetlenmişti. Bağırarak dedi ki:

— Sersemliğin, ukalâlığın lüzumu yok!.. Bunlar sulh yapmak isterlerse kendi kendilerine yaparlar. Sana, bana ne ihtiyaçları var?.. Sen Allahtan belânı arıyorsun. Deliliği bırak!

Hakkı beyin bu müahazekâr (suçlayıcı) hitabına rağmen Yakup Cemil bey, gene bildiğinden şaşmıyor, kendi düşüncesinin isabetli ve hattı hareketinin doğru olduğunda ısrar ediyordu. Yakup Cemil bey ilâve etti:

— Şimdi iki arkadaş daha buraya gelecek.

Hakkı bey sordu:

— Bunlar kim?

— İnzibat bölük kumandanı Nevzat beyle divanıharp reisi Nafiz beyin yaveri Murat bey.

— Ne münasebet?.. Niçin buraya gelecekler?

— Ben bunlara da «sulhu münferid» e teşebbüs ettiğimden bahsetmiştim. Bunlar bana «sen bu işi yapacağını söylüyorsun âlâ!. Fakat hani diğer arkadaşlar?.. Senden başka ortada kimseyi görmüyoruz...» dediler. Sözlerime tamamile itimat etmediklerini gördüm! Bunun üzerine ben, bunların bizimle tamamile birleşmeleri için senden bahsettim. «Hakkı da bu fikirdedir!» dedim. Onları seninle görüştürmek üzere buraya gelmelerini söyledim. Şimdi nerede ise gelirler. Ben bununla, bu teşebbüslerimde yalnız olmadığımı onlara isbat edeceğim!..

Hakkı beyin canı sıkılmış ve hiddeti son raddeye gelmişti. Çok sert bir lisanla mukabele etti:

— Sen deli misin?.. Budala mısın?.. Senin bu hareketinle hepimiz pusuya düştük. Haberin yok!..

Bana bak Yakup, ben buraya kim gelirse gelsin, gelenlerle katiyen görüşmiyeceğim! Sen de şurada burada, ağzını açma, doğ-

ru evine git; başımıza belâ getireceksin!.. Bu iş burada kalsın. Sakın bir teşebbüste bulunma! Dikkat et, tehlikedeyiz!.. Sana tekrar ediyorum: Böyle hareketlerinle sen yalnız kendini felâkete sürüklemiyorsun, bütün arkadaşları boynuna alıyorsun!..

Yakup Cemil beyle Hakkı bey bu hararetli münakaşayı yaparlarken, Nevzat ve Murat beyler lokantadan içeriye girdiler. Hakkı bey derhal ayağa kalktı. Gerek gelenlere, gerek Yakup Cemil beye selâm vermeden çıkıp gitti.

Abdullah efendi lokantasından çıkan Hakkı bey hem çok asabî ve hiddetli, hem de Yakup Cemil beyin bu hallerini düşündükçe canı sıkılıyordu. O, Yakup Cemil beyin böyle bir delilik yapacağını, muarızlarının ekmeğine yağ sürmek için bu kadar safdilâne hareket edeceğini hiç ümit etmemişti! Bu, affedilir şeylerden değildi. Ah nasıl olmuştu da ona emniyet edip Romanyadaki seyahatinden bahsetmişti?..

Halbuki Hakkı bey, gerek Yakup Cemil beyle, gerek diğer arkadaşlarile ne harbin vaziyeti, ne de o zamanki şeraite göre devletçe bir sulhu münferit yapmanın imkânı mevcut olup olmadığı hakkında ciddî bir münakaşaya girişmediği halde ahvali hazıraya dair nasıl bir hattı hareket ittihaz edilmesi lâzım geldiğini de ne şahsan düşünmüş, ne de arkadaşlarile görüşerek muayyen bir fikir etrafında anlaşmıştı.

İşin mahiyeti bu merkezde iken Yakup Cemil beyin, kendisini alelade surette bahsedilen Romanya seyahatinden bu kadar fena bir şekilde istifadeye kalkışması ve muarızlarının da bunu bir fırsat bilerek Yakup Cemil beyi tahrik etmeleri, hususile hükümetçe Romanya seyahatinin suitefsir edilerek Yakup Cemil beyle arkadaşları aleyhlerinde istismar edilmesi Hakkı beyi çok müteessir ediyor, kendisile arkadaşlarının tehlikeli bir akibete doğru sürüklendiklerini hissediyordu.

Vaziyet öyle bir cereyan almıştı ki bundan sıyrılmak gayet güç, hemen hemen imkânsızdı: Çünkü Yakup Cemil beye dert anlatmak kabil olmadığı gibi, muarızlarının da kendisile arka-

daşları hakkında başka türlü hareket etmiyecekleri muhakkaktı. Hakkı bey, vaziyeti muarızlarına izah etmekteki (açıklamaktaki) müşkülâtı da takdir ediyordu.

Bundan sonra artık muhakkaktı ki hükümetin, zaten aylardanberi devam eden şüpheli takibatı, büsbütün şiddetlenecek, nihayet hayatlarını, istikballerini mahvetmeğe vesile olacaktı.

Yakup Cemil beyin hiç bir işin ilerisini, gerisini düşünmeksizin yaptığı bu teşebbüsler, sonunda yalnız onun değil, bütün arkadaşlarının aleyhine neticelenmiş olacaktı.

* * *

Abdullah efendi lokantasındaki mülâkatta Hakkı beyin hem muahaze edici (suçlayıcı), hem de tehlikeyi gösteren sözleri Yakup Cemil beyin düşünce ve hareketlerinde zerre kadar bir değişiklik yapmamış, fikirlerini sarsmamıştı. Çünkü, her ne pahasına olursa olsun, teferrüt ve temayüz etmek emellerine nail olamıyan bu eski ihtilâlci, artık dimağına bir «fikri sabit» halinde yerleştirdiği hükümeti devirmek arzusundan vazgeçecek bir haleti ruhiyede değildi.

Yakup Cemil bey, etrafına toplıyacağı beş on kişi ile hükümeti iskat etmek teşebbüsünü, yapılacak işlerin en kolayı, en basiti telâkki ediyor, bundan doğacak tehlike ve muvaffakıyetsizliği hiç hesap etmiyordu. Çünkü o, bizzat iştirak ettiği ve mühim bir rol aldığı bir baskın hareketi ile Babıâlide düşürülen Kâmil Paşa kabinesi gibi İttihat ve Terakki hükümetinin de bir iki saat içinde ya mevkiini terketmeğe mecbur olacağını, yahut kendisine: «Bu hareketlerinden vazgeç, seni kumandan yapalım, istediklerini verelim!» diyeceklerini zannediyor ve bu hayallerin humma ve ihtirasları içinde çırpınıyordu.

O, biraz kendi dimağının mahsulü ve biraz da kendisini teşci ve tahrik edenlerin eseri olarak bu zannını günden güne muhayyelesinde tahakkuk ve tekemmül ettirmiş ve bu kanaatini

kalbine sarsılmaz bir iman gibi yerleştirmişti. Buna makûs ve zıt hiç bir iddia, onun inanışını bozacak kıymet ve kuvvette olamazdı! Şu halde kendisini bu teşebbüsleri etrafında sevk ve teşvik eden kimselerin, hükümet hesabına çalıştıklarını bile düşünemiyecek derecede vaziyetin vehametinden gafildi!

Yakup Cemil beyin hükümet aleyhindeki bu teşebbüslerinden vazgeçmesi için tek bir çare vardı: İstediği nüfuz ve kuvveti kendisine vermek, bir fırka askerin başına geçerek yeniden cidal ve harp sahasına atılmak imkânını temin etmek.

Yakup Cemil bey, kendilerine «sulhu münferit» teşebbüsünden bahsettiği kimselerin kendisine katî mahiyette ret cevabı vermemelerini ve bir kısmının da kendisine müzahir gözükecek şekilde davranmalarını kendi fikirlerine iltihak ettikleri şeklinde telâkki ediyordu.

Halbuki «sulhu münferit» bahsi etrafında temas ettiği zevattan bir kısmı, onun bu sözlerine ciddî bir ehemmiyet vermemişler, bir kısmı da onu ve arkadaşlarını ezip mahvedebilmek için bu teklifini kabul eder gibi «sureti haktan» görünmüşler, bu suretle hükümet aleyhindeki hareketlerinin bir cürüm mahiyetinde tahakkuk edebilmesi maksadile onu tahrik eylemişlerdi.

Yakup Cemil bey -kendi aklınca- muhitini yoklıyarak böyle müsait bir vaziyet ihdas ettikten sonra artık daha fazla durmak lâzım gelmiyeceğine kani olmuş ve işi fiiliyat sahasına sokmağa karar vermişti.

Abdullah efendi lokantasında Hakkı beyle yaptığı münakaşadan sonra, Yakup Cemil bey; Murat ve Nevzat beylerle ve daha bazı kimselerle temasını artırmış ve nihayet hükümeti devirmek, hükümet aleyhinde fiilî bir nümayişe girişmek üzere bütün bu tanıdıkları ve anlaştıklarile Babıâli caddesinde Meserret otelinde toplanmağa ve buradan hep birden çıkıp Babıâliye hücum etmeğe karar vermiş ve bunun için de bir gün tayin edilmişti: 23 Eylül, 1332 (1916)

Bu kararı veren Yakup Cemil bey, artık her şeyin hazırlandı-

ğına ve kendisine iltihak edenlerle hükümete karşı kuvvetli bir vaziyete geçtiğine, tehdidini dinletebilecek bir vaziyete geldiğine inanıyor ve bu imanından da kalbî bir haz duyuyor, gururlanıyordu.

Yakup Cemil bey, bu hareketi yapmağa karar verdiği günün sabahı erkenden Nevzat ve Murat beylerle beraber otele gelmiş, daha bir çok kimseleri de peşinde sürükliyerek getirmişti. Yakup Cemil bey, bu ihtilâl arkadaşlarından bir kısmını otelin odalarına çıkarmış, bir kısmı da otelin kahvesinde oturtmuştu. Bundan başka inzibat bölük kumandanı olan Nevzat bey, maiyetindeki inzibat neferlerinden on kişiyi de beraberinde getirmiş bulunuyordu.

Bu müsellâh insanların hep birden otelde bulunmaları, Yakup Cemil beye düşündüğünü yapabilecek bir vaziyette bulunduğu kanaatini telkin etmiş ve neşesi artmıştı.

Yakup Cemil bey, yanında bir takım silâhlı kimselerle otele girdiği zaman, burada emlâk esbabından Yenişehirli Ali Haydar ve Yüzbaşı Ahmet (Maçka) beylere tesadüf etmişti. (47)

Yakup Cemil bey Ali Haydar beyi görünce:

— Buraya şu gördüğün arkadaşlarla niçin geldiğimi biliyor musun?.. Şimdi, biraz sonra Babıâliye giderek hükümeti basıp devireceğiz!.. dedi.

Yakup Cemil beyin son zamanlardaki hareket ve faaliyetlerinden tamamile gafil olan Ali Haydar bey, bu sözü ciddî olarak telâkki etmek istemediği halde, Yakup Cemil beyle beraber, bir takım eli silâhlı kimselerin otele gelerek otel odalarına girdiklerini görür görmez Yakup Cemil beye şu cevabı verdi:

— Sen deli misin?.. Bir defa etrafına bak! Hafiyeler, polisler

(47) Ali Haydar bey, meşrutiyetten evvel İttihat ve Terakkiye dahil olmuş, meşrutiyetin ilânı ve 1908 ihtilâli için faaliyetlere karışmış, hususile Yenişehirde Abdülhamit idaresine karşı çalışmıştı. Ahmet bey (Maçka) o günlerde Çanakkaledeki vazifesinden mezuniyet alarak gelmiş, Meserret oteline misafir olmuştu. Hadiseye tesadüfen şahit olmuştu.

Babıâliye hücum edip hükümeti düşürmek üzere, Yakup Cemil beyin bazı arkadaşlarile toplandığı Meserret oteli

her tarafı sarmışlar... Otel muhasarada! Senin bir şeyden haberin yok!

Ali Haydar bey, bu ihtarında tamamile haklı idi: Filhakika Yakup Cemil beyle arkadaşları henüz otele gelmeden evvel, sabahın alaca karanlığındanberi otelin etrafında bir çok memurların dolaştıklarını, Sirkeciden Babıâliye doğru gerek caddede, gerek civar sokaklarda resmî polislerden maada (başka) sivil memurların mutat hilâfında ve nazarı dikkati celbedecek kadar gezinip beklediklerini görmüş ve Yakup Cemil beyin teşebbüsünden evvelce haberdar olmadığı için bu inzibatî tedbirleri manidar bulmuştu.

Ali Haydar bey, şimdi bir takım kimselerin otele gelip yerleştiklerini görünce vaziyetin chemmiyetini anlamış, bahusus Yakup Cemil beyin ağzından «hükümeti basacağız!» lâkırdısını işitir, işitmez bu hareketin gayri tabiîliğini, Yakup Cemil beyin şuursuz hareket ettiğini ve bütün bu tertibattan hükümetin haberdar olduğunu anlamıştı.

Diğer taraftan Yakup Cemil bey, gerek otel müşterilerinden, gerek otelin kahvesinde oturanlar içinden böyle bir nümayişe iştirak edebilecek kabiliyette ve vaziyette olarak gözüne kestirdiği kimselerin de kendisine iltihak edeceklerini ve kendisi arkadaşlarile beraber otelden çıkıp Babıâli üzerine yürüdüğü zaman, ekserisinin şahıslarını ve hüviyetlerini tanımadığı, bu adamların da kendi arkasından geleceklerini zannediyordu. Hattâ, bu esnada otelden çıkıp gitmek istiyen Ahmet beyin (Maçka) oradan ayrılmasına mâni olmuştu.

Yenişehirli Ali Haydar bey, Yakup Cemil beyle eski arkadaşlarının ötedenberi, yakından dostu idi. Bu itibar ile mizaç ve vaziyetini iyiden iyiye bildiği Yakup Cemil beyin böyle göz göre göre feci bir tehlikeye atılmasını doğru görmedi ve vaziyete karşı alâkasız hareket etmeği dostluğuna mugayir gördü. Her halde bunun önünü almak lâzımdı. Fakat Yakup Cemil beye nasihat etmek, giriştiği işin ne kadar sakat ve isabetsiz olduğunu anlatmak faydasızdı. Ali Haydar bey düşündü: Bu vaziyete derhal bir çare bulacak, Yakup Cemil beyi bu izansız Babıâliye hücum edip hükümeti düşürmek üzere, Yakup Cemil beyin bazı arkadaşlarile toplandığı Meserret oteli ve şuursuz macerasından kurtaracak biri varsa o da en yakın arkadaşlarından Hakkı beydi. Binaenaleyh her şeyden evvel, vaziyeti Hakkı beye haber vermesi lâzımdı. Derhal otelin müdür odasına girdi ve Hakkı beye telefon ederek dedi ki:

— Hakkı bey, derhal buraya, Meserrete gel! Yakup Cemil bey etrafına bazı kimseleri toplamış buradadır. Bana: «Hükümeti şimdi basacağım!» diyor. Otel, memurlarla, polislerle sarılmıştır! Aman durmadan, derhal yetiş!.. Büyük bir tehlike içindeyiz!..

Hakkı bey, Yakup Cemil beyin coşkun ve hesapsız yaptığı bir çok hareketlerine yakından şahit olduğu halde muvazenesizliği bu dereceye kadar getireceğini hiç düşünmemişti. Maamafih Haydar beyin bu ihbarı üzerine işin ehemmiyetini ve vahametini kavradı. Hakkı bey artık anlamıştı ki Abdullah efendinin lo-

kantasında söylediği sözler, ettiği nasihatler Yakup Cemil beye hiç bir tesir yapmamıştı.

Fakat şimdi ne yapacaktı?.. Tereddütler içindeydi...

Hakkı bey şöyle düşünüyordu: Bu vaziyet üzerine hemen kalkıp Meserret oteline gitse, ya bu anda, zabıta kuvvetleri derhal oteli basarlarsa... O zaman kendisi de dahil olduğu halde, hepsini cürmü meşhut halinde yakalıyacaklardı. Bu takdirde, artık vaziyeti tashih etmek, hakikati hükümete anlatmak, kendisinin bu hareketle hiç bir alâkası olmadığını izah etmek kabil olmıyacaktı! Çünkü Yakup Cemil beyin asıl maksadı, hükümete karşı bir blöf yapmak olsa bile, oteldeki bu müsellâh içtima, bu şerait dahilinde, nihayet hükümet alyhinde yapılan bir tertibattan başka surette nasıl izah edilebilirdi?

Ali Haydar beyin bu telefon haberi üzerine Hakkı bey vaziyete uzaktan seyirci kalarak otele koşmasa, yani işi benimsemese; o zaman da gene tehlikeden kurtulmuş olmıyacaktı. Çünkü bu kadar cüretli davranan Yakup Cemil bey, muhakkak surette, kendi başına harekete geçecek, nümayişe kalkışacaktı! O zaman bittabi, Yakup Cemilin Babıâliye girerek müsellâh bir hücum yapmasına imkân bırakmıyacaklar; ve gene cürmü meşhut halinde hepsini tevkif edeceklerdi. Böyle bir hadise karşısında, velevki bu harekete fiilen iştirak etmese bile, Yakup Cemil beyin arkadaşı olduğundan ve hükümetle merkezi umumî nazarında kendilerine muarız telâkki edildiğinden kendisile bütün arkadaşları takibattan kurtulmıyacaklar, bu baskın hareketinde alâkadar oldukları iddia edilecekti.

Şu halde vaziyet, her iki noktai nazardan çok nazik ve mühimdi...

Hakkı bey, işin müşkülât ve vahametini takdir etmekle beraber, neticesi ne olursa olsun otele gitmeğe ve vaziyeti yakından görerek işin bir çaresine bakmağa karar verdi. Gerçi polislerin, sivil memurların gözü önünde otele girmek büyük bir tehlike idi. Belki de, oteli basmak için kendisinin de gelip Yakup Cemil

beye iltihak etmesini bekliyorlardı. Fakat nihayet binde bir ihtimal ile tehlikeyi atlatmak, vaziyeti kurtarmak lâzımdı. Binaenaleyh daha fazla tereddüt ederek vakit kaybetmek doğru değildi.

Bir iki dakika içinde zihninden bu ihtimalleri geçiren Hakkı bey derhal bir arabaya atladı ve yarım saat sonra Meserret otelinin önüne geldi.

Otel kapısı önünde arabadan inen Hakkı beyi evvelâ Yenişehirli Ali Haydar bey karşıladı ve derhal bir kenara çekerek:

— Görüyorsun ya vaziyeti... Her taraf polislerle sarılı! Yakup Cemil yukarıda... Nevzat, Murat beylerle, daha tanımadığım bir takım kimseler de hep burada, odalarda ve kahvede oturuyorlar, dedi.

Hakkı bey otele gelirken sokaktaki fevkalâde inzibatî tedbirleri görmüş, bu tedbirlerin Yakup Cemil beyin otelde toplanması üzerine ittihaz edildiğini Yakup Cemil beyin, nasıl haberi yokken, hükümetin takibine maruz kaldığını ve yapılan tertibata düştüğünü anlamıştı.

Yakup Cemil beyle nümayişe iştirak edeceğini tahmin ettiği arkadaşları meydanda yoktular. O, bu nümayiş arkadaşlarını otele getirdikten sonra bunların ortadan savuşmamaları için otelin odalarına yerleştirmiş, kendisi de bir odaya çekilmişti. Hakkı bey, her şeyden evvel işin vahametini kurtarmak ve Yakup Cemil beyin teşebbüs edeceği nümayişi akim bırakmak istedi. Derhal aklına bir tedbir geldi: Madem ki Yakup Cemil bey Babıâliye doğru bir nümayiş yapacaktı, Babıâlideki muhafız kuvvetlerini ikaz etmek muvafıktı. Bu suretle hem işi Yakup Cemil beye anlatarak nümayiş yapmasına imkân bırakmıyacak, hem de bu harekete kendisile arkadaşlarının iştirak etmediklerini resmî ve alâkadar bir merci olan Babıâli muhafızlığına bildirmiş olacaktı.

Hakkı bey derhal otelin müdüriyet odasına girdi ve eski arkadaşlarından olan Babıâli muhafızı jandarma yüzbaşısı Hasan beye (Hasan Hoca namile maruf) telefone etti ve dedi ki:

— Hasan bey, hükümeti devirmek için bazı tertibat alındığı

hakkında bir şayia dönüyor!.. Şayet Babıâliye böyle bir maksatla gelmek isterlerse, bunların içinde olarak ben de oraya gelsem, Babıâliye hücum etmek istiyenlerden en çok tanıdığın, en yakın arkadaşların da olsa, hiç tereddüt etmeksizin hepimizi süngüle!

Hakkı bey, telefon muhaveresini uzatmaksızın hemen odadan fırladı, yanında Ali Haydar bey olduğu halde süratle merdivenlerden yukarıya çıktı ve Yakup Cemil beyin bulunduğu odaya girdi. Hakkı bey odaya girdiği zaman Yakup Cemil bey elinde silâhı olarak bir yatağa serilmiş, oturuyordu. O, bu saatte Hakkı beyin buraya geleceğini hiç tahmin etmiyordu. Hakkı bey, odadan içeri girer girmez hiddetli bir tavırla haykırdı:

— Nedir bu yaptığın senin?.. Sen galiba adamakıllı delirdin!..

Bir defa pencereden aşağıya bak, nasıl muhasarada olduğumuzu görürsün. Bana anlattığın ve sana taraftar gözüken kimselerin hepsi bizim aleyhimizdedirler... Bizi mahvetmek istiyorlar!.. Şimdi, bu senin deliliğin yüzünden ya burada basılacağız; yahut yukarıda bekliyorlar ki tam Babıâlinin önünde bizi tutsunlar, «cürmü meşhut» halinde yakalasınlar!

Haydi, dakika kaybetmeğe gelmez, hemen buradan dağılacağız! Ben böyle bir harekete katiyen müsaade etmem! Şimdi Hasan hocaya da malûmat verdim, Babıâliye kim giderse gitsin, kuvvetle mukabele edecek, süngüliyecektir!

Burada bulunmıyan arkadaşlarımızın malûmatı olmadan, senin ve benim bu gibi şeylerde münferiden hareketimiz doğru değildir.

Onun için burada dağılıp, çıkıp gideceğiz. Şimdi sen doğru evine gideceksin, ben de diğerlerini odalarından çıkaracağım. Hep dağılacaklar. Anladın mı?.. Bundan başka bir şey dinlemem!..

Yakup Cemil bey, hiç ümit etmediği bu sert hitap karşısında kalınca birdenbire maneviyeti ve cesareti kırılır gibi oldu. Hakkı bey, o kadar katî söz söylemiş, tehlike içinde olduklarını o kadar sarih surette anlatmıştı ki, kendi dimağının hükmettiği şeyler-

den başka tavsiyelere kolay kolay tâbi olmıyan bu ateşin tabiatlı ihtilâlci, arkadaşına itaat edici bir tavır aldı ve:

— Peki! dedi.

Fakat derhal verdiği söze pişman olur gibi sözüne devam etti:

— Mademki öyledir, arkadaşlara telgraf yaz, hemen buraya gelsinler. Bu telgrafları sen çekmeden, ben buradan bir yere gitmem!..

Hakkı bey cevap verdi:

— Peki şimdi yazıyorum.

Hakkı bey, masanın başına geçti, İzmitte Mümtaz, Eskişehirde Hüsrev Sami ve Nail beylerle İzmirde bulunan bazı arkadaşlanna şu mealde birer telgraf yazdı:

«Hemen acele olarak İstanbula geliniz!»

Hakkı beyin bu telgrafı yazıp telgrafhaneye göndererek çektirdiğini gören Yakup Cemil bey artık başka bir sebep göstermeğe, noktai nazarında ısrar etmeğe imkân göremedi ve hemen oteli terketmeğe mecbur oldu.

Yakup Cemil bey otelden çıkarken Hakkı bey de odalarda bulunanları birer birer ziyaret ederek dedi ki:

— Yakubun deliliğine ne bakıyorsunuz?.. O kendinde değil arkadaşlar! Bu yaptığından saçma şey olmaz. Hemen buradan çıkıp gidiniz, hepiniz dağılınız!..

Hakkı beyin müdahalesile Yakup Cemil beyin maksadından vazgeçtiğini gören Nevzat ve Murat beylerle Yakup Cemil beye refakat ederek otele gelen diğer kimseler artık daha fazla orada beklemenin faydasız olduğunu ve Yakup Cemil bey tarafından yapılacak nümayişin suya düştüğünü anladılar. Ve otelden çıkıp gittiler.

Zaten Yakup Cemil beye iltihak ederek otele gelenler, esasen hükümeti devirmeği istihdaf edecek (amaçlayan) bir hareketle bulunmıyacaklardı. Çünkü bunlar Yakup Cemil beyin kanaatlarına, hareketlerine samimî surette iştirak etmemişlerdi. Binaena-

leyh böyle bir nümayişe kalkıştığı takdirde Yakup Cemil beyin tek başına yalnız kalacağı muhakkaktı.

Hakkı beyin müdahalesile bu tehlikeli maceranın akamete duçar olması, Yakup Cemil beyle arkadaşlarını mahvedebilmek için düşünülen tedbirleri hükümsüz bırakmış, hattâ bunun kaçırılmış bir fırsat olduğu telâkki edilmişti.

Nümayişçilerin dağılmaları üzerine bir kaç saat içinde bir ihtilâl klübü haline gelen Meserret otelinin etrafındaki sivil memurlarla polisler de bulundukları noktaları terketmişler, otel tabiî ve mutat vaziyetine gelmişti.

Bununla beraber, işin hakikî mahiyetine vâkıf olmıyanlar, vaziyeti muhtelif tarzda tefsir ve muhakeme ediyorlardı.

Meserret otelinin bir tecemmu (toplanma) merkezi ittihaz edilerek Yakup Cemil beyin hükümet aleyhinde müsellâh bir nümayiş, teşebbüsünde bulunmak üzere otele geldiğinden pek az kimse haberdardı. Maamafih gerek otelde tesadüfen bulunup da hakikate vâkıf olmıyanlar, gerek gördükleri gayri tabiî hallerden bir fevkalâdelik mevcut olduğunu hisseden otel haricindeki bazı kimseler hayretler içinde kalıyorlar, biribirlerinin kulaklarına şu sualleri fısıldıyorlardı :

— Ne olmuştu?.. Otelde kimler toplanmıştı?.. Bilhassa silâhlı zabitler, inzibat memurları neden otele gelmişlerdi?..

Bu tarzdaki dedikodular, bilhassa Babıâlinin önünden geçenlerde ve Babıâlide bulunanlarda daha bariz şekilde ve kuvvetli bir tarzda devam ediyordu. Çünkü Meserret otelinin önündeki sivil memurlardan ziyade Babıâlinin önündeki inzibatî tedbirler, en dikkatsiz bir kimsenin bile nazarına çarpacak derecede resmî polisler, inzibat memurları ile takviye edilmişti. Binaenaleyh, Babıâli önündeki polis ve inzibat memurlarını görenler arasında deveran eden şayialar, hakikate yakın bir mahiyette idi. Deniyordu ki:

— Babıâliyi basmak için Meserret otelinde bazı kimseler toplanmışlar, fakat bu içtima hükümetçe haber alındığı için otelde

bulunanlar tevkif edildiklerinden ikinci bir Babıâli baskını teşebbüsü suya düşmüş!..

Filhakika bir baskın teşebbüsü mevcuttu. Fakat bu baskın, vukuundan, tatbikinden evvel akamete uğrıyacaktı. Hattâ, Hakkı bey müdahale etmese de bu mukarrerdi: Alınan inzibatî tedbirler buna delildi.

Fakat ortada tevkif edilmiş hiç kimse olmadığına göre tevkif rivayetlerinin tamamile uydurma olmasına rağmen, hadise etrafındaki şayianın böyle bir şekil alması; vaziyetin hakikî mahiyetine vâkıf olmıyanların hadiseye böyle bir hüviyet yakıştırmalarından ve bu tarzda bir mana atfetmelerinden ileri geliyordu.

Meserret otelindeki bu baskın toplantısını dağıtan Hakkı bey, İttihat ve Terakki dahilindeki muarızlarının ileride gerek kendisi, gerek arkadaşları aleyhinde fiilî bir harekete geçmemelerini temin eylemek, aleyhlerinde yapılan tertibattan tamamile vâkıf olduklarını anlatmak ve hadiseyi protesto etmek üzere Kara Kemal beyi bizzat görmeğe karar verdi.

Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin Meserret otelindeki içtimaını, nümayişin nasıl akim kaldığını tamamile biliyor, hadisenin en ufak teferruatına kadar her dakika malûmat almış bulunuyordu. Hakkı bey, Kara Kemal beyi ziyaret ettiği zaman, İttihat ve Terakkinin İstanbul teşkilâtı reisi, fırkadaki muarızının bu anî ziyaretindeki maksadı sezmişti. Kara Kemal bey, Hakkı beyi mümkün olduğu kadar beşuş bir çehre ile kabul etmek ve hadiseyi üzerine almak istemiyen bir tavırla karşılamak arzu etti.

Odadan içeri giren Hakkı bey biraz sert bir lisanla ve muğber bir tarzda hitap ederek dedi ki:

— Kemal bey, dikkat ediniz! Oyununuz pek aşikâr oluyor!.. Buna nihayet verseniz çok iyi olur!

Kara Kemal bey mütehayyir bir tavır aldı ve:

— Bu dediklerinizden haberim yok... dedi ve omuzlarını kaldırarak ellerini açarak hiç bir şeyden malûmatı yokmuş gibi bir tavır aldı. Hakkı bey, mükâlemeyi daha fazla uzatmadı. Çünkü

o, Kara Kemal beye söylediği bu sözlerile her şeye vâkıf olduğunu, aleyhlerinde tertibat alındığını anlatmak istiyor ve bu hareketi protesto ediyordu.

Hakkı beyin sözleri karşısında afallayıp kalır gibi bir vaziyet alan Kara Kemal bey, muhatabının bu müracaatile nasıl bir maksat takip ettiğini anlamıştı. Yani Hakkı bey Kara Kemale: «Siz Yakup Cemili alet ederek böyle bir maceraya sevkettiniz, maksadınız, böyle bir nümayiş yaptırıp Yakupla beraber beni ve diğer arkadaşlarımızı mahvetmekti. Fakat biz daha evvel davrandık, bu oyuna gelmedik. Çünkü Yakubun bu teşebbüsünden bizim evvelce haberimiz ve muvafakatimiz yoktu..» demek istiyordu.

Hakkı beyin Meserret otelinde yazdığı müstacel telgraflarla çağırdığı arkadaşları üç dört gün sonra İstanbula gelmişlerdi.

Hakkı bey, kendi yazıhanesinde toplanan bu arkadaşlarına Yakup Cemil beyin son zamanlardaki hallerini, sulhu münferit yapmak istediğinden bir çok kimselere bahsedişini, nihayet Abdullah efendi lokantasındaki mülâkatla Meserret oteli içtimainin tafsilâtını anlattı ve vaziyet hakkında mütalealarını sormadan evvel şöyle bir fikir ortaya atarak dedi ki:

— Artık Yakubun İstanbulda durması caiz değil... O, şuurunu, itidalini büsbütün kaybetti!.. Ne yaptığını bilmez haldedir. Onun bu hareketleri hepimizi belâya sokacaktır. Ben bunun için bir tedbir düşünüyorum: Enver Paşaya söyliyelim, Yakubu bir memuriyete tayin etsin, uzak bir yere göndersin... Ne dersiniz?

Bu fikri odadakilerden hepsi tasvip etti. Ancak içlerinden Mümtaz bey:

— Kabahat sende!.. Romanya seyahatinden bu deli adama niçin bahsettin?.. Neden olur olmaz şeylerden Yakuba açıldın?.. Sen, onun tabiatini bilmiyor musun? Yakubun ağzında bakla ıslanmadığını hatırlamadın mı?.. Vaktile de merkezi umumîyi iskata karar verdiğimiz zaman haber vermemiş mi idi? Unuttun mu?.. Daha buna benzer ne çocuklukları, ne delilikleri var...

Bütün arkadaşları Mümtaz beyin sözlerine iştirak ettiler.

Hakkı bey, hemen Mümtaz beye cevap verdi:

— Ben bir maksatla söylemedim. Yakup bana şurada, burada sulh propagandaları yapıldığından bahsetti. Ben de: «Bana da Romanyada iken sulh için tekliflerde bulunmuşlardı» dedim, tafsilât vermedim.

Mümtaz bey mukabele etti:

— Muhtasar da olsa hiç bir şey söylememeli idin!..

Mümtaz beyin bu muahazekâr sözlerine diğer arkadaşları da tamamile iltihak ettiler. Herkes Hakkı beyin velevki basit bir şekilde olsun Yakup Cemil beye sulhtan bahsetmesinin hatalı ve ihtiyatsız bir hareket olduğunu söylediler.

Filhakika Hakkı bey hatasını anlamıştı. Fakat artık geçmişi münakaşa etmek faydasızdı. Bu hale mutlaka bir çare bulmak lâzımdı. Bu hasbıhalden sonra orada derhal karar verdiler: Enver Paşanın bir an evvel ziyaret edilerek Yakup Cemil beyin mutlaka bir vazife ile tavzif edilmesinin (uzaklaştırılmasının) temini lâzımdı. Bunun için vakit geçirmek caiz değildi.

Arkadaşlarının da muvafakatini alan Hakkı bey, o gün derhal Enver Paşanın Kuruçeşmedeki yalısına gitti. Hakkı bey harbiye nazırını görünce dedi ki:

— Efendim, Yakup Cemil son günlerde büsbütün çılgın bir hale geldi. Kendisine fırka kumandanlığı vadettiğinizi telâkki etmiş. Halbuki kanun müsait olmadığından kendisini terfi ettiremediniz. Yakup, o gündenberi ötede beride boşboğazlık ediyor: «Hükümeti devirmeli!» bilmem ne diyor. Şurada, burada bazı propagandacılara da rasgeliyor, her söze kanıyor. Cephelerin geriye çekilmesini, dahilî vaziyeti kendisine anlatıyorlar. O da bu propagandalardan müteessir olarak ne yaptığını bilmez bir hale geldi! Bir yere tayin etseniz de buradan uzaklaşıp gitse, hayırlı olacak. Biliyorsunuz ki Yakup, herkesin telkinine kapıldığından o, istenilen maksat için kullanılabilir, bu gibi şeylere çok müsaittir.

Enver Paşa, bu sözler üzerine biraz düşündükten sonra dedi

ki:

— Sen yarın Mümtazla beraber Yakubu alıp bana, harbiye nezaretine getiriniz. İranda bir teşkilâtı askeriye yapacağım, oraya göndereyim, isterse İranda Salarüddevle (devlet başkanı) olsun!..

Enver Paşanın Kuruçeşmedeki yalısından dönen Hakkı bey, doğruca evine gitti, bir taraftan Mümtaz beye haber göndererek ertesi günü buluşmalarını bildirdi. Diğer taraftan Yakup Cemil beye telefone ederek Mümtaz beyi çağırdığı saatte onun da yazıhaneye gelmesini tembih etti.

Ertesi günü Hakkı bey, Galatadaki yazıhanesinde Mümtaz beyle beraber Yakup Cemil beyi bekliyordu. Aradan çok zaman geçmeden Yakup Cemil bey de odadan içeriye girdi.

Yakup Cemil bey, Meserret otelinde verilen karar üzerine İstanbul haricinde bulunan arkadaşlarının gelmesi üzerine vaziyetini müzakere etmek üzere Hakkı beyin kendisini davet ettiğini zannetmişti.

Fakat Hakkı bey kendisine meydan vermeksizin dedi ki:

— Enver Paşa seni istiyor, bugün hemen git, behemehal gör. Öyle zannediyoruz ki artık istediğin oluyor!..

Yakup Cemil bey, sevinç sesleri taşan bir halde haykırdı:

— Sahih mi?.. Nasıl?.. Nereye gidiyorum?..

— Biz fazla bir şey bilmiyoruz, paşayı gör, ondan anlarsın!..

Bir gün evvel hükümeti devirmeğe kadar gidecek derecede bütün hükümet erkânına kin ve hiddetini ilerleten Yakup Cemil bey, günlerdenberi kalbini kemiren, zihnini, şuurunu altüst edip bozan emellerine kavuşacağını bildiren bu tebşirden fevkalâde memnun olmuştu. Yüzündeki abus ve asabî hatlar yerine neşe ve sevinç izleri göze çarpıyordu!

Enver Paşa, Hakkı ve Mümtaz beylerin de Yakup Cemil beye refakat ederek kendisini görmelerini tembih ettiği halde Hakkı ve Mümtaz beyler, Yakup Cemil beyin harbiye nazırını yalnız olarak ziyaret etmesini münasip görmüşlerdi.

Yakup Cemil bey, şimdi artık daha fazla arkadaşının yazıhanesinde kalmadı ve hemen bir arabaya atlıyarak harbiye nezaretine koştu.

Yakup Cemil beyin kendisini ziyarete geldiğini öğrenen Enver Paşa, bu eski ihtilâl arkadaşını hemen kabul etti. Yakup Cemil bey, Enver Paşanın kendisine karşı eskisi gibi mültefit davranacağını tahmin ettiği halde şimdi hiddetli bir çehre ile karşılaşmıştı! Harbiye nazırı sert bir lisanla ve tekdir edici bir tavırla sözüne başladı:

— Senin son günlerde yaptığın çocukluklar nedir?.. «Hükümeti devireceğim!» diyormuşsun! Sen utanmıyor musun?.. Bir çok vakayide beraber bulunmuş bir arkadaşımsın!.. Sana bu haller yakışır mı?..

Sen benden mutlaka bir vazife istiyorsun öyle mi?.. Seni İrana göndereyim. Orada yeni bir teşkilât yapmak istiyorum. Sen onun başına geç! O teşkilât, fırka değil, kolordu selâhiyetini haiz olacaktır. Şimdi seni oraya tayin ediyorum. Teşkilâtını burada, Bekirağada yap. Müsteşara emir verdim. Teşkilâtın için ne lazımsa ondan iste, sana her şeyi verecektir. Burada mahpuslardan, gönüllülerden büyük bir kıta topla! Yirmi gün içinde hazırlığını yap ve hemen buradan hareket et!

Bir daha da şurada, burada ağzını açıp, sana yakışmıyacak şeyler söyleme! Anladın mı?.. İşte o kadar, senin istediğin bu değil mi?..

Coşkun mizaçlı, serkeş tavırlı tanılan Yakup Cemil bey, şimdi bir nefer itaatile başkumandan vekilinin hiç ümit etmediği bu sözlerine muhatap olunca, Enver Paşanın kendisine çıkışmasına rağmen, nihayet istediğini elde etmeğe muvaffak olduğunu düşünüyor, sevincinden adeta şuuru, muhakemesi bozulmuş bir halde bulunuyordu!.

Yakup Cemil bey, şimdi, emellerinin fazlasile tahakkuk ettiğini görüyordu: O, fırka kumandanlığı isterken, kolordu kumandanlığı selâhiyetini elde ediyordu!.. Bu çılgın neşe içinde hemen

atıldı ve Enver Paşanın iki elini birden öperek:

—Teşekkür ederim paşam, dedi, emriniz üzerine hemen işe başlarım ve teşkilâtımı bitirir, bitirmez derhal hareket ederim...

Yakup Cemil bey askerce bir selâm verdi ve nazırın odasından dışarı çıkarak doğruca Hakkı beyin yazıhanesine döndü.

Hakkı ve Mümtaz beyler, Yakup Cemil beyi bekliyorlardı. O memnuniyetinden uçar gibi bir hızla arkadaşlarının yanına girdi ve her ikisinin boyunlarına sarılarak öptü! Yakup Cemil bey, Enver Paşanın kendisine verdiği yeni vazifeden bahsettikten sonra dedi ki:

— Hakkı sen, beni ve hepimizi büyük bir felâketten kurtardın! Allah ikinizden de razı olsun!..

Yakup Cemil bey, Hakkı ve Mümtaz beylere karşı şükran ve minnettarlıklarından uzun uzadıya bahsederek artık hiç bir dakika durmayıp işe başlıyacağını ve süratle teşkilâtını ikmal ederek kısa bir zaman içinde buradan hareket etmek istediğini söylüyordu.

Yakup Cemil bey, bir gün evvel kendisine söylenen alelade bir sözü bile soğuk kanlılıkla karşılamıyacak derecede asabi ve buhranlı olduğu halde şimdi de neşe ve memnuniyet duyguları içinde yüzüp duruyordu?.. O, büsbütün değişmişti: Onda hükümeti devirmek, sulh yapmak gibi münhasıran iğbirar ve hiddet mahsulü bir haleti ruhiyeden eser kalmamıştı. Yakup Cemil bey, bir an içinde her şeyi unutmuş bir hisle bütün dimağı melekâtını, yalnız yapacağı askerî teşkilâtın etrafında teksif ediyordu!..

Yakup Cemil bey, Enver Paşadan aldığı emir üzerine yeni teşkilâtını yapmak için her şeyden evvel müsteşar Mahmut Kâmil Paşayı ziyaret etmek lâzım geleceğini düşündü ve harbiye nezaretine giderek Mahmut Kâmil Paşayı gördü. Yakup Cemil bey, harbiye nazırının kendisine verdiği talimatı Mahmut Kâmil Paşaya izah ettikten sonra yeni vücuda getireceği bu teşkilât için ne suretle çalışmak lâzım geleceğine dair malûmat istedi.

Yakup Cemil beyin ihtiyaçlarını dinliyen müsteşar, Yakup

Cemil beye İstanbulda teşkilâtını yaptıktan sona karargâhını evvelâ Afyonkarahisarına nakletmesi lâzım geleceğini, gerek İstanbulda, gerek Afyonda mahpuslardan ve iltica eden firarilerden bir kuvvet vücuda getirir getirmez İrana doğru yola çıkabileceğini, ancak nihayet yirmi güne kadar karargâhını Afyonda tesis etmesi icap ettiğini ilâve etti.

Enver Paşa, Yakup Cemil beyin teşkil edeceği kuvvetin kadrosunu ikmal edebilmek için İzmir, Afyonkarahisarı vesair mıntakalardaki asker firarilerinden de istifade edilmesi mümkün olacağını düşündü. Bu vazifenin teminine de Hüsrev Sami beyin memur edilmesi muvafık görüldü. Yakup Cemil beyin eski bir arkadaşı olan Hüsrev Sami bey, kendisine iltica eden firarileri, İzmir ve civarından Afyona, Yakup Cemil beyin emrine gönderecekti.

Bu teşkilât bir milis kuvveti mahiyetinde olacağı için müfrezede hizmete kabul edecekler, bir nevi gönüllü vaziyetinde bulunacaklardı. Bunun için Enver Paşanın emrile Hüsrev Sami beye sıfat ve selâhiyetini gösterir bir vesika verildi.

Yakup Cemil bey, bir taraftan İstanbulda silâh, cephane ve sair malzeme ve levazımını tedarik etmek, müfrezesinin zabitan kadrosunu hazırlamakla meşgul olurken, Hüsrev Sami bey de doğruca İzmire gidecek ve bütün bu havalideki firarileri toplıyarak Afyonkarahisarına sevkedecekti.

Yakup Cemil bey, harbiye nezareti müsteşarile görüştüğü gün, teşkilâtını kurmağa başladı. Kendisi için emin telâkki ettiği zabitleri teşkilâtına alıyor, bunların kendi kıtasına verilmesi için nezaret makamından emir istihsal ediyordu. Esasen, Enver Paşa, istediği zabiti intihap etmekte onu serbest bırakmıştı.

Yakup Cemil bey İstanbulda teşkilâtını bir an evvel ikmal edebilmek için hummalı bir surette çalışırken bir kaç gün içinde bir çok gönüllüler bulmuş, mahkûmlar arasından beğendiğini tefrik etmeğe başlamış, İstanbula yakın yerlerden de gelenleri kabul etmişti. Artık Yakup Cemil beyin yeni müfrezesi günden

güne taazzuv ve tekemmül ediyor (beliriyor ve genişliyor), zabıtan ve efrat itibarile kadrosu tamamlanıyordu.

Yakup Cemil beye böyle bir vazife verildiğini haber alan muarızları Yakup Cemil beyle arkadaşlarını mahvetmek için alınan tedbirlerin suya düştüğünü gördüler. Ve fırsat kaçırdıklarını anladılar. Onlar, Meserret oteli içtimaındaki nümayişe teşebbüs edildiği takdirde Enver Paşanın da Yakup Cemil bey ve rüfekasına karşı emniyetinin tamamile silineceğini, bu suretle bunların kolayca mahvedilebileceklerini biliyorlardı.

Halbuki şimdi vaziyet büsbütün değişmiş, Enver Paşa yeniden Yakup Cemil beye teveccüh etmiş ve ona geniş selâhiyet vererek yeni bir vazifeye tayin etmişti.

Yakup Cemil beyle arkadaşlarına muarız bulunanlar, Meserret oteli içtimainin bu suretle akamete uğramasından başka Enver Paşanın da Yakup Cemil beyin arzusunu tatmin etmeğe yanaşmasından çok müteessir olmuşlardı. Bu suretle Yakup Cemil bey, yeniden Enver Paşaya iltihak etmişti. Halbuki son zamanlarda Talât bey ile arkadaşları, Yakup Cemil beyin artık kendiler ile birleştiğini ve istenilen noktaya sevk ve tahrik edilebilecek vaziyette olduğunu tahmin etmişler, Enver Paşaya ve eski arkadaşlarına yüz çevirdiğine hükmetmişlerdi. Nitekim onu Meserret oteli içtimaına götürecek kadar sevk ve teşvik etmeğe muvaffak olmuşlardı?

İş bu kadar müsait safhaya girdiği halde Yakup Cemil bey yeniden elden çıkmış oluyor ve Enver Paşadan yeni bir vazife almakla harbiye nazırının bir nevi himayesine girmiş oluyordu. Hattâ bu neticeyi gören Kara Kemal bey son vaziyeti münakaşa ederken Talât beye:

— Bu sefer de bu işi kaybettik! demişti.

Enver Paşanın Yakup Cemil beyi böyle bir teşkilâtın başına geçirmesi üzerine bir kaç gün sonra İstanbuldan ayrılacağını düşünen arkadaşları, hükümet tarafından aleyhlerinde hazırlanan tehlikenin bertaraf edildiğini zannederek memnun oluyorlardı.

Artık söz dinlemek kabiliyeti kalmadığı tamamile anlaşılan Yakup Cemil beyin İstanbuldan uzaklaşması çok hayırlı olacaktı. Fakat tehlikenin büyüğü bu suretle atladıktan sonra, muarızlarının gene boş durmayacaklarını, her vesileden istifade ederek Yakup Cemil beyle arkadaşlarını imha için verdikleri kararı sonuna kadar tatbika çalışacaklarını muhakkak görüyorlardı.

Şu halde mümkün olduğu kadar böyle bir vesile vermemek, hükümetin ve merkezi umumînin haklarındaki şüphelerini artırmamak ve vaziyeti uyutmak lâzımdı.

Hakkı beyin evinde toplanan Mümtaz, Hüsrev Sami, Nail beyler vaziyeti münakaşa ettiler. Hakkı bey arkadaşlarına dedi ki:

— Göz önünde bulunmaklığımız doğru değildir. Bizim aleyhimizde yeniden tahrikâta devam edecekler, bizi mahvetmek için bir fırsat bulacaklar. Hepimizin toplu olarak bir arada bulunmamız, bin türlü tefsire sebebiyet verecektir. Bunun içim hemen dağılalım ve icap ederse tekrar birleşir, toplanırız.

Hakkı beyin bu teklifi derhal arkadaşları tarafından münasip görüldü. Hakikaten şimdilik dağılmak lâzımdı. Esasen ileride vekayiin alacağı şekle göre yeniden birleşmek güç bir şey değildi.

Bu karar üzerine ertesi gün Mümtaz bey İzmite, Nail bey Eskişehire döndüler. Zaten muhtelif yerlerdeki firarileri toplıyarak Yakup Cemil beyin teşkilâtına sevketmek vazifesini deruhte eden Hüsrev Sami bey de İzmire hareket etti.

Hüsrev Sami beyin asker firarilerini toplıyarak Yakup Cemil beyin müfrezesine yetiştirmek vazifesile karargâhı umumîden tavzif edilmesi (görevlendirilmesi), Talât beyle arkadaşları için muarızları aleyhine harekete geçmek üzere yeni bir fırsat vesilesi telâkki edildi. Talât bey bu fırsatı kaçırmak istemedi; Trabzon İttihat ve Terakki müfettişliğinden istifa ederken kendisine çok ağır mealde telgraf çeken Hüsrev Sami beyin aleyhinde bir vaziyet ihdas eylemek arzusuna mukavemet edemedi. Hüsrev Sami

beyin İzmirde asker firarilerini toplamağa teşebbüs etmesi böyle bir vaziyeti hazırlamağa kâfi bir sebepti. Hüsrev Sami beyin İzmire hareketinden bir iki gün sonra dahiliye nazırı Talât bey, İzmir valisi Rahmi beye şu şifreli telgrafı çekti:

«Hüsrev Sami bey, rüfekasile biliştirak taklibi hükümet gayesile kuvvet toplamak için buradan hareket etmiştir. Hakkında takayyüdatı şedide icrasile nezaretin haberdar edilmesi»

Talât beyin bu telgrafını alan ve eski bir İttihatçı olan Rahmi bey, hayretler içinde kaldı! İzmir valisi, Hüsrev Sami bey gibi gerek meşrutiyetten evvel Avrupada, gerek meşrutiyetten sonra muhtelif memleket işlerine karışarak İttihat ve Terakkinin siyaset ve gayelerinden bir an için bile ayrılmıyan ve inkılâp fırkasına karşı sadakatini isbat ederek çalışan bir şahsiyetin İttihat ve Terakki hükümeti aleyhinde bir taklibi hükümet hazırladığı cürmile resmen itham edilmesini havsalasına sığdıramamıştı...

Ancak İttihat ve Terakki dahilindeki cidallere tamamile vâkıf olan Rahmi bey, Hüsrev Sami beyin, arkadaşları Hakkı, Mümtaz, Yakup Cemil beyler ile beraber tenkit ve itirazlarda çok ileri gittiklerini ve bütün bu muarız İttihatçıların fırkadaki cidalleri ne suretle idare ettiklerini tamamile biliyordu.

Rahmi bey, Talât beyin bu telgraf ile eski kin ve husumetine mağlûp olduğunu derhal anladı. Şahsî ihtiras ve münaferetlere kendisinin vasıta olmasına tahammül edemezdi. Bu itibarla Rahmi bey, derhal Hüsrev Sami beyi davet etti ve dahiliye nazırından hakkında gelen bu telgrafı gösterdi. Hüsrev Sami bey, eski bir arkadaşı olan Rahmi beye İstanbulda cereyan eden son vekayii, kendisile arkadaşlarını mahvedebilmek maksadile Yakup Cemil beyin nasıl iğfal edildiğini, Meserret oteli içtimaını ve sairеyi uzun uzadıya anlattı. Rahmi bey şimdi artık vaziyeti daha iyi anlamıştı.

Hüsrev Sami bey, bu telgrafla Talât beyle arkadaşlarının, kendisi ve arkadaşları hakkında ne kadar karanlık fikirler düşündüklerini ve o zamana kadar samimî bir hisle devam eden ve hiç

bir surette harice sızmıyan fırka dahilindeki muaraza ve mücadelelerin artık bir hayat ve memat mücadelesi şekline inkılâp ettiğini idrak ediyordu.

Hüsrev Sami bey, karargâhı umumîden resmen tavzif edildiği bir vazifenin bu suretle suitefsir edilmesini düşündükçe çok müteessir oluyor, askerî kuvvetler ile mülkî makamların birbirlerinden ne kadar ayrı istikametlerde çalıştıklarını, daha doğrusu Talât beyle Enver Paşa arasındaki rekabetlerin ne kadar had bir devreye girdiğini görüyor ve bu haleti ruhiyenin, memleketin bu nazik zamanında çok muzır neticeler verdiğini anlıyordu. Hüsrev Sami bey, Talât beyin bu telgrafına rağmen İzmir valisinin elile İzmirde kendi aleyhinde bir fenalık ihdas edilemiyeceğine emindi.

Rahmi bey, İzmirde vali bulunduğu bu tarihlerde –evvelce yazdığım gibi– hemen hemen müstakil denecek bir surette vazife ifa ederek merkezin olur olmaz emirlerine, talimatına ittiba etmiyordu. Esasen Rahmi beyin de merkezde bulunması, Talât beyle merkezi umumî tarafından münasip görülmüyordu. Hattâ daha harbi umumîden evvel İttihat ve Terakki kâtibi umumîliğinden Sofyaya sefir olarak gönderilen Fethi bey gibi Rahmi beyin de İstanbuldan uzaklaştırılması arzu edilmiş ve aynı tarihlerde Rahmi bey İzmire vali tayin edilmişti. Rahmi bey, son senelerde memleketin maruz kaldığı müşkülâtı, harbin makûs neticelerini görerek İzmiri olsun daha müreffeh ve harbin müsaibinden nisbeten masun bir halde bulundurmak için kendi harekâtında müstakil bulunmağı muvafık görüyordu.

Rahmi beyin İzmirde takip ettiği idarî ve siyasî tarzı hareket, bu eski İttihatçı valinin kâfi derecede kuvvet ve nüfuz peyda etmesine âmil olmuştu. O kadar ki dahiliye nezareti tarafından gönderilen müfettişler bile bazan İzmir vilâyeti dahilindeki teftişlerine devam edememek vaziyetinde bulunuyorlardı.

Hattâ bir defa, dahiliye nezareti heyeti teftişiye reisi Hamit bey (petrol ve şeker inhisarları heyeti teftişiye reisi iken vefat

eden) teftiş maksadile İzmirde maruz kaldığı müşkülâtı görür görmez derhal İstanbula dönmüş ve Talât beye şikâyeti tazammun eden uzun bir rapor vermişti. Bütün bu hallere rağmen Talât bey, Rahmi beye karşı sesini çıkarmıyor, daha fazla müdahale edildiği takdirde Rahmi beyin istifa ederek İstanbula gelmesi ihtimalini düşünüyordu. Halbuki Rahmi bey gibi İttihat ve Terakki dahilinde nüfuzlu bir şahsiyetin merkezde bulunması doğru değildi.

Bu vaziyette bulunan Rahmi beyin Hüsrev Sami bey hakkında gelen böyle bir telgrafın muhteviyatına, hakikati anlamadan, ittiba etmiyeceği (yerine getirmeyeceği) muhakkaktı. Bahusus Rahmi bey, Hüsrev Sami beyin muarızlarının kin ve garazına maruz kaldığını anlamış ve bu haleti ruhiye altında Talât beye şu mealde bir cevap vermişti:

«Arkadaşlar arasında ahenksizlik ve yanlış şüpheler, vatanı felâkete sürükliyeceğinden ve Hüsrev Sami beyle arkadaşlarının isnat edilen harekete tevessül etmiyeceklerinden emin olduğumdan böyle bir zannın nezaret makamında husul bulmasını teessüfle karşılıyorum!»

İzmirden muvafık ve müsbet bir cevap geleceğini tahmin eden Talât bey, Rahmi beyin sarih bir protestoyu tazammun eden bu telgrafı üzerine fevkalâde sinirlenmişti. Gerçi Rahmi beyden her mesele için istenildiği tarzda hareket edecek vaziyetler beklemek abesti. Fakat Talât bey taklibi hükümet gibi çok mühim bir sebep gösterdiği için İzmir valisinin, Hüsrev Sami bey hakkında -eski arkadaşlık rabıtalarını bile düşünmeksizin- şiddetli davranacağına kani olmuştu. Halbuki Rahmi beyin bu cevabı, bu kanaatin ne kadar yanlış olduğunu isbat etmişti.

Anlaşılıyordu ki İzmir valisi, Talât beyin arzularına ittiba ederek Hüsrev Sami bey aleyhinde takibata kalkışacak ve merkezden verilen emirleri derhal ifa ederek neticeyi bildirecek vaziyette değildi. Halbuki, Hüsrev Sami beyin mülteci firarileri toplayıp Yakup Cemil beyin müfrezesine sevketmek salâhiyetini karargâhı umumîden alması, her vakit ele geçer bir fırsat değil-

di. Bu fırsatı kaçırmamak, Hüsrev Sami beyin kuvvet toplamasını bahane ederek kendisile arkadaşlarının aleyhinde yürümek lâzımdı. Bunun için de bu faaliyetini misal getirerek bazı deliller tesbit etmek icap ediyordu.

Mademki Rahmi bey, gerek resmî surette, gerek gayri resmî şekilde böyle bir hizmet ve müzaheretten çekiniyordu. O halde, bu maksadın temini için başka bir yol bulmak, Hüsrev Sami beyin aleyhinde elde edilecek delâili (delilleri) başka imkânlarla temin etmek iktiza ediyordu.

Talât bey düşündü: Bu iş için en münasip şahıs, doktor Nazım beydi. Daha meşrutiyetten evvel İzmir muhitini yakından bilen ve ifa edeceği hizmetlerde muvaffak olacak olan doktor Nazım bey, pek kısa bir zamanda İzmirden İstanbula dönebilir ve Hüsrev Sami bey aleyhinde bir çok deliller tesbit edebilirdi. Doktorun İzmirden getireceği malûmat üzerine ittihaz edilecek tedbirlere karşı Hüsrev Sami beyle arkadaşlarına taraftar olanlar, hususile Enver Paşa da itiraz edemezdi. Çünkü doktor Nazım beyin yapacağı tahkikat ve elde edeceği deliller o kadar mükemmel ve her türlü şüphelerden azade (uzak) olacaktı.

Bu kararı veren Talât bey, hemen doktor Nazım beyi İzmire gönderdi ve nasıl bir hattı hareket takip edeceğine dair talimat da verdi.

Doktor, İzmire gelir gelmez derhal gizliden gizliye işe başladı, tertibatını aldı. Bilhassa Hüsrev Sami beyin firarileri nasıl toplamağa başladığını, kendisine iltica edenleri ne yolda sevkettiğini yakından takip ediyordu. Maamafih Hüsrev Sami bey, doktor Nazım beyin birdenbire İzmire gelişini ve hakikati mevzuu bahsetmeyişini manidar bulmamıştı. O, bu seyahatin sırf kendi aleyhinde çalışmak üzere ihtiyar edildiğini biliyordu. Hususile Talât beyin Rahmi beye çektiği telgraftan sonra doktor Nazım beyin İzmire gönderilmesi, nasıl bir gaye takip edildiğini meydana çıkarmıştı.

Hüsrev Sami bey, artık bir defa daha anlamıştı ki Talât beyle

arkadaşları, kendisile arkadaşlarını ciddî bir imha politikasına tâbi tutmağa katî surette karar vermişler ve bu hususta hiç bir fırsatı elden kaçırmamak için büyük bir gayretle çalışmağa başlamışlardır. Bunda şüphe ve tereddüde hacet yoktu.

Halbuki Hüsrev Sami beyin kendisine iltica eden asker firarilerini toplamasından bütün o havalideki mülkî makamlar çok memnun olmuşlardı. Çünkü bir kaç aydanberi, harbin aldığı gayri müsait şartlardan dolayı, Anadolu dağları firarilerle dolmuş, asayiş ciddî surette tehlikeye uğramıştı. Binaenaleyh bu firarilerin tekrar zapturapt altına alınması, asayişi ihlâl eden unsurların azalmasını intaç edecekti ki, memleketin idarî intizamından mesul olanların ve halkın memnun olmamaları kabil değildi.

Binaenaleyh Hüsrev Sami bey, firarileri ilticaya sevketmek hususunda gösterdiği mesaiye muhitinden maddî ve manevî müzaheret gördüğü halde, Talât bey ile merkeziumumî bu hareketi şüpheli olarak telâkki ediyorlar,muarızları aleyhinde takip ettikleri siyasetin teyit ve takviyesi için bunu da yeni bir fırsat ve vesile olarak ileriye sürüyorlardı.

İşte doktor Nazım beyin İzmire gönderilmesi, sırf böyle bir gayenin tahakkuku için lüzumlu görülmüştü. Bütün bu haller gösteriyordu ki harbe ait hadisat makûs bir şekilde inkişaf ederek memleketin çok tehlikeli anlar geçirdiği bir zamanda, hükümet ve merkezi umumî nazarında en mühim dahilî mesele; kendi fırka arkadaşları aleyhinde tertibat almaktan ibaretti. İttihat ve Terakki camiası başında bulunanlar, bu suretle hareket etmekle, bizzat kendi ellerile kendi fırkalarını eziyorlar ve yakın bir istikbal için İttihat ve Terakkinin ölümünü hazırladıklarını takdir etmemiş oluyorlardı!

İzmirde Hüsrev Sami bey aleyhinde, yukarıda izah ettiğim şekilde, tertibat alındığı sırada İstanbulda da Yakup Cemil beyin teşkil ettiği müfrezenin harekâtı çok sıkı bir surette takip ediliyordu.

Enver Paşa, Yakup Cemil beye teşkilâtını nihayet yirmi gün içinde ikmal ederek yola çıkmasını katî surette tembih ve emrettiği halde o, gösterdiği faaliyet ve gayrete rağmen İstanbuldan ayrılmak imkânını bulamıyor, her hareketinde bir müşküle, her teşebbüsünde bir engele tesadüf ediyordu.

Diğer taraftan Yakup Cemil beyin arkadaşları da aynı arzuyu besliyorlardı: Çünkü son zamanlardaki hadiselerden alınan misallerle muarızlarının aleti olmamasını istedikleri için Yakup Cemil beyin İstanbuldan uzaklaşması, her halde vaziyetin salâhı ve kendilerinin her an maruz kaldıkları tehlike ve takibatın akim kalmasını intaç edecekti. Yakup Cemil beyin İstanbuldaki ikametinin uzaması yeni yeni şüphelerin zuhuruna ve bir takım tehlikeli ihtilâtlara, suitefsirlere sebebiyet verebilirdi.

Yakup Cemil beyin her türlü telkine müstait bulunan bir haleti ruhiyeye malik olması yüzünden bir gün yeni bir hataya düşeceği ve nihayet bu kabil maceraların neticesi olarak elîm bir felâkete uğrıyacağı muhakkak görülüyordu. İşte Yakup Cemil beyin İstanbuldan bir an evvel hareket etmesi hem kendi şahsının, hem de arkadaşlarının hayat ve istikballerinin selâmeti itibarile elzemdi.

Bütün bu temennilere ve teşkilâtın ikmali için gösterilen gayretlere rağmen Yakup Cemil beyin İstanbulda hareketini akim bırakacak müşküller günden güne artıp çoğalıyordu. Meselâ, müfreze için lâzım olan vesaitin -karargâhı umumî ve Enver Paşanın emri mevcut olduğu halde- teahhurla (gecikmelerle) verilmesi, teşkilâta ait muamelâtın betaetle ifa edilmesi (çok ağır yerine getirilmesi) hususî bir maksat takip edildiği fikrini teyit ediyordu. Enver Paşanın Yakup Cemil beye yeni bir vazife tevdi ettiğini haber alan Talât beyle arkadaşlarının bu münasebetle ne kadar aykırı düşündüklerini de yukarıda izah etmiştim.

Binaenaleyh bu vaziyet karşısında onlar için ilk yapılacak şey, Yakup Cemil beyin tavzif edilen bu yeni teşkilât yüzünden aleyhinde kâfi derecede deliller tesbit edebilmekti. Bunun için

her çareye baş vurulacaktı.

Nitekim Yakup Cemil beyin mesai arkadaşı olan Hüsrev Sami beyin İzmirdeki faaliyeti yakından takip ettirilirken, İstanbuldaki teşkilâtın da akameti için elden gelen her tedbirin alınmasında, bu teşkilâta her türlü mana ve mahiyet isnat edilmesinde tereddüt edilmiyordu.

Halbuki gerek İstanbuldaki mahpuslardan mühim bir kısmının bu teşkilât kadrosuna alınmaları, gerek memleketin bir çok yerlerinden gelen gönüllülerin Yakup Cemil beyin emrindeki müfrezeye kabul edilmeleri ve nihayet İzmirden Afyonkarahisara kadar uzanan sahadaki firarilerin Hüsrev Sami bey marifetile sevkedilmeleri İstanbul da büyük bir milis kuvvetinin teşekkülüne âmil olmuştu. Bu kuvvetin meydana gelmesi, Yakup Cemil beyin arzu ve emellerinin tatbikine müsait bir hale geldiği ve bu teşkilâtın bu maksatla taazzuv ettirildiği şeklinde telâkki ediliyordu. Binaenaleyh vaziyet, bu bakımdan telâşlara imkân vermişti.

Çünkü Meserret otelinde toplanan bir avuç bir kuvvetle hükümeti devirmek teşebbüsüne cüret edecek kadar cesaret ve atılganlığını gösteren Yakup Cemil beyin şimdi müsellâh ve her türlü maceraî hareketlere karışmaktan yılmıyan bir teşkilâta malik bulunması bu endişelerin çoğalmasına âmil oluyordu.

Acaba günün birinde Yakup Cemil bey, karargâhı umumînin müzaheret ve muavenetile meydana getirdiği bu teşkilâtı bu sefer katî bir azim ile gene hükümet aleyhine sevk ve tahrik edecek mi idi?

Yakup Cemil beyin tabiî bir cesaret hududunu aşan haleti ruhiyesini yakından bilenler, bu ihtimalin bir gün tahakkuk edebileceğini düşünmekte kendilerini haklı görüyorlardı. Halbuki zihinlerde istifhamkâr bir nokta halinde bulunan bu şüphe, son günlerde Yakup Cemil bey aleyhine sürekli ve ısrarlı bir propaganda mahiyetini almıştı.

Bu propagandanın istihdaf ettiği gaye, nihayet Yakup Cemil

bey aleyhinde Enver Paşa ile karargâhı umumîde yeni bir cereyan ihdas etmek ve neticede Yakup Cemil beyin imhasına imkân hazırlamaktı. Halbuki hakikat, bu propagandaların hudut ve şümulü haricinde kalıyordu. Çünkü terfi etmek, büyük bir kuvvetin başına geçmek ihtiraslarile çırpınan Yakup Cemil bey şimdi artık emeline kavuşmuş bir vaziyette olduğu için, böyle bir sergüzeşte atılmak fikrinden büsbütün vazgeçmişti.

O, yalnız teşkilâtını ikmal eder etmez yola çıkmak, gideceği sahada çarpışıp harbetmek ve istihsal edeceği muvaffakiyetlerle temayüz etmek gaye ve arzusunda idi. Binaenaleyh ona izafe edilen her türlü gizli maksatlar, bu samimî düşüncesi haricinde kalmağa mahkûmdu.

* * *

Yakup Cemil beyin maiyetine girmek üzere her taraftan gelen gönüllüler, sevkedilen mülteci ve firariler o kadar çoktu ki bunları Bekirağa bölüğünün koğuşlarına yerleştirmek ve orada barındırmak müşküldü. Bu bina, binlerce insanı istiap edemiyecek vaziyette idi. Esasen Bekirağa bölüğü ile civarındaki binalar evvelce diğer askerî daireler ve kıtalar tarafından işgal edilmiş olduklarından Yakup Cemil beyin müfrezesine pek az yer kalmıştı. Halbuki günden güne teşkilâta dahil olanların miktarı artıyor, binlere baliğ oluyordu.

Maiyetindeki efradı barındırmak müşkülâtına maruz kalan Yakup Cemil bey, bunlardan bir kısmını harbiye nezaretinin Mercan tarafındaki kapısı yanındaki iki dükkâna yerleşmelerini münasip görmüş ve bunlardan bazılarına bu dükkânlara girip oturmalarını tembih etmişti. Kazancılar içindeki bu dükkânlardan bir kısmı, bilhassa kapıya muttasıl olanlar, harp münasebetile harbiye nezareti tarafından kiraya verilmemişti. Şu vaziyete göre, Yakup Cemil bey, esasen boş olan bu dükkânlardan muvakkat bir surette istifade edebilmenin kabil olacağını düşün-

müştü.

Yakup Cemil beyin emri altındaki bu müfrezenin efradı o zamana kadar askerî bir talim ve terbiye görmemiş, zapturapt kaidelerine riayeti öğrenmemiş kimselerden mürekkep olduğu gibi, henüz bunların çoğu da sivil kıyafetlerini muhafaza ediyorlardı. Bu itibarla bunlar, ilk nazarda bir askerde aranan terbiye ve inzibat kaideleri haricinde olarak başı boş ve çete mensubu tesirini veriyorlardı.

Yarı sivil, yarı asker bir halde bulunan bu insanların burada laubali dolaşmaları, hususile harbiye nezareti methalindeki (girişindeki) dükkânları kendilerine barınacak bir yer haline koymaları muhitin şiddetle nazarı dikkatini celbediyordu.

Diğer taraftan gerek dahiliye nezareti, gerek merkezi umumî; Yakup Cemil beyin teşkiline memur olduğu müfreze etrafında bütün dikkat ve tecessüsünü teksif ediyor, müfrezenin nasıl taazzuv ettiğini (toparlandığını), ne gibi bir faaliyet sahasına dahil bulunduğunu, nihayet gizli bir maksat takip edip etmediğini anlamağa çalışıyordu. Binaenaleyh Yakup Cemil beyin en küçük bir hareketi, en tabiî bir hali bile aleyhinde bir sebep teşkil edebileceğine göre, bittabi müfrezeye dahil bulunan efradın gayri mazbut bir halde dolaşmaları, böyle bir sebebin ihdası için çok muvafık bir delil teşkil edebilirdi.

Yakup Cemil beyin teşkilile meşgul olduğu kuvvetin faaliyetini yakından takip ve tarassut etmek üzere polis müdürlüğü tarafından sivil memurlar tavzif edilmişti. Bir gün akşam üzeri, bu sivil memurlar, nezaretin Mercan kapısı yanındaki dükkânlarda bir takım müsellâh ve sivil efradın oturduklarını görmüşler ve vaziyetten derhal kuşkulanıp şüphelenmişlerdi...

Sivil polislerden biri, hemen dükkânda oturanların yanına geldi ve:

— Burada ne işiniz var? Sizi buraya kim koydu?.. diye sordu.

Çavuş mevkiinde olan bir gönüllü, bir sivilin bu müdahalesine canı sıkılmakla beraber bu suale mağrur bir eda ile şu cevabı

verdi:

— Biz, Yakup bey müfrezesindeniz! Bizi buraya o yerleştirdi.

Vaziyetleri hakkında hesap vermek istemiyen bu mukabele, sivil polis memurları için kâfi derecede ve tatminkâr bir mahiyette telâkki edilmedi. O akşam polis müdürlüğüne verilen yevmî (günlük) raporlarda vaziyet uzun uzadıya hikâye ediliyor, Yakup Cemil beyin kendi maiyetindeki bu efrattan bir kısmını nasıl bu dükkânlara soktuğu, bunların ellerinde silâh olduğu halde nasıl manidar bir surette dolaştıkları izah ediliyor, vaziyete esrarengiz bir mahiyet veriliyordu.

Seferberliğin ilânı günündenberi Kara Kemalin riyaseti altındaki İstanbul teşkilâtı, şehirde olup biten bütün vakaları, hadiseleri yakından takip etmek, bu vakalara göre icap eden tedbirleri almak ve kararlar vermekle meşguldü.

Hususile son aylarda Yakup Cemil beyle arkadaşlarının vaziyetile yakından alâkadar olan Talât beyle arkadaşları bu hususta daha dikkatli ve daha hassas bir halde bulunuyorlardı.

O zamanki polis müdürü Bedri bey, inzibatî ve siyasî vaziyete ait dahiliye nezaretine resmen verdiği raporlardan başka, her akşam İttihat ve Terakkinin Nuruosmaniye klübüne gidiyor, günün hadiselerine ait aynı malûmat etrafında Kara Kemal beyi tenvir etmeği unutmuyordu.

Bedri bey, kendi memurlarının getirdikleri ve o gün kendince, dikkate şayan gördüğü malûmatı izah ettikten sonra sözünü Yakup Cemil beyin müfrezesine ait faaliyete intikal ettirdi ve Kara Kemal beye dedi ki:

— Ben böyle başı boş, zapturapttan uzak bir müfrezenin bu dükkânları işgal etmesini doğru görmüyorum. İleride bir hadise çıkması ihtimali çoktur! Her halde bunun çaresine bakmak lâzımdır.

Kara Kemal bey, Bedri beyin bir hasbuhal mahiyetinden farklı olmıyan bu sözlerine büyük bir ehemmiyet verdi, İttihat ve Terakkinin komitecilik tekniğine ve faaliyet esaslarına yakından

vâkıf olan ve bu itibarla her hadiseden bir mana çıkaran Kara Kemal bey, polis müdürünün verdiği bu malûmattan da derhal istifade etmenin yolunu düşündü.

Zaten Yakup Cemil bey müfrezesinin faaliyeti etrafında alınan tertibattan ve aylardanberi muarızlarını takip ve tarassut ettirdiklerinden bütün dikkat hassasını bu mevzu etrafında toplıyan Kara Kemal bey için bu hadise etrafında fazla tafsilât almak lüzumsuzdu. O, bu fırsatı kaçırmamak, bundan istifade etmek ve Yakup Cemil beyle arkadaşları aleyhinde yeni bir hattı hareket ittihaz eylemek için mutlaka harekete geçmek lâzım geldiğini düşündü. Fakat buna nasıl muvaffak olacaklardı?

İttihat ve Terakkinin İstanbul mümessili, böyle mühim bir kararı verecek, kendi kendine faaliyete geçecek ne sıfat, ne de selâhiyete malikti. O, bu gibi mühim işlerde Talât beyin reyini ve emrini almadan, Talât beyin göstereceği istikameti öğrenmeden kendi başına hiç bir şey yapamazdı. Binaenaleyh, her şeyden evvel Talât beyle görüşmek lâzımdı.

Maamafih Kara Kemal bey, Bedri beye daha fazla açılmak istemedi ve sadece:

— Pekâlâ! demekle iktifa etti.

Kara Kemal bey, Bedri beyin avdetinden sonra işi biraz daha tehir eder ve lakayt davranırsa hatalı hareket edeceğini düşündü ve hemen işe başlamak, ne yapmak lâzım geliyorsa hemen icabına bakmak için derhal Talât beyle temas etmeği muvafık gördü.

O zamanlar, harp dolayısile, geç vakte kadar nezaretten ayrılmıyan Talât bey, geceleri sık sık merkezi umumî âzasile, hususile Kara Kemal beyle görüşür, muhtelif işler etrafında siyaset arkadaşlarile müdavelei efkârda bulunurdu.

Kara Kemal bey, hemen Nuruosmaniye klübünden dahiliye nezaretine giderek Talât beyi ziyaret etti ve dedi ki:

— Şimdi Bedri bey bana geldi, lâkırdı arasında Yakup Cemilin yeni teşkil ettiği müfrezesi efradından bir kısmının harbiye

nezaretinin Mercan kapısı yanındaki dükkâlarma yerleştiklerini söyledi.

Bunlar, şurada, burada başı boş, ellerinde silâh olarak geziyorlarmış. Zapturapt namına hiç bir şey yokmuş. Bizim arkadaşlardan bazıları da bunların bu hallerinden şikâyet edildiğini bana söylediler. Bedri bey, bunların bu dükkânlarda durmalarını da doğru bulmuyor: «İleride belki bir vaka çıkarırlar!» diyor.

Meserret oteli içtimainin neticesiz kaldığını gören Talât bey, o zaman eşi bulunmaz, bir daha ele geçmez mühim bir fırsat kaçırdıklarını görmüş ve bundan çok müteessir olmuştu. Şimdi Kara Kemal beyin getirdiği bu haber, Talât beyi düşündüğünü tahakkuk ettirecek, kaçan fırsatı daha mükemmel şekilde ihya edecek vaziyette idi. Kara Kemal beyin bu sözleri, onu pek memnun etmişti. Talât bey dedi ki:

— Tamam, âlâ!.. Bence vaziyet, eskisinden daha iyi, daha müsait oldu! Şimdi ben tertibini buldum: Meserret oteli içtimai, Sabancalının Romanya seyahati, Yakup Cemilin bu müfrezeyi teşkil etmesi için Hakkının Envere nasıl müracaat ettiğini biliyorsunuz a!. Sen hemen yarın Bahaeddin Şakir ve doktor Nazımla birlikte Enver Paşaya gidersiniz, vaziyeti anlatırsınız. Onu Yakup Cemille arkadaşları aleyhinde kandırmağa, bütün bunları anlatmağa çalışınız! Tehlikeden, hükümeti devirmek için Yakup Cemilin nasıl geceli, gündüzlü çalıştığından bahsedersiniz!

Talât bey, Kara Kemal beye bu talimatı verirken, muarızlarının aleyhinde takip ettiği şiddet siyasetine Enver Paşanın da iştirak etmesinin temin edilmesini düşünüyor ve buna muvaffak olduğu takdirde senelerdenberi aradığı çarenin elde edilmiş olacağını nazarı dikkate alarak bu tedbirile muarızlarını tamamile ortadan kaldırmanın mümkün olacağını tahmin ediyordu.

Ertesi sabah erkenden Kara Kemal bey, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler, Talât beyi ziyaret ettiler. Talât bey, kendilerine talimat verdi: Enver Paşaya son hadiseler etrafında izahat verildikten sonra Yakup Cemil beyle arkadaşlarının takip ettik-

leri hattı hareketin mahiyetini, böyle bir müfreze teşkil edilmekle kendisinin iğfal edildiğini ve Mercan kapısı yanındaki dükkânlara konulan efrat ile kendisine yaylım ateş edileceğini anlatmalarını tembih etti. Yakup Cemil beyle arkadaşlarına karşı ötedenberi husumetkâr bir vaziyet alan İttihat ve Terakkinin bu üç mühim rüknü, lidelerinden aldıkları talimat üzerine bu vazifeyi pek mükemmel surette ifa edecek vaziyette bulunuyorlardı.

Talât beyle aralarında verilen karar üzerine Bahaeddin Şakir, doktor Nazım, Kara Kemal beyler ertesi günü hep beraber Enver Paşanın Kuruçeşmedeki yalısına gitmek üzere yola çıktılar. Bu üç arkadaş, Enver Paşayı İttihat ve Terakki dahilindeki eski arkadaşlarına karşı nasıl tahrik edeceklerini düşünüyorlar, girişmekte oldukları işte muvaffak olmak için çok dikkatli davranmak lâzım geldiğini takdir ediyorlardı.

Bilhassa son derece itimada şayan görülen ve harbiye nazırının hürmet ve muhabbetini kazanan Mümtaz bey hakkında Enver Paşayı kandırmanın çok güç olduğunu anlıyorlardı. Gerçi son zamanlarda gerek kendileri, gerek diğer arkadaşları Enver Paşa ile temaslarında, münasebet düştükçe, Mümtaz bey aleyhinde mümkün olan her şeyi söylüyorlar, bu suretle harbiye nazırını, eski yaverinden soğutmağa çalışıyorlardı. Hattâ bir defa:

— Mümtaz beyin tekaüt olmasının sebebi, size karşı beslediği dargınlıktan ileri gelmektedir, demişlerdi.

Halbuki, Mümtaz beyin tekaüt olmasında hiç böyle bir sebep yoktu. Bundan başka Enver Paşa ile Mümtaz bey arasında dargınlığa taallûk eden hiç bir hadise geçmemişti. Fakat Talât beyle arkadaşları, Enver Paşayı muarızları aleyhine çevirmek için her şeyden evvel Mümtaz bey hakkındaki itimadının sarsılması lâzım geleceğine kani olmuşlardı. Onların fikrine göre, bir defa harbiye nazırı Mümtaz beyden yüz çevirirse, diğerlerinin imhası büsbütün kolaylaşabilirdi.

Enver Paşa, evvelce haber vermeksizin gelen bu fırka arkadaşlarının ziyaretlerine birdenbire bir mana verememişti. Çün-

kü o, son günlerde dönen entrikalardan, Yakup Cemil beyle arkadaşlarının Talât bey ve rüfekası tarafından ne suretle takip edildiklerinden haberdar değildi. Enver Paşa yalnız, -yukarıda kaydettiğim gibi- Yakup Cemil beyin şurada, burada bazı gevezelikler ettiğini, önüne gelene sulhu münferitten bahseylediğini Hakkı beyyin delâletile öğrenmiş, bunun üzerine evvelâ Yakup Cemil beyi çağırarak şiddetle tekdir ettikten sonra kendisini yeni bir müfreze teşkil etmeğe memur etmişti. Şu vaziyete göre, harbiye nazırının Yakup Cemil bey hakkındaki son malûmatı bundan ibaretti.

Enver Paşa, Yakup Cemil beyin teşkilâtını yakında ikmal edince derhal yola çıkacağını biliyordu. Bunun için her şeyin hali tabiîde cereyan etmekte olduğu kanaatında idi. Son günlerdeki cereyanları bilmediğinden Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beylerin bu ziyaretlerinden zerre kadar kuşkulanmamıştı!..

Enver Paşa misafirlerini beşuş bir çehre ile karşıladı; aralarında alelade bazı havaî sözler teati edildikten sonra birdenbire Kara Kemal bey dedi ki:

— Bugün sizi mühim bir iş için tenvir etmeğe geldik. Her şeyden evvel söyliyeyim ki, hepimiz aleyhinde hazırlanmış büyük bir suikast tertibatı karşısındayız!..

Kara Kemal beyin dudaklarından dökülen bu cümle, dehşet ifade eden, tehlikeyi gösteren bir katiyetle söylenmişti. Harbiye nazırı, muhatabının bu sözile gene İttihat ve Terakki muhaliflerinin bir hareketi karşısında kaldıklarını ve Kara Kemal beyin bu harekete ait edindiği malûmatı kendisine vermek üzere geldiğini zannetti.

Enver Paşa, bu ehemmiyetli haberi lakayt bir şekilde karşılıyamazdı; hemen sordu:

— Nasıl suikast?.. Kimin tarafından?..

Kara Kemal bey, sözlerine dikkat celbetmek istiyen bir tavırla şu cevabı verdi:

— Sizden evvel Talât beyle görüştük. Aldığınız haberleri, elde ettiğimiz malûmatı size anlatmaklığımızı söyledi.

Kara Kemal bey, arkadaşlarile beraber takip ettikleri maksatta muvaffak olmak için suikast tertibatı etrafında yaptıkları tahkikatın henüz pek yeni olduğunu, evvelden hiç bir şeye vâkıf olmadıklarını harbiye nazırına telkin etmek istiyordu. Binaenaleyh söze başlarken bilhassa bu noktaya ehemmiyet veriyordu.

İttihat ve Terakkinin İstanbul mümessili, Enver Paşaya izahat verirken her kelimenin, her cümlenin mana ve şümulünü tartıyor, muhatabında ne gibi tesirler husule getirdiğini de dikkatle takip ediyordu.

Kara Kemal bey sözlerine şu suretle devam etti:

— Bu suikast tertibatını pek kısa bir zamanda öğrendik, fakat bugün en küçük tafsilâtına kadar vâkıfız! Evvelâ şunu arzedeyim ki bu seferki suikast teşebbüsü, bizim eski muhaliflerin, İttihat ve Terakki düşmanlarının hazırladıkları bir hareket değil, bizzat kendi içimizde, İttihat ve Terakkiye dahil bazı arkadaşların tertibatıdır!..

Aylardanberi hazırlanan ve bugün artık tamamile tekemmül eden müthiş bir şebeke ve müsellâh bir teşkilât karşısında bulunuyoruz!.. Hayret etmeyiniz paşam, Bu suikasti hazırlıyanlar maatteessüf sizin eski yaveriniz Mümtaz, Sabancalı Hakkı, Hüsrev Sami beylerle diğer arkadaşlarıdır. Yakup Cemil de bunların tertibatına dahil olmuştur ve öne atılmıştır. Şayet maazallah biz buna muttali olmıyaydık (öğrenmeseydik), sizin, bizim; hepimizin hayatına nihayet vereceklerdi. Bu, muhakkaktır! Evvelâ sizi imha edecekler, sonra da sıra bizlere gelecekti.

Enver Paşa hayretle sordu:

— Ciddî mi söylüyorsun?.. Tertibatın başında Mümtazla Hakkı mı var?

Kara Kemal, harbiye nazırının bütün şüphelerini izale edecek surette katî bir tavırla ilâve etti:

— Evet, tamamile maruzatım doğrudur. Biz, yaptığımız tah-

kikatta aldanmıyoruz. Size arzedeceğim malûmattan anlıyacaksınız ki bu tertibatta Hakkının oynadığı rol çok mühimdir. Yakup Cemili tahrik eden bu üç arkadaş, neye mal olursa olsun, hepimizi imha etmeğe, hükümeti devirmeğe karar vermişlerdir!..

Enver Paşa fevkalâde hiddetlenmiş, son derce asabîleşmişti. Kara Kemal, söz söylerken doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler de arkadaşlarının sözlerini teyit ediyorlardı. Kara Kemal bey devam etti:

— Hakkının Romanyaya gittiğini biliyorsunuz. Hepimiz oraya ticaret için gittiğini zannediyorduk. Meğer ki maksadı başka imiş. Şimdi, şu bir iki gün içinde öğreniyoruz ki Romanyada iken İngilizlerle temas etmiş, sulhu münferit yapmak için onlarla anlaşmış. İngilizler sulh yapmak için bizim devrilmekliğimiz lâzım geleceğine dair Hakkı ile mutabık kalmışlar, Hakkı da buraya gelir gelmez tertibatını almağa başlamış.

Enver Paşa hayretle sordu:

— İngilizlerle mutabık mı kalmış?

Kara Kemal bey derhal cevap verdi:

— Buna şüphe etmeyiniz paşam!.. Bizim aldığımız malûmat, yaptığımız tahkikat maalesef bunun hakikat olduğunu gösteriyor!

Harbiye nazırı, hâlâ bu sözlere inanamıyordu: Hakkı ve Mümtaz beyler gibi iki eski arkadaşının, kendisinin de dahil olduğu bir hükümeti devirmek için, tertibat yaptıklarını bir türlü havsalasına sığdıramıyordu. Fakat muhatapları o kadar ısrarla söz söylüyorlardı ki Enver Paşa, taklibi hükümet teşebbüsile ittiham edilenler ile Kara Kemal bey ve rüfekası arasındaki eski münaferet ve husumetlerin bu ittihamda âmil olmadığına yavaş yavaş inanmağa başlıyordu.

Halbuki Hakkı beyin Romanyada iken İngilizlerle yaptığı temaslar, Kara Kemal beyin dediği gibi, kendilerince yeni alınmış bir malûmattan ibaret değildi. Hakkı beyle arkadaşları, daha

Meserret oteli içtimamdan evvel, hükümet tarafından takip edildikleri zaman Talât bey, Bahaeddin Şakir ve kâtibi mesullerden Ali beyleri Romanyaya göndermiş, Hakkı beyin Romanyada kimlerle temas ettiğini yakından tahkik ettirmişti. Binaenaleyh, Kara Kemal beyin Enver Paşaya söylediği gibi Hakkı beyin Romanyada sulhu münferit teklif ile karşılaşması yeni haber alınmış değil, çok zaman evvel Talât beyle arkadaşları tarafından malûm bir keyfiyetti.

Kara Kemal bey, o kadar katî bir tavırla söz söylüyordu ki Enver Paşanın şimdi daha büyük bir itimat ile kendisini dinlediğini gördü ve daha emin bir halde izahatına şu suretle devanı etti:

— Evet, Hakkı, Romanyadan buraya gelir gelmez her şeyden evvel hükümeti devirmek için hemen faaliyete geçmeğe ve icap eden tertibatı almağa karar vermiş ve hakikaten de derhal işe başlamış. Hakkı, maksadında muvaffak olmak üzere, evvelâ kendine yakın arkadaşlarını bu fikri etrafında toplamağa lüzum görmüş, hükümet aleyhinde propagandaya başlamıştır. Hakkı, bir kısım arkadaşlarına Romanyadaki temaslarından bahsetmiş, harbe nihayet vermek lâzım geldiğini, bunun için de behemehal bir sulhu münferit temin etmek icap ettiğini anlatmış ve memleketin sulha kavuşması için hükümeti devirmek lâzım geldiğini arkadaşlarına telkin etmiştir.

Filhakika, Sabancalı bu mütemadi propagandaları neticesinde bazı arkadaşlarını iğfale, iknaa muvaffak olmuş, hükümeti devirmek teşebbüsüne bunların da iştirakini temin etmiştir. Fakat diğer bir kısım arkadaşlarına hakikati, asıl maksadını anlatmamış, yalnız bunları hükümet aleyhine tahrik etmekle iktifa eylemiştir. Bundan da maksadı şu idi: Hükümet aleyhinde bir ademi memnuniyet hissi uyandırmak ve bu suretle ileride bu arkadaşlarını istediği maksada kolayca sevk ve tahrik etmek için şimdiden müsait bir zemin hazırlamaktı. Hakkının bu gayreti boşa gitmemiştir; bu meyanda bilhassa Yakup Cemili istediği tarzda ikna etmeğe muvaffak olmuştur. İşte her ikisi arasında

verilen karara göre Hakkı ile Yakup, hükümeti devirmek hususunda mutabık kalmışlar.

Enver Paşa, gözlerini hayret ifade eden bir şekilde açmış, bütün dikkatile muhatabının sözlerine kulak vermişti. Kara Kemal bey, daha iknakâr bir eda ile sözlerine devam ediyordu:

— Fakat, daha ilk adımda Yakup Cemille Hakkı biribirlerinden ayrılmışlar. Hükümeti devirmek için ne zaman harekete geçmek lâzım geleceğine dair aralarında bir anlaşamamazlık olmuş. Hakkı, bu işte daha dikkatli ve ihtiyatlı davranmak lâzım geleceğini söyliyerek İstanbulda olmıyan arkadaşları buraya gelmeden evvel bir harekete geçmek doğru olmadığını Yakuba söylemiş, fakat Yakup bu fikrin şiddetle aleyhinde bulunmuş. Bilirsiniz ki Yakup bir şeyi aklına koydu mu bunu behemehal yapmak ister, hiç bir sebebi, hiç bir manii nazarı dikkate almaz. İşte bunun için arkadaşlarını beklemeğe lüzum görmemiş ve işi tehir etmeğe katiyen razı olmamış.

Hakkı, kendi hesabına işi tehir ettiği halde, Yakup o günden beri hemen faaliyete geçmiş, bir an evvel hükümeti devirmek için teşebbüsata girişmiş. Yakup Cemilin bu işte acele etmesinin bir sebebi de size karşı beslediği infialdir. Yakup, kendisini fırka kumandanlığına tayin etmediğinizden size münfeil olmuş (kızmış) ve bu hissin altında hemen hükümeti iskat etmek teşebbüsüne başlamış. Yakup Cemil, bu maksadını derhal bazı arkadaşlarına açmış, sulhu münferit yapmanın lüzumundan bahsetmiş. Fakat hükümet sulh yapmak istemediğinden memleketi kurtarmak için hükümeti devirmek lâzım geldiğini etrafındakilere anlatmış, Hakkıdan aldığı telkinat ile bu fikir etrafında bazı arkadaşlarını kandırmağa muvaffak olmuş.

Yakup Cemil, kendisine taraftar olan bir kuvvet toplayınca, Hakkıya gitmiş ve: «öteki arkadaşların buraya gelmesine lüzum yoktur; ben buradaki arkadaşlarla da bu işi yapabilirim!» demiş.

Yakup Cemilin kendine taraftar bir kuvvet tedarik etmesine rağmen Hakkı, bu fikre katiyen taraftar olmamış, böyle mühim

bir iş için adamakıllı hazırlanmadan, bütün tertibat iyiden iyiye alınmadan, hususile Mümtaz bey İzmitten, Hüsrev Sami İzmirden gelmeden bu işi Yakupla beraber başaramıyacaklarını anlamış ve Yakubun teklifini tekrar reddetmiş.

Hakkı Yakuba: «Bütün arkadaşlarla anlaşmadan ve bunun için kuvvetli bir teşkilât vücuda getirmeden hükümeti deviremeyiz, teşebbüsümüz suya düşer, belâya uğrarız!» demiş. Fakat Yakuba bir türlü dert anlatamamış... Hakkının bu ısrarlarına kulak asmıyan Yakup: «Ben yapacağımı bilirim, hükümeti devireyim de sen de gör!» demiş.

Enver Paşa merakla sordu:

— Bu dediğiniz ne zaman oluyor?..

Kara Kemal bey cevap verdi:

— Bundan bir ay evvel..

Enver Paşa

— Peki, sonra ne yapıyor?

Kara Kemal

— Müsaade buyurunuz, şimdi asıl mühim kısmını arzedeceğim: Evet, bundan aşağı, yukarı bir ay evvel Yakup fiilen harekete geçiyor. Hakikaten Yakup, diğer arkadaşları gelmeden bir teşebbüse geçmek istemiyen Hakkıdan ret cevabını alınca, tek başına işe girişiyor, kendi fikri etrafında birleştirmeğe muvaffak olduğu bazı arkadaşlarını topluyor, bunlarla hükümeti devirmek için harekete geçmeğe karar veriyor, bunun için de Meserret otelini bir toplanma merkezi ittihaz ediyor ve bir gün bütün bu arkadaşlarile Meserret otelinde birleşiyorlar.

Yakup, hükümeti devirmek hususunda esas itibarile mutabık kaldığı Hakkının da kendisile beraber hareket etmesini istiyor, Hakkıya haber gönderiyor, onu da otele çağırıyor. Yakubun zannına göre, Hakkı Meserrette toplanmış bir kuvvet görünce, eski fikrinden vazgeçecek, arkadaşlarının İstanbula gelmelerini beklemeksizin kendisine iltihak edecek idi. Bunun üzerine otelden hep beraber çıkacaklar, Babıâliye hücum edecekler, kabineyi dü-

şürüp hükümet idaresini ele alacaklardı.

Fakat Yakup bu tahmininde aldanmış. Çünkü Hakkı, otele gelince oradaki kuvvetle bu işin başarılamıyacağını anlıyor ve katiyen böyle bir harekete geçmelerine muvafakat etmiyor. Bunun üzerine Hakkı, Yakup Cemile çıkışıyor; her şeyi düşünmeden, hesap etmeden vakitsiz böyle bir teşebbüse giriştiğinden dolayı arkadaşını muahaze ediyor, oradaki kuvvetleri dağıtıyor, Yakubu da o günkü teşebbüsünden caydırıyor!.. Hakkı, burada Yakuba: «Öteki arkadaşlar gelmeden böyle şeylere kalkışmak deliliktir; yalnız kendi başımızla böyle teşebbüslerde muvaffak olamayız! Hele biraz sabret!» diyor ve hemen orada arkadaşlarına müstacel telgraf çekerek İstanbula davet ediyor. Efendim, biz bu haberi alır almaz, dün telgrafhaneye gittik, Hakkı beyin Mümtaz, Hüsrev Sami ve Nail beylerle daha bazı arkadaşlarına çektiği telgrafların asıllarını buldurduk.

Bunun üzerine Kara Kemal bey cebinden bir takım kâğıtlar çıkardı ve Enver Paşanın eline tutuşturarak dedi ki:

— İşte telgrafın müsveddeleri... Buyurunuz, tetkik ediniz!

Enver Paşa elindeki kâğıtlara asabı bir tarzda göz gezdirdi ve şu kelimeleri okudu:

«Hemen acele olarak İstanbula geliniz!»

Hakkı

Enver Paşa, verilen izahata şimdi biraz daha inanmıştı: Hakikaten bu telgraf, her türlü şüphe ve terddütlere imkân bırakmıyacak; Kara Kemal beyin sözlerini teyit edecek bir vesika hükmünde idi. Enver Paşaya şöyle bir fikir gelmişti: Senelerdenberi kendilerine itimat ettiği, beraber çalıştığı bu arkadaşları bu sefer kendi aleyhine de dönmüşlerdi!..

Enver Paşa, bu telgraf müsveddelerini okuduktan sonra şimdi daha ciddiyetle vaziyeti muhakeme ediyor ve katî kararını vermek, icap eden tedbirleri hemen almak için verilen izahatın

nihayetini bekliyordu. Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler, gösterdikleri telgraf müsvedden üzerine Enver Paşanın maneviyetinde husule gelen ruhî tesir ve değişiklikleri tetkik ediyorlardı.

Harbiye nazırı, şimdi daha ziyade heyecan ve asabiyete kapılmış bir vaziyette idi. Kara Kemal bey Enver Paşayı muarızları aleyhine büsbütün tahrik edecek bir şekilde lisanına kuvvet ve katiyet vererek dedi ki:

— Şunu da ilâve edeyim ki Hakkı, Romanyadan geldiği gündenberi, gerek yazıhanesini, gerek evini siyasî bir klüp haline getirmiş, evinde ve yazıhanesinde hükümet aleyhinde tertibat alınmak üzere içtimalar yapılmış. Bunu da şimdi anlıyoruz!

Kara Kemal bey, bu sözile de harbiye nazırından hakikati saklıyordu. Halbuki yukarıda kaydettiğim gibi Hakkı bey, Romanyadan avdetinden sonra gayet sıkı surette takip edilmiş, bilhassa yazıhanesine girip çıkanlar, daima tarassut ettirilmiş ve hattâ Talât beyin levazım reisi İsmail Hakkı Paşaya şikâyeti üzerine Hakkı bey, Seyrisefain acente binasındaki yazıhanesini Galatada Asikürasyoni Cenerali hanına nakletmişti.

Vaziyet bu merkezde iken Kara Kemal bey, Hakkı beyin evinde ve yazıhanesindeki toplantıları, kendilerince, yeni öğrenilmiş bir hadise olarak hikâye ediyordu.

Enver Paşa, Kara Kemal beyin mevzuu dağıttığını hissetti ve muhatabını asıl öğrenmek istediği noktayı izah etmeğe davet ederek dedi ki:

— Şimdilik bunları bırakınız; çekilen bu telgraflardaı sonra vaziyet ne oluyor? Bunu anlatınız!

Kara Kemal bey hemen cevap verdi:

— Evet onu arzediyordum... Hakkının telgrafını alan arkadaşlarının hepsi, üç dört gün içinde İstanbula geliyorlar. Ve Hakkının evinde toplanarak vaziyeti münakaşa ediyorlar. Hakkı, arkadaşlarına geçen hadiseleri, Meserret oteli içtimaını anlatıyor ve bilhassa bu içtimain nasıl suya düştüğünü izah ediyor. Bunun

üzerine başka tertibat almak için hep birden şöyle düşünüyorlar:

«Hükümeti düşürmek için büyük bir kuvvet temin etmek lâzımdır. Halbuki bir taraftan İstanbulda Alman askerlerinin bulunması, diğer taraftan son günlerde inzibat kuvvetlerinin çoğalması taklibi hükümet teşebbüsünü akim bırakacak en mühim sebeplerdendir. Binaenaleyh hükümet kuvvetlerine karşı durabilecek ve hükümeti devirecek kuvvetli bir kıta teşkil etmek icap etmektedir» diyorlar ve hemen böyle bir kuvvetin teşkili için bir çare bulmağa karar veriyorlar. Bu müfrezenin başına da Yakup Cemilin getirilmesi muvafık olacağına hükmediyorlar.

Fakat, her şeyden evvel, böyle bir kuvvetin teşkili için sizin muvafakatinizi almak ve size bunu teşkil ettirmek icap ettiğini de düşünüyorlar! Maksatlarına vâsıl olmak için sizi ikna etmek lâzım geliyor. Fakat o suretle hareket edilmesine karar veriyorlar ki, siz kendileri hakkında en küçük bir şüphe bile beslemedikten başka, onlara istediklerini mükemmelen temin etmelisiniz!

Bu nazik vazifeyi ifa etmeği içlerinden Hakkı deruhte ediyor. Ve hemen bunun üzerine Hakkı size geliyor...

Kara Kemal bey, bu noktayı izah etmeğe başlarken Enver Paşa, işin kendince malûm olan bu safhasına fevkalâde ehemmiyet verir bir tavırla dikkatini artırdı ve Kara Kemal beye yaklaşmak ister gibi masanın üstüne eğilerek muhatabının sözlerine kulak verdi:

— Hakkı, Yakup Cemilin hükümet aleyhinde ötede beride söz söylediğinden, bazı propagandacıların Yakup Cemilin bu hallerinden istifade ederek kendisini teşvik ve tahrik ettiklerinden ve hattâ bu teşvik üzerine sulhu münferit yapılmak maksadile Yakubun bazı kimselerle Meserret otelinde toplandığından, aklı tam olmıyan Yakubun ne söylediğini bilmediğinden ve fırka kumandanlığına tayin edilmediğinden müteessir olarak hükümeti devirmek istediğinden şurada, burada bahsettiğini size anlatıyor. Öyle değil mi paşam?.. Hakkı size bunları söylemedi

mi?..

Enver Paşa, muhatabının sözlerini tastik edecek tarzda başını sallıyordu. Kara Kemal bey devam etti:

— Bunun üzerine Hakkı size: «Yakubu bir memuriyete tayin edin!» diye rica ediyor. Siz de Yakubu çağırdınız, biraz tekdir ve nasihat ettikten sonra gönüllü müfrezesi teşkiline memur ettiniz! Siz, bu teşkilâtı yapmakla Hakkı ile arkadaşlarının arzusunu yerine getirmiş ve onların istedikleri kuvveti kendi elinizle hazırlamış oldunuz!

Halbuki paşam, Yakup Cemil terfi etmediğinden ve fırka kumandanı olmadığından dolayı değil; sırf arkadaşlarile beraber verdiği karar üzerine bizleri düşürmek için hükümet aleyhine propaganda yapıyordu.

Hakkı, Yakubun şurada, burada söylendiğini anlatmakla güya hakikati saklamadığını size inandırmak istiyordu. Maksatları, böyle bir kuvvet temin ettikten sonra harekete geçmek, hepimizi mahvetmektir. Bunu size yaptırmağa muvaffak oldular! Siz Yakubu bu teşkilâtın başına geçirdiğinizdenberi, Hakkı ile arkadaşlarının memnuniyetlerine payan yok!

Kara Kemal bey tertip edilen suikastın başında Mümtaz, Hakkı, Hüsrev Sami, Yakup Cemil beylerin bulunduklarını zikrettiği halde şimdiye kadar verdiği tafsilât, yalnız Hakkı ve Yakup Cemil beylerin aleyhindeki hadiselere taallûk ediyordu.

Halbuki Kara Kemal, doktor Nazım, Bahaeddin Şakir beyler harbiye nazırını ziyaret etmek üzere yolda gelirlerken Enver Paşayı Mümtaz bey aleyhine tahrik etmek lâzım geldiğini düşünmüşlerdi. Şimdiye kadar verilen izahat ile Enver Paşa kâfi derecede Hakkı ve Yakup Cemil beyler aleyhine doldurulmuştu. Ancak maksatlarına tamamile vâsıl olmak için bir iki misal ile daha harbiye nazırını ikna etmek ve bundan sonra Enver Paşanın artık hiç bir suretle bunları himaye etmesine imkân vermemek lâzımdı. Binaenaleyh Enver Paşanın en ziyade itimadını kazanmış Mümtaz bey hakkındaki emniyetini kırmak iktiza ediyordu.

Gerçi bundan evvel, Mümtaz beyin tekaütlüğü vesilesile Enver Paşaya bazı sözler söylenmiş, fakat ümit edildiği kadar tesir husule getirilememişti. O halde, Mümtaz beyin Enver Paşa nazarındaki mevkiini sarsmak için daha müsbet bir hadiseden bahsetmek lâzım geliyordu. Bu suretle belki bu sefer Enver Paşayı hem eski yaveri aleyhine döndürmek mümkün olur, hem de suikast tertibatı aleyhine verdikleri tafsilâtı daha ziyade tevsik etmek imkânını bulurlardı.

Bu mülâhaza ile doktor Nazım bey, arkadaşı Kara Kemal beyin sözünü keserek Enver Paşaya hitaben dedi ki:

— Bakınız efendim, size başka bir şeyi de hatırlatırsam Kemal beyin tafsilâtını arzettiği suikast tertibatının ne kadar esaslı surette hazırlandığını görüp takdir edeceksiniz.

Yakup Cemilin böyle bir teşkilâtın başına getirilmesi için Hakkının size müracaatından epey zaman evvel kendi aralarında bu tertibatı hazırladıkları her türlü delillerle isbat edilebilir. Çünkü bunlar, hükümeti devirebilmek için, birinci şart olmak üzere, bütün kuvvetleri ellerinde bulundurmak lâzım geldiğini düşündüler. Ve hiç olmazsa ordudaki inzibatî ve icraî makamlara kendi arkadaşlarının tayin edilmesini istediler.

Hattâ paşam hatırlarsınız ki Mümtaz ve Hakkı beyler iki ay evvel size müştereken müracaat ederek Ali beyin (şimdi nafia vekili) merkez kumandanlığına, Topçu İhsan beyin (sabık bahriye vekili) divanı harbi örfî riyasetine getirilmesini rica etmişlerdi.

Siz o zaman bunların bu arzularını reddetmiştiniz. Mümtaz ve Hakkı beylerin bundan maksatları, bütün bu kuvvetleri ele almak, hükümeti devirmek teşebbüsünü kolaylıkla başarabilmek, şayet haklarında bir şüphe hasıl olur da takibata maruz kalırlarsa bu iki arkadaşın delâletile yakayı sıyırmak, hattâ kabil olursa bizim ve arkadaşlarımız aleyhlerinde bu makamların müdahalesini temin etmekti! Paşam siz bunlara, bilhassa Mümtaz beye çok itimat ediyorsunuz. Fakat görüyorsunuz ya ne işler

karışıyor, sizin aleyhinizde mütemadiyen çalışıyor.

Doktor Nazım bey Mümtaz bey aleyhinde harbiye nazırına daha bir çok sözler söyledi: Enver Paşanın Mümtaz beye emin olmamasını, bunların istisnasız olarak hükümet erkânı aleyhinde vaziyet aldıklarını ve behemehal anî bir darbe ile hükümeti iskat, nazırları ve merkezi umumî azasını imha etmek istediklerini, Yakup Cemil ve Hakkı beyler gibi Mümtaz ve Hüsrev Sami beylerin de aynı gaye etrafında birleştiklerini, her birinin aynı emel ve tasavvurda bulunduklarını, bu hususta birini diğerinden ayırmak mümkün olmadığını uzun uzadıya anlattı.

Fakat bütün bu gayretlere rağmen Enver Paşa, Mümtaz beyin aleyhine kandırılamıyordu. Gerçi doktor Nazım beyin anlattığı bu hadise -haddi zatında- asılsız değildi. Filhakika Mümtaz ve Hakkı beyler Enver Paşa nezdinde böyle bir teşebbüste bulunmuşlar, Ali beyin Cevat beyin yerine merkez kumandanlığına, İhsan beyin de Nafiz beyin yerine divanı harp reisliğine tayinlerinin münasip olacağını söylemişlerdi.

Fakat Mümtaz beyle Hakkı beyin asıl maksatları, doktor Nazım beyin hikâye ettiği gibi, taklibi hükümet hareketini kolaylaştırmak değildi. Son zamanlarda hükümetin manalı ve manasız yere kendilerini takip etmelerinden bıkmış, usanmışlar, haksız yere bir muameleye maruz kalmamalarını temin için Talât bey ile arkadaşlarına temayül eden Cevat ve Nafiz beylerin yerine kendilerine hayırhah bir vaziyette bulunan ve bu gibi arzu ve ihtiraslara alet olmıyacak Ali ve İhsan beylerin bu makamlara getirilmelerinin çok isabetli bir hareket olacağını düşünmüşlerdi.

Fakat Enver Paşa bu müracaata:

— Şimdilik dursun, ileride düşünürüz! demekle mukabele etmiş, merkez kumandanlığı ile divanı harp reisliğinde böyle bir değişikliğin yapılmasına muvafakat etmemişti.

Enver Paşanın Mümtaz bey aleyhine döndürülmiyeceğini anlıyan doktor Nazım bey, daha fazla ileriye gittiği takdirde Enver Paşa üzerinde bir aksi tesir yapacağından korktu ve susma-

ğı tercih ederek sözü gene arkadaşı Kara Kemal beye terk etti.

Kemal bey izahatına şu şekilde devanı etti:

— Yakup Cemil bey sizden müfreze teşkili emrini alınca hemen işe başladı. Müfrezeye dahil olanlardan iki bin kişi mazbut efrattan ibaret değildir. Bunlar, hapishaneden, şuradan, buradan toplanmış serserilerdir. Bilhassa bunların içinde öyleleri var ki en müthiş cinayetleri işlemeğe, en küçük bir işaretle büyük sergüzeştlere atılmağa hazır olan katil, eşkıya makulesi adamlardır!

Bundan başka, Hüsrev Samiyi de dağlarda avare dolaşan firarileri bu müfrezeye iltihak ettirmeğe memur ettiniz. Hüsrev de İzmirde, şurada burada firarileri toplamaktan ziyade taklibi hükümet işinde yarıyacak insanları tefrik ve intihap etti ve hemen buraya gönderdi!..

Yakup Cemilin kendi maiyetine bu vaziyette insanları toplamakla nasıl bir maksat takip ettiği anlaşılıyor!.. Paşam, şimdi zatı âtinize arzedelim ki Yakup Cemille arkadaşları bugün tamamile hazırlanmış, bütün bu tertibatı almış bir halde bulunuyorlar. O kadar ki harekete geçmeğe artık hiç bir mâni kalmamıştır.

Nitekim Yakup Cemil, bu kuvvetlerden yirmi kişilik bir müfreze ayırmış, Bakırcılar içindeki dükkânlara yerleştirmiştir: Bu yirmi kişinin vazifesi, sırf size suikast yapmaktır. Bunun için Yakup, bu müfrezeye bilhassa en ziyade gözü pek, en cesur kimseleri intihap etmiştir. Siz, nezarete giderken daha ziyade Mercan yokuşundan çıkmağı tercih ediyorsunuz. Bunu düşünen Yakup böyle bir tertibat almış ve bu müfrezeyi dükkânlara sokmuştur.

Şu halde siz Mercandan harbiyeye çıkarken bu kuvvetle size yaylım ateş edecek, sizi öldürecektir! Yakup sizi mahvettiğini görünce diğer kuvvetle evvelâ Babıâliye hücum ederek bütün vükelâyı öldürecek, hükümeti devirip arkadaşlarile beraber idareyi ele alacaklardır! Bundan sonra da hemen boğazları açarak düşman donanmasını içeriye sokacaklar ve sulhu münferit teşebbüsüne girişeceklerdir!..

Yakup Cemille arkadaşları, sizin ve arkadaşlarınızın, yani

şimdi iktidar mevkiinde bulunan hükümetin -lüzum görse, istese de- sulhu münferit yapamıyacağına, hattâ salâhiyetiniz bulunmadığına kanidirler. Onlar, harp yapan bir hükümetin, sulh yapmağa kudreti olmadığını ve bu sıfatı haiz bulunmadığını iddia ediyorlarmış. Hülâsa, bütün vaziyetin hakikî safhası, arzettiklerimden ibarettir.

Görüyorsunuz ya ne hain bir teşebbüs karşısındayız!.. Ve muhakkak surette tehlike içindeyiz. Ehemmiyetle nazarı dikkatinizi celbederiz! Paşam, artık bize fazla söz söyletmek abestir. Siz, bu tehlikeli vaziyet karşısında nasıl hareket etmek lâzım geleceğini takdir edersiniz. Ancak ne yapılacaksa, şimdi hemen yapılmalıdır. Benim fikrime göre tereddüt etmeğe, vakit kaybetmeğe gelmez.

Kara Kemal bey, bütün ikna kudret ve talâkatini sarfettikten sonra susmuştu.

Enver Paşa kaşlarını çatmış, hiddetinden gözlerini tabiî haddinden fazla açmış, sabit bir noktaya bakıyor, derinden derine düşünüyordu. Enver Paşanın zihninden geçen karanlık ve müthiş ihtimaller ve hafızasını yoran hadiseler birer birer muhayyelesinde canlandı ve gözünün önünden geçti.

Gerçi İttihat ve Terakkinin şimdi karşısında oturan bu üç mühim rüknü, kendi siyasî rakibi Talât beyin adamları, taraftarları, binaenaleyh kendisinin fırka dahilindeki muarızları idiler. Hattâ bu aynı his, Yakup Cemil beyle arkadaşları hakkında, senelerdenberi devam eden ihtilâflar neticesinde, husumet derecesine bile gelmiş, en had devrine yükselmişti. Enver Paşa, bunu pek iyi biliyordu. Binaenaleyh, Kara Kemal beyle arkadaşları kendisini bir tarafa bırakarak istisna etseler bile Yakup Cemil beyle arkadaşları lehinde söz söylemiyecekleri muhakkaktı.

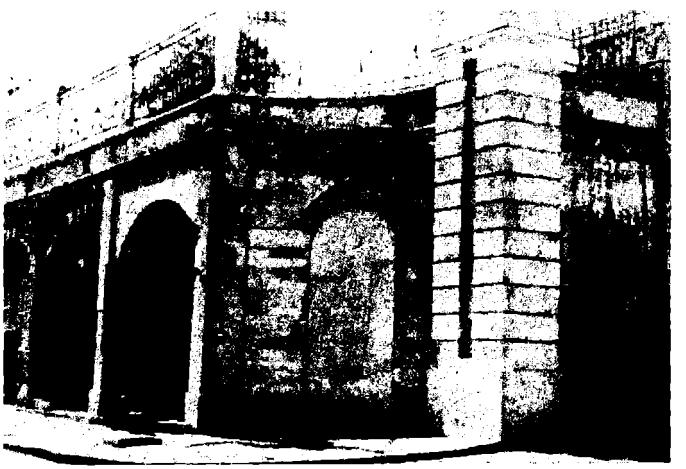
Ancak Kara Kemal beyin verdiği tafsilât etrafında -kendince de malûm olan- bir takım hakikatler vardır ki bunlara ne denebilir?

Filhakika Hakkı bey kendisine gelmişti, Yakup Cemil beyin

şurada, buradaki taşkınlıklarından bahsetmiş ve bir memuriyete tayin edilip başka bir yere gönderilmesini rica etmişti.

O zaman kendisi de Yakup Cemil beyi -kaymakamlığa terfi ettiremediğinden dolayı- hem memnun etmek, hem de İstanbuldan uzaklaşmasını temin etmek üzere böyle bir müfreze teşkiline memur etmişti. Ancak Hakkı bey bu ricayı kendisine yaparken, Yakup Cemil beyin ahval ve harekâtı hakkında, fazla tafsilât vermemişti. Fakat niçin bu tafsilâttan kaçınmıştı?.. Acaba suiniyeti mi vardı? Belki Kara Kemal bey söz söylerken, bitaraf olmaktan Enver Paşaya suikast yapacağı iddia edilen Yakup Cemil bey müfrezesinden bir kısmının sığındığı Bakırcılar içindeki dükkânlar çıkmış, mübalâğaya saplanmıştı? Fakat ne olursa olsun, her halde bu söylenen şeyler içinde hakikat olanlar da vardı.

Hem vaziyet bu şekilde olmıyaydı bunlar nasıl cesaret edip de bu kadar kuvvetli iddialarla söz söyliyebilirlerdi?..

Enver Paşaya suikast yapacağı iddia edilen Yakup Cemil bey müfrezesinden bir kısmının sığındığı Bakırcılar içindeki dükkânlar

Bu derin zihnî muhakeme Enver Paşanın eski arkadaşları hakkındaki itimadını esaslı surette sarsmış, kalbine şüpheler sokmuştu! Harbiye nazırı bunları düşünürken yüzü hiddetten kıpkırmızı kesilmişti. O, bilhassa Hakkı bey tarafından tertip edilen bir oyuna geldiğine ve bu suretle aldatılarak Yakup Cemil beye bu müfrezeyi teşkil ettirdiğine kani oluyordu. Fakat bu oyun niçin? Onun bu arkadaşlarile aralarında şimdiye kadar hiç bir ihtilâf, hiç bir anlaşamamazlık olmamıştı.

Enver Paşa ile şimdi ittiham edilenler, senelerdenberi biribirlerine emniyet etmişler, en tehlikeli, en çetin işlerde hep beraber yürümüşlerdi. Hususile mütekabil her türlü müzaheret ve muhabbet aralarında eksik olmamıştı. Halbuki şimdi -hiç ümit etmediği- böyle bir düşmanlığa maruz kalıyordu!

Enver Paşa için çok garip görülen ve bidayette inanılamıyan bu suikast tertibi öyle anlaşılıyordu ki hakikat ifade eden bir mahiyette idi. Zaten Yakup Cemilin sulhu münferitten bahsettiğini kendisine Hakkı bey söylemiş ve hattâ müfrezeyi teşkil etmeğe memur ettiği zaman onu tekdir ederken Yakup Cemil beye bu sulh sözünü tekrarladığı halde o da bunu inkâr etmemişti.

Demek ki ortada dönen bir şeyler, gizli entrikalar vardı! Her halde bu sözler üzerine lakayt kalmak, hadiseye seyirci bulunmak doğru değildi. Hakikat, behemehal meydana çıkmalı idi.

Enver Paşa bu ihbar üzerine baş vuracağı tedbirleri odada oturanların gözü önünde ittihaz etmek istemiyordu. Bunları bir an evvel başından savmak istedi. Çünkü ne olursa olsun, bunların üçü de, kendince, itimada lâyık insanlar değildi.

Enver Paşa düşünceli kafasını yukarıya kaldırdı ve maksadını hissettirmemeğe çalışarak dedi ki:

— Verdiğiniz izahat çok mühimdir, teşekkür ederim! Ben hemen icabına bakarım.

Bu sözlerile muhataplarına artık uzıyan mülâkatın nihayetlenmesi lâzım geleceğini ima ediyordu.

Kara Kemal beyle iki arkadaşı, harbiye nazırının ne demek is-

tediğini kavradılar. Ve müsaade alarak Enver Paşaya veda edip çıktılar.

Kara Kemal beyle arkadaşlarının memnuniyetten gözlerinin içi gülüyordu!.. Gerçi Enver Paşa, kendilerine fazla bir şey söylememiş, nasıl bir hattı hareket ittihaz edeceğini anlatmamıştı. Fakat, onlar emindiler ki maksatlarının yarısında muvaffak olmuşlar, Enver Paşayı eski arkadaşları aleyhine döndürmeği temin etmişlerdi.

Kara Kemal beyle diğer iki arkadaşı nazarında bu muvaffakiyetlerinin büyük bir kıymeti vardı! Onlar, istihsal ettikleri bu muvaffakıyetlerile Yakup Cemil bey ile arkadaşlarına karşı senelerin biriktirdiği kin ve husumetlerin kısmen olsun intikamını almışlardı!.. Onlara göre bu mülâkat, İttihat ve Terakki dahilindeki cidal ve münaferetlerin ebediyen tasfiyesi, katî surette neticelenmesi için atılan en mühim, en kestirme adımdı.

Kara Kemal beyle arkadaşları rollerinde muvaffak olmuşlardı, şimdi neticeyi Talât beye bildireceklerdi...

Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler, Enver Paşanın yalısını terkettikleri zaman harbiye nazırı evvelâ hakikaten Yakup Cemil beyin Mercan kapısındaki dükkânlara kendi müfrezesi efradından bir kısmını yerleştirip yerleştirmediğini anlamak için merkez kumandanı Cevat beye telefone etti. Enver Paşa Cevat beye dedi ki:

— Bakırcılar içindeki dükkânlarda bir müfreze var mıdır? Bunlar kimdir? Bu müfrezeyi buraya kim koymuştur?

Cevat bey derhal cevap verdi:

— Evet efendim, orada bir müfreze var. Yer bulunamadığından dolayı bunlar buraya Yakup Cemil bey tarafından konulmuştur.

Enver Paşa, merkez kumandanının bu cevabı üzerine artık vaziyetten tamamile şüphelenmişti. Demek ki Kara Kemal beyin söylediği asılsız değildi. Hakikaten Yakup Cemil bey, bu dükkânlara bir müfreze yerleştirmişti. O halde yersizlik bahanesile

buraya böyle müsellâh (silâhlı) bir kuvvet konulmasındaki maksat açıktı. Enver Paşanın şimdiye kadar muttali olduğu zahirî deliller, Kara Kemal beyin sözlerini teyit edecek bir vaziyette idi. Binaenaleyh artık daha fazla beklemeğe hacet yoktu. Evvelâ böyle bir suikast teşebbüsü varsa, hemen akim bırakmak lâzımdı. Bunun için de Yakup Cemil beyin hürriyetine ve serbest dolaşmasına nihayet vermek icap ediyordu.

Bu kararı veren Enver Paşa, Kuruçeşmedeki yalısından süratle nezarete geldi ve ilk iş olmak üzere merkez kumandanı Cevat beyi çağırdı. Enver Paşa, odasından içeriye giren Cevat beye şu emri verdi:

— Hemen şimdi Yakup Cemili tevkif et! Fakat kendisine tevkif edileceğini evvelce hissettirme!

Merkez kumandanı, başkumandan vekilinin bu emri üzerine âmirinden tafsilât almağa ve işin sebebini araştırmağa lüzum görmeksizin:

— Başüstüne efendim, şimdi tevkif ederim! dedi ve askerce bir selâm vererek süratle odadan dışarıya çıktı.

Yakup Cemil bey ile arkadaşları, aleyhlerindeki yeni cereyanlardan ve Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beylerin Enver Paşayı ziyaret etmelerinden haberdar değildiler. Onlar, hâlâ Enver Paşanın kendilerine karşı fena bir his beslemediğine emin bulunuyorlar, harbiye nazırının aleyhlerinde hareket etmesi için bir sebep mevcut olduğunu bir an bile hatırlarına getirmiyorlardı. Hususile Yakup Cemil bey hergün işinin başına geliyor, teşkiline memur olduğu müfrezenin noksanlarını, ihtiyaçlarını ikmal ederek, bir saat evvel, yola çıkmağa çalışıyordu.

Yakup Cemil bey, bir gün müfrezesinin başında meşgul olurken yanına askerî inzibat memurlarından biri yaklaştı ve selâm vererek dedi ki:

— Efendim, merkez kumandanı bey şimdi sizi görmek istiyor «biraz buraya kadar zahmet etsinler!» diyor.

Yakup Cemil bey, bu nazik ve mülayim davetten hiç şüphe-

lenmemişti. O, Cevat beyin kendisile alelade bir iş için, meselâ müfrezeye taallûk eden bir mesele hakkında görüşmek istediğine zahip olmuştu. Nitekim Cevat bey kendisile bu tarzda bir kaç defa görüşmüş ve o da merkez kumandanlığına gidip gelmişti. Bu seferki davet hakkında da fazla zihin yormıyan Yakup Cemil bey, müfrezenin bulunduğu Bekirağa bölüğü koğuşlarından harbiye nezaretinin Beyazıt meydanına bakan büyük cümle kapısı yanındaki köşklerden birinde bulunan merkez kumandanlığına gitmek üzere emin ve müsterih adımlarla nezaret meydanını yürümeğe başladı. Kendisini merkez kumandanlığına çağıran inzibat memuru da bir emirber gibi Yakup Cemil beyi arkasından takip ediyordu..

Merkez kumandanlığının mermer merdivenlerini çıkan Yakup Cemil bey, koridorlara üşüşmüş zabitlerle inzibat memurlarının kendisine dikkatle baktıklarını ve kendi hakkında yapılacak muameleden haberdar oldukları için odalarından dışarıya çıktıklarını anlıyamadı; mutat haricindeki bu halin farkına varmadı.

Koridorları dolduranların yüzlerinde okunan mana, mühim bir vazifeyi ifa edenlerin haleti ruhiyesindeki fevkalâdeliğe ve gizli bir heyecana delâlet ediyordu. Fakat kendi aleyhinde tertibat alındığından haberi olmıyan Yakup Cemil bey doğruca merkez kumandanı Cevat beyin odasına girdi.

Yakup Cemil bey, Cevat beyi usulen selâmladıktan sonra:

— Beni çağırmışsınız! dedi.

Cevat bey soğuk kanlılıkla fakat katî bir sesle mukabele etti:

— Evet Yakup Cemil bey, başkumandan vekili ve harbiye nazırı paşa hazretlerinin şimdi telâkki ettiğim emirleri üzerine bu dakikadan itibaren mevkufsunuz!.. Dışarıda sizi bekliyen inzibat zabitlerinden birine kendinizi teslim ediniz!..

Yakup Cemil bey, hiç ümit etmediği böyle bir muamele karşısında hayret ve şaşkınlığa maruz kalmakla beraber, mizaç ve tabiati hilâfında olarak asabîleşmemiş, isyankâr bir hareket gös-

termemiş ve tamamile mütevekkil bir hal almıştı. Balâdan gelen bir emre itaat edecek kadar askerliğin icabatına vâkıf ve mesleğinin kutsiyetine hürmet edip inananlardandı. Binaenaleyh, resmî bir lisanla söylenen bu emrin mahiyetini sorup araştırmanın yeri ve zamanı olmadığını takdir etti. Bu düşünce ile Yakup Cemil bey, Cevat beye bir kelime bile söylemeksizin, selâm vererek odadan dışarıya çıktı.

Cevat beyin kapısı önünde bekliyen merkez kumandanlığı inzibat zabitlerinden biri:

— Buyurunuz, beraber gideceğiz! dedi.

İttihat ve Terakkinin bu eski ihtilâlci ve fedaîsi, bu dakikadan itibaren fiilen tevkif edilmiş, inzibatî ve örfî tedbirler ile hareketlerindeki serbestîsine veda etmiş bulunuyordu. Maamafih ondan üzerindeki silâhını istememiş ve üstünü başını araştırmamışlardı. Yakup Cemil bey, merkez kumandanlığındaki silâh arkadaşlarının bu cemilekârlığından fevkalâde memnun olmuştu. Çünkü Yakup Cemil bey için silâh, teneffüs etmek gibi, kendince en hayatî ihtiyaçlardan maduttu (sayılırdı). Ondan silâhını teslim etmek fedakârlığını istemiş olaydılar, bu hareket, hayatında ilk defa maruz kaldığı çok acı ve ağır bir muamele olacaktı.

Onun, çocukluğundanberi bütün hayatını dolduran hadise ve maceralarında silâh, en büyük rolü oynamıştı. O, bir an bile silâhsız gezdiğini, silâhtan ayrıldığını hatırlıyamıyordu.

Şu vaziyete göre tevkif edildiğini Cevat beyden işittiği zaman ilk defa olarak hatırına silâhı gelmiş ve silâhını teslim etmekteki mecburiyeti düşününce ruhunun en derin bir noktasından gelen çok acı bir hisle titremiş, sarsılmıştı. Yakup Cemil bey, tevkif edilmesinde duyduğu teessürden ziyade, silâhını iade etmekteki zarureti, kendi şahsına karşı daha büyük bir hakaret olarak telâkki edecekti. Şimdi silâhının kendi elinden alınmak istenmemesi, onda çok derin bir memnuniyet doğurmuştu. Yakup Cemil bey, tevkif edilmekle beraber, kendi noktai nazarına göre, silâhlarını teslim etmek gibi şerefsiz bir muameleye mecbur tutulma-

mıştı.

Maamafih Yakup Cemil bey, vaziyetin ciddiyet ve vehametini de takdir etmemiş değildi. Müdahale ettiği hadise ve vakalarda bir kurunuvusta (ortaçağ) şövalyesi gibi, bütün harekâtında kendini gayri mesul telâkki eden bu ateşin mizaçlı ihtilâlci, şimdi, iki dudak arasından dökülen bir kaç kelime ile hayatının önüne çizilen meçhul bir mukadderata boyun eğmeğe mecbur oluyordu.

Fakat ne çare ki, o nasıl bir vaziyette bulunursa bulunsun, esas itibarile bir askerden başka bir şey değildi. Mademki en büyük askerî makam, kendi hakkında böyle bir emir vermişti, sırf mesleğinin şerefi için o, bu muameleye ses çıkarmıyacaktı.

Yakup Cemil beyin bir iki saniye içinde dimağında kımıldanan bu mantık ve muhakeme, sinirlerine kâfi derece sükûnet getirmiş ve emri vakii kabul etmeğe sevketmişti.

İnzibat askeri zabiti ile dört beş inzibat neferi mevkuf ihtilâlcinin etrafını çevirdiler ve ortalarında Yakup Cemil bey olduğu halde Bekirağa bölüğüne doğru yürüdüler...

Terfi etmek, büyük bir kuvvetin başına geçerek cenk ve cidal meydanında kendisine zafer yolları açmak ve şeref ufuklarına yükselmek istiyen Yakup Cemil bey, şimdi artık ümitlerinin en elîm inkisarlarına uğramış, nihayet senelerin teselsül ettirdiği bir çok vakalardaki cidalleri karşısında muarızlarının oyununa gelmiş ve neticede karanlık, rutubetli bir hücrenin dört duvarı arasına kapanmağa mecbur olmuştu.

Yakup Cemil beyin böyle birdenbire merkez kumandanlığınca tevkif edilerek Bekirağa bölüğüne sevkedilmesi, nezarette ve biraz sonra da şehirde süratle duyulmağa başlandı. İşin mahiyetini bilmiyenler için bu hadise, gizli tefsirlere, biribirini tutmıyan dedikodulara ve rivayetlere imkân vermekle beraber, Yakup Cemil beyle arkadaşlarının muarızları, senelerdenberi takip ettikleri hattı harekette muvaffak olduklarını görmüşler ve bundan büyük bir memnuniyet duymuşlardı.

* * *

Yakup Cemil beyin Meserret oteli içtimaından sonra muarızlarının takip ettikleri imha politikasının bütün istikametleri çok vazıh surette tezahür etmişti. Nitekim bu içtimai tevali eden (sonraki) hadiseler, bu politikanın ne kadar şiddet kesbettiğini, en küçük bir şüpheye mahal vermiyecek derecede, teyit ediyordu. İşte vaziyetin vahametini takdir eden Hakkı bey, tehlikeyi atlatmak ve Yakup Cemil beyin saflığından istifade edilerek yeni bir maceraya sürüklenmesine imkân bırakılmamak üzere İstanbuldan uzaklaştırılması için Enver Paşaya rica ettikten sonra arkadaşlarile vaziyeti yeniden münakaşa etmeği münasip görmüştü.

Yukarıda da kaydettiğim gibi, bu içtimada Meserret oteli içtimai üzerine İstanbula gelen Hakkı beyin arkadaşları toplu bir halde bulunmamak üzere yeniden İstanbulu terk etmeğe karar verince bir kısmı derhal hareket etmiş, bir kısmı da avdetini biraz tehir etmişti. Bu meyanda bizzat Hakkı bey de bir müddet için İstanbuldan ayrılmağı faydalı buluyordu.

Hakkı bey o sırada Avrupanın muhtelif yerlerile ticaret yapıyordu. Bu itibarle arasıra İstanbuldan kalkıp Avrupaya gitmek mecburiyetini hissediyordu. Nitekim arada Yakup Cemil beyin ihdas ettiği malûm hadiseler olmayaydı Hakkı bey Romanyadan avdetinden sonra da Avrupaya gidecek, bir müddet kaldıktan sonra İstanbula dönecekti.

Arkadaşlarından bir kısmının geldikleri yere dönmeleri üzerine Hakkı bey de hem Holandadaki bir işini takip etmek, hem de gözönünden uzaklaşmak için İstanbuldan gitmeği düşünürken bir gün arkadaşı Mümtaz bey:

— Kardeşim sen bir pasaport al, Avrupaya git! Ben bu işleri burada idare ederim, dedi.

Mümtaz beyin de tasvip ettiği bu hareketten sonra Hakkı

bey, Holanda için bir pasaport almış ve trene binmek üzere Sirkeci istasyonuna gelmişti. Hakkı beyi istasyonda teşyi edenler (uğurlayanlar) meyanında Mümtaz bey de vardı.

Halbuki Hakkı bey Avrupaya hareket etmek maksadile Sirkeci istasyonuna geldiği dakikalarda Yakup Cemil bey de merkez kumandanlığı tarafından tevkif ediliyordu.

Fakat gerek Hakkı, gerek Mümtaz beyler vaziyetten haberdar değillerdi. Onlar, Yakup Cemil beyin de bir kaç gün sonra müfrezesile beraber yola çıkacak derecede teşkilâtını ikmal etmek üzere bulunduğunu zannediyorlardı.

Avrupa treni tam vaktinde hareket ettiği halde, o gün hareket saatini beş dakika tecavüz ettirmişti. Bu esnada Sirkeci istasyon komiseri Hakkı beyin bulunduğu kompartımana yaklaştı ve Hakkı beye:

— Efendim, dahiliye nazırı Talât beyefendi sizinle şimdi behemehal görüşmek istiyorlar. Binaenaleyh aldığım bu emir üzerine bu trenle hareket edemiyeceğinizi size tebliğ etmeğe memurum, dedi.

Hakkı bey, komiserin bu sözlerindeki manayı kavramıştı. Talât beyin verdiği bu emir, kendisile böyle alelacele görüşmek istemesi maksadına müstenit değil (dayanmıyordu), her halde kendisini tevkif etmek, hakkında takibat yapılmağa karar verildiği için İstanbuldan ayrılmamasını temin etmek fikrinden ileri geliyordu.

Hakkı bey, Yakup Cemil beyin tevkifini henüz daha haber almamakla beraber, şimdi maruz kaldığı bu muamele ile, artık Talât beyin kendisile arkadaşları aleyhinde katî ve alenî harekete geçtiğini anladı ve komiserin sözü ile hemen trenden indi.

Bunun üzerine Mümtaz bey Hakkı beye:

— Sen buradan doğruca git, Talât beyle görüş! Ben de Enver Paşaya gideyim, vaziyeti anlatayım, dedi.

Hakkı bey istasyondan bir arabaya bindi, doğru dahiliye nezaretine gitti. Talât beyin bu esnada orada değil, maliye nezare-

tinde (48) olduğunu söylediler.

Bunun üzerine Hakkı bey buradan da maliye nezaretine gitti. Talât beyi sordurdu. Nazırın makamında çalıştığını öğrendi. Ve kalemi mahsus müdürü vasıtasile Talât beye şöyle bir haber gönderdi :

— Avrupaya hareket edeceğim sırada istasyon komiseri Talât beyin benimle alelacele görüşmek istediğini söyledi. Ben de trenden indim ve buraya geldim.

Talât beyin odasından çıkan kalemi mahsus müdürü Hakkı beye şu sözleri söyledi:

— Nazır bey: «Ben istemiyorum, merkez kumandanını görsün!» dediler.

Hakkı bey vaziyeti tamamile anlıyor, Talât beyin kendisini merkez kumandanına göndermekle tevkif ettirmek istediğini görüyordu. Bu vaziyet karşısında artık yapılacak bir şey yoktu. Doğruca gidip kendisini merkez kumandanına teslim etmek ve tevkif edilmesine razı olmak lâzımdı. Dahiliye nazırının bu sözleri hilâfında olarak Cevat beyi ziyaret etmediği takdirde kendi hakkındaki şüpheyi takviye edecek, tevkifine sebep gösterilen mesele ile alâkadar olduğunu kabul etmiş, yani isnat edilen cürmü benimsemiş olacaktı. Şu halde tereddüt etmeksizin doğruca merkez kumandanlığına gitti.

Hakkı beyin tevkifi emrini alan Cevat bey, zaten böyle bir müracaatı bekliyordu. Esasen Hakkı bey kendi ayağile gitmiyeydi merkez kumandanı memur göndermek suretile tevkif ettirecekti. Cevat bey, Hakkı beyin daireye geldiğini öğrenir, öğrenmez hemen kabul etti ve muhatabına söz söyletmeğe imkân bırakmadan:

— Hakkı bey, aldığım emir üzerine bu dakikadan itibaren mevkufsunuz ! dedi. Bunun üzerine odaya giren bir inzibat zabitinin refakatile Hakkı bey de Yakup Cemil bey gibi Bekirağa

(48) Cavit beyin istifasından sonra, Sait Halim Paşa kabinesinde maliye nezaretini de Talât bey vekâleten deruhde etmişti.

bölüğüne götürüldü.

Hakkı bey Bekirağa bölüğünün bodrum katında, Yakup Cemil beyden başka diğer bir odada tevkif edilmişti. Bu oda loş, rutubetli ve havasızdı. Her iki maznun artık ihtilâttan menedilmiş, oluyorlardı. Oda kapılarının önüne süngülü birer nöbetçi konmuştu. Artık bu hadise şunu isbat etmiş oluyordu ki Talât beyle arkadaşlarının iki mühim muarızı, İttihat ve Terakkinin bu iki eski mümessili, gene kendi fırkalarının devrinde «suikast» cürmile ittiham edilerek mesul edilmek üzere hürriyetlerine veda etmiş oluyorlardı.

Yakup Cemil ve Hakkı beylerin tevkifleri, diğer bir noktai nazardan da mühim ve manidardı: İttihat ve Terakki tarihinde senelerdenberi devam eden dahilî ihtilâf ve cidallerde Talât beyle arkadaşlarının ilk fiilî muvaffakiyetleri bu hadise ile tezahür etmiş oluyor ve neticede Talât beyle arkadaşlarının muarızları fırka sahasındaki cidallerden dolayı mukabil tarafın darbesine maruz kalıyorlardı.

Sırkeci istasyonunda Hakkı beyden ayrılan Mümtaz bey, Enver Paşa ile görüşmek üzere harbiye nezaretine gitti. Fakat harbiye nazırı o sırada orada bulunmuyordu. Mümtaz bey, Enver Paşanın nezarete geleceği saatin malûm olmadığını öğrenince levazım reisi İsmail Hakkı Paşayı görmek, vaziyeti anlatmak istedi.

İsmail Hakkı Paşa, harbiye nazırının eski yaverini büyük bir nezaketle ve mültefit bir çehre ile kabul etti. Mümtaz bey, levazım reisine arkadaşı Hakkı beyin Avrupaya hareket ederken Sirkeci istasyonunda trenden ne suretle indirildiğini ve Talât beyle görüşmeğe gittiğini tafsilâtile anlattı ve dedi ki:

— Enver Paşa hazretlerile görüşünüz, maruzatımı anlatınız. Artık nazır paşa da bize vaziyetini bildirsin! Nasıl bir muameleye tâbi olduğumuzu anlıyalım. Bu dediklerim, son sözümdür.

Mümtaz bey, İsmail Hakkı Paşa vasıtasile Enver Paşaya karşı katî bir tavırla söz söylüyor ve adeta nazırı kendi eski arkadaş-

ları hakkında düşündüklerini açıkça bildirmeğe sevk ve davet ediyordu. Mümtaz bey, İsmail Hakkı Paşanın yanından ayrılırken:

— Ben sizi bu akşam, yatsı vaktine kadar Şişlide nezaret emirberlerinin koğuşlarının bahçesinde bekliyeceğim. Lütfen oraya geliniz, neticeyi anlamış olurum.

Mümtaz bey, o gece geç vakte kadar bu bahçede beklediği halde levazım reisinin buraya gelmediğini görünce vaziyetten büsbütün şüphelendi ve kendisine söz vermesine rağmen İsmail Hakkı Paşanın bahçeye uğramamasını ve hiç olmazsa bir haber göndermemesini manidar buldu.

Mümtaz bey, İsmail Hakkı Paşanın ziyaret etmesi muhtemel olan Seyrisefain acentası Ahmet beyin Şişlideki evine gitmeği münasip gördü. Filhakika bir kaç dakika sonra da İsmail Hakkı Paşa Ahmet beyin evine geldi. Levazım reisi Mümtaz beye Enver Paşayı görmeğe muvaffak olduğunu, vaziyeti ve Mümtaz beyin anlattıklarını kendisine izah ettiğini söyledi ve nazırın kendisine sadece Mümtaz beyle ertesi sabah görüşmek istediğini söylediğini ilâve etti.

İsmail Hakkı Paşanın bu sözleri, nazırla bu mevzu etrafında uzun uzadıya görüşmediğini isbat ediyordu. Binaenaleyh levazım reisi, Mümtaz beyi tenvir edecek, Hakkı bey hakkında yapılan muamele etrafında harbiye nazırının düşüncesine dair tafsilât verecek bir vaziyette bulunmuyordu.

Mümtaz bey, ertesi sabah erkenden harbiye nazırının Kuruçeşmedeki yalısına gitti. Enver Paşa, bir gün evvel levazını reisile haber gönderdiği için Mümtaz beyi zaten bekliyordu. Enver Paşa, eski yaverini büyük bir samimiyetle kabul etti. Nazır bu tavır ve hareketi ile Mümtaz beyin İsmail Hakkı Paşa vasıtasile söylediği biraz serzenişkâr sözlere aldırmadığını ve muğber olmadığını gösteriyordu. Enver Paşa, Mümtaz beyi görünce dedi ki:

— Dün beni aramışsın; bulamayınca İsmail Hakkı Paşa ile

görüşmüşsün. Senin söylediklerini bana anlattı. Ben de Talât beyle görüştüm, Hakkının Avrupaya gitmesine niçin mâni olduğunu sordum. Talât bey bana: «Hakkı bey Avrupaya giderse benim aleyhimde neşriyat yapacaktır! Onun için seyahatini mahzurlu gördüm, mâni oldum!» dedi.

Mümtaz bey, Enver Paşanın, Talât beye atfettiği, bu sözlerini pek mantıksız bulmuş ve hayretinden mukabele edecek bir söz bile bulup söyliyememişti. Mümtaz bey, Hakkı beyin ne maksatla Avrupaya gittiğini bilmekle beraber, Talât bey aleyhinde neşriyat yapacak vaziyette olmadığını takdir ediyordu. Bu sebeple Enver Paşanın sözünü pek manasız telâkki etmiş, Hakkı bey aleyhinde alınan tedbirlere bir mazeret gösterilmek için ileriye sürülen bu sebebin hiç de makul olmadığını görmüştü.

Mümtaz bey, derhal Enver Paşaya veda ederek yalıdan ayrıldı. Bu vaziyetle daha ziyade alâkadar olmak ve bu mevzu etrafında daha fazla düşünmek istemediğinden İstanbulda durmağı muvafık görmedi ve o günkü trenle İzmite avdet etti.

Yakup Cemil ve Hakkı beyler, böyle anî bir surette tevkif ve ayrı ayrı hücrelere konulup ihtilâttan menedilmelerinin sebebini bir türlü keşfedemiyorlar, kendi haklarında böyle şiddetli bir muamele tatbik edildiğini hâlâ anlıyamıyorlardı.

Hakkı bey, Meserret oteli içtimaından sonra Enver Paşanın Yakup Cemil beyi bir müfreze teşkil etmeğe memur etmesinden ve bu müfreze ile İstanbuldan hareket ederek İrana gitmesini emretmesinden başka bir şey bilmiyor, arada dönen entrikalardan, hususile Kara Kemal beyle arkadaşlarının Enver Paşayı nasıl kandırmış olduklarından haberdar bulunmuyordu.

Yakup Cemil bey de kendi müfrezesi efradından beş on kişiyi Bakırcılar içindeki dükkânlarda barındırması gibi, haddi zatında hiç de ehemmiyetli olmıyan, bir hareketinin tevkifine âmil olduğunu ve bunun bir delil olarak kullanıldığını hatırına bile getirmiyordu.

Fakat aradan yirmi dört saat geçmeden Hakkı ve Yakup Cemil

mil beyleri takiben daha bazı kimselerin de aynı muameleye maruz kaldıkları, yani tevkif edildikleri görüldü. Bekirağa bölüğüne getirilen bu yeni mevkuflar, Yakup Cemil beyin noktai nazarına taraftar olarak iddia edilen ve yahut taklibi hükümet işinde alâkadar olduğu görülen kimselerden ibaretti. Bu yeni mevkuflar arasında inzibat bölük kumandanı Nevzat, divanıharp reisi Nafiz beyin yaveri Murat, Yenişehirli Haydar beylerle Yahya Kaptan vesair bir takım kimseler nazarı dikkati celbediyordu.

Nevzat, Murat beylerle Yahya Kaptan Yakup Cemil beyle hükümeti düşürmek teşebbüsü etrafında konuşmuşlar, Meserret oteli içtimaına iştirak etmişlerdi. Fakat Haydar beyin yegâne kabahati, Meserret otelinde bulunması idi. Haydar bey, Yakup Cemil beyin Meserret otelinden çıkarak Babıâliye hücum etmesini doğru bulmamış, hattâ bu çılgınca hareketin vukuuna meydan vermemiş, Hakkı beyi telefonla otele çağırmış, içtimain dağılmasına çalışmış ve âmil olmuştu.

Ancak divanıharp, Yakup Cemil beyle arkadaşlarını mesul etmek için aleyhlerinde yapılan takibatı bu kadar mahdut bir daireye hasretmek istemiyor, bu meseleyi bahane tutarak son günlerde «sulhu münferit» hareketi etrafında vaziyet aldığı görülen daha bir takım kimseleri de tevkif ettirmek istiyordu. Bunlardan biri de Prens Sabahaddin beyin kâtibi Satvet Lûtfi beydi. Bursaya gönderilen bir emirle Satvet Lûtfi bey de İstanbula getirilerek tevkif edildi.

Satvet Lûtfi bey neden tevkif edilmiş, niçin böyle bir muameleye tâbi tutulmuştu? Bursada «ikamete memur» olan bu zatın vaziyetini yakından bilenler, Yakup Cemil bey hadisesile Satvet Lûtfi beyin münasebeti olacağına şaşıyorlar, bunun hakikî sebebini bir türlü kavrıyamıyorlardı.

Yakup Cemil beyin ötedenberi müdahale ettiği hadise ve meselelerde uzaktan veya yakından hiç bir suretle alâkası olmıyan Satvet Lûtfi bey, İttihat ve Terakkiye dahil olmuş, bir vaziyette bulunmadığından İttihat ve Terakki içindeki cidal ve münakaşa-

lara iştirak etmemişti. Bu itibarla Yakup Cemil beyin siyaset ve fırka sahasında arkadaşları sırasında bir mevki almış değildi.

Ancak bu hadiselerden epey zaman evvel ve henüz Yakup Cemil bey Bağdattan İstanbula gelmeden Satvet Lûtfi bey İsviçrede bulunan Prens Sabahaddin beyden bir mektup almış ve bu mektup üzerine Bursadan dahiliye nazırı Talât beye bir telgraf çekmişti.

Satvet Lûtfi bey bu telgrafında ezcümle: «Prens Sabahaddin bey, bir sulhu münferit akti için kendisine İsviçrede bir teklif vaki olduğunu ve size bunu arzetmekliğimi bana bildiriyor. Sabahaddin beyin mektubunu da size gönderiyorum. Şayet Sabahaddin beyin bu teklifini prensip itibarile kabul ederseniz bu hususta bizzat size maruzatta bulunurum. Ve kabul ederseniz kendisile muhabereye girişirim» demişti.

Bunun üzerine Talât bey Satvet Lûtfi beyi İstanbula çağırmış, prensin bu mektubu etrafında görüştükten sonra:

— İcap ederse ben sizi gene çağırırım, görüşürüz, demişti.

Satvet Lûtfi bey de tekrar Bursaya dönmüş, fakat aradan aylar geçtiği halde Talât beyden hiç bir ses çıkmamış, bu meselenin unutulup kaldığına hükmedilmişti.

Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi üzerine nefy edilen Satvet Lûtfi bey Bursada menfi olarak oturduğu halde şehirde serbest dolaşmak, istediği işi tutmak, Bursa halkile ve Bursaya gidip gelenlerle istediği gibi görüşmek hakkına malikti.

Binaenaleyh Satvet Lûtfi bey, Prens Sabahaddin beyden böyle bir mektup almakla, bunu hükümete bildirmeği, memleket lehinde bir fayda olur ümidile Talât beye müracaat etmeği doğru görmüştü...»

Yakup Cemil bey, Bursada bulunurken Hüsrev Sami beyle aralarında geçen mükâleme, memleket vaziyetine ve harbin aldığı şekil etrafındaki meselelere taallûk ediyordu. Bu esnada hükümetin hattı hareketi ve takip ettiği siyaset uzun uzadıya tenkit edilmişti. Bu acı tenkitler, Yakup Cemil beyi büsbütün çileden

çıkarmış ve hükümete karşı ruhunda ilk isyan hislerini duymağa başlamıştı. Ancak Bursada Yakup Cemil beyin edindiği intiba, sadece hükümete karşı eskidenberi mevcut olan hislerinde bir değişikliğe imkân vermiş, kendi mensup bulunduğu fırkanın hükümetine itimadı sarsılmıştı. Fakat bilâhare İstanbula dönen Yakup Cemil bey, kendisine fırka kumandanlığı ve kaymakamlık rütbesi verilmeyince hükümeti devirmek fikrini aklına koymuştu.

Yakup Cemil beyin Bursada iken hükümet aleyhinde idarei kelâm etmesi, yalnız kendisi ile Hüsrev Sami bey arasında cereyan eden muhaverelerden ibaret değildi. O, Hüsrev Sami beyden memleketin vaziyetini dinler dinlemez, aynı mevzuları önüne gelene söylüyor, hükümeti alenen tenkit ve müahaze ediyordu.

Bilhassa Bursada iken misafir kaldığı Çekirgedeki Servinaz oteline gelen yolcular, bu mevzu etrafında kendilerini Yakup Cemil beye muhatap mevkide buluyorlardı. O zaman Servinaz oteli Satvet Lûtfi bey tarafından idare ediliyordu. Satvet Lûtfi bey, Yakup Cemil beyin memleket işlerinden ve harbin lüzumsuz yere uzayıp gitmesinden acı acı bahsettiğini görünce Prens Sabahaddin beyin sulhu münferit teklifi etrafında kendisine gönderdiği mektubu İstanbula giderek Talât beye gösterdiğini söylemiş ve bundan sonra Talât beyden hiç bir ses çıkmadığını ilâve etmişti.

O tarihlerde Bursa, Satvet Lûtfi bey gibi daha bazı menfilerin bulundukları bir şehirdi. Binaenaleyh, hükümete karşı muğber ve gayri memnun olan bu menfilerin sözleri de Yakup Cemil beyin hükümet aleyhindeki düşüncelerini takviye ediyordu.

Bursadan İstanbula dönen Yakup Cemil bey, İstanbulda temas ettiği bir takım kimseler arasında şehremaneti tahniye müdürü İsmail Hakkı beye (şimdi Eskişehirde avukat) Satvet Lûtfi beyin sözlerini hikâye etmiş, memleketin elim hallerinden bahsetmişti.

İşte Yakup Cemil beyin «sulhu münferit» teşebbüsü ve «taklibi hükümet» cürmile tevkif edilmesi üzerine kendisile uzaktan, yakından münasebeti olan bir çok kimselerin tevkif edilmelerine sebebiyet verdiğinden Satvet Lûtfi beyin Bursada tevkif edilip İstanbula getirildiği halde, İsmail Hakkı bey de sırf bu bahis etrafında Yakup Cemil beyle görüştüğü için tevkif edilmişti.

Fakat bu tevkifattan maksat asıl Yakup Cemil beyle arkadaşlarını cezalandırmak olduğuna göre divanı harp, Hakkı beyden sonra Hüsrev Sami beyi tevkif etmeğe karar verdi. Divanı harp reisi Nafiz beyin imzasile İzmir vilâyetine şu mealde bir telgraf çekildi:

«Divanı harpça görülen lüzum üzerine Hüsrev Sami beyi ilk vasıta ile İstanbula gönderiniz!»

Bu telgraf, İzmir Valisi Rahmi beyi derinden derine düşündürmeğe başladı: Acaba Hüsrev Sami beyi mevkufen mi, serbest olarak mı göndermeli idi? Telgrafta sarih bir kayıt olmadığından Rahmi bey bu tereddüde kapılmıştı.

Rahmi bey, İstanbulda yapılan tevkifattan ve işin mahiyetinden haberdar olmadığından Hüsrev Sami beyin divanı harp tarafından ne maksatla çağırıldığının sebebini de tamamile anlıyamıyordu. Bahusus Hüsrev Sami bey karargâhı umumîden aldığı salâhiyet ile firarileri toplıyarak göndermek vazifesile de meşguldü. Şu halde hiç ümit edilmiyen bir zamanda divanı harbin kendisini istemesi pek manidardı.

Rahmi bey, evvelce Talât beyin Hüsrev Sami bey hakkına çektiği telgrafı da hatırladı. Fakat bundan sonra vaziyet değiştiği için Hüsrev Sami beye isnat edilen cürüm, artık bugün için nasıl mevzuu bahs olabilirdi? Bahusus o tarihten sonra Hüsrev bey serbest olarak İstanbula gidip gelmişti. Bununla beraber İzmir valisi, bu eski İttihatçı arkadaşına fena muamele yapmak, nezaket hududu haricinde hareket etmek istemedi. Hüsrev Sami beyi davet etti, hakkında gelen telgrafı gösterdi. Rahmi bey, düşüncesini Hüsrev Sami beye açıkça söylememekle beraber, telgraf

mealine hususile emrin divanı harpten geldiğine göre hayretler içinde kalan Hüsrev Sami bey, Rahmi beyin tereddütlerini hissetti.

Harp zamanında, divanı harp gibi mühim bir merciden çağırılan bir kimsenin mevkii ve hüviyeti ne olursa olsun, İstanbula tek başına gönderilmesi pek de muvafık olamazdı. Belki de gayet ciddî ve mühim bir mesele için Hüsrev Sami bey hakkında böyle bir tedbir ittihaz ediliyordu.

Vali, yanına bir sivil memur vererek ve âdeta tevkif ettirmemiş bir vaziyette Hüsrev Sami beyi yola çıkardı.

Hüsrev Sami bey, Bandırmadan kendisini getiren vapurdan çıkacağı zaman yanındaki sivil memurun da vazifesi bitecekti. Çünkü Rahmi bey, sivil memurun ancak rıhtıma kadar Hüsrev Sami beye refakat etmesini emretmişti. İzmir valisi, Hüsrev Sami beyin serbest veya mevkuf olarak sevkedilmesi hakkında sarih bir işar vaki olmadığını düşünerek şayet hakikaten tevkif edilmesi mukarrerse Hüsrev Sami beyin İstanbula vâsıl olacağı gün ve saat malûm olduğuna göre rıhtıma ayak basar basmaz zabıta nezaretine alınacağını tabiî görüyordu. Rahmi bey bu düşünce ile İzmir sivil polisinin İstanbul rıhtımında vazifesinin bitmesinde mahzur görmedi. Aynı zamanda bu muamelesile eski arkadaşına karşı nezaket ve kolaylık göstermişti.

Hüsrev Sami bey, resmen tevkif edilmediği için vapurdan çıkar çıkmaz serbestçe hareket edeceğine, istediği yere gideceğine ve kendi ayağile divanı harbe müracaat edebileceğine emindi. Halbuki Galata rıhtımında gayet garip bir vaziyet karşısında kaldı: O zaman harp dolayısile seyahat etmek için mutlaka polisten vesika almak lâzımdı. Yolcuların elindeki vesikaların, hareket ve muvasalat (varış) iskelelerinde, vapur içinde polis tarafından kontrol edilmesi usul ittihaz edilmişti. Hüsrev Sami beyin bindiği vapurun yolcularının vesikaları usulen vapur içinde bakıldığı gibi vapurdan çıkan yolcular, serbest bırakılmamışlar, rıhtımda ikinci bir kontrola tâbi tutulmuşlardı. Bu, ilk defa tat-

bik edilen bir muamele idi. Hüsrev Sami bey, usul haricinde ittihaz edilen bu tedbirin sırf kendisi için yapıldığını hissetti. Nitekim kendi vesikasının kontroluna sıra gelince, rıhtımdaki memur, vesikayı uzun uzadıya tetkik ettikten sonra Hüsrev Sami beye:

— Senin kim olduğun bu vesikadan belli değil! Hangi Samisin? Kimsin? Çeteci Sami misin? dedi.

Hüsrev Sami beye karşı biraz hakaretkârane bir tavırla sorulan bu sual, aleyhinde alınan tedbirleri gösteriyordu. Maamafih Hüsrev Sami bey, hüviyetini izah ettiği, bir mesele çıkarmak istemediği halde polis memuru hâlâ müşkülât çıkarmak, Hüsrev Sami beyi şüpheli bir muameleye tâbi tutmak istiyordu. Burada memurla aralarında hararetli bir münakaşa cereyan etti.

Fakat Hüsrev Sami bey işin farkına vardı; memurun aldığı talimat dairesinde hareket ettiğini, bunun için lüzumsuz yere müşkülât çıkardığını anladı. Vesikayı rıhtımda ikinci defa kontrol eden polis o kadar ileri gidiyor, o kadar haşin davranıyordu ki adeta Hüsrev Sami beyi kendisine karşı tecavüz ve tarruza tahrik ve teşvik ediyordu. Bundaki maksat açıktı: Şayet Hüsrev Sami bey bir an için itidalini kaybederek memura karşı şiddetlice mukabele ederse bittabi bu hareketi derhal bir vesile olacak, (hükümet kuvvetlerine tecavüz ve tahkir) şeklinde bir telâkkiye imkân verilecek ve bu cürüm ile hemen orada tevkif edilecekti.

Halbuki Hüsrev Sami bey, vesikanın her yolcu gibi usulen tetkik edilmesinden ve kendisini İzmirden gelen sivil memurundan tesellüm (teslim almak) için talep eden bulunmamasından da anlamıştı ki o, divanıharp tarafından İzmirden getirtilmesine rağmen henüz hakkında tevkif muamelesi cereyan etmiyordu.

Vaziyet bu merkezde iken rıhtımdaki polis memurunun bu tarzı hareketi, kendisini tevkif edebilmek için yeni vesile bulmak içindi.

Hüsrev Sami bey buna imkân vermemek için sinirlerine hâkim olmağa çalıştı. Yalnız, polisin bu dürüst muamelesi üzerine

büsbütün lakayt kalmağı da münasip görmedi. Çünkü bu takdirde kendisine isnat edilebilecek mesuliyetlerden korkup çekindiğini hissettirecekti. Kendisine diğer yolculardan farklı bir surette muamele yapan polis memurunun numarasını ve ismini almakla iktifa etti.

Vesika muayenesi bittikten sonra Hüsrev Sami bey, rıhtımdaki polis âmirlerine müracaat etti ve uzun uzadıya şikâyet etti. Bu şikâyet üzerine kendisine daha mülayim bir tavır alan polis merkez memurunun sözlerinden de anlamıştı ki tevkif edilmesi için divanı harpçe bir emir verilmemişti, istediği gibi hareket edebilirdi.

Hüsrev Sami bey, İstanbuldaki vaziyete dair hiç bir malûmata malik olmadığından, divanı harbe gitmeden evvel Hakkı beyle görüşmek istedi ve rıhtımdan doğruca Hakkı beyin Nişantaşındaki evine gitti. Hüsrev Sami bey burada Hakkı, Yakup Cemil beylerin ve daha bir takım kimselerin tevkif edildiklerini mevkufların ihtilâftan menedildiklerini öğrendi, vaziyet etrafında tamamile tenevvür etti (aydınlandı).

Şimdi artık niçin divanı harbe çağırıldığının sebebini bir derece kavramıştı. Fakat hükümetin Hakkı ve Yakup Cemil beylere isnat ettiği bir cürüm ve bu cürmün istinat ettiği yeni bir hadise de olsa -ki o böyle bir hadise etrafında hâlâ malûmat almamıştı- kendisinin hiç bir hadise ile alâkasını görmediği için bu anî davete şaşıyor, diğer taraftan tevkif edilmediğine göre olsa olsa malûmatına müracaat edilmek üzere İzmirden İstanbula çağırıldığını tahmin ediyordu.

Hüsrev Sami bey, kendi hakkında divanı harpten verilen bu kararın sebebini araştırırken Talât, doktor Nâzım ve Kara Kemal beylerin husumetine maruz kaldığına hükmediyordu. Çünkü Trabzon İttihat ve Terakki müfettişliğinden istifa ederken Talât beye gönderdiği ağır mealdeki istifaname ile Kara Kemal beyin iftarında Talât ve doktor Nâzım beyler aleyhinde sarfettiği sözlerin henüz unutulmadığını, bunların, hakkında yapılan bu mu-

amelede başlıca âmil olduğunu muhakkak addediyordu.

Hüsrev Sami beyin İzmirden geldiğinin ertesi günü Hakkı beyin evine sabahleyin erkenden bir komiser geldi, Hüsrev beyi görmek istediğini söyledi. Fakat Hüsrev Sami bey henüz uyuyordu. Komiser biraz bekledikten sonra Hüsrev Sami beye kendisinin o gün hemen divanı harp müddeiumumîliğine müracaat etmesi lâzım geldiğini tebliğ etti. Bu tebligat ile de tahakkuk etmişti ki kendisi serbest olarak divanı harbe müracaat edecekti.

Divanı harp, lüzum gördüğü kimseleri tevkif veya davet ettiği halde henüz Mümtaz beye dokunulamıyordu. Mümtaz bey, Sirkeci istasyonunda Hakkı beyin trenden indirilmesi hadisesinden canı sıkılarak Enver paşaya şikâyet ettikten sonra münfail olarak İzmite dönmüştü. Mümtaz bey, kendisinin de arkadaşları gibi bir muameleye maruz kalacağını tahmin etmemiş olduğundan uzun müddet İzmitten ayrılmamağa karar vermişti.

Fakat bir taraftan divanı harp, diğer taraftan Talât beyle arkadaşları Mümtaz beyin de tevkifini ileri sürdükleri ve bu hususta çok uğraştıkları halde Enver Paşa Mümtaz beyin tevkifine bir türlü razı olamıyordu. Enver Paşa, Mümtaz beyin her şeyi gayet açık ve olduğu gibi söylemekten çekinmediğini bildiği için hakikatin meydana çıkmasını temin etmek üzere ancak divanı harpçe malûmatına müracaat edilebileceği fikrinde bulunuyordu. Nitekim Mümtaz bey, muhakeme esnasında bile bir iki defa tevkif edilmek istenmiş, fakat Enver Paşanın kuvvetli muhalefeti karşısında alelade surette nezaret altına bile alınmamıştı.

Mümtaz beyi tevkif ettirmek isteyenler, Enver Paşaya eski yaverinin de taklibi hükümet hareketile alâkadar bulunduğunu ileri sürüyorlar, fakat Enver Paşa bu isnada katiyen inanmıyordu. Halbuki Mümtaz beyin tevkif edilmek istenmesindeki asıl sebep bu değildi. Enver Paşaya da izah edilmiyen bu sebepler, Kara Kemal beyle arkadaşlarının eski husumetlerinden doğuyordu. Mümtaz bey, İttihat ve Terakki dahilindeki siyasî muarızları nazarında Balkan harbinden beri hoş görülmiyen, sevilmi

yen bir şahsiyetti.

Bir çok İttihatçılar, Balkan harbinin felâketindeki sebepleri araştırlarken, harpten evvel Sait Paşa kabinesinin birden bire iktidar mevkiini İttihat ve Terakki düşmanlarına terk etmesini şiddetle muahaze ediyorlar ve bu mesuliyeti sırf Mahmut Şevket Paşa ile geçinemeyip kabinenin devrilmesine sebebiyet verdikleri için Talât beyle arkadaşlarına yükletiyorlardı. Mümtaz bey, bu fikrin öteden beri en hararetli mürevviçlerindendi.

Bundan başka yukarıda -tafsilâtile arzettiğim gibi- Talât beyin Sait Hilmi Paşa kabinesine girmemesini istemek, merkezi umumînin iskatına (düşürülmesine) teşebbüs eylemek, Enver ve Cemal paşaların Talât beyle arkadaşlarının mümanaatına (engel olmalarına) rağmen kabineye girmelerini temin etmek, ordunun Edirneyi istirdat etmek üzere ileriye yürümesi gibi İttihat ve Terakki dahilinde pek kuvvetli cidal ve fırtınalara sebep olan mühim hadiseler nazarı dikkate alınıyor, Yakup Cemil bey meselesi vesile ittihaz edilerek Mümtaz bey aleyhinde de ileri gidilmek isteniyordu.

Bütün bu eski meseleler, başlı başına bir husumet meydana getirmeğe kifayet ederken, Yakup Cemil bey hadisesinden evvel, Kara Kemal beyin Nuruosmaniye klübündeki iftarında Mümtaz bey de, Hüsrev Sami bey gibi, çok şiddetli sözler söylemiş, muarızlarını yeniden kendi aleyhine tahrik etmişti. O gece söylenen bu sözleri Kara Kemal bey bir türlü affedemiyordu.

İttihat ve Terakki devrinde diğer unsurlar gibi Türklerin de ticaret sahasında inkişaf etmesi, Türk tacirlerinin memleketin iktisadî faaliyetlerinde mühim rol sahibi olmaları için İttihat ve Terakkinin takip ettiği hattı hareket, esas itibarile, gayet iyi bir fikrin mahsulü idi. Fakat harp başlar başlamaz Türk tacirlerini himaye sistemi, İttihat ve Terakki için bir nevi siyaset aleti, halkı kendine raptetmek için bir nevi propaganda vasıtası oldu.

Kara Kemal bey, fırkanın İstanbul teşkilâtı başında olarak bu ticaret işlerini İttihat ve Terakki hesabına idare ediyordu. O, da-

ha harpten evvel İstanbuldaki bütün teşekkül ve zümreleri kendi riyaseti altındaki teşkilâta bağlıyabilmek için iktisadî bir takım müesseseler meydana getirmiş, bilhassa esnaf cemiyetlerile yakından alâkadar olmuştu.

Fakat harp zamanında şehrin o kadar mütenevvi (çeşitli) iktisadî işlerine müdahale etti ki, evvelce Türk tacirlerini himaye etmek şeklinde görülen «Nuruosmaniye klübü» nün iktisadî faaliyeti, son zamanlarda bizzat ticaret etmek, fırka hesabına ticarî muamelelere girişerek menfaatler temin etmek suretile ilk maksatlarını kaybetti.

Hattâ bir aralık İstanbul umumî iaşesini idare etmek, ekmek ve un işlerile meşgul olmak bile şehremaneti yerine Kara Kemal bey tarafından deruhte edildi. Fakat İttihat ve Terakkinin bu ticarî faaliyeti, artık halk tarafından da hoş görülmemeğe, dedikodulara vesile vermeğe başladı.

Halk, harpteki muvaffakıyetsizliklerin temadi etmesine (sürüp gitmesine), cephelerde binlerce gencin kırılıp mahvolmasına rağmen, İttihat ve Terakki merkezi umumîsi ile hükümet erkânının ve bunlara istinat eden bir takım kimselerin kazanç kaygusuna düşmelerini çok çirkin görüyordu. Bu mey anda «Nuruosmaniye klübü» nün bir ticaret merkezi haline gelmesi de siyasî bir fırkanın vaziyetile mütenasip görülmüyor, tenkitlere, muahazelere sebebiyet veriyordu. Fakat, hiç kimse, münasebetsiz görülen, bu halleri İttihat ve Terakki rical ve erkânına izhar etmek cesaretini kendinde göremiyordu.

İşte Mümtaz bey «Nuruosmaniye klübü» ndeki iftar gecesinde bilhassa bu noktada ısrar etmiş, Kara Kemal beyin İttihat ve Terakki hesabına ticaret yapmasına şiddetle itiraz etmişti.

Mümtaz bey, o gece Hüsrev Sami beyle beraber memleketi ve fırkayı alâkadar eden bir çok mevzulara temas ettikten sonra Kara Kemal beye şöyle hitap etmişti:

— Kemal bey, bir fırkai siyasiyenin başında bulunduğunuz halde, fırka binasını büyük bir ticaret merkezi haline getirdiniz!

Vakıa Türk tacirlerini yetiştirmek, İstanbulun harp münasebetile bozulan iaşesinin tanzimi için hükümet ve belediyeye maddî, manevî yardımda, müzaherette bulunmak gibi iyi fikirler olabilir. Esasen, fırkamıza mensup hükümete bu suretle muavenet etmek de vazifemizdir. Harp zamanında bütün millî kuvvetlerin hükümet etrafında toplanıp birleşmesi lüzumu da aşikârdır. Çünkü ordunun ve şehrin iaşesi için bu millî teşekküllerin devlet hesabına azamî surette çalışması da harbin muvaffakiyetle neticelenmesi için zarurîdir.

Fakat bu sahadaki faaliyetinizin son zamanlarda aldığı istikamet o kadar fena propagandalara sebebiyet veriyor ki tasavvur edemezsiniz. Bu propagandalar ve dedikodular o kadar kuvvetli, o kadar çirkin bir mahiyettedir ki hattâ biz bile bundaki samimî maksatlar ve memleket hesabına gösterilen gayretler yerine hususî menfaatler için hareket edilip edilmediğinde tereddüt ediyoruz.

Fırkamız için ne söyleniyor bilir misin? «Merkezi umumî ile hükümet erkânı elele vermişler, icrayı ticaret ediyorlar!» diyorlar.

Bundan başka sizden görerek taşrada da valiler, memurlar ticaret yapıyorlar. Hattâ taşrada memurlar arasında ticaret yapmak fikri o kadar taammüm etti (yayıldı) ki bir vali, bir kaymakam hükümet işini bir tarafa bırakarak sırf kendi kazancile uğraşıyor ve ticaret sahasında muvaffak olmak için hükümet nüfuz ve kudretini kendi hesabına kullanıyor!

Bu hal, halkın üzerinde çok fena tesir yapıyor, hükümete, İttihat ve Terakkiye karşı mevcut olan itimadı şiddetle sarsıyor, umumî bir nefret uyandırıyor!

Bu nefretin sonu çok fena, çok fecidir! Neticede, elîm hüsranlarını, akibetlerini göreceğiz! O zaman başımızı yumruklıyacağız! Fakat iş işten geçecek... Size açık söyliyeyim: Bunun bir mesulü varsa o da sizsiniz! Şayet İttihat ve Terakki hesabına ticaret yapmak elzem bir şeyse, yahut sen ticaret hayatından ayrılmak,

bundan vazgeçmek istemezsen git, hariçte hanın birinde bir yazıhane tut, oraya naklet! İstediğin gibi ticaret yaparsın... Fakat fırka merkezini bir ticarethane vaziyetine sokmağa hakkın yoktur!

Mümtaz bey bundan sonra Talât, Hacı Adil, doktor Nazım beylerin aleyhinde şiddetli sözler söylemişti.

Kara Kemal bey o gece bu acı ve ağır tenkitlere maruz kalınca cebri nefsetmiş, hiddetten kıpkırmızı kesildiği halde ağzını açıp mukabele etmemişti. Ancak o mevzuu değiştirmek istemekle beraber diğer taraftan muarızlarının hakikî fikrini öğrenmekten de kendini menedememişti.

Kara Kemal bey, o iftar gecesindenberi Mümtaz beyle arkadaşlarını mahvedebilmek için mümkün olan her çareye baş vurmak lâzım geldiğine kani olmuştu. Tenkide ve hattâ serzenişe bile tahammül edemiyen İttihat ve Terakkinin bu «küçük efendisi», İstanbul fırka teşekkülünün başında bulunduğu gündenberi ilk defa o gece açıktan açığa kendi şahsı istihdaf edilerek (hedef alınarak) bu kadar ağır sözlere maruz kalmıştı.

İşte İttihat ve Terakkiye taallûk eden bütün bu hadiselerde Talât, Kara Kemal beylerle arkadaşları, hakkında pervasızca tenkit etmekten çekinmiyen Mümtaz beyden intikam almak için Yakup Cemil bey meselesini, müsait bir fırsat olarak telâkki ediyorlardı. Mümtaz bey, Yakup Cemil ve Hakkı beylerin tevkifleri için ileriye sürülen sebeplerde alâkadar olarak gösterilmeğe çalışılıyor, fakat ne böyle bir halle ittiham edilmesine, ne de tevkifine, Enver Paşanın mümanaatı karşısında, cesaret edilemiyordu.

Mümtaz beyin aleyhindeki dedikoduların günden güne büyüdüğü görülünce, Hakkı beyin biraderi Baki bey, İzmitte Mümtaz beye haber gönderdi, kendisini vaziyetten haberdar etti. Bunun üzerine Mümtaz bey meseleyi yakından görüp öğrenmek, hem kendi hakkındaki şüpheleri ve iftiraları kaldırmak, hem de, mümkünse, arkadaşları lehinde teşebbüsatta bulunmak üzere derhal İstanbula hareket etti. O günlerde divanı harp de faaliye

te başlamış, mevkufları isticvap etmişti (tutukluları sorguya çekmişti). Mümtaz bey, bu suretle tevkif edilmeksizin divanı harbe müracaat etti.

* * *

Yakup Cemil ve Hakkı beylerin tevkifleri üzerine başkumandanlık vekâletinden divanı harbi örfîye şu emir tebliğ edildi:

Meserret otelinde biliçtima taklibi hükümete teşebbüs eden Yakup Cemil bey ve rüfekası hakkında tahkikat icrasını emreylerim.

Başkumandan vekili ve harbiye nazırı
Enver

Bu emirnamenin zarfında ve baş tarafında muhteviyatının fevkalâde mahrem olduğuna delâlet eden üç ay işareti vardı.

Divanıharp miralay Nafiz beyin riyaseti altında bulunuyordu. Bir de heyeti tahkikiye mevcuttu ki bu heyet, binbaşı Rıza beyin riyaseti altında üç yüzbaşı, bir mülâzım, bir de adliye nezareti tarafından intihap edilen müstantik Vehbi beyden (şimdi Galatada Karakaş hanındaki yazıhanesinde avukat) mürekkepti. Tahkik heyeti divanı harbe tevdi edilen ve yahut divanı harpçe celbedilen maznunlara ait ilk tahkikatı yapar, yani müstantiklik vazifesini ifa ederdi.

Beyoğlu müstantiği iken Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi üzerine divanı harp müstantikliğine tayin edilen Vehbi bey, heyeti tahkikiyede bizzat maznunları isticvap ve istintak ediyor, diğer âza da yalnız dinlemek vaziyetinde bulunuyorlar, isticvaba müdahale etmiyorlardı.

Divanı harp müddeiumumîliğini Nihat bey (şimdi temyiz mahkemesi baş müddeiumumisi), başmuavinliğini Cemil bey (adliye vekâleti müsteşarı iken Ankarada vefat eden), müddeiu-

mumi muavinliğini de Reşit bey (şimdi Ankarada avukat) ifa ediyorlardı.

Vehbi bey tahkikata başlar başlamaz, tevkif edilen Yakup Cemil ve Hakkı beylerden sonra ilk iş olmak üzere yüzbaşı Nevzat beyi tevkif etmek lüzumunu hissetti. Meserret oteli içtimaında Yakup Cemil beyin başlıca ihtilâl arkadaşı mevkiinde bulunan Nevzat beyle diğer maznunların da tevkif edildiklerini yazmıştım. Ancak Nevzat beyin tevkifi o zaman dikkate sayan bir şekilde cereyan etmişti:

Müstantik Vehbi bey, Nevzat beyi tevkif ettirmek üzere divanı harp emrindeki inzibat çavuşlarından iki kişiyi memur etti. Fakat Nevzat beyin o gün Sultan Reşadın maiyetinde olarak Balmumcu çifliğine (49) gittiğini öğrenen inzibat çavuşları, çifliğe kadar gidip Nevzat beyi tevkif edip edemiyeceklerini Vehbi beyden sormuşlardı. Vehbi bey, padişah maiyetinde olarak bulunan bir kimseyi, ifayı vazife ederken, tevkif ettirmeği hem padişaha karşı nezaketsizlik telâkki etmiş, hem de Nevzat beyin vazifesini ifa ederken tevkif edildiği takdirde zuhuru muhtemel bir hadisenin mesuliyetine maruz kalmağı doğru bulmamıştı. Bunun üzerine Vehbi bey çavuşlara şöyle bir emir verdi:

—Saraydan ayrılmayınız, avdeti şahaneyi bekleyiniz, zatı şahane arabalarından inip de saraya girdikten sonra, Nevzat beyi tevkif edip getiriniz! Daha evvel, hiç bir teşebbüste bulunmayınız!

Akşam üstü Sultan Reşadın saltanat arabası Dolmabahçe Sarayının cümle kapısından içeriye girerken Nevzat bey de padişahın arabasını at üstünde takip ediyordu. Sultan Reşat saray bahçesindeki mermer merdivenlerin önünde arabadan inerek saraya girdi. Bu esnada inzibat çavuşları da Nevzat beye yaklaşarak divanı harp emrile mevkuf bulunduğunu bildirdiler. Nevzat bey, hiç ümit etmediği böyle bir muamele karşısında kalınca

(49) Sultan Reşat, arasıra tenezzüh (gezmek) için Balmumcu çiftliğindeki köşküne gitmeği ötedenberi âdet edinmişti.

inzibat memurlarile divanı harbe doğru yola çıkmağa mecbur oldu.

Nevzat beyin böyle anî bir suretle tevkif edilmesi haberi sarayda derhal dedikoduya vesile verdi ve bu haber Sultan Reşadın kulağına kadar gitti. Bu hadiseyi merakla telâkki eden Sultan Reşat derhal Enver Paşayı çağırtarak dedi ki:

— Bizim kumandan ne oldu? Nerede?..

Enver Paşa, Nevzat bey hakkındaki bu muameleden haberdar değildi. Padişahtan müsaade aldı ve işi tahkik edeceğini padişaha bildirdi.

Bunun üzerine Enver Paşa divanı harp müstantiği Vehbi beye telefonla sorarak dedi ki:

— Nevzat bey sizde mi? Mevkuf mu?

— Evet efendim. Müsaade buyurursanız Yakup Cemil bey meselesinden isticvap edilecektir.

— Tahliye edemez misiniz?

— Bırakılacak vaziyette değildir.

— Peki, işinize devam ediniz, isticvap ediniz!..

İşte Nevzat beyin tevkif ile Bekirağa bölüğünde mevkuf bulunanlar; Yakup Cemil, Sabancalı Hakkı, Nevzat, Murat, Yenişehirli Haydar, polis ikinci şubeye memur Üsküplü İsmail Hakkı (sabık Tahniye müdürü, şimdi avukat) beylerle Yahya Kaptan ve Meserret oteli içtimaında bulunup da Yahya Kaptanın maiyetindeki dört kişiden ibaretti. Bundan başka Bursada tevkif edilip getirilen Satvet Lûtfi bey de müstantiklik tarafından tevkifine lüzum gösterilmeksizin Bursa polisi tarafından getirilerek mevkuflara iltihak ettirilmişti.

Müstantiklikçe isticvap edilenlerden Hüsrev Sami, Mümtaz, Nail, Beyoğlu kâtibi mesulü Tevfik (Amca denmekle maruf şimdi İstanbul şehir meclisi âzasından), jandarma yüzbaşısı Hasan (Babıâli muhafızı Hasan hoca denmekle maruf) gayri mevkuf olarak istintak edilmişlerdi. Tevkif edilenler derhal tevkif edilmekle beraber, diğerleri ancak isticvap sırasında ve tahkikat iler-

ledikçe divanı harbe çağırılmışlar ve malûmatlarına müracaat edilmişti.

Müstantiklik, gerek mevkufların istintakı gerek diğerlerinin sorguya çekilmesi ve daha bazı kimselerin malûmatına müracaat edilmesi, yani tahkikatın ikmali için Yakup Cemil beyin tevkifinden itibaren on iki gün meşgul olmuş, tahkikat evrakı üç gün müddeiumumîlikte tetkik edilmiş ve muhakeme de yirmi dört saat devam ederek neticelenmişti.

Yakup Cemil beyin tevkifi bizzat hükümet ve merkezi umumî mahafilinde büyük bir hadise olarak telâkki edilmiş, Yakup Cemil beyin şahsiyetini yakından bilenler heyecanlara düşmüşlerdi. Senelerdenberi binbir kanlı ve tehlikeli macera peşinde koşan, ölüme, kazaya yanaştıkça, ölüm ve kazanın kendisinden kaçtığı bu meşhur ihtilâlcinin tevkif edilmesinden çıkacak vaziyetler şüphe ve tereddütlerle tefsir ediliyordu.

Bilhassa Yakup Cemil beyin muarızı bulunan İttihatçılar, bir taraftan bu tevkiften memnun olmakla beraber, diğer taraftan Bekirağa bölüğünün duvarları arasına sokulan bu ihtilâlcinin memleket dahilinde büyük bir kuvvete istinat ettiğini sanıyorlar, mukabil bir hareketle Yakup Cemil beyin mahpesten (hapisten) çıkarılması ihtimalile ciddî endişeler içinde kıvranıyorlardı.

Böyle bir hadise üzerine, Yakup Cemil beyin hiç bir suretle müsamaha etmeksizin, gayet geniş bir sahada çok merhametsiz bir intikam teşebbüsüne girişeceği muhakkak görülüyordu.

İşte bu endişe yüzünden Yakup Cemil beyin Bekirağa bölüğünde mahpus bulunduğu odanın kapısı önünden başlıyarak binanın koridorları ve binanın dış tarafı süngülü askerlerle doldurulmuştu. Koridorlardaki her süngülü neferin arasında ancak üç adımlık bir mesafe bırakılmıştı. Bu kuvvetler, hem Yakup Cemil beyi muhafaza edecekler, hem de hariçten gelebilecek bir hücumu defedeceklerdi.

Bununla beraber kendi fırkasına mensup hükümeti cebren düşürmeğe kalkışmak cürmile hapsedilen bu eski İttihatçı ihtil

lâlcinin mümkün olduğu kadar gönlünü almak, sinirlerini hüsnü muamele ile teskin etmek yollarını arıyan divanı harp, Yakup Cemil beye karşı -tâbir caizse- adeta hürmetkâr bir vaziyet almış, arzusunu yerine getirmeğe çalışmıştı. Bunun için tevkifinden bir iki saat sonra evinden yatak, yorgan ve çamaşır gibi eşya getirtilmişti. Fakat Yakup Cemil bey bu eşyaya el bile sürmemişti.

Yakup Cemil bey, Bekirağa bölüğünde geçirdiği ilk gece yatağına hiç girmemiş, odanın ortasındaki sandalyada ayak ayak üstüne atarak oturmuş, sabaha kadar gözünü kırpmamıştı.

Yakup Cemil beyin uyku uyumaması korkusundan, akıbetini düşünmesinden ziyade, hiddetinden, ömründe ilk defa maruz kaldığı bu muamelenin asabında husule getirdiği tesirlerdendi.

Divanı harp, kırk sekiz saattenberi taklibi hükümet teşebbüsü tahkikatına başlamış bulunduğu halde bu hareketin başında bulunmak sıfatile tevkif edilen Yakup Cemil bey, henüz tahkik heyeti huzuruna çıkmamış ve müstantik tarafından istintak edilmemişti.

Mevkuflar arasında evvelâ istintak edilecek maznunun her halde Yakup Cemil bey olması lâzım geliyordu. Fakat tahkik heyeti iki gündenberi Yakup Cemil beyi bir tarafa bırakmış, Meserret oteli içtimaında bulunan Nevzat, Murat beyler gibi mevkufların istintakile meşgul olmuştu.

Acaba Yakup Cemil bey, idarî bir tedbir olmak üzere bir müddet gözden uzaklaşmak maksadile mi hapsedilmişti? Böyle bir ihtimal varit değildi. Yakup Cemil bey, bilhassa taklibi hükümet teşebbüsü cürmünden mesul edilmek üzere tevkif edilmişti. Fakat, henüz istintak edilmemesi, Yakup Cemil beyin müstantik huzuruna çıkacak bir vaziyette olmamasından ileri geliyordu.

Çünkü divanı harbin teşekkülündenberi ilk defa bir mevkuf, üzerindeki silâhları alınmaksızın tevkif edilmiş bulunuyordu.

Yakup Cemil beyi Enver Paşanın emrile tevkif eden merkez kumandanlığı zabitleri onun silâhlarını istememişlerdi. Yakup Cemil bey bunu, silâh arkadaşlarının kendisine karşı bir hürmet hissi beslediklerine atfetmişti.

Halbuki Yakup Cemil bey gibi ele avuca sığmıyan bir ihtilâlcinin silâhlarını almağa derhal teşebbüs etmekle, kanlı bir iki hadiseye sebebiyet verileceğinden, belki de bir kaç kişinin hayatına malolacağından korkulmuş ve o zaman silâhlarına dokunulmaksızın yalnız Bekirağa bölüğüne götürülmesile iktifa edilmişti.

Yakup Cemil bey, muhakeme edilmeden evvel ergeç istintak edilecekti. Fakat bir maznunun üzerinde silâhı olduğu halde istintak edilmesi, şimdiye kadar, görülmemiş bir şeydi. Esasen buna kanun da müsait değildi. Müstantik huzuruna çıkacak maznunların silâhsız bulunmaları kanunen müeyyet olmasa bile, Yakup Cemil bey gibi en adi meselelerde, en basit bir heyecanında hemen silâhına davranmağa alışkın bir adamı istintak edecek heyet, bu cesareti gösteremiyordu.

Tahkik ve mahkeme heyetleri, vazifelerini tamamile ve serbestçe yapmak için, her şeyden evvel, emniyet altında bulunmak istiyorlardı.

Bu kanunî zarureti ve haklı arzuyu yerine getirebilmek için, Yakup Cemil beyin silâhlarından tecridi elzemdi. Fakat bu nasıl yapılmalı idi?

Yakup Cemil beyin tevkifi sırasında kanlı bir faciaya sebebiyet vermemek düşüncesile silâhına dokunamamak hususundaki endişe; şimdi de, tevkif edilmesine rağmen, aynı kıymet ve mahiyette idi.

Divanı harp heyeti, maznunun Bekirağa bölüğüne getirildiği dakikadanberi bunun bir çaresini bulmak için düşünüp duruyordu.

Yakup Cemil beyin tevkif edildiği gündenberi bütün harekâtını yakından takip ve tarassut edenler, bir an için, üstündeki si-

lâhını çıkarıp bir yere bıraktığını görmemişler, silâhını elinden almaları korkusile gafil davranmak istemediğini anlamışlardı.

Şu halde kendisine kanundan, nizamdan bahsederek yapılacak ihtar ve tembihin bile ona tesir etmiyeceğini takdir ediyorlardı. Hattâ, sertçe yapılacak bir ihtarın haleti ruhiyesinde çok menfi bir tesir yapacağını, mevkuf bulunduğunu nazarı dikkate almaksızın bu ihtara silâhla mukabele etmeğe kalkışacağını anlıyorlardı.

Maamafih ne olursa olsun, daha fazla tereddüt etmeğe işin tahammülü yoktu.

Müstantik Vehbi bey, bu mevzu etrafında divanı harp reisi Nafiz beyle konuşurken dedi ki:

— Yakup Cemil beyin istintakını bir an evvel yapmak mecburiyetindeyiz. Bu hal, daha fazla devam edemez. Siz askersiniz, aynı zamanda eskidenberi Yakup Cemil beyin arkadaşısınız. Size karşı hürmeti vardır. Benim fikrime göre, elindeki silâhı almağa herkesten ziyade siz muvaffak olabilirsiniz. Evvelâ askersiniz, sonra rütbeniz müsaittir. Kendisini münasip bir şekilde ve tatlılıkla kandırabilirseniz üst tarafı kolaydır.

Nafiz bey, Vehbi beyin bu sözlerini çok haklı buldu ve doğruca yürüyerek kapısında müteaddit süngülüler bulunan Yakup Cemil beyin mevkuf bulunduğu odanın kapısına hafifçe vurdu. Nafiz bey, kapıya vurmadan içeriye girmek istemiyordu.

Taklibi hükümet maznunu, çok asabi bir halde odanın ortasında bir sandalyaya oturmuş, asık bir çehre ile düşünüp duruyordu. Hiddetindeki şiddet, yüzündeki gergin hatlardan anlaşılıyordu.

Vaziyete vâkıf olmıyarak odanın içini seyredecek biri, bu tavır ve hareketi ile Yakup Cemil beyi çok ağır bir cürümle mevkuf bulunan bir adam değil, onu mağrur oturuşile serbesti ve iradesine sahip bir derebeyi zannederdi!

Yakup Cemil beyin, gösterdiği bu haleti ruhiye ve cesaret, kendisini muhafaza altında bulunduran süngülü nöbetçilere de

tesir etmişti. Onlar, bir mevkufu beklemekten ziyade, adeta bir kumandanın kapısında vaziyet almış gibi nöbet bekliyorlardı!

Yakup Cemil bey, kapının her açılışında oturduğu sandalyadan süratle ayağa kalkar, gelen insanın kim olduğunu ve maksadını anlayıncıya kadar kendisini müdafaa edebilecek bir tavır takınırdı.

Bu itibarla Nafiz bey de oda kapısını tıkırdattığı zaman, aynı suretle ayağa kalkmış, taarruz veya müdafaaya müsait bir vaziyet almıştı. Bununla beraber, Nafiz beyin alelade bir surette ve güler bir yüzle içeriye girdiğini görünce, telâşa hacet olmadığını anladı. Divanı harp reisi, gayet dost ve samimî bir halde bir sandalya alarak mevkuf maznunun karşısına oturdu.

Yakup Cemil bey, bu ziyarete bir mana vermemekle beraber, Nafiz beyin gayri resmî surette kendisini isticvap etmek istediğini sanmıştı. Nafiz bey, muhatabının gururunu okşamak, kendisine ümit ve teselli vermek, nihayet sinirlerini yatıştırmak suretile Yakup Cemil beyi silâhlarını teslim etmek için kandırmak fikrinde idi.

Nafiz bey, gayet sudan mevzular etrafında dolanıyordu. Fakat bir taraftan konuşurken, diğer taraftan nasıl bir sırasını bulup da maksadını açacağını düşünüyordu. Bu düşünce dakika geçtikçe Nafiz beyin sabrını tüketiyor, canını sıkıyordu! Bu sıcaklığa inzimam eden havadaki bunaltıcı bir sıcak Nafiz beyi terletmişti. Bir aralık Nafiz bey terden buğulanan ve burnunun üstünde duran gözlüğünü silmek için üzerinde her vakit bulundurduğu sigara kâğıdı defterini çıkarmak maksadile elini cebine daldırdı.

Nafiz bey, henüz elini cebinden çıkarmağa vakit bulmamıştı ki, iki kaşının arasına siyah bir tabanca namlusunun dayandığını gördü!

Taklibi hükümet maznunu, mevkuf olmasına rağmen, kendisini muhakeme edecek divanı harp reisini silâhla tehdit ediyordu; Yakup Cemil bey, gözlüğünü silmek için cebinden sigara kâ

ğıdını çıkarmak istiyen Nafiz beyin kendisine silâh çekmek istediğini zannetmişti.

Nafiz bey, divanı harp reisliğine tayin edildiği tarihtenberi gelen yüzlerce mevkuf içinde hiç birinden görmediği ve hiç ümit etmediği bu ölüm tehlikesi karşısında kalınca, birdenbire şaşırdı, beti benzi sapsarı kesildi ve dedi ki:

— Aman Yakup bey ne yapıyorsun? Terledim, gözlüğüm buğulandı, camını silmek için cebimden kâğıt çıkarıyordum. Üstümde tabanca, filân yok. Merak etme!

Nafiz bey, o kadar samimî bir eda ile ve tatmin edici bir sesle bunları söylemişti ki Yakup Cemil bey, divanı harp reisinin verdiği bu teminata derhal inandı ve hemen elindeki tabancayı cebine koyarak:

— Veriniz öyle ise, dedi, gözlüğünüzü ben sileyim...

Nafiz bey, büyük bir tehlike atlatmıştı: Artık alelade bir hareketten kuşkulanarak hemen silâha davranan Yakup Cemil beyin, velevki tatlılıkla olsun, silâhını istemek ve almak kabil olmıyacaktı.

Nafiz beyin maneviyeti bozulmuştu. Divanı harp reisi lâkırdıyı kısa keserek kendisini hemen odadan dışarıya attı.

Bu suretle Nafiz beyin de bu teşebbüsü suya düşünce Yakup Cemil beyin elinden silâhını almak, o gün için de, kabil olmadı...

Nafiz bey, Yakup Cemil beyin silâhını elinden alamayınca artık o gün ikinci bir teşebbüs yapmadılar. Divanı harp, bu meseleyi halledecek şekli tayin etmek hususunda müteredditbulunuyordu. Bu tereddütle o gün de bitmiş, akşam olmuş, fakat Yakup Cemil bey önüne getirilen yemeği yemekle beraber tevkif edildiğinin ikinci gecesini de yatağına girmemek ve bir sandalyada sabahlamak suretile geçirmişti.

Ertesi gün artık bu meseleyi kökünden halletmek lâzımdı. Artık neye malolursa olsun Yakup Cemil beyin silâhları cebren alınacaktı. Divanı harp bu vazifeyi Bekirağa bölüğü inzibat zabitlerinden İhsan ve Vasfi beylere vermişti. İhsan ve Vasfi beyler

o gün behemehal Yakup Cemil beyin silâhlarını almak için tertibat alacaklardı. Bu emir katî idi.

İhsan ve Vasfi beyler, ihtilâlci mevkufun kendi rızasile silâhlarını teslim etmiyeceğini bildiklerinden bu işin başarılabilmesi için Yakup Cemil beyin birdenbire üzerine çullanmak ve zorla silâhlarını almak lâzım geleceğine karar verdiler. Bunun için de güçlü, kuvvetli ve cesur inzibat neferlerinden üç kişi bu vazifeyi pek iyi yapabilirlerdi.

İhsan ve Vasfi beyler, tevkifhane çavuşlarından ve Bekiraga bölüğünün sergardiyanlık vazifesini gören Ömer Çavuş ile inzibat neferlerinden Pehlivan Emin, (pehlivan meşhur Kara Emin) inzibat neferlerinden Ali Ahmedi çağırdılar. İcap eden talimatı verdiler.

Yakup Cemil bey, mevkuf bulunduğu odadan aptest bozmak için çıktığı zaman kapısında bekliyen inzibat neferlerinden iki kişi kendisini arkasından takip ederdi. Bunlar, Yakup Cemil bey odasına döndüğü zaman tekrar aynı suretle arkasından yürürlerdi. Mağrur bir tavırla ilerliyen Yakup Cemil bey her geçişinde koridorlarda üçer adım fasıla ile bekliyen süngülüler tarafından selâmlanırdı. Yakup Cemil bey, hakkında gösterilen bu muameleden memnun olur, nöbetçilere selâm vermek suretile mukabele ederdi.

Yakup Cemil beye selâm verilmesi asabını teskin etmek, dolayısile gururunu okşıyarak ellerinden silâhlarını almak içindi. Divanı harp, o zamana kadar hiç bir mevkufa yapılmıyan bir muameleyi Yakup Cemil bey hakkında tatbik etmekte hiç bir mahzur görmüyordu.

Yakup Cemil bey, ihtiyaç hissettikçe odasından çıktığı zaman silâhını da üstünde muhafaza ediyordu. Binaenaleyh en iyi çare, koridorlardan geçerken üzerine birdenbire hücum edip silâhını almaktı.

O gün gene mutat veçhile apteste gidip çıktıktan sonra süngülü nöbetçilerin arkasında gizlenen sergardiyan Ömer Çavuş,

önden ve Pehlivan Ömer ile Ali Ahmet arkasından birdenbire çıktılar ve Yakup Cemil beyin üstüne hücum ettiler. Yakup Cemil bey, hiç ümit etmediği bu anî taarruz karsısında kalınca şaşırmıştı. Silâhına davranmağa vakit kalmadan altı kuvvetli el, kollarına yapıştı. Ve bir an içinde, zaten iki gecedenberi uykusuz kalıp fevkalâde yorulan mevkuf ihilâlci, bu taarruza mukavemet edemedi ve hemen yere yatırıldı.

Şimdi üstündeki üç tane otomatik tabanca alınmıştı. Yakup Cemil bey, bu halinde bile itidalini bozmadı ve tabancaları alınırken bağırdı:

— Aman dikkat edin! Namluda kurşun vardır, bir kaza çıkmasın !

Yakup Cemil beyin bu ihtarı, Ömer Çavuş ile arkadaşlarını ikaz etti. Bunun üzerine ele geçen tabancalar, daha büyük bir dikkatle tahkik heyeti odasına götürüldü. Filhakika Yakup Cemil beyin üstünde taşıdığı bu otomatik tabancaların üçünün de hem şarjörlerinde, hem de namlularında kurşunları vardı. Silâhın tetiğine dokunur dokunmaz, birdenbire ateş almaları işten bile değildi. Binaenaleyh tabancaların böyle zorlukla alınırken hemen patlamaları ihtimalini düşünen Yakup Cemil bey, sırf aldıkları emri yerine getirmek için, kendisine hücum eden muhafızlarının bir kazaya kurban gitmelerini istememiş ve onlara tehlikeyi hatırlatmıştı.

Yakup Cemil bey, silâhları alınıp da ayağa kalktığı zaman silâhlarının cebren alınmasına hiddet edeceği, yeise kapılıp korkudan telâş göstereceği yerde, vazifesini muvaffakiyetle yapmış bir müfrezeyi takdir eden bir kumandan gibi:

— Aferin!.. Hükümetimi böyle görmek isterim!.. dedi.

Etrafında bulunanlar, Yakup Cemil beyin fevkalâde hiddetlenerek oradakilere ve aklına geldiği insanlara atıp tutacağını tahmin ederlerken, bu takdirkâr sözlerini hayretle karşıladılar. Çünkü o, memulun fevkinde memnun olmuştu. Şimdi adeta, gözlerinin içi gülüyordu! Halbuki kendisi hakkında yapılan bu

muamele her halde hoş bir şey değildi; anî bir tecavüz, bir hücumdu. Hayatı kadar sevdiği silâhlarını zorla aldıkları halde; nasıl oluyor da elinden tabancalarını alanları, onu müdafaasız bırakanları takdir ediyordu?

Çünkü Yakup Cemil bey her şeyden evvel devletin satvetli, hükümetin şerefli olmasını candan isteyenlerdendi. Gerçi o, silâhlarını sonuna kadar muhafaza etmek, bunları teslim etmek fikrinde değildi. Fakat gene o biliyordu ki mevkuf bir maznunun üstünde silâhlarını bırakmak caiz değildi. Nihayet hükümet bir mevkufu böyle muhitini tehdit edecek vaziyette bırakamazdı.

Binaenaleyh behemehal elinden silâhları alınacaktı ve alınmalı idi. Onun kendi vazifesi, silâhlarını vermemekti. Fakat hükümetin de vazifesi, bu silâhları almaktı. Yakup Cemil beyin fikrine göre vazifesini yapmıyan bir hükümet, şerefini muhafaza etmesini bilmiyor demekti. Halbuki hükümeti, hususile kendi mensup bulunduğu İttihat ve Terakki fırkasını temsil eden bir hükümeti küçük görmek istemiyordu. Esasen ona böyle bir muamele yapmasaydılar, o kendisinden silâhlarını almadıkları için hükümetin âciz bir mevkie düştüğüne kani olacak, hükümete karşı itimadı büsbütün kalmıyacaktı.

İşte Yakup Cemil bey, bundan dolayıdır ki, kendi aleyhinde olduğu halde, silâhlarını cebren aldıklarından memnun olmuştu!

Yakup Cemil bey bundan sonra sakin bir tavırla odasına doğru yürüdü ve odaya girer girmez evinden getirildiği halde iki gündenberi el sürmediği çamaşırlarını değiştirerek derhal yatağına girdi. Yakup Cemil bey, iki gecedenberi uyumamış, çok yorgundu. Müsterih ve mütevekkil bir halde hemen uyudu. Demek ki tevkif edildiği gündenberi gözünü kırpmayıp gecelerini bir sandalya üstünde geçirmesi, sırf silâhlarını teslim etmemek içindi. Şimdi artık silâhları alındığına göre, uyumamağa bir sebep yoktu.

Divanı harp tahkik heyeti, tahkikatını bir an evvel bitirmek için Yakup Cemil beyi istintak etmek istiyordu. Binaenaleyh maznunun silâhları alınmakla istintaka mâni bir mahzur da kalmamıştı. Fakat iki gece üstüste uyumıyan Yakup Cemil beyin o gece rahat etmesi münasip görüldü.

Yakup Cemil beyin istintak heyeti huzuruna çıkarılması ertesi güne talik edildi. Esasen tahkik heyetinden bazıları, hususile müstantik Vehbi bey de Yakup Cemil beyin silâhı alınmadığından ve tahkikatın gecikmesinden müteessir olarak iki gece hiç uyumamıştı. O gece Vehbi bey de yatağına yorgun bir halde düştü.

Ertesi sabah tahkik heyeti, artık Yakup Cemil beyi istintak etmek için bütün hazırlıklarını yapmıştı.

O gün, Yakup Cemil beyin tevkif edildiğinin üçüncü günü idi. Divanı harp tahkik heyeti, o zamana kadar başkumandanlık vekâletinin emri ve gösterdiği lüzum ile tevkif edilen Yakup Cemil beyin Taklibi hükümete ne suretle teşebbüs ettiğini anlamak için diğer mevkufları, bilhassa Nevzat ve Murat beyleri isticvap etmişti. Meserret oteli içtimama iştirak eden bu iki maznundan bilhassa Nevzat bey, Yakup Cemil beyin Babıâliyi basmak hususunda kullanacağı silâh ve cephaneyi otele getirmiş, Murat bey de ihtilâle iştirak etmek üzere Yahya Kaptan vesair adamları tedarik etmişti.

Bu iki mevkufa Meserret otelinde nasıl birleştikleri, sulhu münferit maksadını temin eylemek üzere Yakup Cemil beyle ne konuştukları tamamile sorulmuş, öğrenilmişti. Esasen tahkik heyeti yapacağı tahkikat etrafında hangi istikamette yürüyeceğine dair talimat da almıştı.

Yakup Cemil bey, aklına koyduğu sulhu münferidi temin etmek için hükümeti devirmeğe karar verdiğini o zamana kadar saklamış değildi. Binaenaleyh divanıharp, inkâr edilen ve itiraf edilmiyen bir cürüm karsısında kalmıyordu. Şu halde istintak heyetlerini yoran, müşkülâta maruz bırakan meçhul izler üze-

rinde yürümek, maznunun gizlediği hakikatleri tebarüz ettirmek için zahmetlere katlanmak, bu meselede, mevzuu bahis değildi.

Divanı harbin istediği şey, Yakup Cemil beyin Meserret oteli içtimai vesair hareketlerile hükümet aleyhinde hazırladığı hareket ve teşebbüslerden ziyade Yakup Cemil beyin delâlet ve tavassutile hükümete karşı için için kaynıyan muhalif cereyanları bulmak ve meseleyi bu noktai nazardan da meydana çıkarmaktı.

Acaba Yakup Cemil bey, bütün bu harekâtında bilerek bilmiyerek, ne gibi tesirler altında kalmış, kimlerin telkin ve teşvikile hareket etmişti?

O tarihlerde harbin vaziyeti memleket için hiç de iyi bir şekilde değildi: Bağdat, Erzurum gibi bir çok şehirlerimiz düşman istilâsına maruz kalmıştı. Buna rağmen başta Enver Paşa bulunduğu halde karargâhı umumî devletin müttefiklerinden ayrılarak bir «sulhu münferit» yapması fikrine şiddetle muarızdı.

Binaenaleyh bu fikirden uluorta bahsedenler hoş görülmezken, «sulhu münferit» yapmak için hükümeti devirmek lüzumunu iddia eden Yakup Cemil beyin hareketi, harbi düşman lehine neticelendirmek, yani düşman hesabına çalışmak şeklinde telâkki ediliyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti, harbin gayri müsait vaziyeti devam ederken sulha yanaşmanın büyük bir hata olduğuna kani di. Henüz daha ortada ümit varken, memleket için zararlı bir sulhu kabul etmek, çok yanlış bir hareket sayılıyordu. Gene bu düşünceye göre harpteki müsait olmıyan vaziyet kabul edilerek yapılacak bir sulh, memleket hesabına hayırlı olmıyacağı gibi, bizzat İttihat ve Terakkinin baka ve mevcudiyetini de tehlikeye düşürecekti.

Bu şeraite göre sulha nasıl yanaşılır di?.. Her şeyden evvel, Yakup Cemil beyin hariçten gelen bir propagandanın, bilerek bilmiyerek, aleti olup olmadığını meydana çıkarmak lâzımdı. İş

te muhakeme edilecek olan Yakup Cemil beyle arkadaşlarının vaziyetleri bu noktai nazardan çok nazikti.

Taklibi hükümet maznunlarının mahkûmiyetleri ve hiç olmazsa mevki ve nüfuzlarını kaybedecek vaziyete gelmeleri, İttihat ve Terakki dahilindeki muarızlarının da işlerine çok elverişli idi. Çünkü İttihat ve Terakki içinde bir zümre, Yakup Cemil beyin alenen söylediği taklibi hükümet teşebbüsüne bir çok kimseleri karıştırmak, bu suretle hasımlarını mahkûm ettirdikten sonra fırka hayatında kendi başına kalmak gayesini takip ediyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti o zamana kadar, fırkasına muhalif olanları ezmeğe muvaffak olmuştu. Şimdi de İttihat ve Terakki camiasından ayrılmıyarak kendi sinesinde doğan muhalif cereyanları ortadan kaldıracaktı.

Yakup Cemil beyi huzuruna çağıracak tahkik heyeti, istintakı ne suretle yapacağını tamamile biliyor ve bu hususta bir çok malûmat edinmiş bulunuyordu.

Maamafih Yakup Cemil bey, şimdiye kadar divanıharp huzuruna çıkan hiç bir maznuna benzemiyordu. Silâhlarının alınması tarzından da anlaşılmıştı ki o, maruf tâbirile «nevi şahsına münhasır» nadir yaratılışta insanlardan biri idi. Hususile divanıharp heyeti için Yakup Cemil bey, tabiati, mizacı meçhul bir şahsiyet değildi.

Meselâ umumî harbin bidayetinde teşkil ettiği müfreze için Kafkas cephesine ve Ardahana gönderilen Yakup Cemil bey, müfrezenin teşkilâtını yapmak için, o zaman da Bekirağa bölüğünü karargâh ittihaz etmiş, kendisine verilen cephane, bomba ve silâhları Bekirağa bölüğünün odalarına, koridorlarına koymakta bir mahzur görmemişti.

O vakit kendisine vaki olan ricaları yersizlik bahanesile reddetmişti. Divanıharp heyeti, her dakika tutuşup patlamağa müsait olan bu tehlikeli cephaneler arasında aylarca çalışmıştı. Esasen Yakup Cemil beyle görüşen herkes, onun lisanında ölmek, öldürmek, harbetmek, çarpışmak gibi kan ve ateş ifade eden

mefhumların eksik olmadığını biliyordu. Bomba, mermi gibi şeyler, onun için çocuk oyuncağı mesabesinde idi (sayılırdı). Nitekim cephede çarpıştığı zaman, bir elinin baş parmağı da bir bomba patlaması yüzünden sakatlanmıştı.

Dostlarile konuşurken şaka makamında bile kullandığı kelimeler bu tarzdaki düşünce ve telâkkileri haricinde değildi. Hattâ tevkifinden çok zaman evvel, bir gün Vehbi beyle görüşürken:

— Müstantik, seni cepheye götüreyim, orada seni ekeyim!. (50) demişti.

Yakup Cemil bey ötedenberi «seni ekeyim!» tâbirini dilinden düşürmezdi. Şimdi müstantik Vehbi bey, bu mizaçta, bu hüviyette ve hükümeti devireceğini önüne gelene tekrarlamaktan çekinmiyen bu tabiatteki bir maznunu isticvap edecekti.

Divanıharp tahkik heyeti, Yakup Cemil beyi istintak ederken maznunun sorulacak şeylere kaçamaklı cevap vererek işi uzatmaktan ziyade, her sual karşısında hiddetlenerek manalı, manasız söz söyliyeceğini ve bu itibar ile tahkikat sırasında müşkülâtla karşılaşacaklarını tahmin ediyorlardı. Bunun için Yakup Cemil beyi istintak ederken, mümkün olduğu kadar, onu asabiyete sevketmiyecek surette mülayim bir lisan kullanılmasına dikkat edilecekti.

Yakup Cemil beyle arkadaşlarına isnat edilen cürüm çok ağır ve ehemmiyetli olduğundan divanıharp tahkik heyeti tahkikatı süratle bitirmek için emir almıştı.

* * *

Divanıharp tahkik heyeti ertesi sabah bütün hazırlıklarını bitirmiş, Yakup Cemil beyi istintak etmek üzere esaslı sualleri kararlaştırmıştı. Artık istintaka başlamağa, taklibi hükümet teşebbüsü maznununu söyletmeğe ve dinlemeğe hiç bir mahzur kalmamıştı.

---

(50) «Seni dönmemek üzere orada bırakayım!» demekti.

Silâhları alındıktan sonra müsterih ve sakin bir gece geçiren Yakup Cemil bey de o gün istintak edileceğini tahmin ediyordu.

Filhakika aradan çok zaman geçmeden Yakup Cemil bey süngülü nöbetçilerin ortasında mevkuf bulunduğu odadan çıkarıldı ve istintak odasına getirildi. Odanın ortasına büyük bir masa konmuş ve masanın başına müstantik Vehbi bey geçmişti. Diğer azalar da birer koltukta oturuyorlardı.

Yakup Cemil bey, ilk defa olmak üzere ötedenberi tanıştığı Vehbi beyle karşılaşıyordu.

Yakup Cemil bey, silâhlı muhafızların ortasında istintak odasına giderken, hâlâ gurur ve vekarından bir şey kaybetmek istemiyen bir tavırla ilerliyordu.

O, adeta vaziyetini unutmuş, ne derece ağır bir töhmetle tevkif edilerek divanıharbe verildiğini hatırından çıkarmış gibi idi. Yakup Cemil bey, sandalyaya oturur oturmaz müstantiğin söz söylemesine meydan vermeksizin Vehbi beye dedi ki:

— Bana bak müstantik! Ben İttihat ve Terakkinin birinci derecede gelen âzasındanım. Halbuki sen üçüncü derecede bir İttihatçısın. Sen beni nasıl muhakeme edersin?

Müstantik Vehbi bey, resmî bir heyet huzurunda söylenen bu sözü çok münasebetsiz bulmuştu. Yakup Cemil beye sertçe bir cevap vermek lüzumunu hissederek dedi ki:

— Ben o dediğin İttihat ve Terakkinin teşkil ettiği hükümet namına ve kanunî salâhiyetime binaen şimdi seni istintak etmek vaziyetinde bulunuyorum ve bu hususta hükümetten de emir aldım. Şu halde şimdi ben, birinci derecedeyim. Sen beşinci dereceye düşmüş bir mevkidesin! Yakup bey, burası heyeti tahkikiyedir; doğru konuşalım! Beni başka türlü muamele yapmağa mecbur etme!..

Müstantik Vehbi bey o kadar katî bir tarzda mukabelede bulunmuştu ki Yakup Cemil bey bir tehdit mahiyetinde olan bu ihtar üzerine usulü dairesinde istintak edilmek mevkiinde bulunduğunu artık tamamile anlamıştı. Bunun üzerine daha fazla ile-

ri gidemedi, Vehbi beyin dudaklarından dökülecek ilk suale dikkat etmeğe başladı.

Şimdi müstantik Vehbi bey, istintaknamenin Yakup Cemil beyin ifadelerine tahsis edilen kısmına evvelce yazılan birinci suali maznuna okudu:

— Geçenlerde bazı arkadaşlarını Meserret otelinde toplamışsın. Elde edilen delâil ve emarat bu toplantının devlet ve hükümet aleyhine bazı teşebbüslerde bulunmak maksadından ileri geldiği anlaşılıyor. Meserret otelindeki içtimadan maksadınız ne idi?

Yakup Cemil bey, bu ilk suali dinler dinlemez, hiç bir tereddüt alâmeti ve çekinme tavrı göstermeksizin, zabıt kâtibine şu cevabı yazdırdı:

— Ben ötedenberi İttihat ve Terakki hükümetinin ve merkezi umumîsinin takip ettiği hattı hareketi beğenmediğimden İttihat ve Terakki kongrelerinde ve sırası geldikçe arkadaşlarımla beraber muhalefet ve mücadele ediyordum. Fakat bu tenkitlerim, gerek hükümet başında bulunanların, gerek merkezi umumîinin işine gelmediği için bana çok kırılıyorlardı. Bu, harbi umumîye kadar bu suretle devam etti. Nihayet harp bidayetinde Teşkilâtı Mahsusadan maiyetime bir müfreze verdiler. Bidayette Ardahana, sonra Erzurum, Bitlis ve Van cenup müfrezesine gittim. Bir çok yerlerde çalıştıktan sonra Bağdattan İstanbula geldim.

Hakkım olan fırka kumandanlığı ile kaymakamlığa terfi etmekliğim için Enver Paşaya, müsteşar Mahmut Kâmil Paşaya müracaat ettim. Fakat Enver Paşa, evvelce vadettiği halde, bu hakkımı bir türlü teslim etmedi. Son zamanlarda merkezi umumîye her girip çıkışımda eski arkadaşların bana hasmane bir tavırla yan baktıklarını görüyordum.

Halbuki Talât bey o zaman istemediği halde, Enver Paşanın harbiye nazırı olmasında ben âmil olmuştum. Paşanın bu itibarla bana karşı büyük bir teveccühü ve muhabbeti vardı. Fakat diğerleri, hususile Talât bey ve arkadaşları beni çekemedikleri ve

Yakup Cemil beyi istintak eden divanı harp tahkik heyeti azasından müstantik Vehbi bey

benim aleyhimde bulundukları için Enver Paşayı doldurmak suretile hakkımdaki bu teveccühü zayıflattılar.

Buna sebep de şudur: Ben ötedenberi iki yüzlü bildiğim Talât beyin vaziyetine muarızdım. Çünkü Talât bey dahiliye nazırı olur veya diğer bir nezaret kabul ederek kabineye girerse, bütün kudret ve nüfuz da kabinede toplanır. Ve İttihat ve Terakkinin vaziyetini hiçe sayar. Artık onun için ne merkezi umumî, ne de İttihat ve Terakki teşekkülleri vardır; cemiyet adeta tefessüh eder. Fakat nezaretten çekilince kendisile beraber bütün kuvvet cemiyete gelir. O zaman da hükümetin hiç bir ehemmiyeti kalmaz! Talât beyin bu keyfî hareketleri yüzündendir ki ne bugünkü merkezi umumî cemiyetin sinesinden doğmuştur, ne de bugünkü mebuslar, milletin arzusundan gelmiş ve cemiyetin asıl mümessilleridirler. Ben Talât beyin bu hareketlerinin aleyhtarıyım.

Balkan muharebesinde Rumeli beş on gün içinde elden çıkmıştı. Kâmil Paşa hükümeti, Edirneyi de düşmana verecekti. Ben bu esnada Talât beye gittim, Edirneyi, memleketi kurtarmak için hükümetin iskat edilmesi lâzım geldiğini söyledim. Fakat Talât, iki tarafa gelir bir münafık (51) olduğundan, bu işe girişmek istemedi. Onun üzerine ben, Ömer Naci, Hakkı, Mustafa Necip (Babıâli baskınında vurulan) Meserret otelinde, 13 ve 14 numaralı odalarda içtima ettik.

Bu içtimada Babıâliyi basarak Kâmil Paşa hükümetini iskata karar verdik. (52) Sonra bazı arkadaşlarımız da iltihak ettiler. Ve nitekim aradan uzun müddet geçmeden Babıâli'ye hücum ederek hükümeti devirdik. Neticede Edirne üzerine hareket yapıldı ve Edirne de istirdat olundu. O zaman Talât geldi, beni alnımdan öptü ve: «Vatanı sen kurtardın!» dedi.

Şimdi ben memleketimin bugünkü vaziyetini, Balkan harbi zamanındaki vaziyetten daha hafif görmüyorum. O halde vaktile nasıl Babıâliyi basarak memleketi kurtarmağa muvaffak olmuş isek, simdi de bir sulhu münferit yaparak vatanı felâketten muhafaza etmek mümkündür. Binaenaleyh ben sulhu münferit yapmak için çalışmağa başlamıştım. Meserrette de onun için arkadaşlarla toplandık; fakat olmadı!..

Yakup Cemil beyin «sulhu münferit» teşebbüsüne girişmek üzere verdiği bu uzun esbabı mucibeli ve mukaddemeli cevabından sonra müstantik Vehbi bey, maznunun cürmünü tesbit etmek üzere bir sual daha sormağı münasip gördü. Vehbi beyin bu suali, aynı zamanda sözün mantıkî seyrini takip ediyordu...

Vehbi bey, zabıt kâtibine şu suali yazdırdı:

---

(51) Yakup Cemil bey, istintak edilirken Talât beyden her bahsedi şinde daima «iki yüzlü» ve «iki tarafa gelir münafık» kelimelerini kullanmıştı.

(52) Filhakika Kâmil Paşa hükümetini iskat etmek için İttihat ve Terakki erkânının Vefada Emin Beşe beyin evindeki içtimaından evvel Yakup Cemil beyle arkadaşları Meserret otelinde böyle bir içtima yapmışlardı.

— Pekâlâ bu sulhu nasıl yapacaktın? Bunun için ne düşünüyordun?

Müstantiğin bu suali çok tehlikeli idi; maznunun bütün hareketlerini itiraf ettirmeğe imkân verecek bir mahiyette idi.

Yakup Cemil bey mademki müstantik huzurunda da resmen «sulhu münferit» yapmağa karar verdiğini söylemekten çekinmemişti. O halde Vehbi beyin bu suali tamamile yerinde idi. Fakat Yakup Cemil bey «sulhu münferit» fikrinde bulunduğunu itiraf etmekle başına gelebilecek belâları düşünemiyecek derecede ihtiyatsızdı. Bu itibarla fikrini açıkçasına izah etmeğe devam etmekte bir mahzur görmedi ve pervasız bir tavır ile zabıt kâtibine şu sözleri dikte ettirdi:

— Bugünkü hükümet, sulha yanaşmak istemiyor. Gerçi Talât bey, sulhu Enver Paşanın istemediğini bana söylemişse de bu hususta biribirlerinden farkları yoktur. Bunun için her şeyden evvel bugünkü kabineyi değiştirmek lâzımdır.

Müstantik Vehbi bey, Yakup Cemil beyin bu cevabından istifade ederek yeni bir sual sormağı faydalı gördü:

— Peki yeni kabineye kimler girecekti? Kabineyi kim teşkil edecekti?..

Yakup Cemil bey, buna da gayet kestirme bir cevap vermek, aklına gelen bir fikri söylemek istedi. Fakat tam ağzını açacağı sırada dimağında bir şimşek süratile parlıyan bir kuvvet, iradesini sarstı, bir an içinde düşündü, demindenberi verdiği izahatın zararını şimdi takdir eder gibi idi. O, güya mevkii iktidara getirmek istediklerine bir fenalık gelmesin düşüncesile tafsilât vermeği doğru bulmuyordu.

Yakup Cemil bey, bu noktada ihtiyatlı hareket etmeği tercih ederek dedi ki:

— O sonraki iştir, onu sonra düşünürüz...

Vehbi bey, Yakup Cemil beyin ketum davranmak istediğini anlamıştı. Bu hususta şimdilik ısrar etmek istemedi ve sualin istikametini değiştirmeği muvafık gördü. Bununla beraber, maz-

nunun, divanı harbe tevdiine sebep olarak gösterilen, taklibi hükümet teşebbüsü cürmünü tebarüz ettirebilmek için asıl esaslı meseleye rücu ederek istintaknameye şu satırları yazdırdı:

— Peki bugünkü hükümet durup dururken değişmez. Bunu nasıl temin edecektin?

Yakup Cemil bey şimdi gene düşündüklerini söylemek için sert ve yüksek bir sesle ve hiç bir tereddüt göstermeksizin izahat vermeğe başladı. Bahusus bu suale vereceği cevap onun cesaretini, onun ihtilâlci ruhunu canlandıracağı için o, adeta bu sözlerini derin bir zevk içinde ve kelimelere kuvvet vererek birer birer kaydettiriyordu:

— Meserret otelinde arkadaşlarla toplanmıştık. Bana iltihak eden inzibat bölük kumandanı Nevzat, divanıharp yaveri Murat, Yahya Kaptan ve bazı kimseler vardı. Meserret otelinden hep beraber çıkacaktık. Onlar dışarıda kalacak, ben tek başıma Babıâliye girecektim. Orada Babıâli muhafızı Hasan Hoca beni selâmlıyacaktı. Ben ötedenberi nazırları görmek için Babıâliye çıkıp girdiğimden benden hiç kimse şüphelenmiyecekti.

Ben vükelâ odasına girer girmez, hemen silâhımı çekecek ve bütün vükelâya: «İstifa edin!» diye teklif edecektim!

İçlerinden Talât bey, münafık olduğundan, bu vaziyet karşısında bana derhal iltihak edecekti!

Diğer vükelâya gelince: Korkudan ya kapıdan kaçacaklar, yahut kanapelerin, masaların altına saklanacaklardı. Bunun üzerine Enver Paşa ile karşı karşıya kalacaktım. Burada onunla vuruşacaktık!.. Bu takdirde Allah ya ona verecekti; ya bana. Yani ikimizden birimiz ölecek, birimiz kalacaktı!

Müstantik Vehbi bey, uzun senelerdenberi, binlerce kişiyi istiçvap etmiş eski bir istintak hâkimi olduğu halde, karşısına gelen hiç bir maznunun -böyle hiç bir tazyik görmeksizin, hususile itirafta bulunmasını temin etmek için mahirane sualler sormak mecburiyeti hissedilmeksizin- bu kadar açık, bu kadar serbest ve katî konuşarak her şeyi uluorta söylemeğe cesaret ettiği-

Istintak edilirken Enver Paşa ile vuruşacağını büyük bir cesaretle söyliyen ve Babıâliyi basınca vükelânın kendisine boyun eğeceğine kani olan Yakup Cemil bey

ni hatırlamıyordu. Vehbi bey, Yakup Cemil beyin bu cüretkâr ifadeleri karşısında hayretler içinde kalmıştı!

Yakup Cemil bey, müstantik huzurundaki ifadelerine şu izahatı da ilâve etti:

— Fakat, ben arkadaşlarımla beraber Meserretten çıkıp Babıâliye doğru yürüyeceğim sırada Hakkı otele geldi, beni bu hareketimden caydırmak üzere ısrar etti ve Meserretteki içtimai dağıttı. Halbuki evvelce beni bu harekete teşvik eden, sulhu münferit için hükümeti düşürmeğe tahrik eden Hakkıdır. Kendisi Romanyaya gittiği zaman oradaki İtilâf devletlerinin sefirlerile görüşmüş, Avrupalıların bizimle sulh yapmak arzusunda bulunduklarını anlamış, bunun üzerine sulh çarelerini bulmağa karar vermiş, bana da bu fikrini açtı, beni harekete sevketti.

Hakkı bunları bana söyleyince ben de hazırlık yaptım; kendime taraftar buldum. Nihayet sulhun hükümeti ikna etmek yolile temin edilemiyeceğini anlıyarak Meserrette toplandık. Fakat, dediğim gibi, Hakkı geldi, bizleri dağıttı. Mesele bundan ibarettir.

Tahkik heyeti, maznunun bu son izahatı ile tahkikatın yeni bir safhaya girdiğini gördü. Yani Yakup Cemil bey, kendisinin teşvikle hareket etiğini söylemekle çok mühim bir noktaya temas ediyordu.

Müstantik Vehbi bey, hemen sualini sordu:

— Bu dediklerini Hakkı beyin yüzüne söyliyebilir misin?

— Hay hay hepsini söylerim...

Tahkik heyeti artık Yakup Cemil beyden, şimdilik, yeni tafsilât almak lüzumunu hissetmedi. Hele her iki mevkuf arkadaş karşılaşsınlar, o zaman vaziyet büsbütün tenevvür ederdi. Hususile bu muvaceheden sonra, Yakup Cemil beyin bir propagandanın tesiri altında kalıp kalmadığı da meydana çıkacaktı.

Mesele, bu muvacehe noktasına kaldıktan sonra Yakup Cemil beyin o günkü münferit isticvabı ikmal edilmişti.

İstintak heyeti, bundan sonra, her iki maznunu karşılaştırmak üzere biraz istirahat etmeğe karar verdi.

Yakup Cemil beyin bu son sözleri pek dikkate şayandı: İttihat ve Terakki hükümetini devirmek teşebbüsünde bulunduğunu itiraf eden bu eski ihtilâlci, hükümet aleyhindeki bütün düşüncelerini ve hareketlerini açıkça izah ettiği halde, yeni bir sual sorulmadan, Hakkı beyin kendisini teşvik etmesini söylemesi de manidardı.

O, ötedenberi müstantik huzurunda anlattığı kanlı ihtilâl teşebbüslerinin fiiliyat sahasına geçeceğine, yani Babıâlide vükelâyı tehdit ve Enver Paşa ile vuruşmak mecburiyetinde kalacağına pek az ihtimal vermişti. Yakup Cemil bey, tehditkâr bir vaziyette Babıâliye girince, vükelânın böyle feci bir ölüm sahnesine imkân vermiyecek surette kendisine karşı mülayim davranacakla

rına ve bütün arzularına boyun eğeceklerine kanaat getirmişti!

Binaenaleyh vükelâ ile çarpışmak, hele Enver Paşa ile vuruşmak ihtimalini pek az hatırına getirdiği halde, nasıl oluyor da bunu kendince katîleşmiş bir gaye, bir ideal suretinde tahkik heyetine resmen söylemişti?

Hükümeti düşürmek için vükelâyı silâhla korkutmak ve nihayet harbiye nazırı ile tabanca düellosuna kalkışmak, mahiyeti itibarile, çok ağır bir cürümdü.

Yakup Cemil bey neden yalnız, akibeti ölüm cezası olan bu müthiş hareketile kendini ittiham etmiş, fakat Babıâliye yapacağı baskın hareketini, terfi etmek, bir fırka kumandanlığına tayin edilmek için bir tehdit vasıtası olmak üzere kullanmak istediğinden bahsetmemişti ?

Acaba Yakup Cemil bey müstantik huzurunda:

— Babıâliyi bastığım zaman, hükümeti iskat etmekten vaz geçtiğim takdirde bana kumandanlık ve kaymakamlık vereceklerine emindim. Onun için Babıâliye hücum etmek üzere Meserret otelinde toplandık.

Şeklinde bir itirafta bulunmağı haysiyeti için küçük mü görmüştü de vükelâyı silâhla tehdit etmek, Enver Paşa ile vuruşmak gibi cürmün en ağır olanını üzerine almıştı? Diğer taraftan, hükümet aleyhindeki düşünce ve kararını bir haile (trajedi) şeklinde tasvir edecek derecede pervasızca söylediği halde, neden bu hareketlerinde kendisini teşvik eden Hakkı bey olduğunu iddia etmiş ve kendi hesabına böyle bir esbabı muhaffefe göstermişti? Bu iddia kendisine bir şeriki cürüm edinerek mesuliyeti, kısmen olsun üstünden atmak endişesinden ileri gelmiş bir arzu mu idi? Yoksa eski arkadaşına karşı bir husumeti mi vardı? Yakup Cemil beyin mizaç ve karakterine göre, bunların ikisi de varit değildi. O, sırf Romanyada «sulhu münferit» etrafındaki temaslarından Hakkı beyin kendisine bahsettiğini hatırladığı için, tahkik heyeti huzurunda bir hakikati ifade etmiş olmak düşüncesile Hakkı beyin kendisini tahrik ettiğini söylemekte bir mah-

zur görmüyordu.

Yakup Cemil beyin bu ittihamından sonra Hakkı beyin mevkii çok nazik bir dereceye gelmişti. Demek ki Yakup Cemil beyin, divanı harpte itiraf ettiği bütün hareketlerinin müşevviki (teşvikçisi) Hakkı beydi. O halde Yakup Cemil beyle Hakkı beyin vaziyetleri taklibi hükümet teşebbüsü noktai nazarından hemen hemen biribirlerinden farksız mahiyet alıyordu.

Tahkik heyeti bu itibarla Hakkı beyin istintakına büyük bir ehemmiyet veriyordu.

Sabancalı Hakkı bey, Bekirağa bölüğünün bodrum katında ihtilattan menedildiği münferit hücreden çıkarıldı ve süngülü nöbetçilerin ortasında tahkik heyeti odasına getirildi.

Hakkı bey, istintak heyeti huzuruna çıkarıldığı zaman, burada Yakup Cemil beyi gördü. O, ilk isticvabından anlamıştı ki tevkifile divanı harbe tevdi edilmesine sebep, taklibi hükümet teşebbüsü ile ittiham edilen Yakup Cemil beyle müşarik addedilmesi idi. Fakat Hakkı bey, Yakup Cemil beyin ne söylediğini tabiî bilmiyordu. Ancak tahkik heyeti huzurunda maznun arkadaşının da hazır bulunduğunu görünce, her halde kendisinin Yakup Cemil beyle karşılaştırılmak istendiğine hükmetti.

Hakkı bey odaya girer girmez, istintak heyetinin ilk suali evvelâ Yakup Cemil beye tevcih edildi. Bu sual şu idi:

— Biraz evvel: «Beni teşvik eden Hakkı beydir.» demiştiniz. O sözlerinizi burada tekrar ediniz de Hakkı bey de dinlesin!

Yakup Cemil bey hemen ayağa kalktı ve hiç tereddüt etmeksizin katî bir tavırla şu sözleri söyledi:

— Evet bana sulhten bahseden Hakkı beydir. Evvelce de size söylemiştim. Kendisi Romanyada sefirlerle görüşmüş, Avrupalıların bizimle sulh yapmak istediklerini anlamış, bana sulhun lüzumundan bahsetti.

Ben de bu ihtiyacı takdir ettim, hazırlığa başladım. Ben düşmanların sulh yapmak istediklerini Hakkıdan öğrendim, evvelce vaziyeti bilmiyordum.

Yakup Cemil bey, müstantiğe verdiği bu cevaptan sonra kendisile muvacehe edilmek (yüzleştirilmek) üzere getirilen eski arkadaşı Hakkı beye dönerek:

— Hakkı, bunda ne var? Saklanacak bir şey yok... Bunların ne ehemmiyeti var? Çekinme, söyle! dedi.

Yakup Cemil bey, bu sözlerile âdeta arkadaşının cesaretini takviye etmek, hususile bir nebze tereddüdü varsa izale etmek için onu Romanyadaki temaslarından bahsetmeğe teşvik ediyor ve bunda bir mahzur görmüyordu.

Müstantik Vehbi bey, bu sefer Hakkı beye dedi ki:

— Yakup Cemil beyin söylediklerini işittiniz ya... Siz sulhu münferitten, Romanyada ecnebilerle temas ettiğinizden bahseylemişsiniz. Yakup bey sizinle temasından sonra hükümeti ıskat etmek hazırlıklarına başlamış... Ne dersiniz?

Hakkı bey, bu suale soğuk kanlılıkla ve tahkik heyetinin ümit etmediği bir mukaddeme ile söze başladı ve dedi ki:

— Evet, vaktile Romanyadaki ikametime dair söylediklerim doğrudur. Yalnız kendisi sözlerimi yanlış anlamış... Sulhu münferit yapmak lüzumundan ben ona bahsetmedim, o bana bahsetti. Hattâ kendisi, bana şurada, burada sulh ihtiyacından bahsedildiğini ve kendisinin de buna taraftar olduğunu söylediği zaman, ona: «Ben Romanyada iken bu kabil propagandalar yapılmakta idi. Burada da bir ecnebi sefaretin bu iş için çalıştığını zannediyorum. Fakat bunlar ciddî bir şey değil. Böyle bir propagandaya çatmıyasın!» dedim. Ve kendisine nasihat ettim.

O zaman Yakup Cemil bey bana: «Hayır öyle değil, ben merkezi umumî ile temas ettim, evvelâ Memduh Şevket beyle konuştum. Sonra Nuruosmaniye klübünde Kemal beyle görüştüm. Bilâhare harbiye nezareti müsteşarı Mahmut Kâmil Paşayı gördükten sonra, sadrıazam Sait Halim Paşa ile ve en nihayet Talât beyle de sulhu münferit etrafında temas ettim» dedi.

Yakup Cemil bey, bu zevatın hepsinin, esas itibarile fikrini muvafık gördüklerini söyledi. Ben de kendisine dedim ki: «Ma-

demki bu zevatın hepsi harbe nihayet vererek bir sulhu münferit yapmağa taraftar imişler. Senin, benim itiraz ve müdahalemize ne hacet var? Onlar sulhu istedikten sonra, diğer arkadaşları razı olmasalar bile, merkezi umumîde karar verirler, kabineyi değiştirirler, fırka, sulh yapacak bir hükümeti iş başına getirir. Senin, benim yapacağım iş değil. Bu vaziyet karşısında ihtilâl yapmağa hacet yok!» dedim. Binaenaleyh Yakup Cemil bey yanlış hatırlıyor. Sulhtan bahseden ben değilim, bana bunları söyliyen kendisidir! Şimdi lütfen sorunuz, isimlerini arzettiğim bu zevatla görüşmemiş midir?

Hakkı beyin bu iddiası, tahkik heyeti tarafından dikkate çok şayan görüldü: Yakup Cemil bey, «sulhu münferit» teşebbüsü etrafında kendisini Hakkı beyin tahrik ettiğini söylediği halde, şimdi iki maznun arasında yapılan bu muvacehede Hakkı bey, yeni bir iddia ortaya atıyor, Yakup Cemil beyin kendisine müracaat etmeden evvel, hükümet ve fırka başında bulunan bir takım zevat ile «sulhu münferit» bahsi etrafında temas ettiğini söylüyordu.

Bu sözlerle yapılan tahkikatın safhası öyle mühim bir şekle girmişti ki biraz evvele kadar Hakkı beyin vaziyeti Yakup Cemil beyin kadar mühim ve nazik telâkki edildiği halde, şimdi bu izahat ile Hakkı bey, kendisini müşevvik ve muharrik olmak vaziyetinden çıkarıyor, bilâkis kendisinin arkadaşına nasihat etmiş bir vaziyette olduğundan bahsediyordu.

Müstantik Vehbi bey, Hakkı beyin ortaya attığı bu yeni iddiayı tevsik etmek üzere Yakup Cemil beye dedi ki:

— Hakkı beyin bahsettiği bu zevatla «sulhu münferit» fikirleriniz ve hükümeti devirmek istediğiniz hakkındaki düşünceleriniz etrafında görüştünüz mü? Ve Hakkı bey, dediği gibi, o zaman da şimdi söylediği gibi mi söyledi?

Yakup Cemil bey, bu sual karşısında arkadaşının sözlerini teyit ve tastik eder bir vaziyette ve hâlâ kendi aleyhindeki tehlike ve fenalığın büyüklüğünü kavramamış, bir halde dedi ki:

— Evet doğrudur, bundan bir, bir buçuk ay evvel, Hakkının söylediği bu zevat ile sulhu münferit lüzumu ve teşebbüsü etrafında görüştüm!

Bu açık itiraf, Yakup Cemil beyin ne kadar pervasız bir şahsiyet olduğu bir misalle daha anlaşılıyordu. Müstantik tekrar sordu:

— Bu zevatla nasıl temas ettin? Anlat bakalım!..

Yakup Cemil bey, müstantiğe vereceği izahatın bir yanlışlığa imkân vermemek ve kolaylıkla zaptedilmesini temin etmek için ağır ağır söylemeğe başladı:

— Memleketin vaziyetini çok berbat buluyordum!.. Harbin, günden güne bizim aleyhimizde fena neticeler verdiğini daha kendim cephelerde iken görmüş, takdir etmiştim. Bilâhare Bağdattan İstanbula döndükten sonra sözlerine itimat ettiğim ve gerek Anadoludan İstanbula, gerek cephelerden buraya, birer sebeple gelen arkadaşlardan, tanıdıklardan öğreniyordum: Artık herkes sulhun lüzumunu ileri sürüyordu. Ben de vatanın felâketten kurtulması için bu harpten sıyrılmak lâzım geleceğine karar verdim!..

Yakup Cemil bey, bu son cümleyi o kadar vakur ve hâkim bir eda ile söylemişti ki kendisini görenler, onu en ağır bir cürümle itham edilerek müstantik huzurunda ifade veren bir maznun değil, büyük bir harekete geçmeğe karar veren memleketin en selâhiyettar bir devlet adamı zannederlerdi!..

Yakup Cemil bey, sözlerine şu suretle devam etti:

— Ben bu kararımı, evvelâ memleket mukadderatı üzerinde en çok müessir olanlara anlatmak istedim! Şayet benim fikrime iltihak ederler de el birliğile sulha yanaşırlarsa âlâ!.. Aksi takdirde hükümeti devirmek icap ettiğini bu zevata söylemeği münasip gördüm.

Ben İttihat ve Terakkiye mensup her ferdin, her şeyden evvel, vatanperver olduğuna, hususile iş başında olanların memleketin bu felâketlerine lakayt kalmıyacaklarına emindim! Binaenleyh

onlara vaziyeti anlatmağa, bu hususta ne kadar azimkâr olduğumu göstermeğe ihtiyaç vardı.

Bunun için evvelâ biraderim Seyit Mehmedi merkezi umumîye gönderdim. Harpten bir fayda ummak abes olduğunu, benim sulhu münferit için çalışmağa azmettiğimi söylettim. Fakat buna aldırmadılar. (53) Bundan sonra Kemal beye telefone ettim, bazı mühim antlatacaklarım olduğundan bahsettim. Kemal bey, kendisinin hasta olduğundan görüşmek üzere Memduh Şevket beyi göndereceğini söyledi. Filhakika o gün Memduh Şevket bey bana Erenköyündeki evime geldi.

Ben Memduh Şevket beye memleket meselelerinin halli noktai nazarından kendilerinden düşünce itibarile ayrıldığımı ve sulhu münferit taraftarı olduğumu anlattım. Harp vaziyetinin ne kadar nazik ve tehlikeli olduğunu harita üzerinde gösterdim. Memduh Şevket bey fikirlerimi esas itibarile şayanı dikkat gördü, bunları Kemal beye anlatacağını söyledi ve çıkıp gitti.

Bunun üzerine bir iki gün sonra Kemal bey beni çağırdı, Nuruosmaniye klübüne gittim, bizzat kendisile görüştüm. Memduh Şevket beye söylediklerimi tekrar ettim. Pek muvafık buldu. Ben, Kemal beyin benden korktuğunu anlamıştım.

— Kemal bey, bu fikrinde muvaffak olmak için benim bir defa da ciheti askeriye ile temas etmekliğim lâzım geldiğini ve onların da ne düşündüklerini anlamaklığımı söyledi. Ben de bunun üzerine doğruca harbiye nezaretine gittim; müsteşar Mahmut Kâmil Paşa ile görüştüm. Memleketin harbetmeğe tahammülü olmadığını ve bu fikrimi bir çok kimselere, Kemal beye açtığımı anlattım; hattâ hükümet razı olmadığı için hükümeti devireceğimi de ilâve ettim.

Mahmut Kâmil Paşa, bana düşünmeğe ihtiyacı olduğunu ve tahkikat yapmak icap ettiğini söyledi; ben de bu fikrimin Kemal bey tarafından tasvip edildiğini de müsteşar paşaya izah ettim

(53) Yakup Cemil bey, Seyit Mehmet beyin ihbarı üzerine merkezi umumînin derhal tahkikata ve faaliyete geçtiğini bilmiyordu.

Ben, sulhu münferit teşebbüsümün Kemal beyle Mahmut Kâmil Paşa tarafından reddedilmediğini ve itiraza uğramadığını görünce bu teşebbüsümde muvaffak olacağımı tahmin ediyordum. Buradan çıktıktan sonra Sadrıazam Sait Halim Paşayı da görüp paşaya düşüncelerimi anlatmağı muvafık gördüm.

Sadrıazam paşa, bir defa bu fikre taraftar olursa kabine reisi olmak sıfatile her halde sözü çok müessir olacaktı. Bunun üzerine doğruca Babıâliye gittim; Sait Halim Paşayı ziyaret ettim, cephelerin bozuk vaziyetini izah ettim, herkesin sulh istediğini, merkezi umumînin, ciheti askeriyenin de aynı fikirde olduklarını söyledim. Sulh olmazsa inkılâp yapacağımı da sadrıazam paşaya açıkça söyledim.

Prens Sait Halim Paşa, memleketin menfaatine müsait olan bir sulhu yapmağı herkesin arzu ettiğini, fakat bu mesele daha ziyade bir fırka işi olduğu için Talât beyle görüşmekliğimi söyledi.

Talât bey, ben cepheden döndükten sonra her görüşüşümüzde de vatan uğrunda yaptığım fedakârlıklardan bahseder dururdu, bu itibarla benim sulhu münferit teşebbüsümün vatana karşı beslediğim fevkalâde muhabbetten ileri geldiğine ve samimî düşündüğüme kani olduğunu tahmin ediyordum.

Aradan bir iki gün geçtikten sonra Erenköyü civarında Talât beyi gördüm, damat Salâhaddin Âli beyle at gezintisine çıkmışlardı. Ben Talât beyi bir kenara çektim. Harbin çok uzadığından, herkesin harpten bıktığından, gün geçtikçe harbin aleyhimize devam ettiğinden, bu harpten hiç bir şey kazanmıyacağımızdan bir çok şehrin düşman eline geçtiğinden, Çanakkalede kazandığımız büyük zaferden başka yüzümüzü ağartacak başka bir muvaffakıyetimiz olmadığından bahsettim ve Almanlar sulh yapmak istemezlerse bizim münferit sulh yapabileceğimizi söyledim. Herkesin buna taraftar olduğunu ve hattâ Sadrıazam Sait Halim Paşanın da kendisile görüşmekliğimi tavsiye ettiğini ilâve ettim.

Talât bey, benim haklı olduğumu teslim etti. Fakat Enver Paşaya lâf anlatmanın kabil olmadığını söyledi, Talât beyin bu cevabı, bana ümit verdi. Bana taraftar olduğunu zannettim, hattâ bana müzaheret ederek sulh teşebbüsü fikri etrafında Enver Paşaya karşı beraber çalışabileceğimi tahmin ettim. Bundan sonra da Nevzat ve Murat beylerle anlaştım, Meserret otelinde toplandık, üst tarafını da evvelce arzetmiştim.

Yakup Cemil beyin bu izahatı tahkik heyetini tamamile hayrete düşürmüştü. Yakup Cemil beyin «sulhu münferit» yapmak için evvelce ne kadar hazırlıklar yaptığı meydana çıkmıştı. Hakkı beyin iddiası bu suretle Yakup Cemil beyin de ifadesile tahakkuk ediyordu. O halde Yakup Cemil beyin bu ifadesine göre Hakkı bey, aksine yeni bir delil çıkmadan, Yakup Cemil beyin müşevvik ve muharriki vaziyetinden şimdilik çıkmış oluyordu. Bunun üzerine Hakkı beyle Yakup Cemil beyin muvacehesine nihayet verildi.

Yakup Cemil ve Hakkı beylerle diğer mevkufların vaziyetlerini ve neden tevkif edildiklerini anlamak, kendisinin de mahfuz bir halde celbedilmesine imkân bırakmamak üzere İzmitten İstanbula gelen Mümtaz bey, bir kaç gün sonra divanı harp tarafından çağırıldı.

Divanı harp, bilhassa Meserret oteli içtimaını dağıtan Hakkı beyin daveti üzerine o zaman İstanbula gelen Mümtaz beyi Yakup Cemil beyin teşebbüs ve hareketlerinde alâkadar farzediyordu.

Yukarıda da izah ettiğim gibi Enver Paşa Mümtaz beyin tevkif edilmesine muvafakat etmediğinden divanıharp tahkik heyeti Mümtaz beyin malûmatına müracaat etmekle iktifaya mecbur kaldı.

Mümtaz bey ilk defa olmak üzere tahkik heyeti huzuruna çıkıyordu. Fakat Yakup Cemil ve Hakkı beyler gibi mevkuf olmadığı için ne arkasında giden bir süngülü vardı, ne de başkalarile görüşmek memnuiyetine tâbi tutulmuştu. Mümtaz bey, adeta

bir şahit tarzında tahkik heyetinin sorgusuna cevap verecekti.

Mümtaz bey, zahiren müsait bir şekilde divanı harbe davet edilmekle beraber, kendisine sorulan sualler, diğer maznun arkadaşlarına sorulan suallerden mahiyet itibarile pek de farklı değildi.

İstintaknamenin Mümtaz beyin ifadelerine tahsis edilen kısmına sorulacak ilk sual zabıt kâtibine şu suretle yazdırıldı:

— Yakup Cemil beyin taklibi hükümet teşebbüsü ile sizin de alâkadar olduğunuz söyleniyor, ne dersiniz?

— Ben tekaüt olduktan sonra İzmite gittim, bilâhare Hakkı beyin telgrafı üzerine İstanbula geldim; vaziyeti öğrendim; ben İzmitte iken Yakup Cemil bey Meserret otelinde bir içtima yapmış, fakat içtimada bulunanlardan biri Hakkı beye telefon etmiş, Hakkı bey gelmiş, içtimai dağıtmış...

Yakup Cemil bey sadrazam paşa ile, harbiye müsteşarı Mahmut Kâmil Paşa vesair zevat ile görüşmüş, devletin behemehal sulhu münferit yapması lüzumundan bahsetmiş., bunun üzerine ben Yakup Cemil beyi çağırdım ve nasihat ederek: "Bu sulhu münferit teşebbüsü fikri senin kafandan doğmuş değildir. Kardeşim Yakup seni iğfal ediyorlar!.. Fakat bilmelisin ki seni de bizimle beraber ipe gönderecekler!.. Sen bu fikirde ısrar edersen, kurtulacak değilsin. Sulh, bizim yapacağımız işler haricindedir. Bu fikirden vazgeç!» dedim.

Yakup Cemil bey, bu fikrin kendi kafasından doğduğunu söyledi. Ben de benim ve arkadaşlarımın bu gibi şeylere karışmıyacağımızı, şayet Babıâliye hücum etmeğe kalkışırsa orada beni ve arkadaşlarımı karşısında göreceğini anlattım. Bunun üzerine Yakup Cemil bey: «Sen benim arkadaşım değil misin?» diye sordu. Ben de: «Evet arkadaşınım. Fakat böyle hareket edersen, bana arkadaş olamazsın!» dedim.

Ben Yakup Cemil beye bu fikrin kendisini ne kadar büyük bir felâkete sürükliyeceğini anlattım. Nihayet kendisi beni tastik etti: «Doğru düşünüyorsun, vazgeçtim!» dedi. Bu vakadan sonra

harbiye nazırı paşa da kendisini çağırmış, nasihat etmiş. Paşa, Yakup Cemil beyi şurada burada perakende kalan efradı toplıyarak bir müfreze teşkil etmeğe ve cepheye gitmeğe memur etti. Bunun üzerine Yakup Cemil bey, Hakkı beyin yazıhanesine geldi, kendisinin felâketten kurtulduğunu söyledi ve bana teşekkür etti, Hakkı beyle benim boynuma sarıldı. Bununla her şey bitmişti, Yakup Cemil bey de arzusuna kavuşmuş oluyordu.

Bu hadise bu suretle bertaraf edildiği ve Yakup Cemil bey, harbiye nazırı paşa hazretlerinin emirlerile yeni bir vazifeye tayin edilerek yola çıkacağı sırada şimdi tevkif edilmesine hayret ediyorum!

Çünkü Meserret oteli içtimai bir buçuk aylık bir vakadır. Halbuki aradan bu kadar zaman geçtiği ve Yakup Cemil bey yeni bir vazifeye tayin olunduğu halde bu içtimain ancak şimdi bir cürüm mahiyetinde telâkki edilerek Yakup Cemil beyin tevkif edilmesini ve meseleye heyeti aliyenizin şimdi müdahale etmesini manidar buluyorum!

Mümtaz beyin tahkik heyeti huzurunda verdiği bu izahat, iki noktai nazardan dikkate şayandı: Evvelâ Mümtaz bey, Yakup Cemil beyin «sulhu münferit teşebbüsü» ve «taklibi hükümet» hareketile alâkası olduğu şöyle dursun, bilâkis Yakup Cemil beyin sulhu münferit yapmak ve hükümeti devirmek istediğini şurada, burada söylemesini şiddetle takbih ettiğini ve kendisine nasihat eylediğini iddia etmekle kendisini bu meseleden tamamile tebriye ediyor (uzak tutuyor), bundan sonra da Yakup Cemil beyle arkadaşları hakkında yapılan bu son takibatı da doğru bulmadığını ileri sürüyordu.

Mümtaz bey, izahatına şu sözlerle devam etti:

— Yakup Cemil bey, «sulhu münferit» yapmak için harekete geçeceğini hükümet erkânına, merkezi umumîye, Talât beye haber verdiğine göre kendisinin bu çılgınca hareketlerine daha o zaman lakayt kalmamak ve işe vaziyet etmek lâzımdı.

Yakup Cemil bey, ya bu zevatın arkadaşları idi, ya değildi

Fakat ben zannediyorum ki Yakup Cemil bey, bizim ne kadar arkadaşımızsa, merkezi umumî azasının, hükümet erkânından bir çoğunun, hususile Talât beyin de o kadar fırka ve siyaset arkadaşı idi. Onlar; arkadaşlık hissile hareket etmiş olaydılar, bu taşkın hareketlerine karşı mâni olmaları, bizim gibi, kendisine nasihat etmeleri, hattâ bu fikirden vazgeçmesi için münasip bir tarzda tehdit etmeleri iktiza ederdi... O vakit de ortada mesele kalmaz, Yakup Cemil bey muhitinden, bütün arkadaşlarından ve tanıdıklarından müzaheret görmeyince, bu gibi sergüzeştlere atılmağa imkân bulamazdı.

Yakup Cemil bey, onların arkadaşı değilse, bu takdirde bir taklibi hükümet teşebbüsü halinde vazifedar olan bu zevatın hemen harekete geçmesi icap etmez mi idi? Çünkü mademki hükümeti basmak bir cürümdür ve buna da fiilen teşebbüs edilmiştir.

Babıâliye 200 metre mesafede bulunan Meserret otelindeki içtimai haber alan hükümet burasını kendi memurlarile sardırdığı ve tarassut ettirdiği ve hattâ Babıâli önünde de müsellâh (silâhlı) kuvvet bulundurduğu halde neden derhal bu içtima dağıtılarak Yakup Cemil beyle arkadaşları derhal tevkif edilmemişler ve bugünkü takibata daha o zaman tâbi tutulmamışlardı?

Yakup Cemil beyin Meserret oteli içtimaını, isnat edilen bu cürme sebep ve mebde olarak göstermek çok yanlıştır.

Çünkü Yakup Cemil bey, kendi itiraf ettiğine göre, hükümet başında bulunan zevata ve merkezi umumî azasına böyle bir harekete geçeceğini evvelce söylemişti. Yakup Cemil beyin bu teşebbüsleri mademki bir cürümdü, hattâ Meserret otelindeki bu içtimaa bile imkân verilmemeli idi. Halbuki görüyorum ki bu cürmün işlenmesi bize ve arkadaşlarımıza isnat ediliyor!..

Bu cürmün asıl faillerinin kim olduğu ve bize bu cürmü isnat edenler tarafından Yakup Cemil beyin ne suretle tahrik edildiği ve kendisinin Meserret oteli içtimama ne gibi teşviklerle sevkedildiği, hülâsa hem Yakup Cemil beyi, hem bizleri mahvetmek

için nasıl tertibat yapıldığı heyeti muhteremelerince daha iyi takdir ve tahkik edilebilir.

Şunu da arzedeyim ki, içtima günü Meserret otelinin sivil memurlarla sarılı olmasına rağmen basılmamasının sebebi de şudur: Yakup Cemil beyi itham etmek için bu taşkın hareketlerini tahrik edenler, otele Hakkı beyin birdenbire gelerek orada içtima edenleri dağıtacağını tahmin etmiyorlardı. Onlar, Yakup Cemil beyin otelden çıkıp Babıâliye doğru yürümesini beklediler. İçtima yapıldığı halde oteli derhal basmağa lüzum görmemeleri de buna delildir. Yakup Cemil bey, hakikaten otelden çıkarak Babıâli üzerine hücum hareketine geçmiş olaydı, derhal mâni olacaklar, fiil üstünde yakalıyacaklardı. Babıâli önünde tertibat da alınmış olduğuna göre zaten asıl maksatları da bu idi. Fakat Hakkı beyin gelmesi, bütün plânları altüst etti ve onlar da bu baskını daha evvel yapmadıklarına pişman oldular.

Mümtaz beyin büyük bir tecellütle (açık yüreklilikle) söylediği bu dikkate şayan olan sözler, tahkik heyeti üzerinde derin bir tesir hasıl etti. Mümtaz bey, bu sözlerile Yakup Cemil bey hakkında yapılan takibatın nasıl entrikaların mahsulü olduğunu göstermiş oluyordu. Bizzat Yakup Cemil bey bile Mümtaz beyin izah ettiği bu noktalara temas etmemiş, kendisinin ne gibi ihtiras ve maksatlarla mahkûm edilmek istendiğini söylememişti. Yakup Cemil beyin bu ciheti meskût geçmesi (söylememiş), arkadaşının ortaya koyduğu bu hususatı tahlil etmemiş olmasın dandı.

Çünkü Yakup Cemil bey münferit sulh yapmak ve hükümeti devirmek için propaganda yapıp -kendince- hazırlıklara başladığı zaman bu fikrini terviç edenlerin (destekliyenlerin) ve kendisine buna zıt fikirler söylemiyenlerin samimiyetine kani olmuş, onların kendi aleyhinde hareket ettiklerini, bir an için bile, hatırına getirmemişti. Şimdi Mümtaz bey, Yakup Cemil beyin görüp takdir edemediği bu hakikatleri tahkik heyeti huzurunda izah etmekle yapılan tahkikata, istikametini büsbütün değiştirerek

bir mahiyet veriyordu.

Bununla beraber, kendisine sorulan sual Yakup Cemil beyin hareketile alâkadar olduğunu gösterdiği halde Mümtaz bey, şahsını böyle bir ithamdan kurtarmaktan ziyade muarızlarını işe karıştırmış, bu cürümde müşevvik ve muharrik olması lâzım gelenlerin Yakup Cemil beyin fikirlerini terviç edenler olduğunu anlatmıştı.

Tahkik heyeti Mümtaz beyin bu sözlerini kâfi gördü ve Mümtaz beye serbest bulunduğu bildirildi.

Mümtaz bey, divanı harpten çıktıktan sonra verdiği bu ifadenin lâyık olduğu derecede akisler yapacağını düşünüyor, tahkik heyetinin, Yakup Cemil bey meselesini aydınlatmak için daha esaslı noktalara girişeceğini ve Yakup Cemil beyi teşvik ve tahrik edenlerin de mesuliyetleri cihetine gideceğini zannediyordu...

* * *

Harbiye nazırı Enver Paşa, Yakup Cemil beyin tevkif edildiği gündenberi divanı harpçe yapılan tahkikatın en küçük teferruatına varıncıya kadar büyük bir alâka gösteriyor, tahkikatı pek yakından takip ediyordu. Çünkü hadise, haddi zatında pek ehemmiyetli, pek hayatî bir mahiyette idi. Evvelâ, Yakup Cemil beyin tahkikata vesile veren hareketleri doğrudan doğruya Enver Paşanın aleyhinde bir suikast teşebbüsü şeklinde gösterilmiş, harbiye nazırı bu nokta üstünde ikna edilmişti. Binaenaleyh Enver Paşa için bundan daha mühim, daha tehlikeli bir mesele olamazdı.

Saniyen, suikast teşebbüsünün Yakup Cemil bey ve arkadaşları tarafından tertip ve ihzar edilmiş olarak gösterilmesi de Enver Paşa için haizi ehemmiyetti. Çünkü bu suikast ve darbei hükümet maznunları o zamana kadar Enver Paşanın en ziyade itimat ettiği, her sahada kendilerine istinat ederek beraber çalıştığı

arkadaşları idi. Şimdi hayatına nihayet vermek için yapılan bu ihtilâl teşebbüsü Enver Paşayı büsbütün sinirlendirmiş, muhitine, en yakınlarına karşı müteyakkız bulunmak lüzumunu hissettirmişti.

Enver Paşa, Yakup Cemil beyle arkadaşları hakkında yapılan tahkikatın bütün safhalarına bunun için büyük bir alâka gösteriyor, bu hadisenin şümulünü ve daha hangi kuvvetlere ve şahıslara taallûk edeceğini öğrenmek için sabırsızlanıyordu.

Enver Paşanın mizaç ve tabiatini yakından bilen Mümtaz bey, divanıharp tahkik heyetine verdiği bu ifadenin harbiye nazırı nezdinde nasıl bir tesir husule getireceğini iyiden iyiye biliyordu.

Divanı harp tahkik heyetinin Yakup Cemil bey meselesine vaziyet ettiği gündenberi hergünkü tahkikat evrakını ve maznunlarla şahitlerin ifadelerini okuyan Enver Paşa bu evrakı okudukça, bir çok mühim ve şayanı dikkat noktalar buluyor, kendisine Kara Kemal bey ve arkadaşları tarafından verilen malûmatın divanı harpteki ifadelerle ne kadar mütenakız olduğunu görüyordu.

Bahusus Kara Kemal ve doktor Nazım beyler, Yakup Cemil bey tarafından Bakırcılar içine yerleştirilen bir müfrezenin yaylım ateş ederek Enver Paşaya suikast yapılacağını iddia etmişlerdi. Fakat bizzat Yakup Cemil bey, suikast yapacağını itiraf etmekle beraber, Bakırcılardaki dükkâna bu maksatla bir müfreze yerleştirmiş olduğunu söylememişti.

Kara Kemal beyle arkadaşlarının Yakup Cemil beye izafe ettikleri böyle bir teşebbüs olaydı, Meserret oteli içtimaından sonra Babıâliye hücum ederek Enver Paşa ile vuruşacağını söylemekten çekinmiyen Yakup Cemil bey, Bakırcılar içine yerleştirdiği müfrezenin kendisi tarafından böyle bir vazife ifasına memur edildiğini de söylemekte mahzur görmiyecekti!.. Suikast teşebbüsünün Meserret oteli içtimai günü yapılacağının Yakup Cemil bey tarafından itiraf edilmesi, Enver Paşa için büyük bir ehem

miyetle karşılanmıştı.

Mümtaz beyin tahkik heyeti tarafından ifadesinin alındığı günün akşamı, Enver Paşa tahkik heyetinin elindeki istintak evrakını istetti. Ve isticvap edilenlerin sözleri arasında bilhassa Mümtaz beyin verdiği izahatı alâka ve merakla okudu. Çünkü Enver Paşa, Mümtaz beyin her hakikati olduğu gibi söyliyeceğini biliyor, ona büyük bir emniyet besliyordu...

Enver Paşa, tahkikat evrakını dolduran ifadeleri o gece baştanbaşa tetkik etti ve çok şayanı dikkat noktalar buldu. Yakup Cemil beyin sulhu münferit yapmak için nasıl bir çok kimselere müracaat ettiğini hayretle telâkki ediyor, hususile Meserret oteli içtimaını Mümtaz beyin ne suretle izah ettiğini merakla okuyordu.

Harbiye nazırı, bütün bu muhtelif ifadeleri, hususile eski yaverinin sözleri üzerine derin derin düşünmeğe başladı: Ve Yakup Cemil bey meselesi etrafında şüphelenmeğe, kendisinin aldatılmış olduğuna hükmetmek istedi. Enver Paşa, o geceden itibaren Kara Kemal bey tarafından verilen izahatla kendisinin aldatılmış olduğunu anlıyordu. Kara Kemal bey ile arkadaşları kendisine müracaat ettikleri zaman, suikast teşebbüsüne ancak bir gün evvel vâkıf olduklarını ve hemen tahkikat yaparak gördükleri tehlikeyi derhal bildirmek üzere geldiklerini söylemişlerdi. Halbuki başta Talât bey ile arkadaşlarının bu meseleden çok zaman evvelden malûmat aldıkları anlaşılıyordu.

Enver Paşa, bu meselenin bir buçuk ay evvel vukubulmasına rağmen Talât beyle arkadaşlarının kendisine o zaman hiç bir şeyden bahsetmemelerini ve bilâhare Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beylerin bu hareketi yeni olmuş, yeni haber almışlar şeklinde anlatmalarını pek manidar buluyordu. Enver Paşa, o geceden itibaren Mümtaz beyin müstantik huzurundaki sözlerine dikkat ederek kendi aleyhinde bir harekete geçmek için Yakup Cemil beyin bir alet olarak kullanılmak istendiğini anlıyordu.

Harbiye nazırı, o dakikadan itibaren büyük bir entrika karşısında kaldığını keşfetmişti. Enver Paşa, bilhassa Talât beyle arkadaşlarının bu mesele hakkında, kendisine verdikleri tafsilâtın, maznunların ifadeleri ile tetabuk etmediğini (tutmadığını), hususile Yakup Cemil beyin kendilerine müracaat ettiğinden bahsetmemelerini düşündükçe bu işte samimî davranmadıklarını anlamış, şüphesi büsbütün artmıştı.

Diğer taraftan tahkik heyeti huzurunda Mümtaz beyin verdiği izahat, Kara Kemal beyle arkadaşlarını büsbütün telâşa sevketmişti. Mümtaz bey, tahkik heyetinin nazarı dikkatini öyle noktalar üzerinde teksif etmişti ki Yakup Cemil beyi girişmek istediği kanlı sergüzeşte teşvik ve tahrik edenler; o zamana kadar Enver Paşanın ve divanı harbin zannettiği Mümtaz, Hakkı beyler gibi Yakup Cemil beylerin eski arkadaşları değil, bunların İttihat ve Terakki dahilindeki muarızları olan Kara Kemal beyle arkadaşları oluyordu.

Kara Kemal bey, bu telakkinin Enver Paşa ile divanı harp nezdinde bir kanaat haline geleceğinden çekiniyor, divanı harp neticesinin tahmin ettiği şekli almıyacağından, bilâkis vaziyetin kendi aleyhlerine teveccüh edeceğinden telâş eseri gösteriyordu.

Bundan başka Yakup Cemil beyin sulh etrafında kendilerine müracaat ettiğinden alenen bahsetmesi ve Enver Paşanın tahkik heyeti huzurunda verilen ifadeleri tetkik eylemesi bunları bütün bütün kuşkulandırmıştı.

Hattâ Talât ve Kara Kemal beylerle arkadaşları, bir kısmı mevkuf, bir kısmı da serbest olarak divanı harbe sevkedilenler hakkında Enver Paşanın yeniden eski rabıtasını ihya edeceğini ve hattâ belki de Yakup Cemil beyi tahliye ettireceğini düşünüyorlar, bu takdirde Yakup Cemil beyin maruz kaldığı bu son muamelenin intikamını almak için pek merhametsizce hareket edeceğinden korkuyorlardı. Şu hale göre vaziyet, tehlikeli idi.

Binaenaleyh her şeyden evvel vaziyeti kurtarmak, Enver Paşanın kanaatini yeniden Yakup Cemil beyle arkadaşları aleyhine

doğru çevirmek, aynı zamanda yeni bir vesile bularak o zamana kadar tevkif edilmiyen Mümtaz ve Hüsrev Sami beylerin tevkif edilmelerini temin etmek ve nihayet Enver Paşanın kendi haklarındaki şüphelerini izale etmek için yeni ve mühim bir tedbir bulmak lâzımdı.

Enver Paşanın asabını bozan ve vehmini tahrik eden yeni bir sebep bularak bunu harbiye nazırına anlatmak, müessir bir çare olamazdı. Artık başkumandan vekilinin fiilen kabili isbat olmıyan her söze kanması, hemen hemen mümkün değildi. Kara Kemal beyle arkadaşları maksatlarına uygun yeni bir tedbir bulunmanın zarurî olduğunu düşündüler: Bu tedbir, o kadar isabetli olmalı idi ki Enver Paşa hiç bir tereddüt göstermeksizin Yakup Cemil beyle bütün arkadaşlarını imha için katî surette harekete geçebilsin!

Kara Kemal bey ile arkadaşlarınca, vaziyeti kurtarmak, arzu edilen neticeyi süratle elde edebilinek içim yeni bir vaziyet ihdas etmek zarurî ve adeta -kendi hesaplarına- hayatî bir mahiyette idi.

Çünkü Hakkı beyle muvacehesinden sonra Yakup Cemil beyin sulhu münferit teşebbüsü hakkında kendilerine ne suretle müracaat ettiğini açıkçasına itiraf etmesi ve bilâhare Mümtaz beyin hadiseyi çok kuvvetli bir şekilde tahlil ve izah eylemesi üzerine her halde tahkikatın iyi bir safhada bulunmadığına kani oluyorlardı. Onlar, Yakup Cemil beyle arkadaşlarından ibaret bulunan başlıca muarızlarını ezmek için bu vesileden istifade etmek isterlerken, bilâkis son vaziyetin kendi mevkilerini tehlikeye düşüreceğinden korkuyorlardı!

Esasen Kara Kemal beyle arkadaşları, Enver Paşayı kandırarak Yakup Cemil beyi tevkif ettirmeğe muvaffak olmak suretile daha ilk adımda rollerinde muvaffak olmuşlar, fakat Yakup Cemil bey meselesi karşısında en kuvvetli bulundukları anlarda bile, çok endişeli dakikalar geçirmeğe başlamışlardı.

Yakup Cemil beyle arkadaşlarının İttihat ve Terakki dahillin-

deki bu muarızları, divanı harpteki tahkikat ve muhakemenin bir saat evvel bitmesini ve maznunların süratle mahkûm ve imha edilerek meselenin kapanmasını ve dolayısile, kendileri için bir tehlike teşkil eden, bu eski hasımlarının sahneden çekilmesini istiyorlardı.

Hattâ Talât beyle arkadaşları, fırsatını bulunca Enver Paşanın şimdi maznun mevkiinde bulunan bu eski arkadaşlarile kendilerini mahvedeceğine ve İttihat ve Terakkinin o zamanki vaziyeti haricinde siyasî ve askerî yeni bir teşekkül vücuda getireceğine kanaat getirmişlerdi. Bizzat İttihat ve Terakkinin manevî şahsiyetine bir darbe telâkki edilen böyle bir teşebbüse girişilmesi ihtimali, son günlerde gizliden gizliye propaganda ediliyor, İttihat ve Terakki camiasını teşkil eden efradın fikirleri bulandırılıyordu.

Divanı harpteki tahkikata fevkalâde merak salan Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler hemen hergün divanı harbe geliyorlar, muntazaman malûmat alıyorlardı.

Bu ziyaretlerde bilhassa Kara Kemal beyin gösterdiği telâşlı ve meraklı haller, merkezi umumîde Yakup Cemil bey meselesinin ne kadar ehemmiyetle takip edildiğini gösteriyordu.

O derecede ki o günlerde hükümete, fırkaya ait bütün diğer mühim işler tamamile durmuş, bütün zihinler yalnız Yakup Cemil bey meselesile meşgul olmağa başlamış ve bütün gözler münhasıran divanı harbin vereceği karar üzerine teksif edilmişti.

Yakup Cemil beyin tevkif edildiği gündenberi gerek Bekirağa bölüğü ve civarında ve gerek şehir dahilinde alınan fevkalâde inzibatî tedbirler, İttihat ve Terakki hükümet ve fırkasının bu mesele etrafındaki hassasiyetine ve endişeli alâkasına delildi.

Yakup Cemil beye taraftar olan mühim bir kuvvetin mukabil bir harekete geçmesinden korkulmuştu! Bunun için harbiye nezaretindeki süngülü muhafızlar artırılmış, şehir içinde polis ve jandarmalardan başka asker devriyeleri gece, gündüz gezdiril

meğe başlanmıştı. İstanbul sokaklarına haşyet (ürküntü) ve dehşet veren bu manzara, şehrin tehlikeli ve fevkalâde günler geçirdiği zannını veriyordu.

Bu endişeli günlerin daha fazla uzayıp gitmesine tahammül edemiyen Talât beyle arkadaşları, divanı harbin işi kısaca bitireceğini ümit ederlerken şimdi tahkikatın -son ifadelerden sonra- yeni izler üzerinde seyrettiğini görerek müteessir oluyorlardı.

Mümtaz beyin istintakından sonra vaziyeti münakaşa etmek üzere Talât, Kara Kemal, doktor Nazım, Bahaeddin Şakir beyler kendi aralarında toplandılar. Hadiseyi uzun uzadıya görüşerek tahlil ettiler.

Talât bey de, Kara Kemal bey gibi, kendi noktai nazarlarının tahakkuk etmesi için Yakup Cemil beyle arkadaşları aleyhinde Enver Paşaya yeniden müracaat etmenin fayda yerine zarar getireceğini takdir ediyordu. Esasen böyle bir vesile de yoktu.

Alınacak tedbir etrafında aralarındaki münakaşa gittikçe uzuyordu. Nihayet Talât beyin kurnaz ve tecrübeli zekâsı yeni bir çare keşfetti. Birdenbire bu tecrübeli İttihat ve Terakki liderinin gözlerinin içinde muvaffak olmuş, bir adamın memnuniyet izleri belirdi..

Talât bey dedi ki:

— Bakınız ne yapmak lâzım geliyor, söyliyeyim: Her şeyden evvel, vaziyeti kurtarmak için tahkikatın son şeklinden istifade etmek lâzımdır. Mademki Yakup Cemil, kendisine sorulan her şeyi söyliyecek derecede açıkçasına itiraftan çekinmiyor. Şu halde, Enver üzerinde yapılacak en kuvvetli tesir, gene Yakup Cemil vasıtasile yapılmalıdır. Çünkü en tehlikeli mesuliyetleri üzerine alacak derecede itirafta bulunan Yakup Cemilin yalan söylemiyeceğine, kendi hakkındaki ithamları inkâr etmiyeceğine Enver tamamile kani olmuştur.

Mademki Enverde böyle bir kanaat vardır, bana kalırsa Yakubun divanı harpte vereceği yeni ifadelerle vaziyeti kurtarabiliriz. Yani işin hulâsası, Yakubu kendi arkadaşları aleyhinde söylete-

bilirsek ve onların bu işte muharrik ve müşevvik olduklarına dair ifade verdirtmeğe muvaffak olursak üst tarafı kolaydır. Şu vesile ile Yakup Cemille Hakkı tevkif edilmişken Mümtazın ve Hüsrev Saminin de tevkif edilmelerini temin etmeli ve aynı zamanda Yakubun, Hakkının mevkilerini ağırlatmalıyız!.. Başka türlü bu işten yakamızı sıyıramayız, bunlardan da kurtulamayız!..

Bilhassa Mümtazı, Yakup Cemilin lisanile istediğimiz gibi itham ettirebilirsek, Enver, bunları silkip atar ve ilelebet himaye etmez. Mesele de, istediğimiz gibi, kökünden halledilmiş olur.

Bu izahatı dinledikten sonra Kara Kemal bey merak ve tecessüsle sordu:

— O halde ne yapmalı?

Talât bey sözlerine devam ederek dedi ki:

— Kemal, sen gizlice Yakubu görmenin yolunu bul; onu kandırmağa çalış! «Enver Paşa seni asmak, Mümtazı, Hakkıyı, Hüsrev Samiyi tutmak istiyor. Sen bunların aleyhinde bulunacak surette söz söyler, Mümtaz ve Hüsrevi de tevkif ettirirsen iş senin lehine neticelenir. Çünkü sonunda Enver Paşa onları müdafaa edecektir. O zaman biz de senin için ısrar edeceğiz, onlara bir şey yapılmıyacağını ileri sürerek biz de seni kurtarırız!» diye söyle.

Yakup, bunu uzun uzadıya muhakeme edecek vaziyette olmadığından ben eminim ki senin sözlerine kanacaktır. Yakup Cemil, tahkik heyeti karşısında bunların aleyhinde ne kadar mümkünse, o kadar söylesin! Meselâ: «Babıâliyi asıl Mümtaz basacaktı, bunu bilen Hakkı, şeref Mümtaza kalsın diye benim Meserretteki içtimaimi dağıttı. Beni bu işte ilk teşvik eden Hüsrevdir. Biz, Mümtazla, Hakkı ile beraber Enveri, Talâtı vuracak, Cemal Paşayı veya Fethi beyi sadrıazam yapacaktık!» desin!

— Şayet Yakup bunları harfiyen söylerse o zaman Enver, bu suikastin doğrudan doğruya Yakup ile arkadaşları tarafından tertip edildiğine yeniden ve sureti katiyede inanacak, son günlerde bizim hakkımızda beslediği itimatsızlığın ve şüphelerin

kıymeti kalmıyacaktır.

Bundan başka çare de yoktur. Yoksa senin, benim gidip Enveri kandırmağa kalkışmaklığımız beyhudedir. Bu zamanda ona ne söylersen para etmez. Görmüyor musunuz tahkikat evrakını okuduktan, hele Yakup Cemilin, Mümtazın, Hakkının ifadelerini gördükten sonra bize karşı muamelesi büsbütün değişti, eski samimiyeti kalmadı! Ancak Yakup Cemilin, bu dediklerimi divanı harpte söylediğini görürse o zaman her şeye inanır ve artık bizden bir daha ayrılmaz, Yakup Cemille arkadaşlarına gene bir daha dönmez.

Talât beyin bu sözlerini dinliyen arkadaşları, hemen tastik ettiler. Ancak Kara Kemal bey dedi ki:

— Bundan iyi bir çare yoktur. Fakat Yakup Cemili nasıl görmeli? Malûm ya ihtilâttan memnudur, divanı harp hiç kimse ile görüşmesine müsaade etmiyor.

Talât bey hemen cevap verdi:

— Düşündüğün şeye bak! Bu o kadar güç bir şey değil. Yakubun muhafızlarını kandır, divanı harp heyetinden münasip gördüklerini ikna et. Fakat dikkat etmeli! Bundan kimsenin haberi olmasın; herkesin gözü önünde Yakupla konuşursan derhal Enverin kulağına götürürler. Sonra kaş yapalım derken, göz çıkarmıyalım.

Talât beyin bu tembihleri Kara Kemal beyi ciddî surette düşündürdü: Enver Paşanın bu gizli mülâkattan haberdar olacağından korkan Kara Kemal bey, Talât beyin verdiği bu talimata derhal muvafakat cevabı vermekte tereddüt ediyordu. Gerçi bulunan bu tedbir, pek kestirme, pek münasipti. Fakat aynı zamanda çok tehlikeli olan bu yol üstünde yürüyerek muvaffak olmamak, feci neticeler verebilirdi.

Kara Kemal bey, Enver Paşanın bu gizli ziyareti haber alması suretile korktuğu şey tahakkuk ederse, sonuna kadar harbiye nazırının gayz ve kininden kurtulamayacağından endişe ediyordu.

Gerçi Yakup Cemil beyi ikna etmeğe muvaffak olursa, kendisile arkadaşlarının emellerine nail olmak için bundan iyi yol yoktu; bu takdirde her şey, esasından halledilirdi.

Politikacılık sahasında sadık şakirdinin (öğrencisinin) bu kararsızlığını, zeki ve nafiz gözlerile sezen Talât bey hemen ilâve etti:

— Ne o Kemal? Ne düşünüyorsun? Korkuyor musun?..

Kara Kemal bey, endişeli halini arkadaşlarına hissettirmekten adeta mahcup olmuş bir tavırla derhal cevap verdi:

— Hayır, neden korkacağım? Fakat bunu yapabilmek için nasıl hareket edeceğimi düşünüyorum. Maksadım, Enver Paşanın haber almamasıdır ki Yakubu kandırmaklığımın kıymeti olsun!..

Talât bey cesur ve hâkim bir eda ile, emir verircesine, mukabele etti:

— Artık şunu, bunu bilmem! Çok uzatma, hemen bu gece Yakubu görmenin yolunu bul. Behemehal yarın divanı harpte söyliyeceği sözlerin mahiyeti değişmelidir! Burada beyhude vakit geçirmiyelim, başka bir şey bilmiyorum.

Talât bey, sözlerini bitirir, bitirmez hemen ayağa kalktı. İttihat ve Terakki lideri, artık bu vadide fazla münakaşa etmek istemediğini ve emirlerinin katiyen tatbik edilmek arzusunda bulunduğunu anlatıyordu.

Talât beyin bu tarzdaki mukabelesi üzerine doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beyler de bu mütaleaya iştirak ettiler. Bahaeddin Şakir bey dedi ki:

— Evet evet, bundan başka çıkar yol yok. Aksi takdirde biz, belâya uğrıyacağız!

Talât bey, odadan çıkıp yürüdü, kendisini Bahaeddin Şakir ve doktor Nazım beyler takip ettiler. Şimdi Kara Kemal bey, büsbütün yalnız kalmıştı: Diğer arkadaşları da, bilakaydü şart, Talât beyin düşüncelerine iştirak ediyorlar, bu işin başarılmasını kendisine terkediyorlardı...

Kara Kemal bey, kendisine verilen bu vazifeyi, bir an evvel,

yapmaktan başka çare olmadığını anlamıştı. Hemen kalkıp divanı harbe gitmeli idi.

Sulhu münferit ve taklibi hükümet teşebbüslerine dair müracaatlarını itiraf eden Yakup Cemil bey, iki gündenberi tekrar isticvap edilmemişti.

Mevkuf bulunduğu odada hiç kimse ile görüşmeksizin tek başına oturan Yakup bey, silâhlarının alındığı andanberi geceleri pek rahat uyuyor, yemeklerini iştiha ile yiyor, hayatının pek mahdut kalan günlerini müsterih bir halde yaşıyordu.

Kendisini iki gündenberi çağırmadıkları halde Yakup Cemil bey, tekrar isticvap edileceğini ve nihayet tahkik heyeti huzurunda işi bittikten sonra Nafiz beyin riyasetindeki divanı harpte muhakeme edileceğini biliyordu.

Yakup Cemil bey bütün bu tahkikat ve muhakemelerden sonra cezasız kurtulamıyacağını tahmin ediyordu. Çünkü mevkiinin çok ağır olduğunu düşünüyordu. Bu cezanın yakın bir atide ölüm şeklinde tatbik edilmesi ihtimalini de hatıra getirmekle beraber, böyle bir facia, onun bir an için bile cesaret ve metanetini sarsmış değildi.

Hayatında ölümle sık sık karşılaşan, kendi ellerile bir çok ölümlere karışan bu eski ihtilâlci, ölümü -adeta sırrına nüfuz etmiş gibi- bir oyuncak telâkki ediyordu.

Binaenaleyh fıtrî hasletlerinden (doğuştaki niteliklerinden) en kuvvetlisi olan cesaret duygusu, Yakup Cemil beyin mevkuf bulunduğu bu kara günlerde bile kuvvetini kaybetmemişti.

Ancak Yakup Cemil bey tevkif ve istintak edilmesine rağmen, Enver Paşaya karşı beslediği muhabbet ve rabıtasını bir an için zayıflatmamıştı. O, bu tehlikeli günlerde yalnız harbiye nazırından ümit bekliyor, Enver Paşanın kendisine dostluktan gayri hiç bir suretle hareket etmiyeceği kanaatında bulunuyordu.

Yakup Cemil bey, inkılâbın ilk günlerindenberi Enver Paşanın şahsına gösterdiği rabıta ve muhabbetleri ve Enver Paşanın hesabına giriştiği fedakârlıkları düşündükçe harbiye nazırının

bütün bu eski hizmetlerini nazarı dikkate alarak kendisini himaye edeceğini zannediyordu. Yakup Cemil beyin mevkuf bulunduğu zamanları endişesiz geçirmesi, cesaretile beraber, biraz da bu ümit ve kanaatinden ileri geliyordu.

Yakup Cemil bey, tevkif edildiği gündenberi mevkuf bulunduğu hücreden Enver Paşaya sık sık mektuplar yazmış, artık hiç bir arzu ve emel peşinde koşmıyacağını, hiç bir talepte bulunmıyacağını taahhüt ettikten sonra kendisinin serbest bırakılmasını ve Enezde kendisinin münasebettar olduğu bir çifliğe giderek harbin sonuna kadar burada oturmasına müsaade edilmesini, yahut mutlaka ölmesi isteniyorsa istenilen cepheye giderek orada düşmanla vuruşarak vatan için hayatını vermeğe hazır olduğunu ve bu da münasip değilse arzu edilen uzak bir yere sürülmesini rica ediyordu.

Yakup Cemil bey, bu mektupları gönderirken eski bir arkadaşı olan Enver Paşanın kendisini ağır bir cezaya çarptırmak istemediğine inanıyordu. Bundan başka, divanı harbe sevkedilmesine rağmen hareketlerinin bir cürüm telâkki edilemiyeceği kanaatında idi. Çünkü o, İttihat ve Terakki camiasına dahil olan her ferdin memleketin menfaatine ve fırkanın selâmetine ait düşündüğü her fikri samimiyetle ileri sürebilmek hakkına malik olduğunu, binaenaleyh kendisinin de bu hakka müsteniden sulh yapmak lüzumundan bahsetmesinin fena bir şekilde karşılanmaması lâzım geldiğini düşünüyordu.

Çünkü Yakup Cemil bey, bütün ihtilâflara, noktai nazar farklarına, hattâ rekabet ve ihtiraslara rağmen -İttihat ve Terakkiye dahil olanlar arasında- hâlâ bir kardeşlik vahdet ve tesanüdü mevcut olduğunu zannediyor, binaenaleyh kendisinin fırka arkadaşlarına «sulhu münferit» teşebbüsünden bahsetmesinin bir cürüm olarak telâkki edilebileceğini havsalasına sığdıramıyordu.

Yakup Cemil beyin divanı harp tahkik heyeti huzurunda serbest ve açık bir surette söylediği her hakikat fıtratındaki mertli-

ğine ve bu düşüncesindeki samimiyetine delildi.

* * *

Gece yarısını iki saat geçmişti. Bekirağa bölüğünün koridorlarını dolduran nöbetçiler, gecenin sessizliğine inzimam eden ağustos sıcağının ağır ve bunaltıcı havası altında yumuşamış, mukavemetleri kırılmış, uykunun rehavetile gevşemiş bir halde idiler.

Birdenbire bir ses duyuldu: Bu muttarit (biteviye) gürültüler, koridorların sükûnetini ihlâl eden ayak sesleri idi. Yakup Cemil beyin hücresinin önünde nöbet bekliyen süngülü nöbetçiler, bu ikazkâr gürültüden kendilerini topladılar ve havanın sıcaklığından ve uykunun tahakkümünden kendilerini kurtarmağa çalışarak vaziyet aldılar.

Uzaktan kendilerime doğru ilerliyenler, divanı harbe mensup bir zat ile bir sivildi. Önde zabit, arkada sivil, Yakup Cemil beyin kapısı önüne dikildiler.

Bekirağa bölüğünde mevkuf olan bir çok insanların böyle bir tarzda odalarından çıkarılıp ölüm meydanına götürüldüklerine şahit olan bu nöbetçiler, bu ziyaretçilerin de böyle feci bir akibet için gecenin bu saatinde Yakup Cemil beyin kapısı önüne geldiklerini zannettiler!..

Mevkufun kapısı bir iki defa vuruldu, yatağında sessiz ve müsterih uyuyan taklibi hükümet maznunu ağır uykusundan, düşman baskınına uğramış bir kumandanın heyecanile, seri bir hareketle fırladı. Ve derhal kapıyı açtı.

Yakup Cemil bey, hiç ümit etmediği bir dakikada, bu iki kişiyi kapısının önünde görünce, bir an için irkildi. Bu ziyareti evvelâ fena, meşum bir akıbete yordu; zairlerin kendisini öldürmek, idam etmek için geldiklerini zannetti. Fakat sonra gelen sivilin Kara Kemal bey olduğunu teşhis edince, kendisine emniyet geldi. Çünkü, Kara Kemal bey, divanı harple, inzibatî kuvvetlerle

ve nihayet kendisini tecziye etmek (cezalandırmak) mevki ve vaziyetinde bulunanlarla fiilen alâkadar değildi. Binaenaleyh böyle bir ihtimal mevzuu bahs olamazdı.

Yakup Cemil bey ziyaretçileri görünce:

— Oo, buyurun! Ne haber? dedi.

Kara Kemal beyle arkadaşı odaya girdiler; Yakup Cemil bey, birisine yatağını, diğerine odadaki tek sandalyeyi gösterdi. Ve kendisi ayakta olarak muhataplarını dinliyordu...

İlk söze Kara Kemal bey başladı:

— Yakup bey, dedi, seninle biraz dertleşmek, biraz kardeşçe görüşmek istiyorum. Müsaade eder misin?..

Yakup Cemil bey muhatabının bu sözlerini biraz hayretle karşıladı ve müstehzi bir tarzda:

— Benim gibi bir adamla dertleşme mi? Ne münasebet! Kemal bey, ben ihtilaftan menedilmiş bir maznunum. Sizin benimle görüşmekliğiniz, benden ziyade size zarar verir! Çünkü ben ne olacaksam olmuşum artık... Bundan fazla bana daha ne zarar gelebilir, ne iyilik. Fakat anlamıyorum, nasıl buraya kadar sokuldunuz? dedi.

Kara Kemal bey, teminat vermek, bütün evza (tutum) ve etvarile (davranışlarıyla) muhatabına samimî bir dostluk izhar etmek için lisanına mümkün olduğu kadar mülayim bir eda vererek dedi ki:

— Yakup bey, burada dört duvar arasında kapanmış, kalmışsın. Hariçte dönen entrikaları bilmiyorsun. Biz Talât beyle vaziyeti uzun uzadıya münakaşa ettik. Nihayet seninle görüşmeğe, senin maruz kaldığın büyük tehlikeyi sana anlatmağa karar verdik. Divanı harpteki bazı arkadaşların müsaadesini aldık. İşte onun için gecenin bu saatinde seni ziyarete geldim. Maksadım, bu ziyaretten kimsenin haberdar olmaması, benim bu saatte buraya kadar gelmekliğimin hiç kimse tarafından görülmemesidir. Ben, seni ziyaret ederken hayatımı tehlikeye koyduğumu, bilhassa haber alırsa Enver Paşanın bana karşı büyük bir husumet

besliyeceğini bilmez değilim. Onun için söyliyeceklerime iyi kulak ver.

Kara Kemal bey, bu sözleri bitirir bitirmez, divanı harbe mensup üniformalı zat dışarıya çıktı ve Yakup Cemil beyle bu vakitsiz misafirini yalnız bıraktı.

Yakup Cemil bey, muhatabının İttihat ve Terakki dahilinde şimdiye kadar kendisine daima muarız mevkide bulunduğunu biliyordu. Bu itibarla, Kara Kemal beyin bu samimî hitabına rağmen, ona karşı itimat etmekte tereddüt ediyor; Kara Kemal beyin gözüktüğü gibi, hilesiz bir maksatla geldiğinde şüpheleniyordu.

Maamafih diğer taraftan bu kadar tehlikeyi mühimsemiyerek gecenin bu geç vaktinde gizlice buraya kadar sokulmak cesaretini gösterdikten sonra her halde Kara Kemal beyin söyliyecekleri pek ehemmiyetli olabilirdi. O halde muhatabını sükûnetle ve metanetle dinlemesi lâzımdı. Belki de o, hakikaten kendisinin bilmediği, serbest olmadığı için hariçte dönen dolaplardan, haberdar olmadığı hakikatlerden malûmat verecekti.

Yakup Cemil bey, bu düşünce ile müsait bir mukabelede bulundu:

— E anlat bakalım. Bu dediğin entrikalar nedir?

Kara Kemal bey devam etti:

— Azizim, biz senin şimdiye kadar müstantiğe verdiğin ifadelere hayret ettik doğrusu!. Bütün kabahati, bütün mesuliyeti üzerine alarak söz söyledin; bu işte beraber hareket ettiğin arkadaşlarından bahsetmedin.

Evvelâ «beni teşvik eden Hakkıdır» dedin. Sonra Hakkı ile muvacehe edilince evvelki sözünü unuttun. Buna mukabil, sulhu münferit için bana, Talât beye vesaireye ne suretle müracaat ettiğini lüzumsuz yere anlattın, durdun.

Yakup Cemil bey, burada birdenbire hiddetlendi ve Kara Kemal beyin sözünü sert bir mukabele ile keserek dedi ki:

— Yalan mı söyledim? Sizlere gelip müracaat etmedim mi?

Arkadaşları aleyhine söz söylemeye teşvik etmek maksadile (Bekirağa bölüğü) nde mevkuf bulunan Yakup Cemil beyi geceleyin ziyaret eden Kara Kemal bey

Yoksa bundan korkarak mı buraya kadar geldin?..

Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin bu tehdidi karsısında, hiç tahmin etmediği halde, gaf yaptığını anlamıştı. Günlerce ser bestisine malik olmamasına ve vaziyeti hiç de iyi bir safhada bulunmamasına rağmen, hâlâ mücadele kabiliyetini ve cesaretini kaybetmiyen bu eski ihtilâlcinin daha fazla hiddetlenmesine imkân vermekten korktu. Ve neticede bu sözlerile fayda yerine zarar göreceğini düşündü.

Kara Kemal bey, derhal lisanını değiştirmek lüzumunu hisse derek dedi ki:

— Yanlış anladın galiba Yakup bey?.. Ben sana: «Olanı biteni açıkça söyledin?» demek istemiyorum. Şüphesiz ki hâkim karşısında her hakikati söylemek, bahusus senin gibi mert bir adam için bildiklerini inkâr etmemek lâzımdır. Ancak Yakup bey ben

den iyi bilirsin ki böyle müstantik, mahkeme huzuruna çıkan her maznunun biraz da kendisini koruması lâzımdır. Benim maksadım, senin bilmediğin şeyleri sana anlatmak, hatırından çıkan şeyleri hatırlatmaktır. Böyle bir günde biribirimize yardım etmezsek, İttihat ve Terakkinin hepimizce malûm kaidelerine nasıl sadık kalırız?

Yakup Cemil bey, şimdi biraz yumuşamış, biraz itidal kesbetmişti. Maamafih Kara Kemal beyin yardım vadeden bu sözlerine karşı müstağni bir tavır takındı ve sertçe sordu:

— Hatırımdan çıkan şeyler ne imiş bakalım? Anlat!

— Enver Paşanın senin hakkındaki düşüncelerini biliyor musun?.. Paşa sana o kadar kızgındır ki yüzünü görmek istemiyor. Hele sen Babıâliyi basıp da Enver Paşa ile vuruşacağını söylediğin gündenberi, sana karşı hiddeti, kini bir kat daha arttı: Seni bir türlü affetmeğe yanaşmıyor.

Sana doğrusunu söyliyeyim Yakup bey: Enver Paşa seni asmak istiyor anlıyor musun?.. Fakat buna mukabil de Mümtazı, Hakkıyı, Hüsrevi tutmak istiyor. Bunun isbatı da kolay: Hâlâ Mümtazla Hüsrevi tevkif ettirmedi. Divanı harp ısrar ettikçe bunları içeriye tıkmağa razı olmuyor. Belki de Hakkıyı yakında salıverecektir.

Kara Kemal beyin bu sözleri, Yakup Cemil beyi ciddî surette düşündürmüştü: O, hakikaten şimdiye kadar Enver Paşanın dostluğundan, divanı harbe verilmesine rağmen, kendisi hakkında hayırhahlığından (iyi şeyler düşündüğünden) şüphelenmemişti. Fakat şimdi bu izahattan sonra eski kanaatini muhafaza etmek caiz değildi. Filhakika tevkif edildiği gündenberi gerek görüşmek için yolladığı haberlere, gerek serbest bırakılarak bir yere çekilip gitmesi; yahut hiç bir terfi ve mevki talebinde bulunmaksızın cepheye gönderilmesi için yazdığı mektuplara aldırmıyan Enver Paşanın her halde kendi aleyhine döndüğüne şüphesi yoktu.

Maamafih Yakup Cemil bey, Kara Kemal beyin mühim bir

tehlikeyi işaret eden bu izahatına rağmen şu mağrur cevabı vermekte tereddüt etmedi:

— Ben böyle olduğunu zannetmem. Fakat olabilir a: Beni asar, ötekilerini tutar! Ben buradan ne yapabilirim? Arkadaşları da benimle beraber zorla ölüme sürükliyecek değilim a!..

Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin bu lakayt mukabelesine rağmen, maksadını telkin edebilmeğe müsait zemini bulduğunu keşfetti ve şu cevabı verdi:

— Biz ne senin, ne de arkadaşlarının ölümünü istiyenlerden değiliz. Maksadım, onlara bir şey yapılmak istenmezken, senin kurtulmaklığın çaresini bulmaktır.

— Nasıl çare?

Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin bu sualini çok elverişli buldu: Demek ki mükâlemenin bidayetindenberi kendisinin her sözünü soğuk bir surette karşılıyan muhatabı, artık verilecek talimatı kabul edecek, Kara Kemal beyin gösterdiği yola girebilecek bir hale gelmişti. Bundan cesaret alan Kemal bey sözüne devam etti:

— Kolayı var: Sen bu cürümde yalnız kalmakla, bütün kabahatları üzerine almakla kendi vaziyetini güçleştirmiş oluyorsun!.. Halbuki öteki arkadaşlarının da cürümdeki iştiraklerini meydana çıkarırsan, o zaman iş değişir; sen de bu ağır belâdan kurtulursun.

Kara Kemal bey sözlerini henüz bitirmemişti ki birdenbire kapı açıldı. Bir kaç dakika evvel odayı terkeden zat, tekrar içeriye girdi ve boş bulduğu bir yere geçip oturdu.

Divanı harbin en selâhiyetli mevkiinde bulunan bu zat, bu suretle tekrar odaya girmekle maznunla ziyaretçisini yalnız bırakmak istemediğini anlatmış oluyordu. Bununla beraber Kara Kemal ve Yakup Cemil beyler mükâlemelerinin zeminini değiştirmek lüzumunu hissetmediler. Çünkü bu zat, kendilerinin ilk mükâlemesine şahit olmuş ve Kara Kemal beyin maksadını bilerek bu ziyaretini temin etmişti.

Yakup Cemil bey birdenbire hiddetli hiddetli şu sözleri söyledi:

— Yani öteki arkadaşlara iftira etmekliğimi mi istiyorsun?

— Hayır canım ne münasebet. Fakat bazı hakikatler var ki onları söylersen iş senin lehine halledilir. Demin de söylediğim gibi sen şimdiye kadar yalnız bir defa Hakkının teşvik ettiğini söylemiştin. Sonra bunda ısrar etmedin. Halbuki cepheden İstanbula gelince bir çok kimselerin sulh yapmak ihtiyacından bahsettiklerini söyleyip duruyordun değil mi?

Sana Hakkıdan evvel başka kimler bu ihtiyaçtan bahsetmişlerdi? Bunlar kimlerdi?

Yakup Cemil bey, mahzursuz gördüğü bu suale hemen cevap verdi:

— Ben cepheden geldikten sonra Bursaya gitmiştim. Orada Hüsrev Sami ile görüştüm: Memleketin fena vaziyetinden, memleketin mukadderatını tayin etmek lâzım geldiğinden bana ilk defa bahseden Hüsrevdi.

Kara Kemal bey bu cevabı çok müsait bulmuştu. Fırsatı kaçırmak istemiyerek derhal dedi ki:

— Âlâ! Demek ki sen sulhu münferit yapmağa karar vermeden evvel, sana bu fikri açan Hüsrevmiş. Neden Hüsrevin bu sözlerini müstantiğe anlatmadın?

Yakup Cemil bey hemen atıldı:

— Peki bunu söylemekten ne çıkar?

Kara Kemal bey izahat vermek lüzumunu hissetti:

— Şunu isbat etmiş olursun ki sen bu fikrinde yalnız değildin. Hüsrevin de senin gibi harpten şikâyet ettiği için hükümeti beğenmediğini ve yeni bir hükümet getirmeğe teşebbüs ettiğini anlatmış olursun. Yani onun da şimdi seni itham ettikleri taklibi hükümet cürmile alâkadar olduğunu söylersin.

Yakup Cemil bey biraz yumuşamıştı. Kara Kemal bey bundan çok memnun olmuştu. Derhal ikna edici bir tavırla mukabele etti:

— Şüphe mi ediyorsun? Esasen bu meselede en mühim cürüm, sulhu münferitten ziyade taklibi hükümet teşebbüsüdür. Enver Paşa sana bunun için çok kızıyor. Ve senden başkasının bu hareketle alâkadar olduğunu zannetmiyor. Halbuki Hüsrevin sana söylediği sözleri anlatırsan, o zaman Hüsrev de tevkif edilir. Sen de mesuliyetin ağır yükünü hafifletirsin!..

Yakup Cemil bey artık tamamile Kara Kemal beyin sözlerine kanmış oluyordu. Dedi ki:

— Hakkın var! Hakikaten öyle, ben bunları müstantiğe izah etmeliyim.

Kara Kemal bey devam etti:

— Şunu da unutmamalısın ki Enver Paşa daha ziyade Mümtazı himaye ediyor. Mümtazın senin fikrine muvafık gelen bir hareketi var mı? Meselâ sen Babıâliyi basmak teşebbüsünde bulunmıyaydın acaba Mümtaz böyle bir işe girişmez mi idi?

Yakup Cemil bey bu suale şu müsbet cevabı verdi:

— Şüphe etme. Mümtaz İzmitten böyle bir kuvvet toplıyarak her vakit getirebilirdi...

Kara Kemal bey, bu ziyaretinde Yakup Cemil beyi daha ziyade Mümtaz bey aleyhine tahrik etmeğe, divanı harpte Mümtaz bey aleyhine söz söylemesi için kandırmağa çalışıyordu. Çünkü Kara Kemal beyle arkadaşları için, Yakup Cemil beyin istintak ve muhakemesi esnasında çıkacak tehlike, herkesten evvel Mümtaz beyden gelebilirdi..

Mümtaz beyin, Enver Paşanın fevkalâde itimadını haiz olması, bu tehlikenin husulüne âmil olabilirdi.

Bu itibarla Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin bu son sözünden istifade etti. Ve hemen muhatabının tebellür etmeğe (belirmeye) başlıyan yeni kanaatini takviye etti:

— Mademki Mümtazın böyle bir kuvvet hazırlıyacak vaziyette olduğuna eminsin; sen pekâlâ: «Babıâliyi Mümtaz basacaktı!» diyebilirsin. Sen zaten divanı harpte: «Ben Babıâliyi bastıktan sonra Enver Paşa ile karşılaşınca paşa ile vuruşacaktık!» de

miştin değil mi?

— Evet.

— Tamam. O halde bu sözünü izah etmek için «Enver Paşayı yalnız ben değil, Mümtaz da öldürecekti. Bunun için aramızda hiç bir farkımız yoktur» diyebilirsin. Fakat şunu da unutmamalısın ki taklibi hükümet fikrinde ileri gittiğinizi Enver Paşaya inandırmak için, yeni hükümetin başına gelebilecek zevattan da bahsetmelisin. Meselâ Cemal Paşayı ve yahut Fethi beyi sadrıazam yapacağınızı söylersin. Enver Paşa bundan çok kuşkulanır, sizin bunlarla anlaştığınızı zanneder ve o zaman da gerek sana, gerek arkadaşlarına fazla dokunamaz!

— Peki bundan sonra vaziyet ne olabilir?

Kara Kemal bey artık rolünde muvaffak olmuştu. Çünkü Yakup Cemil beyin her noktada kendisine iltihak ettiğini anlıyordu.

Şimdi artık bu mevzuu biraz daha takviye etmek ve Kara Kemal beyden katî teminat almakla maksadında tamamile muvaffak olacaktı. Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin bu son suali üzerine şu cevabı verdi:

— Sen gerek Mümtazın, gerek Hüsrevin aleyhine ne kadar mümkünse o kadar ileri gederek bütün bu konuştuklarımızı söylersen, demin söylediğim gibi, divanı harp hemen onları da tevkif eder. Artık o zaman divanı harp nazarında taklibi hükümet ve sulhu münferit teşebbüslerinde yalnız kalmamış olursun. Zaten Hakkı mevkuf olduğu için diğerlerinin de bu suretle tevkifi ve arkadaşlarının ittihamı takdirinde Enver Paşanın şimdiye kadar yalnız sana olan husumeti, diğerlerine de teveccüh etmiş olur. Bu vaziyet karşısında Enver Paşa bu teşebbüslerin doğrudan doğruya senden gelmediğini anlıyarak sana karşı hiddet ve kinini azaltmış olur.

Fakat Enver Paşa işin içinden çıkamıyacağını anlayınca ve yalnız seni cezalandırmak da caiz olmadığını görünce, hepinizi birden affetmeğe ve hiç olmazsa cümlenizi buradan bir yere sür-

mekle, göndermekle iktifaya mecbur olur.

Yakup Cemil bey, şimdi derin bir düşünceye dalmıştı. Bir müddet sonra dedi ki:

— Söylediklerin doğrudur Kemal bey. Hakikaten ben şimdiye kadar bu sözleri söylememeli idim. Şimdi anlıyorum ki düşüncelerinde haklı imişsin. Beni tekrar çağırdıkları zaman bakınız neler anlatacağım.

Kara Kemal bey, Yakup Cemil bey üzerinde ümidinden fazla tesir yaptığını anlamıştı. Artık bu ziyareti, uzatmağa hacet yoktu. Kara Kemal bey ayağa kalktı ve dedi ki:

— Allah kolaylık versin Yakup bey! Ben artık gidiyorum. Emin ol ki gerek ben, gerek Talât bey hepimiz senin için çalışacağız. Allaha ısmarladık!

Ve selâmlaşarak ayrıldılar. Yakup Cemil bey, Kara Kemal beyin bu sözlerinden yeni bir kuvvet almış, maneviyeti yükselmişti. Müsterih bir halde yatağına uzandı.

Kara Kemal bey, şimdi büyük bir memnuniyet hissediyor, mağrur bir tavırla Bekirağa bölüğünden ayrılıyordu: O, Yakup Cemil meselesinin çıktığı gündenberi en mühim rolü bu gecekı ziyareti ile oynamıştı. Artık kendisile arkadaşlarının İttihat ve Terakki dahilindeki siyasî muarızları, kendi mevkuf arkadaşlarının lisanile en tehlikeli vaziyete girmiş oluyorlardı. Senelerdenberi devam eden mütekabil niza (çekişme) ve cidaller, maksatlarının fiilen tahakkuk ettiği gün, tamamile bertaraf edilerek tarihe karışacak, hususile fırka sahasında kendileri büsbütün yalnız, rakipsiz kalacaklardı. Bu ne büyük muvaffakiyet ve zafer olacaktı...

Kara Kemal bey, Talât beyden bu gece ziyareti için talimat alırken bu vazifenin ifasındaki müşkülâtı düşünmüş, evvelâ Yakup Cemil beyle görüşmeğe muvaffak olamıyacağını tahmin etmiş, sonra da ötedenberi muarızları olan Yakup Cemil beyi kandırmanın pek güç olacağını tahmin etmişti. Fakat Kara Kemal bey, ümit ettiğinden fazla kolaylık görmüştü.

Nitekim Talât beyin katî emrini aldıktan sonra doğruca divanı harbe gelmiş, divanı harp reisi Nafiz beyle görüşmüş, Yakup Cemil beyi ziyaret edeceğini anlatmıştı.

Bekirağa bölüğünün idarî ve inzibatî muamelâtı, doğrudan doğruya merkez kumandanlığına merbut olduğundan, Nafiz bey bu ziyaretin münhasıran kendi mesuliyeti altında cereyan etmemesi için merkez kumandanı Cevat beyin muvafakatini temin etmiş, kendisini erkenden görmeğe gelen Kara Kemal beyin ancak gecenin geç vaktinde Yakup Cemil beyi ziyaret edebilmesini muvafık bulmuştu.

Bu suretle gece yarısı Bekirağa bölüğünde faaliyet ve hareket kesilince Nafiz bey de Kara Kemal beye delâlet etmiş ve bu ziyareti temin etmişti.

Divanı harp reisi, misafirile beraber koridorlardan geçerken gayet ihtiyatlı hareket etmiş, bu hadiseyi Enver Paşanın kulağına götürecek kimselere gözükmek istememişti.

İşte gece yarısından sonra nöbetçilerin bile hayretini celbeden bu anî ziyaretçilerden sivili Kara Kemal, üniformalı olan zat ta Nafiz beydi.

Fakat Nafiz ve Kara Kemal beyler, kendilerinin nöbetçi ve gardiyanlardan başka hiç kimse tarafından görülmediklerine emniyet ettikleri halde, bir tesadüf eseri, bütün plânları altüst etmeğe sebebiyet vermişti. Bu tesadüf de şu idi:

Bekirağa bölüğünün diğer bir odasında mevkuf bulunan Sabancalı Hakkı bey, gece hüceresinden aptesaneye gitmek için koridorlardan geçerken gecenin geç vaktinde Yakup Cemil beyin odasında ışık yandığını görmüş, bir an için duraklamıştı.

Yakup Cemil beyin odasının kapısı kısmen camlı olduğu için buradan içerisi gözüküyordu. Hakkı bey, içeriye bakınca Yakup Cemil beyin yanında divanı harp reisi Nafiz ve Kara Kemal beylerin oturduklarını, Kara Kemal ve Yakup Cemil beylerin hararetli bir tarzda konuştuklarını görmüştü.

Hakkı bey, kendisi gibi ihtilâttan memnu olan mevkuf arka-

daşının Kara Kemal beyle görüştüğünü pek manidar bulmuştu. Fakat o esnada ses çıkarmağa, şikâyet ve müdahale etmeğe vaziyeti müsait olmadığından tekrar odasına dönmeğe mecbur olmuştu.

Ertesi sabah Hakkı bey, Bekirağa bölüğünde faaliyet başlar, başlamaz derhal tahkik heyetine müracaat etmiş, tahkik heyeti huzurunda Mümtaz beye pek mühim bir şeyden bahsedeceğini söylemiş ve Mümtaz beyin celbedilmesini istemişti.

Hakkı beyin hayatî ve gayet mühim bir meseleye taallûk ettiğini ilâve ettiği bu mülâkatı tahkik heyeti reddedemedi. Filhakika aradan kısa bir müddet geçtikten sonra Mümtaz bey davet edilmiş ve tahkik heyeti huzurunda Hakkı beyle görüştürülmüştü.

Hakkı bey Mümtaz beyi görünce dedi ki:

— Ben dün gece aptesaneye gitmek üzere nöbetçi ile odamdan çıkarken Yakup Cemilin mevkuf bulunduğu oda kapısındaki camdan içerisini gördüm. Odada fırkanın İstanbul teşkilâtı reisi Kemal beyle Yakup görüşüyorlardı.

Nafiz bey de odada idi. İhtilâttan memnu olan bir maznun nasıl gece yarısı böyle ziyaret edilir?

Malûmatın olsun, ona göre hareket et!

Mümtaz bey, arkadaşının bu sözleri karşısında hayretler içinde kalmıştı. Derhal dedi ki:

— Anlattığın gayet mühimdir. Ben şimdi paşayı görür, vaziyeti izah ederim.

Mümtaz bey Bekirağa bölüğünden çıkarken eskidenberi tanıdığı ve kendisine merbut bulunan merkez kumandanlığı çavuşlarından biri de Mümtaz beyi gizlice görmüş ve geceki ziyareti izah ederek Hakkı beyin sözlerini teyit etmişti.

Bekirağa bölüğünden çıkan Mümtaz bey doğruca Enver Paşayı ziyaret etti. Mümtaz bey, Enver Paşaya Kara Kemal beyin gece yarısında Bekirağa bölüğüne nasıl geldiğini, Nafiz beyin refakatinde olarak Yakup Cemil beyle nasıl görüştüğünü anlatmıştı.

Mümtaz bey, bu ziyaretin mahza Yakup Cemil beye talimat verilmesi için yapıldığını ve bundan maksat da Yakup Cemil beyin, Kara Kemal beyle arkadaşları tarafından arzu edilen tarzda, söz söylemesini temin etmekten ibaret olduğunu ilâve etti.

Ve Kara Kemal beyle arkadaşlarının hâlâ eski ihtilâf ve münaferetleri (düşmanlıklarını) bu meselede bile unutmıyarak entrikalar çevirdiklerini bütün kudretile anlattı.

Enver Paşa eski yaverine bir şey söylemedi. Fakat halinden çok sinirlenip hiddetlendiği belli idi.

Mümtaz bey harbiye nazırının odasından çıktıktan sonra Enver Paşa divanı harp reisi Nafiz beyi çağırttı.

Nafiz bey Enver Paşanın yanına girdiği zaman âmirini fevkalâde hiddetli gördü. Divanı harp reisi, harbiye nazırını şimdiye kadar hiç bu kadar sinirli görmemişti. Enver Paşa dedi ki:

— Dün akşam Kemal beyi getirip Yakup Cemille görüştürmüşsünüz!.. Öyle değil mi?

Nafiz bey, ümit etmediği bu sual karsısında kalınca hayret etmişti. Bu gizli ziyaretin nasıl ve ne suretle Enver Paşanın kulağına kadar götürüldüğünü düşündü. Fakat ortada inkâra imkân ve mecal yoktu. Nafiz bey dedi ki:

— Evet, istifsarı hatır (hatır sormak) için gelmişti. Sadece bundan ibarettir paşam.

Enver Paşanın hiddeti bir kat daha artarak dedi ki:

— Kemal bey Yakubun yanında hayli müddet kalmış. Bundanda anlıyorum ki icap eden talimatı vermiş olacak. Bu nasıl olur?

Nafiz bey derhal cevap verdi:

— Hayır efendim, ben yanlarında bulundum, öyle bir şey konuşmadılar. Zaten ben, Kemal beyin talimat verecek tarzda söz söylemesine meydan vermezdim. Arzettiğim gibi yalnız istifsarı hatırdan ibarettir.

Enver Paşa, büsbütün sinirlenmişti. Sert bir sesle sordu:

— Nasıl olur? İhtilâttan memnu bir adamın yanına hariçten

birisini nasıl sokarsınız? Benden emir aldınız mı?

Nafiz bey sükûte mecbur olmuştu. İşin müdafaaya tahammülü yoktu.

Enver Paşa, bu hadiseden fevkalâde müteessir olmuş, kendi hayatına suikast edilen bir hadisede bile entrikalar karıştırıldığını görmüş, divanı harple merkez kumandanlığının vazifelerini lâyıkile ifa edip etmediklerinden şüphelenmişti.

Enver Paşa, bu hadiseden Nafiz beyden ziyade merkez kumandanlığının alâkadar ve mesul olduğunu nazarı dikkate almış, bidayette merkez kumandanı ile divanı harp reisini değiştirmeği düşünmüştü. Fakat sonradan divanı harpteki tahkikatın ilerilediği böyle nazik bir zamanda bunu muvafık bulmamış, bahusus böyle bir tebeddülün (değişikliğin) yapacağı akisleri tahmin etmek kabil olmadığını düşünerek bundan vazgeçmişti.

Ancak Enver Paşa, divanı harbi daha yakından takip edebilmek için istihbarat müdürü Seyfi beyi (şimdi gümrük muhafaza teşkilâtı kumandanı Seyfi Paşa) müşahit sıfatile divanı harbe tayin etmişti.

Bununla beraber Enver Paşanın merkez kumandanlığına büyük bir itimadı kalmamıştı. Harbiye nazırı, kendi hayatına ve bütün bir hükümetin mevcudiyetine taallûk eden bir hadisede bile merkez kumandanlığının ümit ettiği kadar faal hareket etmediğini görüyor, hususile Bekirağa bölüğüne yapılan gece ziyaretini bir türlü unutamıyordu. Nitekim Yakup Cemil meselesi tamamile kapandıktan sonra, merkez kumandanı Cevat beyin selâhiyetini kısmen tahdit etmiş ve Cevat beyi adeta daimî surette kontrol eylemek ve merkez kumandanlığına ait muamelâtı daha mazbut bir şekilde icra ettirebilmek üzere merkez kumandanı muavinliğine kaymakam Şerif beyi tayin etmişti. Şerif bey, seleflerinden daha geniş bir selâhiyetle bu memuriyete tayin edilmişti.

* * *

Yakup Cemil beyin Hakkı beyle yapılan muvacehesinden ve Mümtaz beyin tahkik heyeti huzurunda dinlenilmesinden sonra, çok şayanı dikkat bir safhaya giren divanı harp tahkikatı, tekrar Yakup Cemil beyin dinlenilmesile bir kat daha tekâmül edecekti.

Hakkı beyle muvacehesi sırasında Meserret oteli içtimaından evvel sulhu münferit ve taklibi hükümet için kimlere müracaat ettiğini açıkça söyliyen Yakup Cemil beyin son ifadeleri ve Mümtaz beyin tahkik heyeti huzurundaki izahatı, Kara Kemal beyle arkadaşlarını ciddî surette telâşa düşürmüştü. Fakat şimdi vaziyet hayli değişmişti: Çünkü Kara Kemal beyin bir gece evvelki telkinleri, Yakup Cemil beyin kanaatlarına yeni bir istikamet vermişti. Bu itibarla taklibi hükümet maznununun bu seferki isticvabında bu yeni fikirler hâkim olacaktı.

En küçük bir vesile ile kan dökmeği ve kendi mantıkına göre mukaddes bildiği gayesini tahakkuk ettirmek için adam öldürmeği pek meşru bir hareket telâkki etmesine rağmen; mertliğin en yüksek fazilet ve nümunelerile temayüz eden Yakup Cemil bey, kendi hayatı pahasına da olsa yalan söylemeği, başkasına iftira etmeği aklından geçirecek, bu gibi küçüklüklere tenezzül edecek fıtratta değildi.

Fakat Kara Kemal beyin telkin ettiği fikirleri, ancak makul görerek benimsediği ve -aklınca- kendisile beraber arkadaşlarını da kurtaracağı için, istintak edilirken, ileri sürecekti. Çünkü telkine pek müsait ve müstait olan haleti ruhiyesinnin tesiri altında Yakup Cemil bey, bu fikirlerin doğruluğuna inanmıştı.

Kara Kemal beyin geceki mülâkatı hakkında Enver Paşa, divanı harp reisi Nafiz beyden malûmat aldığı dakikalarda Yakup Cemil bey de tahkik heyeti huzuruna çıkarılmıştı.

Müstantik Vehbi bey, bu sefer maznuna ilk suali şu suretle sordu:

— Bundan evvelki istintakında Meserret otelinden çıktıktan sonra Babıâliye tek başına gireceğini ve sana Hasan hoca selâm

Hükümeti devirdikten sonra teşkil edilecek yeni kabineye bir nezaret kabul etmeksizin gireceğini söyleyen Yakup Cemil bey

durduktan sonra vükelâyı istifa ile tehdit edeceğini ve nihayet harbiye nazırı Enver Paşa ile vuruşacağını söylemiş ve: «Allah ya bana, ya ona verecekti!» demiştin. Yakup bey, farzedelim ki Allah sana verdi ve Enver Paşayı öldürdün!.. Diğer vükelâ da sana iltihak etti, yahut hükümeti devirdin... O takdirde ne yapacaktın? Elbette memleket, hükümetsiz, başsız kalmaz. Hükümetin başına kimi getirecektin?

Bundan evvelki istintakında da Yakup Cemil beye aynı sual sorulmuş, müstakbel hükümeti kimlerden mürekkep olarak teşkil etmek istediği tesbit edilmek istenmişti. Fakat o zaman o: «O sonraki iştir, sonra düşünürüz!» demiş, şu veya bu isimleri zikretmekle başkalarına zarar vermesi ihtimalini düşünmüş, izahat vermek istememişti.

Fakat şimdi fikirlerini değiştiren Yakup Cemil bey, iktidar

mevkiine getirmeği düşündüğü sadrıazam ve nazır namzetlerini söylemekte mahzur tevlit etmek değil, fayda temin edecekti. Hem de Kara Kemal beyin dediği gibi hükümetin, hususile Enver Paşanın ötedenberi şahıslarından çekindiği zevatın isimlerini sadaret namzedi olarak göstermek daha muvafık olacaktı. Çünkü bu takdirde Enver Paşa, kendisinin bu nüfuzlu zevata istinat ettiğini düşünerek ileriye gidemiyecek ve kendisini ağır bir cezaya çarptırmaktan çekinecekti!

Şimdiye kadar müstantiğin her suali karşısında uluorta ve hiç düşünmeksizin söz söyliyen Yakup Cemil bey, bu defa biraz düşündü. Bu zihin yoklaması, söyliyeceği isimleri hafızasında sıralamak ve intihap etmek içindi.

Yakup Cemil bey, tereddüt ettiğini hissettirmek istememekle beraber, cevabını zabıt kâtibine tane tane dikte ettiriyordu:

— Vaziyete göre hareket edecektim: Maamafih iki, yahut üç kabine tertip etmeği düşünüyordum. Birine bahriye nazırı ve dördüncü ordu kumandanı Cemal Paşayı, diğerine ya Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal beyi, yahut Sofya sefiri Fethi beyi (şimdiki Londra büyük elçisi) sadrıazam yaptıracaktım.

Bu takdirde Cemal Paşa sadrıazam olmazsa başkumandan vekili ve bahriye nazırı olacaktı. Mustafa Kemal veya Fethi beyler sadrıazam olmazlarsa, memleketi Çanakkalede kurtaran Mustafa Kemal bey ordunun başına geçerek harbiye nazırı ve başkumandan olmalı idi. Fethi bey, sadrıazam olsun, olmasın, hariciye için pek münasiptir. Fethi bey kabul etmezse, hariciyeye Hüsrev Sami tayin edilebilirdi. Maamafih Hüsrev Sami, dahiliye nazırı da olabilirdi. Mümtaz, ben, diğer bazı arkadaşlar meclisi vükelâya girecek, fakat nezaret kabul etmiyecektik. Nafıa nazırlığı için Yenişehirli Haydar bey, ticaretten, iktisattan anladığından pek muvafık olurdu.

Merkez kumandanlığına Nevzat beyi getirecektik. İşte böyle arkadaşların birleşmesile yapılacak bir kabine, memlekete büyük hizmetler yapacaktı. Fakat olmadı! Babıâliyi basamadım, bu

da suya düştü, beni de buraya getirdiler!..

— Bir kabinede yalnız bu kadar nezaret yoktur. Meselâ, adliye, maarif, bahriye nezaretleri de var. Onlara kimler gelecekti?

— Memleketi kurtarmak ve sulh yaparak bu harpten çıkmak istiyen bir çok arkadaşlar var. O nezaretlere de münasiplerini getirecektik.

Müstantik diğer bir sual sordu:

— Bu, Babıâliyi basmak fikri sana nereden geldi? Başka türlü hükümeti düşüremez mi idin?

— Bizim arkadaşların hepsi bunu düşünüyorlardı. Zaten hükümetin tuttuğu sakat ve uçuruma götürecek yoldan yalnız ben değil, öteki arkadaşlar da memnun değillerdi. Meselâ Mümtaz, beni tehdit etti, çünkü Babıâliyi o basmak istiyordu. Bunun için de İzmitten otuz, kırk kişi getirmek istiyordu. Aramızdaki fark şudur ki o inkılâbı Mümtaz yapacaktı, fakat ben daha evvel hareket ettim. Çünkü Mümtaz, Talât beyle merkezi umumînin en büyük düşmanıdır. Mütemadiyen onların aleyhinde söylerdi. Hattâ geçen ramazanda Nuruosmaniye klübünde Mümtazın bu fikirlerini Kara Kemal beyle hepimiz dinledik. Bundan başka Mümtaz bey, son zamanlarda Enver Paşaya sık sık küfredip duruyordu. Onun için Babıâliyi basmak fikri, yalnız benden çıkmış değildir, hepimiz alâkadarız.

Bundan başka asıl hükümeti devirmek tertibatını Hakkı yapıyordu.

— Diğer arkadaşlarının bu fikirde olduğunu nereden biliyorsun?

Yakup Cemil bey, bu suale hayret etmişti: Kendisile bütün arkadaşlarının aynı gaye etrafında birleşip çalıştıklarını söylediği halde, hâlâ bu kabilden sualler soruluyordu. Şu halde izahat vermeli idi; Yakup Cemil bey dedi ki:

— Bu, yeni değildir. Meselâ ben, cepheden döndükten sonra, memleket işlerinin iyi gitmediğini evvelâ Hüsrev Samiden işittim. Ben Bursa kaplıcalarına ailemle beraber giderken, Hüsrev

Sami bey de bana refakat etti, Bursaya beraber gittik. Hüsrev, bu seyahatimizde harbin umumî vaziyetinden, memleketin dahilî ahvalinden uzun uzadıya bahsetti. Şikâyet etmediği şey kalmadı.

— Bunları tekrar edebilir misin?

— Hay hay... Size bunları birer birer sayayım:

— Hüsrev Sami bana, valilerin birer prenslik halinde icrayı hükümet ettiklerini, Babıâliyi hiçbir işte dinlemediklerini, hattâ İstanbuldan gönderilen mülkiye müfettişlerini bazı valilerin vilâyetlerine sokmadıklarını, ekser vilâyetlerde namütenahi suiistimaller yapıldığını, her tarafın asker kaçaklarile dolduğunu, yollarda mürur (geliş) ve uburda (gidişte) emniyet kalmadığını, hiç bir nezaretin kendisine mevdu (verilen) vazifelerle lâyıkile meşgul olmadığını, memleketin sahipsiz kaldığını, suiidare yüzünden millette harbetmek kabiliyeti bırakılmadığını, Talât beyin Babıâlide sahipsiz kalan bu vatanı idare etmekten âciz olduğunu, sadrıazamın Talât beyin her dediğine boyun eğdiğini, mebusların hükümet üzerindeki murakabe ve teşrif vazifelerini yapmadıklarını, merkezi umumînin İttihat ve Terakki kongresini toplamaktan çekindiğini, meclisi mebusanda münekkit bir fırkanın kongresini toplamaktan neden korkulduğunun bir türlü anlamadığını, İttihat ve Terakkinin siyasî vaziyetini kaybettiğini, Kemal beyin Nuruosmaniye klübünde Anadolu ticaretile iştigal ederek vagon alım satımile uğraştığını, hülâsa bütün devlet teşkilâtının kontrolsuz kaldığını bana yana yakıla anlattı!

Hüsrev, bana umumî vaziyeti şu suretle anlattıktan sonra: «Şimdi artık kaymakamlıktan, askerlikten vazgeç! O vazifeyi yapacak binlerce arkadaş var. Biz, elbirliğile başımızdaki bu felâketi kaldıralım, kongreyi davet ettirelim, meşru bir merkezi umumî ile mükemmel bir hükümeti iktidar mevkiine getirelim, bunların çaresine bakalım. Memleketin mukadderatı taayyün etsin!» dedi.

İşte benim ilk defa olmak üzere o gündenberi İttihat ve Te-

rakkinin bugünkü idaresine karşı kalbimde bir şüphe hasıl oldu. Ve ondan sonra da hükümeti devirmek, sulh yapmak lâzım geleceğini düşündüm. Görüyorsunuz ki beni bu fikirde ilk teşvik edenlerden biri de Hüsrevdir.

Hüsrev memleketini sevdiği için bu çirkin haller ona çok dokunmuştu; onun düşüncelerinde çok haklı olduğunu gördüm, Bursadan döndükten sonra da çalışmağa başladım.

Müstantik Yakup Cemil beyin bu sözlerini biraz daha tevsik eylemek lüzumunu hissetti. Mademki maznun, Hüsrev Sami beyin kendisini teşci ve teşvik ettiğini, Mümtaz beyin de tıpkı kendisi gibi Babıâliyi basmak fikrinde olduğunu iddia ediyordu. O halde kendisile beraber fiilen hareket eden diğer şeriki cürümlerinin vaziyetlerini adamakıllı tebarüz ettirmek lâzımdı. Bu maksatla Yakup Cemil beye şu sual bir daha soruldu:

— Hüsrev Sami beyden vesaireden bu fikirleri aldıktan sonra faaliyete başladın ve harekete geçtin öyle mi? Sen bu teşebbüse girişmeden evvel, bu arkadaşlarının seninle beraber yürüyeceklerine ve aynı maksadı takip edeceklerine şüphen kalmamıştı değil mi?

Yakup Cemil bey hemen tastik etti:

— Evet tamamile öyle... Ben etrafımdaki arkadaşların bu fikirlerde olduğunu görünce, derhal teşkilâtımı yaptım ve Meserret oteli içtimaını tertip ettim. Murat, Nevzat beylerle anlaştım. Bunların bana iltihaklarını temin ettim.

— Murat ve Nevzat beylerin bu teşkilâtta vazifeleri nelerdi?

— Nevzat bey, yapacağım ihtilâlin silâh ve mühimmatını tedarik etmek vazifesini deruhte etmişti. Hattâ Meserret oteline silâh ve bomba getirmişti. Murat bey de Yahya Kaptanla adamlarını tedarik etmiş, benimle beraber çalışmalarını temin etmişti. O gün Murat beyin delâletile Yahya Kaptanla adamları otele gelmişlerdi.

Yakup Cemil bey, bugünkü istintakile tahkikatın mecrasına yeni bir istikamet veriyordu. Çünkü çok dikkate şayan öyle mü-

him noktalara temas etmişti ki bunları nazarı dikkate almamak kabil değildi. Yakup Cemil bey, evvelâ taklibi hükümet teşebbüsünde muvaffak olduğu takdirde mevkii iktidara gelecek zevatın isimlerini sayıyor, bu suretle müstakbel tasavvurlarından bahsediyor, sonra da Mümtaz beyin vaziyetini izah ederek, eski siyaset arkadaşının hükümeti devirmek için yapacağı harekette kendisinden farksız olduğunu gösteriyordu.

Bundan başka Yakup Cemil bey, bütün bu hareketlerinde kendisini ilk teşvik edenlerden biri de Hüsrev bey olduğunu söylemekten çekinmiyordu.

Yakup Cemil bey, Nevzat ve Murat beylerin de Meserret oteli içtimaına iştirak etmekle kendi hareketine tamamile iltihak ettiklerini gösteriyordu. Hele cephane ve silâh getirmek, ihtilâle iştirak etmek üzere kuvvet tedarik etmek gibi iddialar, Yakup Cemil beyin bu iki ihtilâlci arkadaşının hareketlerini ağırlaştıracak mahiyette idi.

Hülâsa, şimdiye kadar yaptığı hareketlerde, teşebbüslerde tamamile kendisini müstakil ve münferit olarak gösteren Yakup Cemil bey, şimdi bir çok isimler sayıyor, kendisine şeriki cürümler gösteriyordu. Bununla beraber, Yakup Cemil bey bütün bu arkadaşlarının vaziyetlerini birer birer izah etmekle, kendisini kurtarmak, cürmünü azaltacak (esbabı muhaffife) bulmak maksadını takip etmemişti. O, yaptıklarını, yapmak istediklerini fazlasile söylemekten çekinmemiş, kendisini ihtilâlin ilk safında göstermekten, bir an için bile, tereddüt etmemişti.

Yakup Cemil bey, yalnız bu sefer mevkuf arkadaşı Hakkı beyin vaziyetinden yeniden bahsetmemişti. O, ilk isticvabında kendisinin yegâne müşevviki olarak Hakkı beyi gösterdiği halde, arkadaşı ile yapılan muvacehesinden sonra, artık bu fikrinde ısrar etmemişti. Çünkü Hakkı bey, ona sulhu münferit için kimlere müracaat ettiğini hatırlatmakla giriştiği büyük işin başarılması için gösterdiği büyük cesaret ve pervasızlığı müstantik huzurunda söyletmeğe imkân vermişti.

Yakup Cemil beyin bu son ifadeleri üzerine mevzuu bahsettiği kimselerin vaziyetlerini tayin etmek üzere bunların isticvabı lâzım geliyordu. Tahkik heyeti, Yakup Cemil beyin son ifadeleri üzerine çağırıp istintak edeceği ve yahut şahit sıfatile malûmatlarına müracaat edeceği zevatı tayin etmişti.

Tahkik heyetinin alacağı bu yeni malûmat, meseleyi daha esaslı surette tenvir edecekti.

Bu vaziyet karşısında tahkik heyeti o gün için Yakup Cemil beyin istintakını kâfi gördü. Şimdi, tahkikatın ikmali için, tahkikat fezlekesinde isimleri geçen diğerlerinin dinlenmesi lâzım geliyordu.

Tahkik heyeti huzurunda Yakup Cemil bey tekrar istintak edilirken Talât bey de Enver Paşayı ziyaret etmek ihtiyacını hissetti. Dahiliye nazırı, böyle bir anda kabinedeki arkadaşını görmekten çok faydalı neticeler elde edeceği ümidinde idi.

Bu ziyaretin yapıldığı dakikalarda Yakup Cemil bey de taklibi hükümet cürmünü eski arkadaşlarına teşmil edecek ifadelerde bulunuyordu. Kara Kemal beyin Yakup Cemil beyi gizlice ziyaret ettiğinden Enver Paşa haberdar olmasaydı Talât bey, harbiye nazırını görmek, Enver Paşa üzerinde müessir olacak söz söylemek ihtiyacını duymıyacaktı. Fakat şimdi vaziyet öyle değildi. Enver Paşa, Mümtaz beyin haber vermesi üzerine artık bu gece ziyaretini anlamış ve Nafiz beyin de itirafı üzerine bunda hiç bir şüphesi kalmamıştı.

O halde Talât bey, her şeyden evvel Enver Paşayı ziyaret ederek Mümtaz beyin sözlerindeki tesiri izale etmeğe mecburdu. Bu suretle Enver Paşa, Yakup Cemil beyin divanı harpteki yeni sözlerine yeniden inanmış olacak ve Kara Kemal beyin ziyaretini bir talimat vermek için değil, alelade mahiyette telâkki edecekti.

Talât bey bu ziyaretine alelade bir mana verdirmek üzere Enver Paşayı görür görmez, evvelâ günün mühim memleket işlerinden bahsetti. Ve sonra bir fırsat düşürerek sözünü divanı harbe ve Yakup Cemil bey meselesine intikal ettirdi.

Talât bey söz söylerken, bilhassa Enver Paşanın son günlerde kendi haklarında beslediği şüpheleri kaldırmak ve aynı zamanda Kara Kemal beyin yaptığı telkinlerin müsbet netice verdiğinden emin olduğu için Yakup Cemil beyin divanı harpteki ifadelerine uygun söz söylemek suretile Enver Paşanın kanaatlarını yeniden Yakup Cemil beyle arkadaşları aleyhine çevirmeğe çalışıyordu. Talât bey dedi ki:

— Şu Yakup Cemil meselesine lüzumundan fazla ehemmiyet vermeliyiz. Bu vaka, zannettiğimizden ziyade esaslı surette hazırlanmış, bizi mahvetmek için tertip edilmiş çok geniş bir suikast hareketidir! Yakup Cemili hepimiz biliriz. Yakubun bu işte kendi başına hareket edeceğine hiç aklım ermiyor. Benim yaptığım ve yaptırdığım tahkikat ile anlıyorum ki işin içinde daha bazı eski dostlarımızın azizlikleri de vardır. Onlar hepimizi devirmek, bizi mahvedip öldürdükten sonra Cemal Paşayı sadrıazam yapmak istiyorlar.

Hattâ hatırlarsınız ya Yakup Cemil ile Hakkı vaktile de bu fikirde idiler. Bir aralık Cemali dahiliyeye getirmek istiyorlardı. Fakat harbiyeye siz gelince, bu plân da o zaman suya düştü, Cemal vasıtasile dahiliyeye el uzatamadılar.

Cemal Paşadan başka, yeni hükümete Mustafa Kemal Paşa ile Fethi beyin gelmesi de mevzuu bahistir.

Bu söylediklerime delâlet eden bir kaç misal de vardır: Mustafa Kemal Paşa, Çanakkaleden buraya döndükten sonra buradan Sofyaya gitmiş, eski dostu Fethi beyde misafir kalmıştı. Hakkının da bu esnada Romanyadan dönerken Sofyaya uğradığını ve burada Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünü haber aldım. Bana haber verenler, bu mülâkatı pek manidar bulmuşlardı.

Bundan başka evvelce Sakallı Tevfiğin Nişantaşındaki evinde Mustafa Kemal Paşa şerefine verdiği ziyafeti de unutmayınız! Ben o zaman, o geceki ziyafet hakkında sizin de nazarı dikkatinizi celbetmiştim, hatırlıyorsunuz değil mi?

Ziyafette geçen mübahasenin (konuşmaların) bütün tafsilâtını öğrenmiş, Mustafa Kemal Paşanın o gece bizi ne kadar acı bir lisanla ve şiddetle tenkit ettiğini işitmiştim.

Mustafa Kemal Paşa o gece memleketin umumî vaziyetini mevzuu bahsederek uzun tahliller yaptıktan sonra: «Enver bu orduyu idare edecek kabiliyet ve vaziyette değildir. Talât cahilin biridir, devlet siyasetini idare edemiyor; memleket bu feci hale geliyor; orduyu şuraya, buraya lüzumsuz yere sevketmekle yıprandırıyorlar. Yarın bir vaka çıkacak; Almanlar, istedikleri gibi hareket edeceklerdir. Bu gidişle memleketin, ordunun idaresi büsbütün Almanların eline geçebilir. Bu takdirde devletin istiklâli mahvolur!» (54) tarzında sözler söylemişti.

O ziyafette Hakkı da bulunmuş ve bu sözleri o gündenberi benimsemiştir. Görüyoruz ki bu vakaya cüret edenler, bize karşı ilk isyan fikrini o ziyafet gecesinden sonra akıllarına koymuşlardır.

Vaziyet sizin tahmin ettiğiniz kadar basit ve yalnız Yakup Cemilin şahsî hareket ve kararından doğmuş bir mahiyette değildir. Bilhassa Hakkı, bu ziyafet gecesinden sonra daha ziyade cüretkâr olmuştur. Hakkı bu cüreti aldıktan sonra bizi devirmek, mahvetmek için yegâne çare olarak «sulhu münferit» i temin edecek bir plân yapmağı düşünmüştür. Bunun üzerine ilk plânlarını ve tertibatını yapmış. Nitekim bilâhare ticaret bahanesile Romanyaya gitti. Hakkı, orada İngilizlerle, Fransızlarla görüşmüş, bizim aleyhimizde onlarla anlaşmıştır.

— Bu dediklerim muhakkaktır. Çünkü Hakkı İstanbula dönmüştükten sonra Bahaeddin Şakir Romanyaya gidip geldi, orada

(54) Sabah gazetesi eski muhabirlerinden Sakallı Tevfik beyin; Anafartalardaki büyük zaferden sonra halkın şükran ve minnettarlık hislerine tercüman olarak büyük kahraman Mustafa Kemal beyin şerefine Nişantaşındaki evinde verdiği ziyafetten yukarıda bahsetmiş ve bu ziyafetten sonra İttihat ve Terakki ricalinin nasıl kuşkulandıklarını izah etmiştim.

uzun uzadıya tahkikat yaptı. Bahaeddin Şakir, Romanyada o kadar esaslı tetkikat yaptı ki Hakkının oradaki bütün faaliyetlerine yakından vâkıf oldu. Bahaeddin Şakirin tahkikatından sonra Hakkının Romanyada sulhu münferit için teşebbüslerde bulunduğu sabit olmuştur.

Hakkı bu suretle Romanyada anlaştıktan sonra buraya geldi. Seyrisefain acentasının üstündeki yazıhanesini ve evini adeta siyasî bir klüp haline getirdi. Bu hadisede alâkadar olan, ismi geçen herkes oranın geceli, gündüzlü müdavimleri idiler. Hakkı burada en evvel Yakup Cemili kurmuş, doldurmuştu.

Sonra eski arkadaşı olduğu için Mümtazla, Hüsrevle vesaire ile tamamile birleşmiş, bizim aleyhimizde harekete geçmek üzere arkadaşlarile anlaşmıştır.

Bunun üzerine bunlar Yakubu öne sürüyorlar, Yakup sağını, solunu düşünmez bir adam olduğu için bu fikri alınca, ortaya atılıyor. Bunların hazırladıkları plân hepimizin aleyhindedir. Zaten divanı harbin tahkikatı da vaziyetin ne kadar mühim ve nazik olduğunu gösteriyor...

Görüyorsunuz ya paşam, ötedenberi bizden olduklarını, bize dost bulunduklarını zannettiğimiz bu dostlar, neler çeviriyorlar!.. Hülâsa, mesele çok mühimdir, nazarı dikkatinizi celbederim! Rica ederim, bu hadiseyi basit görmeyiniz!

Talât bey, bu son sözlerile çok imalı bir tavırla mühim bir noktaya dokunmuş, Enver Paşanın ötedenberi kendisile beraber hareket ettiğine kani olduğu bu eski arkadaşlarına güvenmek caiz olmadığını anlatmak istemişti.

Talât beyin bu son izahatı, başta Hakkı bey olduğu halde Enver Paşanın itimat ettiği bütün muarızlarını istihdaf ediyor (hedef alıyor), bunları şiddetle itham ediyordu.

Diğer taraftan Enver Paşa, bu sözler üzerine derin derin düşünmeğe başlamış, fakat Talât beye tek bir kelime söylemiyerek susmağı tercih etmişti.

Gerçi Talât bey, çok mühim noktalara temas etmişti. Lâkin

harbiye nazırı, eski arkadaşının zekâsına, kabiliyet ve dirayetine itimat etmekle beraber, bu sözlerine tamamile inanmamış, muhatabının ne gibi tesir ve âmillerle hareket ettiğini düşünmüştü. Diğer taraftan Talât bey, bu sözlerile Enver Paşa üzerinde kâfi derecede müessir olduğunu, hususile Kara Kemal beyin Yakup Cemil beyi ziyareti hadisesinin harbiye nazırında hasıl olan iğbirarı tahfif ettiğini (gücenmeyi hafifletiğini) tahmin ediyordu.

* * *

Yakup Cemil beyin son istintakında kendisinden başka taklibi hükümet teşebbüsü ile alâkadar olarak gösterdiği eski arkadaşlarının isticvap edilmesine lüzum görülmüştü. Bunların başında da Enver Paşanın sabık yaveri Mümtaz bey vardı. Gerçi Mümtaz bey, bundan evvel bir defa daha müstantik huzuruna çıkarılmış, fakat tahkik heyeti -Enver Paşanın ısrar ve mümanaatı (engel olması) karşısında- kendisini tevkif edememiş, yalnız malûmatına müracaat etmekle iktifa etmişti.

Ancak Mümtaz bey o kadar mühim noktalara temas etmiş, Yakup Cemil beyin vaziyetini ve taklibi hükümet teşebbüsünü o kadar mantıkî ve medellel (delile dayalı) bir surette teşrih ve izah etmişti ki tahkik heyeti, Mümtaz beyin ifadelerine büyük bir ehemmiyet vermeğe mecbur olmuş, hadisenin Yakup Cemil beyle arkadaşlarına muarız olanlar tarafından tertip edilmiş bir entrika olduğunu kabul etmeğe temayül etmişti.

Fakat Yakup Cemil beyin son ithamı, meseleyi esasından değiştirecek bir mahiyet aldı. Hele Yakup Cemil beyin hükümeti devirmek üzere Mümtaz beyin İzmitten kuvvet getireceğini iddia etmesi üzerine -Enver Paşanın bütün hüsnü nazar ve zannına rağmen- tahkik heyeti, Mümtaz beyin vaziyetini yeniden ağır görmeğe başladı.

Ancak Yakup Cemil beyin son ithamlarının doğru olup olmadığını meydana çıkarmak için Mümtaz ve Yakup Cemil beylerin

muvacehe edilmesi lâzımdı.

Mümtaz bey tahkik heyeti karşısına çıkarıldığı zaman, burada kendisinden evvel getirilen Yakup Cemil beyin de hazır bulunduğunu gördü. Mümtaz bey, kendisinin Yakup Cemil beyle muvacehe edileceğini anlamıştı.

Zabıt kâtibi, tahkikat fezlekesinde Yakup Cemil beyin son ifadesinde Mümtaz beye ait kısmı okumağa başladı. Zabıt kâtibi susar susmaz, müstantik Vehbi bey Mümtaz beye şu suali sordu:

— Okunan ifadeyi dinlediniz ya Mümtaz bey... Siz Yakup Cemil beyi tehdit etmişsiniz. Çünkü Babıâliyi asıl siz basmak, hükümeti siz devirmek istiyormuşsunuz. Bunun için İzmitten kuvvet getirecekmişsiniz. Fakat Yakup Cemil bey sizden evvel davranmış, buradaki arkadaşlarile Meserret otelinde toplanmış. Siz ötedenberi Talât beyin, merkezi umumî azasının en büyük düşmanı imişsiniz. Bunu her vakit izhar eder, aleyhlerinde mütemadiyen söylermişsiniz. Hattâ Nuruosmaniye klübünde bu düşmanlığınızı isbat edecek sözler söylediğinizi Yakup Cemil bey kulağile işitmiş. Sonra harbiye nazırı paşa hazretlerine sık sık küfürler ediyormuşsunuz. Şimdi bunlara karşı ne dersiniz?

Mümtaz bey, mevkuf arkadaşının bu sözlerine hayretler içinde kaldı. Çünkü o, Meserret oteli içtimaını müteakip, Hakkı bey tarafından çekilen telgraf üzerine İstanbula geldikten sonra Yakup Cemil beyin hükümet aleyhindeki hareketlerinden ve sulhu münferit yapmak istediğinden haberdar olmuş ve bunun üzerine hadiseye alâka göstermişti. Halbuki Yakup Cemil beyle arkadaşlarının tevkif ve istintak edilmelerine sebebiyet veren hadise ve meseleler, Meserret oteli içtimaına taallûk etmekte idi.

Vaziyet bu merkezde olduğu halde, kendisinin Yakup Cemil bey tarafından bu suretle itham edilmesini, bir türlü havsalasına sığdıramıyordu. O, hayretten şaşırmış, kalmıştı! Maamafih Mümtaz bey, bu iddialarına rağmen, Yakup Cemil beyin kendisine iftira etmek maksadile hareket etmediğine emindi. Çünkü o, taklibi hükümet maznunu arkadaşının saffetine itimat etmek-

le beraber, Kara Kemal beyin geceki ziyaretile iğfal edildiğini ve bu suretle söz söylemeğe sevkedildiğini anlamıştı.

Mümtaz bey müstantiğin sualine şu cevabı vermeği münasip gördü:

— Bundan evvel de arzetmiştim: Ben ancak Yakup Cemil beyle arkadaşlarının Meserret otelinde toplanmasından sonra Hakkı beyin telgrafı üzerine İstanbula geldim. Yakup Cemil beyin bundan evvelki teşebbüs ve faaliyetlerinden ne malûmatım vardır, ne de alâkam mevcuttur. Hakkı beyin telgrafını alır almaz İzmitten buraya gelince, Yakup Cemil beyin hükümeti devirmek üzere Meserret otelinde bir içtima yaptığını öğrendim. Bunun üzerine Sabancalı Hakkı beyin yazıhanesinde bu gibi fikirlerden vazgeçmesi için Yakup beye nasihat ettim. Ve hattâ: «İşte Babıâli, işte sen! Orada beni ve arkadaşlarımı karşında göreceksin!» dedim.

Şimdi benim o zaman kendisine söylediğim bu sözümün Yakup Cemil bey tarafından büsbütün başka bir şekilde tefsir ve izah edilmesine son derece hayret ediyorum! Bu sözüm, benim Babıâliyi sararak hükümeti devirmek istediğimi değil, ancak hükümeti düşürmek için Babıâliye geleçek olan Yakup Cemil beyin muhtemel hareketine karşı silâhla mukabele edecek olan arkadaşlara benim de iltihak edeceğimi gösterir.

Filhakika ben Yakup Cemil beyi bu sözümle tehdit ettim; fakat dediği gibi, hükümeti benim kendisinden evvel basmak istediğimden dolayı değil, onun bu çılgın hareketlerine mâni olmak için tehdit ettim. Binaenaleyh bu sözüm, tamamile hükümetin lehinedir. Kendilerine düşman olduğum ve aleyhlerinde bulunduğum iddia edilen zevatın ise mahkemeye müracaat etmeleri lâzımdır. Çünkü nihayet bir husumet ve aleyhtarlık varsa, bu da şahsî mahiyette kalır; bu kabil şeyler, heyeti muhteremelerinin meşgul olacağı meselelerden değildir.

Yakup Cemil beyin mesuliyetini mucip olan hadiseyi bana ve arkadaşlarıma yükletmek doğru olmaz. Çünkü biz, bu meselede

alâkadar olmuş olaydık, o zaman Yakup Cemil beyin bizimle daha evvel anlaşması ve işi bu suretle dağdağaya düşürmemesi lâzımdı. Halbuki Yakup Cemil bey «sulhu münferit» yapmak için hükümeti devireceğini benden ve Hakkıdan başka ve Meserret oteli içtimaından evvel sadrıazam paşaya, dahiliye nazırı Talât beye, harbiye nezareti müsteşarı Mahmut Kâmil Paşaya, merkezi umumî azasına ve hattâ her tanıdığına anlattığını kendisi söylemekte idi.

Şu halde Yakup Cemil beyin bu teşebbüsleri hükümetin malûmatı tahtında idi. Bilâhare Meserret otelinde Babıâliyi basmak, için toplanması da hükümetin tamamile vukuf ve malûmatı altındadır. İsbatını mı istiyorsunuz, arzedeyim: Babıâlinin yanı başında bulunan Meserret otelindeki içtimadan herkesten evvel divanı harp reisi Nafiz beyin malûmattar olduğu muhakkaktır. Çünkü Nafiz bey, aynı zamanda İstanbul jandarma kumandanı olmak hasebile asayişten şahsan da mesuldür. Bahusus bu içtimada hazır bulunanlardan mülâzimevvel Murat bey, Nafiz beyin yaveridir. Nafiz beyin, yaverinin delâletile bu ictimadan -daha vukuundan evvel- haberdar olmamasına imkân var mıdır?

Madem ki Murat bey, Yakup Cemil beyle hem fikir olmadığı iddiasındadır; o halde Murat beyin bu içtimaı daha o zaman, hükümete bildirmemesi ve hattâ hükümetin malûmatı ve muvafakati olmaksızın bu içtimaa dahil olmaması kabil midir?

Bütün bunlar, gerek Yakup Cemil beyin ilk teşebbüslerinin, gerek Meserret oteli içtimaının günü gününe hükümet tarafından haber alınıp daimî surette takip edildiğini gösterir. Binaenaleyh benim İstanbulda bulunmadığım bir zamanda geçen bir hadiseden dolayı ve Yakup Cemil beyle bu mesele etrafında her hangi bir şekilde anlaştığıma dair hiç bir delil mevcut olmaksızın beni, hükümeti düşürmek teşebbüsü ile alâkadar göstermek doğru olur mu?

Maamafih ben, Yakup Cemil beyin böyle iddialarda bulunmağa sevkedildiğini ve behemehal iğfal edildiğini bilmukabele

iddia edebilirim. Bunu da isbata hazırım: Arzedeceğim bu nokta etrafında muhterem heyetinizin ehemmiyetle nazarı dikkatini celbederim:

Yakup Cemil bey, kararınızla ihtilâttan menedildiği halde geçenlerde bir gece divanı harp reisi Nafiz beyin merkez kumandanı Cevat bey nezdinde tavassutu üzerine İstanbul murahhası mesulü Kemal bey gizlice hapishaneye girmiş ve Yakup Cemil beyle görüşmüştür! Emin olunuz ki bendeniz muhakkak olan bir hadiseden bahsediyorum. Yapılacak ciddî bir tahkikat, bu iddiamı isbat eder. Gece yarısı Kemal beyin bu gizli ziyareti ne demektir? Bunu uzun uzadıya düşünmeğe hacet yoktur. Yakup Cemil beyin bu ziyaretten evvelki ifadelerile şimdiki iddiaları arasındaki fark ile de anlaşılır ki; Kemal beyin hapishaneye girerek Yakup Cemil beyi görmesi, gizli maksatlara, hususî entrikalara delildir. Nitekim Kemal beyin yaptığı bu mülâkattan sonradır ki Yakup Cemil bey heyeti muhteremeniz huzurunda beni ve arkadaşlarımı ittiham edecek sözler söylüyor!

Nuruosmaniye klübünde verilen iftarda söylediklerimin mevzuu bahsedilmesine gelince: Şimdi anlıyorum ki biz; yani ben, Hakkı ve Hüsrev Sami daha o gece tuzağa düşmüşüz! O gece bizimle Kemal bey arasındaki mübahase (konuşma), sabaha kadar devam etti. Filhakika biz o akşam, bir çok yolsuzluklardan bahsettik. Fakat her nasılsa o zaman lütfetmişler, merhamet etmişler, bize müsamaha ederek bir şey yapmamışlar! Ve şimdi bunu da bir fırsat olarak ileriye sürüyorlar... Ve çevrilen entrikalarda bundan istifade ediyorlar.

İşte vaziyeti olduğu gibi anlattım; Yakup Cemil bey de bu sözlerimi dinledi. Bu iddialarımı her vakit isbat ederim. Bu şerait tahtında benim hükümeti devirmeğe teşebbüs ettiğim veya edeceğim varit olabilir mi? Yakup Cemil beye nasihat verdiğim, harbiye nazırı paşa hazretlerinin de malûmatları tahtındadır.

Mümtaz bey sözlerini bitirince müstantik, Yakup Cemil beye:

— Ne dersiniz? dedi.

Yakup Cemil bey hemen atılarak şu cevabı verdi:

— Doğrudur. Ben Mümtaz beye hükümeti devirmeğe karar verdiğimi söylediğim zaman bana burada tekrar ettiklerini aynen söyledi ve benim bu işlerden vazgeçmekliğim lâzım geldiğinde ısrar etti.

Bir celse evvel Babıâliyi Mümtaz beyin de basmak fikrinde olduğunu iddia eden Yakup Cemil bey, şimdi eski arkadaşının izahatından sonra evvelki sözlerinden rücu etmiş oluyordu. Bu cevap da Yakup Cemil beyin, ne kadar telkinat altında kalırsa kalsın, hiç bir kimseye iftira edecek bir seciyede olmadığını bir kere daha isbat ediyordu.

Maamafih Yakup Cemil bey, Nafiz beyle Kara Kemal beyin gece kendisini ziyaret ettiklerini itiraf etmeği doğru bulmuyordu. Her inandığı şeyi açıkça söylemekten çekinmiyen Yakup Cemil bey, icap eden yerde susmasını da pek iyi bilenlerdendi. Çünkü, o Kara Kemal beyin bu anî ziyaretile kendisine dostluk gösterdiğine ve iyilik yaptığına kanaat getirmişti.

Bunun üzerine müstantik Vehbi bey Mümtaz beye:

— Buyurunuz, biraz dışarıda bekleyiniz! dedi.

Mümtaz bey odadan çıktıktan sonra, tahkik heyeti son ifadeler üzerine tetkikata başladı. Mümtaz bey gerek şimdiki, gerek bundan evvelki ifadelerile kuvvetli ve müdellel noktalara temas etmiş, hususile Yakup Cemil bey de bu sözleri kısmen tastik ederek ret ve cerh edecek ve evvelki ifadelerinde ısrar eyliyecek bir söz söylememiş olduğundan tahkik heyeti taklibi hükümet ve sulhu münferit teşebbüsü ile Mümtaz beyin alâkasını gösterecek bir delil ve emmare bulamıyor, sabık yaveri mesul edebilecek bir sebep göremiyordu. Bu vaziyet karşısında Mümtaz bey için lüzumu muhakeme kararı vermek, çok sarih bir haksızlık olacak; hususile son günlerde bir çok şikâyet ve dedikodulara hedef teşkil eden divanı harbin vaziyet ve bitaraflığını büsbütün şüpheye düşürecek, divanı harp hakkındaki emniyeti kırarak, siyasî cereyan ve entrikaların divanı harpte hâkim ve nafiz olduğu zannı-

nı verecekti. Bu itibarla, hakkında hiç bir maddî delil bulamıyan tahkik heyeti Mümtaz beyin ademi mesuliyetine karar verdi. Ve bu karar tekrar içeriye çağırılan Mümtaz beye tebliğ edildi.

Kara Kemal beyle arkadaşları, harbiye nazırının sabık yaverinin mesuliyeti cihetine gidilmesi ve hattâ tevkif edilmesi için bir çok teşebbüslerde bulundukları halde, şimdi bu netice onları büsbütün şaşırtmış, inkisara sevketmişti.

Onlar, bu son teşebbüslerinin de, bu suretle, suya düşmesinden ve muarızları hakkında hazırladıkları plânın -kısmen olsun- iflâsla neticelenmesinden pek ciddî bir surette endişe ediyorlar, Mümtaz beyin tahliye edilmesine çok teessüf ediyorlardı!

Tahkik heyetinin bu kararından sonra Mümtaz bey, artık Yakup Cemil bey meselesi karşısında tamamile seyirci safa geçiyor, serbest bir vaziyet alıyordu.

Tahkik heyeti, Mümtaz beyden sonra gene Yakup Cemil bey tarafından şiddetle itham edilen Hüsrev Sami beyi istintak etmek ihtiyacını duydu. Çünkü Yakup Cemil bey son ifadelerinde, memleket işlerinin fena gittiğini ilk defa olarak Hüsrev Sami beyden işittiğini söylemiş ve Bursa seyahatinde Hüsrev Sami beyin kendisine söylediği şikâyet ve tenkidi tazammun eden sözleri birer birer anlatmıştı.

Yakup Cemil beyin taklibi hükümet teşebbüsünde kendisinin ilk müşevviki olarak tavsif ettiği Hüsrev Sami beyin istintakı, bu noktai nazardan mühimdi.

Esasen divanı harp tahkikata başlar başlamaz; Yakup Cemil ve Sabancalı Hakkı beylerin tevkifinden sonra; bunların eski arkadaşlarını da celbetmeği lüzumlu görmüştü. Bunlar arasında bulunan Hüsrev Sami beyin İzmirden ne suretle getirtildiğini yukarıda tafsilâtile yazmıştım.

Tahkik heyeti -Yakup Cemil beyin ifadesindeki mühim ithamlara nazaran- Hüsrev Sami beyi istintaka lüzum görünce, evvelce tahmin edildiği gibi değil, Hüsrev Sami beyin istintakından sonra tevkif edileceği ihtimalini nazarı dikkate alarak hare-

ket ediyordu.

Bu tarihten bir gün evvel İzmirden gelerek, Yakup Cemil ve Hakkı beylerin tevkif edildiklerini öğrenebilen ve ancak kendisinin divanı harbe sevkine sebep teşkil edecek hiç bir hadiseye karıştığını tahmin edemiyen Hüsrev Sami bey -evvelce kaydettiğim gibi- bir gece Sabancalı Hakkı beyin evinde misafir kaldıktan sonra, ertesi sabah erkenden kendisine bir komiser marifetile divanı harp müddeiumumîliğine müracaat etmesi bildirilmişti.

Hüsrev Sami bey divanı harbe gelir gelmez derhal tahkik heyeti huzuruna çıkarıldı. Fakat onun o dakikaya kadar Yakup Cemil beyin verdiği ifadelere, hele hadisenin sureti cereyanına dair bir malûmatı yoktu.

Gayri mevkuf olarak tahkik heyeti huzuruna giren Hüsrev Sami beyin usulen hüviyeti tesbit edildikten sonra müstantik Vehbi bey zabıt kâtibine:

— İsticvap fezlekesinin (sorgu dosyasının) 168 inci sahifesini okuyunuz! dedi.

Zabıt kâtibi, fezlekenin bu kısmını ağır ağır okumağa başladı. Bu satırlar, Yakup Cemil beyin Hüsrev Sami bey hakkındaki ifadelerini ihtiva ediyordu.

Zabıt kâtibinin dudaklarından dökülen kelimeleri büyük bir hayretle dinliyen Hüsrev Sami bey, kendisinin hükümet aleyhinde Yakup Cemil beyi ilk tahrik eden bir şahıs olarak gösterildiğini görüyordu.

Müstantik dedi ki:

— Hüsrev Sami bey, okunan bu ifadesine göre, Yakup Cemil bey sizinle beraber Bursaya gitmiş, kendisile orada görüşmüşsünüz. Siz bu görüşmeler esnasında memleketin umumî vaziyetini çok ağır bir şekilde tenkit ve hükümeti, merkezi umumîyi şiddetle müahaze etmişsiniz (suçlamışsınız)! Siz bu tenkitlerinizden sonra kendisine: «Askerlikten vazgeç, el birliğile çalışarak yeni bir merkezi umumî ile meşru bir hükümeti iktidar mevki-

ine getirelim!» demişsiniz. Bu tarihten sonra Yakup Cemil bey, sizin telkinatınızdan müteessir olarak hükümetin icraatına karşı şüphelenmeğe ve husumet beslemeğe başlamış. Bu suretle kendisini ilk teşvik edenlerden biri de siz imişsiniz. İşte okunan ifadenin hülâsası bu. Bunlara karşı ne dersiniz?

Hüsrev Sami bey, gerek okunan Yakup Cemil beyin ifadelerinden, gerek bu ifadeyi hülâsa eden müstantiğin sualinden kendisinin niçin İzmirden İstanbula çağırıldığını ve nihayet ne maksatla divanı harbe davet edilerek burada isticvap edildiğini tamamile anlamıştı. Maamafih Hüsrev Sami bey, Yakup Cemil bey tarafından müstantiğe nakledilen sözlerini ne inkâr etmek lüzumunu hissetti, ne de tevile hayatî ve zarurî bir sebep gördü. Çünkü Bursada iken söylediği bu sözler, onun ötedenberi edindiği kanaatlarının mahsulü idi. Binaenaleyh bunları olduğu gibi reddetmek çok bayağılık olurdu. Bu düşüncelerle Hüsrev Sami bey, zabıt kâtibine su cümleleri yazdırdı:

— Şimdi okunan şeyleri inkâr etmek abestir. Evet biz cümlemiz, memleketin idaresinden mesulüz! Lâkin kimimiz maddeten, kimimiz manen... Ben ve benim gibiler manen mesulüz. Çünkü bizler, memleketin mukadderatına hâkim olan ve memleketi idare eden bir fırkai siyasiyenin müfettişleriyiz.

Bu itibarla bizim, yani İttihat ve Terakki müfettişlerinin memleket hakkında görüşmek, müdavelei efkâr etmek, münakaşalarda bulunmak; hem hakkımız, hem vazifemizdir.

Yakup Cemil beyin bu söyledikleri tamamile bir hakikattir. Ve tarafımdan söylenmiştir. Şunu da ilâve edeyim ki bunlar, ma atteessüf esaslı, hakikî vekayi ve hadisata taallûk ettiğinden hepsi kabili isbat ve izahtır. Bu sözlerdeki diğer noktaları şimdilik tafsil ve izah etmektense pek seri ve pek kolay surette isbat edebileceğim bir kısmını arzedeyim: Ben, İttihat ve Terakkinin siyasî vaziyetini kaybettiğini iddia ediyorum. Bunu uzun uzadıya tetkik zahmetine girişmeğe ve bu hususta tereddüt ve şüpheye düşmeğe hacet yoktur.

Heyeti muhteremenizle beraber şimdi Nuruosmaniye klübüne gidelim, orada göreceğimiz vaziyet İttihat ve Terakkinin nerelere, ne uçurumlara yuvarlandığını bilfiil isbat edecektir! Çünkü İstanbul İttihat ve Terakki klübü, bir müddettenberi asıl vazifesini unutmuş ve mevkiini kaybederek bir ticaret merkezi olmuştur. Bu itibarla artık İttihat ve Terakki, hükümetini kontrol etmek, fırka programının dürüst ve arızasız bir surette tatbik edilmesine nezaret ve murakabe etmek vaziyetinden çıkmıştır.

İstanbulda fırkanın hali bu merkezde iken, vilâyetlerin hali de bugün büsbütün acınacak bir raddededir: Memleketin hiç bir tarafında emniyet, asayiş kalmamıştır; suiistimal, suiidare vatanın bünyesini kemirip duruyor!..

Binaenaleyh Yakup Cemil beyin huzuru âlinizde bana izafe edilen ve şimdi okunan şu ifadeleri tamamile benimdir ve hakikate mutabıktır. Ancak benim anlamadığım bir nokta var: Aylarca evvel samimî bir hasbihal kabilinden aramızda yapılan bir münakaşanın Yakup Cemil beyi ne dereceye kadar teşvik ve tahrik ettiğini bir türlü kavrıyamıyorum! Bunu takdiri âlinize terkediyorum. Hususile bendeniz, Yakup Cemil beyin hiç bir fiilî veya kavlî teşebbüslerine iştirak etmiş bir vaziyette değilim. Bu takdirde böyle bir meseleden dolayı huzuru âlinize celbedilmekliğime hayretler içindeyim!

Hüsrev Sami bey, kendisine has cerbeze ve talâkatle (konuşma) ve büyük bir cesaretle bu sözleri tekrar ederken kendisini müdafaa etmekten ziyade, adetâ muhalif bir fırkanın parlâmentoda hükümeti hırpalıyan mebusu gibi, müstantik huzurunda hükümetin siyasetini şiddetle tenkit ve müahaze ediyor, kendi siyasî tezini müdafaa ve izah ediyordu!..

Hüsrev Sami beyin bu cevabından sonra kendisine şu ikinci sual soruldu:

— Trabzon İttihat ve Terakki müfettişliğinden istifanızın sebebi nedir?

Hüsrev Sami bey bu sualin mahiyetini, divanı harbin meşgul

olduğu bu mesele ile alâkadar görmemekle beraber, kendisine böyle bir sual tevcih edilmesine biraz da memnun olmuştu. Çünkü bu sayede yukarıdaki cevabında muhtasar geçtiği memleketin dahilî ahvalindeki karışıklığı, hususile Trabzondaki vaziyeti izaha fırsat bulacaktı. Halbuki tahkik heyeti bu suali sormakla Hüsrev Sami beyin Yakup Cemil bey tarafından hazırlanan taklibi hükümet teşebbüslerine alâkasının derecesini meydana çıkarmak istiyor, hususile Hüsrev Sami beyin bu harekete iştirak etmek maksadile mi Trabzondan ayrıldığını anlamak gayretinde bulunuyordu.

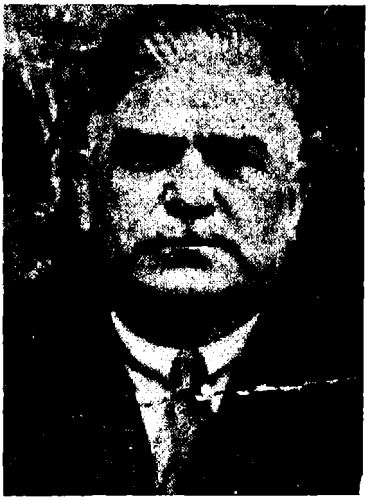
Hüsrev Sami bey bu suale şucevabı verdi:

— Trabzon vilâyetinin hali pek elim ve şayanı merhamettir! Vilâyette asayiş namına hiç bir şey yoktur, idaresizlik, her türlü huzur ve emniyeti ihlâl etmiş bir haldedir. Suiistimalin derecesine payan yoktur. Memurların ekserisi kendi uhtelerine mevdu olan vazifeleri yapmaktan ziyade ticarete atılmışlar, piyasada adeta birer tacir mevkiine geçmişler, şahsî kisp (kazanç) ve kârlarile meşguldürler.

Trabzon dağları eşkiya ile, asker kaçağile doludur! Bütün bu hallerden vali Cemal Azmi bey mesuldür! Ben Trabzon vilâyeti ahvalinin ıslah ve tanzimi için her şeyden evvel, Cemal Azmi beyin değiştirilmesi hususunda ısrar ettim. Dahiliye nezaretine, merkezi umumîye her hadise hakkında uzun, müdellel (delilli) raporlar gönderdim. Fakat münhasıran memleketin temini selâmeti için yazdığım bu samimî maruzatıma kulak asmadılar! Bunun üzerine müfettişlikten istifa etmeğe mecbur oldum.

Dahiliye nazırı Talât beye sebebi istifamı uzun bir rapor halinde izah ettim ve merkezi umumîye de gönderdiğim istifanamemde: «Vatanın âli menfaatlerini taşıdığım kuru unvana her zaman tercih ederim!» dedim. Ve bu suretle İttihat ve Terakki müfettişliğini muhafaza etmek için hırs ve emel sahibi olmadığımı anlatmış oldum.

Bu cevap üzerine şimdi diğer bir sual daha soruldu:

Yakup Cemil beyin iktidar mevkiine getirmek istediği kabinede dahiliye veya hariciye nezaretine gelmesini muvafık gördüğü Hüsrev Sami bey

— Yakup Cemil beyi bu maceraya sevkeden ahval ve şerait hakkında malûmatınız var mı?

Bu sualdeki maksat çok aşikârdı. Divanı harp, tahkikatın bidayetindenberi, taklibi hükümet meselesi etrafında kimlerin anlaştıklarını, Yakup Cemil beyin kimler tarafından iğfal ve tahrik edildiğini anlamak için azamî derecede gayret sarfediyordu. Çünkü bu nokta, bu meselede her cihetten fazla ehemmiyeti haiz görülüyordu. Yakup Cemil bey, cürmünü itiraf ettiğinden tahkik heyeti Yakup Cemil beyin vaziyetile artık daha ziyade meşgul olmağı zait görüyordu. Halbuki cürmün diğer şerik ve alâkadarlarını tesbit etmek daha mühim telâkki ediliyordu. Bununla beraber divanı harp, bütün takibat ve isticvaplara rağmen henüz bunu tamamile ve vazihan tebellür ettirememişti.

Binaenaleyh tahkik heyeti, istintak edilmek için karşısına çı-

kan herkese bu ciheti soruyor, bütün dikkat hassasını bu nokta etrafında teksif ediyordu. Hüsrev Sami bey bu sualdeki maksadı sezmiş ve derhal şu cevabı vermişti:

— Yakup Cemil, gayet taşkın ruhlu, coşkun bir vatanperverdir. Aklı selim ile idare edildiği zaman, memleket için faydalı bir unsur olmak kabiliyetindedir. Yakup Cemil bey eğer bir cürüm işlemişse, muhakkak kendisini teşvik ve tahrik eden vardır. Bunu kuvvetle tahmin ediyorum. Fakat ben kendi hesabıma bu hususta heyeti muhteremelerinizi tenvir edecek vaziyette değilim. Çünkü hiç bir şeyden haberdar bulunmuyorum. Bununla beraber şunu tekrar edeyim ki Yakup Cemil bey, mutlaka bir taraftan teşvik ve tahrik edilmiştir, bu muhakkaktır. Ancak bu kanaatim, iddia edilen bu cürmün tahakkuk etmesi takdirinde doğrudur.

— Fakat sizin kanaatiniz ve tahmininize göre, Yakup Cemil beyi kim tahrik edebilir?

Hüsrev Sami bey, zahirî mana ve şekline rağmen, bu sualin kendisini istihdaf etmek maksadile sorulduğunu keşfetmişti. Ve bir an bile tereddüt etmeksizin şu cevabı verdi:

— Malûmu âlinizdir ki divanı harbin vazifesi bunu bulmaktır. Maamafih naçizane bir tedbir arzedeyim: Müsaade ediniz, Yakup Cemil beyi buraya, muvaceheye getiriniz. Kahraman çocuk, kendisinin kimin tarafından teşvik ve idare edildiğini behemehal huzurunuzda itiraf edecektir. Bu itibarile lütfen ricamı kabul ediniz ki heyeti muhteremenizin ehemmiyetle üzerinde durduğu bu hakikat, tamamile meydana çıksın!

Hüsrev Sami bey, bu nokta üzerinde ısrar ettiğini anlatmak için, zabıt fezlekesine bu cümleyi üç defa yazdırdı:

— Muvacehe isterim! Muvacehe isterim! Muvacehe isterim!

Hüsrev Sami beyin bu talebi karşısında bir karar vermek lüzumunu hisseden tahkik heyeti, kısa bir müzakereden sonra Yakup Cemil beyle Hüsrev Sami beyin muvacehe edilmesine lüzum görmediğine karar verdi.

Tahkik heyeti, bu kararı tebliğ eyledikten sonra Hüsrev Sami

beye şimdi yeni bir sual daha sordu:

— Yakup Cemil bey taklibi hükümete muvaffak olduğu takdirde ayrı ayrı bir kaç kabine teşkil edeceğini söylüyordu. Bu kabinelere ya Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal Paşanın, yahut da Sofya sefiri Fethi beyin sadrıazam olacaklarından bahsetti. Sizin bu kabinelerde ya dahiliye, yahut hariciye nezaretlerine tayin edileceğinize dair isminizi zikretti. Buna ne dersiniz?

Bu sual de Yakup Cemil beyin teşebbüs ve hareketlerile Hüsrev Sami beyin alâkadar olup olmadığını meydana çıkarmak ve aynı zamanda Yakup Cemil beyin iddiasını tevsik edebilmek üzere tertip edilmişti. Bununla şu anlaşılıyordu ki tahkik heyeti, verdiği izahata rağmen, Hüsrev Sami beyin lehine hâlâ bir kanaat edinememişti. Binaenaleyh taklibi hükümet teşebbüsü etrafında vaziyetini zahire çıkarmak için uğraşıyordu.

Maamafih Hüsrev Sami bey, bu suali kendi hesabına pek gülünç buldu ve mütebessim bir tavırla dedi ki:

— Malûmu âlinizdir ki kanunu esasi mucibince sadrıazamla şeyhülislâmı zatı şahane nasb eder. Sadrıazam da diğer rüfekasını (arkadaşlarını) tayin ederek kabinesinin listesini tastik edilmek üzere iradei seniyeye arzeder. Bu sualinizin ne dereceye kadar hakikate tevafuk ettiğini anlamak için evvelâ, sadrıazam olacakları söylenen zevata sorunuz: Bu vazifeyi kabul ettiler mi? Kabul etmiş iseler bizi de listelerine dahil edecekler midir?

Hüsrev Sami bey, bu suali o kadar garip bulmuştu ki bundan fazla izahat vermeği, kendisine isnat edilen bu iştiraki reddedecek söz söylemeği lüzumsuz görüyor, buna ciddî bir mahiyet vermeği aklına getirmiyordu. Maamafih Hüsrev Sami bey, bu sualin delâletile Yakup Cemil beyin müthiş bir tuzağa düşürüldüğünü, vaziyetinin çok ağır olduğunu ve muhakkak bir felâkete sürüklendiğini anlamıştı!

Hüsrev Sami bey, müstantik huzuruna çıkarılmasına ve kendisine mühim ve ağır cürümlere temas eden dikkate şayan şeyler sorulmasına rağmen, kendi vaziyetini alelade bir derecede

görüyor, şahsı için hiç bir tehlike sezmiyordu. Fakat arkadaşımın pek vahim gördüğü mevkii karşısında lakayt kalmağı, doğru bulmadı. O, burada kendisine derhal yapılacak bir vazife terettüp ettiğini (düştüğünü) hissetti.

Hüsrev Sami bey, senelerdenberi aynı gaye uğurunda beraber çalıştığı, aynı müşterek maksatlar için birlikte mücadele ettiği eski bir arkadaşının felâkete maruz kalacağından pek müteessir olmuştu. Binaenaleyh Yakup Cemil beyi tahkik heyeti nazarındâki tehlikeli mevkiinden kurtarabilmek için taklibi hükümet cürmile ittiham edilen maznun arkadaşının memlekete yaptığı hizmetleri izah ederek divanı harbin merhametini celbetmek lâzımdı. Hüsrev Sami bey bu zarureti, pek ahlâkî bir vazife olarak telâkki ediyordu.

Bu kanaatin tesirile yeni bir sual sorulmasına fırsat vermeden izahatına devam etti.

Hüsrev Sami bey, Yakup Cemil beyin meşrutiyet inkılâbının ilânında gösterdiği hizmetleri şimdiye kadar memlekete, İttihat ve Terakkiye taallûk eden işlerde hayatını istihkar ederek nasıl müthiş tehlikelere seve seve atıldığını, zuhur eden bütün muharebelere nasıl büyük bir şevk ve gayretle iştirak ederek cephelerde ne suretle cesurane ve fedakârane harbettiğini, harp ve sulh zamanında İttihat ve Terakki nam ve hesabına deruhte ettiği işleri ne kadar dürüst ve faragatle ifa ettiğini uzun uzadıya anlattı.

Hüsrev Sami bey, bütün bu izahatile Yakup Cemil beyi eşi emsalleri arasında bulunur bir vatanperver olarak tavsif ediyordu...

Hüsrev Sami bey, kendisine başka bir şey sorulmıyacağını tahmin ederken şöyle bir soru karşısında kaldı:

— Sabancalı Hakkı beyle münasebetiniz ne derecededir? Harbe nihayet vermek üzere bir sulhu münferit akti için Hakkı bey size teşvikatta bulundu mu? Bir sulhu münferitin lüzum veya ademi lüzumu hakkında mütaleanız nedir?

Hüsrev bey, bir kaç kısma ayrılan, fakat mahiyeten bir tek

maksadı istihdaf eden bu sualin şeklinden anlamıştı ki sulhu münferit teşebbüsü ya doğrudan doğruya Hakkı beye isnat ediliyor, yahut ta Yakup Cemil beyin cürmünde Hakkı bey başlıca muharrik ve müşevvik telâkki ediliyordu. Bundan başka, gene bu sual diğer bir noktai nazara göre tahlil edildiği takdirde, Yakup Cemil beyi sulh yapmak maksadile böyle bir harekete sevketmek için Hüsrev Sami, Hakkı ve Yakup Cemil beylerin vaziyetleri biribirine merbut ve müteselsil olarak gösteriliyordu. Bu takdirde Yakup Cemil beyi ilk teşvik eden Hüsrev bey olduğuna göre Hüsrev beyin de müşevviki Hakkı bey oluyordu.

Bu vaziyet karşısında Hüsrev Sami bey dedi ki:

— Hakkı bey eskidenberi arkadaşımdır. Kendisi ticaret yapmak için Romanyaya gitmişti. Buraya döndükten sonra Romanyada iken kendisine böyle bir teklif vaki olduğunu, fakat bu teklifi ciddî telâkki etmediğini, ancak hükümetin düşman devletlerinin bu hususiaki fikir ve arzularını yoklaması lâzım geleceğini bize söyledi.

Ben de kendisine: «Bu gibi mühim meselelerde şunun, bunun tesiri, münferit teşebbüsü olamaz. Bu, bir devlet işidir. Binaenaleyh buna hükümet ve meclis selâhiyettardır. Bunun için milletin de arzusunu yoklamak lâzımdır. Böyle bir teşebbüse karar vermek için evvelâ İttihat ve Terakki kongresinin behemehal toplanması ve memleketin umumî vaziyetini tetkik ve tahlil ederek hükümetçe tatbik edilmek üzere bir karar verilmesi icap eder» dedim. Hakkı bey de bu fikrimi tasvip etti.

Esasen ben bu fikrimi, yani memleketin umumî vaziyetini ıslah etmek, harbe devam etmek veya sulhun aktini temin etmek için behemehal kongrenin toplanmasını yalnız Yakup Cemil beyle yakın arkadaşlarıma değil, merkezi umumî azasının hepsine ayrı ayrı söyledim. Memleketin mukadderatını bir an evvel tayin etmek için, memleketi idare eden bütün İttihat ve Terakki erkânının bir araya toplanarak aralarında anlaşmaları lüzumuna bugün de kaniim.

Binaenaleyh bu gibi işlerde şahsan ve zatî fikirlerle hareket etmek caiz ve kabil değildir.

Hüsrev Sami bey bundan sonra sözlerine şu suretle devam etti:

— Vaziyet bu merkezde iken, benim buraya sevkedilmekliğim pek şayanı dikkat ve bariz bir haksızlıktır. Şayet Yakup Cemil bey tarafından işlenilmiş ve katiyen tahakkuk etmiş bir cürüm varsa, o cürümle benim müşareketim (ortaklığım) ve alâkam olduğunun iddia edilmesi, heyeti muhteremelerinin aflarına rağmen arzedeyim ki bu hareket, tamamile siyasî muarızlarımızın bir husumet ve iftirası eseridir! Talât beyle arkadaşlarına karşı öteden beri edindiğimiz tenkitkâr tavır ve hareket, bittabi hoş görülmüyor, hüsnü telâkki edilmiyordu.

Halbuki onlar için bu menfi vaziyete nihayet vermek, İttihat ve Terakki dahilindeki kendilerine ferahlık vermiyen bu ağır havayı dağıtmak lâzımdı: Binaenaleyh böyle bir fırsat bekliyorlardı. Şimdi, bu meseleye benim ve bazı arkadaşlarımın karıştırılması, o husumetin fiiliyat sahasına intikal ettirilmesi için beklenen bu fırsatın tecellisinden başka bir şey değildir. Biz de bu maksatla buraya, huzuru âlilerinize sürükleniyoruz.

Şu takdirde benim sulhu münferit ve taklibi hükümet teşebbüslerile alâkamı aramaktan evvel, Talât beyle arkadaşlarının bu eski kin ve husumetlerini nazarî dikkate almak daha muvafıktır!

Hüsrev Sami bey, bu ağır ve şiddetli izahatından sonra, şimdi artık susmuştu. O, sorulan suallerin, hattâ sorulmıyan noktaların hepsine, kifayetine kani olduğu derecede, icap eden izahatı vermiş bulunuyordu. Binaenaleyh, isticvabının ikmal edildiğine ve verdiği cevaplarla heyeti tahkikiyeyi ikna ettiğinden emindi. Hüsrev Sami bey, sözlerini bitireceğine yakın, tahkik heyeti odasındaki telefonun zili çaldı.

Telefon başına giden tahkik heyetinden bir zat mütemadiyen:

— Peki efendim, şimdi bitiyor, emredersiniz, diye cevaplar veriyordu. Hüsrev Sami bey, telefona verilen bu itaatkârane ce-

vaplardan telefon edenin harbiye nazırı Enver Paşa olduğunu tahmin etmiş ve harbiye nazırının, istiçvabla ve tahkikatın seyrile yakından alâkadar olduğunu anlamıştı.

Bunun üzerine Hüsrev Sami beye:

— İstintakınız bitti, buyurunuz, çıkınız! dendi. Hüsrev Sami bey bu sözden artık serbest olduğunu zannettiği halde, karşısına çıkan bir inzibat çavuşu, kendisini istintak odasının karşısındaki boş bir odaya soktu. Kapıya da süngülü bir nöbetçi dikildi.

Hüsrev Sami bey, hiç tahmin etmediği bu muamele üzerine şaşırmış, kalmıştı. Çünkü o, şimdi ihtilâftan menediliyordu.

Halbuki Hüsrev Sami bey, verdiği izahattan sonra, hadise ile alâkadar olmadığına dair tahkik heyetince de kanaat geldiğine emin bulunuyordu. Buna rağmen, kendisinin tevkif edilmesine makul bir mana veremedi. Şimdi o, derin bir surette inkisara uğramış bulunuyordu!

Hüsrev Sami bey, tahkik heyeti huzurunda iken kendi vaziyetindeki vehameti hatıra getirmek şöyle dursun, bilâkis kendi halinden emin olduğundan Yakup Cemil beyi kurtarmak için elinden geldiği kadar gayret sarfetmiş, pek karanlık, pek tehlikeli mevkide gördüğü arkadaşını müdafaa etmek için elinden geldiği kadar uğraşmış, söz söylemiş, adeta taklibi hükümet maznunu arkadaşına avukatlık etmiş, fakat kendisini tebriye etmek için uzun uzadıya tafsilât vermek lüzumunu görmemişti. Çünkü Hüsrev Sami beyin kendine taallûk eden noktalar etrafında tahkik heyetine verdiği izahat, bir maznunun şahsını müdafaasından ziyade, alelade surette bir meselenin tavzihi için söylenen sözlerden ibaretti.

Hüsrev Sami bey, ihtilâttan menedilince vaziyeti düşünüp tahlil etmekle meşgulken, bulunduğu odanın Bekirağa bölüğü ile nezaret binası arasındaki geniş meydanlığa bakan penceresinden dışarısını görüyordu. Bu aralık, divanı harp reisi Nafiz beyin, koltuğunun altında kocaman bir dosya olarak nezaret binasına doğru gittiğini gördü.

Hüsrev Sami bey, kendi istintakından sonra tahkik heyetinin içtimaına nihayet verdiğini, başka bir kimsenin getirilerek istintak edilmediğini anlamış, bu itibarla Nafiz beyin böyle elinde bir dosya ile nezarete gittiğini pek manidar bulmuştu.

Hüsrev bey, bu dosyanın kendi ifadesine taallûk eden kısımları ihtiva ettiğine ve Enver Paşaya gösterilmek üzere alelacele götürüldüğüne katî surette kanaat getirmişti.

Filhakika Hüsrev Sami bey, bu düşüncesinde aldanmış değildi. Çünkü Kara Kemal beyin Yakup Cemil beyi geceleyin gizlice ziyaretinden sonra Enver Paşa, divanı harp faaliyet ve tahkikatına bir kat daha ehemmiyet vermiş, tahkik heyeti huzuruna çıkan maznunlardan her birinin ifadelerini birer birer okuyup tetkik eylemeğe başlamıştı.

Enver Paşa, tahkikatın neticesine göre, kendince katî kararını vermek ve bu meselenin nasıl hal ve intaç edileceğine (sonuçlanacağına) dair hüküm verebilmek için tahkikatın seyrini muntazaman takip etmeğe şiddetle lüzum hissediyordu.

Hüsrev Sami bey, yarım saat kadar bekledikten sonra divanı harp reisi Nafiz beyin tekrar Bekirağa bölüğüne gelmek üzere döndüğünü gördü.

Hüsrev bey, kendi hakkında ittihaz edilen bu takyidatın (tutuklamanın) refedilip edilmiyeceğini (kaldırılıp kaldırılmayacağını) ve mevkufiyetinin katîleşip katîleşmediğini öğreneceğini talımin ediyordu. Her halde Nafiz beyin kendisi hakkında talimat aldığından şüphesi yoktu. Hüsrev bey, bu aralık Mümtaz beyin divanı harp binasına doğru ilerlediğini gördü.

Bir kaç gün evvel tahkik heyeti huzuruna çıkarılarak ademi mesuliyet kararı alan Mümtaz bey, artık divanı harp tahkikatile, Yakup Cemil bey meselesile şahsen alâkadar değildi.

Maamafih Mümtaz bey, arkadaşlık hissi saikasile henüz mukadderatı belli olmıyan maznunların vaziyetlerile yakından meşgul oluyor, bilhassa içlerinde dostluk itibarile kendisine çok yakın olanların hallerine lakayt kalamıyordu.

Bu noktai nazardan Mümtaz bey, divanı harbe sık sık gelmekte, tahkikat safahatı hakkında ıtalûmattar olmağa çalışarak divanı harp erkânile temas etmekte idi. Mümtaz bey şimdi de böyle bir maksatla divanı harbe geliyordu.

Mümtaz bey, binadan içeriye gireceği sırada, arkadaşı Hüsrev Sami beyin bir odanın penceresinden dışarıya baktığını gördü.

Pencerenin camı açık olduğu için Mümtaz bey işaret ederek Hüsrev Sami beye seslendi ve:

— Orada ne işin var? dedi.

Hüsrev Sami bey, ihtilâttan menedildiği için sesini duyurmaktan çekinerek arkadaşının bu sualine hafif bir sesle cevap verdi:

— Bilmiyorum... Başımda bir nöbetçi de var.

Mümtaz bey şimdi işin ehemmiyetini kavramış, Hüsrev Sami beyin istintakından sonra tevkif edilerek ihtilâttan menedilmiş olduğunu anlamıştı.

Halbuki Mümtaz beye göre, arkadaşı aleyhine yapılan bu muamele, bizzat kendisine yapılmak istenen muamele gibi, serapa hata idi. Çünkü Hüsrev Sami bey, Yakup Cemil bey meselesile uzaktan, yakından alâkadar değildi. Hususile Meserret otelindeki içtimai, ancak İstanbula geldikten sonra öğrenebilen Hüsrev beyi taklibi hükümet cürmile mesul etmek haksızlıktı.

Binaenaleyh bu endişenin tesiri altında Mümtaz bey, derhal Hüsrev Sami beyin vaziyetile alâkadar olmağı muvafık gördü.

Harbiye nazırının sabık yaveri, binaya girer girmez, doğruca divanı harp reisi Nafiz beyin odasına daldı ve Nafiz beyden Hüsrev Sami bey hakkında yapılan muamelenin mahiyetini sordu.

Mümtaz beyin buraya gelmesinden henüz bir kaç dakika geçmemişti ki Hüsrev Sami beyin kapısı önündeki süngülü nöbetçi kaldırıldı ve Hüsrev beye kendi hakkındaki tahkikatın bitmiş olduğu ve serbest bulunduğu bildirildi.

Hüsrev Sami bey, bir kaç saat evvel hakkında tatbik edilen şiddetli muamele ile şimdi serbest bırakılması arasındaki nisbetsiz ve mantıksız neticeyi çok garip buldu! Arada ne gibi âmiller olmuştu da ihtilâftan men tedbirini kaldırıyorlardı ?

Acaba divanı harp, kendi ifadesini tetkik eden harbiye nazırından talimat alarak mı tahliyesini emrediyordu?

Yoksa serbest bırakılmasında Mümtaz beyin müdahalesi mi müessir olmuştu?

Hüsrev Sami bey, bunun sebebini keşfedemeden divanı harp binasından ayrıldı.

Halbuki vaziyetin hakikî şekli şöyle cereyan etmişti: Enver Paşa, gerek Mümtaz ve gerek Hüsrev Sami beylerin Yakup Cemil bey meselesile alâkadar olmadıklarına zaten kanaat getirmişti. Hüsrev Sami beyin tahkik heyetine verdiği ifadeden sonra bu kanaati bir kat daha artmış ve divanı harp reisi Nafiz beye Hüsrev Sami beye ilişilmemesini emretmişti.

Mümtaz beyin Hüsrev Sami bey hakkında yapılan muameleden şikâyeti de Hüsrev beyin bir an evvel serbest bırakılmasını tesri etmişti (sağlamıştı).

* * *

Divanı harp, hadiseye vaziyet ederek tahkikata henüz başladığı zaman Enver Paşa, taklibi hükümet ve sulhu münferit teşebbüsü cürümlerinde Yakup Cemil beyle eski arkadaşlarını tamamile müşterek görüyor, bunların cürümlerini biribirinden farklı bulmuyordu. Bu itibarla Yakup Cemil beyin tevkifinden evvel, Kara Kemal beyin kendisini ziyareti sırasında söylediği sözlere tamamile kani olmuş, bu kanaat altında Yakup Cemil ve Hakkı beyleri tevkif ettirmiş, Mümtaz ve Hüsrev Sami beylerin istintak edilmelerine ses çıkarmamıştı. Fakat Kara Kemal beyin Yakup Cemil beyi geceleyin gizlice ziyaret etmesi, Enver Paşanın eski kanaatlarını değiştirdi.

Bundan başka evvelâ Hakkı ve Mümtaz beylerin müteakiben de Hüsrev Sami beyin tahkik heyeti huzurunda verdikleri ifadeleri esaslı surette tetkik eden Enver Paşa, bu ifadelerin kendisine verdiği intihadan (izlenimden), daha doğrusu bu işte dönen entrikaların ne suretle tertip edildiğinden son derece sinirlenmişti. Harbiye nazırının zaten bir müddettenberi devam eden şüpheleri; tahkik heyeti huzurundaki bu son ifadeler üzerine büsbütün kuvvet bulmuştu.

Harbiye nazırının bu yeni kanaatlarına sebebiyet veren noktalar şunlardı:

1. Hakkı bey, divanı harpte verdiği ifadelere göre, Yakup Cemil beyi, bu macerasında teşvik etmek şöyle dursun, bilâkis Yakup Cemil beyin kendisine gelerek daha evvel Talât beyle merkezi umumî azasına vesair zevata müracaat ettiğini söylediğini anlatıyor ve Yakup Cemil bey de yapılan muvacehede bunu teyit ediyor.

2. Mümtaz bey de tahkik heyeti huzurundaki ifadesinde hükümet aleyhindeki hareket ve tasavvurları üzerine Yakup Cemil beye nasihat ettiğini ve hattâ Babıâliyi basarsa silâhla mukabele edeceğini ihtar ettiğini söylüyor.

Bundan başka Meserret oteli içtimainin nasıl tertip edildiğini ve Hakkı bey tarafından nasıl dağıtıldığını izah ediyor. Yakup Cemil bey de Mümtaz beyin bu sözlerini tamamile tastik ediyor.

3. Hüsrev Sami bey de Yakup Cemil beyin teşebbüslerinden evvelce hiç bir suretle haberdar olmadığını izah ve isbat ediyor, kendisinin Talât beyle arkadaşlarının husumetine maruz kalarak divanı harbe sevkedildiğini delillerile anlatıyor.

İşte hülâsa ettiğim bu ifadelerden sonra Enver Paşa, tahkikatın aldığı seyir ve şekilleri yeni bir noktai nazarla mütalea ediyordu.

Harbiye nazırı, bundan başka Meserret oteli içtimainin Yakup Cemil beyin tevkifinden epey zaman evvel vukubulduğu halde, Talât beyle arkadaşlarının bunu kendisinden saklamaları-

nı pek manidar görmüş, bilhassa bu noktaya büyük bir ehemmiyet vermişti. Kara Kemal, doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir beylerin kendisine gelerek Enver Paşa harbiye nezaretine giderken Yakup Cemil beyin maiyetindeki müfrezenin Mercan kapısı önünde yaylım ateş edeceğini söylemişler ve bu suikast tertibatını da yeni haber almışlar gibi göstermişlerdi.

Halbuki divanı harp tahkikata başladığı gündenberi, suikastın bu suretle icra edileceğine dair maznunların ifadesinde tek bir kelimeye bile tesadüf edilmediği gibi, hükümeti devirmek için girişmek istediği kanlı tasavvurlarını açıkça itiraftan çekinmiyen Yakup Cemil bey de böyle bir şeye temas etmemişti. O halde Enver Paşa, kendisinin Mercan kapısından nezarete girerken vurulacağı hakkında Kara Kemal beyle arkadaşlarının iddia ettikleri suikast teşebbüsünün büsbütün uydurma ve muhayyel olduğunu anlamış, bu musanna (uydurma) hadisenin münhasıran Meserret otelindeki içtima tarihini saklamak ve bu toplantının hakikî mahiyetini ve nasıl cereyan ettiğini deşmek istememelerinden ileri geldiğini takdir etmişti.

Enver Paşa bütün bu noktaları düşünerek Yakup Cemil beyle arkadaşlarını mahvetmek için Kara Kemal bey tarafından hadisenin hakikî şeklinden gayri suretle kendisine anlatıldığına ve Yakup Cemil beyin bu maksatla alet olarak kullanıldığına kanaat getirmişti.

Enver Paşa, kendisinin bir oyuna geldiğini anlatmak ve aynı zamanda kendince hasıl olan kanaat etrafında Talât beyin düşüncelerini anlamak istedi. Ve Talât beye telefone ederek harbiye nezaretine çağırdı.

Talât bey, bu davetin mahiyetini sezmiş, Enver Paşanın kendisile ne maksatla görüşmek istediğini anlamıştı. Dahiliye nazırı, Kara Kemal beyin Yakup Cemil beyi geceleyin ziyaret etmesinden Enver Paşanın haberdar olduğunu ve Mümtaz beyin son ifadelerinin Enver Paşa üzerinde yaptığı menfî tesirleri biliyor, bütün bu tesirleri izale etmek ve harbiye nazırının şüphelerini

kaldırmak için kendisinin bundan evvelki ziyaretinde Yakup Cemil beyle arkadaşlarının tasavvur ve teşebbüsleri hakkında söylediği ikna edici sözlere rağmen, harbiye nazırını tamamile kandıramadığını şimdi anlıyordu.

Talât bey, Enver Paşanın her halde bu mesele etrafında kendisile ciddî bir münakaşaya girişmek istediğini keşfetmiş, hattâ Enver Paşa ile aralarında bir kavga vukuu ihtimalini de tahmin eylemişti.

Mütebessim ve samimî bir çehre ile harbiye nazırının odasına giren Talât bey, Enver Paşayı, mutat hilâfında olarak, kendisine karşı çok asık yüzlü ve hiddetli bir tavırla gördü.

Enver Paşa hiç bir mukaddemeye lüzum görmeksizin dedi ki:

— Yakup Cemil meselesi etrafındaki bütün hakikatleri öğrendim. Evvelce başka türlü zannetmiş, başka türlü düşünmüştüm; fakat bugün büsbütün başka kanaattayım. Meğer bu hadise ne kadar entrikalı, ne kadar hileli bir vaziyete sokulmuş!..

Talât bey, Enver Paşanın ne demek istediğini anlamakla beraber, işi lâubaliliğe vurarak şu cevabı verdi:

— Canım ne yapalım? Bu iş de böyle oldu. Bu meseleyi bitirmek için bir sizden gider, bir de bizden...

Enver Paşa, Talât beyin takındığı bu tavır ve hareketten ve verdiği cevaptan büsbütün sinirlenerek sordu:

— Ne demek istiyorsunuz?

Talât bey gene aynı vaziyetini terketmeksizin gülerek dedi ki:

— Bir Yakubu asarız, bir de Hakkıyı...

Talât beyin bu cevabı -büyük bir hakikati ihtiva etmek itibarile- çok manidardı: Gerçe o, Enver Paşanın söze başlayış tarzından kuşkulanarak, kendisine tariz edeceğini ve hadise etrafında kendisile ciddî ve hararetli bir münakaşaya girişeceğini anlayınca aralarında geçecek mükâlemeye yarı şaka bir çeşni vermek istemiş, bu suretle Enver Paşanın hiddetini ve gösterdiği şiddetli tavır ve hareketi tahfif etmek (hafifletmek) arzusuna düşmüştü.

Fakat diğer taraftan Talât bey, Yakup Cemil meselesine divanı harpçe vaki fiilî müdahaleden beri, ilk defa olmak üzere Enver Paşaya karşı asıl maksadını meydana vuruyor, kendisine muarız olanlar hakkındaki düşüncesini izhar etmekten çekinmiyordu!

Devlet işlerinde ve İttihat ve Terakkinin takip ettiği umumî siyaset hatlarında biribirlerinden ayrılmıyarak tamamile müttehit ve mütesanit olan Talât beyle Enver Paşa, aynı zamanda şahsen biribirlerinin en büyük rakibi idiler. Bu rekabetin muhtelif tecellilerini, bu eserde şimdiye kadar, bir çok vesilelerle göstermeğe çalıştım. Fakat bu tarihe kadar -bir çok fırsat ve imkânlar tehaddüs ettiği halde- her ikisi de zevahire şiddetle riayet etmişler, bu şiddetli ve ihtiraslı duyguya delâlet edecek en basit bir sözü bile ağızlarından kaçırmakta son derece çekinmişlerdi.

Fakat şimdi Talât bey, bu son cevabile, senelerden beri temas etmediği eski ve iltihaplı bir yaraya dokunmuş, kendisile Enver Paşa arasında bir ayrılık, gayrılık mevcut olduğunu izhar etmişti.

Talât beyin kullandığı «biz» ve «siz» tabirleri, İttihat ve Terakki dahilinde; biri Enver Paşa, diğeri Talât bey tarafından idare ve temsil edilen başlıca iki muarız hizbin varlığını gösteren pek beliğ (açık) birer vasıftı! Maamafih Enver Paşa, Talât beyin hem İttihat ve Terakki dahilindeki ikiliği tebarüz ettiren, hem de Yakup Cemil meselesinde oynadıkları rolü -velevki ima tarikile olsun- itiraf eden bu cevabından sonra, biraz daha açılmağa lüzum görerek dedi ki:

— Ben bütün vaziyeti tetkik ettim. Sizin bana âdeta bir heyeti murahhasa olarak gönderdiğiniz Kemal, doktor Nazım ve Beha Şakir beyler, Yakup Cemilin tertibat ve teşebbüslerini ancak yeni haber aldıklarını söylediler. Ben nezarete girerken bana Yakubun ateş edeceğini ve Yakubun Hakkı tarafından teşvik edildiğini izah ettiler. Halbuki bugün anlıyorum, bundan bir buçuk, iki ay evvel, Yakubun bütün hareketleri etrafında sizin tamamı-

le malûmatımız varmış! Yakup, her birlerinize gelmiş, maksadını anlatmış, siz de sulhu münferit hakkındaki fikrini münasip görür gibi davranmışsınız, sonra sizden kuvvet ve müzaheret gördüğünü zannederek Meserret otelinde toplanmış, fakat buraya Hakkı gelerek Yakubun bu içtimaını dağıtmış...

Siz, bütün bu olan bitenleri bana söylemediniz! Hadiseyi, bana yeni bir vaka gibi naklettiniz! Bundan anlıyorum ki Yakubu teşvik etmekte Hakkıdan ve diğer arkadaşlarından ziyade sizlerin alâkanız var!

Şimdi açık konuşalım Talât bey! Bu vaka, sizin dediğiniz gibi dahi olsa, yani Yakup Cemille Hakkının bu hadisede evvelce müşterek olarak hareket ettiklerini ve bizi devirmek için anlaştıklarını farzetsek bile Hakkının bu hadisedeki tavır ve hareketi, bizim aleyhimize değil, lehimizedir. Çünkü Yakubun bir uçuruma sürüklendiğini gören Hakkı, bana daha o zaman geldi. Yakup Cemil hakkında arkadaşlık etti; hem beni, hem Yakubu teskin ederek bu işin önüne geçmek için bana rica etti ve Yakubu bir memuriyete tayin ettirdi. Hakkı, bunu yapmakla hem Yakup Cemilin öteden beri beslediği kumandanlık emeline kavuşmasını temin ediyor, hem de bir taşkınlık yapmaması veya şunun, bunun teşvikine kapılmaması için Yakubun İstanbuldan uzaklaşması çaresini buluyordu.

Hakkının bu hareketi, Yakuba karşı himayekâr bir maksattan da ileri gelse, gene dürüst, iyi bir harekettir. Çünkü Hakkı, bu meselenin uzamadan kapanmasını temin etmiş, Yakup Cemilden bir tehlike gelmesi melhuz olsa (düşünülse) bile bilâhara Yakup Cemili bir memuriyete tayin ettirmeğe beni sevk etmekle Yakubun taşkınlıklarına mâni olmuştur.

Vaziyet bu merkezde iken Yakup Cemil bidayette ihtilâl yapmak, hükümeti devirmek, beni vurmak gibi kanlı tasavvur ve teşebbüslerde bulunduğu halde bir müfreze teşkiline memur edilince bu sevdadan vazgeçmiş, müfrezesini teşkil etmeğe başlamış, bir an evvel buradan ayrılıp cepheye gitmeğe hazırlanmıştı

Şu halde artık uyuyan, Yakup Cemilin kumandanlığa tayini suretile senelerden beri kurduğu hülyalarının tahakkuk etmesi üzerine tamamile kapanan bu hadisenin tekrar kurcalanmasındaki sebep nedir?

Siz ve arkadaşlarınız, zamanında hemen vaziyet edilmek lâzım gelirken, müdahale edilmemiş Meserret oteli içtimaını hiç mevzuu bahsetmiyerek uydurma bir vaka ile beni tahrik ederek Yakubu ve Hakkı ile arkadaşlarını tevkif ettirmekte elbette bir maksadı mahsusunuz vardır!

Enver Paşa, şimdiye kadar arkadaşının yüzüne karşı bu kadar ağır bir ithamda bulunmamış, aralarındaki münaferet ve rekabeti bu kadar şiddetli ve katî bir lisanla izah etmemişti. Talât bey, harbiye nazırı ile aralarındaki vaziyeti münakaşa etmek mevkiinde kalmasına rağmen, bu bahis etrafında çok ihtiyatlı ve mutedil davranmış, bu bahsi açıkça mevzuu bahsetmeği doğru bulmamışken; Enver Paşa, düşüncelerini daha katî bir lisanla ifade ediyor, her noktaya olduğu gibi temas ederek Talât beye karşı çok sert bir tarzda hitap etmekten çekinmiyordu.

Enver Paşa, sözünü bitirir, bitirmez ; Talât bey, bir an için, düşündü:

Enver Paşanın bu acı ve sert tenkitleri karşısında harbiye nazırını yeniden yumuşatıp kandırmağa, söylediklerinin doğru olmadığını iddiaya kalkışsa bu sözler, Enver Paşanın üzerinde müsbet bir netice vermiyecekti. Çünkü o, söylediklerine tamamile kani olduktan sonra bu kadar kuvvetli söylemeğe başlamış, bunları dimağına bir fikri sabit gibi yerleştirmişti...

Fakat mademki bütün maskeler düşmüş, Enver Paşa -şimdiye kadar aralarında hiç temas etmedikleri- ihtilâf ve münaferetli açıkça deşmekten çekinmemişti, o halde o da hakikî maksadını olduğu gibi söylemeli idi. Talât bey dedi ki:

— Yakup, Hakkı, Mümtaz ve arkadaşları biliyorsunuz ki öteden beri bizlerle uğraşıyorlar... Aleyhimizde birleşmemeleri lâzımdır. Bu itibarla biz bu fırsattan istifade ettik; aralarını bozma-

ğa çalıştık! İşin doğrusu bu. Maamafih şunu da tekrar edeyim ki taklibi hükümet fikrini Yakuba biz aşılamadık, onu kuran Hakkıdır.

Talât beyin bu açık itirafı Enver Paşayı derinden derine düşündürmüştü: Dahiliye nazırı, ilk defa olarak bu mesele etrafında aldığı tavır ve hareketin içyüzünü ifşa ediyordu. Demek ki tahminleri doğru çıkıyordu. Maamafih harbiye nazırı, Talât beyin bu mukabelesi karşısında o kadar hayret içinde kalmıştı ki demindenberi kullandığı şiddetli lisanı biraz hafifletmeğe mecbur olarak dedi ki:

— Talât bey, dediğiniz doğru bir şey değildir. Gerçi siyasî bir fırkaya mensup arkadaşlar arasında ihtilâflar, münaferetler olur. Fakat biribirlerini mahvedecek derecede biribirlerinin aleyhine hareket etmezler. Bu yapılan şeyler yanlıştır.

Talât bey, kendini haklı göstermek ve aynı zamanda Enver Paşayı tahrik etmek için şu cevabı verdi:

— Siz böyle söylüyorsunuz amma; bunlar, yalnız bizim değil, sizin, bizim, hepimizin aleyhimize hareket ediyorlar... Meselâ bundan iki ay evvel, Mümtazla Hakkı size gelip kaymakam Ali beyin (şimdi Nafıa vekili) merkez kumandanlığına, binbaşı İhsan beyin (sabık Bahriye vekili) de divanı harp reisliğine tayinini rica etmişler, siz de bu ricayı kabul etmemiştiniz..

Enver Paşa hemen atıldı:

— Evet biliyorum, geçenlerde Kemal bey Yakupla Hakkı aleyhinde bana izahat verirken bundan bahsetmişti. Fakat bundan ne çıkar ki?..

Talât bey mukabele etti:

— Öyle değil... Bunlar meselâ Ali bey gibi sizi ötedenberi sevmiyen birini merkez kumandanlığına getirmek istemekle bütün inzibatî kuvvetleri dolayısile ellerine almak istiyorlardı. Çünkü Ali beyin husumeti size karşı epey eskidir. Siz harbiye nazırı olduğunuz zaman Ali bey size gelmiş: «Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa ile muhasebat müdürü Hacı Muhiddin beyi başınızdan

Taklibi hükümet teşebbüsü esasını kurduğu ve Yakup Cemil beyi kandırdığı Talât beyle arkadaşları tarafından iddia edilen Sabancalı Hakkı bey

uzaklaştırınız. Nezaretteki bütün suiistimal dedikoduları bunların yüzünden çıkıyor... Merhum Mahmut Şevket Paşanın sukutuna sebebiyet veren hadise de İsmail Hakkı Paşanın levazım reisliğinde bulunmasından çıkmıştı. Siz bunların memuriyetlerine nihayet vermezseniz burada muvaffakiyet gösteremezsiniz!» demiş ve siz de Ali beyin bu teklifini reddetmiştiniz.

Ali bey, İsmail Hakkı Paşa ile Hacı Muhiddin beyi feda etmediğiniz ve bunlarla çalışmakta ısrar ettiğiniz ve daha buna mümasil (benzer) hadiseler yüzünden size karşı kızmıştır. Ve bugün de size dost değildir. Mümtazla Hakkının bu haleti ruhiyede bulunan Ali beyi merkez kumandanlığına tavsiye etmelerindeki maksatları aşikârdır. Fakat size ne dersek para etmiyor, siz hâlâ bunlara inanıyorsunuz, Hakkıyı, Mümtazı, Hüsrevi masum zannediyorsunuz!..

Halbuki sizi temin ederim ki Yakup Cemili kandıran, taklibi hükümet esasını kuran Hakkıdır. Hakkı, tertibatını yapmış, Yakubu teşvik etmiş, Yakup da ortaya atılmıştır.

Talât beyin son bir gayret eseri olarak, Enver Paşayı kandırmak istemesine rağmen, muhatabı bir türlü ikna edilemiyordu. Enver Paşa, bu sözlere fazla bir ehemmiyet vermiyerek dedi ki:

— Ne olursa olsun. Bunlar, Yakup Cemilin teşebbüs ve faaliyetlerile Hakkı ve Mümtazın iştirakine delâlet edecek bir misal teşkil etmez. Esasen divanı harp tahkikatı bu dediklerinizi teyit etmiyor. Hususile, Ali beyin bana karşı, eski bir husumeti de olsa, bu meselede uzaktan, yakından hiç alâkası yok. Siz, aleyhimizde birleşmemeleri için çalıştığınızı söylüyorsunuz ; ben, bu hareketi doğru görmüyorum.

Enver Paşa, şimdi sesini biraz daha yükselterek sözüne devam etti:

— Talât bey, rica ederim vaziyetlerimizi hemen tesbit edelim! Beraber çalışacaksak merdane hareket edelim, biribirimizden gizli, kapaklı şeylere karışmıyalım. Aksi takdirde haber veriniz, ben de ona göre hareket edeyim.

Enver Paşa, Talât beyi tehdit ediyordu. Dahiliye nazırı, Enver Paşanın bu mukabelesile, aralarındaki ihtiras ve münaferet fırtınasının şiddetle koptuğuna hükmetti. Böyle giderse vaziyet çok vahim olacaktı; bu, muhakkaktı.

Çünkü Enver Paşanın pek ziyade hiddetlendikten sonra her şeyi göze alacağını, işi ileriye götüreceğini, belki de infialine kapılarak, kendilerini korkutsun ve inat olsun diye, Yakup Cemil beyi bile serbest bırakacağı ihtimalini düşündü. Sırası geldikçe tehdit ve ihafeye (korkutmaya) karşı aynı silâhla ve aynı savletle mukabele etmesini pek iyi bilen Talât bey, bu sefer itidalini bozarak Enver Paşaya karşı aynı tarzda hareket etmeği pek isabetsiz bir hareket olarak gördü. Bu düşünce ile çok mülayim bir tarzda şu cevabı verdi:

— Paşa, ben bastığım dalı hiç keser miyim? Sana karşı vazi-

yet alır, bir fenalık tertip eder miyim? Niçin böyle düşünüyorsun? Yakup Cemil, senin kadar benim de düşmanımdır! Hepimizin hayatına suikast etmeğe karar vermiştir!

Talât beyin sesinde çok samimî ve hüzünlü bir eda vardı; gözleri yaşarmış, sesi heyecandan titremeğe başlamıştı; ağlar gibi bir halde bulunuyordu!..

Dahiliye nazırı niçin ağlıyordu? Belki de, zaten aralarında baş gösteren geçimsizliğin yakın bir atide İttihat ve Terakkinin feci mukadderatını ihzar edeceğini düşünerek keder ve teessürünü gizleyemiyordu?..

Talât beyin bu hali, Enver Paşanın üzerinde büyük bir tesir yapmış, eski arkadaşına karşı daha fazla tariz ve hücum etmeği doğru bulmamıştı. Harbiye nezareti makam odasında cereyan eden bu sahne, bu esnada bir işi için odaya giren seryaver Kâzım beyin (şimdi jandarma umum kumandanı Kâzım Paşa) nazarı dikkatini celbetmiş ve Kâzım bey bir bahane ile hemen odadan dışarı çıkmıştı.

İki rakip nazır arasındaki bu fırtınalı mülâkat burada bitmişti.

* * *

Yakup Cemil meselesi, İttihat ve Terakki rical ve erkânı arasında biribirine zıt telâkki tarzlarına, ihtilâf ve ihtiraslara sebebiyet vermekle beraber, asıl mahiyeti itibarile çok mühim telâkki ediliyor, bu bakımdan bütün İttihat ve Terakki rüesası, hadiseye korkunç bir mana vermekte müttefik bulunuyorlardı.

Bu korku, Yakup Cemil beyin taklibi hükümet teşebbüsü fikrinden ziyade, sulhu münferit arzusunun -şekil ve sureti cereyanı ne olursa olsun- doğup bir vaka halinde taazzuv etmesinden ileri geliyordu. Çünkü Yakup Cemil beyin hükümeti düşürmek lüzumunda ısrar etmesi -haddi zatında- çok muzır bir fikir olmakla beraber, nihayet bu cihet, biribirlerini mahvetmek için İt

tihat ve Terakki rüesası tarafından istismar edilerek Yakup Cemil beye telkin edilmiş ve divanı harbin müdahalesile suya düşmüş bir hareketti.

Fakat sulhu münferit teşebbüs ve arzuları büsbütün başka bir vaziyette bulunuyordu: İttihatçı erkânı asıl korkutan şey, bu arzunun Yakup Cemil beyin lisanına kadar düşmesi idi! Yakup Cemil bey gibi İttihat ve Terakkinin en sadık, en cesur, en harpcı bir ferdine bile cazibeli ve füsunlu olan bu fikrin memlekette artık umumî bir arzu haline geldiğine şüphe yoktu. Bahusus Yakup Cemil beyin tevkifinden evvel önüne gelen kimseye bundan bahsetmesi ve bu fikrine sebep olarak memleketin dahili, haricî vaziyetindeki vehameti izah etmesi çok fena telâkki ediliyordu.

İttihat ve Terakki rüesası, bu arzunun umumîleşeceğinden endişe ediyorlar, milletteki kuvvei maneviyenin büsbütün gevşeyip sarsılacağı ihtimalile muztarip bulunuyorlardı.

Yakup Cemil meselesi bertaraf edildikten sonra yarın başka bir hareketin daha umumî bir kütleye istinaden bir ihtilâl şeklinde meydana çıkarak sulh yapmak üzere hükümetin devrilmesine teşebbüs edilmiyeceğini kim temin ederdi?

İttihat ve Terakki ricali arasındaki şahsî ihtilâf ve rekabetlerin mevcudiyetine rağmen onların hâlâ zaferi nihaîye karşı itimatları sarsılmıyor, bunlar sulh kelimesini ağızlarına alamıyorlardı.

Binaenaleyh Yakup Cemil meselesi bu noktai nazardan da memleket hesabına yanlış ve tehlikeli görülüyordu. Bahusus memleketin en mühim kısımlarının düşman istilâsı altında bulunduğu sıralarda bir sulh yapılması memleket için muzır görüldüğü gibi, bizzat İttihat ve Terakkinin hayat ve istikbalini tehlikeye düşüreceği kanaati vardı.

Gerçi bir senedenberi Türkiyeyi müttefiklerinden ayırarak bir sulhu münferit aktinin düşman devletleri tarafından şiddetle arzu edildiğine dair rivayetler deveran ediyor ve muhtelif vasıtalarla bu rivayetler İttihat ve Terakki ricalinin kulaklarına götürülüyordu. İttihatçı liderler arasında bir kısmı, kendi şahsî ma-

suniyetleri (dotunulmazlıkları) ve istikballeri tahtı temine alınmak şartile, harpten sıyrılmak imkânlarını düşünebilmek fikrine -esas itibarile- muarız değillerdi.

Fakat biribirini takip eden bu taleplerin ciddiyetine inanmak için muhasım devletlerin sulh etrafındaki samimî kanaat ve düşüncelerini gizlice yoklamak icap ediyordu. Ancak Yakup Cemil meselesi, bu tasavvuru büsbütün mahvetmiş, söz ayağa düştüğü ve bütün memlekette dedikodulu fısıltılara vesile verdiği için böyle nazik günlerde sulh lüzumundan bahsetmek hata telâkki edilmişti.

Yakup Cemil meselesi memleket efkârı umumiyesinden saklı tutulmakla beraber, memleket haricinde çok fena akisler yapmıştı. Hususile bu tarihlerde düşman matbuatında Türkiyenin harp safından çıkacağına, «Binbaşı Yakup Cemil isminde bir zabitin idaresindeki bir ihtilâl komitesinin hükümeti devirerek bir hafta içinde müttefiklerle anlaşacağına» dair neşriyata tesadüf ediliyordu?.

Şu takdirde artık İttihat ve Terakki hükümeti, uzun müddet, sulh imkânlarını araştırmanın devlet ve memleket için hayırlı olmıyacağına kanaat getirmişti.

Bu kanaatın tesirile Yakup Cemil beyin tevkif ve istintakı sıralarında ağızlarına sulh kelimesini alanlar hoş görülmüyor, kendilerine şüpheli nazarlarla bakılıyordu!

Yakup Cemil beyin hareket ve teşebbüslerile uzaktan, yakından hiç bir suretle alâkadar olmıyan ve yukarıda tevkif edildiğini yazdığım Satvet Lûtfi bey de bir sulh kurbanı olarak Yakup Cemil meselesine karıştırılmıştı.

Yakup Cemil beyin Bursaya gidince Satvet Lûtfi beyin Çekirgedeki Servinaz oteline misafir olması da buna inzimam eden (eklenen) bir sebepti.

Ötedenberi en yakın fikir ve içtihat arkadaşı olan Prens Sabahaddin beyin İsviçreden gönderdiği mektup üzerine Satvet Lûtfi beyin Talât beye müracaat ettiğini yazmıştım.

Büsbütün başka siyasî kanaat ve telâkkilerde bulunan Satvet Lûtfi beyin Yakup Cemil bey meselesile ne suretle alâkadar gösterildiğini anlatmak ve dolayısile Yakup Cemil beye taallûk eden bazı dikkate şayan noktaları burada kısaca kaydetmekten kendimi alamadım. Aşağıdaki satırlar, çok mühim ve tarihî kıymeti havi hakikatleri tebarüz ettirmeğe yarıyacaktır:

Satvet Lûfi bey, daha meşrutiyetin ilânından evvel, henüz pek genç yaşında iken, Prens Sabahaddin beyle fikren anlaşmış, meşrutiyetten sonra sonuna kadar prensle beraber çalışımış, maamafih İttihatçılarla hiç bir suretle uyuşamamıştı.

Mahmut Şevket Paşaya yapılan suikastın, vukuundan epey zaman evvel taklibi hükümet teşebbüsü ile tevkif edilen Satvet Lûtfi bey, diğer on arkadaşile beraber müebbet kalebentliğe mahkûm edilmiş ve Bodruma gönderilmişti.

Maliye nazırı Cavit beyin umumî harpten evvel Fransadan yaptığı istikraza ait müzakere, bir aralık çok çetin ve ümitsiz bir safhaya girmişti: İttihat ve Terakkinin en büyük düşmanlarından olan Şerif Paşa tam istikraz aktedileceği sırada büyük bir masraf yaparak, bastırdığı yüz binlerce beyannameyi Parisin her tarafına astırmıştı.

Şerif Paşa bu beyannamelerde, Cavit beyin istikraz edeceği para ile İttihat ve Terakki hükümetinin Fransa aleyhine hareket edeceğini iddia ediyordu. Fransız sermayedarlarile efkârı umumiyesinin emniyet ve itimadını sarsan bu beyannameler, istikrazı suya düşürecek dereceye getirmiş, Babıâliyi ciddî endişelere sokmuştu.

Fransız maliye nazırı M. Kayyo ile Prens Sabahaddin bey arasındaki eski ve çok samimî dostluğu yakından bilen İttihat ve Terakki hükümeti, Mahmut Şevket Paşa meselesinden dolayı gıyaben idama mahkûm olarak Pariste oturan Sabahaddin beyin, istikraz lehinde, tavassutunu temin etmeği faydalı gördü. İttihatçılarca en ağır bir ceza ile mahkûm bulunan prensin yapacağı delâletin (aracılığın) Paris malî mahafilinde hasıl olan şüphe

ve tereddütleri izale edeceği muhakkak görülüyordu.

Sabahaddin beyin istikraz lehinde teşebbüsünü temin etmek üzere Satvet Lûtfi bey, Bodrumdaki menfasından getirtilerek Esat namı müstearile Parise gönderilmiş ve bu seyahatin gizli kalması için, Sinopa sürüldüğü gazetelerle ilân edilmişti.

Satvet Lûtfi bey Parise gidince Prens Sabahaddin bey de bu tavassutu kabul ederek M. Kayyoyu kandırmış ve Cavit bey de 15 Nisan, 1914 te 35 milyon liralık bir istikrazı imzaya muvaffak olmuştu.

Satvet Lûtfi bey, İstanbula dönünce yaptığı hizmete mükâfaten affedileceğini ümit etmiş, fakat hükümet, bahriye nazırı Cemal Paşanın ısrarı üzerine, kendisini yeniden menfasına göndermeğe teşebbüs etmişti!

Satvet Lûtfi bey Talât beyin müzaheret ve muvafakatile bir kaç gün evinde gizlenebilmeğe muvaffak olmuş, tekrar sürülmekten, muvakkaten olsun kurtulmuştu. Bir müddet sonra Fransadaki bahrî (deniz) manevralara giden Cemal Paşa İstanbula dönünce Satvet Lûtfi bey de, Talât beyin tensibile, bahriye nazırını ziyaret etmiş ve güya affı hakkında teşebbüste bulunduğu için Cemal Paşaya teşekkür etmişti!

Satvet Lûtfi beyin yeniden Bodruma gönderilmediğini gören Cemal Paşa, gururunun bu suretle okşanarak kendisine izafe edilen bu emri vakii pek de istemiyerek hoş görmüş ve bunun üzerine Satvet Lûtfi beyin cezasının affı için irade istihsal edilmişti. Satvet Lûtfi bey İstanbulda kalınca İttihat ve Terakkiye karşı senelerdenberi yaptığı mücadeleye nihayet vermiş vaziyete girmişti.

Hattâ bundan sonra arasıra merkezi umumîye giderek İttihatçılarla münasebatını sıklaştırıp samimîleştirmişti.

Bosnasaray faciası olup da Avrupada harp çıktığı günlerde, İttihat ve Terakki hükümeti henüz harbe iştirak edip etmemek hususunda kararını vermiş değildi. Bununla beraber Satvet Lûtfi bey, günün birinde hükümetin Almanlarla beraber harbe gir-

meğe karar vereceği ihtimalini düşünmüş ve Türkiyenin harbe iştiraki aleyhindeki fikrini merkezi umumî azasına ve hususile Talât beye telkine başlamıştı.

Gariptir ki bilâhare devletin Almanlarla aynı safta harbetmesinde mahzur görmiyen Talât bey, o zaman Satvet Lûtfi beyin fikrine hemen taraftar olmuş, hattâ biraz daha ileri gitmişti! Aralarında geçen müzakerelerden sonra -kabine erkânından bir çoğunun da muvafakatları alınmak şartile- harbin yakın bir âtide neticeleneceğini zanneden dahiliye nazırı Talât beyle Satvet Lûtfi bey arasında şöyle bir anlaşma yapılmıştı:

İttihat ve Terakki hükümeti bidayette harbe girmiyerek katî surette bitaraflığını muhafaza edecektir. Almanların behemehal galip gelecekleri görülürse harbin neticelenmesine on, on beş gün kala, Almanlar lehine harp ilân edilecek, bu suretle zafer ganaimine iştirak olunacak; aksi takdirde yani İtilâf devletleri zümresinin harbi kazanacakları anlaşılırsa İttihat ve Terakki hükümeti muvazaalı bir hükümet darbesile Sabahaddin bey lehine mevkiini terkedecek ve yeni hükümet de İtilâf devletlerile harbe girecekti!

Fakat, aradan çok zaman geçmeden, Karadeniz hadisesi olmuş ve Osmanlı devleti de Almanlarla ittifak ederek harbe iştirak etmişti.

Harbin ilânı tarihine kadar İttihatçı erkân ve rical ile hoş geçinen Satvet Lûtfi bey, harbe dahil olmamız üzerine eski vaziyetini kaybetmeğe başlamıştı. İtilâf devletleri taraftarı olarak tanınan İttihat ve Terakkinin bu eski muhalifi, artık merkezi umumî nazarında şüpheli görülüyor, bu yüzden hükümet ve merkezi umumî ile Satvet Lûtfi bey arasında mütekabil bir emniyetsizlik ve iğbiranın baş gösterdiği hissediliyordu.

Bu esnada Satvet Lûtfi bey de asker mükellefiyetine dahil ol-

---

(55) Seferberlik esnasında şevkleri muayyen bir tarihe talik edilen efradın kollarına ahzıasker şubelerince balmumu üzerine mühürlenmiş ipten bir bilezik geçirilirdi.

duğundan emsalile beraber sevkedilebilmesi için bileği ahzıasker şubesi (askerlik şubesi) tarafından mühürlenmişti. (55)

Bir gün Talât bey, Satvet Lûtfi beyle görüşürken bu mühüre dikkat etmiş ve:

— Vay sen de mi asker oluyorsun? Senin gibi bize muhalif, harbe aleyhtar bir adamı orduya sokmak caiz değildir! diyerek Satvet Lûtfi beyin bileğindeki mühürü çekip koparmış ve eline de hükümetçe askerlikten istisna edildiğine dair bir vesika vermişti.

Çanakkale harbine kadar şehirde serbest dolaşan Satvet Lûtfi bey, arasıra merkezi umumîye uğramakla beraber orada eski samimî muhiti göremiyordu.

Çanakkaledeki büyük zaferden bir müddet sonra bir gün Satvet Lûtfi bey polis müdürlüğüne çağırıldı. Polis müdürü Bedri bey, kendisini Prens Sabahaddin beyle son zamanlardaki münasebatına dair biraz isticvap ettikten sonra Satvet Lûtfi beye iki telgraf gösterdi. Bunlar, Prens Sabahaddin bey tarafından, biri padişaha, diğeri hükümete çekilmişti. Prens bu telgraflarında, İngilizlerle Fransızların tarihî dostlarımız olduklarını, Çanakkalede de büyük zaferi kazandıktan sonra harbe devam etmenin artık manasız olduğunu, bu şerait altında müsait bir sulh temin edilebileceğini ve muvafık görüldüğü takdirde kendisinin bu sulh için İtilâf hükümetleri nezdinde tavassut edebileceğini ilâve ediyordu.

Polis müdürü Bedri bey, bu telgraflar üzerine Satvet Lûtfi beyin kanaat ve düşüncelerini sordu.

Satvet Lûtfi bey, prensin böyle bir teşebbüs ve arzusundan evvelce haberdar olmadığını tasrih etmekle beraber, kendisinin de aynı kanaatta olduğunu, memleketin kurtulması için Fransız ve İngilizlerle sulh yapmaktan başka çare olmadığını söylemekten çekinmemişti!

Bu cesur ve açık itirafı üzerine Satvet Lûtfi bey, orada hemen tevkif edilmiş ve bu defa da Bursaya nefyedilmişti.

Satvet Lûtfi bey, Bursada hayatını kazanmak mecburiyetinde kalınca, bir ay sonra Servinaz otelini kiralamıştı. Yukarıda da kaydettiğim gibi Yakup Cemil bey Hüsrev Sami beyle Bursaya gittiği zaman Satvet Lûtfi beyin oteline gelmişti.

Yakup Cemil bey otelin, Satvet Lûtfi bey gibi sulh taraftarı, eski bir İttihat ve Terakki muhalifi tarafından işletildiğini görünce otel sahibinin kendi fikirlerine mümaşat edebileceğine katî surette kanaat getirmişti. Maamafih o zamana kadar aralarında bir tanışma olmadığından Satvet Lûtfi bey, Yakup Cemil beyin nasıl bir mizaç ve tabiatte bulunduğundan haberdar değildi.

Bu esnada gene Bursada ikamete memur olanlardan Aka Gündüz bey (şimdi Ankara mebusu) Yakup Cemil beyi yakından tanıdığından, aralarında sıkı bir dostluk mevcut olduğu için Satvet Lûtfi beyi bir kenara çekmiş ve Yakup Cemil beyle mümkün olduğu kadar ihtiyatlı konuşmasını o, hükümeti şiddetle tenkit etse bile Satvet Lûtfi beyin bu sözleri dinlemekle iktifa etmesini tavsiye etmişti.

Aka Gündüz bey, arkadaşına Yakup Cemil beyin tabiatini izah ederek bu eski İttihatçının ne kadar taşkın ruhlu ve asabî mizaçlı olduğunu, kendisi ne kadar atıp tutmuş olursa olsun, bir İttihat ve Terakki muhalifinin aynı tarzda İttihat ve Terakkiyi ve İttihatçı ricali tenkit ve müahaze etmesine katiyen tahammül edemiyeceğini anlatmış, aksi şekilde hareket ettiği takdirde Yakup Cemil beyin silâhile her an için bir ölüm tehlikesi karşısında bulunabileceğini ilâve etmişti!

Aka Gündüz beyin bu tavsiyesile işin ciddiyetini kavrıyan Satvet Lûtfi bey, o gün Yakup Cemil bey tarafından çağırılmıştı. İttihat ve Terakkinin bu eski fedaisi, Satvet Lûtfi bey odaya girince derhal kapıyı kapamış ve evvelâ memleket ahvalini ve harp vaziyetini izah ettikten sonra uzun uzadıya hükümet erkânı aleyhinde sözler söylemiş, nazırların memleketi mahvettiklerini, milleti beyhude yere harpte kırdıklarını anlatmış, artık sulh yapmak ihtiyacından bahsetmiş, nihayet kendisinin, mümkün olur-

sa, sulh yapmak emelinde olduğunu ve bunu temin etmek için de hükümeti devirebileceğini anlatmış ve Satvet Lûtfi beye:

— Ben on beş, yirmi güne kadar bu emelimde muvaffak olacağım! Hükümeti ele aldıktan sonra derhal mütareke yapacağım, senin için de Mudanyaya bir torpido göndereceğim. Sen bu torpidoya binip Avrupaya gider, Prens Sabahaddin beyi de alıp buraya getirirsin...

Satvet Lûtfi bey, muhatabının bu sözleri karşısında kaçamaklı ve idareli cevaplar vermiş, ancak sulh taraftarı olduğunu Yakup Cemil beye ihsas etmişti. Satvet Lûtfi bey, bu mükâlemeden kurtulmak isterken, Yakup Cemil bey otelde bulunduğu günlerde fırsat bulunca Satvet Lûtfi beye aynı mevzu etrafında fikirlerini anlatıyordu.

Yakup Cemil bey, harbin vaziyetine ve sulh ihtiyacına dair mütaleasını makul bir takım sebeplere istinat ettirmekle beraber, bazan da pek sudan ve gülünç noktalara temas ediyordu. Gene bir gün Satvet Lûtfi beye:

— Bizim memlekette evvelce altı milyon koyun vardı, Balkan harbinde üç milyonu mahvoldu. Koyuna çok ihtiyacımız var! Sulh yaparsak İtilâfçı devletler acaba bize ne kadar koyun verirler?.. diye bir sual sormuş, fakat bu sualden kolay kolay sıyrılamıyacağını anlıyan Satvet Lûtfi bey mükâlemeyi bir an evvel kesmek için:

— Dört milyon! demeğe mecbur olmuş, Yakup Cemil bey de -Satvet Lûtfi beyin hiç bir ciddî tetkik ve vukufa istinat etmiyerek- baştan savma verdiği bu cevaba büyük bir ehemmiyet vermiş, bundan pek memnun olmuştu...

Koyun ihtiyacının sulhten gelecek faydalar sırasında, bu suretle temin edileceğinden memnun kalan Yakup Cemil bey, şimdi ikinci bir merakını daha tatmin etmek istiyordu, dedi ki:

— Âlâ!... Bu, böyle olacak. Bizim memlekette ne kadar hergele var bilir misin?

Bu nevi hayvanın istatistiği hakkında, o zamana kadar, malû-

mat sahibi olmak ihtiyacını hissetmiyen Satvet Lûtfi bey şaşırıp kalmıştı!

Buna karşı ne diyebilirdi? Çünkü ağzından dökülecek her hangi bir rakam Yakup Cemil beyi tatmin etmezdi! Yakup Cemil bey sözüne devamla dedi ki:

— Dört yüz bin hergeleye ihtiyacımız var! Bunu da Fransızlardan, İngilizlerden alırız değil mi?

İşte Yakup Cemil beyle Satvet Lûtfi bey arasında bu kabilden mükâlemeler cereyan etmiş ve Yakup Cemil bey de bir müddet sonra Bursadan ayrılmıştı.

Diğer taraftan Satvet Lûtfi beyin Bursadaki menfasından İstanbula celbedilmesine sebebiyet veren hadise yukarıda yazdığım gibi prensin sulhun temini için yazdığı mektuptur. Harp münasebetile Prens Sabahaddin bey gibi hariçte yaşıyan bütün siyasî mahkûmların İstanbulla münasebetleri hükümetçe şiddetle menedildiğinden harbin ilânı tarihindenberi bu iki eski dost arasında da hiç bir muhabere (haberleşme) geçmemişti. Bir gece sabaha karşı Bursada Servinaz otelinin arka kapısının vurulduğunu gören otel hizmetçisi Madam Kalyopi, kapıyı açınca üstü başı kan içinde, elbisesi lime lime olmuş bir adam gördü...

Bu perişan kıyafetli adam, hizmetçiye ziyaretindeki maksadını söylemiyor, Satvet Lûtfi beyi görerek mühim bir şey söylemek istediğini ilâve ediyordu.

Meçhul zair (ziyaretçi), otel sahibini görünce, iç pantalonunda saklanmış ve muska seklinde müşamba içine sarılmış bir mektubu çıkarıp Satvet Lûtfi beyin eline tutuşturdu. Mektup, Prens Sabahaddin beydendi.

Mektubu getiren meçhul şahıs, ötedenberi İttihat ve Terakki idaresinin en hararetli muhaliflerinden bulunduğundan vaktile Avrupaya firar eden eski bir Osmanlı zabiti idi.

Bu sabık zabit, memleketin kurtuluşunun bu mektubun buraya getirilmesile kabil olacağına iman ettiğinden bu tehlikeli fedakârlığı göze almış, düşman devletlerine mensup bir gemi ile

gelmiş, sonra da Türk kara sularına kadar sandalla yanaşabilmiş, fakat bilâhare izini belli etmemek için vücudunun muhtelif aksamına gaz tenekesi bağlıyarak kendisini suya atmış ve yüze yüze Ayvalık sahillerinde tenha bir yere çıkabilmeğe muvaffak olmuştu.

Günlerce ıssız yollardan geçerek bir çok yol meşakkatlerine, açlığa, susuzluğa tahammül ederek bu suretle gece yarısı Çekirgedeki Servinaz oteline gelebilmiş ve mektubu Satvet Lûtfi beye verince otelde fazla kalmağa bile razı olmıyarak gene aynı yoldan geri dönmüştü...

Prens mektubunda hulasaten şöyle diyordu: «İngilizlerin harpteki eski vaziyetleri tamamile bozulmuştur. Bu hal karşısında, hususile Çanakkaleyi terke mecbur olan muhasımların zâfından istifade etmek fırsatını kaçırmamalıyız. Binaenaleyh ya hükümeti ele geçirip İtilâf devletlerile en müsait şeraitle anlaşınız ve yahut hükümeti bir sulhu münferit yapmağa sevkediniz!»

Bu mektubu okuyan Satvet Lûtfi bey, prensin teklif ettiği birinci şıkkın, yani hükümeti ele geçirmenin imkânsız olduğunu anlamış, hususile bu gayeye vâsıl olmak için nihaî zafere kuvvetli surette iman edenleri bu fikir etrafında toplamak kabil olamıyacağını da takdir etmişti.

Satvet Lûtfi bey, böyle bir maksat için memleket efkârı umumiyesinin tahrik edilmesine de, hiç bir veçhile, imkân görememişti. Bu itibar ile telgrafla Talât beye müracaat etmeği daha doğru gördü.

Bursa Valisi İsmail Hakkı bey, Satvet Lûtfi beyin dahiliye nazırına telgraf çektiği günün akşamı Servinaz oteline geldi. Vali, nezaretten aldığı müstacel ve katî emir üzerine Satvet Lûtfi beye hemen o saatte Bursadan ayrılıp İstanbula gitmesi lüzumunu bildirdi.

Vali, Satvet Lûtfi beyi kendi arabasile Mudanyaya gönderdi.

Ertesi günkü vapurla İstanbula gelen Satvet Lûtfi bey, doğruca dahiliye nezaretine gitti. Fakat nazırın ancak bir saate kadar

makamına geleceğini müsteşar İsmail Canbulat beyden öğrenince Talât beyi beklemeye karar verdi.

Satvet Lûtfi bey Talât beye meseleyi anlatarak prensin mektubunu verdi. Talât bey, mektubu çok dikkatle okuduktan sonra manidar bir surette gülerek dedi ki:

— Niçin aleyhimize hareket etmeğe teşebbüs etmedin?

Satvet Lûtfi bey hemen cevap verdi:

— Korktum!

Talât bey mukabele etti:

— Sen korkmazsın!..

Satvet Lûtfi bey, nazırın bu sözü üzerine dedi ki:

— At sizin, meydan sizin... Her şey yapmak kudretindesiniz!

Talât bey, İttihat ve Terakkiye ötedenberi muhalif olan bu siyasî menfinin bu tarzda kendisine müracaat ettiğinden -velevki arzu etmiyerek- gizli hareketlere kalkışmadığından çok memnun olmuştu.

Bu kısa mükâlemeden sonra, her ikisi de mektubun muhteviyatını tetkik ederek üzerinde münakaşa etmişlerdi. Neticede Talât bey; prensin bu fikrini esas itibarile tasvip etmiş bulunuyordu...

O günden itibaren Satvet Lûtfi beyle dahiliye nazırı Talât ve müsteşarı İsmail Canbulat beyler arasında müzakereler cereyan etmiş ve aralarında bazı kararlar verilmişti.

Bu karara göre Satvet Lûtfi bey pasaport diplomatikle İsviçreye gidecek, sulh şartları etrafında Sabahaddin bey vasıtasile İtilâf devletlerinin fikirleri yoklanacak, bu gayri resmî temas ve müzakere hakkında İstanbulla muhabere etmek üzere Satvet Lûtfi beyin eline bir de şifre verilecekti. Bu hazırlıkların ikmali için esas itibarile, Bursada menfi olan Satvet Lûtfi beye İstanbulda ikametini temin etmek üzere polis müdürlüğü tarafından on beş günlük resmî mezuniyet verilmişti.

Bu müddet, Satvet Lûtfi beyle Talât ve Canbulat beyler arasındaki müzakere ve temasa imkân vermek içindi. Avrupada ya-

pılacak böyle gayri resmî bir teşebbüse muvafakat eden Talât bey, bu muvafakatini bir şartla takyit ederek dedi ki:

— Sulh hakkındaki bu teşebbüsün bizden vaki olduğunu icap ederse inkâr ederiz! Sen ortada yalnız kalırsın. Onun için yapacağın fedakârlığı göze al!

Bu maksatla Avrupa seyahatine hazırlanan Satvet Lûtfi bey, bir gün Kuruçeşmede Sabahaddin beyin yalısında yemek yerken bir sivil komiserin geldiğini söylediler. Satvet Lûtfi bey, on beş günlük mezuniyet müddetinin bittiğini düşünerek memurun bunun için geldiğini zannetti.

Fakat polis müdürlüğüne gitmek üzere yalıdan ayrılırken sivil ve resmî kıyafetli memurlarla etrafının çevrildiğini görünce hayretler içinde kaldı! O, hâlâ bir yanlışlığa maruz kaldığını zannediyordu.

Fakat polis müdürlüğüne gider gitmez derhal istintak edilmeğe başlandı. Kendisine sorulan ilk sual şu idi:

— İstanbula ne maksatla geldiniz?

— Hükümetten izin alarak. Yakup Cemil beyin tevkifinden ve tevkifi sebeplerinden katî surette haberdar olmıyan Satvet Lûtfi bey, bu suali pek garip ve hattâ mantıksız bulmuştu. O, şöyle düşünüyordu: Kendisile Talât ve Canbulat beyler arasında mahrem geçen mülâkatın mevzuunu -velevki polis müdürlüğünde de olsa- ifşa edemezdi; izahat vermekte mazurdu.

Fakat şu ikinci sual işin mahiyetini değiştirdi:

— Sulhu münferit için mi buraya geldiniz?

Satvet Lûtfi bey, bununla kendisile Talât ve Canbulat beyler arasındaki geçen mükâleme ve mülâkatın mahiyetinden polis müdürlüğünün haberdar olduğunu zannetti. O halde asıl meseleyi gizlemekte ne mana vardı? Derhal cevap verdi:

— Evet!

Tekrar şöyle bir sual karşısında kaldı:

— Bunu kime söylediniz?

— Talât ve Canbulat beylere...

O gün daha fazla bir sorguya maruz kalmıyan Satvet Lûtfi bey, ertesi günü tekrar çağırılmış ve aynı sualler karşısında kalmıştı. Fakat o, bu sefer biraz daha açılmak lüzumunu hissederek dedi ki:

— Prens Sabahaddin beyden mektup aldım. Sulhu münferit hakkında teşebbüste bulunmak istiyordu. Talât beye telgraf çektim. Buraya gelince Talât ve Canbulat beylerle konuştum. Onlar da bu fikri esas itibarile muvafık gördüler. Beni Avrupaya göndereceklerdi. Şimdi beni tevkif ederek buraya getiriyorsunuz! Benimle alay mı ediyorsunuz? Benden ne istiyorsunuz?

Bunun üzerine Satvet Lûtfi bey yeni bir sual karşısında daha kaldı:

— Bu fikri Yakup Cemil beye siz mi telkin ettiniz?

Satvet Lûtfi bey, bu andan itibaren işin içinde tahmin ettiğinden çok daha mühim ve nazik bir vaziyet olduğunu anlamıştı... Hemen şiddetli bir tavırla:

— Hayır, dedi, bu hususta kendisile aramızda hiç bir şey geçmedi, Ben ona bir şey söylemedim.

— Fakat Yakup Cemil bey yüzünüze karşı söylerse ne dersiniz?

— Derhal yüzüne tükürürüm!..

Satvet Lûtfi beyin polis müdürlüğündeki istintakı bu suretle bitmiş ve kendisi evrakile divanı harbe sevkedilmişti.

Satvet Lûtfi bey, tevkif edilince bu halden çok müteessir olmuş, Talât ve Canbulat beylere çok acı mealde birer mektup göndermişti. Bu mektupların hülâsası şu idi: «Sizin namusunuza itimat ederek Bursadan İstanbula geldim. Burada sizinle mutabık kaldık. Beni Avrupaya göndermeğe razı olmuştunuz. Halbuki şimdi beni tevkif ederek divanı harbe veriyorsunuz! Ben size merdane teklif ettim. Mademki işinize gelmiyordu, bana ret cevabı vermek mümkündü.»

Satvet Lûtfi bey, mevkuf olmasına rağmen, bu mektubunda çok ağır kelime ve tâbirler kullanmıştı ki bundan Talât ve Can-

bulat beylerin hiddetlenmemelerine imkân yoktu. Maamafih Satvet Lûtfi bey, mektubunda bu ifade tarzını tercih etmekte kendisini o kadar haklı görmüştü ki şahsı aleyhine doğabilecek tehlike ve mahzurları düşünememişti.

Çünkü o, Yakup Cemil beyin -o dakikaya kadar- ne yaptığına, niçin tevkif edildiğine tamamile vâkıf olmamakla beraber, kendisinin Yakup Cemil beyle birlikte aynı cürümde müşterek gördüklerini havsalasına sığdıramıyordu. Satvet Lûtfi bey, İttihatçılar içinde, kendisile bilhassa ülfet ve imtizaç edemiyecek şahsiyetin, Yakup Cemil bey olduğuna kanidi.

Satvet Lûtfi bey polis müdürlüğünden divanı harbe gönderildikten sonra Talât ve Canbulat beylere aynı mealde ve bu sefer daha ağır ithamları muhtevi ikinci bir mektup daha gönderdi.

Satvet Lûtfi bey bu mektubunda da muhataplarını dürüst hareket etmemekle müahaze ediyor, kendilerine tevdi ettiği bir sırrı ifşa etmek küçüklüğünde bulunduklarını kaydettikten sonra bunun şahsına karşı tertip edilmiş bir oyundan başka bir şey olmadığını söylüyordu.

Bekirağa bölüğünün alt kat koğuşlarından birinde ihtilâttan memnu olarak tevkif edilen Satvet Lûtfi beye bir gün kendisini polis müdürlüğüne sevkedeceklerini söylediler. O, bu sevk neticesinde gene bir yere sürüleceğini tahmin ederken polis müdürü Bedri beyin odasında kendisini bekliyenlerin Talât ve Canbulat beyler olduklarını gördü.

Satvet Lûtfi bey, daha bir kaç gün evveline gelinciye kadar kendisine son derece nezaket ve samimiyetle muamele eden Talât beyin somurtgan çehresile karşılaştı: Dahiliye nazırı bu eski İttihat ve Terakki muhalifinin elini bile sıkmamıştı.

Talât beyin sükûtu tercih etmesi üzerine müsteşar Canbulat bey dedi ki:

— Mektuplarındaki bu ağır ittihamları niçin bize yazdın?

Satvet Lûtfi bey gayet hiddetli bir tavırla cevap verdi:

— Siz kendi şerefinize hürmet etmiş olaydınız beni ele vermezdiniz! Ben de bu muameleniz karşısında pek haklı olarak bunu yazdım.

Talât bey, Satvet Lûtfi beyin bu sözü üzerine dayanamadı ve hemen lâkırdıya karışarak dedi ki:

— Vaziyet başka şekilde olaydı hiç kimsenin bu kabil tahkirini hazmetmezdim! Fakat sen de söylediklerimin samimiyetine itimat et! Mecbur olmasaydım, senin tevkif edilmekliğin ve böyle bir muameleye maruz kalmaklığın vaki olmazdı.

Satvet Lûtfi bey derhal mukabele etti:

— Benden şüphe mi ettiniz de benim size vaki tekliflerimi ihbara mecburiyet gördünüz? Ben nasıl Yakup Cemille teşriki mesai ederim? Benim ötedenberi tenkit ve itirazlarıma sebebiyet veren halleriniz, hareketleriniz ancak Yakubun şahsiyetinde temessülediyor (toplanıyor). Halbuki ben Yakupla bu mesele etrafında görüşmüş değilim. Çünkü nihayet sizinle bazı şeyler müzakere ve münakaşa edilebilir.

Fakat İttihat ve Terakkinin bana hücuma imkân veren tarafı, Yakup Cemil gibi adamların hareketleridir. Şu takdirde nasıl olur da benim Yakupla anlaşabileceğime inanıyorsunuz?

Talât bey, şimdi işi şakaya vurmuş bir tavırla gülümsiyerek dedi ki:

— Sen bizi ona tepelettikten sonra Yakubu ortadan kaldırmak kolaydı!

Satvet Lûtfi bey ciddiyetini bozmıyarak şiddetle reddetti ve:

— Aldanıyorsunuz Talât bey, dedi, bunlar sizin usulleriniz... Ben ve benim gibiler bu tarzı harekete muarız olmasak sizlerden farkımız kalmaz!

Talât bey, bu sefer Satvet Lûtfi beyin elini sıktıktan sonra kendisinin bu harekete mecbur bulunduğunu, maamafih bu vaziyetin çok devam etmiyeceğini ve yakında kurtulacağına emin olduğunu söyliyerek birçok teminat verdi.

Fakat Talât bey bahsettiği bu mecburiyetin sebeplerini bir

türlü izah edemiyordu. Bundan sonra Satvet Lûtfi bey polis müdürlüğünden tekrar divanı harbe izam edilerek (gönderilerek) gene alt kattaki koğuşa hapsedildi.

Satvet Lûtfi beyin Bekirağa bölüğünde mevkuf bulunduğu odaya bitişik hücreyi Yakup Cemil bey işgal ediyordu.

Tevkif edildiği gündenberi mevkuflardan hiç birile temas ve ihtilât edemiyen Yakup Cemil bey, kendisine Satvet Lûtfi beyin komşu geldiğini hizmet eden gardiyan ve neferlerden öğrenmişti.

Yakup Cemil bey, hiç bir kusur ve alâkası olmadığı halde tevkif edilerek şahsına mesuliyet teveccüh eden Satvet Lûtfi beyin bu vaziyetinden çok müteessir olmuş, çok canı sıkılmıştı! Bu itibarla Yakup Cemil beyin en büyük emellerinden biri de Satvet Lûtfi beyin bir an evvel divanı harpten kurtulması idi.

Yakup Cemil bey, kendi akibetile meşgul olmaktan ziyade, Satvet Lûtfi beyin halâs (kurtuluş) çaresini bulmak istiyordu. Yakup Cemil beyi bu endişeye sevkeden başlıca sebep, bu işlerle uzaktan, yakından hiç alâkadar olmıyan Satvet Lûtfi beyin kendi yüzünden böyle bir muameleye maruz kalması idi.

Bundan başka diğer bir âmil de Yakup Cemil beyi, bu münasebetle, muztarip ediyordu: İttihatçıların kendi aralarındaki bu ihtilâfa bir İttihat ve Terakki muhalifinin vâkıf olmasını doğru bulmuyordu! Onun fikrine göre kendisile arkadaşları, divanı harbin nasıl bir hükmü karşısında kalırlarsa kalsınlar, nihayet bu İttihatçılık âlemine inhisar edecek ailevî bir mesele idi!.. Hariçtekilerin bu işte ne alâkası olabilirdi?

Yakup Cemil bey, kendi aleyhine netice verse bile, bir İttihat ve Terakki muhalifinin İttihatçılar arasındaki esrara nüfuz etmemesini istiyecek kadar İttihatçılıkta mutaassıptı.

Yakup Cemil bey kararını verdi: Satvet Lûtfi beyin halâsına behemehal çare bulmalı idi. Gerçi imdadına yetişmek istediği bu zat, kendisine bitişik bir odada mevkuf bulunuyordu. Fakat her ikisinin de ihtilâftan men edilmeleri yüzünden Satvet Lûtfi be-

yin ikazına imkân yoktu.

Satvet Lûtfi bey, birinci istintakında kendisine evvelce polis müdürlüğünde sorulan suallerin müstantik Vehbi bey tarafından tekrar edildiğini görünce aynı cevaplarla mukabele etti; Satvet Lûtfi bey müstantik odasından mevkuf bulunduğu hücreye döndüğü zaman kendisine yiyecek, içecek getiren, kendisile yegâne temas eden Şamlı nefer Mehmet odaya girdi.

Nefer Mehmet, etraftan görülecek korkusile, gayet müteyakkız ve dikkatli davranarak Satvet Lûtfi beye bir pusula uzattı ve yavaş bir sesle dedi ki:

— Bunu size Yakup bey gönderdi.

Satvet Lûtfi bey derin bir hayretle pusulaya göz gezdirdi ve şu satırları okudu:

«Kardeşim,

Poliste seni tazyik edip bir şey söyletmişlerse burada inkâr et! Benim ifade verdiğim gibi seninle hiç bir mesele hakkında konuşmuş değilim.

Yakup»

Satvet Lûtfi bey bu hayırlı ihtardan çok mütehassis olmuştu! Memnuniyetinden gözleri yaşardı. O, bu vaziyet karşısında nefer Mehmedin yaptığı fedakârlık ve hizmeti mukabelesiz bırakmak istemedi ve elini cebine soktu. Kendi yanında, nefer için, ancak bir lira ayırabilecek kadar para vardı. Lirayı Şamlı Mehmede uzattı. Neferin gözleri içinde istiğnayı ifade eden bir mana okundu. Şamlı Mehmet hafifçe tebessüm ederek ceketinin düğmelerini çözdü ve iç cebinde bulunan yüz liralık bir kâğıt paranın ucunu mağrur bir tavırla göstererek dedi ki:

— Bunu bana Yakup bey, bu kâğıdı getirmek için, verdi.

Satvet Lûtfi bey şaşırmıştı. Şüphe yok ki bu hareket, Yakup Cemil beyin ahlâkî salâbetine, mertliğine çok büyük bir misaldi. O, kendi feci ve tehlikeli mevkiini düşünmeksizin, Satvet Lûtfi

Siyasî bir hasmı olduğu halde Yakup Cemil beyin asil bir hareketi karşısında kalarak pek mütehassis olan Satvet Lûtfi bey

bey gibi siyasî bir hasmının ateşe atılmaması için onun imdadına yetişmek gibi yüksek bir insanlık numunesi gösteriyordu!

Bütün hayatı kanlı maceralarla bezenmiş, makul ve gayri makul bahanelerle ölüm mübarezelerine (çatışmalarına) girişmeği çok basit bir iş telâkki etmiş bu eski İttihat ve Terakki fedaisi, şimdi bu hareketile en ince, en mütekâmil bir insanın erişebileceği bir fazilet şahikasına çıkmış bulunuyordu!

Yakup Cemil bey, gönderdiği pusulanın Satvet Lûtfi beyin eline geçeceğinden tamamile emin olmak için Şamlı neferi gizlice kardeşi Seyit Mehmet beye göndermiş, sebebini izah etmiyerek nefere yüz lira vermesini kardeşine emretmiş ve neferin bu parayı aldığını bizzat gördükten sonra, bitişik odadaki Satvet Lûtfi beye bu pusulayı göndermişti!

Yakup Cemil bey, netice itibarile, kendisine taallûk etmiyen

basit bir hizmet için çok yüksek bir ücret vermekte tereddüt etmemişti.

Yakup Cemil beyin bu alicenap hareketi, insan ruhundaki tezatları tebarüz ettiren, haşin, asabi mizaçlı bir şahsiyetin bazı hadiseler karşısında ne kadar asil bir semahat (cömertlik) gösterdiğini, ne kadar hassas olduğunu isbat eden çok canlı bir misaldi!

* * *

Yakup Cemil beyin taklibi hükümet teşebbüsleri etrafında daha evvel malûmatları olan Talât beyle arkadaşlarının hareketlerini şiddetle tenkit eden Enver Paşa bir an evvel işin neticelenmesini dört gözle bekliyordu. Diğer taraftan tahkik heyeti işini süratle bitirmeğe gayret ediyordu.

Mevkuflar içinde hadisenin en ağır mesuliyetli maznunu Yakup Cemil bey, yapmağı tasmim ettiği (tasarladığı) her cürmü açıkçasına itiraf ettiği için maznunun müstantik huzurundaki ifadeleri bu mesuliyeti tamamile tezahür ettirecek mahiyette idi.

Binaenaleyh bu mevzu etrafında tahkikata devam edilmesi, Yakup Cemil beyin cürmünü meydana çıkarmak için değil, diğer maznun ve mevkufların alâka ve vaziyetlerini tebarüz ettirmeğe, hususile Talât beyle arkadaşlarının ısrarla iddia ettiklerine göre taklibi hükümet teşebbüsü tertibatını hazırlıyarak Yakup Cemil beyi tahrik edip etmediğini tesbit etmek üzere Sabancalı Hakkı beyin hadisedeki alâka ve rollerini tamamile anlamak ve bu iddianın varit olup olmadığını bulmak icap ediyordu.

Bu zaruret üzerine tahkik heyeti tekrar Yakup Cemil beyi istintak etmeğe lüzum gördü.

Yakup Cemil bey tahkik heyeti karşısına gelir gelmez müstantik Vehbi beyin sual sormasına meydan vermeden dedi ki:

— Geçen defa teşkil ettirmeğe teşebbüs edeceğim kabineler hakkında tam bir malûmat verememiştim. Hakikaten her nezarete münasiplerini getirmek lâzım. İşte size tam listeleri veriyorum, dedi ve cebinden bir kâğıt çıkarıp verdi. Müstantik Vehbi

bey bu listelerdeki isimleri şu suretle birer birer okumağa başladı:

Birinci liste: Sadrıazam, başkumandan vekili ve harbiye nazırı: Cemal Paşa.

Şeyhülislâm: Bir İttihatçı hoca (56).

Hariciye nazırı: Sofya sefiri Fethi bey.

Bahriye nazırı: Bahriye erkânı harp reisi Rauf bey (sabık başvekil).

Dahiliye nazırı: Sabancalı Hakkı bey.

Adliye nazırı ve şûrayı devlet reisi: Divanı harp reisi Nafiz bey.

Nafıa nazırı: Yenişehirli Ali Haydar bey (Meserret oteli içtimaında bulunan).

Ticaret ve ziraat ve orman, maadin nazırı: Hüsrev Sami bey.

Meclisi hassı vükelâya memur: Mümtaz ve Yakup Cemil beyler.

Posta ve telgraf nazırı: Nail bey (Ankarada maslûp).

İkinci bir listede nezaretler arasında da bazı değişiklikler yapıyordu: Meselâ dahiliyeye: Esbak Kerkük mutasarrıfı Abdülkadir (Esbak Ankara valisi, maslûp), maarife: Hüsrev Sami bey, ticaret ve orman nezaretine de Sabancalı Hakkı bey geliyordu. Diğer nezaretler için bir değişiklik düşünmüyordu.

Üçüncü listenin sadrıazam ve hariciye nazırı Fethi bey oluyor. Bahriye nezaretinde Cemal Paşayı ipka ediyor (alıyor), aynızamanda Cemal Paşa harbiye nazırlığile başkumandan vekili oluyor. Fethi bey, hariciyeyi istemezse hariciyeye Hüsrev Sami beyi münasip görüyordu. Diğer nezaretlere gelecekler de ikinci listenin hemen hemen aynı idi.

Yakup Cemil bey, üç listenin üçünde de kendisini nezarete geçirmiyor, meclisi vükelâya memur olarak gösteriyordu!

Bu listeler okunduktan sonra Yakup Cemil bey ilâve etti:

---

(56) Yakup Cemil beyin sarıklılardan hiç tanıdığı ve ahbabı olmadığı için şeyhülislâm namzedini tesbit edememişti.

— Hükümeti devirmek için Babıâliyi bastığım zaman Talât beyin, dönek olduğu için, bana iltihak edeceğini ve benim yalnız Enver Paşa ile vuruşacağımı size söylemiştim.

Talât bey işe yarar bir adamdır, büsbütün yabana atılmaz. Fakat onu kabineye sokmak caiz değildir. Ben muvaffak olaydım, Talât beyi kabineye getirmeyecektim; tecrübesinden istifade edilir: Merkezi umumîde bırakacaktım. Fakat Talât beyin merkezi umumîde fırıldak çevirmesi ve İttihat ve Terakkiyi oyuncak yapmaması için eski arkadaşlarını merkezi umumîden tamamile çıkaracaktım. Doktor Nazımı, Baha Şakiri, Kara Kemali, bunların hepsini merkezi umumîden atacaktım. Hacı Adil beyi her yerden uzaklaştırarak tekaüde sevkedecektim.

Bu suretle merkezi umumî, milletin sinesinden çıkan öz arkadaşlardan yeniden teşekkül edecekti.

Divanı harp yaveri Murat beyi kendime yaver yapacak, Nevzat beyi de bütün inzibat bölükleri kumandanı tayin ettirecektim.

Yakup Cemil bey bu kabine listelerinde iktidar mevkiine getirmek istediklerini, düşünerek, kendilerile anlaşarak intihap etmiş değildi. Aklına geleni uluorta bu listelere sokmuştu. Hattâ kendisini muhakeme edecek olan divanı harp reisi Nafiz beyi bile adliye nazırı ve şûrayı devlet reisi olarak göstermekte tereddüt etmemişti.

Yakup Cemil beyin verdiği bu listelerdeki isimler bidayette nazarı dikkati celbetmiş, tahkik heyetini tahrik etmişti. Hususile Nafiz beyin bu listelerin üçünde de zikredilmesi divanı harp mahafilinde hoş görülmemiş, bizzat Nafiz beyin canını sıkmıştı. Maamafih bir müddet sonra Yakup Cemil beyin isimlerini saydıklarile anlaşmadığı hakkında tahkik heyetine kanaat gelmişti.

Müstantik Vehbi bey, kabine listelerini tahkikat fezlekesi dosyasına koyduktan sonra dedi ki:

— Pekâlâ... Farzedelim ki Babıâli ıskat edildi. Bu heyetlerden biri gelip yerine oturdu. Devletin şimdiki siyasetini terkederek

bu vaziyetten nasıl dönecektiniz?

Yakup Cemil bey müstakbel tasavvurlarını şu suretle izah etti:

— Yeni hükümet iktidar mevkiine geldikten sonra Makedonyadaki General Saray (57) ordusile birleşmek üzere Bulgarları hattı harpten çıkaracaktık. Bulgarlar buna sulh yolile muvafakat etmezlerse Bulgarlara hücum edip Bulgar ordusunu mağlûp edecektik.

Bu suretle General Saray ordusile birlikte mevcut Sırp ordusunun enkazile birlikte cenuptan Avusturya - Macaristan ordusuna hücum edecek, bu sırada yukarıdan gelen Ruslarla beraber Peşte ovasında birleşerek Avusturyalıları mağlûp edecektik. Bu suretle Avusturya tamamile istilâ edildikten sonra Almanya dört taraftan demir çember içine girecek ve muharebe de neticelenecekti.

Sulh yapmaktan ziyade devleti müttefiklerinden birdenbire ayırarak İtilâf devletlerile beraber harbetmeği münasip gören Yakup Cemil bey bu suretle yapacağı harbin adeta umumî bir manzarasını çizmiş oluyordu.

Müstantik Vehbi bey şimdi diğer bir sual sordu:

— Farzedelim ki bütün bu dediklerin oldu ve bugünkü muhasım devletlerle beraber harbederek şimdiki müttefiklerimizin aleyhine harbi kazandık. Şu fedakârlığa mukabil bize ne verilecekti?

Yakup Cemil bey hemen cevap verdi:

— Peki anlatayım: Şarkta Çulfadan Muhammereye çekilen müstakim bir hattı mefruzun garp tarafı bize, yani İranın Azerbaycan eyaletinde bu mefruz hattın garbinde kalan kısmı bize, hattın şimal tarafı Rusyaya, cenubu İngiltereye kalacak, bu suretle İran parçalanacaktı! Rusya, 1293 (1877 - 1878) harbinden evvelki hududu bize iade edecek, İngilizler Kıbrısı bize tamamile

(57) O tarihlerde Makedonyada Bulgarlara karşı harbeden Fransız kuvvetleri kumandanı.

terketmek üzere tahliye edecekler, Mısır harpten evvelki vaziyetini bularak devlete raptedilecek, garbî Trakyadaki hududumuzu Mesta - Karasu hattına kadar uzatacaktık.

Bundan başka Fransa bize çok uzun vade ile ve az faiz almak üzere otuz milyon lira ikraz edecek, bu para, Anadoludaki yolların, şimendiferlerin inşasına hasredilecek, bu inşaata Fransadan gelecek mühendisler nezaret edecekler; berrî (kara), bahrî kuvvetlerimizin ıslahı için Fransadan mütehassıslar, gemiciler getirtecektik. Hülâsa, İtilâfçı devletlerle beraber harbeder de harbi kazanınca başlıca on fayda elde edecektik. Ben buna: «Döneklik politikasının fevaidi aşeresi! (on faydası)» diyorum. Bu iyilikler muhakkaktı!

Müstantik Vehbi bey, maznunun bu izahatını tamamile tevsik ettirmek istedi ve dedi ki:

— Yakup bey, bu söylediklerinden tamamile bir şey anlıyamadım. Sen bu söylediğin yeni hududumuzu kâğıt üzerine çizebilir misin?

Yakup Cemil bey tereddüt etmeğe lüzum görmeksizin:

— Hay hay... dedi ve eline bir kâğıt alarak İtilâf devletlerile birlikte harbedildiği takdirde tasavvur ettiği müstakbel Osmanlı hudutlarını gösterir mükemmel bir harita çizdi. Vehbi bey bu haritayı da dosyaya leffetti (koydu).

Bundan sonra müstantikle maznun arasında şöyle bir muhavere cereyan etti:

— İsimlerini bildirdiğin zevat mevkii iktidara gelmeği ve bunları tatbik etmeği kabul ediyorlar mı? Ezcümle sadrıazam olacaklarla görüştün mü?

— Hayır!

— Farzedelim ki görüştün ve kabul ettiler. Fakat memleketimizde Alman kuvvetleri, Alman zabitleri var; bilhassa Alman kumandanların elinde Yavuz zırhlısı var. Bu kuvvetlere nasıl söz anlatıp sulh yapacak ve Almanları nasıl başımızdan savacaktın?

— Bu Alman meselesini Rauf halledecekti.

— Rauf beyle bu hususta konuştun, anlaştın mı?

— Hayır, fakat Rauf Alman düşmanıdır. İcap ettiği zaman ona müracaat edeydim o bu işi hallederdi!

— Ben gene senin bu düşündüklerinin vukubulduğunu farzediyorum: Mevkii iktidara gelecekler bu işleri yapmağı kabul ettiler... Yavuz Alman kuvvetlerinden tecrit edildi. Söyle bakayım, İtilâf devletleri bizim onlarla evvelâ sulh yapıp sonra onlara iltihakımız için söz verdiler mi? Öte tarafta hangi mesul ve resmî adam bu fikri kabul etti? Bunu kimin vasıtasile temin ettin? Düşman devletlerile temas eden kimidir?

Müstantik Vehbi bey, meselenin can damarına dokunmuştu. Yakup Cemil bey, şimdiye kadar cürmünü ağırlaştıracak söz söylemekten çekinmediği halde bu noktaya temas etmemişti. Fakat harp halinde bulunan düşman devletlerile kendisinin veya bir arkadaşının bu suretle anlaşması bu cürmü hiyaneti vataniye derecesine getirebilirdi...

Bu sual Yakup Cemil beyin -bilerek, bilmiyerek- haricin aleti olup olmadığını meydana çıkarmak, hususile Sabancalı Hakkı beyin Romanyadaki temaslarının hakikî mahiyetini anlamak ihtimalile sorulmuştu. Yakup Cemil bey şimdi derin bir düşünceye dalmış, nasıl bir cevap ile işin içinden sıyrılacağını düşünüyordu. Çünkü o, ilk defa olarak kendisine sorulan bu noktanın dehşet ve ciddiyetini kavramıştı.

Yakup Cemil beyin müstakbel icraatına dair söyledikleri, kendi kafasında doğan uluorta sözlerden ibaretti. Fakat bu suale nasıl cevap verebilirdi? Çünkü kendisi bile bunları düşünmemişti: Böyle bir anlaşma vaki değildi ki izahat versin.

Maamafih Yakup Cemil bey sükûtla mukabele etmektense işi kalenderliğe ve şakaya boğmak istiyerek dedi ki:

— Müstantik, sana bir şey söyliyeyim. Her dediğimi yazıyorsun. Fakat şimdi söylediklerimi yazma!

— Hele anlat bakayım. Ne diyeceksin?

— İttihatçının biri kendisini hayat sigortasına geçirmek iste-

miş, doktora muayenesini yaptırmış, sigorta şirketinde bütün muamelesi bitmiş. Sigorta memuru kâğıdı imza edip vermek için İttihatçının adını, yaşını, babasını, ikametgâhını sorduktan sonra «sanatın nedir?» sualine karşı bizim arkadaş da «İttihatçıyım!» deyince, sigorta memuru: «O halde muameleniz ikmal edilemez, sizi sigorta edemem, çünkü bizim kumpanya sehpaya çekilmesi muhakkak olanları sigorta etmez! Halbuki siz İttihatçısınız, İttihatçılar ecellerinden ölmezler, mutlaka salıncağa binerler!.» demiş. Müstantik ciddî bir tavırla sordu:

— Ne demek istiyorsun? Yakup Cemil bey gülerek dedi ki:

— Galiba sen de beni salıncağa bindireceksin!.. Bu suallerinden öyle anlıyorum. Fakat sana bir şey söyliyeyim müstantik. Benimle Murat şişmanız, ipte pek yakışmayacağız amma Nevzat uzundur, iyi gelecek!..

Yakup Cemil bey, artık tahakkuk edeceğine kendisinin de kani olduğu feci akibetinden böyle mizahî mevzular çıkarabilecek kadar soğuk kanlılığını muhafaza etmekle beraber, müstantik huzurunda daha fazla kalmıyacağını, tahkik heyetince kendi hakkında verilecek kararın tekemmül ettiğini keşfetmiş ve her halde tahkik heyetinden divanı harbe iyi bir vaziyette gitmiyeceğini anlamıştı.

Müstantik Vehbi bey, Yakup Cemil beyi istintak ederken şimdiye kadar her noktaya temas ederek sualler sormuş, lüzumundan fazla vazih cevaplar almıştı. On iki gündenberi devam eden tahkikat, Yakup Cemil beye sual sormak suretile, karanlık bir noktanın tenvirine ihtiyaç bırakmamıştı.

Maznun, gene ihtilâttan menedilmiş bir halde hücresine gönderildi.

* * *

Meserret oteli içtimaına iştirak ettiklerinden dolayı tahkik heyeti nazarında Yakup Cemil beyin fiilen şeriki cürümleri telâkki edilen divanı harp yaveri mülâzım Murat ve inzibat bölük kumandanı iken son zamanlarda (maiyeti seniye) bölük kumanda-

nı olan yüzbaşı Nevzat beylerin istintaklarına ehemmiyet veriliyordu. Bu iki maznun, Meserret oteli içtimaına silâh ve adam tedarik ederek iştirak eylemekle ittiham ediliyordu.

Murat bey tahkik heyeti huzuruna çıkınca müstantik Vehbi bey Meserret oteli içtimaına neden iştirak ettiğini sordu.

Murat bey şu izahatı verdi:

— Ben Yakup Cemil beyi ötedenberi tanırım. Maiyetinde çalıştım, kendisile birçok siyasî işlerde bulundum; kendisine derin bir itimadım vardı. Bir gün Yakup bey, beni çağırdı ve bana harbin fena gittiğini ve bugünkü politikaya karşı bir ricat hareketi yaparak sulh yapmak ve İtilâf devletlerine iltihak etmek zamanı geldiğini söyledi. Yakup bey bana: «Ben Talât beyle, arkadaşlarile görüştüm. Sadrıazamla anlaştım.

Onların da fikirleri bu merkezdedir. Sen bana silâh ve adam getir! Meserrette toplanacağız, oradan Babıâliye gideceğiz. Ben bunun için Babıâli muhafızı Hasan Hoca ile de görüştüm: Babıâliye gireceğiz, vükelâyı dağıtacağız, yeni bir hükümet teşekkül edecektir. Vükelâ bu fikre taraftardır. Fakat nazırlar bundan cayarlarsa o zaman Babıâlide vuruşacağız. Onun için sen adam tedarik et, otele getir!» dedi.

Murat beyin bu ifadesinden sonra müstantikle maznun arasında şöyle bir muhavere geçti:

— Sen divanı harp yaverisin, Nafiz beye haber verdin mi?

— Hayır o zaman bir şey söylemedim.

— Sen Yakup beyin sözlerine nasıl kanaat ederek otele adam götürdün?

— Yakup beyi her hareketinde, her teşebbüsünde hükümetle hareket eder bilirim. Binaenaleyh bu hareketinin de hükümetin muvafakati ve kararı neticesi olduğunu zannettim. Ben hükümetin siyasetini değiştirmek için Yakup Cemil beyi ortaya attığını tahmin ettim. Çünkü ben ona şimdiye kadar çok itimat etmiştim. O vuralım derse derhal vururdum! Yakup beyin her sözünün Talât beyden, Enver Paşadan geldiğine kani idim, onlar işa-

ret etmedikçe Yakup bey de kendi başına bir şey yapamazdı. Benim şimdiye kadar gördüklerim hep böyle idi.

— Siz Nevzat beyle beraber Yakup beyle görüşmek üzere Abdullah efendi lokantasına gitmişsiniz. Oraya Sabancalı Hakkı beyde gelmiş, ne konuştunuz?

— Hakkı beyi lokantada gördük. Fakat biz Nevzat beyle lokantadan içeri girince, Hakkı bey de bizimle konuşmadan çıkıp gitti. Lokantaya Yakup beyle anlaşmak için gitmiştik; bundan başka Meserret otelinde de müzakere etmiştik.

Murat bey, Meserret otelindeki içtimadan sonra Yakup Cemil beyin hükümetten kuvvet alarak hareket etmediğini anlayınca hükümete ihbar ettiğini söyledi.

Murat beyin istintakı kadar Nevzat beyin tahkik heyeti huzurunda vereceği ifade de ehemmiyetli idi.

Müstantik Vehbi bey maznuna Meserret oteli içtimaına niçin iştirak ettiğini ve otele ne maksatla bomba, silâh vesair cephane getirdiğini sordu. Nevzat bey şu izahatı verdi:

— Yakup bey bir gün saraya geldi. Bana harbin fena bir istikamet takip ettiğini, bu gidişle memleketin felâkete sürüklendiğini ve her halde sulh yapmak lâzım geldiğini söyledi. Sadrıazamla, Talât beyle, harbiye müsteşarile konuştuğunu bildirdi. Onların da bu fikirde bulunduklarını, Meserrette toplanılacağım, Babıâlinin basılacağını, bunun için ihtiyaç görülünce kullanmak üzere silâhlı bulunmak iktiza ettiğini anlattı.

Ben Yakubun bu sözleri üzerine, hükümetçe Yakup vasıtasile bir dalga yapılacak, hükümet siyasetinde bir değişiklik olacak diye düşündüm. Ve bu kanaat ile başka kimseye bir şey sormağa ihtiyaç görmedim, kâfi miktarda bomba, silâh tedarik ettim. Kendilerine emin olduğum inzibat memurlarile Meserrete gittim. Orada Murat beyle Yahya Kaptanı gördüm. Kaptanın maiyetinde daha on yedi kişi vardı.

Yakup Beyin hükümet namına muvazaalı (danışıklı) surette hareket ettiğini ve hükümetin iktidar mevkiinden çekilmesi için

Yakubu böyle bir harekete sevkettiğini zannediyordum. Çünkü Yakubun hükümete muhalif bir vaziyete geçtiğini aklıma bile getirmemiştim. Fakat sonradan Meserretteki içtima dağılınca işin mahiyetini anladım. Hemen harbiye nezaretine giderek hadiseyi tahriren (yazılı olarak) ihbar ettim.

— Abdullah efendi lokantasında toplanmışsınız. Bu toplantıda Sabancalı Hakkı beyle ne görüştünüz?

— Ben Yakup beyle bir iki defa Meserette, Abdullah efendi lokantasında birleştim. Bir defa da Hakkı beyi orada gördüm. Fakat bizimle hiç bir şey görüşmedi.

Nevzat bey, müstantik huzurundan çıktıktan sonra şifahen verdiği ifadeyi tahriren tekrar etmiş, bu suretle sözlerini kendi el yazısile tevsik eylemişti.

Nevzat bey, hadiseye iştirak ettiğini itiraf etmekle beraber Yakup Cemil beyin hükümet aleyhinde değil, bilâkis hükümetten aldığı talimat ile hareket ettiğine kani olduğu için kendisinin de Yakup Cemil beyin her sözüne inanarak birlikte çalışmakta mahzur görmediğini ileri sürmekle masum olduğunu iddia ediyordu.

Yakup Cemil beyin koyu bir İttihatçı olması ve ötedenberi İttihat ve Terakki siyasetinin her safhasına girmesi, Nevzat ve Murat beylerin tahkik heyeti huzurunda bu tarzda ifade vermeleri için makul bir sebepti.

Maamafih her ikisi, Yakup Cemil, Hüsrev, Mümtaz, Hakkı beyler gibi merkezi umumîyi, hükümeti müahaze ederek İttihat ve Terakki dahilindeki ihtilâflara ve kendilerine husumet gösterildiğine dair bir tek kelime sarfetmediler.

Tahkik heyeti huzuruna çıkarılanlardan biri de, Trabzon İttihat ve Terakki murahhası iken son zamanlarda istifa eden Nail beydi. Tevkif edilmeksizin istintak edilen Nail bey, Trabzondan sırf vali Cemal Azmi beyin fena idaresinden dolayı istifa ettiğini, bundan dolayı Talât beyin kendisine muğber bulunduğunu, memleketteki idaresizliğin valilerin tarzı hareketinden ileri gel-

diğini, bu gidişle harbi kaybedeceğimiz muhakkak olduğunu söylemekle beraber kendisinin Yakup Cemil beyle hiç bir suretle anlaşıp hareket etmediğini ve bu meseleden haberdar olmadığını, kendisinin haksız yere divanı harbe sevkedildiğini söyledi.

Tahkik heyeti de Nail bey aleyhinde esaslı bir delile malik bulunmuyordu.

Babıâli muhafızı Hasan bey (Hasan Hoca) Meserret oteli içtimaından sonra Hakkı beyin telefonla kendisine Babıâliye hücum edildiği takdirde silâhla mukabele etmesi için vaki ihbarı üzerine hadiseden haberdar olduğunu, evvelce hiç bir şeyden malûmatı bulunmadığını söyledi. Yakup Cemil beyle, anlaşmadığını beyan etti.

Yahya Kaptan ile maiyetindeki on yedi kişi, istintak edilince, bunların hadisenin mahiyeti hakkında malûmattar olmadıkları anlaşıldı. Büyük bir safiyetle söz söyliyen bu maznunlar, Yakup beye son derece hürmet besledikleri, onun her yaptığı şeyden vatana iyilik geleceğine emin oldukları için Meserret oteline geldiklerini ve Yakup Beyin «vur!» emrini düşünmeden yapacaklarını itiraf ediyorlardı!...

Yahya Kaptan ile arkadaşlarının hükümet aleyhine tebarüz etmiş bir fikirleri olmadığı anlaşılıyordu: Bu zavallılar, Yakup Cemil beyin cesaret ve atılganlığının hayranı olarak onunla beraber yürümekte tereddüt etmemişler ve bu rabıtalarının kurbanı olmuşlardı!

Divanı harbe celbedilenlerden Beyoğlu kâtibi mesulü Amca Tevfik beyin hadise ile uzaktan, yakından alâkadar olmadığı daha birinci sualin cevabından anlaşılmış ve kendisi serbest bırakılmıştı.

Sabık tahniye (belediye tahıl) müdürü Üsküplü İsmail Hakkı bey, Yakup Cemil bey Bursadan dönüşünde kendisile görüştüğü için tahkik heyeti huzuruna çıkarılıyordu. Taklibi hükümet teşebbüsünden sonra polis müdürü tayin edileceğini de Yakup Cemil beyin söylediği İsmail Hakkı bey Meserret oteli içtimama

iştirak etmediğini, Yakup Cemil beyin harekâtile de alâkadar olmadığını söyledi.

Yenişehirli Haydar bey, Yakup Cemil beyin Meserret oteli içtimaında kendisinin tesadüfen otelde bulunduğunu ve hattâ bu tehlikeli vaziyeti Hakkı beye telefonla bildirdiğini söyledi ve taklibi hükümet ile hiç bir alâkası olmadığını beyan etti. Tahkik heyeti de bu ifadenin zıddını tevsik edecek bir delile malik değildi.

Bu suretle mevkuf olan maznunlarla gayri mevkuf olarak istintak edilenlerin tahkik heyetince işleri bitmişti. Ancak tahkikatın ikmali için şahitlerin ve hadiseye uzaktan, yakından vâkıf olanların ifadelerini de almak lâzım geliyordu.

Yakup Cemil bey, verdiği ifadesinde Meserret oteli içtimaından evvel birçok zevata sulhu münferit yapmak ve icabında hükümeti devirmek için müracaat ettiğini söylemiş ve teşebbülserini gizlice yapmadığını iddia etmişti. Bu iddia, hükümet erkânının ve merkezi umumî azasının daha önce malûmatları olduklarını göstermek itibarile ehemmiyeti haizdi. O halde maznunun bu ifadesi üzerine malûmatlarına müracaat edileceklerin verecekleri cevaplar da o nisbette mühimdi.

Tahkik heyeti, hükümet erkânı olanlara birer tezkere yazmış, Yakup Cemil bey meselesi etrafında bildiklerini işar etmelerini (bildirmelerini) rica etmişti.

Sadrıazam Sait Halim Paşaya yazılan tezkerede Yakup Cemil beyin kendisine müracaat ederek harbin fena şerait dairesinde cereyan ettiğinden ve sulhu münferit yapılması lüzumundan bahsettiğini divanı harbe verdiği ifadede tasrih ettiğine göre bu hususta sadrıazamın malûmat ve mütaleası rica ediliyordu.

Sait Halim Paşa şöyle kısa bir cevap verdi:

«Yakup Cemil bey müteaddit defalar nezdime geldi. Muhtelif şeylerden bahsetmekle beraber mevzuu bahsedilen hususata temas etmediğini cevaben beyan ederim.»

Merkezi umumînin, hususile kabinesindeki belli başlı nazır-

larının talimatı haricine hiç bir zaman çıkamıyan devrin sadrıazamı bu tehlikeli meseleye müdahale etmek istemiyor, hakikati inkâr etmeği tercih ederek taklibi hükümet maznununun kendisine evvelce söylediği sözleri bildirmekten çekiniyordu!

Dahiliye nazırı Talât bey de tahkik heyetinden gelen tezkereye şu cevabı verdi:

«Yakup Cemil bey bana müracaat ederek sulhu münferitten bahsetti. Kendisini başımdan savdım. Fakat ben vaziyetini ve efkârını muvafık bulmadım. Harekâtına dikkat ve kendisini takip etmeleri için polis müdürlüğüne emir verdim.»

Talât beyin bu cevabı çok manidardı: Dahiliye nazırı, Enver Paşa ile yaptığı son münakaşada bu hususta itirafta bulunduktan sonra şimdi tahkik heyetine verdiği bu resmî cevabile daha sarih izahat veriyor, hususile Yakup Cemil beyin teşebbüs ve hareketlerine evvelden vâkıf olduğunu ve hattâ inzibatî tedbirler aldırdığını itiraf ediyordu. Aynı zamanda hükümetin, daha Meserret oteli içtimaından evvel, Yakup Cemil beyin teşebbüs ve tasavvurlarından tamamile malûmattar olduğu anlaşılıyor ve Mümtaz beyin divanı harpteki iddialarının doğruluğunu teyit ediyordu.

Tahkik heyeti, harbiye nazırı Enver Paşaya da bir tezkere yazarak Yakup Cemilin cüret ve teşebbüsleri hakkında kendisine kimin malûmat verdiğini sordu: Nazır, şöyle bir cevap verdi:

«Meserret oteli içtimaından sonra Sabancalı Hakkı bey bana geldi. Yakup Cemilin son günlerde bazı propagandalara kapılarak ve terfi edemediğinden müteessir olarak hükümeti devireceğine dair sözler söylediğini ve bazı teşebbüslere girıştiğini söyledi. Yakubun bir münasebetsizlik yapmaması için bir memuriyete tayin ederek İstanbuldan uzaklaştırmamı da rica etti Ben de Yakubu, bazı mevkilerde bıraktığı milis efradı alarak İrana gitmeğe memur ettim. İşte Yakup Cemil beyin teşebbüslerinden bu suretle ilk defa haberdar oldum.»

Tahkik heyeti, harbiye müsteşarı Mahmut Kâmil Paşaya da bir tezkere yazarak, Yakup Cemil beyin kendisine sulhu münfe-

ritten bahsettiğini ve aynı zamanda terfiile bir memuriyete tayinini istediğini, bunun üzerine muvafakat cevabı verildiği halde bilâhare terfi ettirilmediğini ifade ettiğine göre, bu hususta malûmat istiyordu.

Mahmut Kâmil Paşa şu cevabı gönderdi:

«Bana Yakup bey geldi, İstanbulda sıkıldığından bahsetti. Kendisine vadedilen fırka kumandanlığı verilmesini ve gönderileceği cepheye acilen izamını istedi ve bana Ardıhandaki harekâtını, Van cenup müfrezesine gelinciye kadar mesaisini anlattı. İstanbula gelince bazı arkadaşlardan çini cebin (asık yüz) gördüğünden şikâyet etti. Ben de kendisine Van cenup müfrezesinde 47 kilometrelik sahada manasız ve lüzumsuz yere külliyetli miktarda telefat verdiğinden ve ihtiyat zabiti olmak itibarile terfi edemiyeceğinden bahsettim, fırka kumandanlığına tayin edilemiyeceğini söyledim. Bundan sonra da çıkıp gitti.»

Halbuki Yakup Cemil bey Mahmut Kâmil Paşaya sulhu münferit teşebbüsü arzusunda bulunduğunu ve merkezi umumînin de muvafakatini aldığını söylemiş ve hattâ hükümeti devireceğinden bahsetmişti. Fakat müsteşar, şimdi bu nazik noktaya hiç temas etmiyor, yalnız Yakup Cemil beyin terfiile fırka kumandanlığına tayini talebini hikâye ediyordu.

Hükümet erkânının bu tahrirî cevaplarından başka tahkik heyeti diğer şahitleri bizzat davet ederek şifahen malûmatlarını dinledi. Doktor Nazım bey şu izahatı verdi:

«Yakup Cemil bey bir rütbe terfi ile fırka kumandanlığına tayin edilmeyince hükümet aleyhine muhalefete geçti, propagandalara başladı. Maksadını merkezi umumî azasına, bilhassa gerek Kemal beye, gerek Memduh Şevket beye açtı. Müteaddit defalar hepimiz aleyhine söyledi. Tevkifinden evvel önüne gelene, en sonra da kavmi ceditçi Hoca Reşit efendiye gelerek ricali hükümet ve merkezi umumî âzası aleyhine atıp tuttu.

Yakup Cemil ile arkadaşları, merkezi umumî azasının istihsal edilen menafii şahıslarına inhisar ettirdiklerini zannediyorlar. Halbuki hepimiz mahrumiyet içinde çalışıyoruz.

(Ayağını kaldırıp göstererek) bakınız, ayağımdaki potin yamalıdır! Yakup Cemille arkadaşları mahza menfaat (yalnız çıkar) kast ve garazile hareket etmişler, şahsî intikamlarını almak için ortaya atılmışlardır. Yakup, Hakkı ile birleşerek sulhu münferit için bu teşebbüsü yapmış, Hakkının Romanyadaki temaslarından sonra böyle bir harekete geçmiştir.»

Doktor Nazım beyin bu sözleri, İttihat ve Terakki dahilindeki ikiliği ve hususile iki zümrenin biribirine karşı aldığı tavır ve hareketi göstermek itibarile mühimdi. Doktor Nazım bey bu kısa ifadesile Yakup Cemil ve Hakkı beyleri şiddetle ittiham ediyordu.

Yakup Cemil beyin gerek tevkifinden evvel, gerek sonra bu hadisede en faal rollerden birini oynıyan Kara Kemal bey de tahkik heyeti huzurunda şu sözleri söyledi:

— Yakup Cemil beni telefonla evine çağırdı, fakat hasta idim, gidemedim. Memduh Şevket beyi gönderdim. Memduh Şevket beye sulhu münferit lüzumundan bahsetmiş. Bunu müteakipte Nuruosmaniye klübüne geldi. Harbin fena gittiğinden, kendisinin İtilâf devletleri taraftarı olduğundan bahsetti. Sulh yapmak lüzumunu ileri sürdü.

Sulh için ecnebilerle, bir kimsenin görüşmüş olup olmadığını sordum. Müsbet cevap verdi, fakat isim tasrih etmedi. Devletin siyaseti aleyhinde ecnebilerle anlaşanın Hakkı bey olduğuna kaniim. Yaptığımız tahkikat da bunu gösteriyor. Yakup Cemil, fırka kumandanlığına terfi etmediğinden şikâyet etti, arkadaşlarının kendisine yan baktıklarını söyledi. Benim kanaatim şudur ki: Yakup münfail (kırgın) olduğu için Enver Paşayı imha etmeğe karar vermiştir. Hakkı bey de bundan istifade ederek Yakubu teşvik ve tahrik etmiştir.

Kara Kemal bey, Yakup Cemil beyin kendisine vaki müracaatını olduğu gibi anlatmakla beraber, tahkik heyeti karşısındaki bu resmî ifadesile, son darbeyi vurmağa gayret ediyordu.

Yakup Cemil beyin daveti üzerine Erenköyündeki evine giderek sulhu münferit hakkındaki fikirlerine ilk muhatap olanlardan Memduh Şevket bey de hadiseyi şu suretle izah etmiştir:

— Yakup Cemil bey Kemal beyi evine çağırmıştı. Fakat Kemal bey hasta olduğundan ben gittim. Beni görür görmez: «Ben sizlerden ayrıldım, İtilâf devletleri taraftarı oldum» dedi. Harita üstünde düşmanın nerelere kadar ilerlediğim gösterdi. Sulhu münferit yapılması lüzumundan bahsettikten sonra kendisinin bu sulhu temine karar verdiğini söyledi. Ben de bunları Kemal beye anlattım. Sonra Yakup bey Kemal beyle de görüşmüş, aynı şeyleri tekrar etmiş. Benim bu hadisedeki malûmatım bundan ibarettir.

Merkezi umumî âzasından doktor Bahaeddin Şakir beyin vereceği ifadeye büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Çünkü Bahaeddin Şakir bey Yakup Cemil beyin sulhu münferit teşebbüsünün hariçte bir kuvvete istinat edip etmediğini anlamak, hususile Hakkı beyin Romanyadaki faaliyetleri hakkında tahkikat yapmak üzere kâtibi mesullerden Ali beyle beraber Romanyaya gitmişti.

Yakup Cemil beyin sulhu münferit teşebbüsünün hâlâ tamamile tavazzuh etmiyen menşeini anlamak ve Yakup Cemil beyin hareketlerile Sabancalı Hakkı beyin hakikî münasebetlerini tamamile meydana çıkarabilmek için Bahaeddin Şakir beyin vaziyeti tenvir edeceği tahmin edilmişti.

Bahaeddin Şakir bey sorulan suale şu cevabı vermişti.

— Yakup Cemil beyle arkadaşları merkezi umumîye tahakküm etmek, kafa tutmak maksadile ötedenberi ihtilâflar, meseleler çıkarırlar, fakat bunlar merkezi umumiye şahsî maksatlarını hiç bir zaman terviç ettirememişler, merkezi umumî onlara hadim ve alet olmamıştır. İşte onlar bizlere husumet beslemişler, nihayet intikam almak için harekete geçmişlerdir.

Kendileri iş başına gelmek için yalnız harbiye nazırı Enver Paşayı değil, merkezi umumî azasını, hükümet erkânını da imha edeceklerdi! Bu maksatla Yakup Cemil bey ortaya atılmıştır. Fakat bu hareketin asıl başında bulunan Yakup bey değil, Sabancalı Hakkı beydir. Hakkı beyin Romanyadaki faaliyetleri hakkında muhterem heyetinizin daha büyük ehemmiyet vermesi lâzımdır.

Ben Romanyaya bilhassa bu mesele için gittim. Hakkı beyin oradaki ikameti esnasında kimlerle düşüp kalktığını tahkik ettim, en küçük teferruata kadar vaziyeti öğrendim: Hakkı bey Romanyada İngilizlerle, Fransızlarla görüşmüştür. Ajans Havas muhabirlerinden olup Bükresteki Fransız sefareti namına çalışan M. Motu ile anlaşmış ve onun telkin ve ilhamile devleti müttefiklerinden ayırmak teşebbüsünde bulunmağı kafasında kurmuş ve buraya döndükten sonra bu programını tatbik için Yakup beyi zehirliyerek öne atmıştır. Fakat Yakup bey ihtiyatsız olduğundan Hakkı beyi dinlememiş, önüne gelene bu fikri açmış, kendi başına Meserret oteli içtimaını tertip etmiştir. Bu hadisede asıl müşevvik ve mürettip Sabancalı Hakkı beydir. Binaenaleyh her ikisinin cürümleri arasında bir fark yoktur.

Bahaeddin Şakir bey bu şiddetli beyanatile daha ziyade Hakkı beyi ittiham ediyor ve delil olarak da Romanyadaki tahkikatına istinat ediyordu. Ancak Bahaeddin Şakir bey tahkik heyetine bu iddiasını tevsik edecek maddî bir delil gösterememişti. Gerek Bahaeddin Şakir, gerek doktor Nazım ve Kara Kemal beylerin bu şekilde şahadette bulunmaları, kendilerile Yakup Cemil ve Hakkı beylerle arkadaşları arasındaki münafereti gösteriyordu.

Binaenaleyh bu üç arkadaş, şahit mevkiinde bulunmaktan ziyade -tâbir caizse- bir nevi davacı vaziyetinde bulunuyorlardı. Halbuki Talât bey Yakup Cemil beyin kendisine ne suretle müracaat ettiğini hikâye etmekle iktifa etmiş, garaz ve husumetine delâlet edecek bir şey söylememişti ki bu daha isabetli bir hareketti.

Maamafih Bahaeddin Şakir beyin iddialarını tevsik edebilmek üzere tahkik heyeti iki zatı daha davet etmeği münasip gördü: Refet ve Hüseyin Kadri beyler.

Mahmut Şevket Paşanın eski yaveri olan Karasi Mebusu Hüseyin Kadri beye Hakkı beyin Romanyada iken sulhu münferit için İngiliz ve Fransızlarla anlaştığına dair kendisine tafsilât verdiği hakkındaki rivayet üzerine ifadesine müracaat edildi. Hüseyin Kadri bey bunu şiddetle reddetti. Ve Hakkı beyin kendisine

böyle bir şeyden bahsetmediğini söyledi.

Tahkik heyeti Hakkı beyin Romanyadaki ikametinin mahiyetini anlamak için levazımat üçüncü şube müdürü Binbaşı Refet beyi (şimdi liva ve umum levazımat reisi) davet etti,

İffet ve istikametile temayüz eden ve her hakikati olduğu gibi söylemekten çekinmiyen Refet bey ordu levazımına ait işler için arasıra Romanyaya giderdi. Refet bey Hakkı beyin Romanya seyahatinden sonra Bükreşe gitmişti. Hakkı beyin Romanyadaki ticarî faaliyetinin mahiyeti etrafında tahkik heyetine tahrirî izahat veren Refet bey bu izahatı ile Hakkı beyin zahire ticaretini normal ve tamamile ticarî bir mahiyette yaptığını ve memleket aleyhine bir neticeye tesadüf etmediğini izah etmiş ve:

— *Hakkı beyin Romanyada düşmanlarla anlaştığına dair hiç bir malûmat almadım ve delil de bulmadım* demiştir.

Tahkik heyeti huzuruna davet edilenlerden en mutedil söz söyliyen kâtibi umumî Mithat Şükrü beydi. Mithat Şükrü bey:

— *Yakup Cemil bey bana geldi, terfi ettirilmediğinden ve fırka kumandanlığına tayin edilmediğinden şikâyet ederek delâletimi rica etti. Fakat ben, Enver Paşaya evvelce söylendiği halde müessir olmadığını, nazırın merkezi umumînin bu gibi askerî işlere müdahale etmesini istemediğini söyledim. Ve harbiye nazırı paşaya müracaat etmesini tavsiye ettim.*

O zaman dahiliye nezareti müsteşarı olduğu halde İttihat ve Terakki erkânı arasında nüfuzlu bir mevki ihraz eden İsmail Canbulat beyin vereceği ifade vaziyetin tenviri için mühim telâkki ediliyordu. Canbulat bey dedi ki:

— *Ben Yakup Cemil beyle bu hususta hiç temas etmedim, ancak bu meselenin her şeyden evvel İttihat ve Terakki dahilindeki münaferet yüzünden çıktığını görüyorum. Şu halde açıkça arzedeyim ki İttihat ve Terakki camiası arasına giren bu muhalefet ve münaferet, bizim suihareketimizden tevellüt etmiştir. Gerek fırkadaki arkadaşlarımız, gerek halk bizi ve kim olduğumuzu çok iyi tanıyorlar.*

Biz mevkii iktidara geçtikten sonra mazimizi düşünerek hareket et-

mek lâzım gelirken azamete, tekebbüre (büyüklük duygusuna) başladık, etrafımızı görmedik, kendimizden geçtik! Meselâ Talât bey dün bir posta memuru olduğunu unuttu! Ben de eski vaziyetimi hatırıma getirmedim! Bu suretle ortada bir ademi hoşnudi meydana getirdik. Nihayet bizim aleyhimize teveccüh eden bu muhalefet yalnız hariçten gelmedi, kendi içimize kadar sirayet etti. Bu da pek tabiîdir, kabahat bizdedir. Maamafih Yakup Cemilin tamamile ne yapmak istediğini bilmiyorum.

Hacı Âdil bey de tahkik heyeti huzuruna çağırılmış ve bu hadiseden hiç bir malûmatı olmadığını söylemişti.

Sulhu münferit yapmak için hükümeti devirmek maksadile önüne gelene söz söyliyen Yakup Cemil bey Kavmi Cedit müellifi olarak tanınan ve İttihat ve Terakkinin himaye ve müzaheretinde bulunan Hoca Reşit efendiyi de ziyaret etmişti. Bu itibarla Reşit efendi de davet edilerek malûmatı soruldu. Reşit efendi dedi ki:

— *Yakup Cemil bey geldi, bir gece bende misafir kaldı, Talât beyin aleyhine şiddetli söz söyledi, sulh yapmak lüzumundan bahsetti. Yakup Cemil beyin son günlerde İttihat ve Terakki erkânına karşı muhalefeti gözüküyordu. Kapı kapı dolaşarak bu muhalefeti izhar ediyordu. Benim bildiklerim bundan ibarettir.*

Bu şahitlerden başka ötedenberi Yakup Cemil beyle yakından, uzaktan münasebeti olan daha yirmi kadar şahit dinlendi. Bu zevattan biri de doktor Hilmi beydi. (Şimdi Malatya mebusu).

Hilmi bey, Yakup Cemil beyin cephelerin ahvaline dair Bursada Setbaşında İttihat ve Terakki klübünde verdiği konferansta bulunduğu ve Yakup Cemil beyle temas ettiği ve nihayet Yakup Cemil beyin tevkifinden evvel teşkiline çalıştığı müfrezenin sertabipliğini kabul ettiği için tahkik heyetine davet edilmişti.

Fakat Hilmi beyin de hadise ile alâkadar olmadığı görüldü.

Yüzbaşı Yenibahçeli Şükrü (İstanbul esbak mebusu), İttihat ve Terakkinin Kasımpaşa mümessili Sadık beyler de bu yirmi kişi arasında bulunmakta idiler. Fakat bunların tahkik heyetini

tenvir edecek hiç bir malûmata malik olmadıkları, sadece Yakup Cemil beyle tanıştıkları anlaşıldı.

Tahkik heyeti artık maznunları istintak etmiş, şahitleri dinlemiş, her mesele tamamile tenevvür etmiş (aydınlanmış), bulunuyordu. Herkes, tahkik heyeti kararının ne suretle çıkacağını sabırsızlıkla bekliyordu. Bu karar, mahkemenin, vereceği hükmün neticesine de müessir olacağına göre herkes maznunlardan kimlerin lüzumu muhakemesine karar verileceğini, kimlerin serbest bırakılacağını düşünüyor, kulağı delik mahafilde, hattâ halk tabakaları arasında fısıltılar, dedikodular devam edip duruyordu...

Bundan başka Yakup Cemil beyin nasıl bir kanunî sebeple ve cürmünün ne suretle tesbit edilerek mahkemeye sevkedileceği birçok tahminlere yol açıyordu...

Tahkik heyeti henüz kararnamesini tanzim etmemişti ki karargâhı umumîden bir zat bir gün divanı harbe gelerek müstantik Vehbi beyi ziyaret etti ve Vehbi beye dedi ki:

— Yakup Cemil bey hakkındaki kararınızı ne suretle vereceksiniz?

Vehbi bey hemen izahat vermeğe başladı:

— Yakup Cemil ile arkadaşlarını taklibi hükümet tesebbüsile ve bu meyanda birçok eşhası katil ve ifna (yok) edecek bomba, esliha (silâh) ve diğer teçhizatı nariye tedarik nakil ve iddihar etmiş (biriktirmiş), olmakla divanı harbe sevkedeceğim.

— Zannediyorum ki hiyaneti vataniye ile divanı harbe verilmesi arzu olunuyor. Böyle yapsanız nasıl olur?

Vehbi bey derhal cevap verdi:

— Bunu divanı harp heyetine söylersiniz. Bence yapılacak, bundan başka şekil yoktur. Sizin dediğinizi yapmak kabil değildir. Çünkü Yakup Cemilin hıyaneti sabit olmamıştır. Ben, bu tahkikattan sonra Yakuba vatan haini diyemem...

Müstantik Vehbi beyin verdiği bu cevap çok katî idi. Hayatını cephelerde mahveden, bütün taşkın hallerine rağmen vatanı-

nı çok seven, hattâ sırf bu aşırı muhabbet yüzünden bu belâya giren Yakup Cemil bey için böyle isnatta bulunmak haksızlık olurdu.

Maksat Yakup Cemile ağır bir ceza vermekse, müstantik Vehbi beyin kararnamesi de bu maksadı temine kâfi gelecekti.

Tahkik heyetinin yaptığı tahkikat her hakikati meydana çıkarmış, hususile bu hadise etrafında dönen entrikalar tamamile tezahür etmiş olduğuna göre Yakup Cemil beyin kendi başına hareket eder görüldüğü halde hadisenin bütün teferruatına nüfuz edenler onun muhtelif ihtirasların aleti olduğunu anlamışlardı.

Binaenaleyh, haddi zatında, maznuna ağır bir ceza vermemek lâzımdı. Çünkü Yakup Cemil bey İttihat ve Terakki siyaseti için hayatını feda etmiş, tevkif ve istintak edilmesine rağmen onda «İttihatçılık» kanaat ve imanına en küçük bir sarsıntı bile arız olmamıştı!

Vaziyet bu halde iken niçin o ortadan kaldırılmak, imha edilmek isteniliyordu? Bunun iki sebebi vardı: Birincisi ve en kuvvetlisi siyasî rakiplerinin bu tehlikeli şahsiyetten ilelebet kurtulmak istemeleri ve Yakup Cemil beyle beraber arkadaşlarına katî darbeyi vurmaları... Nitekim Yakup Cemil beyin mütemadiyen tahrik edilmesi buna delildi. Bu sebep ortada mevcut iken son günlerde ikinci bir âmil daha Yakup Cemil beyin hiyaneti vataniye cürmile tecziye edilmesi lüzumunu ortaya çıkarmıştı: Alman karargâhı umumîsinin bu işten fena halde kuşkulanması.

-Yukarıda da kaydettiğim gibi- düşman gazetelerinin «Türkiyenin harp safından çıkacağına ve Yakup Cemil isminde bir zabitin idaresinde bir ihtilâl komitesi teşekkül ettiğine» dair neşriyatı, İttihat ve Terakki için uzun müddet sulha teşebbüs imkânlarını ortadan kaldırdığı gibi, bu neşriyat Almanları kuşkulandırmıştı. Hattâ düşman tayyareleri bu tafsilâtı Alman saflarına beyannamelerle atmak suretile ilân etmişlerdi.

Bu mesele üzerine Mareşal Makenzenin kumandasında ve o

zaman Nişte bulunan Alman karargâhı umumîsi harekete geçmişti. Fakat nasıl oluyor da bu malûmat süratle düşman eline geçiyordu?

Galatada Küçük Millet hanında 45 numarada oturan avukat Vasil Petraki (şimdi firari) isminde birile İzmirde dava vekili Yorgaki Kiryakidi (firaridir) isminde biri arasında cereyan eden gizli muhaberenin düşman hükümetleri hesabına yapıldığı anlaşılmıştı.

Yakup Cemil hadisesine ait bütün tafsilât, o zaman neşredilen «Mukarreratı Temyiziye»mecmuasının boş yerlerine Vasil Petraki tarafından pirinç suyile yazılmış, Yorgakiye gönderilmişti. Bu suretle bu satırlar zahirde gözükmezken, bir mahlûl (madde) sürülmek suretile, yazılar meydana çıkıyordu.

Bir meslektaştan diğer bir meslektaşa meslekî bir mecmuanın gönderilmesi gibi basit görülen bu muhabere, bilâhare ele geçmiş, -burada mahiyet ve faaliyetini izah etmekliğim mevzu harici olan- bu şebekenin delâletile Yakup Cemil meselesinin tafsilâtı da düşman eline geçmişti.

Yalnız şunu kaydedeyim ki Yorgaki İzmirde bu malûmatı alınca bunu o zaman orada bulunan bir İngilize vermiş ve bu İngiliz de bu tafsilâtı Çerkez Hasan isminde birinin uşağı Yargikiye tevdi etmiştir. Yorgiki de Dikili sahiline gitmiş, geceleyin fenerle işaret verince sahile bir motor gelmiş ve Yorgikiyi Çıplak adaya götürmüştür.

Çıplak adaya gelen bir torpito Mukarreratı Temyiziye (Temyiz Kararları) mecmuasında yazılı tafsilâtı Midilliye götürmüştür. Bunun üzerine bu gizli ihbar Midillide bulunan İngiliz istihbarat teşkilâtı reisi ve sabık İzmir General Konsolosu Kumandan Simit (mütarekede İngiliz sefaretinde çalışan) vasıtasile ve kablo ile İngiltereye verilmişti.

İşte Yakup Cemil meselesinin düşman matbuatı tarafından bu suretle tafsilâtile neşredilmesi, tayyarelerle atılan beyannamelerle Alman askerinin kuvvei maneviyesinın sarsılmak isten-

mesi Mareşal Makenzeni bu meseleyi yakından takip etmeğe sevketmişti. Binaenaleyh Yakup Cemil beyin aleyhinde Almanların harekete geçmesi bundan ileri geliyor ve Almanlara karşı zevahir kurtulmak için Yakup Cemile hıyaneti vataniye cürmü isnat edilmek isteniyordu.

Fakat buna rağmen müstantik Vehbi bey, tahkik heyetinin kararnamesini bizzat hazırlamış bulunuyordu. «İstanbul bidayet mahkemesi âzasından müstantik ve divanıharbi örfi heyeti tahkikiyesine memur» ünvanile başta Vehbi bey tarafından imzalanan bu kararname Binbaşı Rıza, Yüzbaşı Tursun, Yüzbaşı Halil, Mülâzimi evvel Veli ve Zabıt Kâtibi Şevket beylerin imzalarını taşıyordu.

Kararname şöyle başlıyordu:

«İstanbulda Meserret otelinde biliçtima taklibi hükümet cürmüne mücaseret eylediği (işlemeye kalkıştığı) iddiasile maznunu aleyh ihtiyat binbaşılarından Yakup Cemil ve bu fiile müşareketlerinden dolayı ahiren maznuniyetleri tekarrür eden maiyeti seniye bölüğü kumandanı Yüzbaşı Nevzat ve İstanbul divanı harbi örfisi yaveri Mülâzımıevvel Murat ve tüccardan ve İttihat ve Terakki sabık murahhaslarından Sabancalı Hakkı ve polis müdüriyeti umumiyesi ikinci şube kısım âmirlerinden Üsküplü İsmail Hakkı ve Yüzbaşı Yenişehirli Haydar beylerle Teşkilâtı Mahsusaya mensup Yahya Kaptan ve Prens Sabahaddin beyin kâtibi Satvet Lûtfi bey ve isimleri malûm Yahya Kaptanın maiyetini teşkil eden eşhas haklarında icra kılınan tahkikatı istintakiye neticesinde...»

Satırlarile başlıyan bu mukaddemeden sonra Yakup Cemil beyin nasıl fırka kumandanlığına tayin edilmediği için münfail olarak ve harbin fena gitmekte olduğunu ileri sürerek sulhu münferit yapmağa teşebbüs eylediği ve yukarıda verdiğim tafsilâtın aynı hülâsa edilerek nasıl İtilâf devletleri lehine harekete ve nihayet taklibi hükümete karar verdiği izah ediliyordu.

Bundan sonra Nevzat beyin bomba ve silâh tedarik eylediği Murat beyle Yahya Kaptanın bu silâhları kullanacak eşhası te-

min ettikleri ve Meserret otelinde toplanarak Babıâliye hücum ile vükâladan mukavemet edenleri ve hususile harbiye nazırını itlaf etmeğe (ortadan kaldırmaya) karar verdikleri anlatılıyor, fakat bu içtimaın suya düştüğü kayıt edilerek maznunların ve şahitlerin ihbar ve şehadetleri ve silâhlarla bombaların ele geçmesile ihtilâl hareketinin sabit olduğu tasrih edildikten sonra:

«İçlerinden Yakup Cemil ve Nevzat ve Murat ve İsmail Hakkı ve Ali Haydar beylerle Yahya Kaptan ve mazbutulesami (adları bilinen) diğer eşhasın hareketi vakıaları ber minvali muharrer (yazıldığı gibi) Meserret otelinde biliçtima Babıâliyi basarak ve heyeti vükelâyı öldürmek ve dağıtmak suretile taklibi hükümete mücaseret etmekten ibaret ve buna münhasır ve bu itibarla cürümleri ceza kanununun elli sekizinci maddesile işbu maddenin ikinci zeyline muvafık olarak mücazatı terhibiyeyi müstelzim efalden (ağır cezayı gerektiren işlerden) bulunmuş olduğundan bunlardan Yakup Cemil ve Nevzat beylerin bu madde ve bu zeylin fıkrai ülâsına (bu ekin birinci fırkasına) ve Murat ve İsmail Hakkı ve Ali Haydar beylerle Yahya Kaptan ve isimleri malûm efradın işbu madde ve zeylin fıkrai ahiresine göre usulü muhakemati cezaiye kanununun 128 inci maddesi mucibince emri muhakemeleri İstanbul divanı harbi örfisinde icra kılınmak üzere cinayetle lüzumu muhakemelerine...»

Karar verildiği zikrediliyordu. Bundan sonra Sabancalı Hakkı ve Satvet Lûtfi beylerin vaziyetleri izah ediliyordu. Tahkik heyeti taklibi hükümet, sulhu münferit ve İtilâf devletlerine dönmek gibi fikirleri Hakkı beyin Yakup Cemil beye talkin ettiği iddiasının Yakup Cemil beyin kavli mücerretinden (sözlerinden) ve bazı şahitlerin de şahsî istidlal (kişisel kanılarına) ve mesamatından (kulaktan duyduklarından) ibaret görüyor, Satvet Lûtfi beyin de bu cürümde iştiraki olduğuna ve Yakup Cemil beyle Satvet Lûtfi beyin kanaatleri itibarile birleşmelerine imkân görmüyor ve bu iki maznunun ceza usulü muhakeme kanununun 123 üncü maddesi mucibince meni muhakemelerine müttefikan karar veriliyordu.

Tahkik heyetinin bu kararına göre Yakup Cemil ve Nevzat beylerin cürümleri idamı, diğerlerinin de cürümleri kürek cezasını istilzam ediyordu.

Bu karar üzerine Sabancalı Hakkı bey tahliye edilmiş, fakat kararı tastik salâhiyetinde olan divanıharp reisi Nafiz bey Satvet Lûtfi beyin lehindeki kararı tastik etmediği için Satvet Lûtfi bey serbest bırakılmıyarak mahkemeye sevkedilmişti.

* * *

Tahkik heyetinin evrakı divanıharp müddeiumumîliğine tevdi edilmiş ve müddeiumumîlik de kararnameyi üç gün müddetle tetkik etmiş ve iddianamesini hazırlamıştı. Artık bundan sonra muhakemenin icrasına bir mâni kalmamıştı.

Yakup Cemil beyle diğer mevkuf arkadaşlarının muhakemesi için salonda heyeti hâkimenin karşısında maznunlara mahsus at nalı şeklinde bir yer ayrılmıştı. Yakup Cemil beyle diğer maznunlar süngülü nöbetçilerin arasında mahkeme salonuna girdiler, öne sıra ile Yakup, Nevzat, Murat, Satvet Lûtfi, Yenişehirli Haydar beyler, arka sıraya Yahya Kaptan ile maiyeti geçtiler.

Muhakeme öğleden sonra saat birde başlıyarak gece yarısına kadar devam etti. Maznunların hüviyeti sorulduktan sonra müddeiumumi başmuavini Cemil bey davayı izah etti. Müddeiumumi, hadiseyi uzun uzadıya tasvir ediyor, ancak Satvet Lûtfi beyin beraatini talep ederek diğer maznunların tecziyesini (cezalandırılmalarını) istiyordu.

Yakup Cemil bey tahkik heyeti huzurunda aynen söylediklerini tekrar etti. O, hakkında tatbik edilmek istenen maddenin ölüm cezasını intaç edeceğini bilmekle beraber söz söylerken hiç bir tereddüt eseri göstermiyor, tahkik heyeti huzurunda söylediği gibi nasıl Babıâliyi basmak istediğini, vükelâyı tehdit ederek nihayet nasıl Enver Paşa ile vuruşacağını ve İtilâf devletlerile anlaşacağını açıkça izah ettikten sonra Nafiz beye hitaben laubali

bir tavırla:

— Sen akıllı bir arkadaşsın Nafiz bey! Memleketi kurtarmak için başka çare var mı söyle? Sen de bu fikirdesin ya! Maamafih buradan çıkınca gene yapacağım budur!.. dedi.

Yakup Cemil beyin hazırladığı vükelâ listesinde adliye nazırı olarak gösterdiği Nafiz bey bu söz üzerine önüne bakarak elindeki kurşun kalemile masaya hafif ve asabi darbeler vurmağa başladı. Diğer maznunlardan Nevzat ve Murat beyler, Meserret oteli içtimaında bulunduklarını itiraf etmekle beraber ceplerinden birer istida müsveddesi çıkardılar ve bu istidalarla hadiseyi herkesten evvel ihbar etmeğe davrandıklarını ve ihbar ettiklerini ileri sürdüler. Bu sözler üzerine Yakup Cemil bey bağırarak dedi ki:

— Allah aşkına... Satvet Lûtfiyi dışarı atın! O bizden değildir. İttihat ve Terakkinin bu çirkin halini görmesin!..

Yakup Cemil bey hâlâ «İttihatçılık» sırrını her endişeden üstün telâkki ediyor ve mahkemede geçen bu sözleri kendi fırkasının haysiyetile mütenasip görmüyordu!

Satvet Lûtfi bey:

— Beni bu hadiseye niçin karıştırdınız? Ben Talât beyle ayrıca anlaşmıştım. Prens sulhe tavassut edecekti. Hattâ Canbolat beyi sulh teşebbüsünde bulunmak için İsviçreye benimle göndereceklerdi!..

Bu sözler hiç de hoşa gitmedi. Mahkeme, İttihat ve Terakkinin harp siyasetine mugayir olan bu noktayı deşmek istemedi ve Satvet Lûtfi beye söz söyletilmedi.

Bundan sonra şahitler dinlendi, şahtiler müstantik huzurunda söylediklerini tekrar ettiler. Artık muhakeme bitmiş ve mahkeme heyeti karar vermek üzere odalarına, maznunlar da koğuşlarına çekilmişlerdi.

Divanıharp kararını vereceği gün harbiye nazırı Enver Paşanın müstacelen Alman karargâhı umumîsine gitmesi icap etti. Başkumandan vekili, buradan doğruca Mareşal Makenzenin ka-

rargâhına uğradıktan sonra Berline gidecekti. Enver Paşa, bu seyahatini yedi günde tamamlıyarak İstanbula dönmüş bulunacak ve bu müddet içinde de Talât bey harbiye nazırlığı vekâletini ifa edecekti.

Harbiye nazırı İstanbuldan ayrılırken Yakup Cemil bey hakkında, nasıl bir karar verilirse verilsin, kendisi dönüncüye kadar hükmün tatbik edilmemesini emretmişti.

İşte henüz muhakeme cereyan etmeğe başlamadan bir saat evvel Enver Paşa Sirkeci istasyonundan hareket etmişti. Harbiye nazırının bu emrinden haberdar olanlar bu emrin haricinde bir muamele yapılamıyacağını tahmin ediyorlardı. Maamafih muhakeme bitince divanıharp kararını vermek için müzakere etmekte bir mahzur görmedi. Ancak divanı harbin kararına zemin teşkil edecek yalnız istintakname ile maznunların divanı harpteki ifadeleri vardı. Çünkü müddeiumumîlik davayı kısaca teşrih etmiş (açıklamış), Yakup Cemil beyle rüfekasının tecziyelerini istemiş, fakat bu talebini ceza kanununun hiç bir maddesine isitnat ettirmemişti. Müzakere neticesinde divanıharp heyetinde iki muhtelif rey tezahür etmişti: Yakup Cemil beyin idam cezasile mahkûm edilip edilmemesi.

Azadan bir kısmı, reis Nafiz beyle beraber idam lehinde, bir kısmı da reis vekili Salih Muammer beyle beraber aleyhte idiler. Nihayet mahkeme, Yakup Cemil bey hakkında ekseriyetle karar verdi:

İDAM!

Ancak tahkik heyeti Yakup Cemil beyin hareketini «vükelâyi öldürmek ve taklibi hükümete mücaseret» cürmüne inhisar ettirdiği halde divanıharp hiyaneti harbiye kanununun on dördüncü maddesinin altıncı fıkrasına tevfikan idamına hükmetmiş ve Meserret oteli içtimaını ihbar ettikleri için diğer maznunların cezadan muafiyetlerine ve yalnız Satvet Lûtfi beyin beraetine karar vermişti.

Divanı harbin kararı gece yarısı içtima eden ikinci bir celse-

de, Yakup Cemil beyden başka, diğer alâkadarlara tebliğ edildi. Maamafih mevkuflar tahliye edilmemiş, ancak biribirlerile ihtilât etmelerinde mahzur görülmemiş, müşterek bir kovuşa gönderilmişlerdi.

Fakat harbiye nazırı vekili Talât bey Enver Paşanın gelmesini beklemeksizin hükmü tazammun eden (tesbit) mazbatanın hazırlanmasını emretmiş ve hemen tanzim edilen mazbata da idarei örfiye karnamesi mucibince merkez kumandanlığı vasıtasile harbiye nezaretine gönderilmişti.

Merkez kumandanı Cevat bey mazbata muhteviyatının kürek cezasına tahvil edilmiş şekilde iradesi alınacağını ümit ederken, aynen tastik edildiğini görünce bundan çok mütessir olmuştu! Cevat bey, Yakup Cemil gibi bir şahsiyetin idam edilmesini doğru görmedi ve bunun üzerine harbiye nezaretine şu istirhamnameyi yazdı:

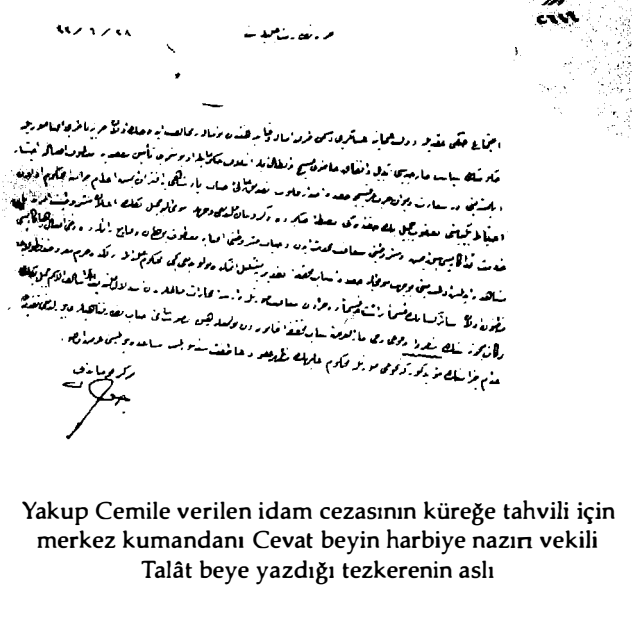
Dersaadet merkez kumandanlığı
İdarei örfiye kalemi
Numara 2616
28/6/32

Harbiye nezareti celilesine

İçtimai hafi akdile devleti Osmaniye asakirini düşman tarafına imale ve kabine heyetinden bu imaleye muhalefet edecek olan harbiye nazırını ifna suretile hükümetin siyaseti hariciyesini tebdil ve ittifakı hazırı fesih ve iptal ile İtilâf hükûmetile uyuşmağı temin maksadıma matuf efale içtisar eylemesine mebni Dersaadet divanı harbi örfisince hakkında istar kılınıp tasdiki âlii cenabı padişahiye iktiran etmiş idam cezasına mahkûm olan ihtiyat binbaşı Yakup Cemil bey hakkındaki mazbatai hükmiyede zikir ve beyan kılındığı veçhile mumaileyh Cemil beyin ilânı meşrutiyet emrinde hizmeti fedakârisi sebketmiş ve meşrutiyeti müteakip tahaddüs eden ve hayatı meşrutiyeti ifnaya matuf bulunan vakayii zailede dahi efali rehakârisi müşahede edilmiş olmasına mebni bu

cihet mumaileyh hakkında esbabı muhaffefei takdiriye teşkil etmekte bulunduğu gibi mahkûmu aleyh ile birlikte cürmü maruzdan dolayı maznun olan sair kesanın kısmen beraet ve kısmen de cezadan muafiyet suretile varestei miicazat kalmalarından istidlal kılındığına nazaran salifülisim Cemil beyin harekâtı mebhusesinin münferiden vukuu dahi marelârz esbabı muhaffefei kanuniyeden bulunmakla rehini tasvibi samii cenabı nezaretpenahileri buyurulduğu takdirde idam cezasının müebbet küreğe tahvili suretile mahkûmu aleyhin mazharı af ve atıfeti seniye buyurulmasına müsaade buyurulması arzolunur.

Merkez Kumandanı
Cevat

Yakup Cemile verilen idam cezasının küreğe tahvili için merkez kumandanı Cevat beyin harbiye nazırı vekili Talât beye yazdığı tezkerenin aslı

Cevat bey bu tezkereyi şöyle bir haleti ruhiye içinde imzalıyordu: Gerçi Yakup Cemil beyin yapmak istediği şey, haddi zatında, çok ağır bir cürmü tazammun ediyordu. Fakat cürüm ne kadar ağır olursa olsun, mahkûm, esas itibarile, İttihat ve Terakkiye sadakattan bir an bile ayrılmamış, son gülerinde bile bu gayesine ihanet etmemişti... Binaenaleyh Cevat beyin bu müracaatı terviç edilmese bile Enver Paşanın avdetine kadar hüküm infaz edilmiyecek; Talât bey, kendi başına, daha ileri gidemiyecekti!

Cevat beyin tezkeresini bizzat Talât beyin eline vermek vazifesini deruhte eden merkez kumandanlığı memurlarından biri, harbiye nazır vekilini Nuruosmaniye klübünde buldu.

Talât beyin yanında merkezi umumî âzasından bir kaç kişi vardı. Memur nazırı selâmladı ve elindeki mazrufu (zarfı) uzattı. Harbiye nazırı vekili tezkereyi dikkatle okudu ve bir lâhza düşündükten sonra:

— Cevabını gönderirim, dedi.

Memur odadan çıkınca Talât bey hiç tereddüt etmeksizin eline kalemi aldı ve tezkerenin arkasına bizzat şu derkenarı yazdı:

Devlet temini mevcudiyeti için hali harpte bulunduğu bir sırada menfaat ve infialâtt sahsiyelerine kapılarak teessüs eden hükümeti vesaiti gayri mesrua ile iskat ve memleketi Osmaniyeyi gayri kabili tamir bir tehlikeye ilka etmek istiyenler hakkında hükmü kanun ve fermanı hümayunun icrası lâzimeden görülüp bu ve emsali mütecasirler hakkında merhameti şahanenin istiçlâbına heyeti hükümetçe imkân ve icap olmadığı kablelârz takarrür etmekle hükmü kanunun süratle ifası ve bu meselede saibedar olup kanunen iktisabı muafiyet edenler haklarında dahi tedabtri inzibatiyenin ittihazı zımnında tekrar merkez kumandanlığına

28 Ağustos, 1332 (1916)
Harbiye nazırı vekili
Talât

Enver Paşanın kabine ve nezaretteki bütün sıfat ve salâhiyetlerine vekâlet eden Talât bey, bu katî emrile, Yakup Cemilin ölüm yolculuğunu tesri ediyordu!..

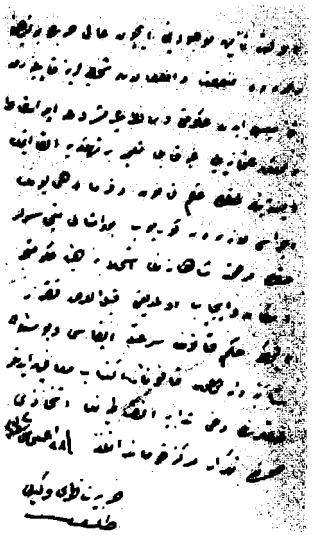
Gerçi bütün mazisinde İttihat ve Terakki için hayatını ve vücudunu binbir çeşit ölüm ve felâket sağanaklarına siper yapan Yakup Cemil, İttihat ve Terakki liderinin elile siyaset meydanına gönderilmemeli idi!

Fakat Talât bey şu kanaatta idi ki Yakup Cemil hakkında verilen hüküm, alelade bir ölüm cezası mahiyetinden ibaret değildi... Yakup Cemilin ilelebet ortadan kalkmasile İttihat ve Terakki tarihi yeni bir dönüm noktasına girecek, senelerdenberi fırka vahdet ve camiasını tehdit eden muarız zümrenin dağılıp tamamile mahvolmasına vesile verecekti. Talât bey, fırka sahasındaki kendi programının tahakkuku için bunu zarurî telâkki ediyordu. Şu halde hissi bir zaaf yüzünden bu fırsatı feda etmek, tamir kabul etmez bir isabetsizlik olacaktı!

Talât bey, hükmün süratle infazını emretmekle, İstanbula avdetinden evvel, Enver Paşaya karşı, bir emri vaki ihdas etmek istiyordu: Harbiye nazırı, kendi hayatına kastetmek istiyen bir mahkûmun idamile karşılaşmakla beraber, Yakup Cemilin ölümile İttihat ve Terakki dahilindeki mesnetlerinin tamamile yıkılıp çöktüğünü görecek, biribirine zıt vaziyet ve vakıalara maruz kalacaktı! Bu netice, Talât beyle arkadaşlarının senelerdenberi muarızlarına karşı takip ettikleri hattı hareketin tam bir muvaffakiyetle tetevvüç eden (taçlanan) son bir safhası idi.

Bundan başka Talât bey bu cevabile fırka ve hükümet dahilindeki hakikî vaziyetile Yakup Cemil hadisesi karşısındaki düşüncelerini tamamile tebarüz ettiriyordu:

Yakup Cemilin idamı için ısrar eden Talât bey, kabine arkadaşlarından hiç kimse ile istişare etmeksizin, verdiği cevapta cezasının küreğe tahviline «heyeti hükümetçe imkân ve icap olmadığı» nı zikredecek derecede hükümet ve fırkada ne kadar nafiz ve müessir olduğunu tamamile gösteriyor ve bundan başka Ya-

Yakup Cemilin hemen idam edilmesini emreden harbiye nazırı vekili Talât beyin kendi el yazısile yazdığı derkenarın aslı

kup Cemil beyin arkadaşlarını da serbest bırakmamakla muarızlarına karşı katî darbeyi indiriyordu!..

Merkez kumandanı, artık her türlü ümidin mahvolduğunu anlamıştı!.. Emir sarih ve katî idi: Yakup Cemil behemehal ve derhal kurşuna dizilecekti!..

* * *

Bekirağa bölüğünün çatısı altında barınan mevkuf, serbest, herkes, yirmi dört saattenberi, korkunç bir kâbus içinde bunalmış gibi muztaripti. Her çehrede elemli bir somurtkanlığın, asabî bir heyecanın ifadesi okunuyor. Hücrelerin kapısı önüne dikilen nöbetçiler daha tetik, koğuşlarla koridorlar arasında mekik dokuyan gardiyanlar daha uyanıktılar.

Merkez kumandanlığile polis müdürlüğü müşterek tedbirlerle şehrin inzibatî vaziyetine bir kat daha ehemmiyet vermişler, devriyeleri, noktaları artırmışlardı.

Ruhları sıkan bu sinirli faaliyet, bir ölüm hükmünün infazına ait ilk hazırlıklara delildi: İttihat ve Terakki idaresi, ertesi sabah kendi fedaîsine bir ölüm çukuru kazacaktı!..

Her şey hazır, bütün tertibat yerinde. Binbir çeşit kan ve ölüm maceralarile canlanan bir varlık, artık bir adam boyu toprağın içine akıp yok olacak!..

Sabahın ilk beyazlıkları sökerken hapishane müdürü İsmail Hakkı bey, Süleymaniyenin muhteşem kubbesine bakan idam mahkûmunun demir parmaklıklı hücresinin kapısını hafifçe tıkırdattı. Ve içeriye girdi...

Divanı harpçe verilen hükmün kendisine tebliğ edilmemesile mukarrer akibetini anlıyan Yakup Cemil, o gece kasvetli hücresinin genişliğini asabi adımlarla ölçmüş, meşum sabahı sabırsızlıkla beklemişti.

Hapishane müdürü sesine daha müşfik ve yumuşak bir ahenk vermeğe çalışarak:

— Yakup bey, dedi, sizi yukarıdan istiyorlar...

Mahkûmun dudakları arasında acı bir tebessüm belirdi ve soğuk kanlılıkla hiç ümit edilmiyecek sakin, munis bir tavır takındı. Yakup Cemil, sağ elile kendi boğazını sıkar gibi işaret ederek sordu:

— Hakkıcığım, böyle mi?..

Ve sonra bir silâhın tetiğine dokunur gibi şehadet parmağını oynatarak gösterdi ve:

—Yoksa böyle mi? dedi.

İsmail Hakkı bey özür dilercesine hürmetle mukabele etti:

— Aman beyefendiciğim, sizi yukarıdan istiyorlar... Benim malûmatım bundan ibarettir...

Hapishane müdürünün bu cevabı, Yakup Cemile hayatının ilk tevekkülünü vermiş, fakat metanet ve cesaretini kırmamıştı.

Affettirmeğe muvaffak olamayınca Yakup Cemili kurşuna dizdirmeğe mecbur olan merkez kumandanı Cevat bey

Mahkûm hemen sordu:

— Bana müsaade eder misin Hakkı bey? Bir abdets alayım...

Yakup Cemil bey koridordaki musluğa gitti, kollarını sıvadı, yıkanmağa başladı. Sonra dudaklarını dinî bir hürmetle sessizce kıpırdatarak giyindi ve odadan dışarı çıktı. Adımlarında küçük bir sendeleyiş, halinde korku ve heyecandan eser yoktu! Hâlâ başı dik ve nazarları keskindi.

Koridorlardan başlıyarak binanın dış kapısına kadar her taraf yüzlerce polis ve inzibat memurlarile dolmuştu. Yakup Cemil bey sert adımlarla ilerlerken:

— Silâhsız bir adam için bu kadar kalabalığa ne lüzum gördünüz? diyordu.

Kapının önünde mehip (heybetli) bir vekarla duran itfaiye bölüğünün silâha takılmış süngüleri, süvari kıtasının kınından çıkmış kılıçları sabahın ilk kızıllıklarile parlıyordu. Yakup Cemil

bey, hiç kimsenin ihtarını beklemeksizin, kapalı arabanın kapısını elile açtı ve içine süratle atladı!.. Mahkûmun soluna gardiyan Ömer Çavuş oturdu.

Müddeiumumi muavini Reşit ve müdür İsmail Hakkı beyler ikinci bir arabaya yerleştiler.. Tahkik heyeti âzasından Veli (şimdi Ankarada noter) inzibat bölük kumandanı İhsan beyler de mahkûmun arabası yanında at üstünde gidiyorlardı.

Birer süvari müfrezesi önden ve arkadan mahkûmun arabasını muhafaza altına aldılar. Bu kafile, bir ölüm yolcusunun son dünya seyahatini değil, parlak süngülü muhafızlar arasında ilerliyen bir hükümdarın saltanat alayını andırıyordu!..

Haliç sahilini takip ederek Eyübe gelmişlerdi. Yakup Cemil bey, yol üstündeki sergiden bir karpuz alınmasını İhsan beyden rica etti!

Yakup Cemilin araba içinde iştiha ile yediği bu karpuz, son gıdasını teşkil etmişti.

Silâhtarağa köprüsünden geçtiler. Kafile Kâğıthane köşkünün biraz gersinde bir sırtın önünde durdu. Bu esnada yükselen güneş tabiati yaldızlamağa başlamıştı. Yakup Cemil bey, elleri pantalonunun cebinde ve dudakları arasında sigara olduğu halde arabadan hemen indi, etrafına dikkatle baktı, ağzındaki sigarayı bir başkasile yaktı. O güne kadar hiç tütün kullanmıyan Yakup Cemil bey, yolda üç paket dolusu sigarayı içerek gerginleşen sinirlerini uyuşturmağa çalışıyordu. Mahkûm, silâh çatmış bir manga askerle kendisinin bağlanacağı kazığa acı acı baktı!.. Siyaset meydanını, ayrıca bir piyade bölüğü muhafaza altına almıştı.

Kır ortasındaki bu fevkalâde tedbirler, o zamana kadar hiç bir idam mahkûmu için alınmış değildi.

Müddeiumumi muavini Reşit bey, idam fermanını okumak istedi.

Yakup Cemil bey asabî bir sesle Reşit beyin sözünü keserek haykırdı:

— İstemez, istemez okumayınız! Ben idamımın sebebini biliyorum, hacet yok. Fakat şunu söyliyeyim ki memleketimi felâketten kurtarmağa çalıştım. Memleketi mahvedenlerin yakın zamanda benim akibetime uğrıyacaklarını görürsünüz!..

Bunun üzerine itfaiye alay müftüsü korkak adımlarla ilerileyerek ve Yakup Cemil beye mülayim ve müşfik bir sesle sordu:

— Allah size mağfiret etsin!.. Bir vasiyetiniz, ailenize tebliğ edilecek bir sözünüz var mı?

Yakup Cemil bey:

— Param, malım yok ki sana söyliyecek şeyim olsun. Çoluk, çocuğuma hükümetim ve arkadaşlarım bakar... İttihat ve Terakki benim ailemi ne aç bırakır! ne çıplak!.. (58)

Bunun üzerine müftü dinî telkine başladı, Yakup Cemil bey itiraz etti:

— Zahmet etme hocam, ben Allaha karşı vazifemi yaptım, sana lüzum yok...

Bundan sonra cebindeki altın saatle parmağındaki yüzüğü çıkardı ve bunları ilk haremine vermelerini söyledi.

Sonra İttihat ve Terakkiye dua etti. O, bu son dakikalarında bile fırkasile rabıtasını kesmiyordu!.. Ve sonra ilâve etti:

— Askeri benim yüzümden bekletmek, işgal etmek doğru değildir.

Mahkûm, dikilen kazığa doğru ileriledi ve arkasını dayıyarak, yüzünü müfrezeye çevirdi, metin bir vaziyet aldı. Evvelâ gözlerini ve ellerini bağlatmak istemedi ve:

— Söz veriyorum, bulunduğum noktadan kımıldamam, ölüme açık gözle gitmek isterim!..

Fakat onun bu arzusu reddedildi. Gözleri bağlanmadan evvel emir verir gibi kendisini kurşuna dizecek müfrezenin zabitine şu dik sözleri söyledi:

---

(58) Halbuki İttihat ve Terakki hükümeti, aylardan sonra hıyaneti harbiye mahkûmunun dört kişilik zavallı ailesine hidematı vataniye (vatan hizmeti) tertibinden ancak (33) er kuruş maaş bağlamıştı!..

— Zabit efendi! Vazifeni, iyi yap ve yaptır!.. Hükümetin emrini unutma!..

Ölümü bu kadar hakir gören Yakup Cemilin bu son sözlerinde bile metin bir vekar ve cesaret vardı!.

Birdenbire keskin bir düdük öttü. Bir an içinde on dört silâh birden patladı ve Yakup Cemilin ağır vücudu kazıktan aşağı yere doğru yıkıldı!..

Vücudunu delen on dört kurşun bu İttihat ve Terakki ihtilâlcisinin kalbini ancak yarım saat sonra durdurmuştu!..

Kâğıthane sırtlarında inen bu kanlı perde ile o günden itibaren İttihat ve Terakki tarihinde yeni bir safha açılıyordu:

29 Ağustos, 1332, 11 Eylül 1916 Pazartesi

* * *

Cenaze, Gülhane hastanesine nakledildi ve oradan da Topkapı mezarlığına gömüldü.

O gün herkesin ağzında Yakup Cemilin kurşuna dizildiği dolaşıyordu. Bu rivayetler, birçok tefsirlere vesile vermişti. Hattâ Yakup Cemilin Enver Paşayı yaraladığı ve harbiye nazırının kendisini tedavi ettirmek için Almanya ya gittiği ve bunun üzerine Yakup Cemilin hemen kurşuna dizdirildiği söyleniyordu. Bu suretle hadisenin hakikî mahiyetinden haberdar olmıyanlar, muhayyilelerinin verdiği vüsat dairesinde (genişlik içinde) meselenin mahiyetine muhtelif şekiller veriyorlardı.

Hükümet bu dedikodulara nihayet vermek için keyfiyeti ilân etmeğe mecbur oldu. İdamın ertesi günü 30 Ağustos, 1332 ve 12 Eylül, 1916 tarihli bütün İstanbul gazeteleri merkez kumandanlığından verilmiş bir tebliğ neşrettiler. Bu tebliğ şu satırlarla başlıyordu:

«İhtiyat Binbaşısı Yakup Cemil bey müstahak olmadığı ve nizamın kabul ve tecviz edemiyeceği bir rütbe ve memuriyetin kendisine bahsedilmediğinden ve bu memuriyeti istihsal için vaki olan müracaatları-

nın da ruyi kabul görmemesinden (yerine getirilmemesinden) mütevellit iğbirar ve infial ile...»

Bu mukaddemeden sonra Yakup Cemil beyin nasıl hükümetin siyaseti aleyhine harekete geçtiği ve Meserret otelinde içtima ederek nasıl hükümeti devireceği ve nazırlardan kendisine muhalefet edecekleri nasıl öldüreceği tamamile izah ediliyor ve:

«Dersaadet divanı harbi örfisinden verilen kararın infazı mehabet rizi sünuh ve sudur buyurulan iradei seniyei cenabı mülûkâne alıkâmı cümlesinden bulunmuş ve ber mantuku emrü fermanı hümayun hükmü idam, askerî ceza kanunnamei hümayununun 16 inci maddesindeki tarifatı veçhile dünkü pazartesi günü saat yedide Kâğıthane civarında meydanı siyasette usulen infaz ve icra kılınmıştır» deniyordu.

Yakup Cemilin idam edildiği gün dahiliye nezaretinden Eskişehir mutasarrıflığına şöyle bir şifreli telgraf çekilmişti:

«Yakup Cemil idam edilmiştir. Görülen lüzumu siyasîye mebni idarei örfiye kararnamesinin maddei malısusasına tevfikan idarei örfiyei askeriye tarafından Kastamonuda ikametleri tensip edilenlerden Sabancalı Hakkı bey memur vedaatile bu sabah Haydarpaşadan sevkedilmiştir. Eskişehirde bulunan Hüsrev Sami beyin vagonda memura iltihak ettirilmesi.»

Hakkı ve Hüsrev Sami beyler Kastamonuya sürülürken, Mümtaz bey İzmitte, Nail bey Eskişehirde ikamete memur edildiler.

Hadise ile hiç bir alâkası olmadığı tebeyyün ederek (anlaşılarak) divanı harpten tek başına beraet kararı alan Satvet Lûtfi bey, Bekirağa bölüğünden polis müdürlüğüne nakledildi ve menfası Bursadan Ankaraya tahvil edildi.

Divanı harpçe mahkûm ve mesul edilmiyen bu eski İttihatçıların kendi fırkalarına mensup hûkûmet tarafından bu suretle böyle bir muameleye tâbi tutulmaları, Talât beyin merkez kumandanlığına verdiği katî emrin icabatındandı.

Meselâ Mümtaz beyin Babıâliyi basmak teşebbüsüne karşı Yakup Cemil beyi tehdit etmesi hükümet lehine bir hareketti. Di-

vanı harpte de bu cihet bizzat Yakup Cemil beyin itiraf ile de anlaşılmıştı. Sonra Hüsrev Sami beyin hadisenin hiç bir safhasına iştirak etmediği görülmüştü. O halde Yakup Cemilin bu eski arkadaşları hakkında ittihaz edilen bu «lüzumu siyasî» kararının sebebi ne idi?

Yakup Cemil beyin idamı, İttihat ve Terakki içindeki muarız zümreye ağır bir darbe olmakla beraber bu, tam bir muvaffakiyet değildi. Divanı harpçe serbest bırakılan bu İttihatçılar, yakın bir istikbalde gene bir tehlike ihdas edebilirlerdi. Binaenaleyh bunların merkezden uzaklaştırılması ve her birinin dağıtılması elzemdi. Hattâ bir müddet sonra Hüsrev Sami ve Hakkı beylerin bir arada bulunmaları doğru görülmemiş ve Hüsrev Sami bey Kastamonudan Yozgada gönderilmişti.

Talât bey, bilâhare birer fırsatını bularak bunları mahallinde ifna etmeğe teşebbüs etmiş, ve -burada izahı mevzu harici olanbin bir şekil ile bu maksatları takip etmiş, fakat muvaffak olamamıştı.

İttihat ve Terakki hükümeti ve merkezi umumîsi, kendi camiası dahilinde bulunanların kendisine karşı muarız vaziyet almalarına bu suretle mukabele etmişti.

İşte harbin nihayetine kadar esrarlı bir mahiyet gösteren «Yakup Cemil meselesi», yani İttihat ve Terakki bünyesini sarsan bu mütekabil çekişmenin hesabı, böyle bir tasfiyeye tâbi tutulmuş, iki zümreden biri galebesile müftehir olurken, diğeri uğradığı feci hüsranla mahvolup dağılmıştı!..

Bu netice, İttihat ve Terakki dahilindeki ihtilâfı böyle bir akibetle zahirde yatıştırmış, fakat diğer taraftan İttihat ve Terakki rical ve erkânı arasındaki ihtiras ve rekabetler, asıl bu tarihten sonra, kökleşmiş derinleşmişti...

1908 ihtilâli henüz pek yakın bir mazinin malıdır. Bu inkılâbı hazırlayıp meşrutiyeti ilân ettirmeğe muvaffak olan İttihat ve Terakki hakkında şimdiye kadar pek çok şeyler söylendi ve yazıldı. Hele son senelerde okurlarını meraklı, heyecanlı vakalarla alâkadar etmek istiyen bir çok muharrirlere, roman, tefrika için, İttihat ve Terakki başlı başına bir mevzu oldu!

Harice karşı tek bir bayrak etrafında toplanarak birlik manzarası gösteren İttihat ve Terakki ricali, gerek iktidar mevkiinde, gerek muhalefet saflarında bulundukları zaman, hariçteki hasımlarından ziyade kendi arkadaşlarıyla uğraşıp çarpışıyorlardı...

İttihat ve Terakkinin içyüzünü gösterebilecek bu hadiseler karşısındaki rolüm, sorarak, araştırarak sadece duyduklarını ve dinlediklerini ve gördüğü vesikaları yazan, gayri şahsî bir gazetecinin hareketinden başka bir vaziyette değildir. **Mustafa Ragıp (1933)**

ISBN 975 7651 26 5

9 789757 651260